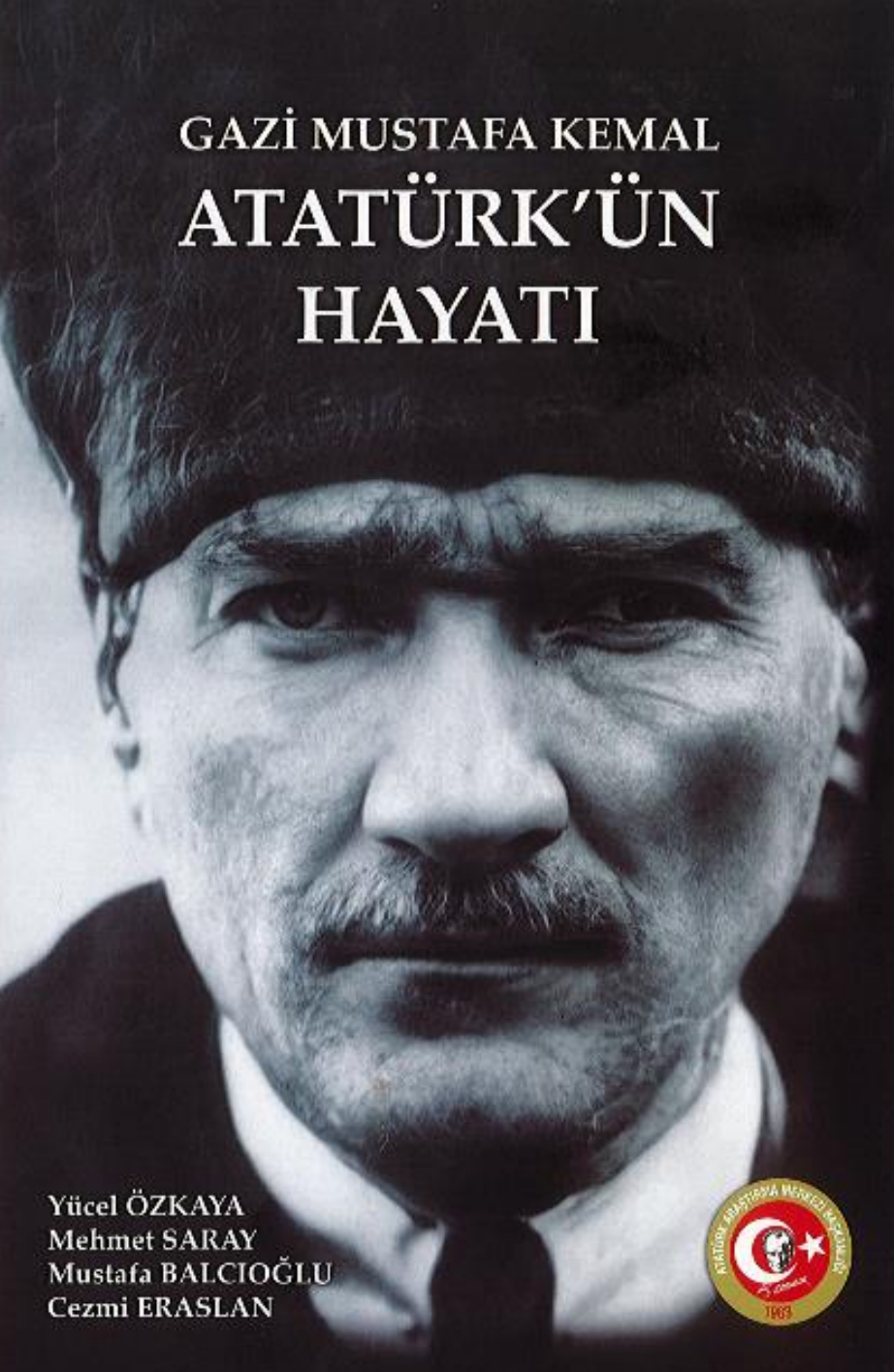
GAZİ MUSTAFA KEMAL

ATATÜRK'ÜN HAYATI

Yücel ÖZKAYA
Mehmet SARAY
Mustafa BALCIOĞLU
Cezmi ERASLAN

ATATÜRK KÜLTÜR, DİL VE TARİH YÜKSEK KURUMU
ATATÜRK ARAŞTIRMA MERKEZİ

Gazi Mustafa Kemal
ATATÜRK'ÜN HAYATI

Yazarlar

Prof.Dr. Yücel ÖZKAYA

Prof.Dr. Mehmet SARAY

Prof.Dr. Mustafa BALCIOĞLU

Doç.Dr. Cezmi ERASLAN

Hazırlayan

Hüseyin TOSUN

ANKARA, 2003

Gazi Mustafa Kemal Atatürk'ün Hayatı./
Yücel Özkaya v.d. – Ankara: AKDTYK,
Atatürk Araştırma Merkezi, 2003.
700 S.; 24 cm.
ISBN: 975-16-1620-4

1 Atatürk, Mustafa Kemal
I. Özkaya, Yücel

KİTAP SATIS :

ATATÜRK ARAŞTIRMA MERKEZİ

Gazi Mustafa Kemal Bulvarı No: 133

06570 Maltepe/ANKARA

Tel: 009(0.312) 232 18 09-009 (0.312) 232 44 17/3

Fax : 009 (0.312) 232 55 66

e-mail : info@atam.gov.tr

ISBN : 975-16-1620-4

İLESAM : 0206 Y. 0150.192

BASKI : Başak Matbaacılık Ltd.Şti./ANKARA

Tel : 0312 384 27 61 – 62 – 342 16 17

İÇİNDEKİLER

SUNUŞ.....XI
KISALTMALAR..... XIII
GİRİŞ : TARİHSEL PERSPEKTİF İÇİNDE YETİŞTİĞİ ORTAM..... 1

BİRİNCİ BÖLÜM
DOĞUMUNDAN SAMSUN'A ÇIKIŞINA KADAR MUSTAFA KEMAL

I. DOĞUMU, AİLESİ, ÇOCUKLUĞU VE ÖĞRENİM HAYATI
A. Doğumu, Ailesi ve Çocukluğu 9
B. İlköğrenim Hayatı.....11
C. Mülkiye Rüşdiyesi'nde 12
Ç. Askerî Rüşdiyede 13
D. Manastır Askerî İdadisi'nde 16
E. Mekteb-i Harbiye'de.....19
F. Erkân-ı Harbiye'de 21

II. MUSTAFA KEMAL "MEKTEB-İ ASLİ" DE 28
A. Şam'da 5.Ordu'da 28
B. Vatan ve Hürriyet Cemiyetini Kuruyor 31
C. Üçüncü Ordu'da 35
Ç. İlk Trablusgarp Seyahati 39
D. 31 Mart Vak'asının Bastırılması ve Sonrası 42
E. Picardie Manevralarında.....51

F. Trablusgarp Savaşında 57
G. Balkan Savaşında 64
Ğ. Sofya'da 68

III. BİRİNCİ DÜNYA SAVAŞI VE MUSTAFA KEMAL 74
A. Savaş Değerlendirmesi ve 19. Tümen Komutanlığı 74
B. Çanakkale'de 83
C. Doğu Cephesi'nde 96
Ç. Ordu Komutanlığı'nda 99
D. Veliaht ile Almanya'da 124
E. Karlsbad'da 127
F. İstanbul'dan Samsun'a Uzanan Yolda Mustafa Kemal Paşa 136

İKİNCİ BÖLÜM
SAMSUN'A ÇIKIŞINDAN CUMHURİYETİN İLÂNINA KADAR MUSTAFA KEMAL

I.MUSTAFA KEMAL SAMSUN'DA:MÜCADELENİN MİLLÎLEŞME SAFHASI 149
A. Mustafa Kemal Havza'da 158
B. Mustafa Kemal Amasya'da 161

II.KONGRELER DÖNEMİ
A. Erzurum Kongresi 172
B. Sivas Kongresi 179
C. İstanbul-Ankara Arasında Uzlaşma:Amasya Protokolleri 186

III. TÜRKİYE BÜYÜK MİLLET MECLİSİ DÖNEMİ 197
A. Anadolu'da İstanbul Kaynaklı İsyanlar 207
B. Türkiye'yi Paylaşma Projeleri: Sevr Taslağı 211
C. Doğu Cephesindeki Başarılar 214
Ç. Mustafa Kemal Paşanın Önemli Bir Diplomasi Hamlesi: Bilecik Mülakatı 216
D. Düzenli Orduya Geçiş ve Ethem Bey Olayı 219
E. Askerî ve Siyasî Gelişmeler
1. Devletleşme Sürecinin Başlangıcı 220
a. Birinci ve İkinci İnönü Savaşları-Londra Konferansı 220
b. Moskova Andlaşması 226
c. İkinci İnönü Zaferi 227
ç. Kütahya-Eskişehir Savaşları 232
d. Sakarya Meydan Muharebesi 238
2. Büyük Taarruz: Hazırlık Dönemi, Başkumandanlık Meydan Muharebesi ve Sonuçları 249
a. Büyük Taarruz 260
b. Mudanya Mütarekesi 267
c. Saltanatın Kaldırılması: Millet Egemenliğinin Gerçekleştirilmesi 274
ç. Lozan Barış Konferansı 278
3. Askerlikten Sonra Siyaset Sahnesinde de Halka Önderlik :Halk Partisinin Kuruluşu 282
4. II.Dönem Türkiye Büyük Millet Meclisinin Çalışmalarına Başlaması 294
5. Türk Ordusunun İstanbul'a Girişi 295

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM
CUMHURİYET'İN İLÂNINDAN HAYATTAN AYRILIŞINA KADAR MUSTAFA KEMAL ATATÜRK

I. SİYASÎ DEVRİMLER 299
A. Ankara'nın Başkent Yapılması 299
B. Cumhuriyetin İlân Edilmesi 307
C. Halifeliğin Kaldırılması 328
D. Dinin Devlet İşlerinden Ayrılması 362

II. MUSTAFA KEMAL PAŞANIN LÂTİFE HANIM İLE EVLİLİĞİ 363

III. M.KEMAL ATATÜRK'ÜN YURT GEZİLERİ 372

IV. SEYH SAİT İSYANI 400

V. EĞİTİM DEVRİMİ 401
A. Tevhid-i Tedrisât 401
B. Üniversitenin Gelişimi 410
C. Lâtin Harflerine Geçiş 411

VI. ŞAPKA VE KILIK-KIYAFET DEVRİMİ 431

VII. MEDENİ KANUN'UN KABULÜ 454
VIII.TEKKE VE TÜRBELERİN KAPATILMASI 458

IX. MUSTAFA KEMAL ATATÜRK'E SUİKAST 459

X. BÜYÜK NUTUK ADLI ESER 466

XI. NÜFUS SAYIMI 471

XII. SİYASİ PARTİ ÇALIŞMALARI VE MENEMEN OLAYI 472
A. Cumhuriyet Halk Partisi 472
B. Terakkiperver Cumhuriyet Partisi 476
C. Gizli Komünist Partisi 479
D. Serbest Cumhuriyet Partisi 480
E. Menemen Olayı 488

XIII. 1930 SONRASI DEVRİMLER 490
A. Kadınların Seçimlere Katılması 490
B. Ölçüler Kanunu 492
C. Soyadı Kanunu 493
D. Lakap,Nişan, Madalyaların Kaldırılması 494

XIV. EKONOMİ ALANINDAKİ UYGULAMALAR VE GELİŞMELER 495

XV. ATATÜRK'ÜN DIŞ POLİTİKA UYGULAMALARI 506

XVI. TARİH VE DİL ÇALIŞMALARI 527
A. Türk Tarihi Konusundaki Çalışmaları 527
B. Türk Dili Konusundaki Çalışmaları 534

XVII. CUMHURİYET ON YAŞINDA 541

XVIII. SANAYİ ATILIMLARI 549

XIX. GÜZEL SANATLAR ALANINDAKİ ÇALIŞMALAR 552

XX. MUSTAFA KEMAL ATATÜRK'ÜN HAYATTAN AYRILIŞI VE DIŞ DÜNYADAKİ YANKILARI 569
A. Hayattan Ayrılışı 569
B. Dış Dünyadaki Yankılar 576

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM
ATATÜRK'ÜN İLKELERİ

I. ANA İLKELERİ 583
A. Cumhuriyetçilik 583
B. Milliyetçilik 585
C. Halkçılık 588
Ç. Devletçilik 589
D. Lâiklik 590
E. İnkılâpçılık 591

II. ATATÜRKÇÜLÜK 593

III. TÜRK İNKILÂBINI TAMAMLAYICI İLKELER 594
A. Türk İnkılâbı Akılcı ve Bilimseldir 594
B. Türk İnkılâbının Temeli Hürriyet ve İstiklâle, Milli Birlik ve Beraberliğe, Ülke Bütünlüğüne Dayanır 597

C. Türk İnkılâbı Çağdaşlaşmayı En Büyük Hedef Olarak Kabul Eder 599
Ç. Türk İnkılâbının Temelleri Lâik Düşünceye ve Hukuka Dayanır 601

BİBLİYOGRAFYA 603

KRONOLOJİ 637

BELGELER 657

DİZİN 685

SUNUŞ

Modern Türkiye Cumhuriyeti'nin kurucusu Atatürk, hem binlerce yıllık büyük bir geçmişe dayanan Türk Ulusunun hem de çağının ürünüdür. Diğer taraftan, ürünü olduğu topluma ve çağa da tesir ederek bunlara yön ve şekil vermiş, tarihsel bir şahsiyettir. Bu yüzden çağdaş Türkiye'nin siyasal tarihi Mustafa Kemal Atatürk ile özdeşleşmiştir. Bir anlamda, son dönem Türk Siyasal Tarihini anlamak, Atatürk'ün biyografisini doğru tespit etmek ile mümkün görünmektedir. Bu nedenle, Onun hayatını kaleme alırken kullanılacak yöntem ayrıca önem kazanmaktadır.

"Yeryüzünde başarılmış olan her şey, meydana getirilmiş bütün eserler Dünyamıza gönderilmiş büyük adamlardaki fikirlerin maddî sonuçlarından, gerçeklik ve varlık kazanmasından başka bir şey değildir" gibi bir anlayışa sahip olarak bu büyük tarihî şahsiyeti, yani Atatürk'ü ve yaptıklarını açıklamak doğru değildir. Bununla birlikte üretim ilişkileri, tarihsel zorunluluk, sosyal faktörlerin başatlığı gibi etkenleri de her tarihsel olayın biricik nedeni olarak değerlendirmenin de eksik olacağı açıktır.

Yukarıda işaret edilen yöntem hatalarına düşmeden çağdaş Türkiye'nin kurucusu hakkında gerçek anlamda bir tarih çalışması yapmanın , özellikle önemli olduğu ortaya çıkmaktadır. Böylece, Onun belirttiği gibi tarihsel olayların " şaşırtıcı bir mahiyet" almasının önüne geçilmiş olabileceği gibi Türk Ulusunun varlığını koruyup,geliştirerek, devamını sağlayacak bir metodoloji olan "Atatürkçü Düşünce Sistemi"nin de önemli ip uçları yakalanabilecektir.

Bu yapıtın "Doğumundan Samsuna Çıkışına Kadar Mustafa Kemal" kısmını Prof. Dr. Mustafa BALCIOĞLU, "Samsuna Çıkışından Cumhuriyetin İlânına Kadar Mustafa Kemal" kısmını Prof. Dr. Cezmi ERASLAN, "Cumhuriyetin İlânından Hayattan Ayrılışına Kadar Mustafa Kemal" kısmını Prof. Dr. Yücel ÖZKAYA, "Atatürk'ün İlkeleri" kısmını ise Prof. Dr. Mehmet SARAY kaleme almıştır. Kitabın bilgisayara aktarımında, düzenlenmesini, resimlerinin seçilmesini, redaksiyon, kronoloji, kaynakça, dizin vb... çalışmaları Hüseyin TOSUN yapmıştır.

Görüldüğü üzere yapıt bu kronolojik sıralama çerçevesinde gerçekleştirilmiştir.

Yazarlar, Atatürk'ün hayatını kaleme alırken mevcut literatürün yanısıra, arşiv belgelerinden, gazetelerden ve yayınlanmamış tezlerden de yararlanmışlardır. Bu konudaki literatürün çok geniş olması nedeniyle, bu eserde küçük ayrıntılara girmektense, büyük kurtarıcıyı en iyi şekilde tanıtan özlü bilgilere yer verilmiştir. Bir başka deyişle konunun özünü yansıtacak şekilde literatür titiz bir seçicilikle değerlendirilmiştir.

Bu yapıtın Atatürk'ün doğumundan ölümüne kadar olan hayatının çeşitli safhalarını ortaya koyduğu düşüncesindeyiz.

Yazarlar

KISALTMALAR

AAMD	: Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi
AİİAB	: Atatürk İle İlgili Arşiv Belgeleri
ASD	: Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri
AH	: Atatürk'ün Hatıraları
ATBD	: Askeri Tarih Belgeleri Dergisi
ATTB	: Atatürk'ün Tamim Telgraf ve Beyannameleri
bkz	: Bakınız
C.	: Cilt
CHP	: Cumhuriyet Halk Partisi
CHF	: Cumhuriyet Halk Fırkası
Çev.	: Çeviren
Der.	: Derleyen
Haz.	: Hazırlayan
HTK	: Heyet-i Temsiliye Kararları
HTT	: Heyet-i Temsiliye Tutanakları
HTVD	: Harp Tarihi Vesikaları Dergisi
İBA	: İngiliz Belgelerinde Atatürk
İ.Ü.	: İstanbul Üniversitesi
MH	: Moskova Hatıraları
MMH	: Millî Mücadele Hatıraları
OKYAR I	: Üç Devirde Bir Adam

OKYAR II	: Serbest Cumhuriyet Fırkası Nasıl Feshedildi?
s	: Sayfa
SCP	: Serbest Cumhuriyet Partisi
SH	: Siyasî Hatıralar
Sİ	: İngiliz Belgeleriyle Sakarya'dan İzmir'e
TBMM	: Türkiye Büyük Millet Meclisi
TBMM GZ	: TBMM Gizli Zabıtları
TCF	: Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası
Ter.	: Tercümesi
TL	: Türk Lirası
TK	: Türk Kültürü
TÜRKGELDİ II	: Mondros ve Mudanya Mütarekelerinin Tarihi
TTK	: Türk Tarih Kurumu
Yay.	: Yayınlayan
Yay. Haz.	: Yayına Hazırlayan

GİRİŞ

TARİHSEL PERSPEKTİF İÇİNDE YETİŞTİĞİ ORTAM

GİRİŞ* : TARİHSEL PERSPEKTİF İÇİNDE YETİŞTİĞİ ORTAM

Modern Türkiye Cumhuriyetinin kurucusu Mustafa Kemal Atatürk, Osmanlı İmparatorluğunun "en uzun yüzyılı" olarak da anılan 19. yüzyılın son çeyreğinde dünyaya geldi. Bu dönemde, İmparatorluğun her yönden parçalanmasını hedefleyen ve Türklerin Avrupa'dan, hatta Anadolu'dan atılmasını amaçlayan "Şark Meselesi" de ivme kazanmıştır. İmparatorluk, bir yandan Asya, Avrupa ve Afrika kıtalarındaki egemenlik alanlarının güvenliğini sağlamak, siyasal sınırları korumak, diğer yandan iç ayaklanmalarla başa çıkmak ve ülkenin dağılmasını önlemek gibi varlığını tehdit eden sorunlarla karşılaştı. Devlet, karşılaştığı bu sorunların üstesinden gelebilmek için her alanda büyük çaplı ıslahat hareketlerine girişti. Merkezi otorite güçlendirilmeye çalışıldı. İnsan hak ve özgürlüklerine, ırk, dil, din ve mezhep farkı gözetmeksizin vatandaşların kanun karşısında eşitliğini belgeleyen, Türk yenileşme hareketinin en önemli gelişmesi Gülhane Hatt-ı Hümayun'un okunması da bu yüzyılın ilk yarısının sonlarına rastlamaktadır. Avrupa uygarlığının kimi değerlerinin açıkça veya zımnen kabul edildiği bu büyük dönüşümü, onu genişleten ve güçlendiren 1856 tarihli Islahat Fermanı izledi. 1815 tarihli Viyana Kongresi'nin sağladığı Avrupa dengesinin başka bir boyuta taşındığı, "Şark Meselesi" etrafındaki güç ve rekabet mücadelesinin patlama noktası olan Kırım Savaşı'nın (1853-1856) sonunda toplanan Paris Kongresi'nde de Osmanlı İmparatorluğu bir Avrupa devleti kabul edildi.

---

* Prof.Dr. Mustafa BALCIOĞLU tarafından yazılmıştır.

Kırım Savaşı sırasında Batılı devletlerle yapılan ittifakın bir başka yönü de Osmanlı İmparatorluğundaki uygarlık dönüşümünün kültürel alanlara da yansıması oldu. Batı dillerinde, özellikle Fransızca yazılan kitaplar okunmaya ve tercüme edilmeye başlandı. Osmanlı aydınlarının bilgi kaynakları Arapça, Acemce kitaplara dayanmaktan kurtuldu. Elbiseler, ev eşyası, yiyecek, içecek maddeleri ve usülleri, zevk ve eğlence araçları da bir hayli değişikliğe uğradı. Mimarîde, edebiyatta ve musikide de Batılı etkiler artmaya başladı. Batılı bazı siyasal ve sosyal fikirler, aydınlar arasında taraftar buldu. Diğer taraftan, maddî anlamda da Batılı uygarlık araçları demiryolları, buharlı gemiler işletilmeye başlandı, buharlı matbaacılık ülkeye girdi.

Bu yüzyıl, İmparatorluğun malî yönden büyük sarsıntılara uğradığı bir dönem oldu. Özellikle 1838 yılında İngiltere ile yapılan ve daha sonra diğer devletlerle ticarî ilişkilere model olan ticaret anlaşmaları sonucu dış ödemelerdeki açıklar artmış, malî denge bozulmuş, ülke mallarını satamaz duruma düşmüştü. Sanayileşme durmuştu. Dış borçlanma ve para basma gibi yöntemlerle sorunların çözülebileceğine inanılıyordu. Dış borçlanma devleti iflâsla karşı karşıya bırakmıştı. Nitekim Mustafa Kemal Atatürk'ün doğduğu tarihte, 1881'de "Muharrem Kararnamesi" ilân edildi. Osmanlı İmparatorluğu'nu iktisadî ve malî bakımdan bağımsızlıktan yoksun bırakan, bütün kaynaklarını denetleyen "Düyun-u Umumiye" adı altında bir sistem kuruldu. İmparatorluk, Avrupa'nın gelişmiş, endüstriye dayanan ekonomileri karşısında güçsüz kaldı. Ticaret sözleşmeleri, dış borçlar ve yabancı sermaye yatırımları ile güçlü devletler, imparatorluğu iktisadî ve malî denetimleri altına aldılar. Osmanlı İmparatorluğu, Avrupa ekonomilerine ham madde ve yiyecek satan, mamul madde alan bir konuma girdi. Osmanlı ekonomisi, Avrupalı devletlerin ekonomilerine bağımlı hale geldi. Başka bir deyişle bu durum, yarı sömürge haline gelmekti.

İç ve dış siyasal gelişmelerin ekonomik gelişmelerden daha parlak olduğu söylenemezdi. Ferman üstüne ferman, kanun üstüne kanun çıkarılıp dururken, İstanbul'da ve diğer kentlerde idare bir

türlü düzelemiyor, kötü yönetim ve suistimaller asla eksilmiyordu. Aralarında milliyet fikirleri her geçen gün daha da artan, Hıristiyan devletlerin kendilerini ne denli koruduklarını görüp bilen ve o devletlerin (özellikle kendi ülkelerinde millîyetlerin kuvvetlenmesinden son derece ürken Rusya ile Avusturya'nın) devamlı propagandası ile tahrik edilen Hıristiyan tebaa, bir takım bahanelerle isyan edip, bağımsız bir devlet kurma çabası içine girmişti. Girit, Sırbistan, Karadağ, Hersek, Bosna ve Bulgaristan'da bu yüzden ayaklanmalar meydana geldi. Rumeli, birçok milletlerin Osmanlı İmparatorluğu'na ve birbirlerine karşı müthiş bir güreş meydanı oldu. Durgun bir denize benzeyen hareketsiz imparatorluğun içinde milliyetler birbiri ardına ayaklandılar. 19. yüzyıl içinde Sırbistan, Yunanistan, Romanya, Bulgaristan, Mısır gibi bağımsız ya da yarı bağımlı devletler kuruldu. Bağımsızlığa giden yol hiç değişmiyordu. Bir milliyetin isyanı derhal devletlerarası bir sorun biçimine getiriliyordu. Bu şekilde Babıali'ye baskı yapma yolu açılıyor, kimi zaman bu sorunlar imparatorluk topraklarını parçalayan savaşlara dönüşüyordu. Balkanlar'daki ayaklanmalarda özellikle Rusya'nın tahriki çok belirgindi. Kırım Savaşı'ndan yenilgi ile çıkan bu devlet, Osmanlı İmparatorluğu aleyhine genişlemek için fırsat kollamaya başlamıştı. 1870-71 yıllarında cereyan eden Fransa-Prusya savaşından ilkinin mağlup olarak çıkması Rusya'ya beklediği fırsatı verdi. Eski Hıristiyanlık propagandasına Slav milliyetçiliğini de ekleyerek, Balkanlı ulusları Osmanlı İmparatorluğuna karşı tahrike koyuldu.

Ruslar, Osmanlı İmparatorluğu ile Balkanlı devletler arasındaki çatışmaları bahane ederek 24 Nisan 1877'de İmparatorluğa savaş ilân etti. Sayıca fazla olan Rus kuvvetlerine karşı cephelerde başarılı muharebeler verildiyse de, sonraları harbin yanlış idaresi yüzünden Ruslarla Ayastefanos Antlaşması imza edildi. Doğu bölgesinde Batum, Kars ve Ardahan'ın elden çıkması, Balkanlarda da Osmanlı İmparatorluğu topraklarının daha da küçülmesi ile sonuçlanan, ve Türk milletinin millî hafızasında derin izler bırakan bu savaştan sonra, İngiltere Kıbrıs ve Mısır'ı, Fransa Tunus'u, Avusturya-Macaristan, Bosna-Hersek'i işgal ettiler. Yine bu savaştan sonra

yapılan antlaşmalarda Hıristiyan tebaanın korunacağına, Makedonya'da ve Doğu Anadolu'da ıslahat yapılacağına dair maddeler vardı. Bu maddeleri bahane eden Avrupalı devletlerin elçileri devamlı müdahale ve baskılarla imparatorluğu yıpratma çabalarına hız verdiler. Diğer taraftan Makedonya'da yaşayan Sırp, Bulgar ve Rumların yanısıra Ermeniler de bu savaştan sonra isyana giriştiler. Emperyalizmin ileri karakolluğu görevini başarıyla yerine getirmekteydiler.

19. yüzyılın ikinci yarısından itibaren, içeride ve dışarıda meydana gelen olaylara karşı yöneticilerin takındıkları tutumları onaylamayan, Avrupa uygarlığının değerlerini benimseyen bir kısım Osmanlı aydınları, devlet idaresinin İngiltere ve Fransa'da olduğu gibi meşruti bir şekle dönüşmesi halinde, imparatorluğun kötü yönetimden, malî buhranlardan ve denetimden, gayri müslim tebaa isyanlarından kurtulacağına inanıyorlardı. Namık Kemal, Şinasi, Ziya Paşa gibi idealist aydınlardan oluşan bu zümre örgütlenerek "Yeni Osmanlılar Cemiyeti"ni kurdular. Jön Türk olarak da anılan bu grubun çabaları ile hürriyet ve meşrutiyet fikri, özellikle şiir ve edebiyat aracılığıyla İstanbul, İzmir ve Selanik[1] gibi aydın çevrelerde bir hayli taraftar buldu. Osmanlıcılık fikrinin yanı sıra Türk millîyetçiliği düşüncesi de Yeni Osmanlıların eserleriyle tanınmaya başladı. Söz konusu aydın zümrenin çabaları, iç ve dış olayların gelişmesiyle birleşince 1876 yılında Abdülaziz tahttan indirildi. Tahta V. Murat çıktı. Yeni Osmanlıların liberal fikir ve programlarını benimseyen Mithat Paşa, Şuray-ı Devlet Reisliğine getirildi. V. Murat'ın delilik işaretleri göstermesi üzerine, Mithat Paşa Abdülhamit ile görüşmeye memur edilerek, Abdülhamit'ten tahta çıkınca meşrutiyetin ilân edileceğine dair söz aldı. Bundan sonra V. Murat, tahttan indirilerek, II. Abdülhamit hükümdarlığa getirildi. Yeni Padişah, sözünde durarak, Mithat Paşanın hazırladığı Kanun-u Esasi'yi 23 Aralık 1876'da törenle ilân ettirip ilk Osmanlı Mebusan

[1] XIX. Yüzyılın sonlarında 124.500 sakini olan Selanik'te 30.000 Türk, 60.000 Musevi ve 24.000 Hıristiyan yaşıyordu. Bkz. Willy Sperco, **Moustapha Kemal Atatürk 1882-1938**, Nouvelles Editions Latines, 1, Rue Palatine, Paris 6é.

Meclisini toplattı. Savaş esnasında bu meclis padişah tarafından dağıtıldı. II. Abdülhamit içeride geniş bir hafiye teşkilâtı kurarak siyasî açılımlara engel olmak istedi. Dış politikada Avrupalı devletlerin ekonomik çıkarlarını temin ederek statükoyu korumaya çalıştı. II. Abdülhamit devrinin keyfi, başarısız ve tavizkar siyaseti bir kısım genç Osmanlı aydınını muhalefete yöneltti. İçeride ve dışarıda faaliyette bulunan Genç Osmanlıların etkili bir kısmı daha sonraki adıyla "İttihat ve Terakki Cemiyeti" etrafında toplandılar.

Mustafa Kemal, Batı uygarlığının bütün görkemiyle dünyayı etkisi altına almaya başladığı, Batılı büyük devletlerin dünyanın büyük bir kısmını sömürgeleştirdikleri, içeride II. Abdülhamit'in insan özgürlüklerini kısıtladığı, bununla birlikte batılılaşmanın hızla sürdürüldüğü ve her ulusun kendi millî kimliğini bulmak için çabaladığı bir dönemde dünyaya geldi.[2]

[2] Osmanlı İmparatorluğu'nun 19.Yüzyıldaki genel durumu ile ilgili olarak yararlanılabilecek başlıca eserler şunlardır Fahir Armaoğlu, **19. Yüzyıl Siyasi Tarihi, (1789-1914)**, Ankara, 1997; Ahmet Feroz, **İttihat ve Terakki**, Türkçesi, Nuran Ülken, İstanbul, 1971, Yusuf Hikmet Bayur, **Türklüğün Tarih ve Acun Siyasası Üzerindeki Etkisi**, Ankara,1974; Niyazi Berkes. **Türkiye'de Çağdaşlaşma**, Ankara, 1973; Donald Blaisdel, **Osmanlı İmparatorluğunda Avrupa Malî Denetimi,(Düyun-u Umumiye)**, Çeviren Ali İhsan Dalgıç, İstanbul, 1979; Uriel Heyd, **Türk Ulusçuluğunun Temelleri**, Türkçesi, Kadir Günay,Ankara 1979; Enver Ziya Karal, **Osmanlı Tarihi**, C. 7,8, Ankara, 1978; Ahmet Bedevi Kuran, **İnkılap Tarihimiz ve Jön Türkler**, İstanbul, 1945; Şerif Mardin, **Jön Türklerin Siyasi Fikirleri**, Ankara, 1964; Hans Rohde, **Şark Meselesi**, İstanbul, 1932; Tarık Zafer Tunaya, **Türkiye'nin Siyasi Hayatında Batılılaşma Hareketleri**, İstanbul, 1960; Esat Uras, **Tarihte Ermeniler ve Ermeni Meselesi**, Ankara, 1960; Yusuf Akçura, **Üç Tarz-ı Siyaset**. Ankara, 1991; İlber Ortaylı, **İmparatorluğun En Uzun Yüzyılı**, İstanbul, 1995.

Selanik'te doğduğu ev.

DOĞUMUNDAN SAMSUN'A ÇIKIŞINA KADAR MUSTAFA KEMAL

BÖLÜM 1

Babası Ali Rıza Bey

Annesi Zübeyde Hanım

Kızkardeşi Makbule Atadan

Eşi Lâtife Hanım
(9 Eylül 1924)

BİRİNCİ BÖLÜM*
DOĞUMUNDAN SAMSUN'A ÇIKIŞINA KADAR MUSTAFA KEMAL

I. DOĞUMU, AİLESİ, ÇOCUKLUĞU VE ÖĞRENİM HAYATI

A. Doğumu, Ailesi ve Çocukluğu

Atatürk, 1881 yılında, yeni düşünce ve siyasal akımların en çok yankı bulduğu, siyasal bunalımların merkezi olan Makedonya'nın en büyük kenti olan Selanik'te doğdu. Asıl adı Mustafa'dır. O'nun doğduğu gün ve ay hakkındaki bilgimiz tam ve kesin değildir.[1]

Orta halli bir ailenin çocuğu olarak dünyaya gelen Mustafa'nın babası Ali Rıza Efendi, annesi Zübeyde Hanım'dır. Ataları Evlad-ı Fatihandır.[2] Tespit edebildiğimiz ilk ceddi dedesi "Kırmızı Hafız"

---

* Bu bölüm Prof. Dr. Mustafa BALCIOĞLU tarafından yazılmıştır.

[1] Atatürk'ün doğduğu gün ve ay mevcut verilere göre belli değildir. XIX. Yüzyılda bilhassa taşrada kayıtların hem eksik oluşundan , hem de nüfus kütüklerine doğum gününün ve ayının yazılması usulden olmadığından Atatürk'ün doğum günü ve ayı bilinememektedir. Atatürk'ün doğum yılı ise Harp okulundaki sicil defterinde Rumi 1296 olarak kaydedilmiştir. Yine TBMM'ne verilen biyografi fişinde, 1919'da Velid Ebuzziya'ya verdiği ve Nutuk'un Vesikalar bölümünde de yer alan tercüme-i halinde ve 1922'de Ankara Nüfus Müdürlüğüne kaydolunduğunda doğum yılı 1296'dır Buna göre 1296 Rumi senesi 13 Mart 1880-12 Mart 1881 tarihleri arasına rastlamaktadır. Atatürk'ün hayatında Ankara Nüfus Müdürlüğünce verilen Nüfus tezkeresinde doğum yılı olarak 1881 yılı tesbit edilmiştir. Böylece, Atatürk'ün 1 Ocak 1881-12 Mart 1881 tarihleri arasında dünyaya geldiği kabul edilmiştir.

[2] Evlad-ı Fatihan. Rumeli'nin fethi üzerine Anadolu'nun Türk Halkından aileleriyle birlikte nakil ve iskan olunanlara verilen addır. Konya, Aksaray ve civarı halkından nakledilmiş olan bu Türklere yerli Hıristiyanlar "Konyar" derlerdi. Bu köylerin adları da Türkçe idi. Evlad-ı Fatihan'ın bulundukları kazalar şunlardı. Manastır, Pirlepe, Filorina, Cuma, Tikveş, Radoviş, İştip, Doyran, Usturumca, Avret Hisarı, Yenice, Serez, Demirhisar, Zihne, Drama, Langaza M Zeki Pakalın. **Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü**, C 1, M.E.B. Basımevi, 3. Baskı, İstanbul 1983. s.571.

Yine, Atatürk'ün atalarının Makedonya'nın Debre Bölgesi'nden, yaylak-kışlak hayatına halen devam eden bir Türkmen köyü olan Kocacık'tan olduklarına dair bkz. "Atatürk "Has Türkmen," Yörtürk Dergisinden alıntılayan **Bilge Dergisi**, 1997, Güz 14,s.25.

olarak da anılan Hafız Ahmet Efendi ve eşi Ayşe Hanım'dır.[3] Babası, uzun süre Evkaf ve Gümrük memurluğu yapan, daha sonra memuriyeti bırakarak ticarete atılan Ali Rıza Efendi, annesi Anadolu'dan Rumeli'ye geçmiş yörüklerden Sofizade Feyzullah Efendi'nin kızı Zübeyde Hanım'dır.

Zübeyde Hanım, zeki, sağduyulu, dine ve geleneklere bağlı bir kadındı.[4] Aile, Mustafa'nın doğumundan önce anne, baba üzerinde derin izler bırakan üç felaket yaşadı. Fatma, Ahmet ve Ömer adlı üç çocukları dünyaya gelmişse de Zübeyde ve Ali Rıza çifti küçük yaşlarda bu çocuklarını kaybetmişlerdi.

Mustafa Kemal, annesi Zübeyde Hanım ve kızkardeşi Makbule (Atadan) ile (1905)

[3] Şemsi Belli, **Makbule Atadan Anlatıyor.** "Ağabeyim Mustafa Kemal," Ankara 1959, s.70.; Burhan Göksel, **Atatürk'ün Soykütüğü Üzerine Bir Çalışma**, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, Ankara 1987, s. 19. Atatürk'ün yaşamı ile iç dünyası arasındaki ilintileri inceleyen önemli bir eser için bkz. Vemık D.Volkan, **Norman Hzkowıtz, Ölümsüz Atatürk**. Bağlam Yay. İstanbul, 1998.

[4] Yusuf Hikmet Bayur; **Atatürk Hayatı ve Eseri**, C.I, Atatürk Araştırma Merkezi Yayını, Ankara 1990, s.6.

B. İlköğrenim Hayatı

Atatürk, çocukluk ve ilk öğrencilik dönemi ile ilgili olarak yıllar sonra Vakit Gazetesi Başyazarı Ahmet Emin Yalman'a anlattığı anılarında bu dönemi şöyle aydınlatmaktadır: "Çocukluğuma dair ilk hatırladığım şey mektebe gitmek meselesine aittir. Bundan dolayı anam ve babam arasında şiddetli bir mücadele vardı. Annem, ilâhîlerle mektebe başlamamı ve mahalle mektebine gitmemi istiyordu. Rüsumatta memur olan babam, o zaman yeni açılan Şemsi Efendinin mektebine devam etmeme ve yeni usul üzerine okumama taraftardı. Nihayet babam işi mahirane surette çözdü. İlk önce bilinen törenle mahalle mektebine başladım. Bu suretle annemin gönlü yapılmış oldu. Birkaç gün sonra da mahalle mektebinden çıktım, Şemsi Efendi mektebine kaydedildim."[5] Babası Ali Rıza Efendi'nin, Atatürk'ün hayatındaki rolü hakkında yazılan biyografilerde gerçekçi değerlendirmeler yapılmadığı gözlenmektedir. Yukarıdaki alıntıdan da anlaşılacağı gibi, Atatürk'ün çocukluk dönemi ile ilgili hatırına gelen ilk anı, babasının "mahirane" bir şekilde çözdüğü öğrenim hayatına ilişkin anlaşmazlıktır. Annesi, Mustafa'nın medreseye yönelmesini isterken, babasının çağdaş değerleri anladığı ve geleceği doğru keşfettiği açıktır.

---

[5] **Vakit Gazetesi**. 10 Ocak 1922, Sayı 1468,; **Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri**, Haz. Sadi Borak, Utkan Kocatürk, Ankara 1972, s.84-95. Küçük Mustafa'nın hayatında önemli bir yeri olan Şemsi Efendi, 1852 yılı civarında doğdu. Selanik Rüştiyesi'ni bitirdi. Ailesine mali katkıda bulunmak için bir dükkanda çalışırken bir yandan da rüşdiyeye devam edemeyenlere özel dersler vermek suretiyle Selanik'te ilk özel halk dershanesini kurdu. 1860-1871 yılları arasında Aynaroz'da gümrük idaresinde katip olarak çalıştı. Öte yandan Selanik'te açılan bir yabancı okulda Türkçe öğretmenliği de yapan Şemsi Efendi, Arapça, Farsçanın yanısıra Fransızca da biliyordu. Maarif Nizamnamesi'ne göre Türklerin de özel okul açması mümkündü. Buna uygun olarak 1872 yılında Selanik'te özel okulunu açtı. Birkaç defa okul açıp, kapatan Şemsi Efendi'nin, 1887 yılında Mustafa'nın devam ettiği okulun sahibi ve öğretmeni olduğu anlaşılmaktadır. Mahalle mektebinin eğitim-öğretim faaliyetlerini eski geleneklere göre sürdürdüğü bir sırada, açtığı okulun dershanesinde öğretmen masası, sıra, tahta, tebeşir, silgi ve okuma-yazma için hazırlanmış levhalar bulunuyordu. Modern eğitim metotlarını Türkler arasında ilk uygulayanlardan olan Şemsi Efendi, 1917 yılında vefat etti. Daha geniş bilgi için bkz. Özcan Mert, "Atatürk'ün İlk Öğretmeni Şemsi Efendi," **Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi**, C. VII, Sayı: 20, s. 331-346; ve Faik Reşit Unat "Atatürk'ün İlk Öğretmeni Şemsi Efendi ve Okulu," **BTTD**, sayı: 26, (1969), s. 5-7.

Mektepte öğrenim görmekte iken babası Ali Rıza Efendi vefat etti.[6] Baba öldüğü sırada küçük Mustafa'nın, Makbule ve genç yaşta ölen Naciye olmak üzere kendisinden küçük iki kız kardeşi bulunuyordu. Ailenin durumu sarsıldığı için Zübeyde Hanım, öksüzleriyle Langaza'daki bir çiftliğin kahyası olan kardeşi Hüseyin Ağanın yanına gitti. Atatürk'ün "ben de karıştım" dediği köy hayatı, dayısının kahyalık yaptığı bu çiftlikte geçti. Şehrin duvarlarının görünmediği köyde, gök ve ufkun çocuğun ruhsal eğitiminde önemli bir yer tuttuğunu söylemek mümkündür. Oğlunun eğitiminden endişe duyan anne, Mustafa'yı Selanik'e teyzesinin yanına gönderdi. Mustafa burada Mülkiye Rüşdiyesi'ne kaydoldu.

C. Mülkiye Rüşdiyesi'nde

II Meşrutiyet'ten önce öğrenim dereceleri iptidaî, rüşdî, idadî ve âli olmak üzere dört dereceydi. Rüşdiye adıyla ilkokul 1838'de İstanbul'da açılmıştır. Mülkî ve askerî olan Rüşdiyelerin açılışı sıbyan mekteplerinin yetersizliğinden kaynaklanmıştır.[7] Mustafa'nın kaydını yaptırdığı mülkiye rüşdiyesinden mezun olanlar, devletin idarî birimleri de dahil olmak üzere çeşitli kurumlarda meslek sahibi oluyorlardı. Atatürk, anılarında bu okuldan ayrılışını şöyle anlatmaktadır. "Okulda Kaymak Hafız adında bir öğretmen vardı. Bir gün sınıfımızda ders verirken ben bir çocukla kavga ettim. Çok gürültü oldu. Öğretmen beni yakaladı, çok dövdü. Bütün vücudum kan içinde kaldı. Büyükannem zaten okulda okumamı istemiyordu. Beni derhal okuldan çıkardı."[8] Çocukluğunun daha o

---

[6] Babası Ali Rıza Efendinin 28 kasım 1893'te ve kız kardeşi Naciye'nin 2 Aralık 1901'de vefat ettiklerini belirten çalışma için bkz.Faik Reşit Unat, "Atatürk'ün Ailesi Efradı ve Kendisine Karabet Dereceleri", **Belleten** C V.TTK.. s 733-737, Ank.1960. Ali Rıza Efendinin ölüm tarihini 1888 olarak gösteren bir çalışma olarak bkz. Georges Dancel, "Une exıstence hors du commun," **Regardes Sur Atatürk,Editions Alâ TURQUİE**, Octobre 1998. 46, Rue Saint Jean 54000 Nancy /France Yine babası ile ilgili olarak daha geniş bilgi için bkz. İhsan Sungu, " Atatürk'ün Babası Ali Efendi ve Mensup Olduğu Selanik Asakir-i Milliye Taburu," **Belleten**, C.III,s.289-348.

[7] M. Zeki Pakalın, **a.g.e.**, C. III, s. 65.

[8] **Vakit**, 10 Ocak 1922 tarihli sayısı.

dönemlerinde yaşıtlarından farklılaşmaya başlayan küçük Mustafa'nın kendine güven, kendi başına karar verebilme gibi daha sonra sıkça kullanacağı yeteneklerine sahip olmaya başladığı görülmektedir. O, "yalnız ve bağımsız bulunmayı çocukluğumdan beri hep yeğlemiş ve sürekli olarak öyle yaşamışımdır"[9] derken, aslında bir bakıma yukarıda sözü edilen niteliklerini tanımlamıştır.

Ç. Askerî Rüşdiye'de

Mülkiye rüşdiyesinde yaşadığı kötü hatıra üzerine Mustafa'nın bir daha dönmemek üzere okulu bırakması, O'nun hayatında bir dönüm noktası oldu. Bu defa, son rütbesine kadar erişeceği, niteliklerine uygun askerlik mesleğine intisab etti. Sınavla, 1894'te Selanik Askerîye Rüşdiyesine kaydını yaptırdı. İmtihandaki başarısına bakarak, O'nu, o tarihlerde öğrenim süresi dört yıl olan bu okulun üst sınıflarından başlattılar.[10] Osmanlı İmparatorluğunda Askerî Rüşdiyeler, subay yetiştiren askerî okulların idadîleri için öğrenci yetiştirirlerdi. 1876 yılından sonra sayıları artan askerî rüşdiyeler başta İstanbul olmak üzere bütün memleket sathında açılmıştır. Taşrada açılan her rüşdiye mektebi Kolağası rütbesinde bir müdürün emir ve komutasına verilmişti. Okullarda askerî idare ve öğretim subaylar tarafından yerine getirilirdi. Bununla birlikte öğretim kadrosunda sivil öğretmenler de bulunuyordu. Bunlar daha çok arapça, farsça, hüsn-ü hat öğretmenleriydi. Rüşdiye mektepleri öğrencileri, askerî elbise benzeri bir kıyafet giymelerine rağmen asker sayılmazlardı. Rüşdiyeyi tamamlayanlar, yatılı olanları hariç, istedikleri takdirde askerî okulların yanı sıra sivil okullara da girebilirlerdi. II. Meşrutiyetin ilânına kadar dört yıllık olan askerî rüşdiyelerin eğitim süresi bu tarihten sonra üç yıla indirilmiştir.[11]

---

[9] Enver Behnan Şapolyo, **Atatürk'ün Hayatı**, Ankara 1954, s.34.

[10] Faik Reşit Unat, "Atatürk'ün Öğrenim Hayatı ve Yetiştiği Devrin Millî Eğitim Sistemi". **Atatürk Konferansları** I, Ank. 1964, s.71-89.

[11] Mustafa Balcıoğlu, İ.Kurtcephe,"Tevhid-i Tedrisata Geçiş Döneminde Tokat Askerî Rüştiyesi," **Türk Dünyası Tarih Dergisi**, 1991, s.59, s.38-47.

Atatürk, askerî bir kariyere başlama kararını yıllar sonra şöyle nakletmiştir. "Bize komşu olarak Binbaşı Kadri Bey isminde bir zat oturuyordu. Oğlu Ahmet, askerî rüşdiyeye devam ediyor ve mektep elbisesi giyiyordu. O'nu gördükçe ben de böyle elbise giymeğe hevesleniyordum. Sonra sokaklarda zabitler görüyordum. Bu dereceye vasıl olmak için takip edilmesi lâzım gelen yolun, askerî rüşdiyesine girmek olduğunu anlıyordum. O sırada annem Selanik'e gelmişti. Askerî rüşdiyeye girmek istediğimi söyledim. Validem askerlikten ürkmüştü. Asker olmama şiddetle karşı koyuyordu. Kabul imtihanı zamanı ona sezdirmeden kendi kendime askerî rüşdiyeye girerek imtihan verdim. Böylece valideye, anneme karşı bir emrivaki yaptım."[12]

Yukarıda da bizzat Atatürk'ün işaret ettiği gibi O, kendi kararıyla geleceğini seçti ve 1894 yılında Selanik Askerî Rüşdiyesine girdi. Uzun ve parlak başarılarla dolu askerlik hayatı böyle başladı.

Bu okulu ve öğretmenlerini seven Mustafa, arkadaşları arasında zekası ve üstün yetenekleri ile kısa zamanda kendisini gösterdi. Bu okulda matematik öğretmeni olan Yüzbaşı Mustafa öğrencisinin üstün meziyetleri ve zekası karşısında onu, hem kendisinden hem de sınıftaki Mustafalardan ayırmak üzere adının sonuna olgun, eksiksiz anlamına gelen "Kemal" ismini ilâve etti. İşte o zamandan başlayarak küçük askerî rüşdiyeli, Mustafa Kemal olarak anılmaya başlandı. Bütün mükemmel, güzel sıfatları üzerinde bulunduran anlamına gelen bu manidar yeni isim, O'nun hayata hazırlanmasında teşvik edici, destekleyici, çok önemli bir rol oynamıştır. Bu bağlamda, Mustafa Kemal'in kişiliğinin oluşmasında, sonraki yıllarda anlattığı hatıralarında "ciddi, sert adam" diye hatırladığı matematik öğretmeni Yüzbaşı Mustafa'nın büyük rol oynadığı söylenebilir. Çünkü insan hayatında bu tür desteklerin önemi çok büyüktür. Bunların dışında askerî rüşdiye öğrenimi sırasında, seçkin öğrencilere verilen sınıf çavuşluğu ve müzakerecilik gibi görevler de Mustafa Kemal'in özgüvenini artırmış olmalıdır.

[12] **Vakit Gazetesi**, 10 Ocak 1922 tarihli sayısı

Atatürk biyografilerinde, Mustafa Kemal'in askerî rüşdiye öğrenimi sırasında yaşadığı duygusal bir olaydan da söz edilir[13] Bu sıralarda, dul olan annesi reji idaresinde memur yine kendisi gibi dul olan Ragıp Bey adında birisiyle evlendi. Bu evlilik, Mustafa Kemal'i çok üzmüş, üvey babayı yadırgamış, yakınlarının yanına gitmişti. Epey zaman gönlü kırık kalacak, ancak sonraları çok nazik üvey babası, iyi ve sevimli davranışıyla onun gönlünü alacaktır.

Mustafa Kemal, Rüşdiyeden sonraki İdadî öğrenimine İstanbul'da Kuleli Askerî Lisesinde devam etmek istiyordu. Fakat sınavlarında mümeyyiz olarak bulunan Hasan Bey adlı bir kurmay subay, İstanbul'daki liseye değil, Manastır'daki Askerî İdadîye gitmesini salık verdi. Hasan Beyin tavsiyesine uyarak Manastır Askerî İdadîsi kabul sınavlarına girdi, kazandı. O, artık amaçları Harp Okullarına öğrenci hazırlamak olan yatılı askerî idadî öğrencisiydi (1896).

Mustafa Kemal (oturanların sol başında), Manastır Askerî İdâdîsi'nde bir grup arkadaşıyla (1898)

[13] **Türk'ün Altun Kitabı**, Türk Neşriyat Yurdu Yay., 1928, s.13

D. Manastır Askerî İdadîsi'nde

Mustafa Kemal'in İdadî'de matematik derslerinde çok başarılı olmasına rağmen Fransızcası zayıftı. Fransızca öğretmeni kendisiyle meşgul oluyor, arasıra da acı ihtarlarda bulunuyordu. Hem bu uyarıları hem de lisan öğrenmenin meslek hayatı açısından öneminin farkında olan Mustafa Kemal, bu eksikliğini gidermek amacıyla tatil esnasında Selanik'te College de Frere de la Salle'in özel kurslarına devam etti.[14]

İzleyen yıllarda Mustafa Kemal, Manastır Askerî İdadîsinde İttihat ve Terakki'nin ünlü hatibi ve şair Ömer Naci ile tanıştı. O yaşlarda genç ruhların ateşli bir aşkla kapıldıkları edebiyat, şiir ve güzel konuşma heves ve meylini üstün kabiliyeti ile Mustafa Kemal'e aşılayan ve onda mevcut aynı kabiliyetlerin gelişmesine ve alevlenmesine yardımcı olan Ömer Naci, Mustafa Kemal'e Namık Kemal'i, Tevfik Fikret'i tanıtmış ve sevdirmiştir.[15] Daha sonraları kitabet öğretmeni O'na, kendisini askerlikten uzaklaştıracağı için şiirle uğraşmayı yasak etti. Öğretmeni Mehmet Asım Efendinin öğüdüne uymakla beraber, Mustafa Kemal'deki güzel yazma ve konuşma merakı hep yaşadı. Türk dilinin en yüksek abidelerinden birini Türk milletine kazandıran, ifadesinin belagatıyla bugünkü ve yarınki kuşaklara en yüksek birer örnek olacak nutukları söyleyen Atatürk'ü, rekabet kabul etmez bir hatip[16] yapan yeteneklerin bu yıllarda gelişmeye başladığı anlaşılmaktadır.

Mustafa Kemal, idadî sıralarında, arkadaşı Ali Fethi (Okyar) aracılığı ile Rousseau, Voltaire, Auguste Comte ve Montesquieu gibi Fransız filozoflarının eserleriyle tanıştı. İki arkadaş, bu düşünürlerin kendi ülkelerinin sorunlarını ilgilendiren düşünceleri üzerinde tar-

---

[14] Ali Fuat Cebesoy. **Sınıf Arkadaşım Atatürk**, İnkılap ve Aka Kitabevi, 2. Baskı İstanbul 1981, s.9.

[15] Fethi Tevetoğlu, **Ömer Naci**, Başbakanlık Kültür Müsteşarlığı Yayınları, İstanbul 1975, s.27.

[16] Hamdullah Suphi Tanrıöver, **Dağyolu ve Günebakan'dan Seçmeler**, Baskıya Hazırlayan, M. Necati Sepetçioğlu, MEB Yayınları, İstanbul 1981, s.16.

tışmalar yapmaya başladılar.[17] İdadî öğrenciliği esnasında Mustafa Kemal'in ilgi alanına matematik, yabancı dil ve hitabetin yanı sıra tarih ve özellikle Türk tarihi girdi. Türk sözünden irkilindiği bir dönemde O'nun millî benliğinin oluşmasında etkili olan tarih merakını Kolağası Mehmet Tevfik Bey uyandırmıştı.[18] Yine bu okul sıralarında Mustafa Kemal büyük bir vatan heyecanı da yaşadı. Arkadaşlarıyla konuşmalarında "gençlik hayatımın en heyecanlı günlerini yaşadım. Yaşımın küçük olmasına rağmen bu savaşa katılmayı çok istemiştim. Az daha gönüllü müfrezelerin arasına katılıp gidecektim" diye andığı 1897 yılında meydana gelen Türk-Yunan Savaşı, ülkenin her tarafında olduğu gibi Manastır'da da heyecan yaratmıştı. Müslüman ve Hıristiyan halkın hemen hepsinin Rumca konuştuğu Girit Adası'nda Megali İdea peşinde koşan Yunanistan bir takım tahriklere girişmişti. 1890'lı yıllarda adada karışıklıklar artmış, 1897'de Yunanistan'da Kralın Yaveri Albay Timolcon Vasos'un başında bulunduğu bir kuvvet adaya çıkıp "adayı Yunan Kralı adına işgal ettiğini" açıklamıştı. Osmanlı İmparatorluğu, Ermeni komitelerinin yarattığı 1895'te başlayıp henüz sona eren terör olaylarından da cesaret alan Yunanistan'a karşı 18 Nisan 1897'de savaş ilân etti. Bir ay kadar süren bu harpte Ethem Paşanın komuta ettiği Osmanlı Kuvvetleri Dömeke Meydan Muharebesi'nde Yunan ordusunu ezerek Atina'ya doğru ilerlemeye başlayınca, Avrupa devletleri müdahale ettiler. Kazanılan zafer, bu müdahaleden dolayı siyasî zaferle taçlandırılamadı. Bununla birlikte Türk ordusu 1877-1878 Rus savaşında zedelenmiş olan prestijini kurtarmış ve savaşkanlık ruhunu koruduğunu kanıtlamıştı.[19]

Bu savaş esnasında Manastır, Görice üzerinden Yanya bölgesine gönderilecek birliklerin indirme istasyonuydu. Kazanılan zafer, hareket alanının menzil bölgesini teşkil eden Manastır'da parlak gösterilerle kutlanmıştı. Hem öğretmenlerinin söylediği gibi

---

[17] Lord Kinross, **Atatürk**, Türkçesi: Necdet Sander, **Altın Kitaplar**, 10. Basım,İst.1988, s.29.
[18] Ali Fuat Cebesoy, **a.g.e.**, s.9.
[19] **1897 Osmanlı-Yunan Harbi**, Gnkur. Başkanlığı, Harp Tarihi Dairesi Yayınları, Ankara 1965, s.22 vd.

bütün Yunanistan'ı işgal etmek mümkün olduğu halde mütareke yapıldığı, hem de okuduğu kitapların ve dinlediği Jön Türk söylemlerinin etkisinde kaldığı için, Manastır sokaklarında yapılan şenlikler esnasında "padişahım çok yaşa" haykırışlarına ilk defa katılmadı.[20]

1897'de Aralık ayında, Manastır Askerî İdadîsinin ikinci sınıfından üçüncü sınıfına geçerken, yalnızca kitabet ve Fransızca derslerinden 45 üzerinden birer not eksiği ile 44 aldı ve 52 mevcutlu sınıfta üçüncü oldu. Mustafa Kemal 1898 yılı Kasım ayında da, bu kez her iki dersten tam not alarak 54 mevcutlu üçüncü sınıfı ikinci olarak bitirip diplomasını aldı. Aslında sınıfın iki birincisi vardı. Listede birinci gösterilen Selanikli Ahmet Tevfik ile ikinci sırada yer alan Mustafa Kemal'in notları eşitti. Her ikisi de "beher dersin tam numarası" olan 420 toplam not ile mezun olmuşlardı.[21]

Mustafa Kemal'in üç yılını geçirdiği Manastır, Makedonya'da Pizren, Üsküp ve Debre sancaklarının vilâyet merkeziydi.[22] O'nun burada öğrenim gördüğü dönemlerde, Makedonya vilayetlerinde emelleri olan Bulgar, Sırp ve Yunanlıların organize ettikleri çeteler, asayişi bozmak için tedhiş faaliyetlerine girişmişlerdi. Berlin Antlaşması'nın ilgili maddesine istinaden yabancı devletlerin müdâhalelerini temin etmeye yönelik bu terör eylemleri, İdadî öğrencisi Mustafa Kemal'in kafasında, yabancı devlet müdahaleleri, Osmanlı İmparatorluğu yöneticilerinin aczi ve imparatorluğun asıl unsuru olan Türklerin geleceği ile ilgili ilk soru işaretlerini uyandırmış olmalıdır.

---

[20] Ali Fuat Cebesoy, **a.g.e.**, s.12.

[21] Ali Güler. "Mustafa Kemal'i Atatürk Yapan Süreçte Aile Çevresi ile İlk ve Orta Öğrenim yaşantısının Rolü", **Atatürk Haftası Armağanı**, Gnkur. Başkanlığı Basımevi, 10 Kasım 1998, s.53-65.

[22] **Türk Silâhlı Kuvvetleri Tarihi**, III. C., 5. Ks., (1793-1908), Ankara 1978, s. 127.

Harp Okulu Öğrencisi
Mustafa Kemal (1899-1902)

E. Mekteb-i Harbiye'de

Kasım 1898'de Manastır Askerî İda-dîyi başarı ile bitiren Mustafa Kemal, 13 Mart 1899'da İstanbul'daki Harp Okuluna (piyade sınıfına) katıldı.[23] Okul numarası 1283'tü. Hatıralarında, Harp Okulu'nun ilk sınıfında matematik merakı devam etmekle birlikte, gençlik hayallerine kapılıp dersleri ihmal ettiğini, ikinci sınıfta askerlik dersleriyle ilgili olmaya başladığını, teneffüs zamanlarında saat tutarak konuşma talimleri yaptıklarını anlatır. Yine anılarından, Harp Okulu'nun üçüncü sınıfında Namık Kemal, Tevfik Fikret, Abdülhak Hamit gibi istibdat idaresinin aleyhinde olan, özgürlük düşüncelerini işleyen şairlerin yasak olan eserlerini okudukları anlaşılmaktadır.[24] Sınıf arkadaşı Ali Fuat, bu fikirleri yaymak için gizli olarak örgütlendiklerine tanıklık etmektedir. Ali Fuat eserinde, Mustafa Kemal, Muhittin Baha, İsmail Hakkı ve Ömer Naci ile birlikte sınıfta el yazısı ile iki veya üç sayılık bir dergi çıkardıklarından da söz etmektedir.[25]

---

[23] Mustafa Kemal'in askerî okullarda okuduğu dönemde bu okullara kayıt ve kabul işlemi çok sıkı koşulları içeriyordu. Öğrenciler, oluşturulan özel komisyonlarda fiziksel özellikleri, anne ve babaları, memleketleri, kötü şöhret sahibi olup olmadıkları, daha önceki okullardaki uygunsuzlukları, dinsel inançlara bağlılıkları araştırıldıktan sonra okula kabul ediliyorlardı. Ahlâkî durumunda zaaf görülen öğrenciler derhal okuldan ihraç yahut başka okullara nakledilyorlardı. Mustafa Kemal, Harp Okuluna kaydını yaptırdığında öğrenim süresi üç yıldı. Okula gelen öğrenciler birinci sınıfta piyade ve süvari olarak iki sınıfa ayrılıyorlardı. Üç yıllık öğrenim süresince Mustafa Kemal aşağıdaki dersleri okudu.

1899-1900 öğretim yılında Harp Okulu birinci sınıf öğrencisi olan Mustafa Kemal, 736 öğrenci arasında toplam 459 notla 29. olarak ikinci sınıfa geçti. İkinci sınıf öğrenimini 11. olarak tamamlayan Mustafa Kemal, son sınıfta başarı sıralamasında 8. olmuştu.[26]

Fahrettin (Altay), Cafer Tayyar (Eğilmez), Ali Fuat (Cebesoy), Enver (Paşa), Halil (Kut), Ali Fethi (Okyar) gibi sonraki dönemlerin ünlü subayları bir ya da iki devre üst sınıfta bulunsalar da Mustafa Kemal'le aynı dönemde Harbiye'de bulunmuşlardır.

Harp Okulu öğrenimi sırasında Mustafa Kemal'in en sevdiği ve yetişmesinde etkili olan öğretmenlerin başında Yüzbaşı Naci Bey (Eldeniz) gelmekteydi. Yine Fransızca öğretmeni Necip Asım Bey, Talim öğretmeni Rahmi Paşa, Binbaşı Fazıl Bey ve Teğmen Osman (Koptagel) Efendi de Mustafa Kemal'in üzerinde iz bırakan öğretmenlerdi. Naci Bey yıllar sonra kolordu komutanlığı sırasında, Atatürk'ü ziyaret etmiş ve Atatürk kendisine çok itibar göstererek "Buyurunuz Hocam" deyip yer göstermiştir. Yanında bulunan sınıf arkadaşı Ali Fuat Cebesoy'a dönerek "Naci Paşa Hazretlerinin ikimizin üzerinde de emeği vardır" demiştir.[27]

Harp Okulu'nun ikinci ve üçüncü sınıflarında derslere daha dikkatle sarılan Mustafa Kemal'in amacı, Erkan-ı Harbiye sınıflarına ayrılmaktı. Yıllar sonra kendisine yöneltilen "ya kurmay olamasaydınız ne yapardınız" sorusuna, "olacağıma kesin güvenim

---

Birinci Sınıf: Akaid-i Diniye, Topografya, Hendese-i Resmiye, Hikmet-i Tabiiye, Kımya, Askerî Kitabet, Talim Nazariyatı, Terbiye-i Askerîye, Fransızca, Almanca, Rusça, Harita Tersimi, Topografya Ameliyatı, Talim Amaliyatı.
İkinci Sınıf: Akaid-i Dinîye Hizmet-i Seferîye, Dahiliye Kanunnamesi, Fenn-i Mimari, Talim Nazariyatı, Fransızca, Askeri Harita Tersimi, Hizmet-i Seferiye Ameliyatı, Talim Ameliyatı, Ceza Kanunu, Almanca, Rusça, Hikmet, Fenn-i Furuset Nazarîyatı, Topografya Ameliyatı, Fenn-i Baytari ve Tezkere-i Süvariyan (Süvari sınıfı)
Üçüncü Sınıf: Üçüncü sınıf tabiyesi, İstihkamat-ı Hafife, Fenn-i Esliha, Hıfzı Sıhha-i Askerî, Coğrafya-i Askerî, Devlet-i Aliyye Ordu Teşkilatı, Talim Nazariyatı, Askerî Terbiye, Fransızca, İstikşafat-ı Askerîye, İstihkam Eşkali, Talim Ameliyatı, Tabiye Tatbikatı, Almanca, Rusça, Askerî Köprüler, Tabiye, İstihkam. Daha geniş bilgi için Bkz. Mustafa Balcıoğlu, İ. Kurtcephe; **Kara Harp Okulu Tarihi**, Ankara 1991, s.134-135.

[24] **Vakit Gazetesi**. 10 Ocak 1922 tarihli sayısı.

[25] Ali Fuat Cebesoy, **a.g.e.**, s.34.

[26] Mustafa Balcıoğlu, İ. Kurtcephe, **a.g.e**, s.134.

[27] Ali Fuat Cebesoy, **a.g.e.**, s.21.

vardı. Eğer olmasaydım, ilk fırsatta askerlikten çıkar ve kendime başka bir meslek arardım." diye cevap vermiştir.[28]

Mustafa Kemal, 10 Ocak 1902'de, Piyade 1902-8 sicil numarasıyla mülâzım-ı sani (teğmen) rütbesiyle Harp Okulundan mezun oldu. Erkan-ı Harbiye Mektebine (Harp Akademisi) ayrıldı.[29]

İstanbul'da Harp Akademisinde sınıf arkadaşlarıyla
(ön sırada en sağda 1904-1905)

F. Erkân-ı Harbiye'de

Mustafa Kemal, yeni okulunda derslere hevesle sarıldı. Daha serbest bir ortamda, üç sene süren bu eğitim-öğretim döneminde dersler daha yetkin öğretmenler tarafından verilirdi. O'nun Harp Akademisi eğitimi sırasında, Topçu Feriki Ahmet Muhtar Paşa, Kurmay Binbaşı Refik Bey, Kurmay Yarbay Macit Bey, Pertev Paşa, Hasan Rıza Bey, Kurmay Albay Zeki Bey, Kurmay Yarbay

[28] Yusuf Hikmet Bayur, **a.g.e.**, s.10.

[29] Mustafa Balcıoğlu, "Atatürk Biyografisine Katkı", **Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi**.,C.XIII, 1997, s.38, s.539-541.

Trabzonlu Nuri Bey başlıca öğretmenleriydi.[30] Öğrenim hayatı boyunca derslerin, kitapların ve ders notlarının dar sınırları içerisinde kalmayan ve ezberci bir öğrenci olmayan Mustafa Kemal için Harp Akademisindeki Tabiye dersleri bir hayli ilgi çekici olmuştu. Nitekim bir gün Trabzonlu Nuri Bey, "efendiler, harp, muharebe artık bunlar sizce malum şeylerdir. Fakat "gerillâ" nedir biliyor musunuz? İşte en müşkülü budur. Gerillâ kolay bir askerî harekat değildir. Gerillâyı bastırmak da onu yapmak kadar güçtür" dedikten sonra Mustafa Kemal'de bu güç işi öğrenme isteği şahlanmıştır. Bir gün öğretmenine "bu verdiğiniz dersi Türkiye'nin belirli bir noktasında olmuş gibi açıklar ve dediğiniz tedbirlerin orada nasıl tatbik olunacağını lütfen anlatır mısınız?" diye rica etmiştir. Öğretmen Nuri Bey, başka bir dersinde şöyle bir örnek durum vermiştir: "Osmanlı İmparatorluğunun başkenti İstanbul'dur. Bilinmeyen sebeplerden ötürü İzmit ve kuzeyine çekilen çizgi ile İstanbul ve doğusu arasında bulunan bölgedeki Türkler, başkente karşı ayaklanmışlardır. Gerilla savaşına başlamışlardır.

1-Bu küçük bölge halkı niçin ayaklanabilir? Nasıl ayaklanabilir? Ayaklanmayı nasıl sürdürebilir?

2-Osmanlı İmparatorluğu bu ayaklanmayı nasıl bastırabilir?

Görev: 1 ve 2 numaralarda gösterilen vaziyetin çözülmesi."[31] Bu taktik meselenin sınıf ortamına yeniden gelmesini sağlayan Mustafa Kemal için Nuri Beyin söyledikleri, kendisini meşgul eden bir çok sorunun da çözülmesi demekti. O, 1919 yılının 16 Mayısında Bandırma Vapuruyla İstanbul'dan ayrılırken, öğretmeni Nuri Beyin anlattığı gerillâ dersini hatırlamış olmalıdır. Mustafa Kemal, 25 Ocak 1920 tarihinde Heyet-i Temsiliye Başkanı iken özellikle Güney Cephesindeki ilgililere Doğudan gönderdiği yazıda gerillâ ile ilgili bilgisini kullanma imkânı bulmuş, gerillâ harbinin yapılış tarzı hakkında etraflı bilgi de vermiştir.[32]

---

[30] Ali Fuat Cebesoy, **a.g.e.**, s.39.
[31] Afet İnan, "Gerilla Hakkında İki Hatıra", **Belleten**, Sayı: 1, 1937, s.10-14.
[32] **Harp Tarihi Vesikaları Dergisi**, Sayı: 15, Belge No: 383.

vardı. Eğer olmasaydım, ilk fırsatta askerlikten çıkar ve kendime başka bir meslek arardım." diye cevap vermiştir.[28]

Mustafa Kemal, 10 Ocak 1902'de, Piyade 1902-8 sicil numarasıyla mülâzım-ı sani (teğmen) rütbesiyle Harp Okulundan mezun oldu. Erkan-ı Harbiye Mektebine (Harp Akademisi) ayrıldı. [29]

İstanbul'da Harp Akademisinde sınıf arkadaşlarıyla
(ön sırada en sağda 1904-1905)

F. Erkân-ı Harbiye'de

Mustafa Kemal, yeni okulunda derslere hevesle sarıldı. Daha serbest bir ortamda, üç sene süren bu eğitim-öğretim döneminde dersler daha yetkin öğretmenler tarafından verilirdi. O'nun Harp Akademisi eğitimi sırasında, Topçu Feriki Ahmet Muhtar Paşa, Kurmay Binbaşı Refik Bey, Kurmay Yarbay Macit Bey, Pertev Paşa, Hasan Rıza Bey, Kurmay Albay Zeki Bey, Kurmay Yarbay

[28] Yusuf Hikmet Bayur, **a.g.e.**, s.10.

[29] Mustafa Balcıoğlu, "Atatürk Biyografisine Katkı", **Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi**.,C.XIII, 1997, s.38, s.539-541.

Trabzonlu Nuri Bey başlıca öğretmenleriydi.[30] Öğrenim hayatı boyunca derslerin, kitapların ve ders notlarının dar sınırları içerisinde kalmayan ve ezberci bir öğrenci olmayan Mustafa Kemal için Harp Akademisindeki Tabiye dersleri bir hayli ilgi çekici olmuştu. Nitekim bir gün Trabzonlu Nuri Bey, "efendiler, harp, muharebe artık bunlar sizce malum şeylerdir. Fakat "gerillâ" nedir biliyor musunuz? İşte en müşkülü budur. Gerillâ kolay bir askerî harekat değildir. Gerillâyı bastırmak da onu yapmak kadar güçtür" dedikten sonra Mustafa Kemal'de bu güç işi öğrenme isteği şahlanmıştır. Bir gün öğretmenine "bu verdiğiniz dersi Türkiye'nin belirli bir noktasında olmuş gibi açıklar ve dediğiniz tedbirlerin orada nasıl tatbik olunacağını lütfen anlatır mısınız?" diye rica etmiştir. Öğretmen Nuri Bey, başka bir dersinde şöyle bir örnek durum vermiştir: "Osmanlı İmparatorluğunun başkenti İstanbul'dur. Bilinmeyen sebeplerden ötürü İzmit ve kuzeyine çekilen çizgi ile İstanbul ve doğusu arasında bulunan bölgedeki Türkler, başkente karşı ayaklanmışlardır. Gerilla savaşına başlamışlardır.

1-Bu küçük bölge halkı niçin ayaklanabilir? Nasıl ayaklanabilir? Ayaklanmayı nasıl sürdürebilir?

2-Osmanlı İmparatorluğu bu ayaklanmayı nasıl bastırabilir?

Görev: 1 ve 2 numaralarda gösterilen vaziyetin çözülmesi."[31] Bu taktik meselenin sınıf ortamına yeniden gelmesini sağlayan Mustafa Kemal için Nuri Beyin söyledikleri, kendisini meşgul eden bir çok sorunun da çözülmesi demekti. O, 1919 yılının 16 Mayısında Bandırma Vapuruyla İstanbul'dan ayrılırken, öğretmeni Nuri Beyin anlattığı gerillâ dersini hatırlamış olmalıdır. Mustafa Kemal, 25 Ocak 1920 tarihinde Heyet-i Temsiliye Başkanı iken özellikle Güney Cephesindeki ilgililere Doğudan gönderdiği yazıda gerillâ ile ilgili bilgisini kullanma imkânı bulmuş, gerillâ harbinin yapılış tarzı hakkında etraflı bilgi de vermiştir.[32]

---

[30] Ali Fuat Cebesoy, **a.g.e.**, s.39.
[31] Afet İnan, "Gerilla Hakkında İki Hatıra", **Belleten**, Sayı: 1, 1937, s.10-14.
[32] **Harp Tarihi Vesikaları Dergisi**, Sayı: 15, Belge No: 383.

Harp Akademisindeki öğreniminin son yıllarında patlak veren Rus-Japon Savaşı da, Mustafa Kemal'in askerlik hayatında bilgi kazanmasını sağlayan önemli bir tecrübe unsuru oldu. Çünkü öğretmenlerinden Pertev Paşa bu harple ilgili derin bilgisi olan birisiydi. Bu savaşla ilgili bir eseri de olan Pertev Paşanın, öğrencisi üzerindeki etkisi Mustafa Kemal'in son yıllarda yayınlanan not defterlerinden anlaşılmaktadır.

20 Mayıs 1904 Cuma tarihli "saat 7 ve 8'e kadar Kamer Kıraathanesi'nde yazılmıştır" başlıklı Japon-Rus Savaşı ile ilgili notlarda;

"Maddî 1-Oku, bütün kuvveti harp hattına soktu.

2-Donanma ile iştiraki.

Manevî : 1-Japonlar defalarca geri püskürtmelerine rağmen cesaretleri kırılmadı, çünkü Toğu Kimu zaptedilememişti. Çaldıran'da Yavuz hiç soğukkanlılığını bozmadı. "Bütün" umumî ihtiyatlarıyla Marsalator da öyle oldu. Japonlar zaten cengaver bir millettir. Memleket, 800 sene derebeylik içinde geçti. En çok sevdikleri harptir. Onlarda şehitlik inancı umumîdir. Yani Japon taktiği."[33]

Mançurya ve Kore'de Uzak Doğu'nun güçlü devleti Japonya aleyhine girişimlerde bulunan Rusya ile çıkan savaşta, Ruslar büyük bir yenilgiye uğramışlar, Japonların bu zaferi bütün sömürülen ülkelerde ve Osmanlı İmparatorluğunda da sevinçle karşılanmıştı. Japon-Rus Savaşı Osmanlı Harp Akademisinde de yakından takip edilmekte, öğretmenler kurmay adayı öğrencilerine Japon zaferinin nedenlerini anlamaları için görevler de vermekteydiler. Nitekim yukarıdaki ödev notlarda işaret edilen "bütün kuvveti harp hattına sokmak", "defalarca geri püskürtmelerine rağmen cesaretlerin kırılmaması", "soğukkanlılık" gibi askerî yöntem ve vasıfların Mustafa Kemal tarafından, savaş meydanlarında uygulamaya konulduğu görülmektedir.

Askerlikle olduğu kadar, siyasal gelişmelerle de yakından ilgilenen Mustafa Kemal, daha Harp Okulu sıralarında siyasal etkinliklerin de içinde olmuştu. Akademideki arkadaşlarıyla, bütün Harp Okulu öğrencilerine yönelik olan, kendisinin önderliğini yaptığı

[33] **Atatürk'ün Bütün Eserleri, (1903-1915)**, C.I, Kaynak Yay.,İst.,1998, s.25.

gizli bir gazete çıkardı.[34] İdare bu teşebbüsten haberdar olduğu halde bilmemezlikten geldi. Fakat askerî mektepler Müfettişi Zülüflü İsmail Paşa, okul müdürü Ali Rıza Paşayı saraya şikayet edince Rıza Paşa, okuldaki siyasal faaliyetleri izlemek zorunda kaldı. Mustafa Kemal ve arkadaşları okulun boş bir dershanesinde gazetenin yeni sayısını hazırlarken okul müdürü tarafından baskına uğradılar. Fakat Paşa, kağıtları görmezlikten geldi. Dersleriyle meşgul olmalarını söyledi. Mustafa Kemal ve arkadaşları askerlikten tard edilip, Fizan'a sürülmeleri ile sonuçlanacak bu olaydan, okul müdürünün müsamahası ile kurtulmuşlardı.[35]

Harp Akademisi sıralarında derslerinde başarılı, siyasal faaliyetler içerisinde aktif olan Mustafa Kemal ruhsal yönden iç burkuntular içindeydi. O, kendisinde bir takım mana ve mahiyetini henüz anlayamadığı, duyguların çarptığını hissediyor, fakat bunlara ne müspet ve ne de menfi bir türlü mana veremiyordu. Geceleri uyuyamıyor, sabahlara kadar yatağında uyku ile boğuşuyordu. Kafası ve vücudu yorgundu.[36] Atatürk'ün yıllar sonra Afet İnan'a anlattığı bu ruh halini yukarıda son yıllarda yayınlandığını belirttiğimiz ve aşağıda bir kısmını alıntıladığımız not defterinden de kolaylıkla izlenmektedir.

11 Mart 1904

"Cuma saat 7

Selanik'ten geleli 3 ay kadar oldu. Gelişimin ilk günlerinde hayatın düzenine bir çığır buldum zannındayım. Manen ve maddeten etkisinde olduğum ızdırabımı atlatılmış gibi görüyordum. Lâkin heyhat !... Bugün bilmem kaç yüzüncü defa olmak üzere yine kal-

[34] Harp Akademisi sıralarında Mustafa Kemal'in siyasal etkinliklerinin gazete ile sınırlı kalmadığı anlaşılıyor. Son yıllarda yayınlanan not defterlerindeki isimlere bakarak, O'nun kendisinden küçük rütbedeki pek çok subayla yakın temas içinde olduğu gözlenmektedir. **Atatürk'ün Bütün Eserleri**, 2 Numaralı Not Defteri, C.1 (1903 -1915),s.13-29.

[35] **İslam Ansiklopedisi**: "Atatürk Mad.", 10. Cüz, İstanbul 1960. Ayrıca Ali Fuat Cebesoy, **a.g.e.**, s.46. Ali Fuat Paşa; Cumhuriyet döneminde bir gün Kadıköy Vapurunda Ali Rıza Paşaya tesadüf ettiğini Gaziyi ziyaret etmeyi çok arzu ettiğini söyleyerek yardımını istediğini, kendilerine hiçbir fenalığı dokunmamış ihtiyar ve emekli askerîn arzusunu yerine getirip Ankara'da Gazi tarafından kabul edilip, iltifat gördüğünü yazmaktadır.

[36] Afet İnan, **Atatürk Hakkında Hatıralar ve Belgeler**, 4. Baskı, Türkiye İş Bankası Yayınları, Ankara 1984, s.34.

bimin bütün şikayet iniltilerini işitmekle ağlıyorum. Her vakit ki gibi bu dakika dahi..."

"Salı saat 8, dakika 30, gündüz.

Üç gün evvel yarım kalan bütün duygularımın hangi tecellilerle tamamlanması lâzım geldiğini düşünüyorum. Bütün mevcudiyetimi yokluyorum. Anlıyorum ki hayatımda uyanıklık doğmasını gerektirecek hiçbir hal yoktur. Lâkin yine anlıyorum ki, kalbimin sayfaları hergün, her dakika yeni bir acının ortaya çıktığı saha oluyor. Bu zıt düşüncelerin tek sebebi, duygularımın belirsizliklere ait olmasıdır. Belirsiz... o kadar belirsiz ki... Sağ iken oldum harab, helâk oldum yeter."

15 Mart 1904,

"Salı saat 1, bu dakika zihnimde hiçbir acının karanlığı olduğunu kabul etmek istemiyorum. Zira, işte şen ve keyifli bir haldeyim. Şimdi takdir etmek isterim ki, hayatın saadeti ve sevincin zamanı, anlayış tarzına bağlıdır. Bu teori olmadıkça hayatımın son nefesine kadar bir an sevinç görmek anlamsız olur."

"16 Mart 1904,

"Çarşamba saat 3 gündüz. Uzun bir zamandan beri kendisiyle haberleşiyor olmakla teselli bulduğum bir kişinin sessizliğiyle... haberleşmedeki ilgisizliğini görmekle azap duyuyordum. Bugün o uzun süren sessizliği bozan bir mektubun gelmesi vicdan azabımı dindirdi..."

21 Mart 1904,

"Pazartesi saat 6, bugün bütçenin hesabına baktım. Masrafları gelirin pek ziyade üstünde buldum. Şimdiye kadar para çantama girip çıkan parayı hesap etmek hatırıma bile gelmemişti... Her zaman bu defterin gözden geçirilmesiyle hissedilen pişmanlıklar, ihtimal hareket tarzını düzeltmeye yardım eder. Fakat henüz bunun tesirini idrak etmiyorum. Sebebi, masrafların fazlalığından ziyade gelirin azlığıdır."[37]

Mustafa Kemal'in Harp Akademisinin son yılında okurken tuttuğu bu özel yaşamına ilişkin notlarından ruhsal portresi ile ilgili

[37] **Atatürk'ün Bütün Eserleri**, s.19 vd.

ipuçlarını yakalamak mümkündür. Notlar da belirtilen yalnızlık, sıkıntı, yorgunluk, keyifsizlik bazen keyif hali, acı gibi depresyonlar yatılı bir askerî okul öğrencisinin, kurmay adayının zihninde gelecekle ilgili düşüncelerin, berraklaşmamasından kaynaklanmış gibi görünüyor. Meslekte yükselmenin olağanüstü başarıların dışında, daha çok saraya, padişaha ubudiyete yahut etkili tanıdıklara bağlı olduğu bir ortamda, yeteneklerinin farkında olan Mustafa Kemal'in bu tür ruhsal durumları yaşaması da doğaldı. Bununla birlikte, o hayattan kopmamış, gelecekle ilgili projelerini arkadaşlarıyla konuşmaya devam etmişti.

Mustafa Kemal'in askerî öğrenimi sırasında, okullarda öğrencilerin ders kitaplarının dışında gazete, kitap okumalarına izin verilmezdi. Onlar da özellikle Namık Kemal'in yurt sevgisi aşılayan kitaplarını gizli gizli okurlardı. Okul dışında öğrencilerin yabancıların oturduğu gazinolara, eğlence yerlerine, tiyatroya gitmesi de yasaklar kapsamındaydı. Devletin teokratik yapısından dolayı öğrencilere zorunlu ibadet uygulaması da getirilmişti. Askerî okullardaki öğrencilerin büyük çoğunluğunun zorunlu ibadet yüzünden canı yanmıştı.[38] Uzun yıllar sonra sınıf arkadaşı General Mehmet Hayri tarafından, "sınıfın en yakışıklı, en şık ve en temiz giyinen, muasır hayatı İstanbul'dan evvel Selanik'te doğup büyüdükleri için cemiyetin ince muaşeret kaidelerini herkesten fazla bilen" bir subay olarak hatırlanan Mustafa Kemal, özellikle yakın arkadaşı Ali Fuat (Cebesoy) ile birlikte İstanbul'un daha çok batılı değerleri yaşayan sosyal hayatının içine girmişti.[39]

O dönemlerde yeni mezun genç kurmay subaylar merkezi Edirne'de olan ikinci orduya ve merkezi Selanik'te bulunan üçüncü orduya gönderilirlerdi. Çünkü etkileri İstanbul'a kadar ulaşan Makedonya ayaklanması devletin varlığını ve bütünlüğünü tehdit eden bir nitelik kazanmıştı. Orada hem sayıları kabarık Bulgar, Rum, Sırp çetelerine karşı koymak hem de mücadeleyi bu çetelerin koruyucusu büyük devletlerin müdahalelerine yol açmayacak bir yöntemle yürütmek gerekiyordu. Ülkenin geleceğinde önemli roller üstlenecek olan genç kurmay subayların hem bu zor işin üstesinden gelebileceği düşünülüyor hem de her bakımdan kritik bir bölgede ileriki yıllara hazırlık yapmaları isteniyordu.

---

[38] Musatafa Balcıoğlu. İ.Kurtcephe, **a.g.e.**,s.118.

[39] Ali Fuat Cebesoy, **a.g.e**.,s 47 vd. ayrıca bkz., Asım Gündüz, **Hatıralarım**, Haz., Ihsan Ilgar,İstanbul 1973, s.12.

Harp Akademisi mezunu Kur.Yzb. Mustafa Kemal (11 Ocak 1905)

Mustafa Kemal, Harp Akademisinin 57. Dönemini beşinci sırada bitirdi. 11 Ocak 1905'te Kurmay Yüzbaşı nasbedildi.[40] Dönem arkadaşları arasında Ali Fuat (Cebesoy), Ali İhsan (Sabis), Asım (Gündüz), Ahmet Sedat (Doğruer), Mehmet Hayri (Tarhan), Mustafa İzzet (Yavuzer), Kemal (Ohri), Müfit (Özdeş), Cemil (Uybadın), Cavit (Erdel), Halil (Kut), Mehmet Arif (Ayıcı), Ahmet Faik (Erner), Hüseyin Hüsnü, Ahmet Suat (Ener)... gibi Cumhuriyet'in kurulmasında önemli rol oynayan isimler de vardı.

Mustafa Kemal ve arkadaşları Harp Akademisindeki derslerin bitiminden sonra İstanbul'da geçirecekleri süreyi daha iyi değerlendirmek amacıyla arkadaşlarından birinin adına apartman kiraladılar. Zaman zaman burada toplanıp ülke sorunlarını tartışıyorlardı. Genç subayların bu tür siyasal etkinliklerinden haberdar olan saray, aralarına subay iken askerlikten tard olunmuş Fethi adlı birisini soktu.

Güvenlerini kazanan Fethi'nin ihanetiyle saray tarafından tevkif edilip, sorguya çekildiler. Mustafa Kemal ve arkadaşları örgüt kurmak, gazete çıkarmak ve apartmandan gizli gizli bir araya gel-

[40] Mustafa Balcıoğlu, a.g.m. s.540.

mekle suçlanıyorlardı.[41] Birkaç ay tutuklu kaldıktan sonra salıverildiler.[42]

Bir süre sonra Erkan-ı Harbiye Dairesine çağrılan gençlere İkinci ve Üçüncü Ordulara yani Edirne ve Selanik'e gönderileceklerine dair karar alındığını söylediler. Kura çekileceğini fakat aralarında anlaşırlarsa buna gerek olmayacağını da ekledi. Mustafa Kemal'in işareti üzerine yan yana gelen arkadaşları hemen 2. ve 3. Orduya gidecekleri aralarında ayırdılar. Kısa sürede anlaşmanın sağlanmasından endişelenip aralarında organizasyon olduğu fikrine kapılan yetkililer, Mustafa Kemal'i Şam'daki 5. Ordu emrine verdiler.[43]

II. MUSTAFA KEMAL " MEKTEB-İ ASLİ"DE

A. Şam'da 5.Ordu'da

Bir Avusturya Vapuru ile İstanbul'dan Beyrut' a giden Mustafa Kemal, birkaç gün bu şehirde kaldıktan sonra Şam'a geçti.

---

[41] Uluğ İğdemir, **Atatürk'ün Yaşamı, I. Cilt, (1881-1918),** TTK. Yay., Ankara 1980, s.8.

[42] Bu olayın Mustafa Kemal üzerinde büyük etki yarattığı anlaşılmaktadır. Nitekim, 27 Ocak 1923'te Batı Anadolu Gezisi sırasında İzmir'de Karşıyaka'da bulunan annesinin mezarı başında bu olayı hatırlamış ve şöyle demiştir. "Zavallı validem, bütün millet için mefkure olan İzmir'in mukaddes topraklarına tevdi-i vücut etmiş bulunuyor. Arkadaşlar! ölüm hilkatin en tabii bir kanunudur. Fakat böyle olmakla beraber bazen ne hazin tecelliler arz eder. Burada yatan validem, zulmün, cebrin bütün milleti felaket uçurumuna götüren bir idare-i keyfiyenin kurbanı olmuştur. Bunu izah etmek için müsaade buyurursanız hayat-ı ızdırabının bariz birkaç noktasını arz edeyim. Abdülhamit devrinde idi. 1320 (1905) tarihinde mektepten henüz erkan-ı harp yüzbaşısı olarak çıkmıştım. Hayata ilk hatveyi atıyordum. Fakat bu hatve hayata değil, zindana tesadüf etti. Hakikaten birgün beni aldılar ve idare-i müstebidenin zindanlarına koydular. Orada aylarca kaldım. Validem bundan ancak mahpustan çıktıktan sonra haberdar olabildi ve derhal beni görmeye şitap etti İstanbul'a geldi. Fakat orada kendisiyle ancak üç beş gün görüşmek nasip oldu. Çünkü tekrar idare-i müstebidenin hafiyeleri, casusları, cellatları ikametgahımızı sarmış ve beni alıp götürmüşlerdi. Validem ağlayarak arkamdan takip ediyordu. Beni menfama götürecek olan vapura bindirilirken benimle görüşmekten men edilen validem, göz yaşlarıyla Sirkeci rıhtımında elemler ve kederler içinde terk edilmiş bulunuyordu. Menfada geçirdiğim tehlikeler onun hayatını ıstıraplar ve göz yaşları içinde geçirmiştir..." **Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri, I-III, (1906-1938),** 3. bs., DTCF basım evi, TİTE yayınları, C.II, Ankara 1981, s.74.

[43] Merkezi Şam olan 5. Ordu ;9. ve 10.Piyade Tümenleri, 5.Süvari Tümeni, 5. Topçu Tümeni ve bağlı birliklerden kurulmuştu. Yetki alanı içerisinde Şam, Halep, Beyrut, Lazkiye, Kudüs, Trablusşam gibi şehirler vardı. **Türk Silâhlı Kuvvetleri Tarihi, III.** C., 5. Kıs., (1793-1908), s.236.

Mustafa Kemal, 5. Ordu'da üç sınıfta (piyade, top, süvari), bölük idare ve kumanda etmek üzere 30. Süvari Alayında görevlendirildi.[44] O'nun kıtadaki askerî yaşamı bir sürgün ile başlamıştı. Hem, hakkında "memleketi olan Selanik'e vesait-i sehile ile gidemeyeceği bir yere gönderilmesi" kaydı da vardı.[45] II. Abdülhamit döneminde her aydının her zaman karşılaşabileceği bir ihbarla Mustafa Kemal, düşlediği memleketi Selanik yerine hiç düşünmediği Şam'a gelmekle ideallerinden, ilkelerinden vazgeçmedi. O, sorunu fırsat olarak değerlendirdi. Çünkü, "Bizim için hayat yeni başlıyor" diyordu.[46]

Mustafa Kemal'in 5. Ordu'da görev yaptığı sıralarda Ordu bölgesinde çoğunluğu oluşturan Arap halkı arasında Osmanlı İmparatorluğunun etkisi azdı. Halk yönetimden hoşnutsuzdu. Büyük devletler arasında Yakın Doğu'daki Hıristiyan azınlıkları himaye yolundaki rekabet ve misyoner faaliyetleri, Arap halkı arasındaki ulusçu eğilimleri artırmıştı.[47] Orduya mensup subayların halkla ilişkisi daha çok vergi vermeyen, çapulculuk yapan Arap kabilelerini cezalandırmak için yapılan harekat sırasında olurdu. Mustafa Kemal için zengin gözlemler yapacağı böyle bir imkân, göreve başladığı yılda ortaya çıktı. 1905 yılında, Havran bölgesindeki bir takım aşiretlerin talan ettikleri mallara el koymak amacıyla, Mustafa Kemal'in staj yaptığı 30. Süvari Alayının da içinde bulunduğu bir kuvvet bölgeye gönderildi. Staj için gelen Mustafa Kemal ve arkadaşı Müfit, bu hareketa götürülmek istenmediler. Mustafa Kemal ve arkadaşı alay ve ordu komutanına başvurdularsa da sonuçsuz kaldı. Fakat Mustafa Kemal Müfid'e:

"Biz de gideriz" dedi ve Havran'a doğru ilerleyen kuvvete katıldılar.

---

[44] K.K.K.lığı Arş · Mustafa Kemal Atatürk Dosyası
[45] Yusuf Hikmet Bayur, **a.g.e.**, s.13.
[46] Ali Fuat Cebesoy, **a.g.e.**, s.86.
[47] Ömer Kürkçüoğlu; **Osmanlı Devleti'ne Karşı Arap Bağımsızlık Hareketi, (1908-1918),** AÜSBF Yay., Ankara 1982, s.13.

Şam'da V. Ordu 30. Süvari Alayında
Kur.Yzb. M.Kemal (1905)

İki Süvari Alayı, bir çok topçu bataryaları ve esterli piyade taburundan oluşan birlikten hiç kimse, bu iki subayla ilgilenmedi. Yatacak yer de göstermedi. Yalnız gece yarısına doğru kendi emirberleri bu iki arkadaşa, "biz açıkta kalalım, ziyanı yok, siz çadıra buyurunuz" deyip kendi yerlerini teklif ettiler. Biraz sonra, iki arkadaş için içlerine saman doldurulmuş iki çuval getirip, bunları yatak diye yere serdiler. Ertesi sabah 30. Süvari Alayının Bölük Komutanlarından bir yüzbaşı, Mustafa Kemal ve arkadaşları ile konuşup dedi ki; "Arkadaşlar, görüyorsunuz ki, size asla komutanlık vazifesi vermeyeceklerdir. Bunun sebepleri vardır. Fakat bana hususî bir vazife verilmiştir. Eğer siz bu vazifede bana yardım etmek isterse-

niz, ben bunu temin ederim. Yalnız şimdiden söylemeliyim ki, bu kontrol neticesini kimseye bildirmeyeceğinize dair bana namusunuz üzerine teminat vermeniz lâzımdır". Derhal anladılar ki bölük komutanı utanılacak bir vazife almıştır. Nitekim düşündükleri oldu. Havran'ın muhtelif mıntıkalarına dağılan birlikler geniş bir yağma, gasp ve talana giriştiler. Mustafa Kemal'i de ortadan kaldırmak için teşebbüslere kalkıştılar. O bu vesile ile Osmanlı Devletinin çürümüşlüğüne yakından tanık oldu. Halkla devletin arasındaki uçurumu bizzat gördü. Köylerden yağma edilenlerin bölüşülmesi esnasında talan işinde deneyimli subaylar Müfit'e de pay ayırdılar. Müfit almadı ve Mustafa Kemal'e haber verdi. Mustafa Kemal, arkadaşının bir hataya düşmüş olmasından ürkerek "sakın paraları almış olmayasın?" diye sordu. Müfit'in derhal "hayır almadım" diye cevap vermesi üzerine O'na şu hatırlatmada bulundu.

"Müfit, sen bugünün adamı mı olmak istiyorsun, yoksa yarının adamı mı?"

Müfit zaten teklif edilen parayı kabul etmemiş olmanın verdiği bir gururla ve pek samimi bir ifade ile;

"Elbette yarının adamı olmak istiyorum", dedi.[48]

B. Vatan Ve Hürriyet Cemiyetini Kuruyor

Yarınlara kendisini hazırlayan Mustafa Kemal, Suriye deneyiminin de etkisiyle yeniden gizli örgütlü siyasal faaliyetlerin içine girdi. Mekteb-i Tıbbiyeden tardedilmiş, Şam'da ticaretle uğraşan Tüccar Mustafa,[49] Müfit ve Mustafa Kemal bir araya gelerek "Va-

[48] Afet İnan, **a.g.e.**, s.47.

[49] Mustafa Cantekin, 1878'de Çorum'da doğdu.1893'te Askeri Tıbbiye'ye girdi.II.Abdülhamit yönetimine karşı eylemleri dolayısıyla tutuklandı.Cezasını tamamladıktan sonra Şam'a sürgün edildi. Burada Mustafa Kemal'le tanıştı.II.Meşrutiyetin ilânından sonra İstanbul'a dönerek eksik kalan öğrenimini bitirdi. Çeşitli askeri birliklerde görev yaptı. 27 Mart 1920'de Milli Mücadele'ye katıldı.1928'de askerlikten emekliye ayrıldı.Çeşitli dönemlerde milletvekili olarak mecliste bulundu.1955'te öldü. Fahri Çoker, **Türk Parlamento Tarihi, (1919-1923)** II-I.C.,TBMM Vakfı Yay.,no:6, s.684-685.

tan ve Hürriyet Cemiyeti"ni kurdular.[50] Ancak hür fikirlere sahip olan insanların vatanlarına faydalı olabileceklerine inanan Mustafa Kemal, Şam, Beyrut, Hayfa ve Kudüs'teki türlü birliklerde yaptığı staj sırasında anılan cemiyeti buralarda yaygınlaştırmaya çalıştı. Fakat düşüncelerini gerçekleştirecek insan malzemesinin bulunduğu bölgede olmadığını anlamakta gecikmedi. Çünkü, halkın büyük kısmı Arap idi. Hem de bu tür düşüncelere katılması beklenen aydın düşünceli subay topluluğu 5. Ordu bölgesine değil, 2. ve 3. Ordu mıntıkalarına toplanmıştı. Vatan ve Hürriyet Cemiyetinin yaşayabilmesi gelişebilmesi için uygun zemin Makedonya'daydı. Bu yüzden Mustafa Kemal, oraya gitmek için çeşitli yollara başvurdu. Önce Selanik'te Topçu Müfettişi olan ve vatansever, özgürlükçü girişimlerin koruyucusu olarak tanınan Şükrü Paşaya maksadını açıkça belirten bir mektup yazdı. Selanik'e nakli için de yardım istedi. Şükrü Paşa Selanik'e gelebilirse ancak kendisine yardım edebileceği vaadinde bulundu. Cemiyet mensuplarından birinin sağladığı bir izin kağıdıyla ve hüviyetini gizleyerek yola çıktı. İlk önce Mısır'a oradan Yunanistan'a gitti.[51] Selanik'te bulunan arkadaşı, Kurmay Yüzbaşı Tevfik Beye "Parti Bateau Grec", cümlesinden ibaret bir telgraf çekti. Yunan bandıralı bir vapurla uzun süreden beri özlemini çektiği, doğduğu yere, Selanik'e ulaştı. Kendisini Ahmet Tevfik karşıladı. 5. Orduyu izinsiz terkeden Mustafa Kemal, gümrük memurları, polis memurları ve askerî inzibatın sorgusundan Selanik Merkez Komutan yardımcısı Yüzbaşı Cemil'in [52] daha önce aldığı tedbir sayesinde kurtulup, doğruca evine gitti. Ana-oğul karşılaşınca

---

[50] Faik Reşit Unat, "Atatürk'ün II. Meşrutiyet İnkılabının Hazırlanmasındaki Rolüne Ait Bir Belge", **Belleten**, 102 (1962), s.339-350 Bu belge, Selanik'teki Terakkî Mektebi adlı özel okulun öğrencileri için Osman Şevki Bey tarafından hazırlanan "Yeni Usul Talim-i Kıraat, Kemalat-ı Milliye ve Fezail-i İnsaniye", adlı Selanik'te 1330 (1912) de basılan kitaptır.

[51] **Vakit Gazetesi**, 10 Ocak 1922 tarihli sayısı.

[52] Cemil Uybadın, 1883' te İstanbul'da doğdu. Fatih Askerî Rüşdiyesi, Kuleli İdadîsini bitirdi.1901' de Harp Okulunu,1905'te Harp Akademisinden mezun oldu. III. Ordu'da görev yaptı. Birinci Dünya Savaşı sırasında 6. Kolordu Kurmaylığı'nda ,Birinci Ordu Kurmay Başkanlığı'nda bulundu.Trakya'da Yunanlılara karşı savaştı.II.Meclise Tekirdağ milletvekili olarak girdi.1925'te İçişleri Bakanlığı'na getirildi. III.,IV.,V.,VI.,VII., ve VIII Dönemlerde milletvekilliği yapan Uybadın, 1957'de öldü. **Türk Parlamento Tarihi,** III.C., Haz. Kazım Öztürk, TBMM Vakfı yay., Ank.1995.

annesi, çocuğunun başına bir felaket gelebileceği endişesi içinde sordu:

"Ne cesaretle buraya gelebildin oğlum? Hem nasıl geldin? Devletin ve padişahımız efendimizin arzusuna mugayir bir iş yapmış olmayasın?"

Mustafa Kemal,

"Merak etme anne" dedi. "Müsterih ol! Benim buraya gelmekliğim lâzımdı. Onun için geldim. Padişahımız efendimizin ne olduğunu da şimdi değil, fakat yakın zamanda sana göstereceğim."

Mustafa Kemal, Şükrü Paşa ile görüştü. Fakat umduğunu bulamadı. Paşa O'na "Ben hiç bir şey yapamam. Yalnız senin yapacaklarını hüsn-ü telakki etmekle iktifa ederim. Ancak benim de senden bir ricam var. Beni yakma!" dedi.[53] Mustafa Kemal gibi bir eylem ve ideal adamı için Şükrü Paşanın tavrı yıkıcı olmadı. O, bu defa başka çareler aramaya girişti. Rüşdiye'de iken kendisini takdir edip, O'na Kuleli yerine Manastır Askerî İdadîsine gitmesini öneren Kurmay Albay Hasan Beyi buldu. Durumu bütün açıklığıyla anlattı. Hasan Beyin yardımıyla Mustafa Kemal, bir raporla dört ay Selanik'te tebdil-i hava kararı aldı. Bu andan sonra saklanmaya ve hüviyetini gizlemeye ihtiyaç duymadan amacı uğrunda çabalara girişti. Eski arkadaşlarından Ömer Naci'yi, topçu subayı Hüsrev'i ve sınıf arkadaşı Hakkı Baha'yı buldu. Bunların tanıdıkları Selanik Askerî Muallim Mektebi Müdürü Hoca Mahir ve Selanik Askerî Rüşdiyesi Müdürü Bursa'lı Tahir, Mustafa Necip ile birlikte Şam'da kurduğu ihtilâl komitesinin Makedonya teşkilatı, 1906 yılının ilkbaharında Hakkı Baha'nın evinde toplandılar.

Hüsrev Sami Kızıldoğan, yıllar sonra yazdığı makalede Mustafa Kemal'in şu konuşmayı yaptığını yazmaktadır:

"Arkadaşlar! Bu gece burada sizleri toplamaktan maksadım şudur: Memleketin yaşadığı vahim anları size söylemeye lüzum gör-

[53] Afet İnan, a.g.e., s.53.

müyorum. Bunu cümleniz biliyorsunuz. Bu bedbaht memlekete karşı önemli vazifelerimiz vardır. O'nu kurtarmak biricik hedefimizdir. Bugün Makedonya'yı ve bütün Rumeli kıtasını vatan camiasından ayırmak istiyorlar. Memlekete, yabancı nüfuz ve hakimiyeti kısmen ve fiilen girmiştir. Padişah zevk ve saltanatına düşkün, her aşağılığı yapabilecek iğrenç bir şahsiyettir. Millet zulüm ve istibdat altında mahvoluyor. Hürriyet olmayan bir memlekette ölüm ve yokoluş vardır. Her ilerlemenin ve kurtuluşun anası hürriyettir. Tarih bugün biz evlatlarına büyük vazifeler yüklüyor. Ben, Suriye'de bir cemiyet kurdum. İstibdat ile mücadeleye başladık. Buraya da bu cemiyetin esaslarını kurmaya geldim. Şimdilik gizli çalışmak ve teşkilâtın organlarını oluşturmak zaruridir. Sizden fedakarlıklar da bekliyorum. Kahredici bir istibdada karşı ancak ihtilâl ile cevap vermek ve köhnleşmiş ve çürük idareyi yıkarak, milleti hakim kılmak, kısacası vatanı kurtarmak için sizi vazifeye davet ediyorum..." Toplantı silâh üzerine yapılan yeminle bitirildi. Mustafa Kemal'in Şam'da kurduğu İhtilâl Komitesinin Makedonya teşkilatı "Vatan ve Hürriyet Cemiyeti" adıyla 1906 yılının ilkbaharında bu şekilde kuruldu. Sonraları bu teşkilat, Selanik'te faaliyette bulunan Terakki ve İttihat Teşkilatı içinde eridi.[54]

Rejim aleyhindeki çabaları dikkatle takip eden İstanbul, Mustafa Kemal'in Selanik'te bulunduğu duyumunu aldı ve kovuşturmaya başladı. Selanik'te ise, tevkif edilmesine dair gerekli yerlere emir verildi. Bu emir, Merkez Komutanı Muavini Cemil Bey tarafından Mustafa Kemal'e gösterildi. Birkaç gün bu emri erteleyebileceğini bildirdi. Mustafa Kemal, hemen Selanik'ten Yafa'ya dönüş için harekete geçti. Yafa Komutanı Ahmet Bey, o sırada Mustafa Kemal'in nerede olduğu sorusuna verdiği cevapta, O'nun Mısır sınırında Birüssebi bölgesindeki kıtaları tetkik etmekle görevlendirildiğini bildirdi. Hemen Mustafa Kemal, o sırada Akabe Meselesinin* daha da önem kazanmasından yararlanarak bir miktar kuvvetle ora-

[54] Faik Reşit Unat, **a.g.m.**,; Hüsrev Sami Kızıldoğan, "Vatan ve Hürriyet=İttihat ve Terakki", **Belleten**, 1937, C.1, Sayı: 3-4, s.619-625.

* Akabe Meselesi: O sırada Akabe ile Sina Yarımadasının Osmanlı Devletine mi yoksa İngiliz himayesindeki Mısır Hidivliğine mi ait olduğu konusunda bir takım sorunlar ortaya çıkmıştı.

ya gönderildi. Böylece dört aydır kontrolün zayıf olduğu bu bölgede bulunduğu izlenimi yaratılacaktı. Mustafa Kemal, "dostlar ağı" sayesinde bu zorlu takibi atlattı. Ardından okuldan beri O'nu takip eden "şüpheli, sakıncalı şahıs" statüsünden de kurtuldu. Topçu stajını Şam'da tamamlayan Mustafa Kemal, 20 Haziran 1907'de Kolağası (Kıdemli Yüzbaşı) nasbedildi. Bir süre Şam'da 5. Ordu Komutanlığında görev yaptı. Burada iken 13 Ekim 1907'de "arıza-i vücudiyelerinden naşi" 3. Orduya, Selanik'e tayin edildi.

Mustafa Kemal Yafa'da Alay komutanı ve subay arkadaşlarıyla (1905-1907)

C. Üçüncü Ordu'da

Yaklaşık olarak üç yıl süren sürgün döneminden sonra doğduğu yere tayin olması, hem üstlerinde olumlu izlenimler bırakması, hem de "dostlar ağının" işe karışması ile mümkün oldu. Aynı tarihlerde,

O'nun gibi rejim aleyhtarı çalışmalar içerisine girdiği gerekçesiyle Fahrettin (Altay) Diyarbakır'dan Bitlis'e sürülmüş, ardından da Divan-ı Harbe çıkarılmıştı.[55]

Mustafa Kemal'in Yafa'da bulunduğu sırada başından geçen bir olay, O'nun benliğinde derin izler bıraktı. Cumhuriyet devrinde de arkadaşlarına sık sık anlattığı bu hatırası, Mustafa Kemal'in milliyet duygusunun yüksekliğini de anlatmaktadır. Yafa'daki alayda çoğunluğu o bölgeden toplanmış olan Arap gençlerinin teşkil ettiği acemi erlere, Anadolu'lu kıta çavuşları olan Türk gençleri eğitim yaptırıyorlardı. Eğitimlerde, Türkçe bilmedikleri için verilen emirleri anlayamayan bazı Arap erlerin, yanlış hareketleri kıta çavuşlarının biraz sert davranmalarına yol açıyordu. Bunu gören alaydan yetişme bir yüzbaşı da çavuşlara ağza alınmayacak hakaretler yağdırıyordu. Mustafa Kemal'in uyarmalarına rağmen yüzbaşı bu tür hareketleri terketmemişti.

Bir gün Makedonya'lı olan bu yüzbaşı, kıta çavuşlarından birini bölük komutanlığı odasına çağırtıp, sağlam yapılı, yakışıklı bu Türk delikanlısının onurunu kıracak şekilde azarlamaya başlamıştı. Daha ziyade mensup olduğu ulusa hücum ediyordu.

"Sen nasıl olur da kavm-i necipten olan bu çocuklara sert davranır, ağır sözler söylersin? Kendini iyi bil. Sen onların ayağına su bile dökemezsin" gibi gittikçe anlamsızlaşan sözlerle hakaret ediyor, sesini gittikçe yükseltiyordu. Gerçek itaatin sembolü olan her mehmetçik gibi çavuş da duygularını gemlemeğe çalışıyordu. Göz pınarlarından dökülen yaşları gören Mustafa Kemal daha fazla dayanamadı ve subaya hitaben;

"Yüzbaşı efendi susunuz!" Diye bağırdı. Şaşıran yüzbaşı

"Yoksa fena bir şey mi söyledim?" deyince;

"Evet çok fena hareket ettiniz. Buna hakkınız yok. Bu erlerin bağlı olduğu Arap kavmi bir çok bakımdan necip olabilir. Fakat

[55] Azmi Süslü- Mustafa Balcıoğlu, **Atatürk'ün Silâh Arkadaşları –Atatürk Araştırma Merkezi Şeref Üyeleri**- Atatürk Araştırma Merkezi Yay., Ank. 1999, s.73-75.

senin de, benim de Müfit'in de çavuşun da mensup olduğumuz kavmin büyük ve asil bir millet olduğu asla inkar edilmez bir gerçektir" diye çıkıştı. O'na göre bu ve buna benzer olaylar, Türk aydınlarının kendilerini bilmemesinden, başka milletlerde şu veya bu sebeple üstünlük olduğunu sanarak, kendini onlardan aşağı görmesinden doğmaktadır. Bu yanlış görüşe son vermek için Türklüğümüzü bütün asaleti ve tarihi ile tanımak ve tanıtmak gerekmektedir.[56]

Mustafa Kemal, 3. Ordu karargahının büyük bir bölümünün bulunduğu Manastıra gönderilmek istendiyse de, Selanik'te iken yapılan bir kıta tatbikatında dikkati çekince oraya atanmayıp, doğduğu ve annesinin yaşadığı şehirde kaldı. O bu görevdeyken hem mesleki çalışmalarını yürütüyor diğer taraftan da kendisinin kurduğu cemiyetin yerini alan ve ileri gelenleriyle bağdaşamadığı İttihat ve Terakki Cemiyetinin etkinliklerinin de içerisinde yer alıyordu. Bu sıralarda Mustafa Kemal, 22 Haziran 1908'de Şark Demiryolu Müfettişi olarak görevlendirildi. Bu müfettişlik O'na Meşrutiyetin ilânına yakın günlerde, İttihat ve Terakki Cemiyetinin en hareketli merkezlerinden birisi olan Selanik ve Üsküp bölgesindeki örgüt merkezleriyle ilişkiyi sağladı. Bu faaliyetler sırasında Makedonya'da O'nun da içinde bulunduğu büyük bir siyasî hareketlilik yaşanıyordu. II. Meşrutiyeti 1908'de ilân ettiren bu çabaların kökleri biraz daha gerilerdedir ve 1870'li yıllara kadar inmektedir. I. Meşrutiyetin II. Abdülhamit tarafından sonuçsuz bırakılmasından sonra, bu devrin keyfi, yasakçı idaresi özellikle ülkenin bir kısım genç aydınlarını yeniden ve daha ciddi bir muhalefetin içine itmişti. Sarayın içeride ve dışarıda şiddetli takibatına rağmen 1890'lı yıllarda bu hareket gelişip, güçlenmişti. Ermeni ayaklanmaları, Girit ve Makedonya isyanları, maliyenin bozukluğu ve özellikle maaşların düzenli olarak ödenememesi, idarî bozukluklar II. Abdülhamit yönetimine karşı Jön Türkler de denilen rejim muhaliflerinin elinde etkin bir propaganda aracı olmuştu. Çeşitli adlar ve kuruluşlar etrafında bir araya gelmeye çalışan II. Abdülhamit yönetimi muhalifleri, ey-

[56] Ali Fuat Cebesoy, a.g.e., s.99.

lemsel olarak bir takım girişimlerde bulundularsa da başarılı olamadılar. Fakat muhaliflerin çabaları yurt dışında sürdü. Mustafa Kemal'in önderliğini yaptığı örgütlenmeden de yararlanan bu güçler, özellikle Makedonya'da genç mektepli subaylar ve kurmay subaylar arasında kök saldı. Makedonya'nın bir ölçüde serbest ortamında yeşeren İttihat ve Terakki Cemiyeti, Reval Mülakatında Rusya ve İngiltere'nin Osmanlı Devletinin Makedonya'daki varlığına son verme konusunda anlaştıklarını iddia ederek, Yıldız'a, Bab-ı Alî'ye telgraflar yağdırdılar. Anayasa'nın yürürlüğe sokulmasını istediler. Bu defa II. Abdülhamit 23 Temmuz 1908'de Meşrutiyeti resmen ilân etmek zorunluluğunda kaldı. Böylece Osmanlı İmparatorluğu'nda İkinci Meşrutiyet Dönemi başladı.

Mustafa Kemal'e göre ülkede büyük ve radikal bir dönüşüm yaşanmalıydı. Şam'da iken alay arkadaşlarından Mustafa'ya "Mustafa gel, seninle şu çöle gidelim, bir devlet kuralım!"[57] diye hayaller kuran, Selanik gazinolarında arkadaşlarıyla yaptığı sohbetlerde cumhuriyet kurulmasından, imparatorluktan bir Türk devleti çıkarmaktan söz eden, istikbalde kuracağı hükümette arkadaşlarına görevler dağıtan Mustafa Kemal; yeni dönemin önde gelenleriyle uyuşamadı.[58]

O, özellikle başından itibaren inkılâbı gerçekleştirmiş olan ordunun vazifesine dönerek vatan savunması ile meşgul olması gerektiğini ısrarla her yerde belirtiyordu. İttihatçılar da ordunun siyaset dışı kalmasını isteyen Mustafa Kemal'i Cemiyeti yıkıma götürmekle suçluyorlardı. Mustafa Kemal, bu arada Avusturya-Macaristan hükümetinin Bosna-Hersek'i ilhak girişimleri üzerine alınan duyumlarla ilgili olarak bilgi toplamak üzere gizlice Bosna'ya gönderildi. Bu görev esnasında Fevzi (Çakmak) ile tanıştı.[59]

---

[57] Enver Behnan Şapolyo, **a.g.e.**, s.58.

[58] Afet İnan, **a.g.e.**, s.76; Ali Fuat Cebesoy, **Misak-ı Millî** ,Yay. Haz. Faruk Sükan, Cemal Kutay, İstanbul 1989, s.46.

[59] Yufus Hikmet Bayur, **a.g.e.**, s.30. Yazar, Mustafa Kemal'in bölgede görüştüğü öbür idare amiri komutanlardan Sırbistan ve Bosna üzerinde esaslı bilgiler edinemediği halde, Fevzi'den bilmek istediklerini çok ayrıntılı olarak öğrendiğini söylediğini de kaydetmektedir.

Ç. İlk Trablusgarp Seyahati

Mustafa Kemal, II. Meşrutiyetin ilânından bir süre sonra 1908 yılı Eylül ayı sonlarında Trablusgarp'a gönderildi.[60] II. Abdülhamit'in son dönemlerinde orada vali ve komutan olarak bulunan ve II. Meşrutiyetin ilk günlerinde İstanbul'a çağrılarak büyük törenlerle karşılanan Recep Paşanın buradan ayrılmasında sonra "Vataniyun" ve "Müttehidin" olarak anılan gruplar arasında çatışmalar baş göstermişti. Birinciler ilân edilen yeni rejimin yanında, ikinciler ise karşısındaydılar. Başlarında Hassune Paşa bulunan ayan ve memurlar halkı ayaklandırmışlar, Meşrutiyeti ve Anayasayı savunan Arap kökenli aydınları bile linçe kalkışmışlardı. Trablus'ta kontrol tamamen eski rejim yanlılarının eline geçmişti.[61] Tarblusgarp'tan kaçan sürgünlerin ulaştırdıkları bilgilerden bölgedeki siyasal durumu öğrenen İttihat ve Terakki Cemiyet'i, sorunu çözmek için Mustafa Kemal'den yararlanmaya karar verdi. Selanik'te bulunan Mustafa Kemal'e İstanbul'a gelmesi gereği İstanbul'dan bildirildi. "Recep Paşa öldü. O'nun boş bıraktığı Trablusgarp'ta hürriyet aleyhine bir isyan oldu. Sizin oraya gitmeniz buradaki bütün arkadaşlarca tensip edildi, azimetinizi rica ederim" diyen bir mektupla geniş bir yetki belgesinin de tarafına gönderildiğini öğrenen Mustafa Kemal bu görevi, kendisini Selanik'ten uzaklaştırmak için hazırlanan bir komplo olarak değerlendirdi. Bu görevlendirmenin ne anlama geldiğini İttihatçıların ileri gelenlerinden Hacı Adil Beye de sordu. O böyle bir şey olmadığını bu görevi ondan çok şey beklenildiğinin bir işareti ve müjdesi olarak görmesi gerektiği cevabını verdi. Her sorunu bir fırsat olarak değerlendirme yeteneğini kazanmış olan Mustafa Kemal, kendisine karşı düzenlenmiş bir komplo olarak gördüğü bu görevi yerine getirmeye karar verdi. Gereken parayı aldıktan sonra deniz yoluyla Trablusgarp'a

---

[60] Abdurrahman Çaycı, "Atatürk'e Dair En Eski İki Yabancı Arşiv Belgesi Hakkında" **Türk Kültürü Dergisi**, Sayı: 103, Yıl IX, Mayıs 1971, s 25-29

[61] Rachel Simon; "Önderliğin Başlangıç Yılları;Mustafa Kemal'in Libaya'yı İlk Ziyareti",Çev. Tüten Özkaya, **Belleten**, C. XLIV, s.83-96. Ayrıca bkz. Orhan Koloğlu, "Mustafa Kemal'İn 1908 Ekim-Kasım'ında Trablusgarp ve Bingazi Gezisi", **Türk Kültürü**, Sayı: 343, Yıl XXIX, Kasım 1991, s.674.

gitti. Recep Paşanın Yaveri Kafkasyalı Hasan Bey ve Liva Komutanı İbrahim Paşa ile görüşerek onlara İstanbul'daki gelişmeleri anlattı. Askerî birliklerin desteğini sağladı. II. Meşrutiyet karşıtı hareketlerin önderi gibi görünen Belediye Başkanı Hassune Paşayı genç subaylar, Mustafa Kemal Paşanın yanına getirdiler. Belediye Başkanı ikna edildi. Polis müdürü Cemal Beyin, kendisinin öldürüleceğini söylemesi üzerine hiç tereddüt göstermedi. Aksine asi aşiretlerin toplantı halinde bulunduğu karargahları olan medreseye gitti. Büyük bir gözükaralık göstererek kalabalığın arasına girdi. Emredici bir sesle "sizi idare edenler neredeyse beni hemen oraya götürünüz" dedi. Hep teşebbüsü elinde tutan Mustafa Kemal, isyancıların elebaşılarının bulunduğu gruba "siz kimsiniz? Ne yapıyorsunuz?" diye çıkışınca, şaşıran asi elebaşıları Meşrutiyetin ilânının menfaatlerine dokunmasından korktukları için böyle bir harekete kalkıştıklarını anlattılar. Mustafa Kemal onları da ikna etti. Gece, cami avlusunda "Ey din kardeşlerimiz" hitabı ile başlayan ve tercümanlığını Türkçeyi ve Arapçayı iyi bilen bir Osmanlı memurunun yerine getirdiği, kuvvetleri, emekleri birleştirmekten söz eden müşterek değerleri hatırlatan bir konuşma yaptı. Sorunun çözüldüğünü sandığı bir sırada bulunduklan zaviyenin şeyhi Mustafa Kemal'i güç duruma düşüren şu soruyu sordu. "Sen kimsin? Salahiyetin nedir?" Mustafa Kemal, cebinden çıkardığı vesikayı şeyhe gösterdi. Şeyh kahkaha atarak "sen de onlardan mısın?" Dedi ve böyle üç vesikayı cebinden çıkartarak Mustafa Kemal'e gösterdi. Hepsinde de aynı mühür ve imza vardı. Mustafa Kemal'e bu konuda daha önce hiçbir bilgi verilmemişti. Güç durumda kalan Mustafa Kemal karizmatik liderlerde görülen bir teşebbüsle vesikasını şeyhe uzatarak "buyurunuz" dedi, "vesikamı yırtabilirsiniz. Ben vesikaya ihtiyacı olmayan, buraya seninle konuşmak için vesikasız gelen bir adamım." Bütün düşüncelerin önüne geçen bu tavır karşısında şeyh durakladı; "öyle ise seninle konuşabilirim" dedi.[62]

[62] Afet İnan, **Atatürk Hakkında Hatıralar ve Belgeler**, s.65-66.

O günlerde, Trablus'taki İngiliz Konsolosu ile de görüşen Mustafa Kemal hakkında konsolosun değerlendirmesi dikkate değerdir. Raporunda Mustafa Kemal'in kişiliği ile ilgili olarak "...suskun ve ihtiyatlı davranan bir kişi olduğunu farkettim. Bende yarattığı ve daha sonra kanıtlandığına inandığım izlenim, enerjik bir karaktere ve kararlı bir mizaca sahip olduğudur" demekteydi.[63] Mustafa Kemal, Trablus'tan sonra Bingazi'ye geçti. Bu bölgenin hakimi gibi görünen Şeyh Mansur, kaldığı otelde O'nu ziyaret etti. Şeyh Mansur'a oturmak için bile yer göstermeden O'nu azarladı. Ardından bir süre sonra Şeyh Mansur'un bulunduğu evi kuşattı. Bu kuvvet gösterisinden çekinen Şeyh, Mustafa Kemal'le yeniden görüşmeye geldi. Gururu, hükmü ve nüfuzu kırılan Şeyh Mansur devlet otoritesine boyun eğeceğine dair söz verdi.[64] 27 yaşında ve kolağası rütbesinde, koşullar bütünüyle olumsuz olmasına rağmen genç Mustafa Kemal, uluslar arası sorun yaratacak bir problemi çözme başarısı gösterdi. Sorunu bütün pratikleriyle yaşadı. Burada bir asker, diplomat olarak görev yaptı. Karizmatik kişilik özelliklerini, hitabet yeteneğini, gözü karalığı, insanları tanıma yeteneklerini sergiledi ve geliştirdi. Sonraki günlerde İttihat ve Terakki Kongreleri'ne Trablusgarp delegesi olarak seçilmesini sağlayacak bu görev, O'nun hayatında kalabalıklarla ilk ciddi teması da olmuştur. Mustafa Kemal bir süre sonra Selanik'e döndü.

Mustafa Kemal 13 Ocak 1909'da 3. Ordu Redif 11. Selanik Fırkası (Tümeni) Kurmay Başkanlığına atandı.[65] Yapmak kadar yazmanın da önemini bilen Mustafa Kemal, subayların değişen koşullara uygun olarak mesleki bilgilerini artıracak çabalar içerisine girdi. Bu amaçla o sırada değişmiş olan piyade talimatnamesinin uygulanmasını kolaylaştırmak maksadıyla, Berlin Askerî Akademisi eski müdürlerinden General Litzmann'ın Seferber Mevcudunda

[63] Rachel Simon, **a.g.m.**, s.91.
[64] Afet İnan, **a.g.e.**, s.72.
[65] K.K.K.lığı Arş., Mustafa Kemal Atatürk Dosyası.

Takım, Bölük ve Taburun Muharebe Talimleri adlı eserinin ilk bölümünü tercüme ederek, Selanik Asır Matbaasında bastırdı.[66] Kitaba yazdığı önsözde, talimname değişikliklerinin orduda şaşkınlık, tereddüt ve karamsarlık yaratacağını, bundan kurtulmanın çaresinin zamanın gereksinimlerine cevap verebilecek bir talimname ile mümkün olacağını belirtti. Bu konuda en önemli görevin ordu ve tümen kurmay başkanlarına düştüğünü ifade eden Mustafa Kemal, bu işlerde en iyi aracın, harbin başarıyla yapılmasını içeren talimnameler olduğuna da işaret etmektedir. Yine Mustafa Kemal, General Litzmann'ın eserinin bölükle ilgili kısmını da "Bölüğün Muharebe Talimi" adı ile çevirerek daha sonra İstanbul'da yayınladı. Üç taktik meseleyi kapsayan bu eser, sefer mevcutlu bölük için durum, çözüm, eleştiri ve görüşler biçiminde düzenlenmiştir. Yeni talimnamelerin öğreti ve kurallarını tanıtmak amacı taşıyan çeviride Mustafa Kemal subay ve yer isimlerini Türkçe yer adları ve Türk isimleri ile değiştirmiştir.[67]

5. 31 Mart Vak'asının Bastırılması ve Sonrası

Mustafa Kemal'in askerî ve siyasî kimliğinin oluşumunda önemli bir dönüşüm olan 31 Mart Vak'ası da bu görevi esnasında meydana geldi. II. Meşrutiyetin ilân edilmesinden sonra yaratılan kaostan yararlanmak isteyen güçlerin tertiplediği ve Mustafa Kemal'in o günlerde yaptığı değerlendirmeyle "din perdesi altında icraatı menfaatten başka bir şey olmayan" kimselerin tahrik ettiği bu isyan, İttihat ve Terakki Cemiyetinin yeni rejimi korumak için Makedonya'dan getirttiği Dördüncü Avcı Taburu askerlerinin subaylarını hapsederek ayaklanmasıyla, 13 Nisan 1909 (31 Mart 1325) günü patlak verdi.

---

[66] General Litzmann, **Takımın Muharebe Talimi**, Tercüme Mustafa Kemal, Selanik Asır Matbaası, 1909. Eser birçok kez sadeleştirilip Türkçe harflerle yayınlanmıştır.

[67] Mustafa Kemal (Atatürk), **Bölüğün Muharebe Eğitimi**, GNKUR. Basımevi, Ankara 1995, s.145.

Derviş Vahdeti adlı birisinin başında bulunduğu Volkan Gazetesinin bilinçli, plânlı biçimde ülkede gerilimi artıran yazıları, çok kısa sayılabilecek bir sürede yeni rejimi tehlikeye düşürdü. İsyancılar Ayasofya'daki Adliye binasında toplanan Meclis-i Mebu-san'ı kuşattılar. Harbiye Nezaretini basmaya kalkıştılar. Bu arada bazı kişilerle "mektepli" subaylar ve bir milletvekili öldürüldü. İstanbul'daki olaylar Makedonya'da büyük bir heyecan doğurdu. İttihat ve Terakki taraftarları "Meşrutiyetin mahvolduğu" nu düşünmeye başlamışlardı. Bölgeden İstanbul'a telgraflar çekildi. Bir taraftan da isyanı bastırmak üzere Selanik'te hazırlıklara girişildi. Bu isyanı bastırmak ordunun göreviydi. Okul yıllarında beri gerilla harbine ilgi duyan Şam ve Trablusgarp'ta bu tür olayları yaşayan Mustafa Kemal, yeni durumu çözmek için önemli çabalarda bulundu. Yaptığı kuruluş ve harekat plânı beğenildi.[68] Hüseyin Hüsnü Paşa komutasında, Mustafa Kemal'in kurmay başkanlığını yaptığı kuvvetler, 15-16 Nisan'da demiryolu ile yola çıkarıldı. Adını da Mustafa Kemal'in bulduğu "Hareket Ordusu" İstanbul varoşlarına geldiği sırada Ordu Komutanı Mahmut Şevket Paşa, Hareket Ordusu Komutanlığını fiilen üzerine aldı. Birkaç küçük çatışma ile İstanbul'a hakim olan Hareket Ordusu, şehirde sıkı yönetim ilân etti. II. Abdülhamit tahttan indirildi. Yerine V. Mehmet Reşat geçirildi. 31 Mart Vak'ası olarak anılan olayda, sadece isyanın başarıyla bastırılmasında değil, ordunun kurulmasında, hareketin plânlanmasında, İstanbul'a kuvvetlerin intikalinde ve şehre sokulmasında birinci derecede rol oynadı. Halka yayınlanacak bildiriyi de kaleme aldı.[69] 31 Mart Vak'ası, Mustafa Kemal'in olayın geçtiği günlerde tutuğu günlüklerden de izlenebilmektedir. 31 Mart Vak'asının söndürülmesine kadar Mahmut Şevket Paşanın emrinde görev yapan Mustafa Kemal, rahatsızlığından ötürü 15 Mayısta Gülhane Hastanesine yattı. Üç günlük bir tedaviden sonra 18 Mayıs'ta hastaneden çıktı.[70]

---

[68] İzzettin Çalışlar, "31 Mart ve Mustafa Kemal", **Ulus Gazetesi**, 13 Nisan 1940.

[69] Celal Erikan, **Komutan Atatürk**, C.I, Ankara 1964, s.75.

[70] **Atatürk'ün Bütün Eserleri**, s.44, 10 Numaralı Not Defteri, Enver Behnan Şapolyo, eserinde Mustafa Kemal'in Hareket Ordusuyla İstanbul'a girmediğini yazmaktadır. Bkz. **Atatürk'ün Hayatı**, s.72. Yine aynı iddiayı daha farklı biçimde Yalçın Küçük de yinelemekte,

Mustafa Kemal'in Rauf (Orbay) la tanışması da bu sıralardadır. Bakırköy Telgrafhanesinde "Mahmut Şevket Paşanın karşısında, ayakta, omuzunda pelerini, yorgun ve solgun siması, sakin tavrıyla" Rauf'un dikkatini çeken Mustafa Kemal'le O'nu Cemal (Paşa) tanıştırmıştı.[71]

Mustafa Kemal'in Kurmay Başkanlığını yaptığı Hareket Ordusu'nun subayları görev sonrası Selânik'te (Mayıs 1909)

Meşrutiyet rejiminin korunmasında etkin bir rol oynadıktan sonra 22 Mayıs 1909'da Selanik'e döndü.[72] Rütbesinin küçüklüğüne

Mustafa Kemal'in Hareket Ordusu ile birlikte İstanbul'a yürüdüğüne dair hiçbir kayıt ve işaret yok demektedir. Bkz. **Türkiye Üzerine Tezler**, Tekin Yayınları, İstanbul 1987. 3. Baskı, s.56.

[71] Rauf Orbay, **Cehennem Değirmeni, Siyasi Hatıralarım**, Emre Yayınları, İstanbul 1993, s.201.

[72] **Atatürk'ün Bütün Eserleri**, s.42, 10 Numaralı Not Defteri.

rağmen komutanların nazarında müstesna bir mevkideydi. Selanik Garnizonu'nda bulunan ordunun küçük rütbeli bütün subayları Mustafa Kemal'in hayranlarıydı. Görev ve disiplin anlayışıyla da örnek bir subaydı. Küçük rütbeli subaylarla hemdert olur, onlarla bütün meseleler üzerinde ciddi bir surette sohbetlerde bulunurdu. Dönemin aciz komutanlarının hatalarını yüzlerine vurmaktan da çekinmezdi.[73] Ordu içerisinde herkes tarafından sevilir, sözü dinlenir ve saygı gösterilirdi. Gelecek ile ilgili büyük tasarımları olan Mustafa Kemal'in sivil ve askerî çevrelerden bir ideal arkadaşları grubu oluşturması kaçınılmazdı. Hem, ülkede dönüşüm yapması en çok mümkün olan İttihat ve Terakki Cemiyetinin önder kadrosunu da, böylesine önemli projeleri gerçekleştirebilecek yetenekte görmüyordu. O, kendisinde varolan liderlik özelliklerini şimdi daha plânlı olarak değerlendirmek zorundaydı. Öyle de yaptı. Her fırsatta ideal arkadaşları halkasına yeni isimler ekledi. Nitekim Türk İnkılâbını gerçekleştiren kadrodan Ali Fethi (Okyar), Rauf (Orbay), Kazım Karabekir, İsmet (İnönü), Ali (Çetinkaya), Müfit (Özdeş), Ali Fuat (Cebesoy), Tevfik Rüştü (Aras), Nuri (Conker), Ahmet Fuat (Bulca), İzzettin (Çalışlar), Behiç (Erkin) vb. O'nu çok daha önceden tanıyan ve yüksek niteliklerini anlamış, benimsemiş kimselerdi.

31 Mart Vak'asının söndürülmesinden sonra Selanik'e dönen Mustafa Kemal, geleceğini daha dikkatli ve özenle örmeye başladı. Her olay O'nun önce meslektaşları arasında sivrilmesi için bir fırsat oldu. Nitekim von Der Goltz Paşanın orduya garnizon tatbikatı bakımından üstün niteliklerini göstermesine vesile oldu. von Der Goltz'un gelmesinden önce garnizon tatbikatına hazırlık olması için Selanik civarında tatbikini uygun gördüğü bir mesele hazırlamıştı.

[73] Mustafa Kemal, bu eleştirici sözleri ve tavırlarından dolayı dönemin Genel Kurmay Başkanı Ahmet İzzet Paşa tarafından 3. Ordudaki karışıklık ve kaynamanın gerçek amili olarak görülmekteydi. Ahmet İzzet Paşa, Feryadım, 1. C., İstanbul 1992, s.45.

Hareket Ordusu Kurmay Başkanı Kd.Kur.Yzb. Mustafa Kemal Subay Arkadaşlarıyla İstanbul'da (Nisan 1909)

Hazırladığı meseleyi komutanlarına anlatınca, onlar, kolağası Mustafa Kemal'in yaptığı bu işi cüretkarlık olarak değerlendirip, hayretle karşıladılar. O'na "Buraya gelecek olan Goltz, bizden ders almak için değil, bize ders vermek için geliyor" dediler. Mustafa Kemal bu serzenişe şu cevabı verdi. "Büyük alim, filozof "Millet-i Müselleha" müellifi olan Goltz'tan istifade etmek üzerinde durulacak mühim bir noktadır. Ancak Türk erkan-ı harbiye ve kumanda heyetinin kendi vatanlarını nasıl müdafaa etmek lâzım geleceğini gösterebilmeleri elbette ondan daha çok mühimdir. Bir de buraya yorgun gelecek olan mareşale fazla külfet yüklememek de münasip olur kanaatindeyim..." Serzenişlerin devam etmesi üzerine Mustafa Kemal daha ileri giderek, "Benim hazırlayacağım meseleyi mareşale göstermek ayıp değildir. Bunun aksi ayıptır. Benim eserim mareşalin fikrine uygun düşmez yahut mareşal benim eserime alaka göstermezse kendi istediğini tatbik ettirmek onun elindedir. Fakat bütün Makedonya'yı şamil büyük bir Türk Ordusu kumanda ve

erkan-ı harbiye heyetinin hiçbir şeyi düşünmez ve hiçbir müdafaa tertibatı almaz insanlardan teşekkül ettiği zehabını onda uyandırırsak işte asıl Türklüğe ve Türk askerliğine yakıştırılamayacak hareket budur." dedi.

Selanik'e gelen Goltz'a plân takdim edilir ve mareşal çok beğenip daha fazla bilgilenmek için Mustafa Kemal'i çağırtır. Vardar Nehri havzasında yapılan tatbikat esnasında Goltz, Mustafa Kemal'i yanında bulundurur. O'ndan kendisine yardım etmesini ister.[74] Mustafa Kemal'in ast ve üstleri arasındaki prestijinin daha da yükselmesi anlamına gelen bu olaydan hemen sonra 29 Ağutos 1909'da Köprülü civarında Cumalı'da bir süvari Tugayının tatbikat talimlerini teftiş etmek üzere giden Ordu Kurmay Başkanı ile beraberdi. Eğitim ve tatbikat amacıyla bir süvari tugayının toplanması yıllardan beri görülmemişti. Kurmay Başkanının, ordu komutanlarının manevra meydanlarında bulunmaları da pek rastlanılan bir durum değildi. Cumalı Ordugahını, hasretini çektiği askerlik hayatının başlangıcı olarak gören Mustafa Kemal, orada geçirdiği on günlük hayatın hatırası olarak tuttuğu bazı notları "asker hediyesi, asker olanlara makbule geçer" diyerek yedi adet kroki ile birlikte aynı yıl Selanik'te "Cumalı Ordugahı" başlığı ile yayınladı.[75] Mustafa Kemal, manevradan sonra Cumalı'da yapılan bu tatbikatı yapan süvari tugayının komutanı Suphi Paşayı[76] "rütbe ve salahiyeti olmadığı halde fahiş hataları karşısında dayanamayıp, bütün subayların huzurunda acı bir lisanla" eleştirdi. Cumalı Ordugahı adlı askerî eser, bu manevrada yapılan yedi tatbikatın eleştirilmesidir.

---

[74] Afetinan, "Kumandalar Madunlarından Yüksek ve Alim Olmalıdırlar", **Belleten,** C., XIV, s.56, Ekim 1950, s.705-714.

[75] Mustafa Kemal (Atatürk), **Cumalı Ordugahı**, (Sad.) Gnkur.ATASE Başkanlığı Yayınları, Ankara 1995, s.1.

[76] Suphi Paşa, Millî Mücadele Sırasında Anadolu Hareketini engellemek için kurulan Hilâfet Ordusunun komutanları arasındaydı. Zaferden sonra Mustafa Kemal Paşa karşılaştığı Suphi Paşaya; "Paşam bize karşı hilâfet ordusunda niçin vazife kabul ettiniz? Diye sorunca, Suphi Paşa, bir zamanlar kendisini ağır eleştirilere uğratan Mustafa Kemal Paşaya, "size mağlup olmak için Paşam" dedi. Ali Fuat Cebesoy, **a.g.e.**, s.154. **Belleten** C. XX, s.77-80. Ayrıca İzzettin Çalışlar, "31 Mart ve Mustafa Kemal", **Ulus,** 13. 4.1940 tarihli sayı.

Mustafa Kemal, 3. Ordudaki görevleri sırasında mesleki bakımdan çok başarılı oldu. Bu yüzden sevenleri ve rakipleri çoğaldı. O'nun "İttihat ve Terakkinin bazı eşhası ile aramızda fikir ihtilâfı nihayet derecede şiddetlendi"[77] dediği, İttihat ve Terakki Cemiyetinin Kongresi'ndeki ünlü çıkışı da bu yıla rastlamaktadır.1909 yılının Eylül-Ekim aylarında Selanik'te toplanan kongreye Trablusgarp temsilcisi olarak katılan Mustafa Kemal, kongrenin en çok dikkatleri üzerine toplayan katılımcısı oldu. Burada yaptığı konuşmada şu esasları dile getirdi.

1-Cemiyet bir siyasal parti haline gelmelidir.

2-Cemiyetle masonluk arasında bir ilgi kalmamalıdır.

3-Ordu tamamen siyasetten ayrılmalıdır.

4-Cemiyet içinde eşitlik sağlanmalıdır.

5-Hükümet işleriyle din işleri birbirinden ayrılmalıdır.[78]

Özellikle ordunun siyasetten ayrılması ile ilgili olarak çetin tartışmaların yaşandığı bu kongrenin sonunda, Mustafa Kemal'in tezi kabul gördü. Kongrenin ardından ittihatçılığı ile ünlü bir takım subaylar istifa ettirildi. Bununla birlikte bu ilkeye tam anlamıyla uyulmadı. Fakat bu yüzden, daha sonra ordu-siyaset ilişkisinden kaynaklanan ülkeye zararlı olaylar meydana geldi.

Kongrede ortaya koyduğu tezlerden ürken bir takım ittihatçı çevreler, Mustafa Kemal'i ortadan kaldırmak için bir takım girişimlerde bulundular. Bir defasında Cemiyetin hararetli üyesi olan bir subayı, bir gece onu öldürmekle görevlendirdiler. Bu subay, Mustafa Kemal'in evinin kapısı yakınında bir ağacın arkasına saklanarak O'nu bekledi: O bekleyeni görmüş, tanımış ve elini tabancasına götürmüştü. Bekleyene, adıyla hitab ederek dönüp gitmesini sert bir dille söyleyince o da çekilip, gitmişti. [79] Başka bir sefer,

---

[77] **Vakit Gazetesi**, 10 Ocak 1922 tarihli sayısı.

[78] Celal Bayar, **Atatürk'ten Hatıralar** , Sel Yay.,İst. 1955, s.14-20. Ayrıca bkz. Yusuf Hikmet Bayur, **Türk İnkılabı Tarihi**, C.1, Ks. 2, 3. Baskı, T.T.K. Yayınları, Ankara 1983, s.63.

[79] Yusuf Hikmet Bayur, **Atatürk Hayatı ve Eseri**, s.45.

İttihat ve Terakki Cemiyetinin ünlü komitacısı Yakup Cemil'i o'nu öldürtmek için görevlendirdiler. Mustafa Kemal'e büyük saygı besleyen Yakup Cemil bu görevi reddetmekle kalmayıp, O'nu uyardı. Yine parti üyelerinden biri kongrede ortaya attığı sorunu konuşmak üzere bürosuna geldi. Mustafa Kemal ziyaretçisinin davranışlarından kuşkulanınca, bir yandan konuşmaya devam ederken diğer taraftan yazı masasının çekmecesinden bir tabanca çıkararak önüne koydu. Sonra genç subayın sorduğu sorulara cevap vermeye devam etti. Genç adam Mustafa Kemal'in kararlılığını görünce amacını itiraf etti ve düşüncesini değiştirdiğini söyledi.[80] Mustafa Kemal'in bu arada görev yeri değiştirilerek 5 Kasım 1909'da, 3. Ordu Erkan-ı Harbiyesine nakledildi. Mustafa Kemal'in buradaki görevi sırasında 2 Mart 1910'da Arnavutluk'ta ikinci defa bir ayaklanma baş gösterdi. Ayaklanma bölgesi İpek, Priştine, Yelçetrin idi. Görünürde ayaklanmanın yakın nedeni, bu yerlerde devlet memurlarına karşı girişilen cana kıyma olayları üzerine sıkıyönetim ilân edilmesiydi. Bu olay üzerine ayaklanan halk, yeni konulmuş olan vergilerin kaldırılmasını, mecburi askerlik kanunun değiştirilmesini, halkın elindeki silâhların toplanmasını, hükümet kararının geri alınmasını istedi. Hükümet, kanun hükümranlığını sağlamak için asilere karşı kuvvet kullanmak zorunda kaldı. İlkin Şevket Turgut Paşa komutasında kuvvet gönderildi. Sonra Harbiye Nazırı Mahmut Şevket Paşa kendisi ayaklanma bölgesine gidip sert tedbirler almak sureti ile yeniden mal ve can kaybı pahasına bu isyanı sona erdirdi.[81] Mustafa Kemal'in sonraki yıllarda bu olayı anlatırken, Mahmut Şevket Paşanın yanlış hareket ettiğini söylediğini ve kendisini dinlemediğinden şikayet ettiğini Cumhurbaşkanlığı Genel Sekreterliği de yapan Yusuf Hikmet Bayur eserinde kaydetmektedir.[82]

---

[80] Lord Kinross, **a.g.e**, s.58.

[81] Enver Ziya Karal, **Osmanlı Tarihi**, IX. C., İkinci Meşrutiyet ve Birinci Dünya Savaşı (1908-1918), T.T.K. Yay, Ank. 1996, s.246.

[82] Yusuf Hikmet Bayur, **Atatürk, Hayatı ve Eseri**, s.48. Bu sefer esnasında Mahmut Şevket Paşa; isyana iştirak eden ve etmeyen bütün ahalinin silâhlarını toplatmış, bu mesele esnasında kadınlarının ve çocuklarının önünde erkeklere sopalar çekilerek izzet-i nefisleri kırılmıştı. Bu olaydan sonra, Arnavutluk isyanı müzminleşmiş ve Balkan Harbinde Arnavutluk

Makedonya'da III. Ordu'nun kurmay tatbikatında (28 Haziran 1910)

Mustafa Kemal, 1910 yılı Haziran ayı sonlarında 3. Ordu Kurmay Başkanı Ali Rıza Paşa idaresinde yapılan erkan-ı harbiye seyahatine (kurmay gezisi) katıldı. "Atatürk'ün Selanik'teki Askerlik Hayatına Ait Hatıraları"nı yıllar sonra kaleme alan Behiç Erkin'e göre bu seyahatleri hazırlayan ordu kurmay başkanı Ali Rıza Paşa gibi görünüyorsa da "hakikatte seyahati hazırlayan, harekâtı idare eden, kritiğini yapan" Mustafa Kemal'dir.[83] Bir ay kadar süren seyahatin sonunda Ali Rıza Paşa adına bir "genel eleştiri" kaleme aldı. "Bir gece herkes yattıktan sonra, yatak odasında sönük bir

elden çıkmıştır. İsmail Hami Danişmend, **İzahlı Osmanlı Tarihi Kronolojisi**, C.4, İst. 1972, s.382

[83] Behiç Erkin, "Atatürk'ün Selanik'teki Askerlik Hayatına Ait hatıralar", **Belleten**, C.XX, Ank. 1956, s. 77.80.

lâmbanın önünde geç vakitlere kadar oturarak" hazırladığı bu değerlendirme ertesi gün herkesin önünde okundu.[84]

Kıdemli Yüzbaşı (Kolağası) Mustafa Kemal'in hazırladığı ve Ali Rıza Paşanın altına imza koyduğu bu kritikte, "büyük kumanda heyetleri, emirlerini vakit ve zamanında ve bütün birlik kumandanlarına tebliğ edecek şekilde erken vermelidirler" gibi bir değerlendirme yapılmış ve 31 Mart Vak'asında İstanbul üzerine hareket eden ordunun yaşadığı, emrin vaktinde yazılıp gönderilmemesinden doğan sorunları örnek olarak verilmişti. Yine kritik; Güney Afrika'da Boerler ile İngilizlerin çatışmalarından, Rus-Japon harbinden, 1870 Alman-Fransa savaşından ilgi çekici, somut örneklerle zenginleştirilmişti.

Mustafa Kemal, 6 Eylül 1910'da 3. Ordu Zabıtan Talimgahı Komutanlığına tayin edildiyse de istifası üzerine Ekim 1910'da 3. Ordu Erkan-ı Harbiyesi Birinci Şubesindeki görevine geri döndü.[85]

E. Picardie Manevralarında

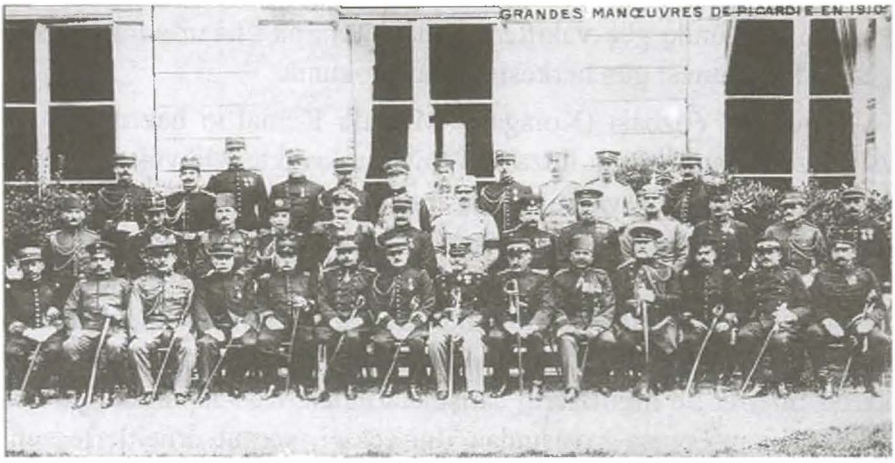
Bu esnada orduyu temsilen Picardie Manevralarını izlemek amacıyla Fransa'ya gidecek olan Türk heyetine seçildi. Selanik'ten trenle yola çıktılar. Bu seyahatlerinde heyet üyesi arkadaşı Selehattin'le ilgili bir anısı O'nun üzerinde derin etkiler yarattı. Selahattin Bey,[86] tren bir Sırp istasyonun da beklerken orada dolaşan satıcı çocuklardan sandviç almak istedi. Başındaki kırmızı fesi hiç çıkarmayan Selahattin Bey, sandviçleri birer birer alıyor, kokluyor ve tekrar tepsiye koyuyordu. Tepsiyi eliyle başını üstünde tutan çocuk yorulmuştu. Tepsiyi indirdi ve karşısındaki fesli Selahattin Beyin fesiyle alay etti. Selahattin Bey, bu olaya meydan veren

---

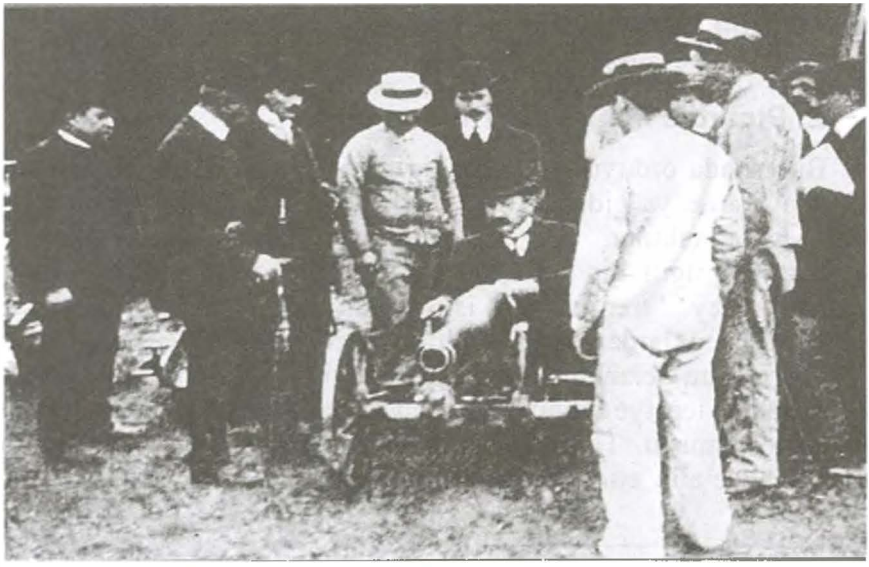
[84] Atatürk'ün Bütün Eserleri, Mustafa Kemal'in; Ali Rıza Paşa Adına Kaleme Aldığı "Genel Eleştiri" (1910), s.85.

[85] K.K.K.lığı Arş, Mustafa Kemal Atatürk Dosyası; Mustafa Kemal'in yerine bu komutanlığa vekaleten Selanik Numune Alay Komutanı bir Alman Yarbayı görevlendirildi.

[86] Selahattin Bey, Hurşit Efendinin oğludur. Pirzerin doğumludur. 23 Mart 1893' te Harp Akademisinin 45. Dönem mezunudur. Topçu Albayı iken emekli oldu. Arnavutluk'ta bir süre Harbiye Nazırlığı yaptı. Türkiye'ye döndü. Bkz. Muharrem Mazlum Akçora, **a.g.e.**, s.115.

Fransa'da yapılan Picardie Manevraları'nda (19 Eylül 1910) M.Kemal, ikinci sıranın sol başında görülmektedir.

M.Kemal Fransa'da Picardie Manevraları'nda (17-21 Eylül 1910)

kırmızı fesini bir süre sonra, Mustafa Kemal'in daha önce yaptığı gibi valize koydu. Kasket giydi. Mustafa Kemal, "ne o Selahattin Bey" dedi, yol arkadaşı "şimdi zamanı geldi" cevabını verdi.

Mustafa Kemal, askerlikteki üstün yeteneklerini manevralarda da ortaya koyma fırsatı buldu. Anılan manevraları o sırada general rütbesinde bulunan ve Birinci Dünya Savaşı'nda Başkomutanlık da yapacak olan Mareşal Foch yönetiyordu. Mustafa Kemal manevra sonunda söz alarak bir takım eleştirilerde bulundu. Mustafa Kemal, bilgisiyle manevraları izleyen subayların dikkatini çekti. O akşam verilen ziyafete albay rütbesinden daha küçük olanlar çağrılmadığı halde Foch O'nun mutlaka davet edilmesini istedi. Picardie manevraları sırasında Mustafa Kemal başından geçen bir olayı, "Komutan Atatürk" adlı eserin yazarı Celal Erikan'ın da bulunduğu Cumhuriyetin 1934 yılı kutlamalarında anlatmıştır. Manevra sırasında daha "çocukluk" çağında bulunan uçaklarla gösteriler yapılmıştı. Bundan sonra konuklardan isteyenler bu uçaklara bindirilerek dolaştırılıyordu. Mustafa Kemal de bir uçağa doğru yönelmişti ki Türk heyetindeki arkadaşı onu "bilmediğin aş ya karın ağrıtır ya baş" deyip engelledi. Başka bir subay onun yerine uçağa bindi. Bu uçak havada bir dönüş yaptıktan sonra düşüp yere çakıldı. Mustafa Kemal, ölümden kurtulmuştu.[87]

Mustafa Kemal, dönüşünden bir süre sonra, silâhlı kuvvetlerde Eylül 1910 yılında yapılan yani teşkilâtlanmada oluşturulan 5.Selanik Kolordusu Erkan-ı Harbiyesi'ne atandı.[88] Birinci Şube'de görevlendirildi. Bu sırada 38.Piyade Alayı Komutan Vekilliği'nde bulundu. Mustafa Kemal'e göre piyade alay komutanlığına getirilmesi, "ameliyattan ziyade nazariyatçı olduğunun düşünülmesinden ötürü mücazat kabilinden" bir tayindi.[89]. Mustafa Kemal, 5.Kolordu Harekat Şubesinde görevliyken 19-20 Nisan tarihlerinde Selanik

[87] Celal Erikan, **Komutan Atatürk, I, Okuldan Kurtuluş Harbine**, İş Bank. Yay., Ank. 1964, s.XIV.
[88] **K.K.K.lığı Arş, Mustafa Kemal Atatürk Dosyası.**
[89] **Vakit Gazetesi**, 10 Ocak 1922 tarihli sayısı.

Garnizonu'ndaki subaylarla, Selanik-Kılkış arasında bir atlı seyahete katıldı. Subay kadrosunun yetiştirilmesi için Kolordu Komutanı Hasan Tahsin Paşanın komutasındaki bu tatbikatın meselesini, iki alay grubunun karşılıklı hareketi üzerinde Mustafa Kemal hazırladı. Birliklerin barış zamanında savaşa hazırlanması amacını taşıyan bu tatbikat, aynı yılda Selanik Askerî matbaasında basıldı.[90] O, çalıştığı ordu birliklerinin her an patlak vermesi mümkün bir savaşa uygun olarak yetiştirilmesi için çok büyük çabalarda bulundu. Düşündüklerini üstlerine sözlü ve yazılı olarak anlatmaktan geri kalmadı. Nitekim 30 Haziran 1911'de kolordu komutanına sunduğu resmi raporda maddeleştirdiği sorunları şöyle tesbit etmişti.

Kd.Kur.Yzb. Mustafa Kemal Fransa'da bir askerî fabrikada (Eylül 1910). Sol başta Paris ataşemiliteri Fethi Okyar görülmektedir.

[90] Mustafa Kemal, **Tabiye Tatbikat Seyahati, Selanik**, 1911. Sadeleştirilmiş biçimiyle anılan eser birçok defa basılmıştır. **Taktik Tatbikat Gezisi**; Genelkurmay Başkanlığı Yayınları, Ankara 1995.

"Madde 1- Acemi eğitimi dönemine verimi alınmaksızın son verilmiştir.

Madde 2- Alay komutanı denetleyeceği eğitim döneminden elde edilecek verimin ne ve nasıl olması gerektiğinden habersizdir.

Madde 3- 13. Tümen Komutanı birliklerin karşısında aldığı bir seyirci vaziyetiyle... yokluğundan daha zararlı duygular ortaya çıkardığı... vazifesinin cahili olduğu...

Madde 4- Alay ve tümen komutanının denetim ve eleştirideki bilgisizlikleri subaylarda şaşkınlık, küçümseme ve güvensizlik duygularını uyandırıyor.

Madde 5- Bu düşüncede ve bu bilgideki alay ve tümen komutanlarının bugünkü askerî gelişmelere paralel olarak yetiştirilmesi zorunlu olan birlikleri yetiştiremeyecekleri, onları komuta ve gereğinde onları sevk ve idarî edemeyecekleri, kuşkuya yer bırakmayan açık gerçeklerdendir. Bu noktadaki gerçekleri görüp söylemek ise ordunun ataletine, savaşta yurdu kurtarmak için istenecek önemli görevi yerine getirememesine razı olmaktır ki bunun adı hainliktir.

Madde 6- Bu duruma bir an önce çare bulmaya girişmek, her namus ve vicdan sahibinin görevidir. Emir ve komuta yetkisini taşımayanların bu konuda yapabilecekleri iş, gözlem ve incelemelerini yetkili kişilere sunmaktır. Makam ve yetki sahibi olanların kişilere acıma göstererek, ordunun çökmesine yardım etmemeleri"...

Mustafa Kemal'in siyaset alanında, İttihat ve Terakki Cemiyeti Kongresinde acı bir lisanla söylediği gerçeklere çok benzeyen bu rapordaki düşünceler kısa bir süre sonra gerçek oldu.

Mustafa Kemal benzer bir başvuruyu 3. Ordu Müfettişliğine de yaptı. Bu müracaatının son satırlarını " komutanları anılan kişiler olduktan sonra... Orduda eğitim ve öğretim verimi, emir komutada, itaat ve disiplinde iyi bir gidiş aramak, serapta su aramaya benzer"

yargısı ile bitirdi.[91] Kısa bir süre sonra Mustafa Kemal'in ilk raporunu sunduğu Tahsin Paşa, Selanik'i savaşmadan Yunan Ordusuna teslim etti. Mustafa Kemal, söylediklerinin, yazdıklarının dikkate alınmamasından ötürü duyduğu üzüntüyü anlatırken, "bir gün duydum ki, Hortacı Sultan Camiinin minaresine çan taktırılmış ve orada yatan babamın kemikleri Yunan palikaryalarının kirli ayakları altında çiğnetilmiştir" demekteydi.[92] Mustafa Kemal, bu çabalarının üst makamlarca "anlamsız bir haykırış", "gereksiz aşırı bir çaba", "bir delilik" olarak yorumlandığını, fakat aslında, bu haykırışın bir delilik eseri olmadığını, acıların yansımasından ibaret olduğunu Balkan Savaşından sonra üzüntü ile ifade etmektedir.[93]

Genelkurmay Başkanlığı tarafından Üçüncü Ordu'daki karışıklık ve kaynamanın gerçek amili olarak görülen Mustafa Kemal, geçici olarak Trablusgarp Fırkası (Tümeni) Erkan-ı Harbiyesine (Kurmaylığına) tayin edildiyse de Trablusgarp'a gitmeden İstanbul'a celbedilerek 13 Eylül 1911'de Genelkurmay'da görevlendirildi. Bu memuriyete başladıktan on gün sonra 24 Eylülde yakın arkadaşı Salih'e (Bozok) yazdığı mektupta, Genelkurmay Birinci Şubeye memur edildiğini, kimseden vaziyeti anlamanın mümkün olmadığını çünkü Hamit devrinde olduğu gibi herkesin birbirinden korktuğunu yazdı.[94] Ayrıca, mektupta orduyu, memleketi kurtarmak için çok ve fedakarca çalışmak gerektiğini herkesin kendi menfaatinden başka bir şey düşünmediğini ve İstanbul muhitinin pek kirli olduğunu da vurguluyordu.[95] Arkadaşı Behiç Erkin'e yazdığı mektupta da bu devreyi kendisi için "mecburi sükut ve düçar-ı atalet" olarak göstermektedir. Dönemin Harbiye Nazırı Mahmut Şevket

[91] Mustafa Kemal, **Zabit ve Kumandan ile Hasbihal**, Minber Mat, İst. 1918, s. 4. 5. 6. Eser; Genelkurmay Başkanlığınca Subay ve Komutan ile Konuşmalar başlığı altında da yayınlanmıştır. Bkz Mustafa Kemal, **Subay ve Komutan ile Konuşmalar**, Genelkurmay Başkanlığı yayınları, Ankara 1995.
[92] **A.g.e.**, s.11.
[93] **A.g.e.**, s.10.
[94] K.K.K.lığı Arş. Mustafa Kemal Atatürk Dosyası.
[95] Salih Bozok,C.Bozok, **Hep Atatürk'ün Yanında**, Çağdaş Yayınları, İstanbul 1985, s.153.

Paşayı da etrafını saran kimselerin oyuncağı olmakla suçlamaktadır.[96]

Mustafa Kemal 29 Eylülde yeniden Trablusgarp Fırkası[97] kurmaylığına atandı. Aynı tarihte, İtalyanlar Osmanlı Devletine karşı savaş ilân ederek Trablusgarp'a saldırdılar.

Millî birliğini sağladıktan hemen sonra sömürge arayışı içerisine giren İtalyanların ilgi alanlarından birisi de Trablusgarp olmuştu. Önce Trablusgarp'ı iktisadî ve kültürel açıdan kolonize etmekle işe başlamış olan İtalya'nın bu girişimlerine karşı, Osmanlı İmparatorluğu tamamen kayıtsız kalmıştı. Nihayet uzun süredir Trablusgarp'ı işgal etmeyi plânlayan İtalya 29 Eylül 1911'de Osmanlı İmparatorluğuna savaş ilân etti. İtalyan Donanması Trablusgarp ve Bingazi'yi ablukaya aldı. Öte yandan iki İtalyan gemisi Derne'yi topa tuttu. Ardından Trablus, Tobruk, Derne, Bingazi gibi kıyıya yakın önemli şehirler İtalyan askerleri tarafından işgal edildi. Az sayıdaki askerle ve yerli halkla Trablusgarp'ta İtalyan'lara karşı direnmeye çalışıldıysa da modern İtalyan ordusu ilk safhada savunma kuvvetlerini iç bölgelere doğru atmayı başardı.

F. Trablusgarp Savaşında

Trablusgarp ile ilgili İtalyan emellerini bilen Harbiye Nezareti, bu bölge hakkındaki tecrübesinden ötürü Mustafa Kemal'i Selanik'teki 5. Kolordu'dan Trablusgarp Tümeni Kurmaylığına atadı. Ancak gelişen olaylar, O'nun Genel Kurmay Başkanlığı Hareket Şubesinde görevlendirilmesi ile sonuçlandı. Bu görevdeyken ikinci defa 29 Eylül'de Trablusgarp Tümeni Kurmaylığına atanan Mustafa Kemal Şam vapuru ile Trablus'a gitmekteyken, İtalyanların Harp ilânı üzerine geri döndürüldü. Tunus yahut Mısır yoluyla gitme teşebbüsleri de Harbiye Nazırı tarafından durduruldu. Israrı üzerine Harbiye Nazırı Mahmut Şevket Paşa Mısır üzerinden Trablusgarp'a

[96] Behiç Erkin, a.g.m., s.77-80.
[97] K.K.K.lığı Arş., Mustafa Kemal Atatürk Dosyası.

gitmesine izin verdi. Bu defa arkadaşları Ömer Naci, Yakup Cemil'le birlikte 15 Ekim'de İstanbul'dan hareket etti.[98] Yola çıkmadan önce yakın dostu Salih'e (Bozok) yazdığı mektupla, Selanik'teki işlerini ve annesini emanet etti. Mektubunda arkadaşına; sonraki yıllarda kendisinden söz ederken "faziletine, iyi niyetine ve yüksek kadınlığına kani olduğum anam"[99] dediği Zübeyde Hanımı görüp teselli etmesini, geçen aya kalan tayinatı da alarak annesine vermesini yazdı. 5 Ekim 1911 tarihini taşıyan bu mektubun notunda, Fuat (Bulca)'a hitaben aynı şekilde ara sıra annesini görmesini tembihledi. Trablusgarp'a giderken Urla karantinasında Rus vapurunda kaleme aldığı ve 17 Ekim tarihini taşıyan Fuat (Bulca)'a yazdığı başka bir mektupta; kendisinin nerede olduğunun duyurulmamasını, daha bir süre için annesinin de haberdar edilmemesini, ara sıra kendisi tarafından İstanbul'dan gönderilmiş gibi Zübeyde Hanım'a mektuplar gönderilmesini, maaş ve ödemelerinden borçları düşüldükten sonra kalanının annesine verilmesini istedi. Mektubuna, "Senin ve Salih'in Selanik'te bulunması, valideye yardım etmesi kalbimin kuvvetini artırıyor"... "Alahaısmarladık Fuat"[100] diyerek son veren Mustafa Kemal, gazeteci Mustafa Şerif takma adıyla seyahat ediyordu. İskenderiye üzerinden seyahatine devam ederken hastalanarak geriye, İskenderiye'ye dönmek zorunda kaldı. İyileşmek üzere olduğu bir sırada 15 Kasımda İskenderiye'den Salih (Bozak)'a gönderdiği mektupta annesine hastalandığından söz etmemesini ve birkaç gün sonra yola çıkacağını yazdı. Mustafa Kemal'in Salih'e gönderdiği 28 Kasım tarihli mektubunda; seferin ilk devresindeki yaralanmayı savdığını, şimdi ikinci sefere çıkacağını bildırdı. Bu mektupta da "bizim valide acaba ne haldedir? Maaş alabildiler mi?" Diye annesinin durumunu sordu.[101] Mustafa Kemal, İskenderiye'de hastanede yatmaktayken yakın arkadaşları Nuri

---

[98] Atatürk'ün Bütün Eserleri, Fuat Bulca'ya Mektup, s.127.

[99] **Atatürk'ün Hatıraları**, Yay. Haz. İsmet Görgülü, Bilgi Yayınları, 2. Baskı, Ekim 1998, s.65. Eser, Mustafa Kemal (Atatürk)'in 1926 yılının Mart ve Nisan aylarında Hâkimiyet-i Millîye başyazarı Falih Rıfkı ve Milliyet Başyazarı Mahmut ile yaptığı en uzun mülakâtın kritik edilmiş metinlerinden oluşmaktadır.

[100] Fuat Bulca'ya Mektup, **a.g.e.**, s.127-128.

[101] Salih Bozok, C. Bozok, **a.g.e.**, s.160.

(Conker), Fuat (Bulca) da anılan şehre gelerek O'nunla buluştular. Bu arada, Mustafa Kemal "müddet-i hizmetine nazaran kamekan memuriyetinde kalmak üzere" 27 Kasım 1911'de Binbaşılığa yükseltildi.[102]

Beraber seyahat etmeye karar veren Mustafa Kemal ve arkadaşları İskenderiye'den trenle Ebul Haccac İstasyonu'na, buradan da 1 Aralık 1911 günü hareket ederek, bir hafta sonra 8 Aralık'ta Bingazi sınırlarına ulaştılar.[103] Trablusgarp İtalyan işgaline uğradığı sırada, buradaki kuvvetlerin komutanlığına Albay Neşet Bey getirilmişti. Fakat sonraki katılımlar İtalyanlara karşı yapılacak savunma bölgesinin sayısını üçe çıkardı. Buna göre Trablusgarp bölgesi Neşet Beyin, Tobruk Ethem Paşanın ve Bingazi Kaymakam (Yarbay) Enver Beyin komutasına verildi.

Türk subaylarının emir komutası altında, küçük müfrezeler halinde örgütlenen nizami birliklerin yanı sıra kabile kuvvetlerinin de İtalyanlara karşı durduğu Trablusgarp'ta, Mustafa Kemal ilk olarak Tobruk'ta görev aldı. Ethem Paşanın kurmaylığını üstlenen Mustafa Kemal kısa bir süre sonra Ethem Paşanın yerine Tobruk bölge komutanı oldu. Bu sırada, Mustafa Kemal komutasındaki başlıca kuvveti meydana getiren Şeyh Müberri'nin savaşçılarıyla, 22 Aralık'ta İtalyanlara baskın şeklinde taarruz yapıldı. İtalyanlara bir hayli zayiat verdirdi. Aralık ayı sonlarında Derne karşısındaki Şark Gönüllü Kumandanlığı görevine getirilen Mustafa Kemal[104] burada, yerli kuvvetlere savaş sanatını öğretmekle işe başladı. Bu kuvvetlerle İtalyanlara karşı yaptırdığı gece taarruzu bazı aksaklıklara rağmen başarılı oldu. Derne bölgesindeki kuvvetlerinin miktarını her geçen gün artıran İtalyanlara karşı tedbir olmak üzere 5 Mart 1912'de Mustafa Kemal, Derne Kumandanlığına atandı.[105]

---

[102] K. K. K. Arş., Mustafa Kemal Atatürk Dosyası.
[103] A.g.e., s.161.
[104] K.K.K. lığı Arş., Mustafa Kemal Atatürk Dosyası
[105] K.K.K. lığı Arş., Mustafa Kemal Atatürk Dosyası

Derne Komutanı Kur.Bnb. Mustafa Kemal silâh arkadaşlarıyla Trablusgarp Savaşında (1912)

Mustafa Kemal'in eğittiği yerliler burada İtalyanlara baskınlar, küçük taarruzlar yaparak taciz taktiğini başarılı biçimde uyguladılar. İtalyanlar, Derne çevresinde yaptıkları tabyalara sığınmak zorunda kaldılar.[106] Bu saldırılar esnasında Mustafa Kemal'in, 17 Ocak 1912 gecesi muharebede sol gözü kanlandı ve görmez oldu. Hilal-i Ahmer Hastanesine yattı. Bir ay tedaviden sonra tam olarak iyileşemeden hastaneden çıktı. Sonraki aylarda soğuk yüzünden gözündeki rahatsızlık yeniden nüksetti. 15 gün istirahat eden Mustafa Kemal'in sol gözü tam anlamıyla iyileşemedi. Doktorlar Mısır'a gidip tedavi olmasını tavsiye ettilerse de razı olmadı.[107] Arkadaşı Kerim Beye Ayn-ı Mansur Karargahından 22 Mayıs 1912'de kaleme aldığı mektupta, gözlerindeki rahatsızlığın da verdiği umutsuz-

[106] Mustafa Kemal, **Subay ve Komutan İle Konuşmalar**, s.28.
[107] İbrahim Tali Öngören, "Bingazi'den Anadolu'ya Kadar ".**Ulus**,10-11-1939 Tarihli Sayısı.

lukla, "bu harbin bitmesinden sonra askerî hayata veda ederek istirahat köşesine çekilebilmek ihtiyacı bilmem nasıl sağlanacak" diye yazdı.[108]

Mustafa Kemal, bu savaşta örgütçülük, az kuvvetle iş görme, insiyatifle hareket etmenin yanısıra, ruhsal yönleriyle askeri sevk ve idare etmekle küçük harbin inceliklerini geliştirdi ve kendisi de pratik alanda gelişti.[109] Diğer taraftan, Trablusgarp Savaşı, Mustafa Kemal'in halk arasında tanınmasının da başlangıcı oldu. Savaş dolayısıyla Mustafa Kemal'in resimleri dönemin en ünlü dergilerinde çıkıyor ve adı bu resimlerin altına yazılıyordu. Nitekim bu savaş sırasında Mustafa Kemal'in yer aldığı beş resim, o günlerin ünlü dergisi Şehbal'de yayınlanmıştı. Bunlardan birincisinde Mustafa Kemal'in elinde bir işaret çubuğu bulunmakta ve bununla bir hedefi göstermekteydi. Solunda da Fuat (Bulca) Bey görünmekteydi. Şehbal'in aynı sayısında bir hastanenin açılışı sırasında çekilen bir fotoğraf daha bulunmakta ve bu fotoğrafta yer alan kişiler sayılırken Mustafa Kemal'in adı da verilmekteydi. Yine aynı dergide bir başka resimde de Mustafa Kemal, Enver ve Nuri (Conker) Beylerle

---

[108] **Atatürk'ün Bütün Eserleri**, Kerim Beye Mektup, 22 Mayıs 1912, s.139-140.

[109] Celal Erikan, **A.g.e.**, s.85. Mustafa Kemal, Trablusgarp'taki savaş sırasında modern orduların kullandığı yöntemleri daha o sıralarda uygulamıştır. Nitekim Derne Komutanlığı sırasında 4 Ağustos 1912'de kalem aldığı emir şöyledir: Bil cümle Zabitan ve mensubın-ı askeriyeye;

1 Osmanlı-İtalya seferinin tarihine temel olacak bilgiler, bu sefere katılanların bilgi ve mütalaaları olacaktır. Bunun için,

a) Tarih, gün,

b) İçinde bulunan şartlar,

c)Kuvvet (hakiki),

d) Üst komutanların tertibatı ve emirleri (aynı yoksa ne olduğu),

e) Fiiliyat,

f) Neticeler,

g) Her defasında görülen hakiki ruh hali (iki yüzlülükle değil), dikkate alınarak, bütün zabitan ve mensubin-i askeriye harp sahasına girdikleri günden bugüne kadar gördüklerini, gözlemlerini çok muhtasar ve maddi esaslara müstenid birer muhtıra yapacaklardır

2- Bu muhtıralarda hakikata bağlı kalınacağı, insaniyet ve hakikatseverlikten uzaklaşılmayacağı tabiidir.

3- Bu muhtıralar bir aya kadar tamamlanacaktır.

Mustafa Kemal harp içerisinde nesnel kalmanın bütün gereklerini kapsayan bu önemli belgenın yanı sıra bu harpte, türlü sınıfların birbirini tanıması ve savaş yöntemlerini öğrenmesi yolunda dünya ordularında çok sonraları görülen bir yöntemi de burada uygulamıştır. Bkz Celal Erikan, **a.g.e.**, s.14-84.

birlikte görülmekteydi. Dördüncü resimde kalabalık bir subay grubunun ortasında Derne Kumandanı Mustafa Kemal Bey durmaktaydı. Şehbal'in sonraki sayılarından birinde de Mustafa Kemal'in resmine yer verilmiş, bu fotoğrafın çevresi silâhlar, top arabaları ve diğer savaş araçlarıyla süslenmiştir. Resimde Mustafa Kemal ön plânda durmakta, karşısında bulunan yaverine emirlerini yazdırmaktadır. Arka plânda ise silâhlı, teçhizatlı mücahitler yer almaktadır.[110]

Mustafa Kemal, Trablusgarp'ta İtalyanlara karşı başarılı bir mücadele sürdürürken, ordu içerisinde kaynaşmalar başladı. İttihatçıların muhalifi olan bir grup subay Rumeli'de Enver ve Niyazi Beylerin yaptıkları gibi dağlara çıktılar. İstanbul'daki uzantıları da Halaskar Zabitan Grubu adıyla örgütlenip, hükümeti düşürmeye çalıştılar. Bu hareketin önünü almak için 2 Temmuz 1912'de askerlerin siyasetle uğraşmasını yasaklayan kanun Meclis-i Mebusan'da kabul edildi.[111] Mahmut Şevket Paşa Harbiye Nazırlığından istifa etti. 16 Temmuzda Sait Paşa'nın istifasıyla yerine sadrazamlığa Gazi Ahmet Muhtar Paşa getirildi. Uzaklardan, Trablusgarp'tan İstanbul'daki olayları arkadaşlarının yazdığı mektuplardan da takip eden Mustafa Kemal'e göre bu gelişmeler "son zamanlarda memleket içinde çıkan elem verici levhalardı". O'na göre meydana gelen olaylar "hıyanet, alçaklık ve rezaletti". "İhtiraslar, cehalet ve mantıksızlık yüzünden koca Osmanlı Devleti mahvolacaktı". Arkadaşı Behiç (Erkin)'e 29 Temmuz'da Ayn-ı Mansur karargahından gönderdiği mektupta bu görüşlerinin yanı sıra şunları da yazdı. "Askerleri siyasetle uğraşmaktan men için kanun maddeleri yapmışlar. Ben iki sene evvel tesadüfen bulunduğum bir kongrede "askerleri bırakınız" dediğim için mürteci oldum, idama mahkum edildim. Zaman ve hadiseler her türlü hakikati ispat eder ve ortaya çıkarır". Mahmut Şevket Paşanın istifasını da mektubunda değerlendiren Mustafa Kemal'e göre; "Harbiye Nazırı'nın

---

[110] Zeki Arıkan, "Yeni Gün'ün Müsabakasında Mustafa Kemal Paşa", **Atatürk Yolu**, Mayıs 1993, Yıl 6, C. 3, s.11, s.243-258.

[111] **Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi**, 1. C., Devre 2, İçtima Senesi 1, Sadeleştirilmiş Metin; TBMM Basımevi, Ankara 1991, s.584.

mevkisini terki garipti. Hamiyetli ve fedakâr idiyse ötede beride savunduğu gibi "kellesini koltuğuna almış" idiyse asıl hamiyet ve fedâkarlık göstermek ve sebat etmek zamanı şimdiydi. Kalp yumuşaklığı göstermeye ne lüzum vardı". Mektubunda 10 ay önce Harbiye Nazırı ile arasında geçen olayların da değerlendirmesini yapan Mustafa Kemal, Mahmut Şevket Paşayı kendisini susmaya mecbur etmekle, atalet içine sokmaya çalışmakla ve etrafını saran "bir sürü beyinsize kafa sallamakla vakit geçirmeye, entrikalara teslim olmakla" suçluyordu.[112]

Mustafa Kemal başta olmak üzere bir grup subay Trablusgarp'ta İtalyanlara karşı mücadele verdiği sıralarda, Osmanlı Devletinin içerisinde bulunduğu iç ve dış siyasî krizlerden yararlanan Balkan Devletleri bir araya gelip, Osmanlı Devletini Balkanlardan atmak için ittifak yaptılar. Ardından ilk önce 8 Ekim 1912'de Karadağ, 18 Ekim'de Yunanistan ve Bulgaristan, 20 Ekim'de Sırplar Osmanlı Devletine harp ilân ettiler. Bu yeni durum üzerine Osmanlı Hükümeti, İtalya ile "Ouchy Anlaşması"nı imzalayarak Trablusgarp'ı terketti. Diğer yandan, Balkan Harbi kısa sürede her cephede Osmanlı Devletinin yenilgisiyle sonuçlandı ve Bulgar taarruzuna dayanamayan Osmanlı Ordusu 29 Ekimde Çatalca'ya çekildi.

Trablusgarp'ta "fevkalade surette hüsn-ü idare ve iktidar gösterdiği gibi, gözlerinin iştidat eden (şiddetlenen) rahatsızlığına rağmen, son zamana kadar ifay-ı hüsn-ü hizmet eylemiş" olan Mustafa Kemal "Trablusgarp'ta atıl kalmamak" üzere 24 Ekim 1912'de İstanbul'a doğru hareket etti.[113] Mısır'dan geçerek, Avrupa yoluyla Romanya üzerinden İstanbul'a gelen Mustafa Kemal,[114] burada 21 Kasım 1912'de Karargah-ı Umumî (Genel Karargah) emrine verildi.[115] 25 Kasımda Bahr-i Sefid Boğazı (Akdeniz Boğazı) Kuvay-ı

[112] Behiç Erkin, **a.g.m.**, s.77-80.
[113] **K. K. K.lığı Arş., Mustafa Kemal Atatürk Dosyası.**
[114] İ.A., s.722.
[115] **K. K. K.lığı Arş., Mustafa Kemal Atatürk Dosyası.**

Mürettebe Kumandanlığı Erkan-ı Harbiyesine (Kurmaylığına) tayin edildi.

G.Balkan Savaşı'nda

Kur.Bnb. Mustafa Kemal, Balkan Savaşları günlerinde. (1912-1913)

Hem İstanbul'dan Akdeniz'e geçişleri kontrol edebilecek, hem de Çatalca karşısında bekleyen Bulgar Ordusunu güneyden çevirebilecek bir konumda olan kuvvette görevlendirilen Mustafa Kemal'in komutanı Fahri Paşa, Kurmay Başkanı da Ali Fethi (Okyar) idi. Bu sırada, İttihat ve Terakki Cemiyeti silâhşörleri, iktidardaki Kamil Paşa kabinesinin halen Bulgarlara karşı savunulmakta olan Edirne'yi Bulgarlara, Adaları Yunanlılara terk etmek istediklerini ileri sürerek, 23 Ocak 1913 tarihinde Bab-ı Alî'yi basıp hükümeti ıskat ettiler. Harbiye Nazırı Nazım Paşayı vurdular. İttihatçıların başlarında Enver Bey olduğu halde yaptıkları baskından sonra Mahmut Şevket Paşa Sadrazam, Genel Kurmay Başkanı Ahmet İzzet Paşa aynı zamanda Başkomutan vekili olarak atandı.

Bir taraftan da Bulgarların Çatalca önlerinde yeniden çatışma yaratmaları ve Edirne'yi düşürmek için bütün kuvvetlerini buraya yöneltmeleri üzerine Başkomutanlık düşmana karşı bir harekat plânı

geliştirdi. Ahmet İzzet Paşa tarafından düşünülüp, tertiplenen bu plâna göre; Bolayır önünde bulunan Bulgarlar üzerine 10. Kolordu ve Gelibolu'daki Mürettep Kolordu birlikte taarruz edeceklerdi. Bolayır karşısında Bulgarlar böylece iki ateş arasında kalacak, eğer taarruz başarılı olursa Edirne'yi kurtarmak da mümkün olabilecekti. Nitekim, Mustafa Kemal'in kurmay heyetinde bulunduğu Mürettep Kolordu, Fahri Paşa komutasında 8 Şubat 1913'te taarruza geçti. Fakat, Hurşit Paşanın komutanlığını, Enver Beyin Kurmay Başkanlığını yaptığı 10. Kolordu aylardan beri hazırlandığı halde İnceburun ve Şarköy'e askerîn denizden çıkarılmasını zamanında gerçekleştiremedi. Özellikle, Hurşit Paşa yerine kolordunun gerçek komutasını elinde bulunduran Enver Beyin "bütün fetih şerefini kendisine hasretmek niyetiyle" kuvvetlerini yanlış kullanması yüzünden Mürettep Kolorduya yardım edilememişti. Ahmet İzzet Paşaya göre "Bulgarlar karşısında yenilen Fahri Paşa kolordusuysa da, sorumluluk her iki kolorduya komuta eden Hurşit Paşada ve özellikle Kurmay Başkanı Enver Beyin üzerindeydi".[116]

Mustafa Kemal ve Fethi Bey uğranılan bu başarısızlığa rağmen, Edirne'yi kurtarmak için girişimlerde bulunmaktan geri kalmadılar. 17-18 Şubat 1913 tarihini taşıyan ve ortak imza ile kaleme aldıkları, Edirne konusunda bir uyarı mektubunu Harbiye Nezaretine gönderdiler. Uyarı mektubu; 23 Ocak 1913 tarihinde siyasî durum, 23 Ocak 1913 tarihinde askerî durum, 4 Şubat 1913'te siyasî durum, 4 Şubat 1913'te askerî durum ve söz konusu durumun tartışılması ve sonuç alt başlıklarından oluşmaktaydı. Doğu Trakya'da bulunan Bulgar Ordusuna doğrudan doğruya Çatalca'dan karadan yahut hem karadan hem de Bulgar ana kısmının gerilerini çıkarma hareketiyle tehdit edecek şekilde denizden veyahut aynı zamanda Gelibolu yarımadasından taarruzu öneren değerlendirme kısmında, taarruzun bir an bile tehirinin doğru olmadığı, Gelibolu Limanı'nda bulunan kuvvetlerin süratle Çatalca'ya getirilmesi, burada kalacak askere Çatalca ordusuyla beraber düşmana şiddetle taarruz emri verilmesi

[116] Ahmet İzzet Paşa, **a.g.e.**, s.146.

gerektiği mektupta özellikle vurgulanıyordu. Eğer bu şekilde bir hareket tarzı geliştirilmezse Bab-ı Ali baskını anlamsızlaşacaktı.[117]

Başkomutan vekili Ahmet İzzet Paşaya da gönderilen bu mektuptan sonra Mustafa Kemal ve Fethi Beyler, Hurşid Paşa komutasındaki Boğaz Kuvay-ı Umumîyesinde de hizmet edemeyeceklerini belirten, ayrı ayrı istifalarını içeren dilekçelerini de İzzet Paşaya sundular.[118] Aslında Enver Beye karşı yapılan Fethi Bey ile Mustafa Kemal'in bu ortak hareketini çözmek için Harbiye Nazırı Mahmut Şevket Paşa, 20 Şubat günü Gelibolu'ya geldi. Taraflar ile yaptığı görüşmeden sonra 10. Kolordunun İstanbul'a getirilmesine, Hurşid Paşa ile Enver Beyin Gelibolu'dan alınmalarına karar verdi. Anılan kolordu ve subaylar Yeşilköy ve Çekmece havalisine alındı.[119] Mustafa Kemal, kolordu Kurmay Başkanı oldu. Fethi Bey, askerlikten ayrılarak İttihat ve Terakki Cemiyeti Genel Sekreterliğine getirildi

İlerleyen günlerde, 26 Mart 1913'te direnen Edirne şehri Bulgarların eline geçti. 30 Nisanda Harbiye Nezaretinde Mahmut Şevket Paşayı ziyaret eden Mustafa Kemal, Sadrazam ve Harbiye Nazırı ile Bolayır'daki kolordu içerisinde Arapçılık cereyanına mensup subayların durumunu görüştüler.[120] 30 Mayıs'ta Balkan Devletleriyle Londra Barışı'nı imzalayan Osmanlı Devleti Midye-Enez Hattını sınır olarak kabul ile, Edirne'yi Bulgaristan'a bıraktı. Bu kriz devresinde 11 Haziranda Sadrazam Mahmut Şevket Paşa, Harbiye Nezaretinden Sadarete giderken otomobilinde suikaste uğrayıp, öldürüldü. Yerine, sadrazam olarak Hariciye Nazırı Sait Halim Paşa atandı. Bu arada, Balkanlarda savaş ortamı yeniden doğmuştu. Çünkü galipler kendi aralarında miras kavgasına düşmüşler, anla-

---

[117] Mithat Sertoğlu, "Balkan Savaşı Sonlarında Edirne'nin Kurtarılması Hususunda Hemen Teşebbüse Geçilmesi için Atatürk'ün Harbiye Nezaretini Uyarışına Dair Bilinmeyen Bir Belge", **Belleten**, C.XXXII, Ekim 1968, s.459-468.

[118] Münir Aktepe; "Atatürk'ün Sofya Ataşeliği'ne Kadar İttihat ve Terakki Cemiyeti ile Münasebetleri ve Bu Hususla Alakalı Bir Belge", **Belleten**, C. XXXVIII, Nisan 1974, Sayı 150, s.263-294.

[119] **Mahmut Şevket Paşanın Günlüğü**, Arba Yayınları, İstanbul 1988, s.26. Enver Bey daha sonra merkeze yani İstanbul alındı.

[120] **Mahmut Şevket Paşanın Günlüğü**, s.118.

şamıyorlardı. Nihayet 29-30 Haziran gecesi birbirleriyle muharebeye tutuştular. Bulgar ordusu, şimdi Sırp, Yunan, Romen müttefik kuvvetlerine karşı savaşmak zorundaydı. Bulgarlar, Kılkış'ta ağır bir yenilgiye uğrayınca bunu fırsat bilen Osmanlı Hükümeti derhal ordusunu Edirne üzerine harekete geçirdi. Çatalca ve Bolayır'daki kuvvetler direnişle karşılaşmadan Edirne'ye doğru ilerlediler. Bolayır'dan ilerleyen kuvvetlerin Kurmay Başkanı Mustafa Kemal'di. 21 Temmuz'da Edirne geri alındı.

Mustafa Kemal, Edirne'nin kurtarılmasından sonra 22 Eylül'de "beray-ı tebdil-i hava" İzmir'e geldi.[121] Ardından 27 Ekim 1913'te Sofya Ataşeliğine gönderildi. Bu görevine 11 Ocak 1914'te Çetine, 4 Ağustos1914'te Sırbistan Ataşelikleri ilâve edildi.[122] O'nun çok yakın arkadaşı Fethi Bey de bir süre önce askerlikten istifa ederek İttihat ve Terakki Genel Sekreterliği'ne getirilmiş, ardından Sofya'ya Büyük Elçi olarak atanmıştı.[123] İstanbul'da Beşiktaş'ta annesi ve kızkardeşi O'nun yolunu gözlüyorlardı.

29 Eylül 1913'te Bulgaristan'la yapılan İstanbul Antlaşması'ndan sonra Osmanlı İmparatorluğunun geleceği ile ilgili önemli olaylar yaşanmaya başlandı. Mustafa Kemal'in Sofya'ya ataşemiliter olarak gönderildiği günlerde ülkenin yazgısını, dünya egemenliği peşinde koşan Almanya'nın eline verecek olan Liman von Sanders Heyeti ile mukavele yapıldı. O sırada henüz bir yarbay olan Enver Beyin Bingazi savaşlarındaki başarılarına binaen 6 Kasım 1913'te kıdemine üç sene zam yapılarak, muhtelif muharebelerdeki iktidar ve liyakatinden ötürü de 15 Aralık 1913'te rütbesi Albaylığa (Miralay) yükseltildi. Bundan sonra Enver'in yükselişi durmadı. 3 Ocak 1914'te Mirliva nasbedildi. Kısa süre sonra Ahmet İzzet Paşa istifa ettirilerek, 8 Ocak 1914'te Genelkurmay Başkanlığına, 11 Ocak'ta Harbiye Nazırlığı'na atandı.[124]

---

[121] Zeki Arıkan, a.g.m., s.247.

[122] Mustaf Balcıoğlu, a.g.m., s.540.

[123] Fethi Okyar'ın Anıları, Haz.Osman Okyar-Mehmet Seyitdanlıoğlu,T.İş Bank.Yay., Ank.1997,s.16.

[124] K.K.K.lığı Arş., Enver Paşa Dosyası.Yine bkz. Mustafa Balcıoğlu, "Teşkilat-ı Mahsusa'nın Kurucusu Enver Paşa Hakkında:İdealist Bir Askerin Biyoğrafisi", **Teşkilat-ı Mahsusa'dan Cumhuriyete**, Nobel Yayınları,Ankara,2001,s.9-12.

Bu hızlı gelişmelerin İttihat ve Terakki Kongresi'nde ordunun siyaset dışı tutulmasını isteyen, Trablusgarp'ta ve Balkan Savaşı sırasında aralarında görüş ve tutum farklılığı bulunan Mustafa Kemal ve Fethi Beylerin eleştiri oklarına uğraması kaçınılmazdı. İttihat ve Terakki içerisinde etkili bir konuma sahip olan Fethi'nin ve O'nun aracılığı ile cemiyet üzerinde etkinlik sağlayan Mustafa Kemal'in Sofya'ya gönderilmeleri, büyük hesapların, yapılan plânların aksamadan yürütülmesi için gerekliydi. Nitekim bu iki arkadaş devlet politikalarında önemli kararların alınacağı günlerde İstanbul'dan uzaklaştırıldılar. İttihatçı şeflerin, özellikle Enver Paşanın muhalif bir sesten hoşlanmadıkları, o günlerde cereyan eden olaylardan da anlaşılmaktadır. Yıllarca İttihat ve Terakki Cemiyetinde çalışmış olan Kazım Karabekir ve İsmet (İnönü) Beyler de Enver Paşanın kararlarının bazılarını eleştirdikleri için bir biçimde Genelkurmay'dan uzaklaştırılmışlardı.[125]

Ğ. Sofya'da

Mustafa Kemal'in Sofya'da geçen günlerini Madam Corinne'e yazdığı mektuplardan takip etmek mümkündür. İstanbul'dan uzaklaştırılmış ve gelecekle ilgili iddiaları olan bir kurmay subayın, merkezdeki gelişmeleri sivil ve asker ileri gelenler arasında ciddi bir yeri olan Corinne'den öğrenmek istemesi anlaşılabilir bir ihtiyaçtır. İşte, Mustafa Kemal, İstanbul'da haber alma kaynağı olarak da gördüğü Corinne'e Sofya'dan bir çok defalar lâtin harfleri ile Fransızca mektuplar gönderdi. Mustafa Kemal'in 16 Kasım 1913 tarihli mektubundan, O'nun Sofya'ya geldiği ilk gün Bulgarya Oteline yerleştiği, kısa bir süre sonra yeni yapılmış, konforlu bir otel olan Splendide Palas'a geçtiğini öğreniyoruz. Yine bu mektuptan

[125] Ahmet İzzet Paşa, **a.g.e.**, s.183. Ali İhsan Sabis, "Harp Hatıralarım" adlı eserinde bu konuya ilişkin olarak, "Enver Paşa ile aralarında Trablusgarp muharebelerinden kalma hafif bir kırgınlık olan Ali Fethi Beyle Mustafa Kemal Bey daha evvel Bulgaristan'a sefir ve ataşemiliter olarak gönderilmiş ve bu suretle daha 1913 senesi Sonbaharında orduda yapılması tasavvur edilen ıslâhat ve tensikat işlerinde bir fikir ihtilâfı zuhuruna meydan verilmemesi düşünülmüştü" demektedir. Ali İhsan Sabis, **Harp Hatıralarım I**, İstanbul 1990, s.22-23.

Mustafa Kemal'in; ekseriya elçilikteki bürosunda olduğu ve yoğun bir tempo ile çalıştığı da anlaşılmaktadır.[126]

Sofya'da iken 6 Kasım 1913'te "Bingazi muharebatında ibraz-ı şecaat ve liyakat etmesine mebni kıdemine iki sene zam ita kılındı". Ardından, 1 Mart 1914'te, Balkan Harbindeki yüksek hizmetlerinden dolayı rütbesi kaymakamlığa (yarbay) yükseltildi. 29 Kasım 1914'te iki sene kıdem zammı alan Mustafa Kemal, bu sırada 1. Fırka (tümen) Komutanlığına tayin edildiyse de ataması durdurulduğu.[127]

Sofya'nın yanı sıra görevine Belgrad ve Çetine askerî ataşeliklerinin de ilâve edilmesi Mustafa Kemal'in meşguliyetini daha da artırdı. Bu arada, bir yandan da kendisine rahatsızlık ve sıkıntı veren otel hayatından kurtulmak için Sofya'da ev arıyordu. Sıkıntısını 27 Mart 1914'te Harbiye Nezaretine de iletti. Yazısında, bugüne kadar otelde ikamet etmekte ve elçilikte çalışmakta olduğunu, elçilikte kafi miktarda oda bulunmadığından kendisine ayrıca bir oda verilemediğini, halbuki görevinin yazı yazmaktan çok, doğru ve değerli bilgi elde etmeyi gerektirdiğini belirtti. Bunun da sağlanmasının bir çok kimse ile gizli olarak temasa geçmeye bağlı olduğunu vurgulayan Mustafa Kemal, bu durumda diğer askerî ateşelerin yaptıkları gibi şahsen bir ev kiralamasının doğru olacağını bildirdi. Sofya'da böyle bir evin kiralanıp, döşenebilmesi için gerekli olan 5000 Frangın Harbiye Nezaretince kendisine gönderilmesini talep etti.[128]

Askerî ateşeliğe mahsus olmak üzere Sofya'da kiralanacak evin döşenme masrafı olarak 14 Nisan'da Mustafa Kemal parayı aldı. Mustafa Kemal, Mayıs ayından sonra Türkiye'nin şimdiki Sofya Konsolosluğu binası olan "Ferdinand Bulvarı 17 Numaralı eve"

---

[126] **Atatürk'ün Bütün Eserleri**, Madam Corinne'e 16 Kasım 1913 Tarihli Mektup, s.152.Ayrıca bkz.Altan Deliorman, **Mustafa Kemal Balkanlarda**, İst.1959, s.7.

[127] K. K. K.lığı Arş., Mustafa Kemal Atatürk Dosyası. Mustafa Kemal'in yerine Cafer Tayyar Bey atandı.

[128] Tahsin Ünal "**Mustafa Kemal'İn Ateşemiliterliği**", **Türk Kültürü**, Nisan 1970, Yıl VIII, Sayı: 90, s 362-363.

taşındı. Sofya'dan ayrılıncaya kadar burada kaldı. Bu ev hem Bulgar millî meclisi Sobranya'ya hem de saraya çok yakındı.

Mustafa Kemal, Balkanların bu önemli bölgesinde ataşemiliterliği esnasında görevinin gereği olarak bilgi toplamanın yanı sıra, Bulgaristan'da yaşayan Türklerin sorunlarıyla da yakından ilgilendi. Bulgaristan'da çeşitli kaynaklardan elde ettiği bilgileri zaman zaman merkeze ulaştırdı. O'nun, Bulgaristan'dan gönderdiği 3 sayılı raporda, Bulgar Genelkurmay Başkanı Fiçef ile yaptığı görüşmede, Bulgar Generalinin söyledikleri ilgi çekiciydi. General diyordu ki; "yaptığım savaş plânı (Balkan Savaşı anlatılmak isteniyor) -Dimitriyef'in Lüleburgaz yöresinde verdiği raporların etkisiyle düşünüş yönünden uğradığı değişiklik dışında değiştirilmeksizin ve başarılı biçimde uygulanmıştır. Çünkü ben Osmanlı Genel Kurmayının plânlarını ve bütün stratejik yığınak hesaplarını, tümüyle öğrenmiştim. Bunların hepsi saklıdır. Bana bu bilgileri, Alman subayları vermiştir. Özellikle Golç Paşadan çok yararlandık. Stratejik yığınak ve savaş harekatının yürütüldüğü sırada, Osmanlı Genelkurmayının her günkü tasarılarından ve yığınak bölgesinde her gün toplanabilen kuvvetlerin durumları hakkında düzenli olarak bilgi alıyordum. Berlin'de askerî ateşemiz, Almanlar tarafından günü gününe ve tümüyle aydınlatılıyordu. "Mustafa Kemal anılan raporunu şu değerlendirme ile bitirdi. "Sözü edilen bilgilerin elde edilişinde gösterdiği tek kaynak gerçekten Alman subayları, Alman kaynakları ise bu hususun gelecek için üzerinde özenle durulacak bir sorun olarak gözönüne alınmasının gerekeceği düşüncesinde olduğumu belirtirim." O'nun elde ettiği bu değerli bilgi ve değerlendirmelerin hiç ciddiye alınmadığı sonraki olaylardan anlaşılmaktadır.[129] Aksine Harbiye Nezaretinin ve Genelkurmay Başkanlığının önemli memuriyetleri zamanla Alman subaylarına teslim edildi. Bu subaylardan Genelkurmay İkinci Şube Müdürü ile Sofya Ateşesi Mustafa Kemal arasında cereyan eden bir tartışma, Mustafa Kemal'in Kazım Karabekir'e gönderdiği mektupta yer almaktadır.

[129] Hüseyin Kabasakal, "Mustafa Kemal Sofya Askerî Ataşeliğinde", **Atatürk Haftası Armağanı 10 Kasım 1982**, Genelkurmay Başkanlığı ATASE Yayınları, 1982, s.72.

Buna göre; İkinci Şube Mustafa Kemal'den Sırbistan Ordusu hakkında bilgi toplamasını istemişti. Mustafa Kemal cevaben, bu konudaki güçlükleri de göstermek suretiyle üstlerinden talimat istedi. Yazdıkları, üstleri tarafından emredici ve eleştirici olarak değerlendirildi. Karabekir, yakın arkadaşı Mustafa Kemal'e Genelkurmayda olup bitenleri bildirmişti. Üstlerinin kendisini yanlış anladıklarını belirten Mustafa Kemal; maksadının orduya hizmet ve bu suretle vatanın selametine yönelecek çalışmaya katılmaktan başka bir şey olmadığını bildirdi. Karabekir'e yazdığı mektubunun sonunda hem subayların hareket tarzı hem de Alman müdürle ilgili olarak şu önemli değerlendirmeyi yaptı. "Haysiyetsiz subayların nasıl felâketler hazırlamaya yatkın olduklarını, maalesef lüzumundan fazla tecrübe ettiğimiz için, ordudaki subayların yetiştirilmesi hakkındaki esas fikrin, şeref ve haysiyeti yüksek tutmaya yönelik olması gerektiği inancındayım. İşte bu inanca dayandığım içindir ki, Alman müdürün sebep olmadan azarlamaya kalkışmış olmasını büyük bir hayretle karşılar ve haysiyet ve şerefe bu kadar az kıymet veren adı geçenin söz konusu meziyetlerden de nasibini pek alamadığını zannetmek isterim."[130] Mustafa Kemal, daha sonra ayrıntılarıyla görüleceği gibi Alman subayların ordu üzerindeki etkinliklerine Birinci Dünya Savaşı içerisinde de hep karşı çıktı.

O'nun Sofya'daki faaliyetlerinin önemli bir kısmını da Bulgaristan'da yaşayan ve sayıları 1.500.000'e yaklaşan Türk nüfusunun sorunları ile uğraşmak oluşturuyordu. Bulgaristan'daki Türklerin kültürel hayatlarının gelişmesi için girişimlerde bulundu. Türklerin çıkardığı gazeteleri yönlendirdi. Bulgar Meclisinde bulunan Türk Milletvekilleri aracılığı ile ülke siyasetinde etkin bir rol oynamaya çalıştı.[131] Bulgaristan'daki Türk gençliğine Plevne Kahramanı Gazi Osman Paşayı kendilerine örnek almalarını salık vererek, Bulgaristan'daki Türk varlığını korumanın, geliştirmenin ideolojik ve dü-

[130] Fahrettin Kırzıoğlu, "Atatürk'ün Bilinmeyen Bir Mektubu", **B.T.T.D.**, Sayı: 15/16, c. XIII, s.74-76. **Atatürk'ün Bütün Eserleri**, s.177-178.
[131] Lord Kinross, **a.g.e.**, s.88.

şünsel temellerini attı. Bu etkinlikleri yaparken sık sık İstanbul'dan ödenek istemek zorunda kaldı.[132]

Mustafa Kemal, Bulgar ordusunu tanımak ve Bulgar Ordusundaki subaylarla tanışmak için de hiçbir fırsatı kaçırmadı. Bulgar Ordusunun manevralarını takip etti. Ordu ile ilgili raporlarını İstanbul'a gönderdi. Sosyal toplântıları da vesile ederek Bulgar askerî ve sivil çevrelerinde kalıcı dostluklar kurdu. Atatürk Albümlerinde sıkça rastlanılan O'nun yeniçeri kıyafetli fotoğrafı Sofya'da düzenlenen maskeli bir balo hatırasıdır. O devrin Bulgar subayları Mustafa Kemal'in askerî literatüre vukufuna, askerlik bilgisine de hayran olmuşlardı.[133] Diğer taraftan, Bulgaristan müstakbel önderin kültür hayatında modern dünya kültürünün alınışını ve kültürel değişme sorunlarını yakından izlediği bir alan oldu.[134]

Sofya'da ateşemiliter olarak bulunduğu sırada, daha sonra yayınlama imkânı bulabileceği "Zabit ve Kumandan ile Hasbihal" adlı eserini kaleme aldı. Bu eser Mustafa Kemal'in askerlikle ilgili ça-

---

[132] **Atatürk'ün Bütün Eserleri**, "Bilgi Toplamak İçin Harcanacak Para Hakında", s.183-197.

[133] Stefan Velikov, " Kemal Atatürk" **Kemalist Devrim Ve Bulgar Kamuoyu**, A.Ü. 100. Yıl Sempozyumu Bildirisi, Çoğaltılmış baskı, s.2.

[134] İlber Ortaylı, " Mustafa Kemal Atatürk'ün Bulgaristan'daki Yılları", **IX Türk Tarih Kongresi**, III. C., Ank.1989, s.2041-2046.Sofya'da bulunduğu esnada gözlemlediği aşağıdaki olay sonraki uygulamaları için önemli bir ders olmuştur. Mustafa Kemal . bir gün öğle sonrası gezintilerinden birisine çıkmıştı. İlkbahar yağmurlarının ıslattığı Vitoşa caddesini geçerek, bu caddeyi kesen ve üzerinde Türk elçiliğinin bulunduğu sarı taşlarla döşeli Çar Osvobodik Bulvarı'ndan yürüdü. Şehir Parkının yanındaki Grand Otel Bulgaria'nın pastanesine oturup kahvesini içerek gelip geçenleri seyre koyuldu. Masalar her zamanki gibi devlet memurları, avukatlar, gazeteciler ile doluydu. Bir ara kapıda üzerinde şayaktan bir giysi, kalpak ve çarıklarıyla yaşlı bir köylü belirdi. Herkesin bakışları ona çevrildi. Onun girmemesi gereken yere girdiği için kapılacağı korkuyu ve şaşkınlığı görmek istiyorlardı. Ancak köylü her gün buraya gelen bir insanın rahatlığı içinde kalabalığı geçip masaların birisine oturdu. Garsonlar uzun süre onu görmezlikten geldiler. Ancak köylünün inatçı çağırmaları sonucunda birisi gelerek ona servis yapamayacağını söyledi. Köylünün diretmesi üzerine pastane sahibi de gelerek bir şeyler söyledi. Öfkelenen köylü elindeki değneğini kaldırarak herkesi özellikle Mustafa Kemal'i şaşırtan bir sesle haykırdı. "Beni buradan kovma yürekliliğini nereden buluyorsunuz? Bulgaristan benim alnımın teri ile doyuyor. Onu koruyan da benim tüfeğim".Aradan yıllar geçip Türkiye'de devrim yapıldıktan sonra Mustafa Kemal arkadaşlarına bu olaydan beğeniyle söz edecektir. "İşte, Türk köylüsünün de böyle olmasını istiyorum. Bizim köylümüz yurdun efendisi olmadıkça Türkiye ilerleyemeyecektir." Paraşkev Paruşev, Atatürk, Türkçesi: Naima Yılmaer, E yay., İst.1973, s.78-79.

lışmalarının en önemlisidir. Yakın arkadaşı Nuri Conker'in "Zabit ve Kumandan" adlı kitabına bir karşılık olarak yazılmıştır.[135] Nuri (Conker), 1913 yılında Genelkurmayda görevliyken subaylara verdiği bir dizi konferansı "Zabit ve Kumandan" adıyla yayınlamıştı. Nuri (Conker) eserinde iyi bir subayın nasıl yetiştirilmesi gereği üzerinde durmuş ve yaşadığı olaylardan örnekler vererek bir takım sonuçlara ulaşmıştır.

"Zabit ve Kumandan ile Hasbihal", Nuri (Conker)'in askerlikle ilgili yaklaşımlarının Mustafa Kemal tarafından yeniden başka bir açıdan değerlendirilmesidir. Mustafa Kemal, eserde bir anlamda "komutanlık felsefesi"ne yeni boyutlar getirmiştir. Eser altı bölüm olarak kaleme alınmıştır. Birinci bölümde, komutanlık üzerine genel düşünceler anlatılır, ikinci bölümde, yaşamı hiçe sayma ve özveri duygusunu yorumlar. Bu bölümde subaylığı, "canını ve nefsini feda etmeyi kesinlikle göze almak" olarak tanımlar. Yine "savaşta yağan mermi yağmuru, o yağmurdan ürkmeyenleri ürkenlerden daha az ıslatır" gibi parlak bir fikri de bu bölümde söyler. Üçüncü bölümde, "subaylığın insanları sevk ve idare etme sanatı" olduğu gerçeğinden hareketle, insanlar nasıl yönlendirilir? sorusuna cevap aranılır. Dördüncü bölümde, taarruz ruhu anlatılır. Japonların Rus savaşındaki taarruz ruhu övülür. Beşinci bölüm, İnsiyatif başlığını taşımaktadır. Bir ordunun komutanından, erine kadar herkesin insiyatif yeteneklerine sahip olmasının önemli olduğuna değinen Mustafa Kemal, insiyatifin haddini bilmezlik derecesine vardırıldığı bir orduda disiplinin ve itaatin sağlanamayacağını da belirtir. Takip eden yani son bölümde Mustafa Kemal, yukarıdaki bölümlerde anlattığı görüşlerini Trablusgarp savaşındaki yaşantıları ile somutlaştırır. Örnekler verir. Mustafa Kemal bu eserinde: Türk kadınının sos-

[135] Nuri Conker, 13 Ekim 1881'de Selanik'te doğdu. 6 Aralık 1902 de Harp Okulu'nu bitirdi 5 Kasım 1905'te Harp Akademisinden Mümtaz Yüzbaşı rütbesiyle mezun oldu. Millî Mücadelede. Ankara Valiliği ve komutanlığı yaptı Kurmay Albay rütbesiyle emekli oldu TBMM de Kütahya ve Gaziantep milletvekili olarak bulundu. Serbest Fırkanın kurucuları arasında yer aldı 7 Ocak 1937'de öldü. Azmi Suslü, Mustafa Balcıoğlu. a.g.e., s. 103.

yal hayattaki rolünün de çok önemli olduğunu ifade eder. Subayın komuta edeceği insanların, ancak Türk kadının karakter terbiyesi ile büyütülebileceğini fakat kadınların hayattan kovuldukları için suskun kaldıklarını da kendi kendine itiraf eder.[136]

III. BİRİNCİ DÜNYA SAVAŞI VE MUSTAFA KEMAL

A. Savaş Değerlendirmesi ve 19. Tümen Komutanlığı

O'nun Sofya'da ateşemiliter olarak bulunduğu sırada Birinci Dünya Savaşı Avrupa'da patlak verdi. 28 Haziran 1914'te askerî manevraları izlemek üzere Saraybosna'da bulunan Avusturya-Macaristan Veliahtı Franz Ferdinand ve karısının Sırbistan'ın birleşmesi için uğraş veren "Kara El" örgütüne mensup Gavrilo Princip adlı bir Sırplı tarafından öldürülmesiyle başlayan gelişmeler bir ay sonra 28 Temmuz'da Avusturya-Macaristan'ın Sırbistan'a savaş ilânı ve ardından Belgrat'ın bombardımanıyla sonuçlanmıştı. Balkanlarda başlayan bu çatışma, Almanya, Rusya, Fransa ve Osmanlı İmparatorluğunun genel yada kısmi seferberlik ilân etmelerine ve ardarda birbirlerine karşı savaş açmalarına yol açmıştı. 2 Ağustosta Almanya ile Osmanlı Devleti arasında gizli bir ittifak antlaşması imzalanmış, 4 Ağustosta Alman savaş gemilerinin boğazlardan geçişinin sağlanması için Osmanlı Hükümeti tedbir almış ve 10 Ağustosta Goeben ve Breslau adlı gemiler boğazlardan içeriye alınmıştı.

Bir dizi gelişmeden sonra söz konusu gemiler, Enver Paşanın 22 Ekimde verdiği bir emirle bir hafta sonra Rus limanlarını bombardıman ederek, Osmanlı Devletini savaşa sokmuşlardı.[137] Osmanlı Devletinin savaşa girişinden önceki günlerde her şeyi kendi kapalı çevrelerinde kararlaştıran İttihatçı önderlerden Talat Bey,

---

[136] Mustafa Kemal, **Zabit ve Kumandan ile Hasbihal**, Minber Matbaası, İstanbul 1334. Eser daha sonra sadeleştirilerek bir çok defa çeşitli kurumlarca yayınlanmıştır. **Subay ve Komutan ile Konuşmalar**, Genelkurmay Başkanlığı ATASE Yayınları, Ankara 1995.

[137] Mustafa Balcıoğlu, "Birinci Dünya Savaşına Girişimizle İlgili Tartışmalar ve Yeni Belgeler", **Tarih ve Toplum**, Sayı: 114, Haziran 1993, s.20-21.

Sofya'ya gelerek, Bulgaristan hükümeti ile bir ittifak antlaşması imza etmişti. Hiçbir şekilde Bulgaristan'ı bağlamayan bu antlaşmadan Sofya ataşemiliteri Mustafa Kemal haberdar edilmemişti. Antlaşmadan birkaç gün sonra, Mustafa Kemal, Harbiye Nezaretine Balkanlardaki durum hakkında gönderdiği telgrafta; İttifak antlaşması için, "neticesinin bir savunma antlaşmasının imzalanmasından ibaret olduğunu anladığım müzakerelerin cereyan şekli ve tafsilatı hakkında bilgi sahibi değilim" diyordu. Almanya'nın Bulgaristan'ı kendi bloklarına aldıklarına dair haberler yaymaya çalıştıkları bu sırada, Mustafa Kemal'e göre: Bulgarlar, Alman-Fransız ordularının çatışmasının neticelerini görmeden ittifaklara girmemek, Rusları gücendirmemek ve Rusların talep ve tavsiyesi üzerine tarafsızlıklarını koruma kararındaydılar. Bu telgrafta, Sırbistan'a taarruz eden Avusturya'nın da başarısız olacağını çok önceden haber veren[138] Mustafa Kemal'in hatırlatmaları, doğru düşünceleri İstanbul'da hiç kabul görmedi. Bununla birlikte savaşın müttefiklerimiz için iyi sonuç vereceğine inanmayan Mustafa Kemal, uyarmalarında ısrar etti.

Genelkurmay 2. Başkanı Hafız Hakkı Paşa ile yaptığı görüşmede, bu düşüncelerini tekrarladığı zaman ondan şu cevapları almıştı: "Arkadaş, tecrübemiz senden çoktur. Gerçi seni bu duygu ve düşüncelere sevk eden şey, memleket ve milletine aşkındır. Fakat düşünmüyorsun ki, bu memleket ve halk senin hararetli aşkına zannettiğin kadar lâyık mıdır? Bizim başımızda pek büyük adamlar var. Sen henüz onlarla konuşmamış, onların tecrübe görmüş nazarlarını tevcih etmemiş ve memleketin her tarafındaki başarılarının sırlarını anlayamamışsın. Eğer bir defa kendileri ile görüşsen aynı fikirleri kabul etmekte bizden daha ileri gideceğine şüphe yoktur." Hafız Hakkı Paşanın bu sözlerine aldırmayarak, büyük bir hata içinde olduklarını, yanlış yolda olduklarını söyleyen Mustafa Kemal'e bu defa Paşa "Kemal, Kemal! Bizi rahat bırak. Sonra vicdanen sorumlu olursun. Biz öyle şeyler yapacağız ki sonucundan sen de memnun

[138] **Atatürk Haftası Armağanı, 10 Kasım 1975**, Harp Tarihi Başk. Yayınları, No:4-5, s.117-120.

olacaksın. Dünya da hayrette kalacaktır." Ne söylese bütün sözlerinin boşuna olacağını düşünen Mustafa Kemal bu görüşmeyi şunları söyleyerek bitirir. "Evet çok şeyler yapacaksınız, fakat yapacağınız şeyler korkarım ki, memleketi çıkılmaz bir girdaba sokmaktan başka bir şeye yaramayacaktır. Eğer ben ve benim gibi düşünenler hayatta kalırsak, sizin bugünkü sözlerinizi takdir ile anmayacağız. Temenni ederim ki bizi içinden çıkılmaz sorunlar içinde terk etmeyesiniz."[139]

Avrupa'da harbin devam ettiği fakat Osmanlı Devleti'nin harbe daha girmediği günlerde, 17 Eylül 1914'te bir dostuna yazdığı mektupta, hangi tarafın galip geleceğine dair kanaatini şöyle açıklamıştı: "Nazik ve mühim bir devre içinde bulunduğumuza şüphe yoktur. Almanlar büyük ve hayret verici bir saldırıyla birçok Fransız kalesini çiğneyerek sağ kanadı ile Paris'i geçip, Fransız Ordusunu -arkası İsviçre'ye- olmak üzere sıkıştırdı. Bunun Almanların tek maksadı olduğunda ve onu da başardıklarında herkes fikir birliğindeydi ve bütün kainat artık son ve kati meydan muharebesini ve onun neticesini bekliyordu. Halbuki bu neticeye karşılık, Alman ordularının Fransız ordusu karşısında yüzlerce kilometre geri çekildiği görüldü. Doğuda Ruslarla Almanlar ve Avusturyalılar arasında cereyan eden vakalarda, Doğu Prusya'da Ruslar bozuldu, fakat güneyde Rusların pek üstün kuvvetleri karşısında Avusturya ordusu çekiliyor, Batıda Fransız ordusu taarruza hazır. Dolayısıyla Alman Ordusu serbest değil. Doğuda Rus ordusu üstün ve Avusturya ordusu çekilmeye mecbur. Vaziyeti şöyle yorumlayabiliriz. Almanlar Fransız ordusunu kati meydan muharebesiyle henüz mağlup edemeyeceklerini ve Avusturya ordusunun üstün Ruslar karşısında daha fazla mukavemet edemeyeceğini görerek, batıda bütün ordu ile geri çekilerek nispeten doğuya yaklaşmak ve sonra Fransız ordusu karşısında bir müdafaa ordusu bırakarak kalan ordularıyla doğuya yönelip Avusturya ordusuyla birlikte Rus ordusunu vurmak istiyorlar. Pek güzel! Fakat bu defa, Rus ordusu geriye doğru çekilmeye başlarsa ve bu orduyu yakalayıp ezmek mümkün olmazsa ve diğer

[139] **Atatürk'ün Anıları**, ,Yayına Haz. İ. Görgülü; s.29-30.

taraftan Fransız ordusu mukavemet için yardım talebine mecbur olursa bu defa gene doğuda Ruslara karşı bir müdafaa kuvveti bırakıp Batıya mı yönelinecek? Ve böyle mekik gibi bir doğuya, bir batıya gide gele Alman ordusunun hali ne olur?"[140]

Yarbay Mustafa Kemal, geleceği seziş gücünü gösteren bu mektubun bir benzerini de yakın arkadaşı Salih (Bozok)'e göndermiştir. Osmanlı Devletinin genel seferberlik ilânından sonra kaleme alınan bu mektupta Mustafa Kemal; hedefi tayin etmeden seferberlik ilân edilmesinin tehlikeli olduğunu belirttikten sonra, "ben Almanların bu harpte muzaffer olacaklarına katiyyen emin değilim" demektedir.[141]

Kendi ifadesiyle "bütün bir memleketin açık bir yıkıma sürüklenmiş olduğunu gördükten ve bütün Türk ordusunun kesin yıkıma ne olursa olsun engel olmak için kanını dökmeye hazırlanmasından başka çare kalmadığını anladıktan sonra, benim hâlâ Sofya'da kordiplomatik içinde rahat salon hayatı sürmekliğime ihtimal kalabilir miydi?"[142] diyen Mustafa Kemal, "burada iki buçuk bilgi edineceğim diye" askerî ataşelikte kalmak istemediğini, millet ve memleketin büyük bir mücadeleye hazırlandığı bir sırada kendisinin de her hangi bir kıtanın başında bulunmak istediğini Harbiye Nezaretine bildirdi. Başvurusunda her hangi bir sebeple memleketine gitmesine müsaade edilmeyecekse açıkça kendisine bildirmelerini ve buna göre başının çaresine bakacağını da ilâve etti.[143] Başkumandanlık Vekaletinin konuya yaklaşımını, 1926 yılında kendisiyle yapılan röportajda şöyle anlatır. "Başkumandanlık vekili tarafından bana çok ince bir karşılık verildi. Sizin için orduda her zaman bir görev vardır. Fakat Sofya Ataşe-militerliğinde kalmanız daha önemli sayıldığı içindir ki, sizi orada bırakıyoruz." O'nun başvuruları bitmedi. Cevabında "vatanın savunmasına ait fiili görevlerden daha önemli ve daha üstün bir görev olamaz. Arkadaşlarım, savaş cephele-

[140] Sadi Borak, **Atatürk'ün Özel Mektupları**, Kaynak Yayınları, İstanbul 4. Baskı, Mart 1988, s.44-47.
[141] Salih Bozok, Cemil Bozok, **a.g.e.**, s.174.
[142] **Atatürk'ün Anıları**, s.125.
[143] Salih Bozok, **a.g.e.**,s.174.

rinde ateş hatlarında bulunurken ben Sofya'da ataşemiliterlik yapamam. Eğer, birinci sınıf subay olmak liyakatinden yoksunsam, kanaatiniz bu ise lütfen açık söyleyiniz"[144] dedi. Bu arada daha önce de belirtildiği gibi 28 Kasım 1914'te 1. Fırka (Tümen) komutanlığına tayin edildiyse de atama durduruldu.[145]

Hem vatana hizmet etmenin hem de ordu da yükselmenin özellikle savaş zamanında, cephelerde kıt'a başında, faal bir görev almaktan geçtiği gerçeğini bilen Mustafa Kemal, "o günlerde çektiğim acıları anlatmak güçtür" demektedir. Gerekirse bir er gibi herhangi bir cepheye koşmaya karar verir. Sofya'daki evinin eşyalarını Büyükelçi Fethi Beyden aldığı olurla sefarete taşıtır. Gereksiz eşyalarını atar. Küçük bavulunu hazırlayıp, evi terketmek üzere iken, Harbiye Nazırı Vekili imzası ile 19. Tümen komutanlığına atandığına dair bir telgraf alır. Bu telgrafı aldığı tarihte Başkomutan Vekili Enver Paşa Sarıkamış Harekâtını yapıyordu.[146]

Mustafa Kemal'in 3. Kolordu'da yeni kurulan 19. Tümen Komutanlığına atanmasına ilişkin inha Harbiye Nazırı Vekili Talat imzasıyla 18 Ocak 1915'te yapıldı. Atama ile ilgili irade ise 20 Ocak'ta çıktı.[147] İstanbul'a gelen Mustafa Kemal, Sarıkamış'tan yeni dönen Enver Paşayı görmek için makamına gitti. Beklerken Özel kalem Müdürü Osman Şevki Beyi elinde dosyasıyla gördü. O günkü gelişmeleri Mustafa Kemal şöyle anlatmaktadır.

"Kendisine sordum:

-Beni 19'ncu denilen tümene atayan İsmail Hakkı Paşa mıydı?

---

[144] **Atatürk'ün Anıları**, s.126.

[145] **K.K.K.lığı Arş; Mustafa Kemal Atatürk Dosyası.**

[146] **Atatürk'ün Anıları**, s. 126. Birinci Dünya Savaşı'nın başlarında 3. Ordu ile Sarıkamış yönünde büyük bir kuşatma harekatı düzenleyen Harbiye Nazırı ve Başkomutan Vekili Enver Paşa, 6 Aralık 1914'te İstanbul'dan hareket ederek 12 Aralıkta Erzurum'a varmıştı. 3. Ordu Komutanı Hasan İzzet Paşanın kış mevsiminde bu yörede böyle bir harekatın yapılmasının doğru olamayacağını söylemesi üzerine, 3. Ordunun emir ve komutasını kendisi üstlenerek 22 Aralıkta harekatı başlatır. Bu harekat büyük bir yenilgi ve facia ile sonuçlanır. Şiddetli kar, tipi ve soğuk yüzünden 90.000'e yakın kayıp verilir. 3. Ordu Komutanlığına Hafız Hakkı Paşayı atayan Enver Paşa İstanbul'a döner.

[147] **K.K.K.lığı Arş; Mustafa Kemal Atatürk Dosyası.**

Osman Şevki Bey çok ciddi ve biraz da mahrem bir lisanla;

-Hayır, dedi. Doğrudan doğruya Başkomutan Vekili Enver Paşa Hazretleridir. Erzurum'dan telgrafla buyurdular. İnanınız Beyefendi.

Biraz sonra Enver Paşa ile karşı karşıkarşıyaydık. Enver biraz zayıf düşmüş, rengi solmuştu. Söze ben başladım:

-Biraz yoruldun, dedim.

-Yok o kadar değil, dedi.

-Ne oldu?

-Çarpıştık o kadar.

-Şimdi durum nedir?

Çok iyidir karşılığını verdi."[148]

Mustafa Kemal'in "her hareketinde bir ordu mahvederdi"[149] dediği Enver Paşa ile konuşması şöyle devam etti:

-"Teşşekür ederim. Beni, numarası 19 olan bir tümene atamışsınız. Bu tümen nerededir? Hangi kolordu ve ordunun emrinde bulunuyor?

-Ha evet! Dedi. Belki bunun için Genelkurmayla görüşseniz daha iyi, kesin bilgi alırsınız.

-Peki, o halde sizi daha fazla tedirgin etmeyeyim.[150] Genelkurmayla görüşürüm. Başkomutanlık, Erkan-ı Harbiyesinde de böyle bir tümenin varlığından haberdar olan bulunamadı".

Harbin başlangıç yıllarında, Genelkurmayın içine düştüğü kargaşayı göstermesi açısından da ilginç olan bu atamanın dikkate değer bir yanı da Mustafa Kemal'in nerede olduğu bile bilinmeyen ikinci hatta üçüncü sınıf bir birliğin komutanlığına tayin edilmiş

[148] **Atatürk'ün Anıları**, s.127.
[149] **A.g.e.**, s. 28.
[150] **A.g.e.**, s.127.

olmasıdır. Orduda çok seçkin bir yere sahip ve Osman Nizami Paşanın ifadesiyle, "keskin zekası ve yüksek kabiliyetiyle"[151] müstesna bir subayın böyle bir birliğe verilmesi ancak art niyetle izah edilebilir.

Mustafa Kemal, sonunda yeni birliğinin Liman von Sanders Paşanın Ordusunda olduğunu öğrendi. Ordu Kurmay Başkanıyla görüşmesinde, ondan da böyle bir tümen olmadığı cevabını aldı. Bununla birlikte O'nu ordu komutanı ile tanıştırdı. Kendisini nezaketle karşılayan Liman von Sanders'la aralarında şu konuşma geçti:

-"Sofya'dan ne zaman geldiniz?

-Dün.

-Hâlâ Bulgarlar savaşa girmeyecek midir?

-Benim gördüğüme göre girmeyeceklerdir.

-Niçin.

-Benim anladığıma göre Bulgarlar iki ihtimalden biri gerçekleşmedikçe savaşa girmezler. Bunlardan biri, Alman ordusunun başarıya ulaşacağına inandıracak açık delil görmedikçe, ikincisi savaş kendilerinin topraklarına değmedikçe...

Sinirlenen Liman von Sanders;

-Bulgarlar, hala Alman ordusunun başarısını göremiyorlar mı?

-Hayır ekselans!

Daha çok öfkelenen Alman komutan;

-Niçin? Dedi. Nasıl olur? Alman ordusunun başarısına karşı güvensizlik, bu nasıl olur?

-Öyle efendim...

-Siz ne kanaattesiniz?

---

[151] Ali Fuat Cebesoy, **a.g.e.**, s. 37.

-Bulgarları görüşlerinde haklı buluyorum!"[152]

Liman Von Sanders ile yapılan bu tatsız görüşmeden sonra İtilâf Devletlerinin Çanakkale Boğazına yönelik saldırıları başlayınca, atandığı 19. Tümenin yalnız 57. Alayıyla Maydos'a hareket etti.

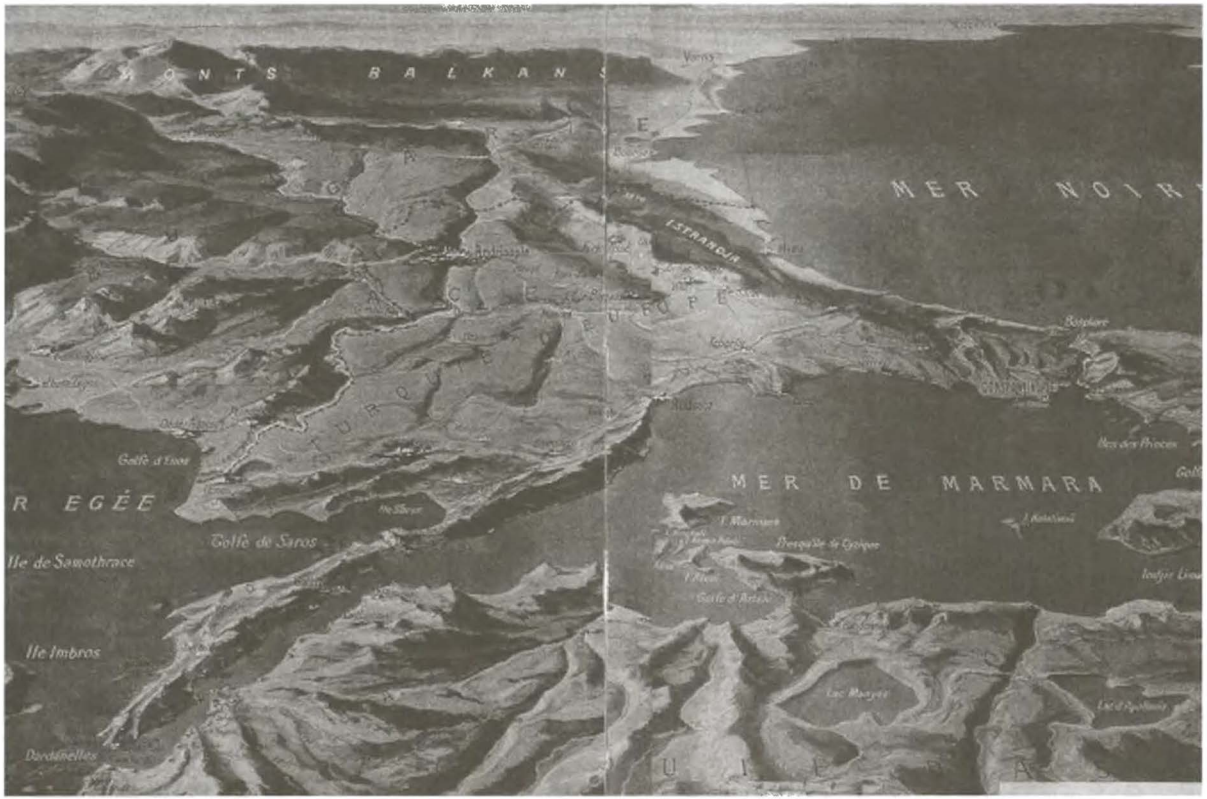
Birinci Dünya Savaşı'nın en önemli safhalarından birisi olan Çanakkale Harekatı ile İtilâf Devletleri; Boğazları açarak, Rusya'nın sonsuz insan gücünden yararlanmak için Rusya'ya ihtiyacı olan harp, silâh araç ve gereçlerini ulaştırmak istiyorlardı. Bunun dışında; savaşın durdurulması için Osmanlı Devletine baskı yapmak tarafsız Balkan Devletlerini kendi saflarına çekmek, Mısır'a karşı yapılacak bir harekatı önlemek, Arapların çekingenliğine, İtalyan'ların kuşkusuna son vermek ve ekonomik açıdan Karadeniz'de kapalı kalan ticaret gemilerinin serbest kalıp Akdeniz'e çıkmasıyla Rusya'nın yiyecek ve yem depolarından yararlanmak gibi amaçlar da güdüyorlardı.

Buna karşılık Osmanlı Devleti daha savaşa girmeden önce Boğaza yönelecek saldırılara karşı bir takım tedbirler almaya başlamıştı. Bu çerçevede, Çanakkale Müstahkem Mevkiinin toplarının düzenlenmesine çalışılmış, Çatalca ve Edirne Müstahkem Mevkilerindeki toplar Çanakkale'ye kaydırılmıştı. Mevcut mayın hatlarına ilâveler yapılarak Boğaz tamamen kapatılmıştı. Denizaltıların geçişini engellemek için ağlar konmuş, iki torpido kovanı da Çanakkale-Kilitbahir arasında kullanılmak üzere monte edilmişti.

Rusların 1 Kasım 1914'te Kafkaslarda taarruzu üzerine, 18 İngiliz ve Fransız gemisinden oluşan birleşik filo görkemli bir biçimde boğaz giriş tahkimatını bombardıman etti. Rusya'yı desteklemek için yaptıkları bu gösteriş bombardımanı üzerine Türk kuvvetleri Çanakkale'yi savunma tedbirlerine hız verdiler.[153] Gösteriş niteliğindeki İtilâf kuvvetlerinin harekatını üç buçuk ay sonra ilk ciddi

[152] **Atatürk'ün Anıları**, s.131.

[153] **Birinci Dünya Harbi'nde Türk Harbi**, V. C., Çanakkale Cephesi Harekatı, 1., 2. ve 3. Kitapların Özetlenmiş Tarihi, Genelkurmay Başk. ATASE Yayınları, Ankara 1997, s. 25.

1915 Marmara Bölgesi Haritası

deniz taarruzu olarak değerlendirilen 19 Şubat 1915 muharebeleri izledi. 62 parçadan oluşan Birleşik Filonun yaptığı boğazın girişine taarruz, Türk topçusunun başarılı savunması üzerine askerî fiyasko ile sonuçlandı. Bu defa İtilâf kuvvetleri 25 Şubatta yeni bir saldırıya giriştiler. Türk topçusunun direnişine rağmen Birleşik Filo bu saldırısında giriş tabyalarını hemen hemen bütünüyle hasara uğratmakla boğazın giriş kapısını açmış sayılıyordu.

B. Çanakkale'de

Mustafa Kemal, bu günlerde bölgeye geldi. Maydos'ta 72. ve 77. Alaylar Tümene ilhak edilerek, tümeni yeniden teşkil etti. Maydos mıntıkasında bulunan 9. Tümenin 26. ve 27. Alayları ve bazı bataryaları da O'nun emrine verildi. Böylece Maydos Mıntıkası Komutanlığı adı altında Ece Limanı, Seddülbahir ve Morta Limanı dahil olmak üzere kıyının korunmasını üstlendi. Balkan Harbinin son evresinde bu bölgede görev yapan Mustafa Kemal, sahili ve müdafaasını esaslı biçimde araştırmıştı.[154] O'nun değerlendirmesine göre; düşmanın ihraç teşebbüsü Seddülbahir ve Kabatepe civarındaki sahile aynı zamanda mümkün olabilirdi. Buna karşılık, düşman çıkarmasına sahilde karşı koymak da mümkündü. Mustafa Kemal bu görüşüne uygun olarak 26. ve 27. Alayları Kabatepe ve Seddülbahir bölgelerine yerleştirmişti. İtilâf kuvvetleri 4 Mart'ta Seddülbahir ve Kumkale'yi 3 diretnot ve 5 torpido ile bombardıman etti. Bu sırada İtilâf devletlerinin bir nakliye gemisi ile 3 mavnası, Seddülbahir iskelesine yanaşarak asker çıkarmaya başladı. Bombardıman himayesinde bir subay komutasında yetmiş kişilik tahmin edilen bir kuvvet ve makineli tüfek iskeleye çıktı. 27. Alayın 10. Bölüğünden Mustafa oğlu Mehmet Çavuş komutasında yarım takım tarafından, çıkan düşman üzerine Seddülbahir tabyasından ateş açılıp, düşman da karşılık verdi. Üç saat kadar devam eden muharebe, askerîn şiddetli ateşi altında süngü hücumu ile karaya çıkan kuv-

[154] Ruşen Eşref, "Anafartalar Kumandanı Mustafa Kemal ile Mülakât", **Yeni Mecmua, Çanakkale Nüsha-i Mümtazesi**, C. III, 1918, s.130-143.

vetlerin sandallarına binerek kaçmalarıyla sonuçlandı.[155] İtilâf kuvvetlerinin Çanakkale macerasının bir anlamda sonucunu haber veren bu başlangıcın kahramanı Mustafa Kemal, hayatı boyunca hep yaptığı gibi Mehmetçiği bu ilk zaferin kahramanı yaptı.[156]

Kara keşif hareketinde hücuma uğrayan İtilâf kuvvetleri 18 Martta büyük bir deniz harekatına giriştiler. En önde Tiriumph olmak üzere sırasıyla Agamemnon, Lord Nelson, Queen Elizabeth, İnflexible, Pirince George savaş gemileri ve bunları takiben 5 torpido bulunuyordu. Bir süre sonra dört Fransız savaş gemisi daha Seddülbahir önünden çıkarak Çanakkale Boğazı'na girdiler. Çanakkale ve Kilitbahir'i ateş altına alana gemiler, Türk topçusunun etkin ateşlerine dayanamayıp kaçmak zorunda kaldılar. Deniz Harekatı, Birleşik Filonun savaş gücünün üçte birini yitirdiği ağır bir yenilgiyle son bulmuştu. Düş kırıklığına uğrayan İtilâf kuvvetleri İstanbul'u ne olursa olsun ele geçirmek istiyorlardı. Deniz Harekatının karadan da denenebileceğini hesap eden Türk Komutanları kara birliklerini güçlendirme kararı aldılar. Bu çerçevede 3., 15. Kolordularla 5. Tümen ve bağımsız süvari tugayından oluşan 5. Ordu teşkil edilerek komutanlığına Mareşal Liman von Sanders getirildi. 26 Martta Gelibolu'ya gelen Liman Von Sanders, birliklerini İtilâf devletlerinin Saroz Körfezi'yle Anadolu kıyılarına çıkarma yapacağını düşünerek buna göre konuşlandırdı. Halbuki Mustafa Kemal, düşmanın asıl kuvvetleriyle Kabatepe ve Seddülbahir bölgesine çıkacağını tahmin etmişti.[157]

Liman von Sanders'in çıkarmalar yönünden yarımada güney bölgelerini Anadolu yakasına kıyasla ikinci derecede değerlendirmesi yüzünden, Arıburnu Kuzeyinde Azmak dereden Seddülbahir'e kadar 35 kilometre uzunluğundaki geniş ve önemli kıyıların savunulması, 9. Tümene bırakılmıştı. Mustafa Kemal komutasındaki tümen ise Bigalı ve Maltepe dolaylarında ordu ihtiyatındaydı. 19.

---

[155] **Askerî Tarih Belgeleri Dergisi**, Genelkurmay Başkanlığı ATASE Yayınları, Ağustos 1989, Sayı: 88,s.15-17.
[156] Sadi Borak, **a.g.e**, s.62.
[157] Mustafa Kemal, **Arıburnu Muharebeleri Raporu**, Yay. Uluğ İğdemir, TTK Yayınları, Ankara 1990, s.6.

Tümenin Bigalı'da ordu ihtiyatına alınmasından altı gün sonra 25 Nisan 1915'te düşmen çıkarma birliklerinin ilk kademesi Seddülbahir ve Arıburnu bölgelerine çıktı. Arıburnu'na çıkan ve İngiliz gemi topçusunun desteğinde olan Anzaklara karşı küçük Türk birliği fedakarca savunma yaptı. Ara vermeden karaya yeni birlikler çıkaran İngilizlere karşı zayıf Türk kuvvetleri geri çekilmek zorunda kalmışlardı. Arıburnu ve hemen derinliğindeki sırtlarda hiç piyade birliği kalmamış ara vermeden karaya yeni birlikler çıkaran İngilizlerin bir tümene yakın kuvveti, Conk Bayır'ı doğrultusunda serbest kalmıştı. Anzak birlikleri de Cesarettepe'yi işgal ile egemen araziye uzanmaya başlamışlardı.[158] Yarımadanın ortasından ikiye bölünmesi, Rumeli tabyalarının çevrilip düşürülmesi ve İstanbul yolunun düşman donanmalarına açılması tehlikesi belirmişti. İşte bu anda Mustafa Kemal insiyatifi ele alarak, iki alayını ve kurmay başkanını Bigalı'da bırakarak 57. Alayı Kocaçimen'e yöneltti. Fundalık, kayalık ve derelerde oluşan yürüyüş istikametinde pek çok zorluklarla karşılaşan birliğine on dakikalık mola verdirdi. Birlik moladayken yanında yaveri, emir zabiti baştabib ve tümen dağ topçu komutanı olduğu halde yaya olarak Conkbayırı'na vardıklarında, Conkbayırı'na ilerleyen ANZAK birliklerini ve onların karşısında çekilen perakende Türk erleriyle yüzyüze geldi. Durum çok kritikti. Çekilen erlere keskin ve yüksek bir sesle haykırarak;

-"Niçin kaçıyorsunuz? Dedi.

-Efendim düşman, dediler.

-Nerede?

-İşte, diye 261 rakımlı tepeyi gösterdiler. Gerçekten de düşmanın bir avcı hattı anılan tepeye yaklaşmış ve serbestçe ileriye doğru yürüyordu. Düşmanın kendisine askerlerinden daha yakın ve düşmanın bulunduğu yere gelmesi halinde birliğinin düşeceği kötü durumu düşünen Mustafa Kemal, kaçan askerlere seslendi;

-Düşmandan kaçılmaz.

---

[158] Çanakkale Cephesi Harekatı, a.g.e., s.66-67.

-Cephanemiz kalmadı, dediler.

-Cephaneniz yoksa süngünüz var, dedi ve bağırarak askerlere süngü taktırdı. Yere yatırdı. Bu erler süngü takıp yere yatınca, düşman askerleri de yere yattı."[159]

Böylece zaman kazanılmış, Conkbayırı'na ilerleyen 57. Alayın öncü bölüğü marş marşla yetiştirilerek, düşmandan önce kilit nokta olan Conkbayırı'nın tutulmasını sağlamıştı. 261 rakımlı tepeye kadar ilerlemiş olan düşman kıtaatı 57. Alayın bütün mensuplarının muvaffak olmak veya ölmek azmiyle yaptığı taarruzlara karşı duramadı. "Size ben taarruzu emretmiyorum. Ölmeyi emrediyorum. Biz ölünceye kadar geçecek zaman zarfında yerimize başka kuvvetler ve kumandanlar kaim olacaktır" şifahi emriyle donanmanın yoğun ve cehennemi bombardımanlarına karşın ANZAK'lar üzerine atılan Mehmetçikler, İtilâf kuvvetlerinin hesaplarını alt üst ettiler. Bu arada 9. Tümenin 27. Alayının düşmanın sağ kanadına yönelttiği taarruzunun da devam etmesini isteyen Mustafa Kemal diğer taraftan Bigalı'da bıraktığı 72. ve 77. Alayların Arıburnu doğrultusunda harekete geçecek biçimde her an hazırlıklı olmalarını kurmay başkanına bildirmişti.

Çıkarılan ilk ANZAK Kolordusunun hedefine erişmemesini, yenilgisini ve dolayısıyla İngiliz kuvvetlerinin kıyıda saplânıp kalmalarını sağlayan Mustafa Kemal[160] bu başarısından ötürü İngiliz harp tarihi yazarlarınca "deha sahibi", "kaderin veya mukadderatın adamı" olarak nitelendirilmiştir.[161] Yaptığı başarılı taarruzdan ötürü Mustafa Kemal'e Arıburnu Cephesi Komutanlığı verildi. 27. Piyade Alayı da 19. Tümen emrine alınarak, Arıburnu'ndaki düşmanın denize dökülmesi görevini üstlenen Mustafa Kemal, ardarda karaya çıkarılan İtilâf birliklerine karşı kahramanca savunma yaptı. Güçlü bir ANZAK kolordusu dar kıyı kesiminde birbirine nefes aldırma-

---

[159] Ruşen Eşref, a.g.m., s.10.

[160] **Gelibolu Seferinin Resmî Tarihi**, B.T.T.D., Sayı: 50, s.32/Ekim 1987. Yine Bkz. Turgut Özakman, **Vahidettin, M. Kemal ve Millî Mücadele**, 2. Baskı, Ankara 1998, s. 145.

[161] Fahri Belen, **Birinci Cihan Harbinde Türk Harbi, 1915 Yılı Hareketleri**, C. II, s. 168. Ve Yusuf Hikmet Bayur, **Türk İnkılabı Tarihi**, 3. C., 2. Ks., s.295.

yacak biçimde yığılıp kaldı. Mustafa Kemal idaresindeki Türk kuvvetleri sayıca kendisinden dokuz kat üstün düşman kuvvetine, derinlikte ilerleme şansı tanımamıştı. Sonraki günlerde karşılıklı taarruzlarla devam eden savaşta kendi kuvvetlerinden çok üstün ve donanmanın ateş desteğine sahip İtilâf kuvvetlerini daracık bir bölgeye mahkum eden Mustafa Kemal, bu sırada 3 Mayıs 1915'te Başkumandan Vekili Enver Paşaya yazdığı mektupta, "vatanımızın müdafaasında kalp ve vicdanları bizim kadar çırpınmayacağına şüphe olmayan başta Von Sanders olmak üzere bütün Almanların fikirlerinin üstünlüğüne itimat etmemesi" gerektiğini bildirdi. Ateş altında, kıtaların hücum mesafesinde bulundukları bir sırada kaleme alınan bu mektupta yine Enver Paşanın "umumî vaziyetin icaplarına göre bizzat sevk ve idarede" bulunması da isteniliyordu.[162] Enver Paşa, 11 Mayıs'ta cepheyi denetlemeye geldi. Mustafa Kemal, Arıburnu cephesinde gösterdiği başarılardan ötürü bir çok ödüle lâyık görüldü. Muharebeyi sevk ve idare ettiği yere "Kemal Yeri", tümenin düşmandan zaptetmiş bulunduğu yere "Cesaret Tepesi" ismi verildi. Gümüş Muharebe İmtiyaz, Altın Liyakat Muharebe Madalyası ile de taltif edildi.[163] Yine muharebede gösterdiği başarılardan dolayı Mustafa Kemal, 1 Haziran 1915'te Miralay (Albay) rütbesine yükseltildi.[164] Çanakkale'de büyük başarılar kazanan Mustafa Kemal'e Başkomutan Vekili Enver Paşa Temmuz ayı ortalarında Mirliva rütbesi ile ve Ordu Komutanı selahiyetiyle Trablusgarp'a gitmek arzusunda olup olmadığını sordurdu. Mustafa Kemal, kendisine yapılan teklifle ilgili olarak gidip şifahen görüşeceğini ve meseleyi daha doğru olarak anlamaya çalışacağını bildirdi.[165] Bu sırada 28 Temmuz 1915'te 15. Kolordu Komutanlığına tayin edildi.[166]

---

[162] Nusret Baycan, **Atatürk ve Askerlik Sanatı**, Genelkurmay Baş ATASE Yayınları Ankara 1985, s.121.

[163] Sadi Borak, **Atatürk'ün Özel Mektupları**, İstanbul 1998, s.32

[164] K K K lığı Arş **Mustafa Kemal Atatürk Dosyası**

[165] İzzettin Çalışlar, **Atatürk'le İkibuçuk Yıl**, Yay. Haz. İ. Çalışlar, İ. Görgülü, YKY İstanbul 1983, s.48.

[166] T C.Osmanlı Arşivleri Daire Başkanlığı, **Atatürk İle İlgili Arşiv Belgeleri**, Ank.,1882, s.8.

1915 yılının Ağustos ayı başına kadar cepheye genellikle sükunet hakim oldu. Bu defa, Türk birliklerinin karşısında üç aya yakın bir süredir ilerleme kaydedemeyen Müttefik Komutanlığı Limni Adasına topladığı 50-60 bin kişilik bir kuvvetle yeni bir çıkarma yapmayı denemeye karar verdi. Amacı, asıl kuvvetleriyle Anafarta Limanı Bölgesine çıkıp, Tekke Tepe-Büyük Anafarta çizgisini ele geçirip buradan Eceabat yönünde ilerleyerek Boğaz tahkimatını

Anafartalar Grubu Komutanı Kur.Alb. Mustafa Kemal ve emrindeki subaylar (1915).

düşürmekti. Bu plânın başarıya ulaşabilmesi için Arıburnu ve Seddülbahir bölgesinde bulunan Türk kuvvetlerinin tespit edilmesi lâzımdı. Nitekim 6-7 Ağustos'ta düşman 19. Tümen bölgesine taarruz etti. Önceden taarruz ihtimaline karşı uyarılan tümen erleri ve subayları İngilizlerin iki kez yinelediği taarruzlarını durdurup geri attı.[167]

Bu taarruz esnasında, Conkbayırı'ndaki çatışmaların önem arzettiğini, vaziyetin nazik olduğunu, burada muharebe kaybedilirse bir felâket karşısında kalmanın kaçınılmaz olduğunu üstlerine bildiren Mustafa Kemal'e "çare kalmadı mı?" diye soruldu. O cevabında "bütün mevcut kuvvetlerin, kumandası altına verilmesinden başka çare kalmadığını" söyledi. "Çok gelmez mi?" sorusuna karşılık olarak Mustafa Kemal "az gelir" dedi.[168] Ardından Mustafa Kemal, 8 Ağustosta Anafartalar Grubu Komutanlığına getirildi.[169] Taze birliklerle güçlenen İngiliz kuvvetleri ile Türk kuvvetleri arasında 9, 10 Ağustos'ta şiddetli, kanlı çatışmalar oldu. Anafartalar bölgesinde cereyan eden süngü muhaberelerinde, Türk kuvvetleri Mustafa Kemal'in idaresinde, İngiliz donanma ve kara topçularının yoğun ateşleri altında düşmanı geri attı.[170]

Bu muharebeler esnasında, 8 Ağustos 1915'te Anafartalar Grubu Komutanlığına atandı. Yine muharebeler esnasında, İngiliz mermilerinden saçılan misketlerden biri, İngilizlerin şiddetli ateş altına aldığı gözetleme yerinden bir an olsun ayrılmayan Mustafa Kemal'in sağ göğsüne isabet etti. Bu misket, sadece saatini parçaladı. Mustafa Kemal bu olayı çevresindekilere duyurmadan, harekatı idare etmeye devam etti.[171]

---

[167] Mustafa Kemal, **Anafartalar Muharebatına Ait Tarihçe**, Yay. Uluğ İğdemir, Ankara 1990, s. 20.
[168] Uluğ İğdemir, **Arıburnu Muharebeleri Raporu**., Ankara,1990,3.Bs.,s.186.
[169] **Türk Silâhlı Kuvvetleri Tarihi, Osmanlı Devri, Birinci Dünya Harbinde Türk Harbi**, V. C., 3. Kitap, s.388.
[170] Mustafa Kemal, **Anafartalar Muharebatı'na Ait Tarihçe**; Yay, Uluğ İğdemir, Ankara 1990, s.20
[171] Ruşen Eşref, **a.g.m.**, s. 39. Yine; **Çanakkale Cephesi**, s.202.

İngiliz Generali Hamilton'un ifadesiyle, "iyi komuta edilen ve cesaretle savaşan Türk ordusu"na karşı İngilizler büyük çapta yardımcı kuvvetler istediler.[172] Nitekim, düşman 21 Ağustosta öğleden sonra son bir atılış yaptı. Topçu ateşiyle başlayan taarruz, Türk topçu ve piyade birliklerinin karşı ateşi ve süngü hücumu ile söndürüldü. Düşmanın maksadı Kayacık ağılı, İsmailoğlu ve Yusufçuk tepelerini zaptederek cepheyi yarmaktı. Bu hat dahilinde doğuya ilerleyecekti. Türk kuvvetleri büyük azim ve inatla taaruz eden saldırganlara metanetli fedakarlıkla karşı koydu. Göğüs göğüse, süngü süngüye yapılan muharebelerde saldırı durdurulup, İngilizlerin seçme birlikleri karşısında "takat-ı beşerin fevkinde" bir kudret gösteren Türk kuvvetleri bir defa daha İstanbul'u kurtarmıştı.[173] Anafartalar Grubu Muharebeleri 90-100.000 kişilik düşman ordusunun mağlubiyetiyle ve İngilizlerin yarımada üzerindeki emellerine son verdirilmek suretiyle neticelenmişti.[174] Bu tarihten sonra muharebe karşılıklı siper muharebelerine dönüştü. Mustafa Kemal, 29 Ağustos 1915'te Anafartalar Grup Komutanlığı üzerinde olarak 16. Kolordu komutanlığına atandı. Bu sıralarda Enver Paşa, Çanakkale cephesini dolaşıyordu. Diğer grupları ziyaret ettiği halde Mustafa Kemal'in komuta ettiği Anafartalar Grubu'na uğramadı. Bunu bir onur meselesi yapan Mustafa Kemal, ordu komutanı Liman Von Sanders'e istifasını verdi.[175] İstifa dilekçesi alan Ordu Komutanı durumu Enver Paşaya bir mektupla iletti. Mustafa Kemal'in değerlendirmesinin de yapıldığı bu mektupta, Ordu Komutanı O'nun için "vatanın bu büyük savaşta hizmetlerine muhakkak surette muhtaç olduğu, çok müstesna kabiliyetli, yetenekli ve cesur bir subay olarak tanımayı ve takdir etmeyi öğrendim" demekteydi. Enver Paşa, hemen Mustafa Kemal'e kendisini ziyaret edememesinin sebeplerini açıklayan bir mektup gönderdi. Mustafa Kemal cevap yazısında, hakkında gösterdiği teveccühe teşekkür ile yakın zamanda meydana

---

[172] Y. Hikmet Bayur, **Atatürk Hayatı ve Eseri**, s. 95.
[173] Ruşen Eşref, **a.g.m.**, s. 46-47.
[174] **Atatürk'ün Bütün Eserleri,Anafartalar Muharebatına Dair Tarihçe**, s.462.
[175] İzzettin Çalışlar, **a.g.e.**, s. 58.

gelmesi muhtemel olaylar için hazırlanan kuvvetin başında bulundurulmakla taltif buyurucağından emin olduğunu söyledi.[176]

Çanakkale'de yarattığı kahramanlıkla yalnız orduda değil memleketin her tarafında şöhret sahibi olan Mustafa Kemal, arkadaşı Salih'e yazdığı 11 Ekim 1915 tarihli mektupta, hak ettiği terfiden mahrum edilmesini hayret verici olarak görmekteydi. Mektupta; asıl maksadının vatana hizmet etmek olduğunu belirten Mustafa Kemal, terfi sorunundan ötürü bir aralık canının sıkıldığını, emekli olup bir köşeye çekilmeyi de düşündüğünü ifade etmektedir.[177]

Bu günlerde Mustafa Kemal, Bulgaristan'a yardım için toplanacak orduya komutanlık etmek istedi. Buna karşılık, Irak Komutanlığı teklif edildi. Irak Komutanlığını, Basra ve Bağdat Valilikleri, Irak Kumandanlığı unvanı ve istediği kimseleri yanına almak şartı ile kabul edeceğini bildirdi.[178]

İngiliz Harp Kabinesi'nin Çanakkale'yi boşaltma kararı verdiği günlerde; Liman Paşa ile Mustafa Kemal arasında zaten az olan güvensizlik havası arttı. Mustafa Kemal raporlu olarak İstanbul'a geldi. Yerine Fevzi (Çakmak) vekalet etti.[179] Mustafa Kemal, İstanbul'da iken harbin gidişi, Almanların Türkiye hakkındaki emelleri, memleketin içinde bulunduğu durum hakkında yetkilileri uyarmak ve geleceğe ilişkin düşüncelerini onlara anlatmak istedi. Bu bağlamda zamanın Hariciye Nazırı'nı ziyarete gitti. Bir hayli bekletildikten sonra Nazır'ın odasına alınan Mustafa Kemal, hatıralarında bu görüşmeyi şöyle anlatır:

"Nazır Beyefendinin muhteşem bürosuna girdiğim vakit, Nazır beni ayakta ve iltifatlarla kabul etti ve bana askerî durumun, içişleri durumunun, genel siyasî durumun çok parlak olduğundan, parlak

---

[176] Uluğ İğdemir, Atatürk'ün Anafartalar Grubu Komutanlığı'ndan İstifasına Dair Bazı Belgeler, **Belleten**, T.T.K., C.33, Sayı: 132, s. 505-526.Ayrıca bkz.Hans Georg Majer, " Miralay Mustafa Kemal Beyin Anafartalar Grubu Kumandanlığından Affını İsteyen 27 Eylül 1915 Tarihli Dilekçesi" , Çev., Musa Yaşar Sağlam, **Mustafa Kemal Atatürk, 1881-1981,** Atatürk Araştırma Merkezi Yay., Ank.,1997, s.13-20.

[177] Salih Bozok – C Bozok, **a.g.e.**, s. 175.

[178] İzzetin Çalışlar, **a.g.e.**, s. 59.

[179] İzzettin Çalışlar, **a.g.e.**, s. 66.

bir lisanla bahsetti. Nezaketen teşekkür ettim. Yalnız., bazı bilgilendirme ve yorumlarda bulunup, bulunamayacağımı sordum. "Hay hay efendim" dedi. Dedim ki:

-Ben durumu hiç te sizin gördüğünüz gibi görmüyorum. Genel durumumuzun sizin açıkladığınız gibi olmasını çok isterdim. Fakat, ben en çetin ve en zor sonuç alınabilen bir harp sahasından ve o sahanın komutanı olarak İstanbul'a geliyorum. Eğer lütfeder de beni bir saniye dinlerseniz minnettar olurum.

-Lütfen efendim buyurdular. Devam ettim.

-Beyefendi, durum sizin gördüğünüz gibi parlak değildir. Siz ki devlet yönetme sorumluluklarından bir kısmını üzerinize almış bir kişisiniz, Eğer şunun bunun ifadesine itimat ederek siyaset kullanmakta devam ederseniz, mevcut tehlike umumî tahminin de üstünde olur.

Cevap verdi.

-Beyefendi – bunu söylerken pek ciddi bir amir tavrı takındı ne demek istediğinizi anlayamadım.

Mütevazi bir lisanla izah ettim.

-Memleket ve her şey mahvolmak üzeredir. Siz bunu henüz fark etmediğinizi söylüyorsunuz. Böyle demedim. Siz her şeyi biliyorsunuz da beni yabancı ve acemi bir adam gibi görerek bu acı hakikatler üzerinde benimle açık konuşmaktan çekiniyorsunuz, muktedir bir nazıra yaraşan da budur. Fakat ben o adamım ki benimle her şey konuşulur, müsaade buyurunuz, görüşeceğimiz fikirler aramızda kalacaktır. Sizi diğer bir noktada aydınlatayım. Hakikati konuşmaktan korkmayınız. Hakikat sizin dedikleriniz değil, benim dediklerimdir. Çok sert ve ciddi bir tavırla şu karşılığı verdi.

-Komutan Bey, biz size hürmet ettik. Çünkü bize dediler ki, Arıburnu ve Anafartalar Komutanı Mustafa Kemal hizmet etti. Bunun için zatıalinizi iyi kabul etmek istemiştim. Fakat bugün bana bahsettiğiniz şeylerin başka manada olduğunu hisseder gibi oluyo-

rum. Beyefendi, bu konuların ve eleştirilenlerin makam ve muhatabı ben değilim. Ben ordu başkomutanına O'nun genelkurmayına, bütün bakanlar kurulu ile beraber derin ve sarsılmaz itimat taşıyan bir nazırım. Siz, tereddütlerinizi gidermek için gelmişseniz yanlış yere geldiğinizi ihtar etmek mecburiyetindeyim. Başkomutanlığa ve Genelkurmayına müracaat ediniz. Hiç şüphe etmem ki orada sizi gereği kadar, ihtiyacınız kadar aydınlatabilecek kimseler vardır.

-Bana yol göstermek nezaketinde bulunduğunuz için size teşekkür ederim. Yalnız, müsaadenizle şunu arz edeyim ki, evvela ben Türk ordusunun yabancısı bir adam değilim. Ben ordu ile çok küçük rütbelerden beri derinden temasa gelmiş bir askerîm. Ben olayların sevki ile ordunun içinde subay, nihayet komutan olarak iş görmüş ve zannıma göre başarılı olmuş bir komutanım. Türk ordusunu O'nun faziletini, kıymetini ve bu ordu ile neler yapılabileceğini benim kadar anlayan az olmuştur. Beni acemi bir subay, tesadüfen komutan olmuş bir adam gibi gördüğünüz için üzülüyorum. Ama sizi hoş görüyorum. Zira, bütün hayatınızda hatta şimdiki siyasî konumunuzda henüz hakikatle temasa gelmiş bir kişi değilsiniz. Bana bir şey tavsiye ettiniz ki ben onu yapamam. Başkomutanlık vekaletine ve Genelkurmayına müracaat etmek, tereddütlerimi orada gidermek. Beyefendi, farkında değil misiniz ki artık bu memlekette millî bir Genelkurmay heyeti yoktur. Bir Alman kurmay heyeti vardır. O Alman kurmayları ki Türk Ordusunda ilk uygulama olarak benim gibi asi bir askerî tardetmek kararına vardı. Beni o heyete mi gönderiyorsunuz?"[180]

Mustafa Kemal, izninin bir bölümünde de Sofya'ya gitti. Buradayken, 11 Ocak 1916'da "tebdil-i hava ile nakl-i memuriyet etti." 27 Ocak 1916'da hava değişimi sona eren Mustafa Kemal aynı gün Edirne'de bulunan 16. Kolordudaki görevine başladı. 28 Ocak'ta Sultan Selim Camiine gitti. Bu günkü olayları, Mustafa Kemal'in kolordusunun kurmay başkanı İzzettin, Günlüğünde şöyle kaydetmektedir; "Cuma namazını müteakip, otomobil ile şehir haricine

[180] **Atatürk'ün Anıları**, s. 36,37,38.

çıktık. Yollar hıncahınç ahaliyle dolmuş, bütün mektepler mahall-i mahsuslarına ahz-ı mevki etmişlerdi. Şehir serapa donanmış, müteaadit tak-ı zaferler yapılmıştı. Abacılar caddesinde biri "Yaşasın Arıburnu ve Anafartalar Kahramanları", diğeri, "Yaşasın Arıburnu ve Anafartalar Kahramanı Mustafa Kemal Bey" yazılı iki büyük levha asılmıştı. Kolordunun geçişini bütün şehir, heyecan ve meserretlerle karşıladı. Çiçekler, buketler takdim ettiler. Alkışlar, her türlü nümayişler, tezahürat her türlü tasavvurun fevkindeydi."[181]

Bu tören, Mustafa Kemal'in Çanakkale'de kazandığı şöhretin yaygınlaştığını da göstermektedir. Ayrıca zamanın şairleri, yazarları da O'nun Çanakkale'deki başarılarını övmüşlerdi. Nitekim, 1915 yılında Mehmet Emin (Yurdakul) Çanakkale kahramanlarına sunduğu uzun, tek şiirlik "Ordunun Destanı" başlıklı kitabında "Ey Mustafa Kemallerin aziz yurdu" dizesiyle O'nun adını edebiyatımızda seçkin bir yere oturtmuştu.[182] Bu muharebelere katılmış, H. Cemal adlı bir subay, Çanakkale Muharebelerini anlatan "Ulu Cenk" isimli kitabında Mustafa Kemal için "Anafartalar Muharebeleri Komutanı Mustafa Kemal Bey, yarın ki Harbiye Nazırımız" başlığını açmıştı. Bu başlık altında, "Çanakkale'ye bir zafer heykeli dikmek şerefi ile Türkler şeref kazanacaklarsa o heykelin, Çanakkale'yi kurtaran Mustafa Kemal Bey olması lâzımdır. Başkası olamaz. Bu hak kimseye verilemez" diyen H. Cemal yazısının devamında, "Türk askerîni, yalnız bu komutan, hiçbir vakit lüzumsuz yere harcamıyor. Gerek subaylar, gerek erler Arıburnu siperlerinden söz ederken Mustafa Kemal'in adını hürmetle anıyorlar" demektedir.[183] Çanakkale kahramanının adının yurt çapında duyulmasını Yeni Mecmua'nın Çanakkale Fevkalade Nüshasında, Ruşen Eşref'in Anafartalar Kumandanı Mustafa Kemal Paşa ile yaptığı Mü-

[181] İzzettin Çalışlar, a.g.e., s. 79.
[182] Zeki Arıkan; a.g.m., s. 249.
[183] İsmet Görgülü, "Çanakkale Zaferi ve Atatürk", **Atatürk Yolu**, Kasım 1995, yıl 8, C.4, Sayı: 16, s. 496.

lakât da sağlanmıştır. Çanakkale Muharebelerinden üç yıl sonra gerçekleşen bu mülakât ile Mustafa Kemal'in adı Çanakkale ile birlikte anılır olmuştur. Bu mülakâtın ardından Yeni Gün Gazetesinin düzenlediği bir müsabakada Mustafa Kemal Paşanın savaşın büyük komutanları arasında sayıldığı gözlenmektedir. Mustafa Kemal Paşanın "Anafartalar Kahramanı" olarak halk arasında şöhret sahibi olduğu bu yayınlardan anlaşılmaktadır.[184]

Kur.Alb. Mustafa Kemal, Gelibolu Yarımadası'nda (1915).

Mustafa Kemal, katıldığı Çanakkale Muharebelerinde edindiği tecrübelerden de yararlanarak "Tabiye Meselesinin Halli ve Emirlerin Suret-i Tahririne Dair Nesayih" başlıklı bir kitapçık hazırlayarak 1916 yılında Edirne Sanayi Mektebi Matbaasında bastırdı. Eserde Mustafa Kemal, taktik meseleyi çözerken, nasıl bir yöntem izleneceğini, hangi noktaların göz önünde tutulması gerektiğini, emir ve

[184] Zeki Arıkan, a.g.m., s. 153

rilirken nelere dikkat edilmesi gerektiğini özlü olarak ortaya koymaktaydı.[185]

C. Doğu Cephesi'nde

1 Kasım 1914 günü Osmanlı İmparatorluğunun doğu sınırını aşan Rus ordusu, Mart 1916 sonlarına kadar Of, Bayburt doğusu, Aşkale, Solhan, Muş, Bitlis hattına kadar ilerlemişti. İtilâf Devletleri Gelibolu yarımadasını boşaltınca, Türk Başkomutanlığı bu cephelerden serbest kalan birliklerle Doğu Cephesi'nde dört kolordudan oluşan 2. Orduyu teşkile girişti. Murat havzasında toplânacak bu ordu, 3. Ordu ile birlikte Rus ordusuna taarruz edecekti. 2. Ordu Komutanı Ahmet İzzet Paşaydı. Mustafa Kemal'in komuta ettiği 16. Kolordu daha önce bu bölgeye gönderilmiş bulunan 5. ve 8. Tümenden oluşacaktı. Van Gölü ile Çapakçur arasındaki müfrezeler de kendi emrine girecekti.[186] 11. ve 12. Tümenleri Trakya'da bırakan Mustafa Kemal, 11 Mart 1916'da Edirne'den İstanbul'a hareket etti.[187] İstanbul'da, Beşiktaş'ta annesinin yanında kalan Mustafa Kemal, 15 Martta karargahıyla buradan hareket etti. Pozantı'dan sonra otomobille Gülek İstasyonu'na vardılar. Adana'dan trenle Mamure'ye; buradan otomobille Islahiye'ye hareket ettiler. 19 Martta trenle Halep'e gelen Mustafa Kemal, karargah heyetiyle Baron Oteli'ne indi. Halep'te bir gün kaldıktan sonra trenle Ceylanpınar'a, buradan da otomobille Mardin üzerinden Diyarbakır'a ulaştılar. Diyarbakır'da, kolordunun yiyecek ve giyecek temini, haberleşme aksaklıklarının giderilmesi eksik personelin tamamlanması ve Rusların kışkırttığı Dersimlilerin saldırılarının önlenmesi

[185] Mustafa Kemal Atatürk, **Tabiye Meselesinin Halli ve Emirlerin Suret-i Tahririne Dair Nesayih**, Genelkurmay Başkanlığı, ATASE Yay, Ankara 1995.
[186] Celal Erikan, **a.g.e.**, s. 155.
[187] İzzettin Çalışlar, **a.g.e.**, s.84.

için tedbirler aramakla meşgul oldu. Bölgede geniş bir milis örgütü kurulmasının mümkün olduğunu, bunlardan harp süresince yararlanabileceğini de Başkomutanlığa teklif etti.[188]

Mustafa Kemal, 13 Mart 1916'da Anafartalardaki yüksek hizmetlerinden ötürü iki sene seferi kıdem zammı ile ödüllendirilmişti. 1 Nisan'da "hidemat-ı fevkaladesine mebni" bir sene kıdem zammı ile mirlivalığa yükseltildi.[189]

XVI. Kolordu Komutanı Tümg. Mustafa Kemal'in Bitlis'i ziyareti (28 Ekim 1916).

Bitlis'i işgal eden Ruslara karşı, bağlı birliklerden 5. Tümene taarruz yaptırıldıysa da Muş bölgesinden kuvvet kaydıran düşman

[188] Celal Erikan, **a.g.e.**, s. 156.
[189] **K.K.K.lığı Arş., Mustafa Kemal Atatürk Dosyası.**

şehirden atılamadı. Taarruz üzerine, Mustafa Kemal Paşa, 19 Nisanda Bitlis Boğazı'na geldi. 5. Fırka bölgesindeyken yapılan Rus karşı taarruzu durdurulup geri atıldı. Bu cephede Ruslara karşı uygun taarruz ortamı, 3 Ağustos'ta yakalandı. Bu tarihte, 5. Tümen ve 8. Tümen başarılı harekata giriştiler. 7 Ağustos'ta 8. Tümen tarafından Muş geri alındı. Ardından 8 Ağustos'ta 5. Fırka, Rusları Bitlis'ten attı.[190] Rusların, Muş ve Bitlis üzerinden daha güneye inmelerini engelleyen bu zaferle "Anafartalar Kahramanı"nın ordu içerisinde ve halk arasında prestiji daha da arttı.

16. Kolordu Komûtanı olduğu bu sırada Mustafa Kemal Paşanın kurduğu dostluklar, Millî Mücadele döneminde bir çok sorunun çözülmesini kolaylaştırmıştır.

Cephede genel bir sükunetin bulunduğu 1916 yılı son baharında Mustafa Kemal Paşa, birlikleri denetledi. Mustafa Kemal, bu günlerde tuttuğu hatıra defterinde öksürükten muzdarip olduğunu yazmaktadır. 7 Kasım tarihli Günlükte; "Öksürükten muzdarip oldum. Bir çay yaptırdım" ifadelerine rastlanmaktadır. 10 Kasım tarihli Günlükte; "öksürükten ve çadırın fena kurulmuş olmasından ve rüzgardan dolayı pek fena uyudum. Öksürüğü teskin edici çay içtim. Sonra geceyi yine öksürükten muzdarip geçirdim" demektedir. Yine, Mustafa Kemal'in 14 Kasımda doktor tarafından tedavi edildikten sonra iyileştiği anlaşılmaktadır.[191]

16 Kasım'da Bitlis'te hastaneleri teftiş etti. Yolda 12 yaşında Ömer adında öksüz bir çocuk görüp yanma aldı.[192] Mustafa Kemal'in, 19 Kasım tarihli günlüğünde Alphonse Daudet'nin "Saphomoeurs Parisiennes" adlı romanını bitirdiği anlaşılmaktadır. Yine bu günlerde Mustafa Kemal "Allah'ı İnkar Mümkün müdür? ve Kemal Beyin Makalat-ı Siyasiye ve Edebiye" adlı eserleri bitirdiğini,

---

[190] İzzettin Çalışlar, a.g.e., s. 119.
[191] Şükrü Tezer, Atatürk'ün Hatıra Defteri, 3. Baskı, T.T.K. Yayınları, Ankara 1995, s.67.
[192] A.g.e., s.71.

"Mebadi-i Felsefe", adlı esere başladığını da günlüğüne not etmiştir.[193]

Mustafa Kemal'in zihnini meşgul eden sorunları da günlükten izlemek mümkün olmaktadır. Nitekim 21 Kasım 1916 tarihli notlarında şöyle demektedir. "Yolda gelirken zihnimden geçen şeyler, yalnız baş ile selam vermek. Kumandanlar kıtaatın ahval-i dahiliye ve ruhiyesine bizzat ve bilfiil içlerine girmek suretiyle vakıf olmalı, daha emniyetli emir verir. Mafevkler madunlarıyla musahabet etmeli, onları serbest idare-i kelama alıştırmalı. Madunun tarz-ı muhakeme ve suret-i beyanını bilmek faydalı ve lâzım. Bazı nokat-ı askerîye (terbiye-i ruhiye ve usul-i muaşeret-i askerîye) hakkında bir eser yazayım."[194] Sonraki yaşamına da yön veren bu tür düşünceleri karargahtaki ve bağlı birliklerdeki subaylarla hep tartıştı, konuştu. Bu sırada, Ahmet İzzet Paşanın izinli olarak İstanbul'a gitmesi üzerine Aralık 1916'da 2. Ordu Komutanlığını vekaleten yürütme görevi Mustafa Kemal Paşaya verildi. Buradaki hizmetlerine mükafat olarak 24 Aralık 1916'da kendisine bir sene seferi kıdem zammı verildi.[195] Bu vekaleti esnasında İsmet (İnönü) Beyi daha iyi tanıma fırsatı bulan Mustafa Kemal, O'nun 4. Kolordu Komutanlığına atanmasını sağladı. 2. Ordu Komutanlığına vekaleti esnasında ordunun barınma ve beslenme sorunlarına çözümler üretti.

Ç. Ordu Komutanlığı'nda

Mustafa Kemal Paşa, 16 Şubat 1917'de, Hicaz Kuvve-i Seferiye Komutanlığına atandı. Mustafa Kemal, bu görevde ordu komutanı yetkisine sahip olacak, fakat 4. Ordu Komutanının emrinde bulunacaktı.

Mustafa Kemal'in bu görev için uygun görülmesi Hicaz bölgesindeki gelişmelerle ilgilidir. Medine Mudafii olarak ünlenecek olan Fahrettin Paşa, o sırada İngilizler ve işbirlikçi Araplar karşısında zor

[193] A.g.e., s.83.
[194] A.g.e., s.75.
[195] K.K.K. Iığı Arş., Mustafa Kemal Atatürk Dosyası.

durumdadır. Birkaç defa 4. Kolordu Komutanı Cemal Paşadan takviye kuvvetler istemek zorunda kalır. Bu durumu öğrenen Enver Paşa, Fahrettin Paşanın kuvvet israfı yaptığını düşünür. Cemal Paşaya, "Fahrettin Paşanın kendisinden daha nitelikli bir komutanla değiştirilmesini" ister. Bu öneriyi kabul eden Cemal Paşa, Fahrettin Paşanın yerine daha kolordu komutanlığına yeni geçmiş olan Albay İsmet'i (İnönü) önerir. Bu komutanlığa Albay İsmet'in getirilmesinin erken olacağını belirten Enver Paşa, O'nun yerine Trablusgarp ve Çanakkale'de büyük yararlıkları görülen[196], 2. Ordu Komutanlığına vekalet etmekte olan Mustafa Kemal Paşanın daha

II. Ordu K. Tümg. M.Kemal, Diyarbakır'da Avusturya-Macaristan otomobil kolunu denetlerken (Nisan 1917)

uygun bir isim olduğuna karar verir. Yeni görevine hareket için derhal hazırlığa başlayan Mustafa Kemal, birkaç gün içinde yola çıkar. Yanına Doktor Kaymakam Hüseyin Beyi, Zat İşleri Şube Müdürü Yüzbaşı Rauf'u, Yaveri Cevat Abbas ve Şükrü'yü aldı.

[196] Celal Erikan, a.g.e., s.171.

Seyahat, Silvan, Diyarbakır, Mardin'e karayolu ile Derbesiye İstasyonundan itibaren de trenle gerçekleşti. Halep'e vardı. Baran Oteli'ne yerleşti. Buradan da trenle Şam'a hareket eden Mustafa Kemal, istasyonda Vali Tahsin Bey ve 4. Ordu karargahına mensup subaylar tarafından karşılandı. Ordu Komutanı Cemal Paşanın kendisini karşılayanlar arasında bulunmaması Mustafa Kemal Paşanın bir hayli canını sıkmıştı.[197] Hem ordu komutanı olduğu halde 4. Ordu'ya bağlanmaktan da memnun olmamıştı. Bir süre sonra Şam'a gelen Enver Paşa ile yapılan görüşmelerde stratejik nedenlerden dolayı Osmanlı kuvvetlerinin Hicaz'ı terketmesi, Suriye-Filistin Cephesi'nin takviye edilmesi kararlaştırıldı. Bu defa Mustafa Kemal, 7 Mart 1917'de 2. Ordu Komutanlığına tayin edildi.[198]

Mustafa Kemal 11 Mart'ta Mardin'e 12 Martta Diyarbakır'a geldi. Bu sırada İngiliz Kuvvetleri, Bağdat, Kâzımiye ve Hay'ı işgal etmişler, Filistin Cephesi'nde de büyük bir saldırıya hazırlanıyorlardı.

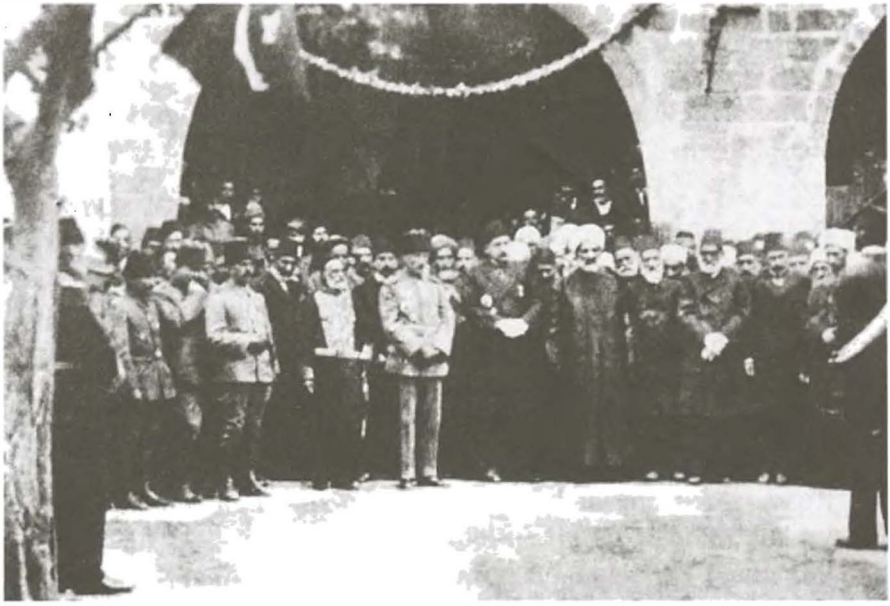
Diğer taraftan, aynı günlerde Rusya'da büyük gösteri ve grevler başlamış, hükümet kuvvetleriyle göstericiler arasında şiddetli çatışmalar meydana gelmişti. Rus Çarı II. Nikola'nın tahttan indirilmesi, geçici hükümetin kurulması ve Bolşeviklerin Rusya'da yönetimi ele geçirmesiyle sonuçlanan bu süreçte, Türk-Rus Cephesi'nde Rus askerlerinin beyaz bayrak açarak savaşmak istemedikleri anlaşılmıştı.

Rusya içerisinde halk arasında başlayan dalgalanmalar harbin sonucu bakımından Türklerin lehine bir gelişme olarak değerlendirilmekteydi.[199] Bu arada, 30 Nisan'da Muş, Ruslardan yeniden kurtarılmış, bölgede asayişin tesisi için gerekli önlemler alınmıştı. Diyarbakır içerisinde de imar faaliyetlerine girişen Mustafa Kemal, şehrin yollarının düzeltilmesi, genişletilmesi ve şehrin suyunun da-

[197] Şükrü Tezer, a.g.e., s.96.
[198] K.K.K. Iığı Arş., Mustafa Kemal Atatürk Dosyası.
[199] İzzet Çalışlar, a.g.e., s.152.

ha temiz biçimde halka sunulmasına çalıştı. Bölgede bulunan yetim çocukları himaye etti.[200]

Rus ordusundaki dağılmadan ötürü sükunete giren cephede, Mustafa Kemal birlikleri teftiş ile meşgul olduğu bir sırada Irak ve Suriye-Filistin Cephesi'nde yeni saldırılara girişmesi muhtemel İngilizlere karşı, Başkomutan Vekili Enver Paşanın alınmasını gerekli gördüğü tedbirlerin kararlaştırılacağı, komutanlar toplantı sına davet edildi. 15 Haziranda Sekerat'tan hareket eden Mustafa Kemal aynı gün Elaziz'e gelerek Ahmet İzzet Paşa tarafından karşılandı. 19 Haziranda Ahmet İzzet Paşa ile yola çıktı.[201]

Tümg. Mustafa Kemal, Diyarbakır'da II. Ordu Karargahı'nda karşılanması (5 Mart 1917).

[200] Mehmet Evsile; "Birinci Dünya Harbinde Atatürk", (2. Ordu Komutanlığı 5 Mart 1917-5 Temmuz 1917), **Askeri Tarih Bülteni**, s.64-76.
[201] İzzettin Çalışlar, **a.g.e.**, s. 162.

Halep'te 24 Haziranda Enver Paşanın idaresinde, Kafkas Ordular Grubu Komutanı Ahmet İzzet, Dördüncü Ordu Komutanı Cemal, Altıncı Ordu Komutanı Halil, Başkomutanlık Kurmay Başkanı Bronsart, Harbiye Nezareti Müsteşarı Mahmut Kamil, Üçüncü Ordu Komutanı adına Goze'nin katıldığı toplantıda bulundu. Her ordu komutanı, kendi birliklerinin durumunu anlattı. Enver Paşa, genel durum hakkında bilgi verdi. Tasarılarını anlattı. Buna göre, İstanbul'da yeni kurulmakta olan 7. Ordu, Fırat nehri boyunca Hit'e kadar ilerleyecek buradan itibaren 6. Ordu ile işbirliği yaparak Bağdat bölgesindeki İngiliz birliklerinin yan ve gerisine taarruz edecekti.

Mustafa Kemal ve diğer komutanlar bu plânın başarıyla uygulanabilmesi için 4. Ordunun Filistin'de bulunan İngiliz kuvvetlerini emniyetle tespit etmesinin şart olduğunu, aksi takdirde Filistin'den Kuzeye ilerleyecek, İngiliz kuvvetlerinin 7. Ordunun yan ve gerilerine taarruz ederek plânı başarısızlığa ve belki de 7. Orduyu ağır yenilgiye uğratabileceğini ileri sürdüler. Filistin'deki İngiliz birliklerinin bir taarruza hazırlandıklarını gösteren gelişmeler de vardı. Nitekim İngiliz kuvvetleri takviye edilmiş, mevcudu 70.000'e çıkarılmış, demiryolu şebekesi cephenin gerisine kadar uzatılmış, Nil Nehri'nden borularla su getirilmiş, ayrıca Arap aşiretleri kışkırtılmış ve silâhlandırılmıştı. 26 Haziranda Halep'ten hareket eden Mustafa Kemal, ertesi gün Diyarbakır'a geldi.[202]

Mustafa Kemal, 5 Temmuzda Yıldırım Orduları Grubu Komutanlığına bağlı olarak Halep'te oluşturulması kararlaştırılan 7. Ordu Komutanlığına atandı.[203]

7. Ordu Komutanlığında bulunduğu sırada, Mustafa Kemal Paşanın adı işbaşındaki iktidar aleyhinde düzenlendiği iddia edilen bir takım komplolara karıştırıldı. Bu söylentilere göre; Mustafa Kemal,

[202] **A.g.e.**, s.163
[203] **K.K.K.lığı Arş.,Mustafa Kemal Atatürk Dosyası.**

III. Ordu Komutanı Vehip Paşa, bir çok general ve yüksek rütbeli subay arasında 1917 ilkbaharında-Rus ordusunun hareketsiz bir durumda olduğu sırada-İstanbul üzerine yürüyüp, hükümeti devirerek yönetime el koymak için tertipler yapılmıştı.[204] Bu söylentileri kuvvetlendiren bir gelişme daha önce cereyan etmişti. Buna göre; İttihat ve Terakkinin ünlü fedaisi Yakup Cemil harp ortasında, hükümetin idaresini beğenmediği için bir darbe plânlamış ve fakat plân ortaya çıkınca yakalanıp, yargılanıp idam olunmuştu. 11 Eylül 1916'da kurşuna dizilen Yakup Cemil Bursa'da ihtilâl arkadaşlarıyla görüşmesinde, "büyük sandığımız adamlar, çok küçükmüş. Vatanın selameti için bunları öldürmek lâzımdır. Bunu ben yapacağım" demişti. Ilımlı olanlar, "öldürmek kolay, fakat vaziyeti ıslâh edecek kim?" diye sorduklarında "Mustafa Kemal" ismini vermişti. Bu olayları hatıralarında anlatan Mustafa Kemal Yakup Cemil'in kendisi ile ilgili düşüncelerini "ben, o ve benzerlerinin tavsiyesiyle iktidar mevkiine gelecek bir adamsam, adam değilim" biçiminde değerlendirmektedir.[205]

İktidardakilerin özellikle Enver Paşanın kuşkularını arttıran Yakup Cemil olayından sonra, Mustafa Kemal'e karşı ön yargılı bir tutumun varlığı da göze çarpmaktadır.[206]

Yönetime karşı Mustafa Kemal Paşanın önderliğindeki bir hareketten Ahmet İzzet Paşa da anılarında söz etmektedir. İzzet Paşa bu konu ile ilgili olarak şu iddiada bulunmaktadır. "Mustafa Kemal Paşa ile görüşmek üzere Miyafarkin'e giderek orada bir gece geçirdim. Ordunun ilerideki harekatına ilişkin fikir alışverişi yaptıktan sonra, Paşa, konuyu devletin bugünü ve istikbaline getirerek, geleceğimizin karanlık olduğunu açıkladıktan ve hükümet adamlarının özellikle Enver Paşanın hata ve kötülüklerini saydıktan sonra, yak-

[204] Y. Hikmet Bayur, **a.g.e.**, s.114.
[205] **Atatürk'ün Anıları**, s.41-43.
[206] Yusuf Hikmet Bayur, **a.g.e.**, s.116.

laşan felaketlerin önüne geçmek için bir hükümet darbesi ile bu delice idareye son vermeye acil ihtiyaç bulunduğunu belirtti." İzzet Paşa, Mustafa Kemal'in söz arasında kendisinin onayını aldıktan sonra bu konuda Vehip ve Cemal Paşalarla uyuşmanın kolay olduğunu ima ettiğini hatta istirahate çekildikten sonra Kemal Paşa ile İsmet Beyin sabaha kadar sohbet ettiklerini, konuşma konusunu bilmemekle beraber büyük ihtimalle aynı meseleye ilişkin olduğunu yazmaktadır.[207] Ahmet İzzet'in biraz da tahminlerle dolu bu değerlendirmesini daha iyi anlayabilmek için, Mustafa Kemal Paşa ile aralarında ordu komutanlığı yüzünden bir sürtüşmenin de bulunduğunu hatırda tutmalıdır.

Bununla birlikte, Mustafa Kemal Paşa iyi görmediği bir hareketin sonuçlarını önceden sözlü ya da yazılı olarak üstlerine bildirmekten de hiç geri durmamıştır. O'nun harp esnasında takınılan tutum, izlenen ve izlenecek yollar ile ilgili açık girişimleri bunun açık örnekleridir. Ülkenin, milletin yararını gördüğü her konuda "hakikati söylemekten ve yazmaktan" çekinmeyen kişiliğiyle Mustafa Kemal Paşanın, Ahmet İzzet, Vehip ve Cemal Paşalarla bir darbe hazırlığına giriştiği iddiası yanlış anlamadan yahut kıskançlıktan kaynaklanmış olmalıdır.

Daha önceki sayfalarda 7. Ordu Komutanlığına atandığını belirttiğimiz Mustafa Kemal Paşa, karargahını oluşturmak üzere Enver Paşa tarafından İstanbul'a çağrılmıştır. Bu davete uyarak 10 Temmuz'da Diyarbakır'dan hareket eden Mustafa Kemal, Temmuz ortasında İstanbul'a geldi.[208] 7. Ordu, 19. ve 20. Tümenlerden kurulu 15. Kolordu ile 24., 50. ve 59. Tümenlerden kurulu 3. Kolordu'dan oluşuyordu. Karargah personeli Harbiye Nezareti tarafından ikmal edilen 7. Ordu, parça parça gelerek Temmuz ve Ağustos aylarında Halep'te toplandı. Yıldırım Ordular Grubu Komutanlığına getirilen

[207] Ahmet izzet Paşa, **a.g.e.**, s.262-264.
[208] İzzettin Çalışlar, **a.g.e.**, s.168.

Falkenhayn, Ağustos ayı ortalarında İstanbul'da Osmanlı Komuta heyetiyle yaptığı toplantıda, Irak yerine Filistin'e yerleşmekte olan İngilizler üzerine taarruz edilmesini önerdi ve teklifi kabul edildi. Böylelikle, Yıldırım Ordular Grubu emrine, Filistin Cephesini tutan Von Kress'in idaresindeki 8. Ordu, Halep'teki 7. Ordu ve Irak'ta Halil Paşa komutasında bulunan 6. Ordu giriyordu.

Türkleri ve Türkiye'yi tanımayan, üç yıldan beri Türkiye'de bulunup çalışan Almanları Türkleşmiş olmakla suçlayan, hem onları hem de Türkleri küçümseyen Falkenhayn'ın[209] Askerlik ve iç siyaset açısından takip ettiği usul, tavır ve hareket Mustafa Kemal ile çatışmasına neden oldu.[210]

Falkenhayn'la Mustafa Kemal arasındaki güven bunalımı 7. Ordu komutanı olarak İstanbul'dan Halep'e hareket edeceği gün başlamıştı. Mustafa Kemal, anılarında bu olayı şöyle anlatmaktadır.[211] "Yıldırım Ordusu Komutanlığına atanıp İstanbul'dan Halep'e hareket edeceğim günün gecesiydi[212] Falkenhayn, karargahında bulunan bir Türk kurmay subayı ile yanında bir genç Alman subayı, Akaretler'deki 76 numaralı evime geldi. Ufak ve zarif sandıklar içinde, Falkenhayn tarafından bana bazı şeyler getirdiğini söyledi. O şeylerin, kendilerini kabul ettiğim odaya getirilmesini emrettim. Salon kapısının yanma ufacık sandıklar istif edildi.

-Bunlar nedir?, dedim.

Alman subayı :

-İstanbul'dan ayrılıyorsunuz, size Mareşal Falkenhayn tarafından bir miktar altın gönderilmiştir.

Kimseye hiçbir ihtiyacımdan bahsetmemiştim; fakat zannettim ki Mareşal bu parayı ordunun ihtiyacına sarfedilmek üzere göndermiştir. Onun için tercümanlık eden Türk subayına dedim ki:

---

[209] Enver Ziya Karal, **a.g.e.**, s.516.
[210] **Atatürk'ün Anıları**, s.46.
[211] **A.g.e.**, s.50-51-52.

-Bu sandıklar bana yanlış geldi. Ordunun Levazım Reisine gönderilmek lâzımdı; benim için fazla külfettir.

Subay sözlerimi Alman subayına nakletti.

Alman derhal:

-Efendim o da başka, dedi.

Bizim subaya;

-Paranın miktarını bu subaydan iyi tahkik et, huzurunda alındığına dair bir senet yaz, ver, imza edeyim, dedim.

Subay emrimi yaptı, fakat Alman imzalı senedi kabul etmek istemedi, tekrar -Bu subay bilmiyor, dedim, senedi alsın ve Mareşale versin ve siz de bu paraları alması için Levazım Reisine haber gönderiniz.

Doğal olarak iş böyle bir cereyan takip etti. Bu sandıklar ve içindekiler ordunun Levazım Reisliğinde ve benim bunlara karşılık verdiğim senet de Falkenhayn'ın mahrem dosyasında birkaç ay birbirlerini bekler şekilde kaldılar. İşte yukarıda söylediğim üzere, Yedinci Ordu Komutanlığından kendimi affettikten sonra, Komutanlığa vekil bıraktığım Ali Rıza (Sedes) Paşaya bu sandıkları teslim ettim ve kendisinden aldığım senedi o vakit yaverlerim bulunan Cevat Abbas –şimdi Bolu Mebusu– ve Salih –şimdi Bozok Mebusu– beylere vererek kendilerine şu emri verdim:

-Hemen Falkenhayn'ın karargahına gideceksiniz, bizzat kendisini görüp bu senedi vereceksiniz ve benim kendisinde bulunan senedimi alacaksınız.

Yaverlerim bizzat Falkenhayn'ı görmek hususunda biraz güçlük çekmekle beraber emrimi harfiyen yapmışlar. Biraz sonra yanıma gelerek dediler ki:

Mareşal Falkenhayn size böyle bir para vermiş olduğunu hatırlamıyor ve bu para için sizin imzanızı taşıyan hiçbir belgenin kendi-

sinde mevcut olduğunu bilmiyor; dolayısıyla Ali Rıza Paşa imzalı senedi kabul etmiyor.

Tekrar yaverlerime dedim ki:

-Şimdi size çok ciddi emrediyorum. İkiniz tekrar Falkenhayn'ın odasına gireceksiniz ve diyeceksiniz ki verdiğiniz altınlar olduğu gibi saklıdır. Buna karşılık size senet verilmiştir, senet olmadığını iddia etmek, altınların varlığını ortadan kaldırmaz. Belgeyi kaybetmiş olabilirsiniz, o halde verdiğiniz altınları size iade edeceğiz. Aldığınıza dair siz bize belge veriniz. Ve diyeceksiniz ki, bizi buraya gönderen komutanın altın karşılığı memleket menfaatleri hakkında müsamaha gösterecek insanlardan olmadığını çoktan öğrenmeliydiniz. Hâlâ bunda tereddüdünüz varsa komutanımız bunu size ve kamuoyuna daha başka türlü dahi ispat edebilir. Paralarınız duruyor, fakat bu paralardan daha çok kıymetli Mustafa Kemal imzası sizde kalamaz. Ve müsbet netice almadıkça karşıma gelmeyeceksiniz.

Emir verdiğim arkadaşlar Grup Komutanı Falkanhayn'ı tanıyan adamlar değildi; fakat beni çok iyi tanıyorlardı. Onun için bir saat sonra Falkenhayn'ın elinden benim imzamı taşıyan kağıt parçasını alıp dönmüşlerdi. Kolayca tahmin etmek mümkündür ki Mareşal Falkenhayn beni, belki benden başka birçoklarını böyle sandıklarla altın vererek iğfal etmek yolunda idi."

Mustafa Kemal ile Almanlar arasındaki çatışma konuları her geçen gün artmaktaydı. Alman Genelkurmayının politikalarını uygulama çabasına giren Menzil Başmüfettişi General Kresman'ın Gazze'nin Fetan Aşireti Şeyhi Hacim ile bir sözleşme yaptığını gören Mustafa Kemal, bunun amaç ve iç politika itibariyle yanlış olduğunu belirten bir telgrafı hem İstanbul'da bulunan Yıldırım Ordular Grubu Komutanı Falkenhayn'a hem de Başkomutanlık vekaletine gönderdi. Falkenhayn, sorunu inceleyeceğini fakat Yıldırım Ordular Grubu bölgesindeki bir meselenin Başkomutanlık vekaletine iletilmesinin hangi talimata dayandığını bildirmesini istedi.

Mustafa Kemal, cevabında haberleşmede izlenen yolun uygun olduğunu ve ordunun dürüst hareket ettiğini bildirdi.[213]

Hemen tamamen Almanya'da kurulmuş ve Almanlardan oluşan karargahıyla Yıldırım Ordular Grubu Komutanlığında bütün işlemler, Almanca cereyan ediyordu. Hatta karargahın Türkçe ismi olan "Yıldırım"ın yanında bir de Almanca ismi vardı. Karargahta görevli bütün subaylar Alman rütbe ve üniformasını giyiyorlardı.[214] Türkiye'yi bir sömürge ülkesi gibi gören Falkenhayn ve ekibine ülkenin geleceğinin teslim edilmesini doğru bulmayan Mustafa Kemal, 20 Eylül 1917'de Halep'ten Başkomutan Vekili Enver Paşaya askerî ve siyasî nitelikli bir rapor gönderdi. Bir suretinin de Sadrazam Talat Paşa ile IV. Ordu Komutanı ve Bahriye Nazırı Cemal Paşaya takdim edildiği raporun bugünkü dile aktarılmış şekli şöyledir:

"Genel durum hakkındaki acizane düşüncelerimi aşağıda arz ediyorum:

Memleketin tüm kaderini yönetmekle sorumlu bulunan yüksek kişiliğinizin bu açıklamalarımı hiçbir kötümserliğe ve telaşa hamletmeyerek soğukkanlılık ve ciddilikle anlayacaklarına güvenim, düşüncelerimi kavrayabildiğim en geniş bir biçimde anlatmaya sebep olmuştur.

1-Memleketin genel durumu, her şeyden önce dikkati çekmektedir. Harp her ulustan olan unsurlarımızı istisnasız son dereceye getirmiştir. Halkla idare arasındaki bağlar sarsılmıştır.

Evlerinde kalan halk, her yönden hükümetten uzak kalmayı yararlarına daha uygun görmektedir. Çünkü kalan bu halk ya kadınlar ya acizlerden veya asker kaçaklarından ibaret olup, bütün çabaları hayatlarını sürdürmeye yetmezken, mülkî ve askerî hükümet, onlardan açlık ve ölüm karşılığında mal ve mülklerini istemek ve almakta daha çok ısrar etmek ve inatçı olmak zorundadır. Diğer taraftan, mülkî hükümetin tam bir acz içinde bulunuşu, genel bir anar-

[213] Utkan Kocatürk, **Kaynakçalı Atatürk Günlüğü**, T. İş Bankası Yayınları, Ankara 1988, s.57.
[214] Hüseyin Hüsnü Emir (Erkilet), **Yıldırım**, Matbaa-i Askerîye, 1921, s.12.

şiye sürüklenen ulusun genel yaşantısını idareye engel olup halkın hukuku için ne düşünülüyorsa hepsini hak ve adalete aykırı ve bu sebeple halkın nefretini üstüne çeken bir biçimde çözümlemek zorunda ve alışkanlığındadır.

Mülkî hükümetin tam bir güçsüzlük içinde bulunuşu, güçlü bir zabıta kuvvetinin noksanlığından ve ihtiyaçları yüzünden memurların genellikle çalma, hile ve yetkiyi kötüye kullanma işlerine karışmalarıyla keyiflerine düşkün bir hale gelmelerinden ve adlî işlerin kesinlikle işlememekte olmasından ileri gelmektedir. Bu nedenler, genel yaşantıyı her köşede ve her kentte kökünden çürütmektedir. Genel beslenmenin, ticari ve ekonomik işlerin müthiş bir süratle çökmeye başlaması belirgin alametlerdendir. Bugün bir para meselesi ortaya çıkmıştır ki, bu dert, ne halkta ne de memurlarda geleceğe güven bırakmıştır ve namuslu kimseleri zorla kutsal bildikleri değer hükümlerinden ayrılmaya itmektedir. Bu nedenle harp devam ettiği takdirde karşısında bulunduğumuz en büyük tehlike her taraftan çürüyen muazzam saltanat binasının bir gün birden içinden çökmesi ihtimalidir.

2-Genel askerî durum, harbin yakın bir gelecekte sona ereceğini göstermiyor. Müttefiklerimizin askerî darbelerle düşmanlarımızı barışa zorlamaları artık söz konusu olmayıp Almanlar, stratejik sevk ve idareyi sadece "geliniz bizi mağlup ediniz" esasına bağlamışlardır. Düşmanlarımızın birbirinden ayrılmayacaklarını zaman göstermekte olup düşman ahalinin sefalet ve mahrumiyeti daha az olduğu ve kendi inançlarınca sağlam bir sonuca ulaşmaları muhtemel olduğu için bizim dayanabileceğimiz kadar uzayan harbe onların da katlanacağı tabiidir. Bu nedenle harp daha uzun süre devam edecektir. Bu harbi sona erdirmenin anahtarları bizim tarafın elinde değildir sonucunu çıkarmak lâzım gelir.

3-Türkiye'nin askerî durumu şudur: Ordu, harbin ilk dönemlerine göre çok zayıftır. Birçok orduların mevcudu, olması gereken miktarın beşte biri kadardır. Memleketin insan kaynakları noksanı ikmale yeterli değildir; hatta yedinci Ordu gibi bütün memleket

içinden ikmal ve takviyesine çalışılan bir orduyu bile daha düşmana bir tek kurşun atmadan kuvvetli tutmaya imkân bulamıyoruz. Genel güce bir örnek olmak üzere arz edeyim ki, cihanın en müşkül işlerini görmek üzere biner mevcutlu taburlarla bana gönderilen 59 ncu tümenin yüzde ellisi ayakta duramayacak zayıflardan ibaret olduğundan bunlar ayıklanmış ve sağlam kalan erler 17-20 yaşındaki gelişmemiş çocuklarla 45-55 yaşındaki amelimandelerden ibaret kalmıştır. Diğer en iyi tümenlerin taburları da İstanbul'dan bin mevcutla hareket etmiş, en kuvvetlisi 500 mevcutla Halep'e varmıştır. Bu hal, genel yaşantıya ve mülkî hükümetin kuvvetine bağlı ve dolayısıyla düzeltilmesi orduların elinde olmayan nedenlerden ileri gelmektedir. Bu örnek gösterir ki, bütün kaynakları toplayarak ufak bir kısmı bile kuvvetli bir halde bulundurmaya imkân yoktur.

Cephelerimizin istekleri ve ihtiyaçları şudur:

Batıda düşmanla temas yoktur., ancak başkentimizin dünya ile olan deniz bağlantısı dolayısıyla en zengin ve bayındır kentimiz olduğundan batı cephelerimize düşmanın hayati darbeler indirmeye teşebbüs etmesi ihtimali vardır. Kafkas Cephesi'nde askerî harekât duraklama döneminde olup tarafımızdan kaybedilenlerin geri alınmasına teşebbüs mümkün değildir. Rusların iç durumları ve Avrupa'ya ihtiyaçları faal bulunmalarına pek müsait değilse de herhangi bir sebeple Rusların buna teşebbüs etmeleri halinde bunu önlemek veya sınırlamak bizim kuvvetimize bağlı olmayan bir sorundur. Ruslar, kendi hazırlıkları ve imkânları oranında iş görürler ve durumlarının elverişli olmadığı yerlerde dururlar.

Irak'ta İngilizler hedeflerini ele geçirmişlerdir. Bu nedenle istilâlarını daha ileriye götürmeleri için siyasî, iktisadî ve askerî bir zorunluluk olmadığı kanısındayım. Bununla beraber, onlar hareketlerini sürdürür ve başarıya ulaşırlarsa kaybedilenlere Musul'un da ilâvesi genel yaşama kesin bir darbe mahiyetinde olmaz denebilir ki, genel durum adeta değişmemiş olur. O halde bu cephede de beklemekten başka bir şey yapamayız.

Sina ve Hicaz cephelerinde düşman, askerî hedeflerini henüz elde etmemiştir. Anlaşıldığına göre bunun için aşırı bir çabayla hazırlanmaktadır. İngiltere'ye hizmet eden bir İslâm alemi oluşturulması ve İngiliz etkisi altında bir Filistin Hıristiyan hükümetinin kurulması ve bu suretle Mısır, Süveyş ve Kızıldeniz'in sonsuza kadar emniyete alınması ve Türkiye'yi son dini kuvvetlerinden ve en güzel, en bayındır topraklarından uzaklaştırmak ve ayırmak hevesleri, İngiltere için adeta bu harbin hedeflerinden olacak kadar önemli, bizim için telafisi mümkün olmayan hayati darbelerindendir. Özet olarak: Batıda düşünülen muhtemel ciddi taarruzları beklemek ve Suriye hududunda apaçık ve hazırlanmış olan düşman asıl harekatının başarısına meydan vermemek genel askerî durumumuzun şimdiki vazgeçilmez istekleridir.

Genel durum bu halde iken örneğin son kuvvetlerle Bağdat'ın geri alınmasını düşünmeye imkân yoktur; en kuvvetli düşman daha sağlam ve daha hazır olarak Sina'dadır ve bu düşmana yönelmek ihmal edilemez. İkinci olarak Bağdat teşebbüsü için maddeten pek zayıf ve kıymetsiz olup daha iki ay yürüdükten sonra -biraz abartmayla- hademeden ibaret bir kitle kalır. Düşmanın Bağdat'a demiryolu ve gemilerle yetiştireceklerine kelek ve deve ile mukabele edilemez: son olarak bu imkânsızlıklara en büyük delil aylardan beri bir alayı iki gün yürütebilecek hazırlıkların hâlâ yapılmamış olmasıdır.

4. Bu özet genel bakıştan çıkardığım sonuç, artık her şey bitmiştir ve bulunacak bir çare kalmamıştır şeklinde değildir. Böyle kötümser bir kanının düşmanların ve tehlikelerin en korkuncu olduğunu açıklamaya hacet görmem. Kurtuluş ve yaşama imkânı vardır; ancak amaca uygun önlemleri bulmak lâzımdır.

Acizlerine göre bugün uygulanacak kararlar aşağıdaki gibi olmalıdır:

a. İçeride hükümeti takviye ve normal yaşamı sağlamak (jandarmayı kuvvetlendirmek, memurları ve mümkün olduğu kadar adlî işleri, ama herhalde genel iaşe ile genel ticaret ve ekonomiyi dü-

zenlemek) hiç olmaz ise suistimalleri (yetkiyi kötüye kullanmaları) en düşük ve tahammül edilebilir bir düzeye indirmektir. O suretle ki, memleket sağlam bir hareket üssü halinde bulunmalı. Harbin uzaması, Allah korusun, yeni kayıplara ve felaketlere sebep olsa da elimizde ve gerimizde kalacak bölgeleri ve halkını herhalde dayanmaz ve çürük bir halde bulunmamalıyız.

b. Askerî siyasetimiz bir savunma siyaseti ve elimizde bulunan kuvvetleri ve bir tek neferi son ana kadar saklamak siyaseti olmalıdır. Bu siyaset memleketimiz dışında bir tek Osmanlı eri kalmasına tahammül edemez.

Sina Cephesi'nin emniyette bulundurulmasının taarruzla mı, yoksa savunmayla mı mümkün ve uygun olacağı meselesine bugün karar verilemez; çünkü düşman bugün orada insanca ve malzemece bize üstün olup bizim bütün kuvvetlerimizi gönderebileceğimiz aylar süresince beklemede kalması ihtimali fennen pek azdır. Bizim kuvvetlerimiz gelmeden önce onun taarruz ederek karşısındaki kuvvet aleyhine bir kesin sonuç alma girişiminde bulunması doğaldır. Bundan başka bizim cepheye kuvvet göndereceğimiz iki ay zarfında düşman isterse ulaştırma araçları bakımından daha çok kuvvet getirme imkânına sahiptir. Bu nedenle düşman daha önce taarruz etmediği halde bile bizim sevkiyatımız son bulduktan sonra bugünkü üstünlüğünü artırmış bulunması ihtimal dahilindedir.

Sözün kısası, Halep'te bulunan kuvvetlerimizin Sina Cephesi'ne ne kuvvet ve kıymette varacağı bile bilinmediğinden Sina Cephesi'nin emniyeti için bugün uygulanacak karar, sadece 7. Ordu birliklerinin hemen güneye hareket ettirilmesi şeklinde olabilir. Bu kuvvetlerin daha sonra nasıl kullanabileceğini bugün kesinlikle tayin etmeye (Kuvvetlerimizi israf etmemek düşüncesi bir tarafa) harita üzerinde askerlikçe bile imkân yoktur.

5- 7. Ordu birliklerinin güneye hareket ettirilmesiyle meydana gelecek askerî haritanın her türlü olumsuz siyasî etkilerinden uzak ve memleketin iç ve dış bütün ihtiyaçlarını karşılayacak şekilde düzenlenmesi ve sevk ve idaresinin en kestirme yolu şudur:

Bütün Suriye ve Hicaz şimdiye kadar olduğu gibi, her hususta bir Müslüman Osmanlı'ya ait olur ve bunun emri altında olarak Sina Cephesi'nin harekatını bağımsız olarak diğer bir Osmanlı üzerine alır. İşte vatanın çıkarlarına en uygun olan şekil budur. General Falkenhayn'ın gelmesi ve onunla acele taahhütlere girilmiş olması ve Kress'in daha önce hak kazanmış olması, sözün kısası Almanları idare etmek gibi sebep ve etkenler, vatanın çıkarlarının gerektirdiği açık ve kesin şekle engel olamaz inancındayım. Ölüm, kalım sorunlarında olsun karar verme hakkından yoksun bulunduğumuzu sanıyorum. Bununla birlikte benim bildiğim sebepler, Falkenhayn'a görev verilmesi zorunluluğu uğrunda vatanın çıkarlarını kısmen tehlikeye düşürecek kadar kuvvetli sayılmıyor ve Sina Cephesi'nin Kress'in ve 7. Ordu Komutanının emri altında iki ordu tarafından savunulması ve bu iki orduya Falkenhayn'm komuta etmesi gerekiyorsa vatanın çıkarı için bu şekilde hizmetten çekinilemez. Ancak bu halde General Falkenhayn'm bütün Suriye ve Hicaz'a komuta eden zatın emrine girmesi tartışmaya tahammülü olmayan bir meseledir. Bu halde devletin gözünde en yüksek sorumlu bir Osmanlı olup bütün iç ve siyasî kuvvetler onun elinde ve Falkenhayn sadece bir askerî komutan durumunda kalır. Sevk ve idarenin ana hatlarıyla beraber bütün geri hizmetler ve vilâyetlerin ve aşiretlerin idaresi bizim memleketimizin bir öz evladının idaresi altında bulunur.

7. Ordu Komutanlığında kaldığıma göre benim bağımsız ve kanunen bütün arkadaşlarıma muadil bir ordu komutanı iken, bu suretle 2. ve 3. derecede bir komutan durumuna düşmekliğim üzücü olsa da vatanın çıkarları karşısında bundan söz edilmeyebilir. Ancak bu takdirde gözden uzak tutulmaması gereken nazik bir nokta vardır. 7. Ordu birliklerinin hepsi muharebe alanına intikal ettiğinde harp hali benim birliklerimle Kress'in birliklerinin birbirinden ayrılmasına engel bir durum yaratmış olabilir. Yani daha biz nakliyata başladığımız andan itibaren düşman Sina Cephesi'ne taarruza başlar, bu halde gönderilen kuvvetlerin istenildiği gibi bir komutaya bağlanmasına durum müsait olmadığından her gelen birliğin parça parça muharebeye ve birbiri peşinden Kress'in birliği olmuş olur.

Eğer harp durumu bu şekilde hareketi zorunlu kılarsa vatanın gelecegi söz konusu olurken kendimin zorunlu olarak seyirci kalmama tevekkül ve tahammül edemem. Bu halde yapacağım iş, en ufak bir birliğimin müdahale ettiği cepheyi ve muharebe hatlarını kayıtsız şartsız emrime almaktır; yani kuvvetlerim, muharebe sebebiyle Sina Cephesi'nde bir komuta altında erimeye mecbur olursa bu komutan ancak ben olabilirim. Daha başlangıçtan itibaren bu noktayı görmüş ve bu kararı vermiş olmak lâzımdır. Suriye'nin tümünün Falkenhayn'a verilemeyeceği meselesinde Almanları kırmak ve onları kuvvet ve lüzumlarını ihmal etmek gibi kısa bir düşünceye tabi olmadığıma itimat buyurmalısınız. İçinde bulunduğumuz bataklıktan Almanlarla beraber bulunarak kurtulmak zorunlu ise de Almanların bu zorunluluktan ve harbin uzamasından yararlanarak bizi sömürge haline sokmak ve memleketimizin bütün kaynaklarını kendi ellerine almak siyasetine karşıyım ve devlet büyüklerinin bu hususta hiç olmaz ise Bulgarlar kadar bağımsız ve kıskanç olmalarını gerekli görürüm.

Bağımsızlık ve istiklâlimiz konusunda kıskanç olduğumuz Almanlarca gereği gibi anlaşıldığı gün onların bizi Bulgarlardan daha muteber göreceklerine sizi temin ederim. İyi idare edeceğim diye durmadan fedakarlıkta bulunmak, herhangi bir müttefike ve özellikle Almanlara merhamet ve insaf telkin etmeyip, belki onlarda verdiklerimizin yüz kat fazlasını alma hırsı yaratır ve onları bu yolda teşvik eder. Bugün Falkenhayn, her vesilede herkese karşı Alman olduğunu ve elbette Alman çıkarını en ziyade düşüneceğini söyleyecek kadar ileri gitmiştir. Halep'te, Fırat'ta ve Suriye'de Alman siyaseti ve çıkarlarının ne demek olduğu düşünülürse ve özellikle bu sözü söyleyen bir Alman konsolosu olmayıp yüzbinlerce Türk kanı için karar vermek mevkiinde bulunan bir komutan olursa işin tamamen vatanımızın çıkarlarına aykırı cereyan edeceğini anlamamak mümkün değildir. Falkenhayn geldiği günden beri aşiret reislerine Alman teğmenleri göndererek doğrudan doğruya temas sağlamaktadır. Ve "Araplar Türklere düşmandır; biz Almanlar tarafsız olduğumuzdan onları kazanabiliriz" sözünü bizzat bana, bir

ordu komutanına söylemiştir. Irak harekatının yapılmasının mümkün olmadığını daha ilk günden beri anlamıştır. Irak harekâtını memlekete yerleşmesi için vesile yaptı. Gerçekte ideali bütün Arabistan'ı Alman idaresine almak idi. Nitekim plânının ikinci safhasına başlamıştır. Irak hedefi doğal olarak değişince, Sina Cephesi'nde bir taarruzdan söz etti. İki ay sonra taarruz veya savunma mı lâzım olduğunun şimdiden kestirilemeyeceğini herkes gibi o da bilmektedir. Fakat bugünkü taarruz sözü bütün Suriye, yani Arabistan'ın idaresi altına girmesi için çekici bir vesileden başka bir şey değildir. İki ay sonra durum taarruza elverişli olmayıp bütün kuvvetlerle Filistin'in savunulması mümkün olursa General Falkenhayn'm cihana ve memleketimize karşı en büyük başarıyı kazanmış şekilde ortaya çıkacağı kuşkusuzdur. Fakat bu takdirde hükümetin kuvvetlendirilmesi ve memleket koşulları şöyle dursun memleket kamilen bizim elimizden çıkarak bir Alman sömürgesi haline gelmiş olacaklardır. Ve General Falkenhayn bu amaç için bizim borcumuz olan altınları ve Anadolu'dan getirdiğimiz son Türk kanlarını kullanacaktır.

Sözün kısası, gerek mülkî hükümet ve gerek ahali içinde yapılacak işlerin alelâde bir memleket meselesi değil, en birinci memleket savunma sorunu olduğu bu devirde memleketin hiçbir köşesinin herhangi bir yabancı nüfuz ve idaresi altına verilmesi, saltanatın yaşamasını kesinlikle ihlâl ve iptal eder. İşte benim düşüncelerim bundan ibarettir. Bulunduğunuz mevki sebebiyle bunları açıklamakla vicdanım üzerinden büyük bir yükü kaldırmış olduğum kanısındayım.

Mustafa Kemal 24 Eylül 1917'de Başkomutanlık Vekaletine ikinci bir rapor sundu. Bu raporunda askerî harekat hakkındaki düşüncelerinden başka General Falkenhayn'ın ülkemiz zararına faaliyetlerinden söz ediyor, "iğfal ediliyoruz" diyordu.

"Şifre

"Zata Mahsustur

"Halep'ten"

"24/9/33"(1917)

20/9/33 (1917) tarihli rapora zeyildir.

1-Sina Cephesi'nde icra olunacak hareket-i müstakillenin nasıl bir hareket olabileceğini bervech-i ati mütalaa ederim:

Sina cephesi'nin elyevm mevcut olan düşman kuvveti 10, 52, 53, 54, 60, ve 74'ncü fırkalarla Fransız ve İtalyan kuvvetlerinin mürekkep bir fırka, 7 şer yüz tabur mevcutlar ile ceman 70 bin kişiden ibarettir. Bizim bu cephede bulunan kuvvetlerimiz, 3, 7, 16, 26, 27, 53 ve 54'ncü fırkalarla süvari fırkası, ki en son kuvve-i umumîyelere nazaran ve cephede silâh adediyle değil fakat bütün mevcutları ile 33 bin kişiden ibarettir ve kuvay-ı ihtiyatiyemiz olan Remle civarındaki 24'ncü fırka ile 19 ve 50'nci fırkaların Halep'te mevcutları ve ikmal edilemeyeceği bildirilen 20 nci fırkanın İstanbul mevcudu ve 1800 piyadeden ibaret olan Alman kolunun kuvveti cem'an 30 bin kişiden ibarettir. 59'ncu fırkanın gayr-ı kabil-i istimal olduğu karargah-ı umumîce malumdur. Kuvay-ı ihtiyatiyemizin Sina'ya lakal yüzde otuz noksaniyle muvasalâtı ve her ay Sina Cephesi'nin bir fırka kuvvetinde zayiata mahkum olması hakayik-i müspeteden olduğundan bütün kuvay-ı ihtiyatiyemiz cepheye iki ay sonra 20 bin mevcut ile muvasalat edebilecek, bugünkü Sina kuvvetleri de beşer binden on bin zayiat vererek 23 bin kişiye mütenezzil olacak (düşecek), yani VII'nci ve VIII'nci ordular cem'an 43 bin kuvvetinde bulunacaktır. Düşmana yeni kuvvetler gelmediği halde ve biz bütün kuvvetlerimizi cemettikten sonra aradaki nispet 70'e karşı 43'tür. İki ay zarfında 70 binden düşmanın vereceği zayiat pek uzun yürüyüş ve mütemadi firar şeraitine maruz olmadığından ehemmiyetli değildir kabil-i ikmal kabul olunur. Alman garp cephesi dahil olduğu halde bütün cephelerde malzemece bize müteveffik olan düşmanın vesait-i nakliyece pek müsait bulunduğu Sina Cephesinde bugün ve atiyen bize tefevvuk-u kat'i sahibi bulunacağı aşikardır. Bu hesaba nazaran yeni ihtiyat kuvvetleri getirmediği halde 70 bin kişiye karşı istihsali en büyük muvaffakiyet olan netice bir müdafaay-ı mutlâkadan ibaret olabilir. Mesele muğ-

lak değildir, halbuki düşmanın Mısır'da daha 64, 77, 78'nci fırkaları bulunmakta ve bir Hint Fırkası söylenmekte olduğu ve Sina Cephesi'nde yeni bir fırkanın görüldüğü 4. Ordunun raporlarında vazıhtır. O halde Devlet-i Osmaniye elyevm toplayabildiği ve tahsis ettiği bütün kuvvetlerle Filistin'in adım adım müdafaasına koşmaktan başka ittihaz edecek bir karara malik olmadığı gibi memleketin dahil ve haricindeki sair iktisat edebileceği kuvvetleri de bu cepheye şimdiden yetiştirmek mecburiyetine maruzdur. Binaenaleyh hareket-i müstakille tabiri gayr-ı hakikî olup Eylül ayının bir iki günü için General Falkenhayn'ın efkarı muzmiresine setre ittihaz ettiği bir lâfızdan ibarettir.

2- Sina Cephesi'nin peyderpey muvasalat edecek kıtaat ile beraber temin-i müdafaası nasıl mümkün olacağı hakkında buradan çok bir şey söylenemez. Buradan görülecek ihtiyaç, kuvvetlerin bir an evvel Cenuba tahriki ve kuvvetlerin imkân-ı azamide mahfuz olarak isali ve ağır top ve külliyetli cephanenin ve malzemeyi tahkimiyenin bilâ fasıla cem ve itharı gibi mevad-ı umumîyeye münhasırdır; cephede ise düşmanı müteakiben müstahzar mevazii zorlamaya ve yeni hazırlıklara ve pek çok zayiata mecbur edecek surette ihzarata lüzum-u acil vardır. Yani ihzarat-ı tedafüiyi ancak arazi üzerinde ve mahallinde kararlaştırılabilir mevattan ibarettir. Peyderpey kuvvetlerin vücudu ile cereyan edecek bir muharebenin safahat-ı atiyesi evvelden tahmin edilemez. Şimdiye kadar bulunduğum vaziyetler sebebiyle kimse bu babta benim kadar bir tecrübe geçirmiş değildir. Gerek Arıburnu'da ve gerek Anafartalar'da doğrudan doğruya Osmanlı payitahtını bu sistemde, yani faik kuvvetlere karşı peyderpey muvasalât eden kuvvetlerin istimaliyle, müdafaa mecburiyetinde bulunmuş ve ikinci ordunun pişdar kolordusuna kumanda ederken dahi (65) sevkülceyş yayılmasını bitirmiş bir düşmana kendi ordumuzun tahaşşüdünü setr ve temin vazifesini ifa etmiş idim.

3- Düşman taarruzundan evvel VII'nci orduyu cem edebildiğimiz halde münhasıran bir müdafaa vazifesi olacak Sina Cephesi'ne bir grup ve iki ordu karargahı sığmaz. Falkenhayn'a buraya gelir

gelmez bunu söyledim. Böyle bir teşkilâtın sığabileceği hakkında bana gösterdiği sevk-ü idare şekli yalnız bir taarruz şekli idi. Yani şimdiki cepheyi setr eden bir ordu ve Birüssebi ile Cenubundan düşman müstahkem ordugahının gerilerine taarruz eden diğer bir ordu vaziyeti idi. Ahval, bu ihtimali muhal gösterince General Falkenhayn benim: bir grup ve iki ordu biluzumdur, mütalama cevap vermemiş demek olur. Bahusus muhakkak olduğu üzere düşman taarruzda takaddüm edince mevcut olan ve gelecek olan kuvvetlerin yalnız bir kumandaya tabi olması münakaşa götürmeyen bir zarurettir. O halde Falkenhayn'ın kendisine de bir iş kalmayıp Kress bütün kuvvetleri istimal edecektir. Fennen ve müdafaay-i memleket nokta-i nazarından bu hal gayrı kabil-i ihmaldir. Arıburnu'da bir fırka kumandanı iken tedricen gelen ve üç fırkaya baliğ olan kuvvetlere bilâ kayd-u şart kumanda ettiğim için ve kezalik müstacelen tayin olunduğum XVI'ncı kolordu ile dahi Anafartalar'ın müdafaasına başlandıktan sora müteakiben gelen kolordularla cem'an 11 fırkaya baliğ olan orduyu bilâ kayd-u şart istihdam edebildiğim için ifay-ı vazife mümkün olmuş idi.

Memleket hayatı bahasına olarak yeni bir makus tecrübe-i mücbireye girmeye kanaatim müsait değildir. Evvelki mütalâatımda vazihen arz ve tafsil ettiğim bu ihtimale mukarrerat esnasında cevap verilmektedir ve zaten bu hareket-i müstakille perdesi altında Sina harekâtı, karargah-ı umumîye merbut olan generale tevdi edilince buna cevap vermeyi bîttabi Falkenhayn'a tevdi edeceklerdir. Falkenhayn bunları gördü ve bana cepheden bir kısmının şimdiden taht-ı emrime verilmesini bilvasıta teklif ettiği gibi tarafımızdan taarruz edilmemesi muhtemel olduğunu da söylemiştir. Müşarünileyh acizleri için bir vazife-i atiye-i daime olarak Birüssebi garnizon kumandanlığı veya Zahiriye mıntıkası fevkalâde kumandanlığı gibi vezaifin tecessüm ettiğini setr etmeye ve yaldızlamaya çalışmaktadır.

Sina Cephesi'ne benim kumanda edebilmem için noksan tecrübe ve kifayet gibi bir mütalâanın varit olmayacağı teslimgerde-i devletleridir. Çünkü Sina Cephesi'nden daha mühlik olan

Arıburnu'nu muvaffakiyetle ve küçük bir kumandan olarak atlatmış ve Anafartalar'da 11 fırka ve bir süvari livasını muvaffakiyetle ve İngiliz ordusunu mağlubiyete düçar ederek istimal, velhasıl 10 fırkadan ibaret 2'nci orduyu sevk-ü idare etmiş bir kumandan ne kadar aciz olsa Sina vezayifi için mücerrep ve mutemet derecesini kazanmıştır.

Evvelki mütalâatım esas itibariyle bervech-i ati tebeddül etmektedir.

a) Sina Cephesi'nin ihtiyacı, hakikî olarak tespit edilmeyip hareket-i müstakille tabiri ile setr edilmektedir, yani iğfal edilmekteyiz (aldatılmaktayız).

b) General Falkenhayn bilâ kayd-u şart bir Osmanlı'nın taht-ı emrine verilmemektedir. Geri hidematı ve ihtiyacatın temini gibi esbab-ı mütemadiye-i şikayet ile ecnebi nüfuzunun Filistin'den Şimale doğru mütemadiyen tevsi edileceğine şüphe yoktur. Kress Paşanın Sina Harekatı için geri hidematının bir Alman erkanı harbiye sine verilmesini ve Rayak'tan Cenuba kadar bütün Şimendifer işinin doğrudan doğruya Almanlar idaresine tevdiini zaruri gösterdiğinden haberdarım.

c) Yukarıda tafsil ettiğim gibi müdafaa için esasen Sina Cephesi'ne bir grup ve iki ordu sığmaz ve mukarreratta ve peyderpey takviyede de vazife-i müstakilleyi benin deruhte edeceğim hakkında bir kayıt yoktur.

d) General Falkenhayn'ın Mayıstan beri memleketimizde iradei vücut etmesi müdafaa-yı memleketi esaslı surette ızrar etmiş ve Arabistan müdafaası için istifade edebileceğimiz 3 mühim yaz ayını imha ve iptal ettirmiştir. Bu zarar-ı sevkücceyşinin telâfi olunabilmesi lutf-u Haktan istida olunur. Askerî zararı bu olan müşarünileyhin siyasî zararını hatta tahdit etmeye imkân olmamıştır. Karargah-ı umumînin evamirine ve acizlerinin müdahalâtıma asla aldırmamakta ve yürüyüp gitmektedir. Biz bir Kress'i, iktisab-ı hukuk etmiştir diye, yerinden kıpırdatamıyoruz. Meselâ Nablus civarında

taarruzunu durdurabilecek olan General Falkenhayn'a mutlak tabi olacağımız bence bedihiyattandır. Binaenaleyh ne askerî ne siyasî Falkenhayn'a asla itimadım yoktur. Onun taht-ı emrinde ve mukarrerat-ı hazıra altında ifay-ı vazife etmek vatanım için asla bir hizmet-i nafıa vadetmez. Fakat vatanımın menafiini ile beraber bizzat nefsimin şeref ve kabiliyetimin madun olacağı ve beni artık memlekete hizmet edemeyecek bir vaziyete düşüreceği muhakkaktır. Binaenaleyh harbiye nazırı ve başkumandan sıfatıyla zat-ı devletlerine yazdığım bu mütalâat ile bab-ı hükümetten şahsıma ait atideki iki karardan birinin müstacelen itasını istirham ederim.

1- Falkenhayn asla Sina Cephesi'nde vazife alamaz. Arabistan başkumandanlığı taht-ı emrinde olarak Sina'nın müdafaası yalnız VII'nci ordu kumandanına ait olur.

2- Yahut acizleri VII'nci ordunun kumandasından af olunurum.

İstirhamatıma müstacelen cevap verilmesini ve çünkü cevap verilmediği halde yakın olan zamanda kendi taht-ı emrinde ifay-ı vazife etmeyeceğimi General Falkenhayn'a tebliğ edeceğimi arz ederim.[215]"

Yedinci Ordu Kumandanı Mirliva

Mustafa Kemal

Uzun, fakat her satırı memleketin bir gerçeğini canlandıran, medeni cesaretin, ileri görüşlülüğün belgesi olan bu raporlar, bir anlamda askerî, tarihsel, iktisadî, kültürel bir manifestodur. Osmanlı Devletinın son dönemlerinde yazılmış en önemli bir siyasetnamedir.

Enver Paşa, 20 Eylül tarihli rapora, asıl konu ile ilgili olmayan sorunu görmezlikten gelen, geçiştirici bir cevap ile yetindi. Fikrinin

[215] Yusuf Hikmet Bayur, **"Mustafa Kemal'in Falkenhayn'la Çatışmasıyla İlgili Henüz Yayınlanmamış Bir Raporu"**, Ekim 1956, Sayı: 80, s. 619-632.

teferruatını yakında oraya gelecek olan Cemal Paşanın kendisine ileteceğini de ilâve etti.[216]

Fakat eylemlerinde ve düşüncelerinde ısrarlı olan Mustafa Kemal, Falkenhayn'ın kendisini devre dışı bıraktığından yakınmakta ve Sina Cephesi'ne bu kadar çok ordu karargahı sığmayacağı hakkındaki görüşünün dikkate alınmasını istedi. 30 Eylül tarihli bu yazıya 2 Ekimde cevap veren Enver Paşa; O'nun görüşlerine katılmadığını bildirerek, Sina Cephesi'nde bulunacak birliklerin harekâtını sevk ve idare etmekle görevlendirilmiş olan Müşir Falkenhayn Paşanın en doğru karar ve tedbiri alacağına emin olduğunu Mustafa Kemal'e hatırlattı.[217]

Diğer taraftan Mustafa Kemal ile Falkenhayn arasında da yazışmalar oldu. Falkenhayn, bu zor zamanda "7. Orduyu ancak bütün kalbiyle işi takip eden bir subay tarafından idare edilebileceğine kaniiyim" diyerek Mustafa Kemal'i her anlamda zor duruma düşürmek istemekteydi.

Mustafa Kemal'de buna karşılık; Sina Cephesi'nde her türlü yetki ile donatılmış bir ordu komutanı olarak hizmet etmekte tereddüt etmediğini, şimdiye kadar Genel Harpte hiçbir görevde hevessizlik göstermediğini, gerçek bir orduya her zaman komuta etmeye hazır olduğunu bildirdi.[218] Hem Sina Cephesi'nde bir saldırı plânını uygun bulmayan hem de Falkenhayn ile çalışamayacağına karar veren Mustafa Kemal, 6 Ekim akşamı istifasını Grup Komutanına, 7 Ekimde de Başkomutanlık Vekaletine gönderdi.[219] Aynı gün yani 7 Ekimde, Falkenhayn Başkomutan Vekili Enver Paşaya takdim olunmak üzere Bronsart Paşaya gönderdiği telgrafta: Mustafa Kemal Paşanın istifasının kabul edilmesini, O'nun yerine Galiçya'da sa-

[216] Uluğ İğdemir, **a.g.e.**, s. 94.
[217] **A.g.e.**, s. 95.
[218] **K.K.K. Iığı Arş; Mustafa Kemal Atatürk Dosyası.**
[219] **K.K.K. Iığı Arş; Mustafa Kemal Atatürk Dosyası.**

vaşmış Cevat Paşanın tayin edilmesini rica etti.[220] Yıldırım Ordular Grubu Cephesinde, Mustafa Kemal'in ayrılmasından bir süre sonra İngiliz taarruzu başladı. Karadan, denizden ve havadan bombardımanlardan sonra 7 Kasımda Gazze, 16 Kasımda Yafa'yı alan İngilizler Kudüs'ü kuşattılar. Kudüs muharebesiz olarak 9 Aralıkta düştü.[221]

Mustafa Kemal, istifasından hemen sonra becayişle 9 Ekim 1917'de 2. Ordu Komutanlığı'na atandı. İstirahata ihtiyacı olduğunu bildirdi. 11 Ekimde uygun cevap gelmesi üzerine 1 ay süre ile iznini geçirmek üzere İstanbul'a geldi.[222]

İstanbul'a dönecek parası olmadığı için cins atlarını satılığa çıkardı. Alan bulunmadı. Bir süre bekledikten sonra 4. Ordu Komutanı ve Bahriye Nazırı Cemal Paşaya atları 2.000 altın liraya bırakarak Halep'ten hareket etti. Sonra atları 5.000 liradan satan Cemal Paşa aradaki farkı Mustafa Kemal'e göndermiştir. Mustafa Kemal'in ifadesine göre bu para O'nun yeni teşebbüslerine destek olmuştur.[223]

İstanbul'da Akaretlerdeki 76 numaralı evde oturan annesi ve kızkardeşinin yanlarına değil de Pera Palas otelinin bir odasına yerleşen Mustafa Kemal, kendisinin deyişiyle "artık her şeyin mahvolduğuna inanmış bir adam gibi üzüntü içerisinde düşünüyor, ancak mahvolan her şeyin tekrar kurtarılabileceğine inanan bir adam gibi avunmaktadır.[224]"

Bu arada 31 Ekimde Enver Paşa; hastalığı dolayısıyla İstanbul'da bulunan Mustafa Kemal Paşanın ne zaman ordusunun başına

---

[220] **K.K.K. lığı Arş; Mustafa Kemal Atatürk Dosyası.**

[221] **Birinci Dünya Harbinde Türk Harbi, Sina-Filistin Cephesi**, c.IV, Genelkurmay Başkanlığı Yay. Ankara 1986, s. 433.

[222] **K.K.K. lığı Arş; Mustafa Kemal Atatürk Dosyası.**

[223] **Atatürk'ün Anıları**, s. 64

[224] **A.g.e.**, s. 68 Balkan Savaşları sonunda Selanik'in de sınırlarımız dışında kalmasıyla Zübeyde Hanım, kızı Makbule ile İstanbul'a gelmişti.Geniş bilgi için bkz.Cemil Sönmez, **Atatürk'ün Annesi Zübeyde Hanım**, Atatürk Araştırma Merkezi Yayını Ank.1997.

geçeceğini sordurdu. Mustafa Kemal; Sadrazam Talat Paşa aracılığıyla bir süre daha izninin uzatılmasını istedi. Talat Paşa, Enver Paşaya 3 Kasım'daki müracaatında, Mustafa Kemal Paşanın emrini aldığını, hasta olduğunu ve tedavi altında bulunduğunu, "bir müddet daha mezuniyetinin uzatılmasını zat-ı alinizden istirham ettiğini" kendisine söylediğini belirttikten sonra eğer vaziyet icbar etmiyorsa bir müddet daha müsaade buyurulması muvafık olacak diyerek Mustafa Kemal adına izin istedi. Aynı gün Enver Paşa tarafından Mustafa Kemal'in durumu ile ilgili şu açıklama gönderildi. "Hastalığı kumandanlığa mani ise O'nu münasip bir vazifeye tayin edip, bu suretle iznini uzatalım".[225]"

7 Kasımda, 2. Ordu Komutanı imzasıyla Başkomutanlığa yazısında Mustafa Kemal, durumuna açıklık getirdi. Buna göre; rahatsızlığının ne zaman biteceğini bilmediğini, buyurulan vazifenin mesuliyetini yerine getirmekte kendisinin mazur görülmesini istedi. Nitekim Mustafa Kemal, 3 ay daha izinli sayıldı ve yerine, 2. Ordu Komutanlığına Cevat Paşa atandı. Mustafa Kemal'de, İstanbul'da Genel Karargah emrine alındı.[226] Mustafa Kemal, 11 Kasımda Enver Paşaya, kendisine gösterdiği yakınlıktan ve yardımlarından ötürü samimi teşekkürlerini bildirdi.[227]

D. Veliaht İle Almanya'da

Mustafa Kemal, İstanbul'da iznini geçirmekteyken Enver Paşa, Veliaht Vahdettin'in maiyetinde Almanya'ya seyahat etmesini teklif etti. Alman İmparatoru, daha önce İstanbul'a yaptığı ziyaretlerin karşılığı olarak padişahı ülkesine davet etmişti: Hasta ve yaşlı padişah bu davete icabet edebilecek durumda değildi. O'nun yerine Veliaht Vahdettin Almanya'ya gidecekti. Enver Paşa, Mustafa Kemal'i

[225] K.K.K. Iığı Arş; Mustafa Kemal Atatürk Dosyası.
[226] K.K.K. Iığı Arş; Mustafa Kemal Atatürk Dosyası.
[227] K.K.K. Iığı Arş; Mustafa Kemal Atatürk Dosyası.

veliahdın beraberinde Almanya'ya göndermekle O'nu İstanbul'daki etkinliklerden uzak tutmak, hem de Almanya ile ilgili düşüncelerinin değişmesi beklentisindeydi. Yakın zamanda tahta çıkması muhtemel birisiyle böyle bir seyahati kendisi için yararlı gören Mustafa Kemal'de, bu beraberlikten bambaşka beklentiler içindeydi.[228]

Seyahatten önce Mustafa Kemal, veliahtla tanışmak için Yeniköy'deki yalısına gitti. Yanında Mustafa Kemal'in Harbiye Mektebi'nden Askerî Terbiye dersi hocası Albay Naci Bey de vardı. İlk karşılaşmalarında Mustafa Kemal'in veliaht ile ilgili kanaatleri olumlu değildi."Zavallı, talihsiz, acınacak birisiyle, bir mecnunla" karşı karşıya bulunduğunu düşündü.[229]

Hazırlıklar yapıldı. Heyet, Balkan trenine bağlanan özel bir vagonla, Sofya-Budapeşte-Viyana üzerinden Almanya'ya gitmek üzere 15 Aralık 1917'de Sirkeci Garı'ndan hareket etti.[230] Tren, Trakya topraklarında ilerlerken Mustafa Kemal, Veliaht ile bir araya geldi. Veliaht, bu defa, gözlerini açmış ve dikkatliydi. Mustafa Kemal'e şunları söyledi. "Affedersiniz Paşa hazretleri; Birkaç dakika öncesine kadar kiminle seyahat etmekte olduğumu bana izah etmemişlerdi. Ancak, trenin hareketinden sonra aldığım malumat üzerine gıyaben çok iyi tanıdığım ve takdir ettiğim bir kumandanımızla beraber bulunduğumu anladım. Ben sizi pek iyi bilirim. Arıburnu'nda, Anafartalar'da kazandığınız muvaffakiyetler malumdur. Siz İstanbul'u kurtarmış bir kumandansınız. Beraber seyahat etmekte olduğum için çok memnun ve müftehirim".[231] Mustafa Kemal, bu defa veliahdın "akıllı" olabileceğini düşündüğünü bu yüzden kendisine her şeyi anlatabileceği, hatta kendisini, yapılabilecek bazı şeyler üzerinde faaliyete geçirebileceği ümidine kapıldı.[232]

---

228 **Atatürk'ün Anıları**, s. 68
229 **A.g.e.** s. 70.
230 Mehmet Önder, "Atatürk'ün Almanya Gezisi", **Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi**, s. 561-598.
231 **A.g.e.**, s. 74.
232 **A.g.e.**, s. 74.

Seyahat esnasında, Veliahdın Mustafa Kemal'i İmparatora takdimi sırasında, bir eli göğüs üzerinde düğmelere sokulmuş olan imparator, öteki eliyle O'nun elini tutarak, çok yüksek sesle Almanca olarak "Onaltıncı Kolordu, Anafartalar" dedi. Hazır bulunanlar imparatorun ihtarı üzerine Mustafa Kemal'e döndüler. Biraz sıkılan Mustafa Kemal'in halinden şüphelenen ve yanlış bir şey söylediğini düşünen İmparator "siz 16. Kolordu Komutanlığı yapmış ve Anafartaları savunmuş olan Mustafa Kemal değil misiniz? diye soru yöneltince, Almanca sorulan bu soruya Mustafa Kemal Fransızca ;

-"Evet Ekselans diye cevap verdi."[233]

Bu seyahatte, Hindenburg'u, Ludendorf'u ve Almanya'nın Garp Cephesi'ni gören Mustafa Kemal, daha harbin başında edindiği kanaatini kesinleştirdi. Bu savaş, Almanya ve müttefikleri için yani Osmanlı için de kaybedilmiştir. Berlin'de seyahatin son günlerinde Mustafa Kemal yine gelecekle ilgili olarak Veliahde bir takım empozelerde bulunmaya çalışmıştır. Baş başa kaldıkları bir gün; "Ne yapmalıyım?" diye soran Vahdettin'e; devlet işlerinden uzak kalmamasını meselâ, Boğazı müdafaa edecek 5. Ordu Komutanlığını istemesini önermiştir. Kendisinin de kurmay başkanı olacağını ilâve etmiştir.[234]

Almanya'ya giden heyet, 1 Ocak 1918'de Türkiye'ye dönmek üzere trenle Berlin'den hareket etti. 4 Ocakta Balkan Treni Sirkeci Garı'na indi.[235] Bu sırada, 7 Mart 1918'de Mustafa Kemal'in yaveri Salih, Yeni Ses Gazetesine Birinci Dünya Savaşı'na Osmanlı İmparatorluğunun girişi, seyri ve sonucu hakkında O'nun görüşlerini aksettiren bir demeç verdi. Harbin sonucundan ümitsiz olduğunu gösteren bu demeçten bir süre sonra 24 Mart'ta Ruşen Eşref Bey,

---

[233] **A.g.e.**, s. 75.
[234] **A.g.e.**, s. 94.
[235] Mehmet Önder, a.g.m., s. 591.

Mustafa Kemal'le Çanakkale Muharebeleri üzerine uzun mülakâtına başladı.[236]

Mustafa Kemal'in adının basında şu ya da bu şekilde gündeme gelmesi, İttihatçı önderlerin ve özellikle Enver Paşanın yerine bir alternatifin yükselmesi olarak da algılanabilir. Hep başarılarla dolu askerlik hayatı, savaş başında ve sırasında yaptığı değerlendirmelerin doğru çıkması Mustafa Kemal'in yıldızını parlatmaya yeterliydi. Basının ilgi göstermesiyle kamuoyu bu yüksek askerî kişiliği daha yakından tanıyacak, O'na bağlanacaktı.

Mustafa Kemal, Almanya gezisinden, sol böbreğinden rahatsız olarak dönmüştü. Doktorlar böbrek iltihabı geçirmekte olduğunu, sürekli dinlenmesi gerektiğini söylediler. Uzun süre istirahat eden Mustafa Kemal'in rahatsızlığı iyileşmeyince, doktorlar tedavi için Viyana'ya gitmesini salık verdiler.[237]

Mayısın ortalarına doğru Viyana'ya hareket eden Mustafa Kemal, bu şehir yakınlarındaki bir sanatoryumda bir aydan fazla tedavi gördü. Haziran ayı sonlarına doğru Batı Bohemya bölgesinde böbrek hastalıklarına iyi gelen kaplıcaları ile tanınan Karlsbad'a gitti.[238] Mustafa Kemal, bir ay kadar burada kaldı. O burada dinlenmedeyken V. Mehmet Reşat ölmüş, Vahdettin padişah olmuştu. Naci Bey, Padişah yaverliğine getirilmiş, Ahmet İzzet Paşa Yaver-i Ekrem olmuştu.

E. Karlsbad'da

Mustafa Kemal, Karlsbad'da bulunduğu günlerde düşüncelerini günlük haline getirmişti. 30 Haziran-27 Temmuz arasında tuttuğu

[236] Utkan Kocatürk, **a.g.e.**, s.63.
[237] Mehmet Önder, a.g.m., s. 591.
[238] A.g.m., s. 592.

bu notlarda, O'nun toplumsal, siyasal ve askerî konulardaki düşüncelerini izlemek mümkündür. İlk gün yani 30 Haziran günü, kendisiyle ilgilenecek olan Doktor Werner'le görüşmesinde yaşının sorulması üzerine 36-37 olduğunu söyleyince hayret eden doktor

1918 yılı temmuzunda tedavi için gittiği Avusturya'nın Karlsbad kentinden satın aldığı takım elbise ve şapkayla.

–"pek çabuk general olmuşsunuz. Sizin memleketiniz de sizin yaşınız da başka general var mıdır? Diyerek hayretini belirtmiştir.

-Doktora "Bizim ordumuzda ihtiyar generaller de vardır. Benim ve emsalimin pek genç kabul ettiğiniz yaşta general oluşumuz herhalde durum ve fevkalâde olayların, bizi ifasına müyesser eylediği mühim vazifelerin vatana pek yararlı oluşundandır" diye cevap verdi.[239]

Mustafa Kemal'in 6 Temmuz 1918'de anılarında kaleme aldığı ifadeler, sonraki yıllarda yapacaklarının bir işaretidir. O anılarında şunları söylemektedir.

"Benim: elime büyük Salahiyet ve kudret geçerse, ben hayat-ı içtimaiyemizde arzu edilen inkılabı bir anda bir "coup" ile tatbik edeceğimi zannederim. Zira ben bazıları gibi efkar-ı avamı, efkar-ı ulemayı yavaş yavaş benim tasavvuratım derecesinde tasavvur ve tefekkür etme-

[239] **Mustafa Kemal Atatürk'ün Karlsbad Hatıraları**, Yayınlayan: Afet İnan, T.T.K. Yay., 2. Bas, Ankara, 1991, s. 30

ye alıştırmak suretiyle bu işin yapılacağını kabul etmiyor ve böyle harekete karşı ruhum isyan ediyor. Neden ben, bu kadar senelik tahsil-i alî gördükten, hayat-ı medenîye ve içtimaiyeyi tetkik ve hürriyeti tefevvuk için sarf-ı hayat ve evkat ettikten sonra, avam mertebesine ineyim. Onları kendi mertebeme çıkarayım. Ben onlar gibi değil, onlar benim gibi olsunlar. Mamafih bu meselede şayan-ı tetkik bazı noktalar var. Bunları iyice tekerrür ettirmeden işe başlamak hata olur".[240]

Yaveri Cevat Abbas'tan İstanbul'a acele dönmesinin arzu edildiğini dair telgraf alan Mustafa Kemal, 27 Temmuz akşamı Karlsbad'dan hareketle Viyana'ya geldi. Hiç kalmaksızın seyahatine devam etmek niyetindeyken o zamanın çok yaygın ve öldürücü bir hastalığına, İspanyol nezlesine yakalanarak Viyana'da bir süre kalmaya mecbur oldu. Ağustos başlarında İstanbul'a gelen Mustafa Kemal, Ahmet İzzet Paşa ile Pera Palas'taki dairesinde bir görüşme yaptı.

Ahmet İzzet Paşa, Almanya seyahatinde O'na refakat eden Mustafa Kemal Paşanın yeni padişahla temas kurmasının uygun olacağını düşünmüştü. Naci Paşa aracılığıyla padişahtan randevu alınır. 5 Ağustosta gerçekleşen bu görüşmede; Padişaha başkomutanlığı üzerine almasını, her şeyden evvel orduya sahip olmasını, tavsiye eder. Bunun üzerine, "sizin gibi düşünen başka komutanlar var mıdır?" diye soran padişaha. Mustafa Kemal, "vardır" diye cevap verince "düşünelim" deyip sözü bağlar.

Bu görüşmeden sonra Vahdettin ile birkaç defa daha bir araya gelen Mustafa Kemal, 7 Ağustosta Yıldırım Ordular Grubundaki 7. Ordu Komutanlığına atanır.[241]

Bu görevi, bizzat kendisine padişah tebliğ etti. Yanında Alman generalleri olduğu halde "sizi Suriye'ye komutan tayin ettim. Oradaki vaziyetler önem kazanmış, oraya gitmeniz lâzımdır. Verdiğim

[240] **A.g.e.**, s. 43.
[241] **K.K.K. Iığı Arş, Mustafa Kemal Atatürk Dosyası.**

vazifeyi başarıyla yerine getireceğinizden eminim" diyen padişah, Alman generallerine bakarak, bu komutanın dediklerini yapabilecek kudrette birisi olduğunu söyledi.

Vaktiyle istifa ederek haklı sebeplerle bıraktığı bir orduya, şimdi mağlûp olmuş bir ordunun komutanlığına atanarak kendisinin zor durumda bırakılmak istendiğini düşünen Mustafa Kemal, Vahdettin'in yanından çıktıktan sonra karşılaştığı Enver Paşaya;

-"Bravo, tebrik ederim, muvaffak oldunuz dedi ve ilâve etti:

-Azizim. Hiç olmazsa biraz esaslı tedbirler üzerinde konuşalım. Benim bildiğime ve anladığıma göre Suriye'de ordu, kuvvet, vaziyet isimden ibarettir. Beni oraya göndermekle güzel bir intikam alıyorsunuz."

O esnada salonun bir köşesinde Balkan Muharebesi komutanları hararetli bir konuşma içindedirler.

-"Efendim bu Türk erlerinden hayır yoktur. Bunlar hayvan sürüsüdür. Yalnız kaçmayı bilir. Allah korusun, böyle duygusuz bir sürüye kimseyi komutan etmesin."

Bu sözleri duyan Mustafa Kemal, en çok konuşan komutana dönerek,

-"Paşam, biz de askerîz, biz de bu orduya komuta etmiş adamız. Türk eri kaçmaz, kaçmak nedir bilmez, eğer Türk neferinin kaçtığını görmüşseniz derhal kabul etmelidir ki onun başında bulunan en büyük komutan kaçmıştır. Eğer siz kaçışınızın zilletini Türk erlerine yüklemek istiyorsanız, insafsızlık ediyorsunuz."

O zaman birbirlerine sorarlar. Bu sözleri söyleyen kimdir? Fısıldaşmalar O'nu aydınlatır.

-Mustafa Kemal![242]

Mustafa Kemal'in yeni atandığı cephenin 1 Eylül 1918 günlü muharebe durumu şöyleydi:

---

[242] Atatürk'ün Anıları, s. 103-105.

Türk kuvvetleri Liman Von Sanders'in idaresi altındaki Yıldırım Ordular Grubunun emir komutasındaydı. Yafa'nın 15. Km kadar kuzeyinde deniz kenarından başlayıp, güneydoğuya doğru uzanan 90 km. uzunluğunda bir cepheyi savunuyorlardı. Cephede, 8. Ordu, 4. ve 7. Ordular bulunuyordu. İngiliz kuvvetler General Allenby komutasında iki piyade Kolordusu ile çöl atlı piyade kolordusu, Fransız ve İtalyan müfrezeleriyle bağlı birliklerden oluşuyordu.[243]

Yaz aylarında kesin sonuç verecek bir taarruz için hazırlık yapan İngiliz kuvvetlerinin karşısındaki Türk birlikleri hem ruhsal hem de maddî bakımdan büyük bir düşüş içerisindeydi. Cepheden Almanların alınıp Kafkasya'ya gönderilmeleri, Kafkasya'da görev almaya istekli subaylara rütbe ve çift maaş vaat edilmesi birliklerin moral durumunu zayıflatmıştı. Türk askerlerinin Almanların savaşı bıraktığı yolunda bir kanıya sahip olmalarına yol açan bu tutum, İngilizler tarafından da bir propaganda aracı olarak kullanılıyordu. Diğer taraftan asker kaçakları ve açlık da Türk kuvvetlerinin savaşma gücünü çökertmişti. Dört yıldır yürütülen savaşta, heyecanın kaybedilmesine açlık ta eklenince birliklerden firarın arkası alınamıyordu. Hayvanlara gerekli olan yemin ancak yarısı verilebiliyordu. Askerler şöyle dursun, subayların hatta komutanların bile ayakkabıları yoktu. Çarık giyiyorlardı. Elbiseleri de yırtık pırtıktı. Sıtma, dizanteri, tifüs düşmanın verebileceğinden daha çok kayıplara sebep oluyordu. Çöl sıcağı ve susuzluk askerîn büyük bir sorunuydu. Buna karşılık İngilizler hem sayısal hem de ruhsal bakımdan çok üstün bir durumdaydılar. Çıplak arazide düşman hava kuvvetlerinin saldırıları etkili oluyor, düşman zırhlı otomobil kullanıyordu. Türk kuvvetleri ne taarruz ne de savunma yapacak güçte değildi.

26 Ağustosta Halep'e gelen Mustafa Kemal buradan 1 Eylül'de Nablus'a giderek, 7. Ordunun komutasını eline aldı.[244] Mustafa

[243] **Birinci Dünya Harbinde Türk Harbi; Sina-Filistin Cephesi**, s.614-616.
[244] **K.K.K. lığı Arş; Mustafa Kemal Atatürk Dosyası**.

Kemal'in cepheye gelişinden kısa bir süre sonra 19 Eylülde bütün cephe boyunca İngiliz saldırısı gerçekleşti. Denizden donanmanın, hava kuvvetlerinin yoğun bombardımanı altında gerçekleştirilen bu taarruzda daha ilk saatlerde Türklerin haberleşme araçları tahrip edildi. Bu yüzden birliklerin birbirleriyle irtibatları koptu. Düşmana karşı ortak hareket etme imkânı kalmadı. 8. Ordu kısa sürede savaş dışı kaldı. Liman von Sanders'in karargahının bulunduğu Nasıra şehrine girip komutanı esir almak için teşebbüs eden İngilizler, güçlükle kovuldular. 21 Eylülde Liman Von Sanders genel çekilme emri verdi. Akka, Hayfa, Amman arka arkaya İngilizlerin eline geçti. 30 Eylülde İngilizler Şam'a girdiler. Artık Filistin ve Suriye'nin büyük bölümü kaybedilmişti. Mustafa Kemal, ordusunu korumayı başarıp, daha gerilere çekti.

İngilizlerin Şam'ı almasıyla oluşan yeni durumda Anadolu'nun güney sınırlarını çizmek ve orada bir tutanak aramaktan başka çıkar yol yoktu. Mustafa Kemal'in Halep'te bulunduğu bir sırada otomobille seyahat ederken şehrin doğu girişinde kalabalık içinde kaldı. Bunlar askerî kıyafet taşıyan urban ve bedevilerdi. Otomobilin her tarafına yüklenen ve saran bedeviler karşısında, şoföre dur! emrini veren Mustafa Kemal, elinde kırbaçla ayağa kalkarak anlayabilecekleri lisanla;

-"Reisiniz nerededir? diye sordu.

-Hepimiz reisiz dediler.

Derhal karar veren Mustafa Kemal, kırbaçla vurmaya başladı.

-Çekilin! diye bağırdı.

-Çabuk reisiniz karşıma gelsin.

Reisleri gelince "bu akşam yanıma geliniz sizinle görüşeceklerim var" dedi. Reisle yapılan görüşmede, kendisine bin altın ve silâh verildi. Halep'in savunmasına iştirak ettirilen bu kuvvetler yararlıklar gösterdiler.

Türk kuvvetleri Halep'in hemen kuzeyinde El Hüseyniye, Helan çizgisine geri alındı. Ordu karargahı Katma'ya getirildi. Türk

kuvvetlerinin uzağa çekildiğini sanan İngiliz ve işbirlikçi Arapların saldırıları bu çizgide durduruldu ve yenilerek geri atıldılar. Mustafa Kemal'in amacı mütarekeye kadar düşmana kuvvet kaptırmamak ve gerekirse çekilerek anayurt topraklarında bir savunma çizgisi kurmaktı.

Yıldırım Orduları Grup Komutanı
Tümg. Mustafa Kemal
(31 Ekim-13 Kasım 1918)

Suriye'de bu gelişmeler olurken 8 Ekim'de Talat Paşa sadrazamlıktan istifa etti. Yeni kabineyi kurma görevi Tevfik Paşaya verilmiş ancak kabineyi kuramayacağını bildirmesi üzerine bu gö-

rev Ahmet İzzet Paşaya bırakılmıştı. İstanbul'da gelişen olayları dikkatle izleyen Mustafa Kemal, Ahmet İzzet Paşanın görevlendirilmesinden önce Vahdettin'e iletilmek üzere Naci Beye çektiği telgrafta; Sadaretin İzzet Paşaya verilmesini Fethi, Tahsin, Rauf, Canbulat, Azmi, Şeyhülislâm Hayri ve kendisinin de bulunduğu kimselerden bir kabinenin duruma hakim olması gerektiğini bildirdi.[245]

Mustafa Kemal, İzzet Paşa hükümetine giremedi. İzzet Paşa 2. Ordu Komutanlığı sırasında hakkında iyi kanaatlere sahip olmadığı Mustafa Kemal'i kabine dışında bırakmış fakat yakın arkadaşı İsmet'i Harbiye Nezareti Müsteşarlığına getirmişti. İzzet Paşa, Mustafa Kemal'i Enver Paşa ve yandaşlarına karşı denge unsuru olarak tutmak hesabındaydı.

Mustafa Kemal 31 Ekim de Yıldırım Ordular Grubu Komutanlığını Liman von Sanders'ten devraldı. Bütün olumsuzluklara rağmen emri altındaki kuvvetleri hakikî kuvvet altına getirmek, düzenlemek, teşvik ve takviye etmek amacındaydı.[246]

30 Ekim'de imzalanan mütarekenin içeriğini öğrenen Mustafa Kemal, Osmanlı İmparatorluğunun kendini düşmanlarına kayıtsız, şartsız teslim ettiğini, hatta düşmanların memleketi istilâsı için onlara yardım sözü verdiği kanaatine varmıştır. Mustafa Kemal 3 Kasımdan itibaren bir yandan İngilizlerin ve müttefiklerinin yaptıkları ile uğraşıyor diğer taraftan mütareke hükümleri ve uygulanması ile ilgili olarak Ahmet İzzet Paşa ile telgraf yazışmalarında bulunuyordu. Bu mücadele devam ederken Yıldırım Ordular Grubu Komutanlığı ile 7. Ordu Karargahı irade ile lağvedilerek, Mustafa Kemal Harbiye Nezareti emrine alındı.[247]

---

[245] **Atatürk'ün Anıları**, s. 120.
[246] **Atatürk'ün Anıları**, s. 136
[247] **K.K.K. lığı Arş; Mustafa Kemal Atatürk Dosyası.**

9 ncu ordu Müfettişi Tümg. M.Kemal'in Samsun'a hareketinden 28 gün önce çektirip Rauf Orbay'a imzaladığı fotoğrafı.

O günlerde, Mustafa Kemal millî direnişin de çekirdeğini oluşturma çabasındaydı. Nitekim, İstanbul'dan Gaziantep'e giden Ali Cenani Beye Katma İstasyonunda tesadüf ettiğinde kendilerini müdafaa edecek tedbirleri almalarını, teşkilât kurmalarını, millî bir kuvvet vücuda getirmelerini söylemiş, gerekli silâhı da temin etmişti.[248]

F. İstanbul'dan Samsun'a Uzanan Yolda Mustafa Kemal Paşa

Mondros Ateşkes Antlaşmasının imzalandığı tarihte Yıldırım Ordular Grubu Komutanlığına atanan Mustafa Kemal Paşa, kısa bir süre sonra bu görevinden ayrılmış ve 13 Kasım 1918 günü İstanbul'a gelmişti. O gün deniz ortasında demirlemiş düşman donanmasını gördüğü zaman yaveri Cevat Abbas'a söylediği söz; "geldikleri gibi giderler!"[249] olmuştu. Mustafa Kemal Paşanın İstanbul'daki ilk işi sadrazamlıktan istifa eden Ahmet İzzet Paşa ile görüşerek ilerisi için alınacak yeni tedbirler üzerinde konuşmak oldu. Ardından padişahla ve Meclis-i Mebusan üyeleriyle görüşmelerde bulundu. Amacı, ulusal ülküye bağlı, ülkeyi bekleyen tehlikelere karşı bilinçli ve kudretli bir hükümetin işbaşına geçmesiydi. Osmanlı mebusan üyeleri arasında lobi faaliyetine girişerek onların Tevfik Paşa tarafından kurulan kabineye güvenoyu vermemelerini sağlamaya çalıştı. Rasim Ferit (Talay) ile birlikte meclise gelip bir çok mebusla görüştü. Tevfik Paşa marifetiyle padişahın meclisi dağıtacağını söyledi. Zaman kazanmak için yeniden Ahmet İzzet Paşa başkanlığında yeni bir kabine kurulması fikrini önerdi. Teklifin mebuslarca kabul edildiğine inanan Mustafa Kemal, oylama sonuçlarını ziyaretçi localarının birisinde bekledi. İsimler okunarak, oylar soruldu. Oy ay-

---

[248] **A.g.e.**, s. 121.

[249] Cevat Abbas Gürer, **Ebedi Şef, Kurtarıcı Atatürk'ün Zengin Tarihinden Birkaç Yaprak**, İstanbul, 1939, Halk Basımevi, s. 165.

rımı yapıldı. Sonuç hiç de Mustafa Kemal'in beklediği gibi değildi. Tevfik Paşa kabinesi çoğunlukla güvenoyu almıştı. Mustafa Kemal daha sonra bu oylama sonucuyla ilgili şu değerlendirmeyi yapmıştır: "Ne yalan söyleyeyim. Biraz hayrette kaldım. Benim teklifimi kabul ettiklerini söyleyen mebus adedi küçümsenecek gibi değildi. Özellikle bunlar arasında sözlerinin ve mevkilerinin çok etkili olduğu zannını verenler de vardı. Fakat şüphesiz meclis hayatının bir an içinde bin renk alabilecek olduğundan daima uzak kalan benim gibi bir askerîn hayretine şaşılmaz."

Bu olayın hemen ardından saraya telefon ederek Vahdettin'den randevu istedi. Maksadı, kendisiyle açık görüşmek, tedbir olarak düşündüklerini söylemek ve bunların uygulanmasındaki zorunluluğu açıklamaktı. Padişah, Mustafa Kemal'le hemen görüşmek istemedi. Görüşmeyi Cuma gününe yani dört gün sonraya bıraktı.

Cuma günü Selamlığa giden Mustafa Kemal, namazdan sonra Vahdettin'le uzun bir görüşme yaptı. Padişahı aydınlatmak için söyleyeceklerine giriş yaparken, Vahdettin ustaca izahatını keserek;

-"Ordunun komutan ve subayları eminim ki seni çok severler. Bana teminat verirmisin ki onlardan bana bir fenalık gelmeyecektir?

Birden bire böyle bir sorunun maksat ve manasına intikal edemeyen Mustafa Kemal sordu;

-Ordu tarafından aleyhte harekete ait bilgi ve özel haberleriniz mi var efendim?

Gözlerini kapayan padişah olumlu olumsuz bir karşılık vermeden aynı soruyu tekrarlayınca Mustafa Kemal şu karşılığı verdi.

-Gerçi ben İstanbul'a geleli birkaç gün oldu. Buradaki durumu yakından bilmiyorum. Fakat ordu komutan ve subaylarının zat-ı şahanenizle karşı karşıya bulunması için bir sebep olabileceğini

zannetmiyorum. Onun için temin ederim ki, hiçbir fenalığı beklemeyiniz."

Vahdettin belirsiz bir tarzda şunu ilâve etti:

-Yalnız bugünden bahsetmiyorum; Bugünden ve yarından...

Ayağa kalkan padişah Mustafa Kemal'e son olarak şunları söyledi:

-Siz akıllı bir komutansınız. Arkadaşlarınızı aydınlatıp tenvir ve teskin edeceğinizden eminim."

Padişaha karşı güven duygularını yitirmiş olarak oradan ayrıldı. Görüşmeden hemen sonra Meclis-i Mebusan fesh edildi. Mustafa Kemal, Şişli'deki evinde yeni durumu değerlendirlemelerine girişti.[250]

Sonraki günlerde, İstanbul'a gelmiş bulunan çok sayıdaki yabancı basın mensupları ve şahsiyetlerle de bir araya geldi. Onlara Türk ulusunun haklarını anlattı. Türkler ve Türkiye hakkında besledikleri yanlış kanıları gidermeye çalıştı. Anılan dönem; İstanbul'da her kişinin Türkiye için kendine göre birer kurtuluş programı çizdiği, türlü adlarla yayınlanan gazetelerle; kurulan siyasi parti ve derneklerle millî direncin zayıflatılıp yok edilmek istendiği bir devreydi. Mustafa Kemal Paşa, çalışmalarını böyle bir ortamda gerçekleştirmek zorundaydı. Nitekim, o günlerde Akaretlerde annesinin evindeyken İtalyan askerleri eve girdiler. Savaş meydanlarının eşsiz komutanı Mustafa Kemal Paşa, İtalyan askerlerinin yukarı çıkmamalarını istedi. Mustafa Kemal, hemen evin yakınlarındaki Kazım Paşanın apartmanına koşarak, İtalyan temsilciliğini aradı. Görüşmeden sonra İtalyanlar evden ayrıldılar. Ardından İtalyan olmayan başka bir müfreze eve geldi. Mustafa Kemal'in bulunmadığı bir zamanda müfrezenin başındaki bir subay bütün evi arattı.[251]

---

[250] **Atatürk'ün Anıları**, s. 157-162
[251] **Atatürk'ün Anıları**, s. 180.

Mütareke İstanbul'unun ne hale geldiğini ortaya koyan bu olay O'nun çalışmalarını daha yoğunlaştırmasını sağladı.

Eski arkadaşı Fethi Beyle günler ve gecelerce dertleşti. Dört müşterek arkadaşıyla uzun münakaşalardan sonra ihtilâlci bir komite kurmaya karar verdi. Padişahı değiştirmek, kabineyi düşürmek, yeni bir kabine kurarak daha azimli hareketlere girişmek başlıca amaçlarıydı. Yine o günlerde, Fethi Beyin İstanbul'da çıkardığı "Minber" adlı gazeteye ortak oldu.

Ülkenin siyasal hayatında etkin bir rol oynayanlarla görüştü. Diğer taraftan Şişli'deki evinde güvendiği arkadaşlarıyla toplantılar yaptı. Gelecekle ilgili kararlar aldı. Strateji belirledi. Bunlar arasında Bahriye Nazırı Avni Paşa, Ali Fuat (Cebesoy)'un yakını Dahiliye Nazırı Mehmet Ali ve Ahmet Rıza Bey dikkati çeker. Mehmet Ali Beyle görüşmesi Kuzguncuk'ta Ali Fuat'ın babası İsmail Fazıl Paşanın evinde bir akşam yemeğinde gerçekleşti. Hürriyet ve İtilâf Partisinde de etkili bir konuma sahip olan Mehmet Ali Bey, bu görüşmede İttihatçı olmadığını anladığı Mustafa Kemal'in tesiri altında kaldı.[252]

O sıralarda padişahla çok sıkı temaslarda bulunduğu ve belki de sadrazam olacağından söz edilen Ahmet Rıza Beyle görüşmesinde kabineden bahsedilirken Mustafa Kemal şu kanaatini belirtti.

-"En çok düşünülmesi lâzım gelen kuvvet, ordudur. Gerçi ordumuz mağlup edilmiştir. Fakat ne de olsa geriye kalan kuvvetler, son şerefi kurtarmaya hizmet edebilecek bir hale getirilebilir" dedi. Ahmet Rıza Bey sadrazam yapılmadı. Mustafa Kemal, İstanbul'da kalıp hem hükümet içerisinde etkili bir görev almanın hem de ihtilâlci metotlarla yönetime gelmenin yollarını araştırırken bir yandan da Anadolu'da bir mukavemet merkezi kurmak ve oraya geçmek için girişimlerde bulundu.

---

[252] Ali Fuat Cebesoy, **Millî Mücadele Hatıraları**, İst. 1953, s. 34-38.; Yusuf Hikmet Bayur, **a.g.e.**, s. 284.

Yakın arkadaşı Ali Fuat bu konuda Mustafa Kemal ile tespit ettikleri programı şöyle açıklamaktadır.

"Yegane kurtuluş yolu mukavemet hareketi yaratmaktı. Ordu ile millet el ele vermeli ve beraberce hareket etmeliydi. Bu mukavemetin de nasıl yaratılabileceğini şöyle tespit etmiştik;

1-Terhisi derhal durdurmak.

2-Yurdun müdafaasına en çok gerekli olan silâh, cephane ve teçhizatı düşmana vermemek.

3-Genç ve muktedir komutanları kıtaları başında bulundurmak, İstanbul'dakileri de Anadolu'ya yollamak

4-Millî mukavemete taraftar idare amirlerinin yerlerinde bırakılmasını temin etmek.

5-Vilâyetlerde fırkacılık adı altında yapılan kardeş mücadelesine mani olmak.

6-Halkın maneviyatını yükseltmek.

Mustafa Kemal, bu projesini hayata geçirebilmek için eskiden beri tanıdığı, güvendiği yakın arkadaşları Rauf (Orbay), İsmet (İnönü), Ali Fuat (Cebesoy), Refet (Bele), Kazım (Karabekir), Fevzi Paşa (Çakmak), Cevat Paşa (Çobanlı), ile görüş alışverişinde bulundu.[253]

Mustafa Kemal Paşanın o günlerin genel manzarasını tasviri şöyledir. "Muhasım devletler, Osmanlı devlet ve memleketlerine maddeten ve manen tecavüz halinde; imha ve taksime karar vermişlerdir. Padişah ve halife olan zat hayat ve rahatını kurtarabilecek çareden başka bir şey düşünmüyor. Hükümeti de aynı halde... Ordu, ismi var cismi yok bir halde. Kumandanlar ve zabitler Harb-i Umumî'nin bunca mihnet ve meşakkatleriyle yorgun, vatanın parçalanmakta olduğunu görmekle ezgin, gözleri önünde derinleşen ka-

[253] Rauf Orbay, **Cehennem Değirmeni**, s. 227-235.

ranlık felaket uçurumu kenarında dimağları çare, kurtuluş çaresi aramakla meşgul..."[254]

Osmanlı Devletinin bütünüyle tükendiği bu dönemde, halka kurtuluş için önerilen üç yolu yine Mustafa Kemal Paşa şöyle belirlemektedir;

1-İngiltere'nin himayesini istemek.

2-Amerika'nın mandasını istemek.

3-Osmanlı İmparatorluğunun bütünlüğünü sağlamak mümkün olmadığına göre bölgesel kurtuluş yolları aramak.[255]

Mustafa Kemal Paşa, anılan fikirlerin hiçbirinde isabet görmüyordu. Çünkü Osmanlı Devleti artık tükenmişti. Memleketi tamamen parçalanmıştı. Padişah, halife, hükümet bunlar artık anlamsız boş sözlerden ibaretti. Ortada Türk'ün barındığı öz yurdu Anadolu kalmıştı. Bu durum karşısında o şu karara varmıştı. "Millî Egemenliğe dayanan kayıtsız şartsız bağımsız yeni bir Türk Devleti kurmak!"[256]

İşte, Mustafa Kemal Paşa, bu kararı hayata geçirmek için İstanbul'dan ayrılıp, milletin içine girmek ve orada çalışmak üzere Anadolu'ya gitmeye karar verdi. Genelkurmaydaki arkadaşlarıyla, bazı hükümet üyeleriyle bu konuda görüşmelerde bulundu. Zaten hükümet O'nun başkentte bulunmasından kuşkulanıyor, bir biçimde buradan uzaklaştırmak istiyordu.

Padişahla bu sırada bir araya gelen Mustafa Kemal'e Vahdettin; ordudan emin olup olamayacağını sordu. Padişahın kendisi vasıtasıyla ordudan emin olmak istediğini düşünen Mustafa Kemal, artık ona güvenemeyeceği kanaatine vardı.[257]

---

[254] Mustafa Kemal Atatürk, **Nutuk**. C.1 1919-1920, 14. Bs. Milli Eğitim Basımevi İstanbul, 1982, s. 1.
[255] **A.g.e.**, s. 11.
[256] **A.g.e.**, s, 12.
[257] **A.g.e.**, s. 162.

Nihayet Mustafa Kemal Paşanın düşünce ve inancını uygulamasına imkân verecek fırsat ortaya çıktı. Buna göre; andığımız sıralarda Samsun ve çevresinde bazı asayişsizlik olayları meydana geliyordu. Silâhlı Rum Pontus çeteleri Türklere saldırıyor, köyleri yakıyorlardı. Bu şekilde İtilâf devletlerinin müdahalesini sağlayıp, Mondros Ateşkes Antlaşmasının 7. Maddesine uygun olarak bölgenin işgaline yol açmak istiyorlardı. Fakat İtilâf devletleri temsilcileri gerçeği gizleyerek bölgedeki asayişsizliğin nedeni olarak Türkleri gösteriyorlardı.[258] Özellikle İngilizler Karadeniz bölgesinde asayiş ve sükun sağlanmadığı takdirde buraları işgale mecbur kalacaklarını hükümete de bir nota ile bildirmişlerdi.[259]

İtilâf Devletlerinin şikayet ettikleri emniyetsizliği düzeltmek isteyen hükümet; Birinci Dünya Savaşma girilmesine ve savaş sırasında Türk ordusunun Almanların denetimine verilmesine karşı çıkan, ordu mensupları üzerinde büyük bir saygınlığı olan Çanakkale Muharebelerinin kahramanını söz konusu şikayetleri dindirebilecek en uygun isim olarak gördü.[260] Hem bu şekilde işgal ihtimali önlenecek hem de Mustafa Kemal Paşa İstanbul'dan uzaklaştırılmış olacaktı. Mustafa Kemal Paşa kendisine önerilen IX Ordu (15 Haziran 1919'da III. Ordu adını aldı.) Müfettişliği görevini kabul etti. 30 Nisan 1919'da IX. Ordu Müfettişliğine atanması padişah Vahdettin tarafından onaylandı.

Mustafa Kemal, aynı günde hemen temaslara başlamış ve görevinin sınırlarını çizmeye, maiyetini tespite girişmişti. Nitekim 7 Mayıs 1919 tarihli talimatla, verilen yetki ve görevler kamuoyuna açıklandı. Yetki alanına giren askerî ve sivil makamlara iletildi. Bu tarihi belge, "Dokuzuncu Ordu Kıtaatı Müfettişliğine Verilecek Talimat Suretidir" başlığını taşıyor ve şu esasları içeriyordu.

---

[258] Sina Akşin, **İstanbul Hükümetleri ve Millî Mücadele**, C. 1, 1992, İstanbul, s. 242.

[259] Selahattin Tansel, **Mondros'tan Mudanya'ya Kadar**, C. 1, Ankara, Millî Eğitim Basımevi 1977, s. 226.

[260] Tevfik Bıyıklıoğlu, **Atatürk Anadolu'da, (1919-1921)** TTK Basımevi Ankara, 1959, s. 12.

"Dokuzuncu Ordu Birlikleri Müfettişliğine ait görev, yalnız askerî olmayıp müfettişliğin kapsadığı bölge içinde aynı zamanda idarîdir.

1- İşbu ortak görev şunlardı:

a- Bölgede iç asayişin iadesi ve istikrarın sağlanması, bu asayişsizliğin çıkış sebeplerinin tespiti,

b- Bölgede ötede beride dağınık bir durumda varlığından söz edilen silâh ve cephanenin bir an önce toplattırılarak uygun depolara konulması ve koruma altına alınması,

c- Çeşitli yerlerde bir takım şuralar olduğu ve bunların asker toplamakta bulunduğu ve resmi olmayan bir şekilde ordunun bunları koruduğu iddia olunuyor. Böyle şuralar olup da asker topluyor, silâh dağıtıyor ve ordu ile ilişkide bulunuyorlar ise kesinlikle önlenilmesi ve bu gibi kurulmuş şuraların ortadan kaldırılması,

2- Bunun için:

a-İki tümenli olan Üçüncü ve dört tümenli olan Onbeşinci Kolordular müfettişlik emrine verilmiştir. Bu kolordular harekât ve asayiş hususlarında doğrudan doğruya müfettişlik, cari işlerde yani personel işleri, genel kuvvet ve diğer hususlarda Harbiye Nezareti ile muhabere edeceklerdir. Tümen veya bölge komutanlığı veya özel bir görevle atanacak subayların atama veya değiştirilmeleri müfettişliğin isteği ve uygun bulmasıyla olacaktır. Ayrıca diğer hususlarda ihtiyaç ve menfaat gördüğünde müfettişliğin verdiği talimatı kolordu komutanları aynen uygulayacaklardır. Özellikle sağlık durumu çok önemlidir. Bu konudaki inceleme ve icraatın halka da yayılması gerekir.

b- Müfettişlik bölgesi Trabzon, Erzurum, Sivas, Van vilâyetleriyle Erzincan ve Canik Müstakil livalarını kapsadığından müfettişliğin yukarıda sayılan görevlerini görmek için vereceği bütün talimatları bu vilâyetlerle mutasarrıflar doğrudan doğruya yerine getireceklerdir.

3- Müfettişlik hududuna bitişik vilayetler ve Diyarbakır, Bitlis, Elazığ, Ankara, Kastamonu vilayetleri ile kolordu kumandanları da müfettişliğin görevleri sırasında doğrudan yapacağı başvuruları dikkate alacaklardır.

4- Müfettişliğin askerî konulara ait mercii Harbiye Nezareti olmakla birlikte diğer hususlar için yüksek makamlarla muhabere edecek, bu muhabereden Harbiye Nezaretine de bilgi verilecektir.[261]

Mustafa Kemal Paşa bu geniş yetkilerin kendisine veriliş gerekçesini Büyük Nutuk'ta şöyle anlatmaktadır: "Bu geniş yetkiyi, beni İstanbul'dan sürmek ve uzaklaştırmak amacıyla Anadolu'ya gönderenlerin bana nasıl verdiklerine şaşabilirsiniz. Hemen söyleyeyim ki onlar bu yetkiyi bilerek ve anlayarak vermediler. Her ne olursa olsun benim İstanbul'dan uzaklaşmamı isteyenlerin buldukları gerekçe "Samsun ve havalisindeki asayişsizliği yerinde görüp tedbir almak için Samsun'a kadar gitmek" idi. Ben bu işin yerine getirilmesini bir makam ve salâhiyet sahibi olmaya bağlı olduğunu ileri sürdüm. Bunda hiçbir sakınca görmediler. O günlerde Genelkurmayda bulunan ve benim amacımı bir ölçüde sezinleyen kişilerle görüştüm. Müfettişlik görevini buldular ve yetkiyle ilgili yönergeyi de ben kendim yazdırdım. Hatta Harbiye Nazırı olan Şakir Paşa, bu talimatı okuduktan sonra imzada tereddüt etmiş, anlaşılır anlaşılmaz bir tarzda mührünü basmıştır."[262]

Bundan sonra, Mustafa Kemal, Bekirağa Bölüğünde tutuklu bulunan arkadaşı Fethi (Okyar) Beyi görmeye ve yeni görevini bildirmeye gitti. Orada diğer tutuklularla da görüştü. Ardından Sadrazam Damat Ferit ile bir araya geldi. Sadrazam, nerelere kadar komuta edeceğini sordu. Cevat Paşanın da bulunduğu görüşmede Mustafa Kemal, harita üzerinde elini koyarak küçük bir parçayı gösterdi. Sadrazamın vesvesesini Cevat Paşa işi önemsemeyen bir hareket ve birkaç kelime ile kapattı. Sadrazamın konağından çık-

---

[261] Faik Reşit Unat, Mustafa Kemal Paşaya Dokuzuncu Ordu Kıtaatı Müfettişi Sıfatıyla Verilen Vazife ve Salahiyetlere Dair Bazı Vesikalar I", **Tarih Vesikaları Dergisi**, C. II, Sayı 12, Nisan 1943, s. 401-409.

[262] Mustafa Kemal Atatürk, **a.g.e.**, s. 9-10.

tıktan sonra Cevat Paşa ile kol kola, karanlıkta Nişantaşı caddesinden Teşvikiye'ye doğru sık adımlarla ilerlerken Cevat Paşa içtenlikle O'na sordu.

-"Bir şey mi yapacaksın Kemal?

-Evet Paşam, bir şey yapacağım.

-Allah muvaffak etsin!

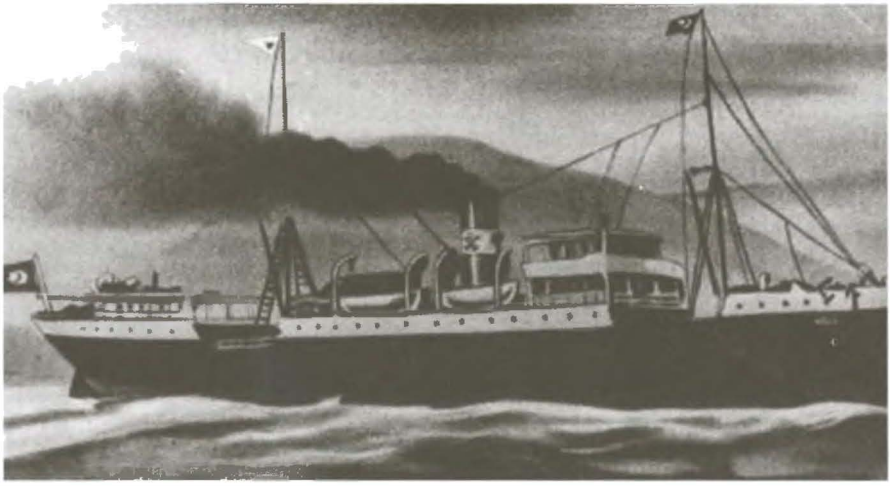
-Mutlaka muvaffak olacağız". Vedalaşıp ayrılırlar.[263]

Mustafa Kemal Paşa, İzmir'in işgal edildiği gün önce Bab-ı Aliye gitti. Burada Avni Paşa ve Mehmet Ali Beylerle görüştü. Mustafa Kemal, sonra Yıldız Sarayı'ndaki padişahı ziyaret etti. Bu görüşmede kendisine verilen memuriyetin çok önemli olduğunu belirten padişaha Mustafa Kemal, elinden geleni yapacağını söyledi.[264]

Kendisine verilen görevleri yerine getirip, İtilâf Devletlerinin şikayetlerine son verilmesi halinde Vahdettin ülkeyi yönetebileceğini sanıyordu. Mustafa Kemal, son gecesini Şişli'deki evde annesi ve yakınları ile geçirdi.

Nihayet Mustafa Kemal Paşa, 16 Mayıs 1919 da Bandırma Vapuru ile İstanbul'dan hareket etti. 19 Mayıs'ta Samsun'a çıktı. Türk Ulusunun yeniden doğduğunu müjdeleyen bu yolculuk, Türkiye Cumhuriyetinin kuruluşuna bir başlangıç ve ulusumuzun hayatında bir dönüm noktası olmuştur

[263] **Atatürk'ün Anıları**, s.215.
[264] **A.g.e.**, s. 221.

Mustafa Kemal'in 19 Mayıs 1919'da Samsun'a çıktığı Bandırma Vapuru.

SAMSUN'A ÇIKIŞINDAN, CUMHURİYETİN İLÂNINA KADAR MUSTAFA KEMAL

BÖLÜM 2

İKİNCİ BÖLÜM*

SAMSUN'A ÇIKIŞINDAN CUMHURİYETİN İLÂNINA KADAR MUSTAFA KEMAL

I. MUSTAFA KEMAL SAMSUN'DA: MÜCADELE'NİN MİLLÎLEŞME SAFHASI

M. Kemal Paşaya Meclis-i Vükelâ kararı olarak resmen bildirilen, oluşturulmasında kendi katkısının belirleyici olduğu 6 Mayıs 1919 tarihli talimatnameyi kısaca özetlersek, -Bölgedeki asayişsizliğin sebebinin tespiti ve güvenliğin sağlanması, -dağınık haldeki askerî malzemenin toplanıp muhafaza altına alınması, -çeşitli yerlerde asker toplayıp, orduyla gayri resmî bir yardımlaşmada bulunan komitelerin ortadan kaldırılması, gibi işlerin görülmesi için vazifelendirilmiştir. Samsun ve etrafında görülen bu rahatsızlığı ortadan kaldırmak üzere kullanılacak yetkiler; 3. ve 15. kolorduların günlük faaliyet, atama, yer değiştirme gibi işleri de dahil komutasını içermekteydi. Yetki alanı ise, Trabzon, Erzurum, Sivas ve Van illeri ile Erzincan ve Canik livaları, komşu vilâyetler Diyarbakır, Bitlis, Elazığ, Ankara, Kastamonu'daki askerî ve mülkî erkanı kapsamaktaydı[1]. Aslında o bu görevin gereklerini daha İstanbul'dayken yerine getirmeye başlamıştı. Nitekim, daha 11 Mayısta Sivas vilâyetine, Canik mutasarrıflığına, ve III. Kolordu komutanlığına bölgedeki eşkıya faaliyetleri hakkında bilgi vermeleri için telgraflar göndermişti[2].

---

* Bu bölüm Doç.Dr.Cezmi ERASLAN tarafından yazılmıştır.

1 Atatürk İle İlgili Arşiv Belgeleri, s. 22-24.

2 Utkan Kocatürk, Atatürk ve Türkiye Cumhuriyeti Tarihi Kronolojisi, Ankara 1988, s. 35.

M. Kemal Paşaya verilen yetki ve vazifeyi esas aldığımızda tarafları biraz daha iyi anlamak mümkün olacaktır. Osmanlı Genelkurmayı işgallere karşı direnme emri veremezken Paşaya verilen yetkilerin belirlenmesinde olumlu davranmış, sadrazam Damat Ferit Paşanın endişelerini gidermekte yardımcı olmuştu[3]. Meselenin Padişah yönüne baktığımızda görünürdeki vazifeden farklı beklentiler içinde olduğunu söyleyebiliriz. Rauf Beyin, M. Kemal Paşadan naklen anlattıkları ışığında onun da Paşadan "vatanı kurtarmasını" istediğini biliyoruz[4]. Ancak kastedilen kurtarma başında kendinin bulunacağı, hanedanının devam edeceği bir şekilde olacaktı. Bu kurtuluşun vasıtası ise bunu hak ettiğini göstermek değil, "akibetin tavazzuhuna intizaren vakar ve sekinetini muhafaza etmek"ti[5]. Yunanların İzmir'i işgalini İtilâf Devletleri nezdinde protesto etmekle görevlerini yaptıklarını düşünen Osmanlı yöneticilerine göre bu tavır hiçbir zaman hakkından vazgeçmek demek değildi[6]. Zira hakimiyet anlayışları fiili olmaktan çok şekli idi. M. Kemal Paşa tarafına baktığımızda mücadelenin sonunda olanların onun dimağında daha o günden varolduğunu, hedef alındığını görüyoruz. Mümkün olabilecek, her türlü yetkiyi bünyesinde toplayacak bir talimatname

---

[3] Falih Rıfkı Atay, **Çankaya**, İstanbul 1969, s. 174.

[4] Rauf Orbay, **Cehennem Değirmeni** II, s. 17. Atay, age, s. 171-174.

[5] Osmanlı Dahiliye Nezaretinin İzmir'in Yunanlarca işgali üzerine vilâyetlere ve mutasarrıflıklara gönderdiği 17 Mayıs 1919 tarihli şifre . Başbakanlık Osmanlı Arşivi, Dahiliye Nezareti Şifre Kalemi (DH ŞFR, 99 / 222.

[6] İzmir'in merkezinde işgalin 7 saat sürdüğü bu sırada Osmanlı askerlerinden ve vatandaşlardan hayatını kaybedenler olduğunu önemsemeyen hükümet, bütün bu onur kırıcı muamelelerden sonra hakimiyet alameti olarak değerlendirdiği polis ve jandarmanın vazifesini yapmaya devam edişini hakimiyetinin sürdüğünü iddia etmek için yeterli görmekteydi. BOA, DH.ŞFR, 33/222. Dahiliye Nezaretinden Menteşe Mutasarrflığına gönderilen aynı tarihli ve aynı mealdeki bir telgraf için bkz. DH. ŞFR, 99 / 223.

oluşturmak için çalışmayı yapan ve "her fani memura nasip olmayacak geniş yetkiler" elde eden şahıs M. Kemal Paşadır. Buna çok çalışır, zira düşündüklerini fiiliyata ancak böylelikle geçirebilecektir. Bekirağa bölüğünde ziyaret ettiği yakın arkadaşı Fethi (Okyar) Beye çok geniş yetkilerle donatılmış bir vazife ile Anadolu'ya gitmekte olduğunu, işgal devletlerinin elinde bir oyuncak haline gelen Padişah ve çevresinin ise kendi niyetlerinden haberleri olmadığını belirtiyordu. M. Kemal Paşanın hedefi vatanı kurtarmaktı. Bu noktada memleketin, aklı eren, sorumluluk sahibi her insanı ile hemfikirdi. Ancak onun zamanı gelmeden kimseye açmadığı, adeta millî bir sır gibi sakladığı fikirleri vardı. Bunların başında Cumhuriyet idaresi taraftarlığı, dinî hususlarda ise geleneksel anlayış dışında fikir ve yaklaşımları gelmekteydi. Mustafa Kemal Paşa bu fikir yapısı çerçevesinde devletin mevcut idare şeklini beğenmemekte, vatanı kurtardığında bu hususu halkın belirlemesini istemekteydi.

15 Mayıs 1919'da İzmir'in işgali duyulduktan sonra Samsun'a hareket eden M. Kemal Paşa istiklâl mücadelesinin millîleşmesi aşamasını da başlatmış oluyordu. 23 kişilik maiyeti ile birlikte İngilizlerin hemen dikkatini çekecek faaliyetlerine girişmekte gecikmeyecektir[7]. İstanbul'dan çıkışta İngiliz kontrolünden geçilmiş olmasına mukabil, Karadeniz Ordusu Başkomutanı General Milne, "9. Ordu teşkilinden vazgeçilmesinden sonra 9. Ordu müfettişinin

[7] Mustafa Kemal Paşanın 14 Mayıs 1919 tarihinde Samsun'da Üçüncü Ordu Komutanlığına gönderdiği şifrede karargah mevcudu 23 olarak gösterilmektedir. Karargahta görevli er ve erbaşlarda dahil bu sayı iki katına kadar çıkmaktadır. Kazım Karabekir, **Paşaların Hesaplaşması**, İstanbul 1992, s. 263-278.

ve geniş kurmay heyetinin" bölgeye gönderilmesinin sebebini anlayamadıklarını ifade etmişti[8].

Gerçektende sadece Samsun asayişsizliği için fazla iddialı ve geniş bir heyet söz konusuydu. Bununla birlikte Osmanlı Genelkurmaymın, yöredeki askerî varlığın dağınıklıktan kurtarılmasının amaçlandığını bildirmesi ilk aşamada yeterli görülmüştür. M. Kemal Paşanın Samsun'da bulunduğu 19-25 Mayıs tarihleri arasındaki düşünce ve faaliyetlerine geçmeden önce onun mevcut durumu nasıl gördüğüne işaret etmekte fayda vardır. Zira bundan sonra yapılacaklar için bu durum zemin oluşturacaktı. Nutukta, 'vaziyet ve manzara-i umumîye' başlığı altında, Osmanlı devletinin umumî harpte yenildiği, Osmanlı ordusunun her tarafta zedelendiği, şartları ağır bir ateşkes imzalandığını belirttikten sonra devlet ve milleti savaşa sokanların canlarının derdine düşerek ülkeyi terk ettiklerini, Padişahın sadece şahsını ve makamını düşünmekte olduğunu, hükümetin de "aciz, haysiyetsiz, yalnız padişahın emrine tabi, yalnız kendilerini koruyacak şartlara çoktan razı bir durumda olduklarını tespit etmektedir.

Diğer taraftan işgal kuvvetlerinin "mütareke ahkamına riayete lüzum görmediklerini", birer vesile ile donanma ve asker ile memleketin bütün köşelerinin işgalini gerçekleştirmeye başladıklarına dikkat çekmektedir. Milletler ve devletlerarası hukuku hiçe sayan bu tavırların protesto edilmesi medenî oldukları iddiasındaki dünyaya gerçeğin hiç de öyle olmadığını göstermek bakımından son

[8] **Harp Tarihi Vesikaları Dergisi (HTVD)**, Sayı: 1, vesika 15; Gotthart Jaeschke, **Kurtuluş Savaşı İle İlgili İngiliz Belgeleri**, (Türkçeye tercüme Cemal Köprülü), Ankara 1991, s. 120.

derece önemlidir. Bunlara ilâve olarak Osmanlı vatandaşı Hıristiyan unsurların gizli ve açık hususî emellerini devletin bir an evvel çökmesine yönelttiklerini de hatırlatmaktadır.

Bütün bu tespitlerden sonra mücadelesini dayandırdığı ve kendi meşruiyetini de sağlayacak olan milletin durumuna şöyle işaret etmekteydi: "Büyük harbin uzun seneleri zarfında, millet yorgun ve fakir bir halde". Ancak hemen her yerde birtakım inisiyatif sahibi vatandaşların kurtuluş çareleri düşünmeye başlamasıyla ortaya çıkan müdafaa-i hukuk cemiyetlerinin faaliyetlerinin bir ümit ışığı olarak ortada olduğuna da vurgu yapmıştır. Bu olumlu işaretlerin yanı sıra kurtuluşu İngiltere veya Amerika gibi devletlerin himayesini sağlamakta gören gazeteci, yazar, asker ve siyaset adamlarının oluşturduğu cemiyetlerin faaliyetlerinden de haberdardır. Nitekim gerek Erzurum, gerekse Sivas Kongreleri sırasında bu düşünce mensuplarının mücadele azmini kırıcı faaliyetleri ile uğraşmak zorunda kalacaktır. Devletin meşru müdafaa hakkını kullanmadaki en önemli dayanağı olan ordusu ise ateşkesin imzalanmasının hemen ardından savaşçı kesimi terhis edilmiş, kalanın da silâh ve cephanesi elinden alınmış fiilen bir kıymet ifade etmez haldeydi. "Kumandan ve zabitler, Harbi Umumînin bunca mihnet ve meşakkatleriyle yorgun, vatanın parçalanmakta olduğunu görmekle dilhûn, gözleri önünde derinleşen karanlık felaket uçurumu kenarında dimağları çare, çare-i halâs aramakla meşgul..." idi. Burada Mustafa Kemal'in son derece önem verdiği bir durum da 'millet ve ordunun' padişahın ve hükümetin acizliğinden ve kendilerini düşünmekten başka bir şey yapamaz halde olduklarından habersiz oluşudur. Üstelik "o makama ve o makamda bulunana karşı asırların kökleştirdiği dinî ve ananevî rabıtalarla muti ve sadık" oluşlarıdır. Dolayısıyla millet ve ordu kurtuluş çareleri ararken bu durumun etkisiyle kendilerinden

evvel hilâfet ve saltanat makamının kurtarılıp, kollanması gerektiğini düşünmektedir. "Halife ve padişahsız halâsın manasını anlamak istidadında" değildir. Burada halkın durumunun çok ta şaşırtıcı olmadığına işaret etmek gereklidir. Osmanlı aydını da son dönemler itibarıyla devletin nasıl kurtulacağına ilişkin fikir üretirken söz konusu makamları vazgeçilmez olarak değerlendirmişlerdir ki, bu anlayış Atatürk'ün Millî Mücadeleyi birlikte gerçekleştirdiği kadro içerisinde de yaygındır. Bunlar mücadelenin sonunda millet iradesinin egemenliğine dayanan Cumhuriyetin ilân edilmesini de yersiz ve zamansız olarak nitelemekten geri durmamışlardır.

İşte böyle bir ortamda görülebilen kurtuluş çarelerini maddeler halinde ifade etmek istersek; 1- İngiliz himayesi istemek, 2- Amerikan himayesi istemek, 3- Mahalli seviyede kurtuluş için çalışmak. Atatürk bu kararların hiç birisinde isabet görmediğini, zira dayandıkları mantık temellerinin çürük ve esassız olduğunu, Osmanlı Devletinin ömrünü tamamladığını belirterek, asıl kararın "hakimiyet-i millîyeye müstenit, bilâkaydüşart müstakil yeni bir Türk devleti tesis etmek" olduğunu ortaya koymuştur. Bu karar ve dayandığı tavır XX. Yüzyılın millî hakimiyetler asrı olduğu gerçeğine dayandığı için son derece sağlamdı. Türk düşüncesi içinde de bir dönüm noktası idi. Zira yaklaşık yarım asırdır aydın, bürokrat çeşitli kesimlerin gündeminde olan millet hakimiyeti düşüncesini fiiliyata geçirmekteydi. Takdir edilmelidir ki, böyle bir anlayış değişikliğini, hem de halk ile birlikte hayata geçirebilmek kolay bir iş değildir. Kendi iradesine dayanan bir sistemi hayata geçirebilmek için önce onun kaynağı olan milleti buna alıştırmak ve inandırmak mecburiyeti vardı. Dönemin haberleşme vasıtalarının yetersizliği ve işlevsizliği hatırlanacak olur ise bunun ne denli zor bir hedef olduğu anlaşılır.

Atatürk'ün bu noktada mücadeleyi halk ile birlikte götürebilmek için takip ettiği yol, aynı zamanda onun İnkılâp siyasetinin de ana hattını ortaya koyacak mahiyettedir: "Tatbikatı birtakım safhalara ayırmak ve vakayi ve hadisattan istifade ederek milletin hissiyat ve efkarını ihzar eylemek ve kademe kademe yürüyerek hedefe vasıl olmaya çalışmak"[9]. Gerçekten de hem askerî safahatın başarıyla sonuçlandırılmasında hem de savaştan sonra Türk milletini "muasır medenîyet seviyesine çıkarmak" hedefine endeksli inkılâpların yapılmasında bu usul takip edilmiştir. Nitekim O, mücadele aşama aşama geliştikçe millî hakimiyet esasına dayanan bir sisteme gidişin kaçınılmaz olduğunu fark ettiğini, ancak bunu ilk anda tamamen ifade etmediğini hatırlatıyor. Çünkü mevcut gelişmeler karşısında mücadeleye dahil olanların aralarında da "ananelerine, fikri kabiliyetlerine, ve ruhi haletlerine aykırı olan değişikliklerden ürkecekler" vardı. Başarı için en emin yol, her safhayı vakti geldikçe tatbik etmekti. Milletin gelişmesi için en emin yol da bu idi. Kısaca Atatürk, "milletin vicdanında ve istikbalinde ihtisas ettiği büyük tekamül istidadını bir millî sır gibi vicdanında taşıyarak peyderpey bütün heyet-i içtimaiyeye tatbik ettirmek mecburiyetinde" idi.

İşte bu düşünceler çerçevesinde Atatürk'ün Samsun'daki faaliyetlerini iki kısımda mütalâa edilebiliriz. a-Memuriyet sebebi olan asayiş ile ilgili çalışmaları, b-yöredeki temaslardan edindiği intibalar ve bunlara dayanan teklifleri. Öncelikle asayiş meselesini ele alan Paşa, Samsun ve çevresinde asıl huzursuzluk kaynağının Rum çeteleri olduğunu görüp buraya daha önce Dahiliye Nezareti Müsteşarlığı yapmış olan Hamit Beyin mutasarrıf olarak atanmasını, mer-

[9] Kemal Atatürk, **Nutuk** I, Istanbul 1973, (Türk Devrim Tarihi Enstitüsü, 13. Baskı) s. 14.

kezden istemiş, geçici olarak da III. Kolordu Komutanı Kurmay Albay Refet Bele'yi vazifelendirmiştir[10].

Hemen ordu ile temas arayan M. Kemal Paşa, 15. ve 20. Kolordu Komutanlarına "millet ve memlekete borçlu olduğu son vicdani vazifeyi birlikte yapma kararını bildirmiştir[11]. Halkın gerçek durumunu bilmediği hükümetine güvenmediğini gören Paşa, bölgede kimseyi muhatap kabul etmeyen İngilizlere karşı hükümetin varlığını göstermeyi hedeflemekteydi. İstanbul'da Padişahın şikayet ettiği emrivakilerle işgali genişletme, mevcut hükümeti yok sayma çabalarının Samsun'da da devam ettirilmesi Paşayı karşı tedbir almaya, hükümeti de tepki göstermek için uyarmaya sevk etmiştir[12]. Zira İngilizler Türk hükümetini yok sayıp istedikleri gibi hareket ederek işgali genişletmekte, kuvvet yerleştirmekteydiler.

Paşa, Samsundaki İngiliz subayları ile 20 Mayıs tarihinden başlayarak yaptığı görüşmelerde merkezi hükümetin fikrinde olduğu izlenimini vermenin yanı sıra, İngilizlerin – o sırada pek çok Türk tarafından da kabul ve ifade edilen- Osmanlı Hükümetinin kendi kendini idare edemeyeceği, bir süre yabancı himayesine muhtaç olduğu yollu fikirlerine rağmen, "Türklüğün yabancı idaresine tahammülü olmadığını", ancak "İngilizler gibi en medenî ırklardan müşavir teşkilâtçı olarak uzman ve tanınmış kişilerin hoşnutlukla karşılanacağı,Yunanlıların Osmanlı topraklarının hiçbir parçasını idareye hakları olamayacağının anlaşıldığını" bildirmişti.

---

[10] **Atatürkle İlgili Arşiv Belgeleri**, s. 33-34. Hamit Beyin tayini 24 Mayıs'ta gerçekleştirilmiştir.

[11] Atatürk, **a.g.e.**, s. 17.

[12] Samsun'dan 22 Mayıs 1919 tarihli şifre, **Harp Tarihi Vesikaları Dergisi (HTVD)**, II/4, Ankara 1953, vesika no. 69.

Aynı görüşmede İzmir'in ise hiçbir şekilde işgalinin kabullenilemeyeceğini vurgulayan Paşa, İzmir'in en az İstanbul kadar önemli olduğunu işaret ediyordu. 22 Mayıs 1919 tarihli bu uzun telgrafında İngiliz subaylarına, "milletin tek vücut olarak hakimiyeti millîye esasını ve Türk duygusunu hedef kabul ederek" mevcut hükümete bütün ruh ve vücudu ile bağlı bulunduğunu kesinlikle belirttiğini Sadarete bildirmekteydi. Paşanın millî hakimiyet esasını destekler tavırlarla dolu yazısı İstanbul'da rahatsızlık yaratmıştı. Yabancılara karşı söylenmiş olsa da netice itibarıyla şahsi hakimiyet esasına dayalı bir devletin üst makamlarına hitap ediyordu. Bununla birlikte İstanbul'dan raporlarının hükümet toplantılarında okunarak istifade edildiği bildiriliyordu[13]. M. Kemal Paşa bölgedeki Müslümanları da asayişi bozucu faaliyetlerden kaçınmaları için uyarmıştı. Müslümanların çıkaracağı hadiselerin memlekette yabancı işgalini genişleteceği için yine Müslümanların rahatsız olacağını belirterek onları kontrol altına alan Mustafa Kemal Paşa, Rumlara, tahriklerine karşı sert cevaplar alacaklarını hissettirmenin yanı sıra İngiliz ve Fransız subaylara da azınlıkların haksız iddialarını delilleri ile göstermeye gayret etmiştir[14]. Milleti idarecilerin hayal bile edemediği kadar mücadele taraftarı bulduğunu Nisan 1921'de ifade edecekti. M. Kemal Paşanın Samsun'a çıktığı sırada Damat Ferid Paşanın kabinesinin yenilenmesi dolayısıyla yayınladığı iradede Padişah, "şahsen her türlü fedakarlığa hazır olarak devlet ve milletin haklarını korumaktan başka bir emeli olmadığını bildiriyor, bu uğurda elbirliği ile fedakarane çalışmayı tavsiye ediyordu. İstanbul'da halk da İzmir'in

[13] Yarattığı rahatsızlık için bak. Rıza Tevfik, **Biraz da Ben Konuşayım**, İstanbul 1993, s. 54-55; Hükümetin cevapları için bak. **Atatürk ile İlgili Arşiv Belgeleri**, s. 32-35.

[14] Söz konusu çalışmalar için bak. Cezmi Eraslan, "Atatürk'ün Samsundaki Faaliyetleri (19-25 Mayıs 1919)" **19 Mayıs ve Millî Mücadelede Samsun Sempozyumu, Bildiriler**, Samsun 1994, s. 39-46.

işgali dolayısıyla galeyana gelmişti. İşgali protesto mitingleri son derece kalabalık oluyor, millî kimliği destekleyici mahiyet arz ediyordu. Padişah 26 Mayısta bir saltanat şurası toplayarak maruz kalınan felaketli durumdan nasıl kurtulabileceğinin görüşülmesini sağlamıştı. Ancak bu toplantıdan net bir sonuç alınamamıştır.

A. Mustafa Kemal Havza'da

Diğer tarafta ise, 25 Mayısta Samsun'dan Havza'ya gitmek üzere ayrılan M. Kemal Paşa, yol boyunca memleketin mevcut durumu hakkında gözlemlerde bulunma fırsatı da buldu. İnsanların can, mal ve azim kaybının en üst seviyeye çıktığını gördü[15]. Daha Samsun'dan ayrılmadan önce etnik, sosyal, ekonomik ve askerî durumu ve yetişmiş insanları hakkında bilgi aldığı[16] Havza'da, bir yandan sıhhati için kaplıcalardan istifade ederken diğer yandan da memleketin askerî durumunu tespit etmeye gayret ederek işgale seyirci kalınmaması için yetkilileri uyarmaya çalıştı. Havzalılara düşmanın "Türk milletini diri diri gömmek niyetini" anlatan ancak son bir gayretle kurtulmanın mümkün olduğu inancını veren Mustafa Kemal Paşa, bütün millî istiklâl hareketlerinde görülen bir hususîyetle uyarıyı öncelikle protesto mitingleriyle gerçekleştirmek istedi. Bu arada 28 Mayıs 1919 da Müdafaa-i Hukuk Cemiyetini kuran Havzalılar, 4500 kişilik "serdengeçtiler teşkilâtı"nı da Mustafa Kemal

[15] Yol boyunca arabasının sık sık bozulması üzerine civardaki köylülerle yaptığı konuşmalardan birisi meşhurdur. Memleketin işgal edildiğini söyleyen Paşaya karşın sakin sakin tarlasını süren köylünün son on yıllık dönemde kaybettiklerini anlattıktan sonra, geride kalan aile efradını kast ederek " hepsi benim sabanımın ucuna bakarlar. Şimdi benim vatanımda yurdumda aha şu tarlanın ucu. Düşman buraya gelinceye kadar benden hayır bekleme" şeklindeki cevabı genele yayılan bezginliği de göstermektedir. Şevket Süreyya Aydemir, **Tek Adam Mustafa Kemal, II(1919-1922)**, İstanbul 1967, s.23-24.

[16] 24 Mayıs 1919 tarihiyle Havza Kaymakamı Fahri Beye gönderdiği mektup için bak. **Cumhuriyete Doğru Atatürk ve Havza**, Havza Kaymakamlığı, Ankara 1998, s. 21-22, 85.

Paşanın emrine verdiler. 30 Mayısta Yörgüç Paşa Camiinde kılınan Cuma namazından sonra da ilk mitingi gerçekleştiren Havzalıların bu içten kabul ve destekleri Mustafa Kemal'e sonrası için ümit verici olmuştur.

Mahalli çapta bunlar olurken Mustafa Kemal'in 28 Mayısta vilâyetlere, mutasarrıflıklara ve doğrudan fikir birliği ve irtibat halinde olduğu Erzurum'da 15. Kolordu, Ankara'da 20. Kolordu, Diyarbakır'da 13. Kolordular komutanlıkları ile Konya'da ordu müfettişliğine gönderdiği tamim dikkat çekici ifadelerle doludur. "İzmir, Manisa ve Aydın'ın işgalleri gelecek tehlikeyi açıkça göstermiştir. Ülkenin toprak bütünlüğünü muhafaza etmek için "tezahürat-ı millînin daha canlı olarak izhar (gösterilmesi) ve idamesi (devam ettirilmesi) lâzımdır". Hayat ve istiklâlini işgal ve ilhak hadiselerinin milleti zapt olunamaz bir üzüntüye sevk ettiğine dikkat çekilerek "kabul ve hazmedilmesi mümkün olmayan bu durumun derhal ortadan kaldırılması için de bütün medenî ve büyük milletlerin adalet ve tesirlerinden anlayış beklendiği" vurgulanmıştır. Bunu gerçekleştirmek için büyük ve heyecanlı mitinglerle işgal devletleri temsilciliklerine ve hükümete etkili telgraflar çekilmesi, yabancılara tesir edilmesi, Hıristiyan halka iyi davranılmasını, yapılanların gayri-Müslimlere kaşı bir taarruz, bir husumet gibi değerlendirilmemesinin sağlanması gerektiğini bilhassa vurgulamıştır[17]. Özetlersek milletin ölmediği, canlı ve istiklâli hak eder seviyede olduğu barışçı bir tarzda gösterilecek, istilacı medenî devletlerin (!) adaleti beklenecekti. Bu yaklaşımın bir sonraki aşamada, meseleyi İtilâf Devlet-

[17] **Nutuk** I, s. 22-23. Burada Atatürk'ün 29 Mayıs'ta sadece, 3., 15. ve 20 Kolordu komutanlıklarına gönderdiği gizli bir yazıda topyekün bir direnişin "azimli ve namuslu ellerin milleti kısa ve doğru yoldan haklarını savunmaya ve istiklâle yöneltmesi ile mümkün" olabileceğini, Mülkî memurlardan güvenilir olanlarla işbirliği yapılarak gerekli teşkilâtın oluşturulmasının zaruretini belirttiğine işaret etmeliyiz.

leri ile yapılacak görüşmeler marifeti ile halletme düşüncesinde ısrarlı olan Osmanlı hükümetinin tarzından pek farklı olmadığı görüntüsü ortaya çıkmaktadır. Bu çabalardan umulan sonucun elde edilemeyeceği bilinmekle beraber medenî yolların denenmesi aşamasının gerçekleştirildiğini söyleyebiliriz. Tabiidir ki bu tamimin bir iki istisna ile gereği yapılmıştır. Bu çalışmaların mahiyeti hakkında bilgi isteyen Harbiye Nezaretine 30 Mayısta yapılan gösterilerin Türk milletinin maruz kaldığı saldırı ve haksızlıklara karşı kaynayan millî vicdanının tezahürleri olduğunu, memleketin en uzak köşelerine kadar yaygın bir mahiyette olduğunu bildirmiştir.

Ancak memleketin değişik yörelerindeki bu hareketlilik İngilizlerin dikkatini çekmiş ve 31 Mayısta Osmanlı hükümetinden izahat istemişlerdi. Bir ileri adım olarak 2 Haziran 1919'da Sivas vilâyetinde, Hıristiyanların can güvenliği kalmadığını mütarekenin 7. maddesinin işletileceğini ihtar etmişlerdi[18]. Bu tavırlara mukabil Mustafa Kemal, ne Sivas'ta, ne de civarında endişe edecek bir şeyin olmadığını, halkın İzmir'den başlayıp Manisa yönünde devam eden Yunan işgalinden duyduğu infialin tabii olduğunu, millî varlık tehlikeye düşmedikçe Hristiyan unsurlar için bir tehlikenin söz konusu olmayacağını, temin etmiştir. Ancak bu tür işgaller ve haksızlıklar sürdüğü müddetçe halkın tepkilerini engellemeye kimsede kudret görmediğini ihtar etmekten geri durmamıştır[19].

Sonuçta Anadolu'daki hareketliliğin motor gücünü oluşturduğu düşüncesi ile İngilizler 6 Haziranda M. Kemal Paşanın geri getiril-

[18] **Nutuk** I, s. 25.

[19] Bu tehditin kendisine iletilmesi üzerine Atatürk'ün 3 Haziran tarihli cevabı genel mantığını yansıtmakta, "herkes işi gücü ile meşgul, İtilâf Devletleri milletin hukuk ve istiklâline saygılı oldukça problem yoktur. Ancak millî istiklâl ve mevcudiyeti imhaya yönelik hareketlere karşı milletin heyecanını men etmeye teşebbüs edecek kimse tasavvur edemiyorum", **Nutuk**, s. 26.

mesini istemişlerdi. General Milne, Mustafa Kemal'in faaliyetlerini "kamuoyunu rahatsız edici ve askerlik bakımından da gereksiz" bulduğunu belirterek derhal İstanbul'a dönme emrinin verilmesini istemişti[20]. Baskıların artması üzerine Harbiye Nazırı Şevket Turgut Paşa da muhataplarına, müfettişin zaten İngilizlerin kendi istekleri üzerine gönderildiğini söylemesine rağmen 8 Haziranda Mustafa Kemal Paşaya İstanbul'a dönmesinin gerekeceğini bildirmiştir. Önce çağrılmasının gerçek sebebini öğrenmeye çalışan ve bu süre içerisinde hükümeti oyalayan M. Kemal Paşa, gelişmelerden 15. Kolordu Komutanı Kazım Karabekir Paşayı haberdar ederek; önceki örneklerden hareketle, Malta'ya gönderilmesi veya bir kenarda pasif görev verilmesini kabul edemeyeceğini bildirmiştir. Mecbur kalırsa resmî vazifeden ayrılarak milletle sonuna kadar çalışacağını da ilâve eden Paşa, vatan vazifesinde başarı için aynı fikirde bulunanların yardımlaşmaları gerektiğini bildirdi.[21] Bununla birlikte faaliyetlerini daha emin bir ortamda devam ettirmek için, Mustafa Kemal Paşa,13 Haziran'da Havza'dan ayrılarak, Amasya'ya geldi.

B. Mustafa Kemal Amasya'da

Burada şehrin ileri gelenlerince karşılanan Paşa, Amasyalıları hemen bir Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti kurmaya sevk etti. Beldenin idarî ve dinî liderleri kurucu oldular. Mücadelenin teşkilâtını oluşturma çabaları çerçevesinde Anadolu'da kalma kat'î kararı ile Trakya'yı da kazanmak için Cafer Tayyar Beye gönderdiği 18 Haziran

[20] **Harp Tarihi Vesikaları Dergisi** Sayı: 1, Vesika 17.
[21] **Askerî Tarih Belgeleri Dergisi**, Sayı 79, Belge 1685; Jaeschke, **Belgeler**, s. 130; Tayyip Gökbilgin, **Milli Mücadele Başlarken I**, s. 143-149.

tarihli telgrafında Trakya ve Anadolu Müdafaa-i Hukuk cemiyetlerini birleştirip Sivas'ta merkez oluşturma kararını bildirdi[22].

Bu arada daha İstanbul'da anlaştıkları üzere Rauf ve Ali Fuad Paşalar da 19 Haziranda Amasya'ya gelmişlerdi. Burada durum değerlendirmesi yaparken hükümetten gelen millî teşkilâtların sulh görüşmelerine zarar vereceği cihetle yasaklanması talebine mukabil bu kabil toplantıların işgalin kaldırılmasını sağlayıcı olduğunu bildirmişlerdi.

Sonuçta Rauf ve Ali Fuad Beylerin de imzaladıkları Amasya Tamimi 21-22 Haziran 1919'da yayınlandı. Millî Mücadele'nin dönüm noktalarından birini teşkil eden belgede, vatanın bütünlüğü ve istiklâlinin tehlikede olduğu, buna mukabil merkezi hükümetin mesuliyetinin gereklerini yerine getiremediğinden milletin yok farz edildiği tespit ediliyordu. Yapılması gerekli görülen hususların başında milletin hakiki vaziyetini ortaya koymak, haklı sesini dünyaya duyurmak geliyordu. Bu önemli görevi gerçekleştirmek için de her türlü baskı ve tesirden uzak, millî bir heyetin kurulması gerekli görülmüştü. Böyle bir heyeti teşkil için Anadolu'nun en emin mevkii Sivas'ta millî bir kongrenin biran önce toplanması kararı alınmıştı. Kongre üyeleri olarak vilâyetlerin her livasından milletin güvendiği üç temsilci- durumu millî bir sır halinde tutmak kaydıyla- gönderilmelidir. Bu sırada Doğu illeri adına 10 Temmuzda Erzurum Kongresi toplanacağı göz önüne alınarak diğer vilâyet temsilcileri Sivas'a gelebilirse, Erzurum Kongresi delegeleri de Sivas toplantısına katılır denmekteydi. Bütün bunların hülasası "milletin istiklâlini yine milletin azim ve kararı kurtaracaktı". Bu kararlara ilâveten millî cemiyetlerin haberleşmelerinin kat'îyen engellenemeyeceği,

[22] **İngiliz Belgelerinde Atatürk** I, s. 30.

askerî ve mülkî örgütlenmenin kat'îyen ilga edilmeyeceği, herhangi bir işgale elbirliği ile karşı konulacağı, silâh ve mühimmatın kesinlikle terk edilmeyeceği karara bağlanıyordu[23].

M. Kemal Paşa bu metni, sadece Ali Fuat Paşanın tereddütsüz imzaladığını söylemektedir. Paşa Kongre daveti için askerî ve mülkî erkana haber verildiğini, ayrıca içlerinde Abdurrahman Şeref Bey, Reşit Akif Paşa, Ahmet İzzet Paşa, Seyit Bey, Halide Edip Hanım, Kara Vasıf Bey, Ferit Bey (Nafia Nazırı), Sulh ve Selâmet Fırkası reisi Ferit Paşa (daha sonra Harbiye Nazırı), Cami Bey ve Ahmet Rıza Bey gibi İstanbul'un seçkin fikir ve siyaset simalarının da bulunduğu şahsiyetlere 21 Haziran tarihli mektuplar yazdığını belirtmektedir[24]. Mektubunda fikir ve kalem erbabına büyük fedakarlıklar düştüğünü belirten Paşa, yalnız kalem, miting ve tezahüratla büyük emellere ulaşılamayacağını, bu toplantıların, ancak halktan doğrudan gelen müşterek kuvvete dayanırsa sonuç alınabileceğine inanıyordu. İstanbul'daki muhalif fikirler ve gayr-i millî propagandalar pek yoğun görünüyordu ancak buradan çıkan sonuçların en önemlisi artık İstanbul'un Anadolu'ya hakim değil, tabi olmak mecburiyetinde olacağıydı.

Milletin istiklâlini yine milletin kendisinin kurtaracağını ifade ettikten sonra İstanbul'un Anadolu'ya tabi olması mecburiyetini vurgulayan M. Kemal Paşa bir ifadeyle millet hakimiyetine dayanacak bir idarenin işaretlerini vermiş bulunuyordu.

---

[23] **Nutuk** I, s. 30-31. Söz konusu kararlar ile ilgili olarak Kazım Karabekir, Ali Fuat Cebesoy, Rauf Orbay gibi şahsiyetlerin değerlendirmeleri için bkz. Mehmet Evsile, "Amasya Tamimi ve Atatürk'ün Amasya'daki Faaliyetleri", **Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi**, Sayı: 40, s. 69-97.

[24] **Nutuk** I, s. 35.

Sivas'taki kongre meselesinin gizli tutulması yolundaki hüküm gibi tamim de gizli kalamamıştır. Bilhassa İngilizlerin bu meseleyi ısrarla söz konusu etmeleri üzerine 23 Haziranda hakkındaki şikayetlerin hükümetçe dinlenmesi için hemen İstanbul'a gelmesi istenmiştir[25]. Mustafa Kemal Paşanın İstanbul'a gelmesini sağlamak için yapılanlarla başlayıp, Paşanın istifasıyla gelişen ve Erzurum Kongresine katılıp başkanlığa seçilmesi ile tamamlanan gelişmeler döneminin aslında 1930'lara kadar Türkiye'nin gündemini işgal edecek şahıs, olay ve müessese üçgenini belirlediğini söylemek yanlış olmaz.

Anadolu'da işgale karşı Müdafaa-i Hukuk ve Reddi İlhak Cemiyetinin mitingler ve telgraflarla milletin yaşama azim ve hakkını İtilâf Devletlerine ve dünyaya göstermeleri gereğine inanan M. Kemal Paşaya mukabil hükümet bu gibi çabaları diplomasi yolunun kapatılmasına sebep olur düşüncesi ile tasvip etmiyordu. Haziran başında Posta ve Telgraf ve Telefon Nezareti "Paşanın takındığı inatçı ve cüretkar tavrın memleketi büsbütün yabancılara çiğnetmeye" kadar gideceği düşüncesiyle Anadolu'dan gelen telgrafları tutma yoluna gitmiştir. 16 Haziranda kararın ilgili mercilere tamim edilmesi üzerine bunu "milletin sesini boğmak, vatanın parçalanmasına karşı milletin birleşmesine engel olmak gayesine dayanan canice ve haince bir girişim" olarak niteleyen M. Kemal Paşa emir geri alınana kadar İstanbul ile haberleşmeyi kesmeyi teklif etmiştir[26].

---

[25] **Atatürkle İlgili Arşiv Belgeleri**, s. 41-42.

[26] Mustafa Kemal Paşanın 20 Haziran 1919 tarihinde Trabzon Vilâyetine gönderdiği telgrafın metni için bkz **Atatürkle İlgili Arşiv**, s. 38.

İstanbul hükümeti ile Mustafa Kemal Paşa arasında bunlar olurken İngiliz komutan General Milne'de, M. Kemal Paşanın, müdafaa eylemleri plânlayan İttihatçılarla fikir ve işbirliği yaptığı iddiasıyla derhal azledilmesini istemekteydi. Hükümet de Dahiliye Nazırı Ali Kemal Beyin öncülüğünde; İstanbul'a dönme çağrılarına uymayan M. Kemal Paşayı azlettiğini bildirmişti. Paşanın yerine daha önce Bahriye Nazırı olan Hurşid Paşanın tayini düşünülmüştü. Ancak Hükümetin 23 Haziran tarihli kararı Dahiliye bakanlığı kanalı ile bildirilmesi üzerine, Paşa da kendini Padişahın tayin ettiğini, memuriyet olarak bağlı bulunduğu Harbiye Nezaretinden azli yolunda bir emrin gelmediğini, dolayısıyla vazifesi başında olduğunu belirterek mücadele zeminini oluşturmaya devam ediyordu[27]. Hakikaten Harbiye Nezareti azil işlemini yürürlüğe koymamıştı. Hükümet içinde görüş ayrılıklarını en açık biçimde ortaya koyan bu gelişme memleket genelindeki fikri çatışmaların da bir göstergesi gibi idi. Mustafa Kemal'in görevden alınması için ilk emri veren İçişleri Bakanı Ali Kemal hükümet kararı ilgili vilâyetlere gönderdiği tamimde, "M. Kemal Paşanın büyük bir asker olmakla beraber zamanın siyasetinden o kadar anlamadığı için iyi niyet ve gayretine rağmen müfettişlik görevinde asla başarı kazanamadığını" belirtiyordu[28].

Ali Kemal'e göre Mustafa Kemal Paşa yurt sathında yeni müdafaa örgütleri hazırlamak ve mevcutları desteklemekle halkın boş

---

[27] Erzincan Mutasarrıfı Eşref Beyin 29 Haziran 1919 tarihinde Sadaret makamına gönderdiği şifre telgraf için bkz. **Atatürkle İlgili Arşiv**, s. 45.

[28] **Nutuk I** s. 36. Mustafa Kemal Paşanın durumu mahalli yöneticiler arasında da tereddüt yaratmaktaydı. Nitekim Van Valisinin bu konudaki sorusuna "Mustafa Kemal Paşa mazul ve efal ve harekâtı hükümetçe gayri makbul olduğundan kendisiyle teşrik-i hareket gayri caizdir" cevabı veriliyordu. DH.ŞFR, 101/19-35

yere öldürülmesine, zulüm görmesine sebep olmaktaydı. Çünkü devlet artık hiç bir şekilde savaşacak güce sahip değildi. İşgalcilerle askerî çatışmalara girmek onların elimize bırakmaya razı oldukları ufacık vatan parçasını da kaybetmek demekti. Buna sebep olmak ise en ağır cezaya müstahak olmakla eşdeğerdi.

Mustafa Kemal Paşa Anadolu'daki faaliyetlerinin başlangıcı için her bakımdan emin gördüğü Sivas'ta bir kongre düzenleme fikri ile işe girişmişti. Ancak gelişmeler düzenleme hazırlıkları daha önce gerçekleştirilen Erzurum Kongresine katılmasını gerektirmişti. Ancak İstanbul hükümeti ve bilhassa Dahiliye Nezareti onun büyük önem verdiği Sivas'taki çalışmalarına engel olmak ve halk nazarındaki itibarını sarsmak için bir takım hazırlıklar içine girmişlerdi. Bunu haber alan Mustafa Kemal Paşa, 26 Haziranda Amasya'dan mümkün olduğu kadar kimsenin haberi olmadan ayrılarak kendisi aleyhine bir takım iddiaların ortaya atıldığı ve tutuklanması için hazırlıkların yapıldığı Sivas'a doğru yola çıktı. İstanbul hükümetinin kendisi aleyhindeki çalışmalarını halk nazarında etkisiz bırakmak için onlardan çekinmediğini göstermenin en doğru yol olacağı düşüncesiyle hızla hareket edilerek, Dahiliye Nezaretinin görevlisi Ali Galip'in hiçbir hazırlık yapmasına imkân bırakmadan Tokat üzerinden 27 Haziranda Sivas'a gelen Mustafa Kemal Paşa, kendisi de eski bir asker olan Ali Galip Beyi şiddetle azarlayarak kimlere hizmet ettiğinin farkına varmasını sağladı. "Sivas'ta millî teşkilât hazırlanması ve nasıl davranılması gerektiği konusunda gereken direktifleri verdikten sonra yanında karargah heyeti ve Rauf bey olduğu halde yolu üzerindeki yerleşim birimlerinde halkla temas

ederek önce Erzincan'a 3 Temmuz'da ise Erzurum'a ulaştı[29]. Şehre gelişinde 15. Kolordu komutanı Kazım Karabekir Paşa kurmay subayları ile başta olmak üzere Erzurum Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti merkez heyeti tarafından karşılanan Mustafa Kemal Paşa, hemen mevcut durum hakkında değerlendirmelere girişerek, halkı aydınlatmaya özel bir önem verdi. Bu sırada Çukurova'dan Erzurum'a dönen bir göçmen kafilesi ile yaptığı konuşma onun Türk insanının vatan ve istiklâline bağlılığına imanının haksız olmadığını göstermesi bakımından önemlidir: Rusların Erzurum'u işgali sırasında Çukurova'da bulunan köylünün, geçinememekten değil de şehrinin düşman eline düşmesinden duyduğu endişe ile bol kazançlı Çukurova'yı terk edip dönmesini "Son günlerde işittim ki, İstanbul'daki ırzı kırıklar, bizim Erzurum'u Ermenilere vereceklermiş. Geldim ki göreyim, bu namertler kimin malını kime veriyorlar?" şeklinde ifade etmesi Mustafa Kemal Paşayı duygulandırmış, yaşlı gözler ile arkadaşlarına dönerek; "Bu milletle neler yapılmaz" diyerek güvenini göstermişti.[30]

Erzurum günleri ile birlikte bağımsızlık savaşı için yeni bir dönem başlamaktaydı. Bunun bilinci ile Mustafa Kemal Paşanın ekibi ile etraflı bir durum değerlendirmesine ihtiyaç duyduğu görülmektedir. Erzurum'un görevden alınmış Valisi Münir Bey, Bitlis valiliğinden istifa etmiş olarak Erzurum'da Paşayı bekleyen Mazhar Müfit Bey, Onbeşinci kolordu komutanı Kazım Karabekir Paşa, Rauf Bey, İzmit eski mutasarrıfı Süreyya Bey, karargah heyetinden, Erkan-ı Harb Reisi Kazım Bey, Erkan-ı Harp Hüsrev (Gerede) Bey

[29] Cemal Enginsoy, "Atatürk Biyografisinden Sayfalar" I, **Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi**, Sayı: 9, s. 563.

[30] Atatürk'ün Erzurum'a gelişi ve faaliyetleri için bkz. Cevat Dursunoğlu, **Millî Mücadelede Erzurum**, 1946, s. 89-90.

Doktor Refik (Saydam) Bey ile bundan sonraki aşamayı konuşan Paşa, karşılaşılabilecek her türlü sıkıntı ve tehlikeleri, yapılmak gerekecek fedakarlıkları gündeme getirmiştir. "Millî gaye için ortaya atılacakların bugün imhasını düşünen yalnız saray, hükümet ve ecnebiler" olduğunu, fakat "bütün memleketin iğfal edilmesini, aleyhe çevrilmesini ihtimal dahilinde görmek" gerektiğini hatırlattı Böyle bir durumda önder olacakların "her ne olursa olsun, gayeden dönmemesi, memlekette barınabilecekleri son noktada, son nefeslerini verinceye kadar, gaye uğrunda fedakarlığa devam edeceklerine işin başında karar vermelerinin icap ettiğini" vurguladı. Kalplerinde bu kuvveti görmeyenlerin baştan yola çıkmamalarını isteyen Paşa, söz konusu mücadelenin resmî makamlar ve görevler ile devamına imkân olmadığını, açıkça ortaya çıkmak ve milleti mücadeleye kazanmak gerektiğine dikkat çekti. Bu noktada kendisi azl edildiğine göre onunla çalışanların da aynı cezalarla karşılaşacaklarını bilmelerini ve öyle devam etmelerini isteyen Paşa, kendisinin liderlik sevdasında olmadığını, ancak birinin ortaya atılmasının şart olduğunu, ancak hareket tarzının tek olduğunu ısrarla ifade etti. Bütün bu şartlar ışığında, birlikte devam etmek isteyenlerin bundan sonra da şimdiye kadar olduğu gibi en üst komutan gibi emirlerinin yapılması gerektiğini temel şart olarak ileri süren Paşa arkadaşlarının onayını aldıktan sonra Erzurum Kongresinin bir an evvel gerçekleştirilmesinin şartlarını hazırlamaya başladı. Zira ilân edilen program yaklaştığı halde temsilcilerin gelmesi gecikmekteydi.

Bu aşamaya kadar devletin en büyük amiri olan ve Mustafa Kemal Paşanın da bağlılığını son noktaya kadar devam ettireceğini ifade etmek ihtiyacını hissettiği Padişahın müdahalesi yok gibi görünmekteydi. Ancak İngilizlerin 5 Temmuzda Samsun'a ek askerî

kuvvet çıkarmaları üzerine gerek 3. Kolordu Komutanı Miralay Refet Beyin, İngiliz yetkilileri protestosu ve gerekse M. Kemal Paşanın sahilden içeriye hiçbir kuvvetin girmesine izin verilmeyeceğini ve bu yoldaki hazırlıkları Saray'a bildirmesi iplerin kopmasını kaçınılmaz hale getirmiştir[31]. Yunanlılarla uğraşacak gücü olmadığına inanan hükümete İngilizlerle çatışma ortamı doğmaktaydı. Ne Padişahın ne de hükümetinin buna tahammülleri olamazdı. Nitekim 8 Temmuz tarihiyle Padişah adına çekilen telgraflarda; Paşanın hazırlıklarının İngilizlerin dikkatini çektiği ve bunun Konferans Osmanlı meselelerini görüşürken olumsuz etki yapacağı dolayısıyla zararlı olacağı belirtiliyordu. Hükümet çevrelerinde Devletin istiklâlini kazandığında merkezden taşrayı kurtarabileceği, ancak taşradan merkezin kurtarılmasının imkânsız olduğu vurgulanarak, İstanbul'un işgal edilmesi ve elden çıkması tehlikesine dikkat çekildi. Yapılacak en akıllı işin ülke genelinde asayişi sağlamak olduğuna işaretle iyi niyetle girişilen bu çabadan vazgeçilmesinin kaçınılmaz bir mecburiyet olduğu savunuldu[32]. Hükümetin bu tavrı "İngiltere devletiyle mühim anlaşmazlıklar çıkmasına sebebiyet verecek derecede tehlikeli" bulması üzerine Paşanın görevden alınması emrini bir an evvel vermesi için Padişahı tazyik etmesi üzerine Padişahın, "istifa edip İstanbul'a gelmesi halinde yabancıların baskısıyla onur kırıcı bir davranışa maruz kalabileceği ihtimaline karşı İngilizlerden kesin söz aldığını, İstanbul'a dönmekte tereddüt etmemesi ge-

[31] **Atatürk ile İlgili**, s. 45-46. Gerçekten de Atatürk, 7 Temmuz 1919 tarihli telgraf raporunda her türlü askerî hazırlığın yapıldığını, eğer asker çıkarılırsa buna yurt güvenliği açısından kesinlikle müdahale edeceğini, başka türlü bir harekete imkân olmadığını belirtiyordu.

[32] 8 Temmuz 1919 tarihli ve Padişah emri üzerine çekildiği bildirilen telgrafın metni için bkz. **Atatürk ile İlgili**, s. 46-47.

rektiğini" bildiren telgrafı saray başkatibi Ali Fuad (Türkgeldi) tarafından gönderilmiştir[33].

Son gelişmeler üzerine İngiliz Amiral Calthorpe hükümete verdiği bir nota ile M. Kemal Paşa ve Refet Bey hakkında acilen tedbir alınmasını istemiş 8 Temmuz gecesinin geç saatlerinde yapılan telgraf haberleşmesinde Padişah M. Kemal Paşanın burada giriştiği değerli çabaların İngilizlerce vatan müdafaasından farklı anlaşıldığını belirterek görevine son verildiğini bildirmişti. Mustafa Kemal de cevap olarak, faaliyetlerinin yanlış anlaşılması dolayısıyla hükümet ve saltanatın zor durumda kalmasına, baskıya uğramasına razı olmayacağını, bunun için de sadece müfettişlikten değil, askerlikten de ayrılarak fedakarlıkta bulunacağını belirtmişti. Paşanın, bu telgrafında saltanat ve hilâfet makamı ile yüce milletine hayatının sonuna kadar bağlı kalacağına söz vermesi dikkat çekmektedir. Zira, Paşa bağımsızlık mücadelesinde halkı yanında tutabilmek için söz konusu makam sahipleri ile bağları tam olarak koparmamak gerektiğinin bilinci ile hareket ediyordu[34]. Bu aşamaya kadar olan dönem için M. Kemal Paşa için hükümet ve Padişahın ayrı tavır koyduğunu söyleyebiliriz. Ancak olaylar geliştikçe Padişahın da Hükümetiyle aynı noktaya geldiğini göreceğiz. (Erzurum Kongresinden sonra nişan ve rütbelerinin alınması gibi)

M. Kemal Paşa 9 Temmuz 1919 tarihli genelgesi ile orduya, askere ve millete: memleketi ve milleti parçalanmaktan korumak ve Yunan ve Ermeni emellerine kurban etmemek için millî Mücahede'ye milletin sade bir ferdi olarak devam edeceğini bildirdi. Mustafa Kemal Paşanın hem müfettişlikten hem de askerlik gö-

[33] **Atatürk ile Ilgili**, s. 50.
[34] **Atatürk ile İlgili**, s. 52.

revlerinden istifasının akabinde Türk İstiklâl harbinin en dramatik sahneleri birbiri ardına yaşandı. Müfettişlik kurmay heyeti başkanı Kazım Paşanın yeni durumda kendine yeni bir görev istemek üzere evrakları teslim etmesiyle başlayan heyecan Kolordu komutanı Kazım Karabekir Paşanın "kolordusu ve şahsı adına bağlılıklarını" bildirmesi ile normale dönmüştü. Bu aslında istiklâl harbi için bir kader anıdır. Zira Kazım Karabekir Paşaya Mustafa Kemal Paşayı tevkif edip İstanbul'a gönderme emri verilmişti[35]. Diğer taraftan İngilizlerin temsilcisi olarak silâhların toplanması işinden sorumlu olan Allbay Rawlinson'un kongreyi engelleme yolundaki tehditlerine karşı, kongrenin açılmasına "milletçe karar verildiğini" haykıran Paşa, hükümetlerinin bu faaliyete izin vermeyeceğini belirterek, "ne hükümetinizden, ne de sizden müsaade istemedik ki, böyle bir müsaadenin verilip verilmeyeceği söz konusu olsun!" dedikten sonra silâh zoru ile engelleme tehditleri üzerine "o halde biz de mecburi ve zaruri olarak, kuvvete kuvvetle karşı koyar ve her halde milletin kararını yerine getiririz. Ne pahasına olursa olsun kongreyi açacağız!" diyerek mücadelelerinin millet hizmeti olduğunu net bir biçimde ortaya koymuştur. Bu aynı zamanda "kuvve-i galibeye maddeten mukavemete imkân yoktur" diyerek galiplerin merhametini bekleyen merkezi idarenin aciz yaklaşımından tamamen farklı bir bakış açısını ortaya koymaktadır.

Rauf Bey de 10 Ağustos'ta istiklâl mücadelesinde sonuna kadar M. Kemal Paşa ile çalışacağını ilân etti[36]. Bu esnada Vilâyat-ı Şarkiyye Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti Erzurum Şubesi Reisi Raif Efendi cemiyetin başına geçme teklifinde bulunmuştu. Teklifi kabul

[35] **Kazım Karabekir, İstiklâl Harbimiz**, İstanbul 1969, s. 70; Bu dönemin başarılı bir psikolojik tahlili için bkz. Şevket Süreyya Aydemir, **Tek Adam** II, s.101-117.

[36] Bu sıradaki gelişmelerin ayrıntıları için bkz. Sina Akşin, **İstanbul Hükümetleri ve Millî Mücadele** I, İstanbul 1992, s. 469-471.

eden Paşa, cemiyetin idare heyetinde Süleyman Albayrak, Raif, Necati ve Cevat Dursunoğlu ile çalışmalarına başladı. Temsilcilerin bir an evvel Erzurum'a gönderilmesi için ilgili vali ve kolordu komutanlıklarıyla yazışmaları hızla gerçekleştiren Mustafa Kemal Paşa kongrenin ilân edilenden 13 gün sonra da olsa toplanması için yeterli sayıda temsilcinin gönderilmesini sağlamıştı[37]

Bu esnada Sadrazam Ferid Paşa Paris Konferansından başarısız bir şekilde dönerek istifa etmiş, ancak adeta "adam" bulamaz konumdaki Padişah tarafından yeniden hükümeti kurmakla görevlendirilmiştir. Bu esnada M. Kemal Paşa maiyeti ve Rauf Beyle birlikte hazırlıklarına yukarda işaret ettiğimiz Erzurum Kongresine katılacaklardır.

II. KONGRELER DÖNEMİ

A. Erzurum Kongresi

Trabzon ve Erzurum Müdafaa-i Hukuk Cemiyetlerinin birlikte düzenledikleri kongre 23 Temmuz-7 Ağustos 1919 tarihleri arasında faaliyet göstermiştir. Erzurum, Sivas, Trabzon, Siirt, Amasya, Tokat, Erzincan, Giresun, Rize, Bitlis ve Van illerinden toplam 62 delegenin gelmesi beklenen kongrede ağırlıklı olarak Erzurum, Trabzon ve Sivas temsilcileri dikkat çekmekteydi[38].

---

[37] **Nutuk,I**, s. 46.

[38] Kongreye katılanların adedi hususunda ihtilâf vardır. Mustafa Kemal Paşanın kongreye girebilmesi için istifa eden Erzurum delegesi Cevat Dursunoğlu 54, Mazhar Müfit Kansu 55 sayısını vermektedir. Kansu'ya göre delege tam sayısı 57 olup Elaziz ve Diyarbekir delegeleri gelememişlerdi. Bkz. Mazhar Müfit Kansu, **Erzurum'dan Ölümüne Kadar Atatürk'le Beraber**, I, Ankara 1988, s. 79-80 Delege sayısındaki ihtilâf muhtemelen kongrenin açılışını takiben bazı delegelerin kongreyi terk etmelerinden kaynaklanmaktadır. Nitekim, Şevket Süreyya Aydemir Trabzon heyetinden bazı delegelerin kongrenin açılışından sonra kongreyi terkedip gittiklerini belirtmektedir. Şevket Süreyya Aydemir, **Tek Adam II**, İstanbul 1967, s. 120. Erzurum Kongresi hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Fahrettin Kırzıoğlu, **Bütünüyle Erzurum Kongresi**, Ankara 1993.

Erzurum Kongresi öncesi askerlikten istifa ettikten sonra giydiği kıyafet (1919)

M. Kemal Paşa ve Rauf Beyin, Kazım Karabekir Paşanın aracılığıyla, Binbaşı Kazım Bey ve Cevat (Dursunoğlu) Beylerin yerlerine merkez delegesi olarak katıldıkları Kongre, millî hareketin halk tabanına dayanmasında ilk önemli adımını oluşturmuştur. Mustafa Kemal Paşa, Kongre açılışında yaptığı konuşmada, mütarekeden sonra her yerde haksız işgallerin ancak millî iradeye dayanmayan hükümetin çare bulamayacağı ve boyun eğeceği kanaati ile mukaddesatını bizzat korumak gayesiyle toplandıklarını ifade etmişti. Paşa aynı konuşmada sıkıntıların millî kontrolden uzak hükümetlerin aczinden, millî vic-danın inkar, kuva-yı millîyenin ihmal olunmasından genişlediğine dikkat çekmiştir. İngiliz sömürgesi Müslü-manların, her yerde Mısır, Hindistan, Afganistan, Suriye ve Irak'ta millî istiklâl için mücadele ettiklerine dikkat çeken Paşa, Kuzey Kafkasya, Azerbaycan ve Gürcistan'ın Rusya'ya, Nahcivan'da Ermenilere karşı varlık mücadelesine girdiklerini örnek göstererek Türkiye'nin de mukadderatına hakim bir millî iradenin ancak Anadolu'dan çık-

masını beklediğini söyleyerek katılımcıların mücadele azmini arttırmaya gayret sarf etmişti[39]. Bu etkileyici konuşmanın sonunda Paşa hedefi, "millî iradeye dayanan millî bir şuranın kurulması ve kuvvetini millî iradeden alacak bir hükümetin teşkil edilmesi" olarak göstermişti[40]

Kongrenin ülke geneline, hükümete ve İtilâf Devletleri temsilcilerine gönderdiği kararlar, Amasya Genelgesi'ndeki esasların daha geniş çapta zemin bulması olarak değerlendirilebilir. Nitekim, alınan kararlara baktığımızda bu husus açık bir şekilde gözükmektedir: 1-Bağlı kazalarıyla Trabzon, Samsun ile Doğu vilâyetleri (Erzurum, Sivas, Diyarbakır, Elazığ, Van, Bitlis) ve müstakil livaların hiç bir sebeple birbirinden ve Osmanlı camiasından ayrılması imkânsızdır. Kısaca millî sınırlar dahilinde vatan ayrılma kabul etmez bir bütündür.

2- Vatanın birliğini, millî istiklâli, saltanat ve hilâfet makamlarını korumak için millî kuvvetleri amil, millî iradeyi hakim kılmak esastır.

3- Her türlü müdahale ve işgal Rumluk ve Ermenilik oluşturmaya çalışmak şeklinde değerlendirileceğinden birlikte müdafaa ve mukavemet esas kabul edilmiştir. Hıristiyan unsurlara siyasî hakimiyet ve sosyal dengeyi bozacak imtiyazlar verilemez.

4-Merkezi hükümetin istilacı devletlerin baskısı sonucu bu bölgeyi terk etmek durumunda kalması ihtimaline karşı hilâfet ve saltanata bağlılık ve millî hukuku temin edecek tedbirler alınmıştır.

---

[39] Kemal Atatürk, **Nutuk III**, s. 921-931.
[40] Atatürk, **Nutuk** I, s. 65.

5-Gayr-i Müslim unsurların Osmanlı Devleti kanunlarıyla elde etmiş oldukları haklara saygılı olmak esastır.

6-Mondros Mütarekesi'nin imzalanma tarihinde hududumuz dahilinde kalan yerler ve hususîyle Doğu Anadolu vilâyetlerindeki dindaş ve ırkdaşların, haklarına uygun bir karar İtilâf Devletlerinden beklenmektedir.

7-İstiklâl ve toprak bütünlüğü saklı kalmak kaydıyla millîyet esaslarına saygılı, memleketimize karşı istila emeli beslemeyen herhangi bir devletin fenni ve sınaî, iktisadî yardımı memnunlukla karşılanacaktır.

8-Millet meclisinin biran evvel açılıp hükümeti kontrol etmesini sağlamak mecburiyettir.

9-Aynı millî maksattan doğan cemiyetler Şarki Anadolu Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti olarak tek çatı altında toplanmıştır.

10-Kongre, köylerden şehir merkezine kadar mevcut millî teşkilâtı birleştirmiştir.

Mustafa Kemal Paşanın başkanlığında Rauf Beyin de katıldığı 9 kişilik bir temsil heyeti oluşturan kongre, siyasî idare aciz kalsa da milletin yenilmez, ihmale gelmez bir yaşama arzusuna sahip olduğunu göstermiştir[41]. Kongre kararları gereği oluşturulan Temsil Heyeti'nin üyelerini 1-Mustafa Kemal Paşa, 2-Rauf Bey, 3- Raif Efendi (Erzurum eski milletvekili), 4-İzzet Efendi (Trabzon eski milletvekili), 5-Servet Bey (Trabzon eski milletvekili), 6-Şeyh Fevzi Efendi (Erzincan'da Nakşi Şeyhi), 7-Bekir Sami Bey (Beyrut eski

[41] Kongrenin mebus seçimlerinin bir an evvel yapılmasına ilişkin mektubunun, Mebusan Meclisinin toplânmasında etkili olduğu yorumu için bkz. Dursun Ali Akbulut, "Erzurum Kongresinin Son Günü" **Atatürk Üniversitesi, Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü Dergisi**, Sayı: 3, Erzurum 1989.

valisi), 8-Sadullah Efendi (Bitlis eski milletvekili), 9-Hacı Musa Bey (Mutki aşiret reisi)'ler oluşturmaktaydı. Ancak Mustafa Kemal Paşanın da belirttiği üzere bu heyet hiçbir zaman bütün üyeleriyle bir araya gelerek çalışamamıştır. Öyle ki, Mustafa Kemal Paşa Sivas Kongresine heyet olarak katılma kararını , kendisi, Rauf ve Raif Beyler, Şeyh Fevzi Efendi ile Sivas'ta Bekir Sami Beyin oyları ile (5 kişi ile çoğunluk) alabilmiştir. Sivas'taki kongreye ise Mustafa Kemal, Rauf ve Raif Beyler ile Şeyh Fevzi Efendi iştirak etmişlerdi[42].

Bu esnada kongreyi dağıtması hususunda emir almasına rağmen desteğiyle Millî Mücadele'nin devamını sağlayan Kazım Karabekir Paşanın İstanbul'a karşı kongreyi savunması dikkate değer bir hadisedir[43]. Karabekir, 16 Ağustos tarihli telgrafında Mustafa Kemal Paşa ve Rauf Beyin daha İstanbul'da iken "Doğu vilâyetlerinin halkının karar ve girişimleriyle meydana geldiğini" hatırlatmıştı. Bu girişimde siyasî ve şahsi hiçbir tesirin olmadığını vurgulayan Kazım Paşa, Mustafa Kemal Paşa ve Rauf Beyin "durumu daha ziyade bilmelerinden, bilâkis hükümetimizin mevkiini düşünerek mevcut millî kuvvetleri daha sakin ve merkezâne bir şekle sokarak iyi bir şekilde idare ettiklerinin açıkça" görüldüğünü bildirmekteydi[44].

---

[42] **Nutuk** I, s. 67. Bu kişiler Erzurum'da seçilen temsil heyetinden olmak üzere zikredilmişlerdir.

[43] İstanbul hükümetinin 29 Temmuz tarihli Mustafa Kemal Paşa ve Rauf Beyin tutuklanıp İstanbul'a gönderilmesine dair kararları bunu uygulayabilecek tek ciddi askerî kuvvetin komutanı olarak Kazım Karabekir Paşaya ulaşmıştır. Paşanın aynı gün Harbiye Nezaretine gönderdiği telgrafta " Mustafa Kemal Paşa ve Rauf Beyin, faaliyetlerinin vatan ve milletin amaç ve menfaatlerine ve yürürlükteki kanunlara aykırı olmadığını" belirtmenin yanında, Mustafa Kemal Paşanın askerlikteki ve sonrasındaki hizmetleriyle tanındığını, ülke menfaatlerine aykırı hareket etmeyen bir komutanı da tutuklayamayacağını bildirmesi Anadolu hareketinin önderleri arasındaki birliğin güzel bir örneğini teşkil eder. Tafsilatı için bkz. Fahrettin Kırzıoğlu, **Bütünüyle Erzurum Kongresi**, Ankara 1993, s. 61.

[44] **Atatürk ile İlgili**, s. 60-61.

Diğer yandan Manda ve himaye konusunda Erzurum Kongresinde açık ve net bir tavır konmuş olmasına rağmen bilhassa İstanbul'da entelektüel çevrelerde Amerikan mandası düşüncesinin yayılmasından tedirginlik duyan Mustafa Kemal Paşa, 27 Ağustos akşamı özel bir toplantı yaparak alınması gereken tavrı belirlendi. İstanbul'daki Vasıf Bey, Halide Edip Hanım gibi bazı şahsiyetlerin, Amerikan mandasının kurtuluş için tek çare olduğu yolundaki ısrarları ve propaganda çalışmaları üzerine, "Amerikan mandası diye çırpınanlar düşman işgali altında bulunan, sinirleri ve zaafları ile bu millete ve bize inanmayanlardır. Bizim hayal ve macera peşinde koştuğumuzu sananlardır. Eğer bunlar, Anadolu'nun ve Türk milletinin gerçek duygularını bilseler; bizim çalışmalarımızın hedefini kavrayabilseler, Erzurum Kongresi'nin kararlarının nasıl bir millî vicdan mahsulü olduğunu takdir edebilseler, bu yanlış fikirlerinden utanç duyarlar" derken muhataplarını "bunlar, ümitsizlik ve bozgunluk içinde realitelerden uzak olarak yaşayan ve ne yapacaklarını, ne yapılmakta olduğunu bilmeyen insanlar" olarak nitelemiştir. Kongrenin duygularını açıklıkla belirttiğini, Heyet-i Temsiliye'nin kararını verdiğini belirten Paşaya göre, "Millî irade şuur ve istikametini bulmuştur. Davamız yürümektedir ve yürüyecektir. Başarmamak için hiçbir sebep yoktur"[45]. Ancak "hiçbir menfi kararı tanımayacağız, Millî hakimiyet esasını ve Millî Meclis kararını dile getirmeyen hiçbir anlaşmayı, hiçbir taahhüdü kabul etmeyecek ve tanımayacağız" diyerek kararlılığını ve inancını ortaya koyan Mustafa Kemal Paşanın uğraşmak zorunda olduğu diğer önemli bir konu kendi yakın çevresi içinde ortaya çıkmıştır: Mustafa Kemal Paşanın liderliği meselesi.

[45] Kongre günleri hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Mazhar Müfit Kansu, **Erzurumdan Ölümüne Kadar Atatürk'le Beraber**, I, Ankara 1988.

Erzurum Kongresine katılmasının bazı kişilerce istenmemesinden sonra kongre reisliğine seçilmesinden rahatsızlık duyanların olduğuna işaret eden Paşa, kongre sonrası oluşturulacak temsil heyetine girip çalışmasının da mahzurlu görüldüğüne dikkat çekmekteydi. Bu düşünceleri "millî faaliyetin bütün manasıyla milletten doğduğunu göstermek hareketi kuvvetlendirecek bir hususdur. Ancak tanınmış ve merkezi hükümetle ters düşmüş, hilâfet ve saltanat makamına asi olmuş birinin millî hareketin başında görülmesi hareketin millî değil hususî olduğu kanaatini uyandıracağı için mahzurludur" şeklinde özetleyen Paşa, kendi kanaatini ise "evvela, ben behemehal kongreye dahil olmalı ve onu idare etmeli idim. Çünkü zaman geçirmeksizin irade-i millîyenin faaliyete geçirilmesini ve milletin bizzat fiilen ve müsellehan ittihazı tedabire başlamasını temin zaruretine kani idim"sözleri ile açıklar[46]. Mustafa Kemal Paşa özel önem verdiği 1-Sivas Kongresi'ni toplayabilmek ve memleketi ve bütün milleti yalnız bir heyetle temsil etmek için, 2-Yalnız doğu vilâyetlerini değil bütün vatanı aynı dikkat ve hassasiyetle müdafaa etmek ve kurtarmak için herhangi bir heyetle başarılı bir çalışma olamayacağının bilincinde idi. Tarih de onu haklı çıkarmıştır.

Atatürk, açıkça ortaya atılarak millî ve askerî hareketin başına geçmesinde kendi geleceği açısından bazı mahzurların olduğunu gören realist bir insandır. Ancak millet ve memleket meselelerinde şahısların kendi hayatlarının düşünülmesinin pek de gerçekçi olmadığına inanmaktadır. Nitekim, "tarih gayrikabili itiraz bir surette ispat etmiştir ki, büyük meselelerde muvaffakiyet için kabiliyet ve kudreti lâyetezelzel (sarsılmaz) bir reisin vücudu elzemdir" düsturu

[46] Atatürk, **Nutuk**, I, s. 69.

ile bütün devlet adamlarının aciz ve ümitsizlik içinde milletin başsız olarak karanlıklar içinde kaldığı bir sırada kendisini vatansever olarak gösteren herkesin hatır ve gönlünü kırmamak düşüncesi ile hareket edilerek büyük güçlüklerin aşılamayacağının altını çizmekteydi. "Millet, memleket, siyaset ve ordu idareleriyle hiçbir alaka ve münasebetleri ve bu hususta liyakatleri görülmemiş, tecrübe edilmemiş gelişigüzel zevata bu büyük vazifenin bırakılamayacağının", bırakıldığı takdirde milleti kandırmış olacağının da bilincindeydi[47].

B. Sivas Kongresi

Kongrede oluşan Temsil Heyeti hemen Sivas Kongresi'nin hazırlıklarına girişmiştir. İstanbul hükümeti M. Kemal Paşa ve ekibinin tutuklanarak İstanbul'a getirilmesi çarelerini ararken heyet, maddî sıkıntı sebebi ile rahat hareket edememekteydi[48]. Batı Anadolu'dan gelecek temsilcilerin gecikmesi üzerine yaklaşık üç hafta kadar Erzurum'da beklendikten sonra 29 Ağustos'ta hareket edilmiştir. Bu arada da yöredeki mahallî ve dinî bakımdan etkili şahıslara millî harekete katılma ve destek verme konusunda mektuplar gönderilmişti[49]. Erzurum'dan Sivas'a gelirken yolda onun Sivas'a daha önce bildirdiği tarihten geç gelmesini sağlayacak bir takım tertiplere girişilmesi de onu durduramamıştır. Nitekim, Erzincan Boğazının eşkıyalar tarafından tutulduğu gerekçesi ile ilerlenmeme-

---

[47] **Nutuk I**, s.70-71.

[48] Bu günlerde çekilen maddî sıkıntının giderilmesinde Erzurum Müdafaa-i Hukuk cemiyetinin gayretleri takdirle anılmalıdır. Ellerindeki mevcudu kongre delegelerinin ihtiyaçlarına harcadıklan sonra maddî açıdan zor durumda kalan cemiyet yöneticileri, emekli binbaşı Süleyman Beyin birikmiş parasını vatan ve milletin selameti uğrunda harcanmak üzere, kimseye duyurulmaması koşuluyla vermesi üzerine Mustafa Kemal Paşa ve ekibinin yol masraflarını karşılayabilmişlerdi. Dursunoğlu, **Millî Mücadelede Erzurum**, s. 137-138; Kansu, **Erzurum'dan Ölümüne Kadar**, I,s. 168-177.

[49] Bu mektupların içeriği için bkz. **Nutuk**, III, s.937-945.

Sivas Kongresi'ne katılanlardan bir grup Kongre Başkanı Mustafa Kemal'le.

si telkinine karşı "muayyen günde Sivas'ta bulunamazsam, şurada veya burada şu veya bu sebeple ürküp durduğum Sivas'ta ve her tarafta duyulursa panik başlayabilir, işler alt üst olabilirdi. O halde karar tehlikeyi göze alıp yola devam etmek. Başka çaremiz de yoktu"[50] diyerek hayatını mücadelenin aksamaması için nasıl riske attığını göstermiştir. Her ne kadar bir takım emniyet tedbirleri alınmışsa da mücadelenin geleceği için belirsiz bir yola girmek tercih edilmişti.

[50] **Nutuk** I, s. 84-85.

Nihayet 2 Eylülde Sivas'a gelen Paşa, öncelikle mahalli idarecileri mücadele düşüncesine kazanmıştır. Bu kongrenin gerçekleşmesine engel olmak için de Fransız jandarma subaylarının aktif muhalefeti ve tehditleri söz konusu olmuştur. Ancak Mustafa Kemal, toplanacağı aylarca önce ilân edilmiş millet teşebbüsünden vazgeçilmeyeceğini herkese göstermiştir. 4 Eylülde açtığı kongreye yakın çevresinin muhalefetine rağmen başkan seçilmiştir[51]. 38 veya 41 delegenin katıldığı belirtilen kongre delegelerin sayıca azlığa karşın Afyon, Alaşehir, Bor, Canik (Samsun), Çorum, Bursa, Balıkesir Denizli, Eskişehir, Erzurum, Erzincan, Hakkari, İstanbul, Nevşehir, Niğde, Saruhan (Manisa), Kastamonu, Tokat gibi yurdun her yöresinden katılımla daha çok millî kongre vasfı haizdir[181]. Başlangıçta usul tartışmaları, üyelerin ittihatçılık yapmayacaklarına dair yemin etmelerinin gerekliliği ve yoğun şekilde Amerikan mandası tartışmaları yer almış olmasına rağmen, mücadeleyi tamamen kanuni bir zemine oturtan kongre, hükümetin yetersiz kalması üzerine millet adına harekete geçtiklerini belirtiyordu. Büyük bir kısmının askerî, siyasî ve ekonomik bakımlardan ayakları üzerinde duramayacağını düşündükleri millet için Amerikan yardımını en uygun çare olarak gördükleri toplantıda Mustafa Kemal Paşa, kongre reisi sıfatıyla üyeleri Meclis-i Mebusanın açılışı için merkezi hükümeti zorlama yönüne sevk etmiştir[53].

---

[51] Rauf, Bekir Sami Beyler ile İsmail Fazıl Paşanın muhalefeti için bkz. Kansu, **Erzurum'dan Ölümüne**, I, s. 232-233.

[52] Erzurum Kongresi gibi burada da delege sayısı tartışmalıdır.

[53] Sivas Kongresindeki manda tartışmaları için bkz. Uluğ İğdemir, **Sivas Kongresi Tutanakları**, Ankara 1986, s. 79-81.

Mustafa Kemal ve Sivas Kongresi Azaları.

Genel yapısı itibariyle vatanın bütününde Osmanlı cemiyetinin bütün fertlerini geniş bir yelpazede ele alan kararlara gelince: 1-30 Ekim 1918 (Mondros Ateşkes Anlaşması) tarihindeki sınırlar içinde Osmanlı vatanının ayrılma kabul etmez bir bütün oluşu.

2-Devlet ve milletin kurtuluşu için millî gücü etken, millî iradeyi hakim kılmak gerekliliği teyit edilmiştir.

3-Rumluk ve Ermenilik teşkili yolundaki her türlü işgale direnileceği.

4-Rum ve Ermeni gibi gayri müslim unsurlara sosyal dengeyi bozucu herhangi bir ayrıcalık verilemeyeceği, tekrar vurgulanmıştı.

5-Kongre, hükümetin vazifesini yapamaması durumunda vatan ve milletin selameti için gerekli tedbiri aldığını,

6-İtilâf Devletlerinin, bu topraklar üzerindeki tarihi ve kanunî haklarımızı tanımasını beklediğini,

7-Siyasî istiklâl ve toprak bütünlüğüne saygıyı esas alarak, her hangi bir devletin fennî, sınaî ve ekonomik yardımını memnuniyetle karşılayacağını belirtmiştir.

8-Millî cemiyetleri "Anadolu ve Rumeli Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti" olarak birleştiren Kongre,

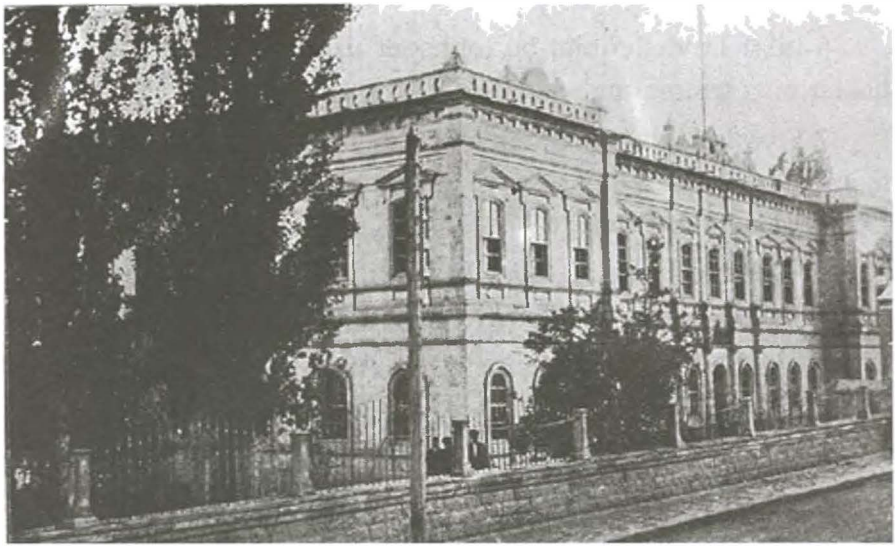
9-Mukaddes amacı takip edip teşkilâtı idare etmek için Temsil Heyetine 6 yeni üye seçmiş,

10-Merkezi hükümetin meclisi derhal toplayarak, millet ve devletin mukadderatına ilişkin bütün kararlarını meclisin denetimine sunmasını ısrarla talep etmiştir.

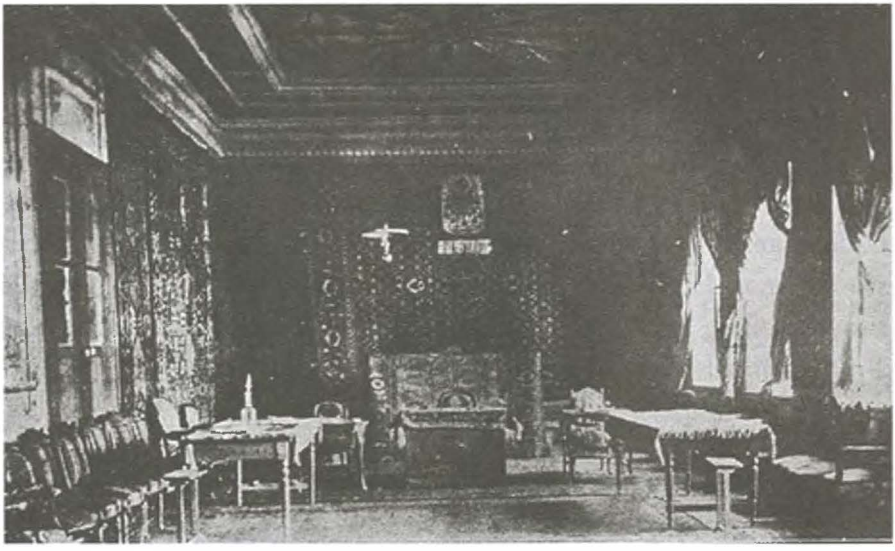
Kongrede, Erzurum'da belirlenen Temsil Heyetine 6 üye daha ilâve edilerek 15 kişilik Heyet-i Temsiliyenin TBMM'nin açılışına kadar görev yapacağı vuzuha kavuşturuldu. Ancak bu heyet de hiçbir zaman tam kadro çalışamamıştır. İlk ay, 9-11 üye ile, 13 Ekimden itibaren ise genelde 4-5 üye ile kararlar almıştır. 31 Kasımdan sonraki toplantılarına ise Mustafa Kemal Paşa katılmamıştır. Bu kararlarda İstanbul'u Meclisin açılması düşüncesine yönlendirme, Meclisin bağımsız hareketinin önemi, meşru sınırlarda kalma gerektiği zaman silâhlı mukabele kararları ile taşra teşkilâtlarının fikrinin alınması hassasiyeti dikkat çeken hususlar olarak sayılmalıdır[54].

Ali Fuad Paşa Batı Anadolu Umum Kuva-yı Millîye Kumandanlığına getirildi. Kamuoyunu Heyet-i Temsiliye ve Kongre kararları lehine hazırlamak üzere İrade-i Millîye Gazetesi çıkarıldı.

[54] Bekir Sıtkı Baykal, **Heyet-i Temsiliye Tutanakları**, Ankara 1989.

Sivas Kongresinin toplandığı Sivas Lisesi binası.

Sivas Lisesinde "Sivas Kongresi"nin içtimalarını yaptığı tarihi salon. (4-11 Eylül 1919)

Kısaca, ordusu, hükümeti, basın organı ile yeni bir anlayışa sahip Türk devletinin temel unsurları oluşmaya başladı. Bundan sonraki safha yeni devletin şifresi olan Hakimiyet-i Millîyenin bütün millet fertlerince benimsenmesine ve mücadelenin başarılmasına tanık olacaktır. Kongre tamamlanır tamamlanmaz, kendisine karşı İngilizlerle ortak tavır içine giren hükümeti devre dışı bırakma ve Padişaha doğrudan muhatap olmayı sağlama yolunu seçti. 13 Eylülde İngilizlerle, toprak bütünlüğü ve İstanbul'un başkent kalmasına mukabil mandanın kabulünü resmî leştirerek gizli bir anlaşma imzalayan Damat Ferid'den Padişahla milletin arasından çekilmesi istendi. Kabul edilmeyince meşru bir hükümetin işbaşına gelişine değin, İstanbul ile Anadolu haberleşmesinin kesileceği tehdidinde bulunan millî hareket 1 Ekim 1919'da Damat Feridin istifasıyla ilk adımı kazanmış oluyordu. Bu arada Türkiye de bulunan bir Amerikan araştırma heyetinin başkanı olan General Harbord ile 22 Eylülde görüşen Mustafa Kemal, başarısızlık halinde yapılacak şeyi; "yapılacak her türlü teşebbüsten sonra başarısızlık milletin ölümü demektir. Millet hayatta olduğu sürece başarısızlık söz konusu olamaz" şeklinde izah ederek, millete dolayısıyla başarıya olan inancını göstermiştir[55].

Burada Damat Ferid Paşanın istifasından hemen önce Padişah adına yayınlanan bir beyannameye değinmeliyiz. Padişahın hükümeti desteklediğini gösteren bu beyannamede dolaylı bir ifadeyle de millî hareket barış görüşmeleri sırasında hükümeti zayıflatmakla suçlanmakta idi. 25 Eylül'de Mustafa Kemal Paşa ile görüşen eski arkadaşlarından Erkan-ı Harbiye Mirlivalarından Abdülkerim Paşa da "kıblegah-ı umur-ı amme ve kabulgahı makasıd-ı aliye" olan

[55] Atatürk, **Nutuk**, I, s. 173; Seçil Akgün. **General Harbourd'un Anadolu Gezisi ve Raporu**, İstanbul 1981, s. 124-125.

Padişahın her şeyden haberi olduğunu bildirmekteydi. M. Kemal Paşa Padişah beyannamesinin millî hareketin gerçek mahiyetine vakıf olmayan insanları etkileyeceğinden endişeleniyordu. Nitekim, Hürriyet ve İtilâf Fırkası ve bazı askerî cemiyetler hükümete destek verdiler.

Netice olarak Padişah Anadolu hareketi ile uzlaşacak bir kabine oluşturmak üzere Ali Rıza Paşayı görevlendirmiştir. Bu tavır bir yandan uzlaşmacı olarak nitelendirilirken diğer taraftan da Padişahın bu zor dönemde liyakatli adam bulma sıkıntısının bir tezahürü olarak kabul edilmelidir. Zira Tevfik Paşa ve Ali Rıza Paşa sadareti reddederken O, A. Rıza Paşa kabinesinin zaten hülle bir kabine olacağını ifade etmekteydi[56].

C. İstanbul–Ankara Arasında Uzlaşma: Amasya Protokolleri

Ali Rıza Paşa kabinesi ile görüşme ve uzlaşma için 2 Ekim 1919'da teşebbüse geçen M. Kemal Paşa, "Erzurum ve Sivas Kongrelerinde tayin ve tespit edilen teşkilât ve millî maksada riayet edersе kuva-yı millîyenin kendisine yardımcı olacağını bildirmişti[57]. Ancak buna mukabil kabinenin de Millet Meclisinin seçilip, fiilen vazife yapmaya başlayıncaya kadar milletin mukadderatı üzerine taahhüde girmemesi, sulh konferansına milletin emellerini hakkıyla bilen ve itimadına mazhar olan kişilerden seçmesi gerekecekti. Burada iki taraf arasındaki anlayış farkına işaret etmekte fayda vardır. Mustafa Kemal Paşa, her şeyi Meclisin bir an evvel açılıp kontrolü ele almasına vesile olarak kullanırken, İstanbul kanadı olumlu bir

[56] Ali Fuat Türkgeldi, **Görüp İşittiklerim**, Ankara 1984, s. 245.
[57] Atatürk, **Nutuk** III, s. 1059-1061.

hükümetin göreve getirilmiş olmasını yeterli bulmaktaydı ve Heyet-i Temsiliyenin feshedilmesi için yeterli zemin olarak değerlendiriyordu.

Bundan sonra Mustafa Kemal Paşanın hükümeti, daha önce millî harekete karşı yapılan yanlışların düzeltilmesi için yönlendirmeye çalıştığını görüyoruz. Askerî ve mülkî sahada kadro hususunda yönlendirme çabalarına mukabil, hükümetin kongre kararlarından habersiz görünmesi ortamı germişse de Mustafa Kemal Paşanın itidalli yaklaşımları ilişkilerin kesilmesini önlemiştir. Ancak Heyet-i Temsiliye'nin fesih edilmemesi ve hükümeti yönlendirme çabaları millî hareketin önderleri arasında fikir ayrılıkları yaratmıştı. Söz konusu süreçte Mustafa Kemal Paşanın ön plâna çıkması ve politik yönlendirmeleri Kazım Karabekir Paşayı da rahatsız etmiştir.

Karşılıklı telgraf görüşmelerinden sonra iki tarafın isteklerinin heyetlerce görüşülmesi kararı alındı. Nitekim İstanbul hükümetini Bahriye Nazırı Salih Paşanın, Heyet-i Temsiliye'yi M. Kemal Paşa, Rauf ve Bekir Sami Beylerin temsil ettiği heyetler arasında 20-22 Ekim 1919 tarihinde Amasya görüşmeleri gerçekleştirilmiş, ikisi gizli 5 protokol yapılmıştır[58].

21 Ekim 1919 tarihli birinci protokolün tamamı Salih Paşanın kabulünde sakınca görülmeyen teklifleridir. On maddelik protokolün dikkat çekici maddelerinin başında İttihatçılığın ve İ.T. fikrinin memlekette yeniden uyanması veya emarelerinin görülmesinin son derece sakıncalı olduğu yer almış, İtilâf Devletleri ve gayri müslimler ittihatçılığın aleyhinde oldukları için vatanın felaketine yol açabileceği, endişesi dile getirilmiştir. 2. maddede İstanbul hükümeti ve millî teşkilât arasında temel noktalarda anlaşmaya varıl-

[58] Amasya görüşmelerinin tutanakları için bkz. **Atatürk ile İlgili Arşiv Belgeleri**, s. 67-69.

mış, ayrılık kalmamıştır. Bundan dolayı hükümetin pozisyonunu olumsuz etkileyebilecek durumlardan kaçınılmalı, 3. madde, Cemiyetin intikam politikası izlemeyerek muhalifleri tutuklamaması, 4. maddede tehcir suçlularının cezalandırılması isteği, 5. madde de ise, savaşa girmenin olumlu olduğu fikrinin memleketin selâmeti için seslendirilmemesi dikkat çekmektedir. 6. madde milletvekili seçimlerine müdahale olmaması aleyhimizdeki cereyanların gücünü azaltacağından önemli olmanın yanı sıra meşhur ittihatçıların seçilmemesi ve çeşitli fırkaların meclise girmesinde fayda olduğunun vurgulanması demokrasi düşüncesinin gelişimi açısından ilginçtir[59]. Kışkırtıcı yürüyüşler ve yazılardan uzak durulmalı, hükümetin leh ve aleyhinde bir şey yazılmamalı, asayişin temini için, gazeteci suikastlarının tasvip edilmediği ilân edilmelidir.

İkinci protokol 22 Ekim 1919 tarihli olup, Sivas Kongresi beyannamesinin tasdiki mahiyetindedir. Bunda da kısaca, mütareke sınırlarının Türk taleplerinin asgarisi oldukları, Kürt meselesinin önlenmesi gereken bir fitne olduğu, Kilikya, Aydın ve Meriç sınırlarında fedakarlık olamayacağı vurgulanıyordu. Müslüman olmayanlara ayrıcalık verilmeyeceği, dış yardımın şeklini meclisin belirleyeceğini kabul ediyordu. Meclisin yasama ve yürütme vazifesini hakkıyla yapmaya başlamasından sonra Temsil Heyeti kendisini fesh edecekti. İstanbul'da Meclisin görevlerini hakkıyla yapamayacağını göz önüne alarak Anadolu'nun emin bir yerinde toplanması Salih Paşaya kabul ettirilmişti. Salih Paşa hükümetine bu son maddeyi kabul ettiremez ise istifa edecekti. Üçüncü protokoldeki ağırlıklı konu, milletvekilleri arasında İ.T. mensubu ve orduda hataları

[59] İstanbul hükümetinin empoze etmeye çalıştığı hususların, İngiliz Muhipleri Cemiyetinin etkili ismi Said Molla'nın beklentileri ile örtüşmesi dikkat çekmektedir. Said Molla'nın fikirleri için bkz. M. Fatih Sancaktar, **Said Molla ve Türkçe İstanbul Gazetesi**, İ. Ü Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 1996.

görülen kişilerin yer bulamaması için Temsil Heyetinin irşad suretinde münasip telkinlerde bulunacağıdır. Gizli kaydıyla imzalanmayan 4 protokol de bazı subay ve kumandanların ordudan çıkarılıp divan-ı harbe verilmesiyle ilgili emirler düzeltilecektir. Malta'ya sürgün edilenlerin dönmelerine çalışılmasının yanısıra, Ermenilerin zalimlerinin de mahkemeye verilmeleri kabul edilmiştir. İzmir'in boşaltılması yolunda miting yaptırılması, Jandarma, Merkez Polis Müdürü ve Dahiliye Müsteşarlığının değiştirilmesi, İngiliz Muhibleri Cemiyetinin halktan imza toplaması, yabancılar tarafından satın alınan cemiyetlerin ve yayın organlarının faaliyetleri önlenecek ve Aydın millî kuvvetleri iaşe ve insan gücü bakımlarından desteklenecekti. Millî harekete katılan memurların yerlerinde tutulmasına mukabil, karşı hareketleri dolayısıyla işten el çektirilenlerin yeni bir göreve tayinlerinde fikir alışverişi, Batı Trakya muhacirlerinin naklinin temini gibi hususlarda işbirliği yapılacaktı. Yine gizli ve imzasız beşinci protokolde, Paris Barış Konferansına gönderilecek temsilciler hakkında bazı belirlemeler yer almaktadır[60].

Ana hatları ile ifade edilecek olursa, Amasya görüşmeleri Anadolu hareketinin İstanbul yönetimi tarafından resmen tanınmasını sağlamıştır. Böylece her iki tarafın da vatanın bağımsızlığına çalışacağı ümidi güçlenmiştir. Ancak, İstanbul hükümeti ile Anadolu hareketinin bu yakınlaşması uzun ömürlü olmadığı gibi, ilk darbeyi Salih Paşanın İstanbul'a döner dönmez katıldığı hükümet toplantısında aldı. Zira M. Kemal ve ekibinin hassasiyetle üzerinde durduğu Meclisin çalışma yeri konusunda İstanbul sert tavır aldı. Meclisin İstanbul dışında toplanması söz konusu olamazdı. Harbiye Nazırı Cemal Paşa ile M. Kemal Paşa arasında Meclisin İstanbul'da top-

[60] Atatürk, **Nutuk**, I, s. 242-249.

lanmasının gerekliliği ve mahzurları konusunda aynı dönemde telgraf görüşmeleri yapılmıştı[61]. Netice itibariyle M. Kemal Paşa daha iyisi işbaşına gelene kadar Ali Rıza Paşa kabinesini sonuna kadar zorlamak istemiyordu. Diğer yandan Amasya görüşmeleri sırasında Sivas'tan birtakım kişiler İstanbul'da Padişaha müracaat ederek sadakatlerini bildirmiş, dolayısıyla Heyet-i Temsiliye'nin merkezinde bile duruma hakim olamadığı görüntüsünü vermişlerdi.

Zaten Müdafaa-i Hukuk heyetleri ve komutanlarla yapılan toplantılarda da İstanbul tercih ediliyordu. Bu meyil de bize olayların gelişme istikametini değerlendirmede M. Kemal Paşanın ne derece ileri görüşlü olduğunu göstermektedir. 16 Kasım 1919 tarihinde üst düzey yetkililerin katıldığı Sivas toplantısında Meclisin İstanbul'da toplanması, ancak milletvekillerinin Ankara'ya gelecek heyet-i Temsiliye tarafından Trabzon, Samsun, İnebolu, Eskişehir ve Edirne gibi merkezlerde toplanarak yapılacak çalışmalar hakkında aydınlatılmaları kabul edildi. Milletvekillerine, Mecliste bir Müdafaa-i Hukuk grubu kurmaları ve M. Kemal Paşayı meclis riyasetine seçmeleri telkin edilecekti. Kasım-Aralık aylarında yapılan seçimlerde Müdafaa-i Hukuk adayları büyük bir başarı kazandılar. M. Kemal Paşa da Erzurum Mebusu oldu. Bu gelişme İstanbul'da yankı buldu. Bu arada Heyet-i Temsiliye milletvekilleri ile yakın temasta bulunmak için 27 Aralıkta Ankara'ya geldi. Milletvekilleriyle 5 Ocak 1920 tarihinde yapılması düşünülen toplantı hükümetin dolaylı engellemelerine rağmen düşük katılımla da olsa gerçekleştirildi. Diğer taraftan Harbiye Nezareti 28 Aralık 1919 da M. Kemal Paşanın nişan ve unvanlarının geri verilmesini teklif etmiş, hükümetin aynı

[61] Atatürk, **Nutuk** I, s. 279-282.

gün kabulü Padişah tarafından 3 Şubat 1920'de ancak tasdik edilmiştir[62].

Doğu Cephesi komutanı Kazım Karabekir Paşa ile görüştükten sonra Rauf Beyin İstanbul'a gitmesine razı olan Paşa, Ankara'da kalmayı tercih etmiştir. Bu günlerde küçük gruplar halinde Ankara'ya gelen milletvekilleri ile Mecliste takip edilecek siyasetin ana hatları hakkında görüşmeler yapılmaya devam ediliyordu.

İstanbul'da Osmanlı Meb'usan Meclisi ve İtilâf Devletleri Donanması.

İstanbul'da ve son beldelerde ittihatçı kökenli adayların seçimi kazanmaları üzerine Padişah Vahideddin Meclisi açmakta tereddüt etmiş, ancak 12 Ocak 1920'de son Osmanlı Mebusan Meclisi törenle faaliyetine başlamıştır. Meclis Başkanlığına Reşat Hikmet Bey seçilirken, millîyetçiler "Felah-ı Vatan" adlı bir grup oluşturdular.

[62] **Atatürk ile İlgili**, s. 79.

Ankara'daki M. Kemal Paşanın beklentilerine cevap vermeyen bu çalışmalara karşın Meclis Türk milletine en büyük hizmetlerinden birini yaparak 22 Ocakta Misak-ı Millîyi görüşüp 28 Ocakta kabul ve 17 Şubatda ilân etmiştir. Misak-ı Millî esas itibarıyla M. Kemal Paşanın henüz kolağası iken 1907'de seslendirdiği sınırlarla büyük bir uyum içerisindedir[63]. Nitekim "1-Mütareke sınırları içerisinde İslâm çoğunluğun oturduğu bölgelerin hepsi hiçbir şekilde bölünmez bir bütündür. 2-Halkoyu ile vatana katılan Kars, Ardahan, Batum'da gerektiğinde halkoyuna başvurulması kabul edilecektir. 3-Boğaz güvenliğini koruma esası çerçevesinde, dünya ticaret ve ulaşımına açılması Osmanlı ve ilgili devletler kararına bağlıdır. 4-Azınlık hakları, civardaki Müslümanlara sağlananlarla mukayeseli olarak tanınacaktır. 5-Millî ve iktisadî gelişmeyi sağlamada tam istiklâl esas olup bu borç ödemeleri için de geçerlidir. 6-Batı Trakya'nın hukukî durumu halkoyu ile belirlenecektir", gibi müstakil bir devlete yaraşır esaslar İtilâf Devletlerini aşırı derecede rahatsız etmiştir. Anadolu hareketinin onaylanması manasını da taşıyan millî misak, Osmanlı hükümetini de rahatsız etmiştir. Nitekim Ali Rıza Paşa devlet ve millet kaderine hakim olarak nitelediği Mebusan Meclisi çalışırken Kuva-yı Millîye ve Heyet-i Temsiliye'nin lüzumsuzluğuna işaretle bu oluşumların feshini istedi. M. Kemal barışın imzalanmasına kadar heyetlerin vazifeye devam edeceğini bildirdi. Hükümetin İtilâf Devletlerinin baskısı ile, Anadolu yanlısı Harbiye Nazırı ve Genel Kurmay Başkanını azlettirmeleri Paşanın İtilâf Devletlerine güvenilerek güçlerin dağıtılamayacağı fikrinde ne kadar haklı olduğunu göstermektedir. Artan baskılar neticesi Ali Rıza Paşa 3 Mart 1920'de istifa ile yerine adeta zorla Salih Paşa getiril-

[63] Ali Fuat Cebesoy, **Sınıf Arkadaşım Atatürk**, İstanbul 1967, s. 114-115.

mişti[64]. Çoğu vekaletle yürütülen hükümet, işleri ele almaya uğraşırken 15 Martta millî mücadele yanlılarını tutuklamaya başlayan İtilâf Devletleri 16 Mart 1920'de İstanbul'u işgal etmişlerdi. İşgalin geçici olduğu yolundaki İtilâf Devletleri beyannamesine mukabil temsil heyetinin milleti aydınlatacağı ilân olunmuştur.

18 Martta Meclis basılarak millî hareketin önde gelen temsilcisi Rauf Beyi tutuklayarak çok sayıda milletvekili ile birlikte Malta'ya göndermişlerdi. Bu gelişme üzerine 19 Martta vilâyetlere, müstakil livalara ve kolordu komutanlıklarına gönderilen bir tamimle, "devlet merkezinin korunması, milletin istiklâli ve devletin kurtulmasını sağlayacak tedbiri tespit ve uygulamak üzere millet tarafından olağanüstü yetkileri haiz bir Meclisin Ankara'da toplânması ve İstanbul'dan gelebileceklerin de katılmasının zaruri görüldüğü

İstanbul'un İşgali Günü Harbiye Nezareti Avlusunda İngiliz Bahriyeleri

[64] Ali Fuat Türkgeldi, **Görüp İşittiklerim**, s. 258.

İşgal Günü İstanbul Sokaklarında Mümayiş Gezintisi Yapan İngiliz Askerleri.

bildirilmişti[65]. Söz konusu seçimde livalar esas alınacak, seçilecekler mebusan hakkındaki kanuni şartlara tâbi olacaklardı. Seçim, Liva ve kazalardan seçilecek ikinci seçmenlerin oluşturacağı bir Meclis tarafından aynı gün ve celsede gerçekleştirilecekti. Meclis üyeliğine her fırka, zümre ve cemiyet tarafından aday gösterilebilecek, fertler müstakil aday olabileceklerdi. Her mahallin en büyük mülkî ye memuru seçimden sorumlu olacak, gizli rey, açık tasnif usulü geçerli olacaktı. Seçimler, milletvekilleri 15 gün içinde Ankara'da olacak şekilde yapılmalıydı.

Mustafa Kemal Paşa seçimleri Heyet-i Temsiliye vasıtasıyla yönlendirmeye gayret ettiyse de seçim süreci yörelerin kendine öz-

[65] Atatürk, **Nutuk** I, s. 421-422.

gü şartlarına göre gelişiyordu. Her seçim bölgesinden 5 milletvekili olmak üzere 66 Seçim bölgesinden 330 milletvekili hedeflenmişse de her seçim bölgesinde seçim yapılamamış, bazı yerlerde ise yeter sayıda milletvekili seçilememişti[66]. Mustafa Kemal Paşa bu durumdan da mücadelenin geleceği ve başarısı için yararlanmış, mücadelesinde yardımcı olacak bazı şahısları bu eksik vekil gönderen yerlerden aday gösterip seçilmelerini sağlamıştı[67].

Öte yandan Salih Paşa kabinesi, Meclisin basılması şeklinde ortaya çıkan eşkıyalığa karşın etkili bir müdahalede bulunamayınca 5 Nisan 1920 de istifa etti. Meclisten yükselen muhalefet seslerine rağmen sadarete getirilen Damad Ferid Paşa 4. sadaretinde Anadolu'daki millî hareketle bağları tamamen koparıp yolların ayrılmasına sebep olacak bir politika izlemeye başlamıştır. Sadarete Ferit Paşayı, Şeyhülİslâmlığa ise Dürrizâde Abdullah Efendiyi atayan iradesinde Vahdeddin hükümetin barışa görüşmeler yolu ile ulaşırken "Anadolu'da millîyetçilik safsatasıyla ortaya çıkan sorumsuzların devlet ve millet yararına çalışmalarını engelledikleri" belirtiyor. Gafletle katılanlara af çıkarılmasını, elebaşıların ise gerektiği şekilde cezalandırılmasını istiyordu. Bu paralelde yayınlanan fetva ve hükümet beyannamesinde Kuva-yı Millîyeci'lerin mal mülk ve makam hırsı ile memleketin kalanının da elden çıkarılmasına sebep olacak maceraperestler olarak değerlendirilmiştir[68]. Mustafa Kemal Paşa da halkın büyük önem verdiğini bildiği dinî müessesesinin

---

[66] I. Türkiye Büyük Millet Meclisinin oluşma süreci ve faaliyetleri hakkında derli toplu bilgiler için bkz. İhsan Güneş, **Birinci Türkiye Büyük Millet Meclisinin Düşünsel Yapısı (1920-1923)**, Eskişehir 1985. Çatalca, Gelibolu, Kırklareli ve Tekirdağ'da seçim yapılamamış, Adana, İzmit, Mersin gibi işgal altında olan yerlerin bazı beldelerinde seçim yapılmıştır. Güneş, **a.g.e.**, s. 50.

[67] Mesela Mehmet Akif Beyin Burdur'dan seçtirilmesi bu suretle gerçekleştirilmiştir. Güneş, **a.g.e.**, gös.yer.

[68] 18 Nisan 1920 tarihli Hatt-ı Humayun, Şeyhülİslâm Fetvası ve Hükümet Beyannamesi için bkz. **Başbakanlık Osmanlı Arşivi, Dosya Usulü İrade Tasnifi** (DUİT), 1-4, 28/21.

faaliyetini etkisiz bırakabilmek için Anadolu'nun çeşitli yerlerinden 153 din aliminin imzaladığı bir fetva ile karşı harekete girişti. 11 Nisanda Padişahın Meclisi de fesh etmesi, esasen 18 Mart'taki Meclis baskınından sonra olağanüstü yetkilere sahip bir Meclisin her sancaktan beşer azanın katılımı ile Ankara'da toplanacağını memleket genelinde tamim eden M. Kemal Paşaya beklediği imkânı kendiliğinden vermiş oldu. Padişahın genelde sevilmeyen Damat Ferit'in güdümüne girdiğinin görülmesi milletvekillerinin Ankara'ya ve M. Kemal Paşaya teveccühünde önemli bir etken olmuştur.

Açılış öncesi Mustafa Kemal Paşa ve ekibinin uğraşmak zorunda kaldıkları en önemli meselenin Düzce, Hendek, Gerede gibi Bolu havalisinden başlayıp Ankara'ya doğru yayılmaya başlayan isyan dalgaları olduğuna işaret edersek ortama da kısaca işaret etmiş oluruz; "Ben bir taraftan bu dalgaları tevkife çalışırken bir taraftan da Ankara'da toplanmakta olan ve vaziyet-i umumîyeye henüz lâyıkıyla vakıf bulunmayan mebusları tedehhüş (dehşete düşürecek) edecek manzaralar karşısında bırakmamak ve bu gibi vaziyetlerin hudusiyle Meclisin içtimaa muvaffak olamaması gibi meşum ihtimalata meydan vermemek çarelerini düşünüyordum. Nihayet gelebilmiş mebuslarla iktifa ederek Meclisin Nisanın 23. Cuma günü açılmasına karar verdik"[69]. Bu kararın yurdun dört bir köşesindeki ilgililere duyurulması için yayımlanan 21 Nisan 1920 tarihli tamimin içeriği ise "o günün hissiyat ve telakkiyatına ne derece tetabuk (uymak) mecburiyetinde bulunulduğunu gösterir bir vesika" mahiyetindedir; "Vatanın istiklâli, makam-ı refi-i hilâfet ve saltanatın istihlası gibi en mühim ve hayati vezaifi ifa edecek olan bu Büyük Millet Meclisinin yevm-i küşadını cumaya tesadüf ettirmekle

[69] Atatürk, **Nutuk** I, s. 430.

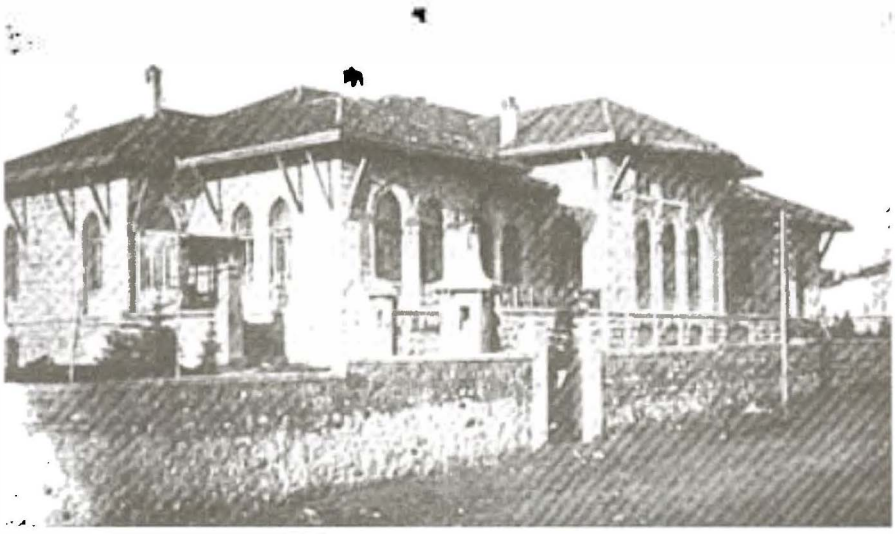
yevmi mezkurun mebrukiyetinden istifade ve bilumum mebusin-i kiram hazaratı ile Hacıbayram-ı Veli Cami-i şerifinde Cuma namazı eda olunarak envar-ı Kuran ve salattan da istifade olunacaktır. Bade's-salât lihye-i saadet ve sancak-ı şerifi hamilen daire-i mahsusaya gidilecektir..."[70]

İstanbul'dan giden 90 civarındaki milletvekiline ilâveten ağırlıklı olarak devlet memuru, din adamı, asker ve sair meslek erbabından oluşan takriben 338 kişilik Meclis, 23 Nisan 1920'de Ankara'da faaliyete geçti.

III. TÜRKİYE BÜYÜK MİLLET MECLİSİ DÖNEMİ

Türk toplumunun her kesiminden temsilcilerin Millî Mücadele ve milletin menfaatini hareket noktası alarak her hususu tam bir serbestlik içinde demokratça tartıştığı bu Meclis, Türkiye Cumhuriyeti tarihinin en demokrat Meclisi olma sıfatına lâyıktır. Büyük zorluklar içerisinde azami düzeyde özveri ile çalışan Meclis yaşama hakkını ve kabiliyetini fiilen göstermiş olmakla realist esaslara dayandığını da ispat etmişti. Zira karşıda devlet, millet, saltanat ve hilâfetin mukadderatını İtilâf Devletlerini daha fazla kızdırmamağa bağlı gören bir siyasî anlayış vardı. Padişah Vahdeddin; işgali geçici, hilâfet ve saltanatın gücüne destek olarak lanse eden, İstanbul'u Türklerde bırakmak için kesin bir teslimiyet isteyen, her hususta Padişahı tek yetkili saydığını söyleyen, İtilâf Devletlerinin temsilcilerine güvenmekteydi. Diğer taraftan kendilerinden bir şey istendiğinde yetkisizliklerini öne süren İtilâf Devletlerinin bütün bu samimiyetsizlik gösterilerine rağmen Padişah, onlarla yapacağı

[70] **A.g.e.**, s. 431.

Ankara'da ilk Büyük Millet Meclisi Binası
(23 Nisan 1920-15 Teşrinievel 1925)

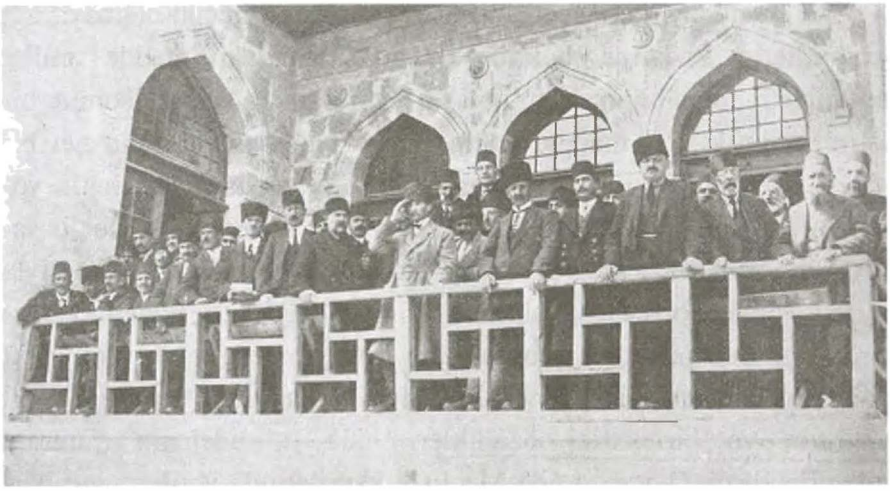
görüşmelere ve müsamahalarını elde etmeye bel bağlamıştı[71]. Dolayısıyla böylesine sakat bir anlayışla ülkenin içine düştüğü durumun en büyük sorumlusu durumundadır. Buna mukabil Mustafa Kemal Paşa bütün bu süreçte önder rol oynayan şahsiyet olarak Millî Mücadelenin başarılmasında ve neticesinin alınmasında belirleyici olmuştur.

Mustafa Kemal Paşa ilk gün yaptığı konuşmada Meclisin millî iradenin tecelligâhı olduğuna işaretle mücadelede amacın, Hilâfet ve Saltanat makamlarını esir oldukları durumdan kurtarıp yeniden

[71] Ali Fuat Türkgeldi, Padişahın, mevcut durumu "örs ile çekiç arasında kalmak"şeklinde tanımladığını belirtmektedir. **Görüp İşittiklerim**, Ankara 1984, s. 182-183.

eski mevkilerine çıkarmak olduğunu ifade etmişti. Paşanın Türk milletinin meşruiyet anlayışının temelini iyi tespit ettiğini gösteren bu yaklaşım, mücadelenin sonuna değin olumlu, etkili neticeler verecektir.

Mustafa Kemal Paşa bu konuşma sırasında Meclis'in konumuna da işaret ederek, onun "murakıp ve müdekkik mahiyetinde bir Meclis-i Mebusan" olmadığını, dolayısıyla sadece kanun yapmakla vazifeli olarak millî mukadderatı kontrol altında bulundurmayacağını, bilâkis "bilfiil onunla iştigal edeceğini" açıklıkla dile getirmiştir. Olağanüstü hallerde bütün milletlerin bu prensipleri terk ederek ya kanun yapıcı Meclisi feshederek icra organlarına fazla yetkiler verdiklerini veya bütün milletin umumî oyuna müracaatla karar aldıklarını belirten Mustafa Kemal Paşa, halkoyunu her kuvvetin

Büyük Millet Meclisinin ilk yıl dönümü günü yapılan geçit resmî nde Büyük Millet Meclisi Reisi ve Azaları

üzerinde gören İslâmiyet esasını gözönüne alarak Millet Meclisini "kaffe-i umuru millete doğrudan doğruya vazıülyed tanımak taraftarı" olduklarını belirtmiştir.

24 Nisanda bizzat M. Kemal Paşanın önerisiyle meclis-hükümeti kurmanın gerekli, ancak geçici bir hükümet reisi veya Padişah vekili tayin etmenin sakıncalı olduğunu, Türkiye'de Millet Meclisinin üzerinde hiç bir kuvvetin olmadığını ve millî iradenin millet ve memleket kaderine hakim olduğu, Meclisin yasama ve yürütme yetkilerini kendisinde topladığını, Meclisin içinden seçilecek bir vekiller heyetinin işleri yürüteceğini, Meclis reisinin vekillerin de reisi olduğu, en önemlisi de Halife Padişahın esaretten kurtulduktan sonraki konumunun Millet Meclisi'nce belirleneceğine ilişkin kararları kabul etti.0[72]

Türkiye'de Millet Meclisinin üzerinde hiçbir gücün olamayacağı ve milletin kaderine hakim olduğu yolundaki madde millet hakimiyeti prensibinin uygulamaya geçildiğini gösteren somut bir delildi. Ancak, son madde, köklü bir anlayış değişikliğinin net bir işareti mahiyetinde idi. Altı asırdır yarı teokratik bir saltanatla yönetilen Osmanlı Devletinin başındaki şahsın konumu da Meclis tarafından belirlenecekti. Kısacası hakimiyet Meclisin dolayısıyla milletin elinde olacaktı. Şahıs hakimiyeti düşüncesi böylelikle geçerliliğini yitirmeye başlıyordu. Adı söylenemeyen bu yeni şekil Cumhuriyet idaresi idi. Ancak mevcut makamların meşruiyet kazandırıcı ve birleştirici özellikleri hâlâ mücadelenin yararına kullanılabilirdi. Gerçekten de Meclisin kararlarında verilen mesajları çok iyi alan Padişah ve hükümeti, artık açıkça Ankara'ya karşı tavır almak durumuna gelmişlerse de Anadolu'da Halifenin esaret altında

[72] **Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri**, I, Ankara 1997, s. 61.; Atatürk, **Nutuk II**, s. 438,

olduğu için mecburen öyle davrandığı propaganda ediliyordu. Aslında Padişahın da gönlü Millî Mücadeleden yanadır deniyordu. Mustafa Kemal Paşa bu aşamada faaliyetlerinin esasını millî siyaset anlayışına dayandırmaktaydı. Bu anlayışın esasları ise, millî hudutlar dahilinde her şeyden önce kendi kuvvetimize dayanarak varlığımızı muhafaza etmek, millet ve memleketin gerçek mutluluk ve gelişmesine çalışmak. Olmayacak işler peşinde koşarak milleti meşgul etmemek ve zarara sokmamak. Medenî dünyadan medenî ve insani muameleye karşılık olarak dostluk beklemek[73].

24 Nisanda Meclis Başkanlığına seçilen M. Kemal Paşa da alınan kararların "hakimiyet-i millîye esasına müstenid Halk hükümeti; Cumhuriyet" olduğunu ifade ediyordu. Mustafa Kemal'in buna açık delil olarak gösterdiği esas ise kuvvetler birliği nazariyesi olmaktadır. Mustafa Kemal'in başlangıçta işin bu yönünün etrafındakiler tarafından anlaşılmadığını, zamanla kastedilen sistemin Cumhuriyet olduğu anlaşılınca münakaşalar çıktığını belirtmektedir.[74] Diğer taraftan zamanın şartlarına uyularak, meşru idare olarak halk gözünde hâlâ geçerliliğini koruyan Padişahla ilişkileri tamamen koparmamak için bir bağlılık telgrafı gönderilmişti. 27 Nisan 1920 tarihli bu telgrafta, milletin uğradığı haksız işgaller ve insanlık dışı muameleler karşısında millî istiklâlini korumak için toplandığına işaret edilmekteydi[75].

Mustafa Kemal Paşa, bu gelişmeler sırasında dış dünyayı da haberdar etmek ve kamuoyu yaratmak için çalışmaktan geri durmamaktaydı. Nitekim, 30 Nisanda İngiltere Dışişleri Bakanlığına,

---

[73] Atatürk, **Nutuk** II, s. 437.
[74] Rauf Bey ve Kazım Karabekir Paşa ile Cumhuriyet tartışmaları için bkz. **a.g.e.** s. 438.
[75] 27 Nisan 1920 tarihli telgrafın tam metni için bkz. **Atatürk'ün Tamim, Telgraf ve Beyannameleri** IV, Ankara 1991, s. 320-322.

Mustafa Kemal Ankara'daki ikinci karargahı İstasyon'daki Direksiyon adı verilen binadan çıkarken. (1920)

Meclis adına gönderdiği notada milletin; uğradığı haksızlıklar karşısında Meclisi topladığını ve yurdun idaresini eline aldığını, İstanbul'un işgalini ve Osmanlı Parlamentosunun feshini şiddetle protesto ettiğini, esir konumundaki İstanbul Hükümetinin kararlarının hiçbir geçerliliği olmadığını, Türk milletinin gerçek temsilcisinin Türkiye Büyük Millet Meclisi olduğunu duyurdu. Daha sonra İslâm alemine de manevî destek isteyen beyannameler gönderdi[76]. Dış politikada Ruslarla olan ilişkiler ve Ermeniler meselesi gündemi oluşturdu. Ruslar ile bağlantı kurmakla görevlendirilen heyet

[76] 9 Mayıs 1920 tarihli bu beyanname ile İslâm aleminin mevcut acıklı hali gözler önüne serildikten sonra İslâm güneşinin tamamen sönmemesi için maddî ve manevî yardımın esirgenmemesi istenmekteydi. Atatürk'ün Tamim Telgraf ve Beyannameleri (ATTB), s. 323-326; Zekai Güner-Orhan Kabataş, **Millî Mücadele Dönemi Beyannameleri ve Basını**, Ankara 1990, s. 12-15.

Şer'iye ve Evkaf, Hasan Fehmi Efendi,

Hariciye, Bekir Sami (Kunduh) Bey,

Sağlık, Dr. Adnan (Adıvar) Bey,

Millî Savunma, Fevzi (Çakmak) Paşa,

Bayındırlık, İsmail Fazıl (Cebesoy) Paşa,

Adliye, Celaleddin Arif Bey,

Genelkurmay Başkanı, İsmet (İnönü) Bey,

İktisad, Yusuf Kemal (Tengirşenk),

Dahiliye, Cami Bey,

Maarif, Dr. Rıza Nur Bey,

Maliye, Hakkı Behiç Bey[77].

Böylece Türkiye'de Meclis Hükümeti dönemi başlıyordu. Padişaha bağlılığı içeren 27 Nisan 1920 tarihli telgrafın ardından 29 Nisanda Hıyanet-i Vataniye Kanunu'nu kanununu kabul eden Meclisten artık kendisi için olumlu birşey çıkmayacağını gören Padişah Vahideddin tamamen İtilâf Devletleri ve Damat Ferid'in güdümüne girdi. Ankara Hükümetinin Rusya ile ilişkilerin geliştirilmesini sağlamak üzere harekete geçtiği sırada İstanbul Sıkıyönetim Mahkemesi Mustafa Kemal Paşa başta olmak üzere Ali Fuat Paşa, Kara Vasıf, Rüstem ve Adnan Beyler ile Halide Edip hanım haklarında "her türlü resmî unvanlarının kaldırılmasına ve idamlarına karar vermişti. Mahkemenin gösterdiği suç ise "Kuvayı Millîye adı

[77] Hakkı Behiç Bey ile Rıza Nur Beyler 4 Mayıs 1920 tarihindeki oylama ile kabineye dahil olmuşlardı.

Mustafa Kemal, İnönü'yle Ankara Ziraat Mektebi'ndeki karargahında (Mart 1920).

altında fitne ve fesat çıkararak anayasaya aykırı şekilde halktan zorla para toplamak,vermeyenlere işkence yaparak şehirleri yakıp yıkmaya kalkmak" şeklinde formüle edilmiştir. Diğer taraftan İstanbul hükümeti ve Padişah, Anadolu hareketi ile ilişkilerin düzeldiği Ali Rıza Paşa ve Salih Paşa kabineleri zamanında haydut çetesi olarak kabul ettiği güçleri yeniden gündeme getirdi, para, asker ve nüfuz bakımından destekledi. 11 Mayıs tarihli Millî Mücadele önderlerinin idamına yönelik kararı 24 Mayıs 1920'de tasdik eden Padişah, millî hareketi halka eziyet ve zorbalık olarak kabul etmekteydi. Bu yöndeki irade ve fetvalar millî mücadeleye halk katılımında

tereddütler yaratmıştır. Zira, dinî makamı ile halkın güvenine ve desteğine sahip Padişah millet ve memleket işlerinde ihmal edilemez bir güç olarak varlığını korumaktaydı. Dinî karakteri baskın çeşitli isyan ve ayaklanmalar Ankara hükümetini bu aşamada ciddi şekilde tehdid etmiştir. İsyanlara karşı millî kuvvetler kullanılmış, kolayca kontrol altına alınamayan mılısler yerine düzenli ordu kurulması aciliyet kazanmıştır. Bu yönü ile olumlu olmasına mukabil istilacılara karşılık vermeyi geciktirdiğini de ilâve etmeliyiz.

İstanbul yönetiminin bu hamlesine karşı Ankara da bir takım kararlar almak mecburiyetinde kaldı. İstanbul Hükümeti yok farz edilerek Damat Ferid vatana ihanetle suçlanmış, 24 Mayıs 1920'de ise İstanbul Hükümetinin hiçbir kararının kabul edilemeyeceği kararlaştırıldı. Bu husus 7 Haziranda kanunlaştırıldı. Daha da şumullü olarak işgalin gerçekleştirildiği 16 Mart 1920'den sonra TBMM onayı dışında İstanbul Hükümetince yapılmış ve yapılacak bütün uygulamanın, verilecek tamim ve imtiyazların hükümsüz olduğu ilân edildi. Bu esnada İstanbul'da yayınlanan fetvaların etkisini kırmak için Ankara Müftüsü Rıfat Börekçi'nin önderliğinde 83 müftünün imzaladığı, 64 müftünün ise onayladığı bir fetva yayınlanarak Millî Mücadele'nin dinî bakımdan da desteklenmesi gereken bir mahiyete haiz olduğu vatandaşlara gösterilmek istenmiştir. Fiiliyatta iki değişik tavır böylece kendini gösterdi. Meşru iktidar konumunda olduğunu belirten İstanbul Hükümeti herşeyini İtilâf Devletlerinin iyi niyetine ve insafına bağlamışken, hakkı, gücü ve inancı olanların yaşayabileceğini gösteren ve uygulayan Mustafa

Kemal Paşa önderliğindeki Ankara Hükümeti haklı olan devam etme şansını da buldu.

A. Anadolu'da İstanbul Kaynaklı İsyanlar

İstanbul Hükümetinin otoritesinin kaybolduğu, millî hareketin tam olarak ülkede kontrolü ele geçiremediği başıboşluk ortamında memleketin her yerinde başlayan isyanlar TBMM yönetiminin en önemli meselesini oluşturmaktaydı. Ankara'da karargahın yakın çevresine kadar uzanan tehdit öncelikle bertaraf edilmeliydi. Mustafa Kemal Paşanın ifadesiyle, " Bandırma, Gönen, Susurluk, Kirmastı, Karacabey, Biga ve havalisinde, İzmit, Adapazarı, Düzce, Hendek, Bolu, Gerede, Nallıhan, Beypazarı havalisinde; Bozkırda; Konya, Ilgın, Kadınhan, Karaman, Çivril, Seydişehir, Beyşehir, Koçhisar havalisinde; Yozgat, Yenihan, Boğazlıyan, Zile, Erbaa, Çorum havalisinde; Umraniye, Refahiye, Zara, Hafik ve Viranşehir havalilerinde alevlenen şuriş ateşleri bütün memleketi yakıyor, hiyanet, cehalet, kin ve taassup dumanları bütün vatan semasını kesif karanlıklar içinde bırakıyordu"[78]. İsyanların en önemli zeminini hiç şüphesiz cehalet ve taassup oluşturuyordu. Zira eğitimden nasibini alamamış, dünya ve ülke gerçeklerinden habersiz insanları hassas oldukları dinî konularda tahrik ederek galeyana getirmek mümkündür. Dinî hassasiyetleri dolayısıyla Halife-Padişah ve onun hükümetine körü körüne bağlı olan vatandaşların söz konusu makamlar tarafından asi ilân edilmiş, haklarında ölüm emri çıkarılmış önderlerin sürüklediği mücadeleye iyi gözle bakmaları mümkün değildi. Bu gerçeğin farkında olan M. Kemal Paşa, halkı bu konu-

[78] **Nutuk** II, s. 442.

daki gerçeklere yavaş yavaş alıştırmak zorunluluğunu işin başında ifade etmişti.

Yozgat İsyanı'nı bastırmak üzere görevlendirilen Çerkes Ethem ve adamları İstasyondaki karargâh binası önünde Mustafa Kemal'le (Haziran 1920)

Yukarıda işaret edildiği üzere Anadolu'daki din adamlarının önemli bir kısmının desteğini aldıktan sonra isyancılar üzerine askerî birlikler gönderilerek asayiş sağlanmaya, ülkede kontrol elde tutulmaya çalışıldı. Asilerin üzerine gönderilen birliklerin bir kısmı ilk

anda başarısızlığa uğradı. Adapazarı'nda Yarbay Mahmut Beyin uğradığı hazin akıbet bu zor durumun en bilinen örneğidir. Ankara hükümeti bütün bu karışıklıkları gidermek için Ağustos 1920 sonlarına kadar uğraşmak zorunda kalırken İtilâf Devletleri ülkeyi hem askerî, hem siyasî hem de ekonomik nüfuz bölgeleri halinde paylaşmaktaydılar.

Kemal Paşa, bu durumu "cepheler iki şekilde düşünülebilir. İç cephe, görünür cephe. Asıl olan iç cephedir. Bu cephe, bütün memleketin, bütün millletin vücuda getirdiği cephedir. Görünür cephe, doğrudan doğruya ordunun düşman karşısındaki silâhlı cephesidir. Bu cephe sarsılabilir, değişebilir, yenilebilir. Fakat bu hal, hiçbir vakit bir memleketi bir milleti yok edemez. Mühim olan, memleketi temelinden yıkan, milleti esir ettiren, iç cephenin çöküşüdür. Bu gerçeği bizden çok kavramış olan düşmanlar, bu cephemizi yıkmak için yüzyıllarca çalışmışlar ve çalışmaktadırlar. Bugüne kadar, başarmışlardır da. Gerçekten kaleyi içinden almak, dışından zorlamaktan çok kolaydır."[79]

Askerî Cephede Gelişmeler: İlk aşamada iki ana cephe söz konusu edilebilecek durumdadır. Güneyde Fransızlara karşı, Batıda Yunanlılara karşı. Güneyde mahallî ve millî kuvvetlerin işgalcileri daha ilk andan itibaren kontrol altında tuttuklarına ve kendi teşkilâtlarını güçlendirmeye çalıştıklarına işaret eden Mustafa Kemal Paşa, Maraş, Antep ve Urfa'daki faaliyetleri dolayısıyla Kılıç Ali ve Ali Saip beylerin çabalarını takdirle anmaktaydı. Bu millî tepkinin

[79] **A.g.e.**, s. 639.

Fransızları kendileriyle görüşmeye zorladığını, hatta Suriye Fevkalâde komiserinin temsilcisi sıfatını taşıyan Duquest başkanlığındaki bir Fransız heyeti ile geçici bir ateşkes imzaladıklarını belirtmekte ve bunun millî hareket için önemine temas etmektedir. Zira İtilâf Devletlerinin önemli bir tarafı ile diplomatik münasebetlere girişilmiş, milletin temsilcisi olarak İstanbul hükümeti değil de Ankara hükümeti muhatap alınmıştır. Öncelikle Adananın boşaltılmasını sağlamayı uman Paşa, daha mütareke bitmeden Zonguldak'ın işgali ile Mecliste eleştirilere uğramış ise de Fransızların İtilâf cephesinin önce kopacak parçası olacaklarını görmekten umutludur[80].

Batı Cephesinde ise Yunanlıların İzmir'e çıkışı sırasında oradaki kolordunun karşı koymamasına esef eden Paşa, Ayvalık'ta bulunan 172. Alay komutanı Albay Ali Çetinkaya'nın gerek cephe gerekse cephe gerisindeki faaliyetleri takdire şayandır. Bölge eşrafından bir kısmının işgalci yunan kuvvetlerini karşılamaya çıktığı bir zeminde, Ayvalık'taki direniş Soma, Akhisar ve Salihli'de millî cepheler kurulmasına imkân tanımış, Batı Cephesi Komutanı Ali Fuat Paşanın takviye ettiği faaliyetlerde Celal (Bayar) Beyin, Albay Kazım (Özalp) Beyin gayretleri öne çıktığı görülmüştür. Batı Cephesi'ndeki millî kuvvetlerin ihtiyaçları başlangıçta bölge halkı tarafından karşılanmaktayken TBMM Hükümetinin kurulması ile bu görev devlete geçmiş oldu. Buna paralel olarak işgallere karşı mahallî direnişin ortaya çıkması ve merkezi idare tarafından da organizasyon desteği sağlanması esnasında Ankara Hükümeti düzenli teşkilâtlar oluşturmanın hazırlıklarına hızla girişmiştir. Zira mahallî kuvvetlerin her zaman tam bir askerî disiplin altında hareket etmele-

[80] **Nutuk** II, s. 452.

rini beklemek mümkün değildir. Mahallî direnişlerde başarılar kazanan kuvvetlerin daha sonra merkezi bir otoritenin disiplini altına girmesi, bir devlet ve ordu intizamının sağlanması pek de kolay olmamıştır. Bunun en bariz örneği mahallî isyanların bastırılmasında ve Batı Cephesinde Yunan'lılara karşı mücadelede etkili rol oynayan Ethem Beydir. Batı Cephesinde İtilâf Devletlerinin piyonu vaziyetinde, büyük Yunanistan'ı gerçekleştirme hayaliyle ilerlemeye çalışan Yunan kuvvetlerinin ikinci büyük hamlesi San Remo Konferansında alınan kararların zorla kabul ettirilmesini sağlamak için İtilâf Devletlerince istenen bir gelişme şeklindedir. İçerde halkın cehaleti ve taassubu ile uğraşırken dışarıda emperyalistler ve onların oyuncakları ile çarpışmak mecburiyeti vardı. Ana eksen ise Türk Yurdunun paylaşılması idi.

B.Türkiye'yi Paylaşma Projeleri: Sevr Taslağı

Dahilde İstanbul-Ankara Hükümetleri arasında çekişme ve hakimiyet kavgası yaşanırken İtilâf Devletlerinin boş durmayıp yeni çözümlerle sömürüleri devam ettirmeye çalıştıklarını görüyoruz. Sevr bunların en bilinenidir. Aslında İtilâf Dev-letlerinin mağluplara şartlarını dikte ettirecekleri konferansların ilki 18 Ocak 1919'da Paris'te toplanmış, ancak paylaşmada fikir birliği sağlanamamıştı. Daha sonra yapılan ve amaç "Doğu Problemi"ni çözmek olan 1. Londra (12 Şubat-10 Nisan 1920) ve San Remo (18-26 Nisan 1920) konferanslarında parçalanmaya maruz kalan Osmanlı Devletinin temsilcileri dinlenmemişti. San Remo kararlarını 11 Mayıs 1920'de Osmanlı temsilcisi Tevfik Paşaya bildiren devletler şartlarını kabule zorlamak için Yunanları Anadolu da ileri harekete geçirmişlerdi.

Sevr Muahedesinin Osmanlı Başmurahhası tarafından imzası
(10 Ağustos 1920)

Kısa sürede Salihli, Akhisar ve Alaşehir'i alan Yunan kuvvetleri 6 Temmuzda Mudanya'ya asker çıkartıp 8 Temmuz'da Bursa'yı almışlardı. Ankara'da çaresizlikten doğan büyük bir infial yaratan bu işgal üzerine, kurtarılana kadar kalkmamak üzere Meclis kürsüsü siyah bir örtü ile kaplanmıştır.

Bursa'daki kuvvetlerin Eskişehir'e çekilmesi üzerine Salihli istikametinde ilerleyen Yunan kuvvetlerin 29 Agustos'ta Uşak'ı, Aydından ilerleyen bir diğer birliğin Nazilliye girmesi gerek cephedeki askerlerin gerekse Meclisteki millet temsilcilerinin moralini boz-

muştur. Bu zor ortamda ümidini kaybetmeyen M. Kemal Paşa ise Eskişehir'e kadar giderek cephelerin yeniden düzenlenmesini sağlamış, askerlere moral vermiştir. Ancak olayın Meclis kısmı daha dikkate şayandır. Meclis 14 Temmuz 1920 tarihli toplantısında Bursa'nın düşmesinden sorumlu saydığı Bursa Valisi Hacim Muhittin ve kumandan Bekir Sami Beylerin divan-ı harbe verilmesini istiyordu. Mustafa Kemal Paşa Mecliste yaptığı konuşmada bütün askerî harekâtın kendi bilgisi kontrolünde yapılmakta olduğunu, panik yapmaya gerek olmadığını, görev yapan bütün kadronun iyi niyetle kahramanca çalıştığını söyleyerek hem Meclisi teskin etmiş, hem de askerî ve mülkî elemanlarını korumuş, onlara sahip çıkmıştır. Onun bu aşamada her şeyden önce birlik ve beraberliği sağlamayı hedeflediğini, başarının temel şartının bu noktada yattığını gördüğünü söylemek mümkündür.

Bu esnada Yunanlar Doğu Trakya'da da ilerlemeye başlamışlardır. 20 Temmuz da Tekirdağı'na bir tümen çıkararak 55. Tümeni hazırlıksız yakalamış ve Edirne üzerine yürüyüşe geçmiştir. Trakya'daki I. Kolordu yönetiminin gerekli direnişi gösterememesi üzerine Trakya tamamen Yunan kontrolüne düşmüştür. Mustafa Kemal Paşa İstanbul Hükümetinin etkisinde kalarak görevini yapmayan kolordu komutanını suçlu görmekteydi. Zira ona göre, "Türk ordusu tarihte çok üstün kuvvetlere karşı vatanını karış karış müdafaa etmiştir. Yeter ki ona kumanda edenler, kumanda edebilmek vasıflarına sahip olsun"[81]. Yunanların bu ilerlemesi müttefik kuvvetlerde Türk direnişinin kolaylıkla kırılabileceği ümidini uyandırmıştır.

[81] **Nutuk** II, s. 492.

C. Doğu Cephesinde Başarılar

Kurtuluş savaşının halka dayanmasını sağlayan kongreler döneminde önemli yeri olan, Mustafa Kemal Paşaya müfettişlikten ve askerlikten istifa edip normal bir vatandaş olarak mücadeleye atıldığı günlerde büyük destek veren Doğu Cephesi Kazım Karabekir Paşanın komutasında ilk askerî başarıları da sağlamaya muvaffak olmuştur. Mondros Mütarekesinin hemen ardından Ermenilerin giriştiği katliam ve insanlık dışı faaliyetlerin dayanılmaz hale gelmesi üzerine 9 Haziran 1920'de kısmî seferberlik ilân edilmiş[82]. Ermenilere 7 Temmuz tarihinde vahşeti durdurmaları için bir ültimatom verilmiştir. Ancak Ermenilerin saldırılara devam etmeleri üzerine ordu harekete geçerek 29 Eylülde Sarıkamış'a girmiş, bir ay kadar sonra da Kars üzerine yürünerek 30 Ekimde Kars alınmıştır. 7 Kasıma kadar Arpaçayı'na kadar olan bölge ve Gümrü ele geçirilmiştir. Ermenilerin müracaatı üzerine 26 Kasımda başlayan görüşmelerden sonra 2/3 Aralık gecesi "Gümrü Anlaşması" imza olunmuştur. Ankara Hükümetinin başarılı bir askerî harekâttan sonra yaptığı bu anlaşma ile 1877-1878 Osmanlı Rus savaşında kaybedilen yerler geri alınmıştır.

Anadolu'da milletten aldığı güce dayanan Ankara Hükümetinin bu başarılarına mukabil İstanbul'da Padişah ve hükümet tam bir ümitsizlik içinde bir Saltanat Şurası toplayarak şartları görüştüler. 22 Temmuzdaki Şûrada büyük ekseriyetle kabul kararı çıkmıştır. Bunun sonucunda ise Hadi Paşa, Rıza Tevfik ve Reşat Halis Beylerden oluşan Türk heyeti 10 Ağustos 1920'de Sevr'de anlaşmayı imzaladılar.

---

[82] Seferberlik ilânı konusunda farklı görüşler vardır. Bu konudaki tartışmalar için bkz. Muhammet Erat, **Millî Mücadele Döneminde Kazım Karabekir Paşanın Faaliyetleri (1919-1922)**, İ.Ü. Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayımlanmamış Doktora Tezi, İstanbul 2000, s. 434-435.

Osmanlı Devletini sömürge toplum seviyesine indiren Sevr anlaşması ile Türklere bırakılan sınırlar İstanbul-Ankara ve Kastamonu illerini kapsayacaktı. Boğazlara uluslararası statü veriliyor, savaş ve barışta her tarafa açık tutuluyordu. Ege bölgesi ve adaları ile Doğu Trakya Yunanistan'a verilecek, Doğu Anadolu'da bağımsız Ermenistan, güneyinde Kürdistan kurulacaktı. Ayrıca İngiltere, İtalya ve Fransa nüfuz bölgelerini belirlemişlerdi. Adana, Sivas, Malatya Fransa nüfuzuna, Antalya ve Konya İtalyanlara bırakılacaktı. Osmanlı ordusu 50.700 kişi ile 13 gambot ve torpido bulunduracaktı. Kapitülasyonlar genişletilerek devam edecekti. Gayr-i müslim azınlıklar zararları karşılanarak geri getirileceklerdi. Ekonomik konularda, İngiltere Fransa ve İtalya temsilcilerinin onaylamadığı hiçbir şey yapılamayacaktı.

Osmanlı yönetimi ümitsizlik ve çaresizlikle sömürge olmayı kabullenirken, Ankara Hükümeti 19 Ağustos 1920'de anlaşmayı imzalayan ve Şûrada onaylayanları vatan haini ilân etti.

Ankara Hükümeti tepki göstermekle birlikte somut olarak müdafaa tedbiri alacak imkândan yoksundu. Millî kuvvetlerin tam bir disiplin altına alınması çok zor göründüğünden, düzenli bir ordu teşkili mecburiyet halini almıştı. Bu arada Batı Cephesi komutanı Ali Fuad Paşanın, muhtemelen Kuvva-i Seyyare komutanı Ethem Beyin etkisi altında kalarak, Genelkurmay ile anlaşma sağlamadan Gediz'de Yunanlılara saldırıp başarısız olması aranan fırsatı ortaya çıkardı. Fuad Paşa komutanlıktan alınıp Moskova elçiliğine gönderildi. Batı Cephesi aynı zamanda Genelkurmay Başkanı olan İsmet Paşaya ve süvari teşkilâtı kurmak işi Refet Paşaya "süratle muntazam ordu ve büyük süvari kitlesi vücuda getirmek"emri ile verildi. Mustafa Kemal Paşa bunu " gayri muntazam teşkilât fikrini ve siya-

setini yıkmak kararının fiil ve tatbik sahasına konulması" olarak açıklandı.[83]

Ç. Mustafa Kemal Paşanın Önemli bir Diplomasi Hamlesi: Bilecik Mülakatı

Doğu Cephesi'nde elde edilen bu başarı Padişaha, Ankara ile iyi geçinmesi yolundaki dış baskıları artırmıştır. İstanbul'da millî harekete meyilli kişilerden oluşan bir hükümetin kurulmasının Ankara Hükümeti ve Meclisinin varlık sebebini tartışılır hale getirebileceği düşüncesinden kaynaklanan bu baskılar Ferid Paşanın istifa ettirilip yerine Tevfik Paşanın geçmesine vesile olmuştur. Tevfik Paşa hemen Mustafa Kemal Paşa ile temas aramış, Yüzbaşı Neşet Bey vasıtasıyla eski Sadrazamlar Ahmet İzzet Paşa, Salih Paşalar ve Hüseyin Kazım Bey, Hoca Fatih Efendi, Bern Sefiri Cevat ve Hukuk Müşaviri Münir Beyden oluşan bir heyeti Bilecik de M. Kemal ile görüşmeye göndermişti.

5 Aralık 1920'de gerçekleşen görüşmenin ardından bazı mahzurlarına binaen M. Kemal Paşa onları geri göndermemiş yanında Ankara'ya götürmüştür. Aslında Bilecik görüşmesi İtilâf Devletlerinin Anadolu hareketini dayanaksız bırakmak amacıyla giriştikleri bir plândı. Ankara'daki hareketin ileri gelenlerine İstanbul'da gereken kolaylığı gösteren ve teması kesmeyen devlet adamlarının en önde geleni Ahmet İzzet Paşa, Tevfik Paşa kabinesinde Dahiliye Nazırı, Salih Paşa Bahriye Nazırı idi. İtilâf Devletleri komiserlerinin, İstanbul'da Padişahla yaptıkları görüşmede "Ankara ile anlaşabilecek bir hükümet kurulması yolundaki isteklerinden etkilenerek

[83] **Nutuk** II, s. 504.

oluşturulan Tevfik Paşa kabinesinde Anadolu ile uyum içerisinde aynı amaçlar dahilinde çalışacak önemli simaların olması, Ankara hareketinin halkın gözündeki meşruiyetini tartışılır hale getirmeye yönelikti. Yeni hükümet Ankara ile uzlaşarak barış anlaşmasını imzaladıktan sonra Osmanlı saltanatını devam ettirmek gayreti ve amacında idi. M. Kemal Paşanın başında bulunduğu hareketi getirmek istediği nokta meclisin açılışı sırasında zımnen ifade ettiği Cumhuriyet idi. Ahmet İzzet ve Salih Paşaların misyonu başarılı olmaları halinde işte bu yolu tıkayabilirdi. Ahmet İzzet Paşanın hükümette yer almasına memnun olan Ankara hükümeti İtilâf Devletleri ile olacak ilişkilerde onu tek aracı sayarak bunu göstermişlerdi. Ancak gidişatın rengini Anadolu harekâtı için hayırlı görmeyen M. Kemal Paşa, 5 Aralık'ta başlayan görüşmelerde oldukça sert bir tavır aldı. Kendisini TBMM ve hükümet reisi olarak takdim ettikten sonra Paşaların nazırlıkları ve mensubiyetlerini bildirmeleri üzerine İstanbul'da bir hükümet ve idarecisini tanımadığını belirtmiş ve normal vatandaşlar olarak fikir alışverişinde bulunmuştur. A. İzzet Paşanın, millî kuvvetlerin harekâtını ve siyasetini haklı bulduğunu, Ankara'nın yoluna devam etmesini söylemesi de bu tavrı değiştirmemiştir. Ancak Ankara'ya götürülen ve adeta rehin alınan heyet, Ankara'da çalışacakları ilân ettirilmiş olmasına rağmen çalışmalarına Ankara'da devam etmeye yanaşmıyorlardı. Yine de böylesine değerli paşaların harekâta katıldığının duyurulması da gerek halk gerekse asker arasında heyecan yaratmıştır. İzzet Paşa heyeti 7 Mart 1921 tarihine kadar Ankara'da kalmıştır. Ankara ile İstanbul arasındaki bu son uzlaşma çabası, M. Kemal Paşanın İzzet ve Salih Paşalardan İstanbul'a varır varmaz istifa edecekleri teminatı almalarıyla

sona ermiştir. Gerçi Paşalar istifa etmişlerse de daha sonra yeniden kabineye dahil olacaklardır. Bundan sonra gelişmelerde belirleyici unsur Ankara'daki TBMM ve hükümetinin politikası, öncelikleri ve her şeyden önemlisi savaş gücüdür.

TBMM milleti ve memleketi ilgilendiren her meseleyi en ince detayına kadar tartışırken çoğu zaman önderlerin tercihlerinden öte şartların gerektirdiği tarzda hareket edip kararlar almıştır. Çok dikkat çekici bir örnek olarak I. İnönü Savaşı öncesinde Sivas'ta büyük bir İslâm kongresi düzenlenmesi için hazırlıklar yapılmıştır. Amaç hem dahilde müdafilere ve Meclis mensuplarına moral vermek hem de İtilâf Devletlerini Müslüman sömürgelerin baskısı ile huzursuz etmekti. Bu husus başta M. Kemal Paşa olmak üzere hareketin önder kadrosunun dinin devamlı istismarından rahatsızlık duyan kişiler olmasından dolayı dikkate değer. Bunun yanı sıra Mecliste yer alan çeşitli fikir ve düşünce sahiplerinin faaliyetleri de göz önüne alınmalıdır. Millî Mücadelenin sonuna, vatanın ve milletin kurtarılmasına kadar bu uğurda bir arada hemfikir olarak çalışan ve çalışacak olan insanların sair hususlar söz konusu olduğunda, yine genel faydaya dönük, ancak M. Kemal Paşa ve yakın çevresi tarafından tasvip edilmeyen pek çok faaliyeti söz konusu olmuştur. Mustafa Kemal Paşanın liderliğindeki Müdafaa-i Hukuk grubu veya birinci grup yanında, genelde ikinci grup olarak bilinen ancak M. Kemal Paşanın ifadesi ile kendilerini Tesanüt grubu, İstiklâl grubu, Halk zümresi ve Islahât grubu olarak adlandıran oluşumlar vardı. Hemen ilâve edelim ki millî menfaatler söz konusu olduğunda meclis her zaman bir ve bütün olmayı bilmiş, millî menfaatlere halel gelmesine izin vermemiştir.

D. Düzenli Orduya Geçiş ve Ethem Bey Olayı

Askerî safahata geçmeden önce kısa da olsa Ethem Bey olayına temas etmek faydalı olacaktır. Oluşturduğu "Kuva-yı Seyyare" ile önemli vazifeler gören Ethem Bey ile merkezi otoritenin (Ankara) arası düzenli ordu teşkiline girilmesiyle açılmış görünmektedir. Emrindeki birliklerin düzen ve intizamını kendine özgü usullerle sağlayan Ethem Bey bunların talim terbiye ile askerî hiyerarşi düzenine giremeyecekleri konusunda ısrarlı idi. Cezalandırma hareketlerindeki acımasızlığı ve kuvvetlerine ele geçirilen yerlerde yağma iznının verilmesi bu kuvvet mensupları hakkında komutanlarının verdiği hükme yardımcı hususlar olmuştur. Onlar sadece kendilerini her seferinde başarıya götürmüş olan Ethem Beyden emir almaya alışmışlardı.

Diğer yandan Ankara'da hükümetin ve M. Kemal Paşanın imkânlar derecesinde değişken ve bazen dıştan yanlış anlaşılan (Bolşeviklik ithamı gibi) uygulamalarda bulunması, muhaliflerin Ethem Beyi ona karşı kullanmalarında önemli bir dayanak teşkil etmiştir. Alaylı tabir edilen askerlerden olan Ethem Bey, Ankara'nın çok müşkül durumlarda kaldığı isyan hareketlerinde başarısının verdiği moral gücü ile çok şeyler yapmaya muktedir olduğunu ve yaptığını, Ankara'dakilerin ise hiç bir şey yapmayıp laf ürettiklerini iddia etmeye başlamıştır. Bilhassa Yozgat isyanı öncesi Ankara'ya çağrılıp mecliste büyük ilgiye mazhar olmasının ardından isyanı da bastırması M. Kemal Paşanın muhaliflerine yeni bir lider buldukları ümidini de vermişti. Sonuçta kendini büyük işler başarmış bir kurtarıcı gibi gören Ethem Bey, düzenli ordu birlikleri arasında yer almak istememiştir. Onu bu düzene dahil etme çabaları Ethem'in Yunan tarafına geçmesiyle sonuçlanmıştır. Bu hareket o çok sıkışık, bir tek

merminin, atın, askerîn çok şey ifade ettiği ortamda millî mücadeleyi oldukça zayıflatmıştır.

E. Askerî ve Siyasî Gelişmeler

1.Devletleşme Sürecinin Başlangıcı

a. Birinci ve İkinci İnönü Savaşları–Londra Konferansı

İnönü savaşları TBMM düzenli ordularının Batı Cephesi'nde ilerleyen Yunanlılarla ilk temasını oluşturmakta. adeta her iki tarafın birbirlerini sınaması şeklinde ortaya çıkmaktadır.

Yunanlıların, henüz gereğince derlenip toplanamayan millî kuvvetleri baskın tarzında yenerek Sevr'in şartlarını zorla kabul ettirmeye zorlamak için acele ettikleri bu aşama zor da olsa duruma hakim olan millî hareket temsilcilerine ve mensuplarına moral kazandırmıştır.

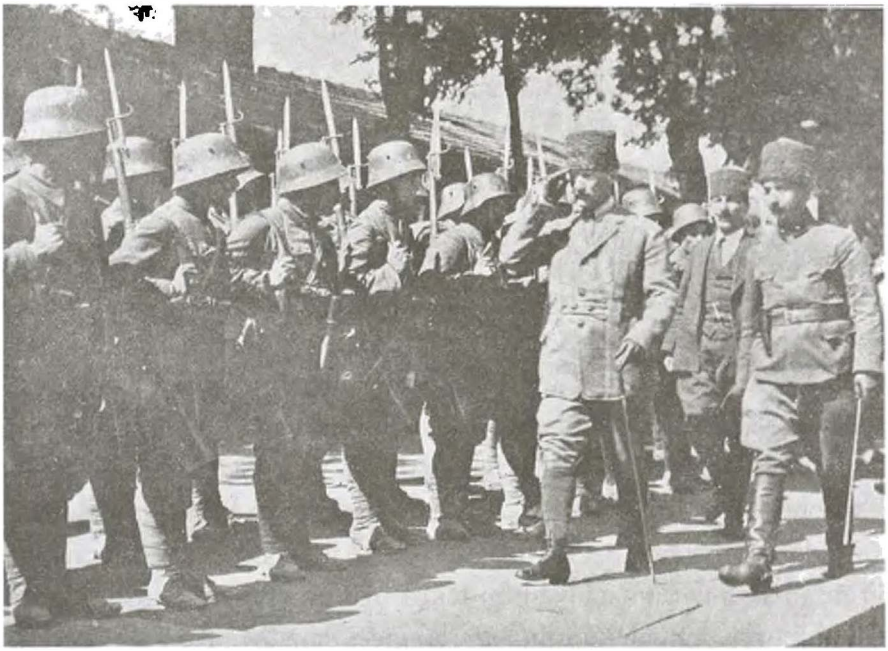
a- Birinci İnönü Savaşı: 6-10 Ocak tarihleri arasında Bursa'dan hareketle İnönü ve Eskişehir yönüne ilerleyen Yunanlılar, Türk ordusunun bir kısmını da.Uşak'dan hareketle meşgul etmek istediler. Batı Cephesi Komutanı İsmet Bey bütün gücünü harcayarak düşmanı İnönü'nde durdurmaya çalışıyordu. Bilhassa 9-10 Ocak'ta şiddetli çarpışmalar cereyan etti. İyice hırpalanan Yunan kuvvetleri 11 Ocakta geri çekilmek zorunda kalmıştır. Türk kuvvetlerinde de takip edebilecek kuvvet kalmamıştı. Mustafa Kemal Paşanın ülkenin kurtuluşu mücadelesinde hayırlı bir başlangıç olmasını dilediği bu savaşta yeni kurulan ordunun, Ethem Bey kuvvetleriyle de uğraşmak zorunda kaldığı bir sırada tam kadrolu ve teçhizatlı Yunan ordusuna geçit vermeme başarısını göstermesi gerek Meclise gerek-

se halka moral vermiştir. TBMM'nin asker alma ve vergi toplama işlerini daha kolay halletmesine yol açan bu müspet gelişme Ankara'daki yeni devletin Anayasasını kabulüne imkân sağlamıştır. 13 Eylül 1920 tarihinde Meclise sunulmuş olan "Halkçılık Programı" muhalefetin yoğun eleştirisi üzerine komisyona havale edilmişti. Uzun süren tartışmalardan sonra, I. İnönü savaşında sağlanan başarının da etkisiyle 20 Ocak 1921'de 23 esas 1 ek maddeden oluşan Teşkilât-ı Esasiye (Anayasa) kabul edilmiştir.

Birinci maddesiyle Hakimiyeti "bila kayd ü şart" (kayıtsız şartsız) millete veren Anayasa yasama ve yürütmeyi Meclisin uhdesinde toplayarak kuvvetler birliği anlayışını getirmiştir. Vilâyet idaresinde kısmi adem-i merkeziyetçi görüşü savunan anayasa, vilâyet, kaza ve nahiyelerde şuralar oluşturarak halkın yönetime katılımını sağlamayı öngörmektedir. Bu gelişmeler hem İtilâf Devletleri nezdinde hem de İstanbul yönetimi nezdinde Ankara'nın artık kendi ayaklarının üzerinde durabilir konuma ulaştığını göstermesi bakımından değerlidir. Sevr'i zorla kabul ettirmekten vazgeçen İtilâf Devletleri, Osmanlı Devletine dayattıkları barış şartlarını hafifleterek Londra Konferansına Ankara temsilcisinin de gelmesini istemek zorunda kalmışlardır. Aslında Türkiye'de mevcut iki hükümeti birbirine düşürmeyi amaçlayan bu teklif üzerine Tevfik Paşa Ankara Hükümetinin temsilcilerinin belirlenmesi için M. Kemal Paşa ile görüştüğünde yeni bir gelişme sağlayacak adımlar atılmıştır. Barış şartları için her hangi bir şahsın değil "halkın millî bağımsızlığını sağlamak için kurduğu Türkiye Büyük Millet Meclisi"nin yetkili olduğunun altını çizen Paşa, bunu hem İtilâf Devletlerine hem de İstanbul Hükümetine kabul ettirecektir[84].

[84] Atatürk, **Nutuk** II, s. 555.

Londra Konferansına katılma tartışmaları sırasında iki tarafın anlayışları da bir kez daha ortaya çıkmıştır. 26 Ocak 1921 tarihinde Tevfik Paşanın telgrafla görüşme isteğine bunun Meclisin iznine tabi olduğu cevabını veren Mustafa Kemal Paşa, Eğer İtilâf Devletleri "şark meselesini halletmeye karar vermişler ise, doğrudan TBMM hükümetine müracaat ederek davette bulunmalıdır. Ancak

Birinci İnönü Zaferi'nden sonra bir askerî kıtanın Eskişehir istasyonunda Türkiye Büyük Millet Meclisi Reisi Mustafa Kemal tarafından teftişi.

bu şekilde davete gidilecektir[85]. Ayrıca, Padişah TBMM'yi tanıdığını bir hattı hümayun ile ilân etmeli, Misak-ı Millî'nın düşmanlar

[85] **Nutuk** II, s. 556.

tarafından tasdikini kolaylaştırmak için Tevfik Paşa da Anadolu hareketine ilhak ederek durumunu düzeltmeliydi. Aksi takdirde Padişah-Halife'nin de durumu sarsılacaktır ki bunun da sorumluluğu tamamen kendisine ait olacaktır[86]. Burada TBMM'nin mevcut durumu ile kabul olunduğunun da altı çizilmeliydi. Paşa, İstanbul'daki ismi var cismi yok durumundaki hükümeti tamamen devre dışı bırakmayı önemsemekteydi.

29 Ocak 1921 tarihli cevabî telgrafında Tevfik Paşa, "İstanbul ve Anadolu'nun birliği için" işbaşına geldiğini ve çalıştığını yazmaktadır. Sadrazam Paşa mevcut durumun Meclisçe yapılan fedakarlıklarla elde edildiğini kabul ederken İtilâf Devletlerinin çağrısını memnunlukla karşılıyor ve mutlaka katılmayı destekliyordu. Zaten arada birlik olduğu ilân edildikten sonra temsilciler ayrı değil tek vücut olur diyen Tevfik Paşa, tezlerinin dünya kamuoyunda bilinmesini sağlayacak bu fırsatın kaçırılmamasını önermekteydi.

M. Kemal Paşa burada bir hususa dikkat çekmektedir: "Tevfik Paşa ve hükümetinin İstanbul ve Anadolu'nun ittihadı için çalıştıkları doğrudur. Ancak o ve arkadaşları Anadolu'yu eskisi gibi, düşman işgalinde bulunan İstanbul'a bağlamak, esir etmek istiyorlardı"[87]. Paşa, İstanbul Hükümetine yaşama izni verilmemesinin sebebini, İtilâf Devletlerinin işine yaramasında görmekteydi.

Nitekim Ankara hükümeti 30 Ocak 1921 tarihli telgrafında İstanbul Hükümetinin Sevr Anlaşmasını imzalamış olmakla konferansta başarı şansını kaybetmiş olduklarını, neticeyi ancak irade-i millîyeyi temsil eden TBMM'nin seçeceği üyelerin alabileceğini bildirmekte, Ankara temsilcilerinin refakatine verilecek uzmanları

---

86. Mustafa Kemal Paşanın 28 Ocak 1921 tarihli telgrafı için bkz. **Nutuk** II, s. 558.
87. **Nutuk** II, s. 561.

ve evrakı İstanbul hükümetinin hazırlamasını istemekteydi. TBMM Hükümeti temsilcilerinin Türkiye'yi temsil edecek tek heyet olduğunun İtilâf Devletlerine tebliğini Tevfik Paşa Hükümetinden isterken aksi taktirdeki sorumluluğu da onlara bırakıyordu. O sırada henüz Ankara'dan dönmesine izin verilmemiş olan İzzet Paşanın da İstanbul Hükümeti başkanına hitabı uygun görülmüştür. İzzet Paşanın telgrafında en ziyade dikkate değer husus, Türkiye Büyük Millet Meclisinin Padişah tarafından tanınması halinde sair hususlarda görüşmeler yapmanın mümkün olduğunun vurgulanmasıdır. İstanbul Hükümeti konferansa katılmakta ısrar göstermektedir. Yalnızca Ankara temsilcilerinin katılımı İstanbul'un Yunanlılara verilmesi hususunda çalışanların işine yarayacaktır. Zira İtilâf Devletleri etkinliğini yitirmiş bir hükümete İstanbul'u bırakmayacaklardı.

Bu arada Meclis toplanarak meseleyi müzakere etmiş ve meseleyi nasıl gördüğünü; "Biz memleketin esir edilmiş, ihtiyarını kaybetmiş, parçasını hür ve müstakil kısma ilhak etmek istiyoruz. İstanbul ricali küll'ü (bütünü) teşkil eden ve bütün cihanı husumete karşı kendini şeref ve salâbetle müdafaa eden hür kısmı, esir ve mahkum cüz'e tabi etmek, ilhak etmek istiyorlar. Bütün Anadolu'yu, hürriyet ve istiklâline aşık bütün evlad-ı memleketi ve bugünkü ruh-u mazlum-u İslâmı temsil eden Büyük Millet Meclisi, İstanbul'un makul ve mahrum-u hürriyet bir heyetine tabi olmayı hiç bir zaman kabul edemez" şeklinde açıkladıktan sonra, Dışişleri Bakanı Bekir Sami (Kunduh) başkanlığında bir heyeti hususî davet geldiğinde gecikmemesi için İtalya'ya göndermişti[88]. İtalya aracılığıyla yapılan davet sonucu bu Heyet Londra'da konferansa katıldı. 21 Şubat-12 Mart 1921 tarihleri arasında cereyan eden görüşmeler-

[88] Nutuk II, s. 572-577

de söz sırası kendisine geldiğinde Tevfik Paşa "milletin gerçek temsilcileri" olarak gördüğü Ankara heyetine sözü bırakarak İtilâf Devletlerinin beklentilerini boşa çıkarmakla takdire lâyık bir davranış sergilemiştir. Ankara heyetinin Misak-ı Millî sınırlarında ısrarı ve İtilâf Devletlerinin Sevr'in bazı yerlerinde ufak değişikliklerle yetinmeleri üzerine ilerleme kaydedilememiştir. Bu aşamada isteklerinin zorla kabulünü temin için Yunanlıların savaş meydanında başarı kazanması beklenmiştir. Ankara'nın tavrı belirlendiği sırada hazırlıklara başlayan Yunan kuvvetleri Türk heyeti yurda dönmeden umumî taarruza geçmiştir.

Yunan taarruzuna geçmeden önce Londra Konferansı esnasında heyet reisi Bekir Sami Beyin faaliyetlerine değinmekte, meclisin herşeyin kontrolünü elinde tutma fikrinde ne kadar ısrarlı olduğunu göstermek açısından fayda vardır. Bekir Sami Bey 11-12 Mart 1921'de İngiliz, İtalyan ve Fransızlarla, bazı imtiyazlar verilip çatışmadan kaçınılması esası üzerine ayrı ayrı anlaşmalar imzalamıştı. Böylece barışa daha kolay ulaşacağına inanan Bekir Sami Bey gerek M. Kemal Paşa, gerekse Meclis tarafından şiddetle eleştirildi. İmzaladığı anlaşmalar reddedilerek, bakanlıktan istifa ettirildi. Yerine Moskova Anlaşmasını (16 Mart 1921) imzalayan Yusuf Kemal Bey getirildi. İngilizlerle esir değişimi, Fransızlarla çatışmadan vazgeçip bazı imtiyazlarla diplomatik ve ekonomik yardımlaşmaya, İtalyanlarla diplomatik işbirliğine ağırlık veren anlaşmaların, her üç devletin de varlığını gücüyle ispat edecek bir siyasî teşekkül ile, Ankara Hükümeti ile eşit şartlarda masaya oturabileceklerini göstermesi bakımından faydadan hali kalmadığı, TBMM başkanlığına bir fikir verdiği söylenebilir.

b. Moskova Andlaşması

I. İnönü savaşı sonuçlarından sayılması lâzım gelen bir diğer gelişme Sovyetlerle imzalanan Dostluk anlaşmasıdır. Daha Nisan 1920'de M. Kemal Paşanın, "normal ilişkilerin kurulması ve emperyalizme karşı birlikte hareket edilmesini isteyen" mektubu ile başlayan görüşmeler 24 Ağustos 1920'de bir anlaşma taslağını ortaya çıkartmıştı. Ancak Sovyetler Ankara'nın geleceğinden emin olmadıkları için oyalama taktiğiyle işi sürüncemede bırakmayı tercih etmişlerdi. İnönü savaşı ve İtilâf Devletlerinin Ankara Hükümetini de Londra Konferansına çağırmaları tereddüdü gidermiştir. Yine de İngilizlerle ticari ilişkilerini göz önüne alarak ittifak yerine dostluk anlaşması ile yetinmişlerdir. Bu haliyle dahi Ankara için başarı sayılan Moskova Anlaşması ile; Sovyetler Misak-ı Millî'yi tanıyorlar, Osmanlı ile Çarlık arasındaki anlaşmaları reddediyorlardı. Kapitülasyonların kaldırılmasını kabul eden Sovyet yönetimi ellerindeki esirleri üç ay içinde iade edeceklerdi. Türkiye'nin Ermenistan ve Gürcistan ile sınırı, Batum Gürcistan'a bırakılmak kaydıyla Rusya tarafından tanınmıştır. Ancak Batum limanını Türkiye büyük bir serbestlikle kullanacak, bölge halkına geniş kültürel özerklik tanınacaktı. Taraflar Nahcivan'ı kontrolörlüğü üçüncü bir devlete bırakmamak şartı ile Azerbaycan'ın kontrolüne bırakmışlardır. Nahcivan sınırı, Türkiye, Azerbaycan ve Ermenistan temsilcilerince belirlenecektir. Taraflar Boğazların rejiminin Türkiye'nin egemenliğine dokunmayacak tarzda kıyısı olan devletlerin katılacağı bir konferansta belirlenmesini kabul ederler. Taraflar, isyancı grupları birbirlerine karşı besleyip desteklemeyeceği taahhüt etmenin yanı sıra gerek sınır, gerekse nakliye işlerinde birbirlerinin vatandaşlarına en ayrıcalıklı millet muamelesi yapmayı kabul etmektedirler.

Türkiye adına Ekonomi Bakanı Yusuf Kemal (Kastamonu), Eğitim Bakanı Rıza Nur (Sinop) ve Moskova Sefiri Ali Fuad (Ankara) Beyler, Rusya adına Dışişleri Bakanı Çiçerin ile Tüm Rusya Merkez Yönetim Kurulu üyesi Celal Korkmazof'un imzaladıkları bu anlaşma ile Türkiye askerî, siyasî ve ekonomik bakımlardan rahatlamıştır. Kısaca ifade edersek Doğudaki kuvvetleri Batı Cephesine naklederek destek sağlamanın yanı sıra, büyük bir devlet tarafından tanınmış, diplomatik yardım sağlamış ve silâh cephane ve para yardımı için yolu açılmıştır. Bütün bu olumlu gelişmelere ilâveten Sovyetlerin ihtilâl ihracı mantığı ile Anadolu da girişecekleri Bolşevik propagandasının yaratacağı sıkıntıları da unutmamak gereklidir.

Bu arada 12 Mart'ta İstiklâl Marşı, 23 Nisan 1921'de de "23 Nisan" Millî Bayram olarak kabul edilmiştir.

c. İkinci İnönü Zaferi

Yunanlıların Londra Konferansında kendisine dayatılan şartları kabul etmemekte inat eden Ankara'yı Sevr'i zorla kabule zorlamak için 23 Mart 1921'de Bursa'dan Eskişehir'e, güneyde, Uşak'tan Afyon üzerine harekete geçmesi ile Türk İstiklâl Harbinde yeni bir devre açılıyordu. Eskişehir'in kuzeybatısında İnönü'nde mücadeleyi kabullenen Türk ordusu 27-30 Mart arası Yunan saldırılarını karşıladı. Yunanlıların bazı başarılarına mukabil 31 Mart-1 Nisan'da karşı taarruza geçen Türk kuvvetleri Yunan ordusunu çekilmek mecburiyetinde bırakmıştır. Cephe Komutanı İsmet Paşanın 1 Nisan 1921 tarihli Metristepe'den telgrafı ile "Düşmanın binlerce maktulleriyle doldurduğu muharebe meydanını silâhlarımıza terk ettiğini" bildirmesine M. Kemal Paşa, "orada yalnız düşmanın değil, milletin

makus talihinin de yenildiğini bildiren telgrafı ile mukabele etmişti[89]. Ancak güney kısımda Yunanlılar başarılı olarak Afyon'u işgal etmişlerdir. Süvari kuvveti dışında asker ve silâh olarak Türk kuvvetlerine açıkça üstün olan Yunanlıların 31 Marttaki TBMM muhafız taburuyla destekli Türk taarruzuna karşı koyamamasına rağmen Güney kısmı komutanı Refet Paşa kuvvetlerince gerektiği gibi ezilememesi Türk ordusunda kısmi zaaf yaratmıştır. Meclis cephenin güneyinin de Batı merkezine bağlanmasını, İsmet Paşanın Batı Cephesi Umum Kumandanlığına atanmasını kabul etti. Kendisine Millî Savunma Bakanlığı önerilen Refet Bey ise teklifi kabul etmedi.

İkinci İnönü savaşında Türk Ordusu subay ve er olarak toplam 4794 kayıp vermiştir. Resmî rakamlara ulaşılamamakla birlikte Yunan kayıpları da subay ve er olarak 5280'e ulaşmaktadır[90]. İkinci İnönü zaferinin diplomatik sonuçlarının en önemlisi, İtilâf Devletlerinin 18 Mayıs 1921 tarihli tarafsızlık beyannamesidir. İngilizler Malta'daki bir kısım tutukluyu serbest bırakırken bir yandan da Ankara hükümeti ile temas aramışlardı. Rusya'dan 4 milyon rublelik bir yardım gelirken, Yunanlılar Adapazarı'nı, Fransızlar Zonguldak'ı boşaltmışlardı. Yine Fransızlar eski bakanlardan Franklin Bouillon'u M. Kemal Paşa ile görüşmek üzere Ankara'ya göndermişlerdi. 13 Haziranda başlayan görüşmelerin olumlu neticelendi-

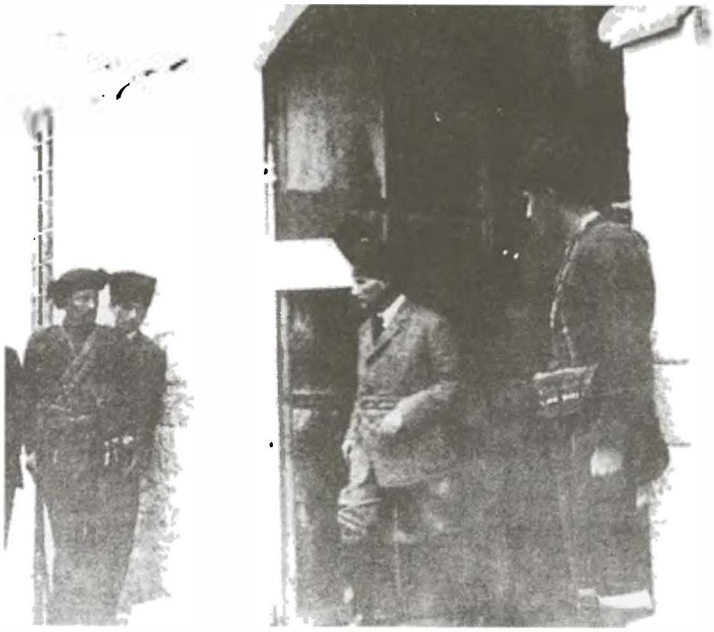
[89] **Nutuk** II, s. 579-581 Atatürk'ün bu telgrafı hakkında Hamdullah Suphi Tanrıöver'in bazı açıklamaları söz konusudur. Tanrıöver , Atatürk'ün arzusu üzerine telgrafı kendisinin yazdığını belirtmektedir. Bkz. **Hamdullah Suphi Tannöver'in Anıları**, (yayına hazırlayan Mustafa Baydur),

[90] Kayıp tanımlamasına, şehit, yaralı, esir, kayıp ve firar etmiş olanlar dahil edilmiştir. Bunlar içinde şehit olan Türk subay ve erlerinin sayısı 681olarak tespit edilirken Yunanlardan 755 civarında askerîn hayatını kaybettiği bilinmektedir. Savaşın cereyan tarzı hakkında geniş malumat için bkz. **Türk İstiklâl Harbi II, Batı Cephesi 3. Kısım**, Genelkurmay Başkanlığı Harp Tarihi Dairesi Yayınları, Ankara 1966, s. 509.

rilmesi için Fransızlar Sakarya savaşının sonunu beklemeyi tercih etmişlerdi.

Dışarıdaki gelişmelerden kısaca bahsettikten sonra bizzat meclisin içindeki gelişmelere de bakmakta fayda vardır. M. Kemal Paşanın 10 Mayıs 1921'de Müdafaa-i Hukuk Grubunu teşkilini ve başkanlığını üzerine aldığını görüyoruz. Misak-ı Millî çerçevesinde milletin istiklâlini temin için grubun teşkil edildiği gerekçesi, mecliste bilhassa ikinci grup olarak adlandırılan milletvekillerinin tepkisine sebep olmuştur. Bunlara göre mecliste Misak-ı Millîye göre milletin istiklâlini temin etmek her mebusun en büyük arzusuydu. Ancak M. Kemal Paşa da mevcut hizipleri tamamen birleştirmek veya birini takviye ederek iş görmek için çok çalıştığından ancak sonuç alamadığından şikayet etmekteydi. Sonuçta "Misak-ı Millî esasatı dairesinde memleketin tamamiyetini ve milletin istiklâlini temin edecek sulh-ü müsalemeti temin için milletin bütün maddî ve manevî kuvvetlerini icap eden hedeflere yönlendirecek ve memleketin resmî ve hususî bilumum teşkilât ve tesisatını bu maksada hizmet ettirmeye çalışacak" grubu teşkil ettiğini belirtmektedir[91]. Gerçekten de bu esaslar dışında Mecliste milletvekili olabileceğini düşünmek oldukça müşkül olsa gerektir. Ancak bu hedefe giden yollarda ayrılıklar olduğu, tercihlerin farklılaştığı da unutulmaması gereken bir gerçektir. Diğer taraftan muhafaza-i mukaddesat cemiyetini oluşturan Erzurum Mebusu Hoca Raif Efendi, Hilâfet ve saltanatın devlet şeklinde muhafazasını destekleyen beyanlarda bulunmuş, Mustafa Kemal Paşanın grubunun maksadının Cumhuriyeti hedeflediği yolunda Kazım Karabekir Paşayı uyarmıştır. Kazım

[91] Nutuk II, s. 594-595.

Mustafa Kemal Sakarya Savaşı'ndan önce denetlemede
(Nisan 1921)

Karabekir Paşanın 11 Temmuz 1921 tarihli bir telgrafla, M. Kemal Paşaya fırkalara girmemeyi tavsiye ile Teşkilât-ı Esasiye'nin sadece bir fırka programı ile sınırlı kalmasını istemesi, propagandalardan etkilendiğini göstermektedir. Ancak M. Kemal Paşanın 20 Temmuz 1921 tarihli yatıştırıcı cevabı meseleyi soğutmaya yetmiştir[92]. Bu cevabında Paşa, Teşkilât-ı Esasiye Kanunu'nun "bütün furuat-ı idarîyeyi ve Türkiye Hükümetinin vaz'ı hukukîsini ihtiva eden mufassal ve tam bir kanun olmayıp memleketin teşkilât-ı mülkî ye ve

[92] **Nutuk** II, s. 599.

Mustafa Kemal, İnönü Savaşları Sonrasında İsmet Paşa ile Çankaya'da (4 Haziran 1921)

idarîyesinde icabat-ı zamanın halkçılık esasını ifade eden bir düsturdan ibarettir" demekteydi[93].

Ç. Kütahya-Eskişehir Savaşları

TBMM Hükümeti ve ordusunun başarıları İngilizleri oldukça endişelendirmiş, Mustafa Kemal Paşanın gücü ve yapmak istedikleri hakkında üst düzey yöneticileri arasında ilginç değerlendirmeler görülmeye başlanmıştır. Anadolu hareketinin başlangıca göre çok daha iyi durumda olduğu, Mustafa Kemal Paşanın da İtilâf Devletlerinin kendi içişlerindeki kamuoyu baskısından kaynaklanan sıkıntıları bildiği, tarafsız oldukları yolundaki iddialara ise inanmadığı düşünülmekteydi[94]. İngilizlerin Mustafa Kemal Paşanın gerçek fikirlerini doğrudan kendisinden öğrenmek için bir teşebbüse giriştiklerini görüyoruz. Nitekim hükümetinden resmî hiçbir yetki almadığını bildiren General Harrington Mustafa Kemal Paşa ile barış şartlarını görüşmek istemiştir. Ancak meselenin ciddiyeti ile bağdaşmayan bu talebin reddedilmesi tabii bir sonuç olmuştur[95].

Diğer taraftan II. İnönü savaşından sonra başta İngiltere olmak üzere İtilâf Devletlerinin desteğini kaybetmekte olduğunu anlayan Yunanistan da ancak kendi gücü ile bir şeyler yapabileceğini anlamış ve top yekun bir seferberlik hazırlığına girmiştir.

İnsan, silâh ve cephane yığınağını iyi yapan Yunanlılar henüz teşkilâtını tamamlayamayan Türk kuvvetlerinden her bakımdan üstün durumdaydı. Nitekim 10 Temmuzda başlayan harekâttan sonra 13 Temmuz Afyon-Altıntaş savaşında Türk ordusunu geri çekil-

[93] **Nutuk** II, gös.yer.
[94] **İngiliz Belgelerinde Atatürk III**, s. 321-322.
[95] **Nutuk** II, s. 644-645.

meye zorladı. Afyon şehri Yunan işgali altına düştü. 17 Temmuzda Kütahya, 19 Temmuzda Eskişehir Yunan işgaline maruz kaldı, ordumuz ciddi kayıplara uğradı. Çarpışmalar sonunda şehit, yaralı ve esir 7000 civarında askerîmiz savaş dışı kalmış, 31000 dolayında silâhlı erimiz firar etmişti[96]. Silâhlı askerlerin kaçması ve memleketlerine gidene değin yollarda eşkıyalık yapmaları son derece moral bozucu bir durumdu. TBMM'de endişe artmış, nereye gidildiği sorgulanmaya başlanmıştı. Meclis evrakının Kayseri'ye nakli dahi kararlaştırılmıştı. Meclisteki muhalefet bu olumsuz gelişmelerde M. Kemal Paşayı sorumlu tutmaktaydı. Aslında o aşamada netice alıcı bir harekâta imkân olmadığını gören M. Kemal Paşa 18 Temmuzda Karacahisar'daki Batı Cephesi karargahına giderek, "Ordunun tanzim tensik ve takviyesini mümkün kılmak için Eskişehir'in güney ve kuzeyinde topladıktan sonra düşman ordusuyla arasına büyük bir mesafe koyması gerektiğini binaenaleyh Sakarya'nın doğusuna kadar çekilmesini" emretmişti. Geri çekilen Türk Ordusunu takip etmeye kalktığında merkezinden uzaklaşıp dağılacak düşmana karşı kuvvetlerimiz toplu halde olabilecekti. Ancak bu askerî manevranın siyasî mahzurları vardı. Eskişehir ve havalisi gibi çok önemli yerleri düşmana bırakmak kamuoyunu derinden sarsacaktır. Kısa zamanda elde edilecek bir başarı ile bu sarsıntıyı izale etmek mümkün görüldüğü için askerliğin gereğini yapma kararı verilmiştir[97].

Bu manevranın yaratması beklenen olumsuz hava Meclisi karıştırmış gerek muhalifler; orduyu çaresiz, mağlubiyeti kaçınılmaz gördükleri için, gerekse M. Kemal Paşa taraftarları -onun herşeyi, her türlü yokluğa rağmen değiştirebileceğine inandıkları için- M. Kemal Paşanın bizzat ordunun başına geçmesini istemeye başla-

[96] **Türk İstiklâl Harbi Kütahya-Altıntaş Muharebeleri,**
[97] **Nutuk** II, s. 608-609.

mışlardı. Hemen işaret edelim ki, gerek M. Kemal Paşanın, gerekse Fevzi (Çakmak) Paşanın ordunun durumunda endişe verici bu hal olmadığına, ordunun ve savaşın inisiyatifinin elimizde bulunduğuna ilişkin demeçleri gerek gazetelerde, gerekse Mecliste yayılmış, ancak ordumuzun 25 Temmuzda Sakarya'nın doğusuna çekilmesinden itibaren başlayan endişe giderilememişti. Gerek taraftar, gerekse muhalif herkeste kendisinin komutayı bizzat ele almamasının, felâketin yakın olduğu şeklinde bir inanca yol açması üzerine M. Kemal Paşa 4 Ağustos 1921'de Meclis'e "milletvekillerinin umumî isteği üzerine" başkumandanlığı kabul ettiğini bildiren bir teklif verdi. Ancak "vazifeyi bizzat yapmaktan doğacak faydayı en çabuk şekilde meydana getirebilmek için, ordunun maddî ve manevî gücünü en seri şekilde artırıp, tamamlamak sevk ve idaresini yürütmek için TBMM'nin sahip olduğu yetkileri bizzat kullanmak" gibi bir şartı vardı[98]. Yine hakimiyet-i millîye fikrinin sadık bir hizmetçisi olduğunu milletin gözünde bir daha sağlamlaştırmak için bu yetkinin üç ay müddetle sınırlandırılmasını istiyordu. Görüşmeler sırasında ikinci grup milletvekilleri tarafından Başkumandan unvanı yerine "vekili" denmesi, Meclisin yetkilerinin bir şahsa kullandırılmayacağı itirazları yapıldı. Ancak M. Kemal Paşa, başarı için kayıtsız şartsız emir verebilmesini, Meclis yetkilerinin şahsında toplanmasını zaruri görüyordu[99]. 4 ve 5 Ağustos 1921 tarihli toplantılar sonucunda 5 Ağustos 1921'de Başkumandanlık Kanunu çıktı. Genelkurmay Başkanlığı'na İsmet Paşanın yerine Fevzi Paşa, Millî Savunmaya Refet Paşa getirildi. M. Kemal Paşa Başkumandan sıfatıyla "ordunun maddî ve manevî kuvvetini azami surette tezyîd, sevk idaresini bir kat daha tarsin (kuvvetlendirme) hususunda TBMM'nin buna

[98] **Nutuk** II, s. 611.
[99] **Nutuk** II, s. 612.

mütaallik salâhiyetini meclis namına fiilen istimale mezun"du. Kısaca, emirleri kanun olacaktı[100].

Genelkurmay Başkanlığı ile Millî Savunma Bakanlığının merkez kadrosunu birleştirerek Başkumandanlık karargahını oluşturan M. Kemal Paşa "Başkomutan" sıfatıyla 7-8 Ağustos 1921'de 10 maddede toplanan "tekalif-i millîye" emirlerini vermiştir. Buna göre; 1-Her kazada ordunun çeşitli kısımları için çalışacak "tekalif-i millîye komisyonları" oluşturmuştu. Söz konusu komisyonların çalışmaları ordunun çeşitli kısımlarının ihtiyaçlarını karşılamaya yönelik olacaktı. 2-Her evden bir kat çamaşır, bir çift çorap ve çarık hazırlanarak komisyona teslim edilecekti. 3-Tüccar ve ahali elindeki mevcut, çamaşırlık bez, amerikan, patiska, pamuk, yıkanmış ve yıkanmamış yün ve tiftik, erkek elbisesi imaline yarayan her tür yazlık ve kışlık kumaş, kalın bez, kösele, vatka, taban astarlığı, sarı ve siyah meşin, sahtiyan, mamul ve gayr-i mamül çarık, fotin, demir kundura çivisi, tel çivi, kundura ve saraç ipliği, nallık demir ve mamul nal, mıh (çivi), yem torbası, yular, belleme, kolan, kaşağı, gebre, semer ve urgan stoklarından yüzde kırkına (%40), bedeli daha sonra ödenmek üzere el koymuştur. 4- Numaralı emirle mevcut buğday, saman, un, arpa, fasulye, bulgur, nohut, mercimek, kasaplık hayvanat, şeker, gaz, pirinç, sabun, yağ, tuz, zeytinyağı, çay, mum stoklarından yine %40'ına bedeli daha sonra ödenmek üzere el koyulmuştur. Yine bu cümleden olmak üzere 5 numaralı emirle ordunun gereksinimleri için alman nakliye araçlarından başka, halkın elinde kalan nakliye araçları ile -parasız olarak- ayda bir defaya mahsus olarak asker nakli yapılmasını mecbur etmiştir. 6 Numaralı emir; ordunun giyecek ve yiyeceğine yarayan bütün terkedilmiş

[100] **Nutuk** II, s. 613

mallara el koyulduğunu bildirirken, 7 Numaralı emirde; halkın elinde savaşmaya yarayacak bütün silâh ve cephanenin üç gün içinde teslimi isteniyordu. 8 Numaralı emrin ilgi alanı kimyevi maddelere kaydırılmıştır. "Benzin, vakum, gres, makine, don, saatçi ve taban yağları, vazelin, otomobil ve kamyon lastiği, solisyon, buji, soğuk tutkal, Fransız tutkalı, telefon makinesi, kablo, pil, çıplak tel, ayrıştırıcı mücerret veya benzeri madde asit sülfirik" stoklarının yüzde kırkına el konuluyordu. 9 Numarada; demirci, marangoz, dökümcü, tesviyeci, saraç, arabacı esnafları ve imalathaneleriyle bunların imalat kapasiteleri ve kasatura kılıç, mızrak ve eğer yapabilecek sanatkarların isimleri ile miktarları tespit ediliyordu.

Son olarak "halkın elinde bulunan dört tekerlekli at ve öküz arabaları ile kağnıların bütün aksam ve hayvanları ile beraber binek ve topkeşan hayvanlar, ester ve mekkare hayvanları ile deve ve merkeplerin %20'sine el koydurulmuştur[101].

Bu emirlerin uygulanmasını sağlamak üzere de başkanlarını kendi belirlediği hakimlerin idaresinde Kastamonu, Samsun, Konya ve Eskişehir bölgelerine İstiklâl Mahkemeleri göndermiştir. Burada söz konusu emirleri ve mahkemeleri birkaç cümle ile değerlendirmekte fayda vardır. Devletin meşru yönetiminin, "maddeten mukavemet mümkün değildir" düşüncesiyle teslimiyet gösterdiği, vatandaşlarının her türlü haksızlığa maruz kalmasına karşın İtilâf Devletleri nezdinde neticesiz protestolardan başka bir şey yapamadığı ortamda millete güvenen, milletin istiklâlini kendisinin kurtaracağına iman eden kadronun, içinde bunaldığı imkânsızlıkların en net fotoğrafı bu emirlerde ortaya çıkıyor olsa gerektir. O kadro ki, aralarındaki fikir ve inanç ayrılıklarını vatanın kurtarılmasına kadar

[101] **Nutuk** II, s. 615-617.

askıya almış, her şeyi ile bu hedefe giden insanlardan oluşmaktaydı. Yine bu kadro, İstanbul'un askerî işgali ve Meclisin basılması, bilâhare kapatılması, feshi üzerine Anadolu'nun bağrında, o bağırdan kopup gelen temsilcileriyle millî meclis oluşturmuş, halkının haklı sesini dünyaya haykıracak mücadeleyi sırtlamıştı. Çete kuvvetlerinden düzenli kuvvetlere geçme aşamasını tamamlamış, anayasasını yapmış, henüz oluşturmaya başladığı ordusu ile daha güçlü ve avantajlı Yunan kuvvetlerini İnönü'nde önce durdurmuş, sonra yenme başarısını göstermişti. Bütün bunları tarihindeki en demokrat meclisinin kontrolünde tam bir devlet şuuru ile yapıyordu. Ancak işte gelinen noktada gücün sınırı ortaya çıkmıştı. Yunanlıların 10-25 Temmuz arası saldırılarına karşı mukavemet edilememiş, büyük kayıplarla ordu Sakarya'nın doğusuna çekilmek zorunda kalmıştı. İstilacı gücü durdurmak için orduya gereği olan maddelere baktığımız zaman ordunun elinde hiçbir şeyin kalmamış olduğunu görüyoruz. Silâh, cephane, erzak, giyecek, yiyecek, nakliye araç ve vasıtaları bakımından mevcut en küçük imkândan bile yararlanmak gerekecekti. Tekalif-i millîye işte bu mecburiyetin bir sonucu idi.

Diğer yandan bu emirlerin yerine getirilebilmesi için başkomutanın İstiklâl Mahkemeleri sevk etmeye ihtiyaç duyması dikkate değer bir durumdur. Asker kaçaklarını engellemek amacıyla kurulan mahkemelerin halktan alınacak malzeme işinde de devreye sokulması halkın henüz mücadeleyi tam anlamıyla anlayıp, benimsemediğinin bir işareti olarak değerlendirilebilir. Zira Türk milleti millî birliği ve memleketin kurtulması için mevcudiyetinin son kırıntısına kadar mücadeleden hiç bir zaman geri kalmadığını tarihinde çeşitli vesilelerle göstermiştir. Onun bu yardım için İstiklâl Mahkemeleri kanalıyla kontrolüne ihtiyaç duyulması Millî Mücadele'nin Türk

halkına ulaştırılmasında eski anlayıştan doğan engellerin henüz aşılamadığına bir işarettir.

d. Sakarya Meydan Muharebesi

M. Kemal Paşa "Sakarya Melhame i Kübrası" olarak adlandırdığı mücadele için cepheye gitmeden önce attan düşerek yaralanmışsa da bu onu 12 Ağustosda cephede olmaktan alıkoyamadı. Ordu karargahı Polatlı'da idi. 13 Ağustosta yürüyüşe geçen Yunan ordusu 17-18 Ağustosta ilk defa Türk ordusu ile temasa gelmişti. Ancak taktik gereği Türk kuvvetleri oyalama yoluyla geriliyor, ilerlemeyi de geciktiriyordu. Bu durum, Yunanlılar Sakarya kıyısına gelene kadar devam etti. Yunan ordusu Türk kuvvetlerinin sol kanadını kuşatarak bu kısmı yok etmek ve Ankara'ya ulaşmak istiyordu. 23 Ağustosta Yunanlıların bütün kuvvetlerini kuzeye yönelterek saldırmasıyla 100 kilometrelik cephede savaş bütün şiddeti ile başladı. Türk ordusunun sol kanadı Ankara'nın 50 km güneyine kadar çekilmek durumunda kalmıştı. Türk müdafaa safları kırılmakta, ancak en yakın mesafede yeniden tesis edilmekte idi. Bu şekilde geri çekilme gerek ordu birliklerinde gerekse Meclis'te ve memleket çapında büyük moralsizliklere sebep oluyordu. M. Kemal Paşa, bunu bertaraf etmek için durumu şu şekilde sistematize etmeyi uygun bulmuştur: "Hatt-ı müdafaa yoktur, sathı müdafaa vardır. O satıh bütün vatandır. Vatanın her karış toprağı vatandaşın kanı ile ıslanmadıkça terk olunamaz. Onun için küçük, büyük her cüz ü tam (birlik) ilk durabildiği noktada tekrar düşmana karşı cephe teşkil edip muharebeye devam eder. Yandaki cüz ü tamın çekilmeye mec-

bur olduğunu gören diğer cüz ü tamlar ona tabi olamaz. Bulunduğu mevzide nihayete kadar sebat ve mukavemete mecburdur"[102].

Mustafa Kemal Paşanın bu açıklamasına, Genelkurmay Başkanı Fevzi Paşanın büyük bir gayretle birlikler arasında direnme azmini artırıcı çabalarına rağmen düşman ilerleyişi 24 Ağustos'ta Sakarya'nın doğusuna geçme aşamasına geldi. Yunanlar, 25-28 Ağustos tarihlerinde önemli kayıplar vermesine rağmen Haymana'nın güneyine kadar ilerlediler. 29 Ağustos Dikilitaş çarpışmaları her iki taraf için çok kanlı geçti. Alay mevcutlarını yarıya indiren kayıplara rağmen Yunanlar 5 Eylül 1921'e kadar Sivrihisar'da ve stratejik ehemmiyeti haiz Çal dağında önemli noktalara hakim oldular.

Sakarya Meydan Savaşı'nda Başkomutan ve Maiyeti Savaşta (10 Eylül 1921)

[102] **Nutuk** II, s. 618.

Ancak artık hareket güçleri son noktasına geldiği için duraklamaları gerekti. Olabildiğince düzenli çekilen Türk birlikleri ise 6 Eylülde karşı taarruzu başlattılar. 7-8 Eylülde ilerleme devam edince Meclis ordunun tamamını bu hayati önemi haiz gelişmeden haberdar etmek için ordu birliklerine gazete gönderilmesini kararlaştırdı. Merkezden düşmanın sol kanadına ağırlıklı saldırılar süratle gelişmiş 11 Eylülde umumî çekilme belirtileri gösteren Yunan ordusu 13 Eylülde Sakarya'nın batısına atılmıştı. Daha önceden düşman gerilerine sarkan kuvvetlerin saldırıları ile hızla ele geçirilen Sivrihisar'da düşman komuta heyetinin hususî eşyaları dahi ele geçirilmişti[103].

23 Ağustos-13 Eylül arasında 22 gün 22 gece aralıksız devam eden bu büyük savaş Türk ordusunun muzafferiyetinin tescili oldu. Meclis 19 Eylül 1921 tarihli oturumunda Mustafa Kemal Paşaya Gazilik ünvanı ile Mareşallik rütbesini vermiş, ordu komutanları da dahil 129 kişiye takdirname, 243 kişiye İstiklâl madalyası verilmesini kararlaştırmıştır[104]. Başkumandan Mustafa Kemal Paşa, 21 Eylül tarihli bir beyanname ile orduya seslenerek her kademedeki ferdine teşekkür etti. Bu mesaj onun emrinde ve birlikte çalıştığı kadrolara inancını, onlara verdiği değeri gösteren eşsiz bir belgedir: "Bu defa Türkiye Büyük Millet Meclisinin hakkımda yeni bir rütbe ve Gazi unvanı ile tecelli eden iltifat ve teveccühü doğrudan doğruya size racidir. Milletin verdiği bu rütbe ile yükselen ordu, en şerefli ve en ulu bir gaza ile mümtaz olan yine ordudur. Sizin kahramanlığınızla sizin gösterdiğiniz nihayetsiz fedakarlıklar pahasına kazanılan büyük muzafferiyetin millet tarafından takdirine delâlet eden bu

[103] Genelkurmay Başkanlığı, Harp Tarihi Dairesi Resmî Yayınları, **Türk İstiklâl Harbi, II. C., Batı Cephesi 5.Kısım 2. Kitap-Sakarya Meydan Muharebesi,** Ankara 1973, s.279.
[104] **Nutuk** II, s. 620; **Türk İstiklâl Harbi, Batı Cephesi** II. C , 5. Kısım 2. Kitap, s. 323.

unvan ve rütbeyi ancak size izafe ederek bütün askerlik hayatımın en büyük sermaye-i iftiharı olarak taşıyacağım".[105]

Sakarya Meydan Savaşı'nı Yönetirken (10 Eylül 1921)

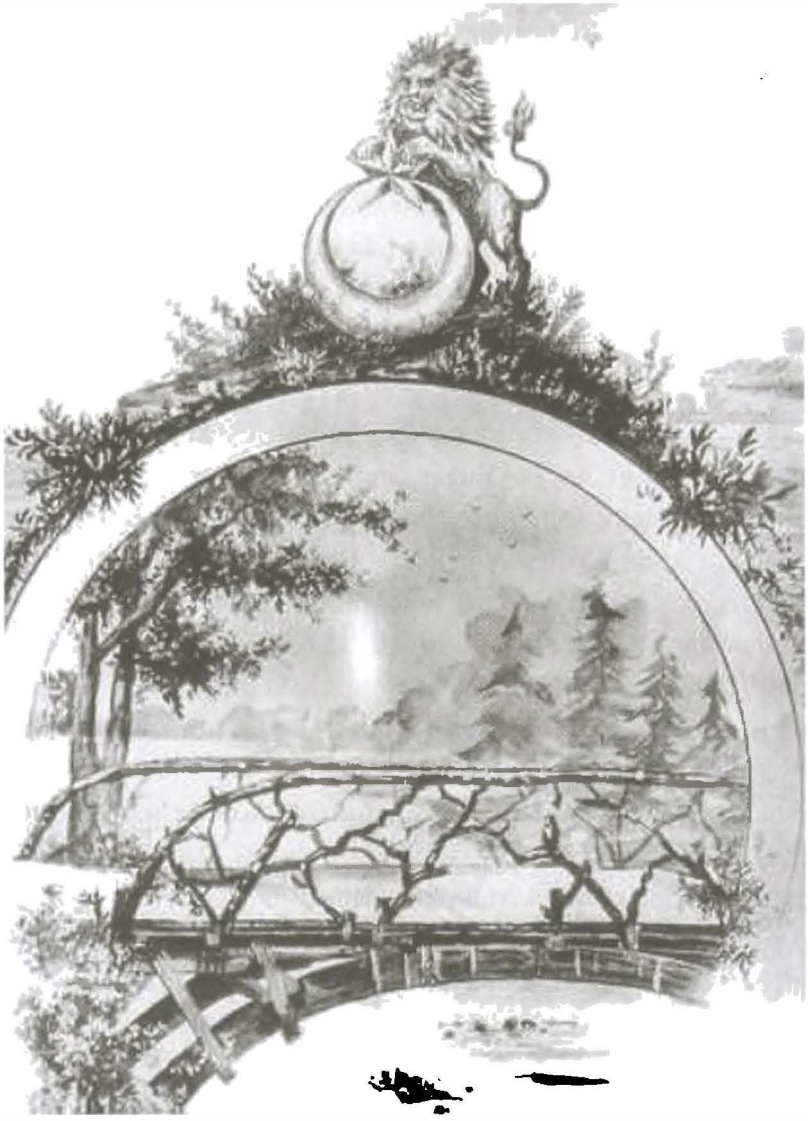
Sakarya Savaşı ile düşman yenilmiş ancak stratejik açıdan kıskaç içine alınıp geri çekilme yolları kapanarak yok edilememişti. Ancak 18 Eylülde büyük çapta Sakarya boyunu boşaltan düşmanı takip edecek güç ve teçhizat Türk birliklerinde de kalmamıştı. Nite-

[105] TİH, **Batı Cephesi** II. C., 5.Kısım 2. Kitap, s. 341- 342.

kim 13 Eylül-10 Ekim tarihleri arasında bazı ciddi çatışmalara karşı çok rahat bir şekilde çekilen Yunan ordusu Afyon-Eskişehir hattını tutmuştu. Birbirlerine askerî üstünlük sağlayamayacak durumdaki her iki ordu karşılıklı savunma durumunda yeniden hazırlıklara girişmekle yetindiler. Sakarya savaşının siyasî ve askerî sonuçlarından daha fazla önem arz eden neticesi sosyal ağırlıklıdır. Mücadelenin milletçe top yekun kabulü gerçekleşmiştir. Savaşı "yalnızca iki ordunun değil, iki milletin mevcudiyetleri maddîyat ve manevîyatları ile karşı karşıya gelerek birbiriyle vuruşması" olarak değerlendiren M. Kemal Paşanın "bütün Türk milletini cephede bulunan ordu kadar fikren, hissen ve fiilen alakadar" etme gerekliliği üzerinde ısrarla duruşu mana kazanmış, kısaca, "yalnız düşman karşısında

İzmit'te Alb. Halit Bey, gazeteciler ve subaylarla (18 Haziran 1922)

Sakarya Zaferi'nden sonra bastırılıp satılan
"Sakarya Geçilmez" tablosu.

bulunanlar değil, köyde,evinde, tarlasında bulunan herkes, silâh ile vuruşan muharip gibi kendini vazifedâr hissederek bütün mevcudiyetini muharebeye hasretmiş"ti[106]. Gerçektende bu aşamaya kadar 40.000 civarında seyreden firari sayısı 3.000'e kadar düşecektir. Sakarya savaşı her iki tarafın destekçilerinin tavırlarını da netleştirmiştir. İkinci İnönü savaşı sonrasında ifade edilen tarafsızlık beyanına rağmen bilhassa silâh yardımını devam ettiren İngiltere hükümeti maddî yardımı kesmek yoluna gitmiş, tarafların barış yapmalarını tavsiye etmeye başlamıştır.

İtilâf Devletleri kanadının diğer önemli üyesi Fransa ile Haziranda yoğunlaşan ancak Yunan ilerlemesi dolayısıyla neredeyse kesilen görüşmeler 20 Ekim 1921'de yani Sakarya zaferinden bir hafta sonra anlaşma ile sonuçlandı. Böylece Türk topraklarından daha önce çekilen İtalyanlardan sonra Fransızlar da İngilizleri yalnız bıraktılar. Türkiye Cumhuriyeti adına Dışişleri Bakanı Yusuf Kemal (Tengirşenk), Fransa adına ise H. Franklin Bouillon'un imzaladığı 13 maddelik İtilâfname ile İskenderun ve Antakya Misak-ı Millî sınırları dışında kaldı. Ancak, burada Türk halkın kültürünü gelişmesine yardımcı olacak bir özel idare kurulmasını ve Türk kökenli idarecilerin genelde vazifelendirilmesini, Türk dilinin kullanılmasını kabul ettirmek mümkün olmuştur. Asker ve sivil bütün esir ve tutuklular ilk ay içerisinde serbest bırakılacaklar -sınır, İskenderun körfezi üzerinde Payas'ın güneyinden seçilecek bir noktadan başlayarak Meydan-ı Ekbez mahalline kadar gidecek. Burası ve demiryolu Suriye'ye bırakılırken sınır, oradan Marsula mevkiini Suriye'ye Karnaka mevkii ile Kilis'i Türkiye'ye bırakmak üzere güney-güneydoğuya kayacak Çoban bey istasyonu ile Bağdat demir-

[106] **Nutuk** II, s. 619.

yoluna birleşecektir. Demiryolunu takip ile Nusaybin'e kadar Türk topraklarında kalacak Nusaybin'den Cezire-i İbn-i Ömer mevkileri arasından devamla Dicle'ye ulaşacak, zikredilen mevkiler Türkiye'de kalacaktır. Bu yoldan her iki ülke eşit yararlanacaktır.

İmzadan sonraki iki ay içinde Türkler hattın kuzeyine Fransızlar güneyine çekileccklerdir. Bu aradaki boşaltma ve işgal ise taraflarca atanacak bir karma komisyonun kararlarına uygun yapılacaktır. Taraflar sınır çevresinde işgal edecekleri topraklarda genel af ilân edeceklerdir.- TBMM Hükümeti Misak-ı Millî'de açıkça ifade edilen azınlık haklarını sağlayacaktır. Caber Kalesi'ndeki Süleyman Şah türbesi çevresi ile birlikte Türk malı olarak kalacak, Türkiye orada vazifeliler bulundurup bayrak çekebilecektir.

Anlaşmanın ekonomik kısmına gelince; Türkiye Pozantı-Nusaybin arasındaki demiryolunun işletme imtiyazının Fransız Hükümetinin göstereceği bir Fransız firmasına vermeği, -Anlaşmanın onayından sonra Suriye ile gümrük anlaşması yapmak üzere bir karma komisyon kurmayı, - Kuveyk suyunun Halep ile kuzeyindeki Türk mevkii arasında haksever bir tarzda tarafları doyuracak şekilde dağıtılmasını, Halep şehrinin masraflarını kendi karşılamak üzere Türk toprağı üzerinde Fırat'dan da su alabileceğini kabul etmektedir. - Sınırın her iki tarafında yerleşik ve yarı göçebelerin kullandığı meralar için kullanım hakları eskisi gibi devam edecektir.

Anlaşma 15 gün içinde her iki hükümetin kabulü ile yürürlüğe girecekti. Fransa'nın 28 Ekimdeki onayından sonra yürürlüğe girdiği kabul edilmektedir.

Fransa bölgenin boşaltılması sırasında kısmen satış, kısmen hibe yolu ile bir miktar silâh ve cephane bırakmanın yanı sıra, bölgedeki Ermenileri de desteksiz bırakıyordu. Buradaki Ermeni nüfusun

bir kısmı Suriye ve Ermenistan'a geçecektir. Aynı cümleden olarak Fransa İngiltere'yi de yalnız bırakmış oluyordu.

Türkiye açısından güneyde mevzilendirdiği kuvvetleri Batı Cephesi'ne nakletmek imkânı doğmuştu. Gerek askerî, gerek idarî erkan ve halkın moralleri takviye edilmiştir. Çok ilginç bir tezahürü olarak yabancıların işlettiği Anadolu-Bağdad demiryolu şirketinin işlemlerinde Türkçe'yi kullanmaya başlaması zikredilmektedir.

Mustafa Kemal Paşanın Fransız temsilcisi Franklin Bouillon ile yaptığı görüşmelerde ortaya koyduğu temel hareket noktası tam bağımsızlıktı; "İstiklâl-i tam bizim bugün deruhte ettiğimiz vazifenin ruh- u aslisidir. Bu vazife bütün millete ve tarihe karşı deruhte edilmiştir"[107]. Bu vazifenin gerçekleşme ihtimali üzerinde çok düşündüklerinin altını çizen Mustafa Kemal Paşa, kendilerinden öncekilerin yaptıkları hatalar yüzünden milletin sözde var sanılan istiklâlinin sınırlandırıldığını, bunun dünyada Türklerin bağımsız yaşama kabiliyeti olmadığı şeklinde değerlendirmelere yol açtığını belirtmekteydi. Türk milletinin "yaşamak isteyen, haysiyet ve şerefi ile yaşamak isteyen bir millet" olduğunun vurgulayan Paşa, İstiklâl-i tam denildiğinde anlaşılması gerekenin "siyasî, mâlî, iktisadî, adlî, askerî, harsî ve ilâ... her hususta istiklâl-i tam ve serbesti-i tam" olduğuna işaret etmekteydi[108]. Bunlardan herhangi birinde istiklâlsizlik millet ve memleketin hakiki manasıyla bütün istiklâlinden mahrumiyeti demekti.

Mustafa Kemal Paşanın çalışma anlayışının en önemli taraflarından birisi yine bu esnada ortaya çıkmıştır. Uzun süren görüşmelerden ve Türkiye kendi ayakları üzerinde durabileceğini fiilen orta-

[107] **Nutuk** II, s. 623.
[108] **Nutuk** II, s. 624.

ya koyduktan sonra imzalanan Ankara İtilâfname'sinin ardından Fransız siyasetinde son derece etkili isimlere –Mareşal Lyautey'e ve Senatör Poincare'ye- gönderdiği mektuplarda söz konusu şahısların Türkiye lehine olduğuna işaret ettiği müdahaleleri için teşekkürler etmekteydi. Gerek askerî gerekse siyasî çevrelerde etkili şahısların bundan sonra da desteklerini Türkiye ve Türk halkından esirgemeyeceklerini ümit ettiğini bildiren Paşa, "Fransız politikasının yüzyıllardır özen gösterdiği Akdeniz dengesinin korunması ile sıkı sıkıya bağlı olduğuna işaret ettiği" İzmir ve Trakya meselelerinde de yardımın devamını beklemektedir[109]. Paşanın daha sonra da çeşitli vesileler ile ortaya koyacağı koordineli çalışmasının başarısında önemli yer tuttuğunu gösteren bu örnek onun iyi askerliği ile aynı zamanda iyi bir diplomasi uygulayıcısı olduğunun delili sayılmalıdır.

Doğu cephesinde ise bölgesel gelişmeler söz konusudur. 20 Eylülde Rus temsilcisinin de gelmesi üzerine başlayan müzakereler 10 Ekimde sona ermiş ve 13 Ekimde Ermenistan, Azerbaycan, Gürcistan ile, Kars Anlaşması imzalanmıştır. Türk tarafını Kazım Karabekir Paşa, Memduh Şevket ve Muhtar (Burdur Milletvekili) Beylerin, temsil ettiği anlaşma 20 madde ve üç ekten oluşmuş ve genel anlamda 16 Mart 1921 tarihli Türk-Sovyet Anlaşmasını teyid etmiştir. Yine bu cümleden olarak 13 Aralık 1921'de Ukrayna olağanüstü elçisi Frunze Ankara'ya gelmiş, zaferi kutlayan mesajları 20 Aralık'da Mecliste okunmuştur. Yapılan görüşmeler sonucunda 2 Ocak 1922'de Türkiye-Ukrayna Dostluk ve Kardeşlik Anlaşması imzalanmıştır[110]. Mustafa Kemal, Ukrayna Büyükelçisi şerefine

[109] Bilal Şimşir, **Atatürk ile Yazışmalar I**, s. 160-163.
[110] **Türk İstiklâl Harbi** Frunzenin kabulü sırasındaki konuşmalar için bkz. **ASD**, 11, s. 27-72.

Gazi Başkumandan ile Garp Cephesi Orduları Kumandanı
İsmet Paşa Büyük Taarruzdan evvel yapılan
bir geçit resmî nde

verdiği veda yemeğinde zamanındaki gelişmeleri nasıl evrensel bir bakış açısı ile değerlendirdiğini gözler önüne sermektedir: "Büyük olaylar fikirlerde büyük inkılâplar yapar. Birinci Dünya Savaşı da Türkiye halkı üzerinde tabii tesirini yaptı ve onda şayan-ı dikkat bir uyanıklık meydana getirdi". Halkın kendini yok etmek isteyen dış güçlerin yanında bu güçler ile iyi geçinen adaletsiz idareyle de uğraşmak zorunda kaldığına işaret eden Paşa, böylelikle "milletin mukadderatını kendi eline aldığını, ve gerçek anlamda bir halk idaresini gerçekleştirdiğini" tespit etmekteydi[111]. Birinci Dünya Savaşı'nın bütün insanlığın düşüncesinde mühim uyanışlara vesile olduğunu dikkat çeken Mustafa Kemal Paşa, uyanmaya başlayan milletlerin başında yer alan despot idareci ve düşünce sahiplerinin kısa süre içinde devre dışı kalacağını, "bütün dünyanın hakkın ne tarafta olduğunu teslim ederek toplumların birer insanlık ailesi haline dönüşeceklerini" iddia etmekteydi. Söz konusu gelişmenin sadece Asya ve Avrupa'da değil, Afrika'da da görüleceğine inancını dile getirmekteydi. Netice itibarıyla "bütün mazlum milletler, zalimleri bir gün yok edecektir. O zaman dünya yüzünden zalim ve mazlum kelimeleri kalkacak insanlık kendine yakışan bir sosyal düzene kavuşacak"tı.[112]

2. Büyük Taarruz: Hazırlık Dönemi, Başkomutanlık Meydan Muharebesi ve Sonuçları

Mustafa Kemal Paşanın mücadele stratejisine uygun olarak, çalışmalar bu aşamada da mevcut bütün elemanların en ileri seviyede verimle kullanılması esasıyla ortaya çıkmıştır; Askerî, siyasî ve

[111] **ASD II**, s. 27-29.
[112] **ASD II**, gös.yer.

sosyal etkinlikler. İtilâf Devletleri kamuoyunu etkilemek ve Türk milletinin haklı mücadelesini dünyaya duyurmak için diplomatik yollar, nihai darbeyi vurmak için askerî hazırlıklar, halkı mücadeleye ve sonrasında yapılması düşünülenlere hazırlamak için çeşitli bölgelere geziler yaparak doğrudan temas veya basın yoluyla bilgilendirmek çalışmaları hep birlikte gerçekleştirilmeye gayret edilmiştir.

Nitekim 10 Ocak 1922 tarihinde yayınlanan bir mülakatında halkı idare ile yakından ilgilendirmek, dolayısıyla idareyi doğrudan doğruya halkın eline verebilecek bir idare tarzını tesis etmenin gerekliliği üzerinde dururken, bunun "millî hakimiyetin hakikî olarak temsili ve bu sayede halkın benliğini anlaması için çok gerekli olduğunu" vurguluyordu. Bir yandan Misak-ı Millî'nin barış için en makul ve asgarî şartları belirleyen bir program olduğuna işaret ederken, diğer taraftan millet ve memleketi kurtarmak için salt barış yapmanın yetmeyeceğini hatırlatıyordu. Bu hususlarda milletin geleceğinden hakikaten emin olabilmesi için "halkçılık esasına dayanan idarî teşkilâtının hakkıyla yapılması ve kurulması ve tatbik olunması ile beraber, ekonomik durumun millî refahı temin edecek tarzda düzeltilmesi ve canlandırılması" gerekmekteydi[113]. Bu konuşmada M. Kemal Paşanın Türk tarihi boyunca devlet teşkilâtlarının yıkılmasında etkili olmuş bir hususun altını çizdiğine işaret etmeliyiz. Bu dikkat onun engin tarih bilgisinden kaynaklanmış olmalıdır. Nitekim, O, "bütün tertip ve uygulamalarda hareket prensibi yaptığı tek şeyin " vücuda getirilen teşkil ve tesislerin şahısla değil; gerçekle devam etmesi" olduğunu, bu nedenle de "herhangi bir program filânın programı olarak değil, fakat millet ve memleke-

[113] **ASD II**, s. 93-95.

tin ihtiyacına cevap verecek fikirleri ve tedbirleri kapsaması bakımından kıymetli ve saygın olabileceğini"[114] hatırlatmaktaydı.

Büyük Taarruzdan evvel Gazi Başkumandanın cephede kıt'aları teftişi.

1922 senesi Türk ordusu için kat'î darbeyi vurmak için son saniyesine kadar kullanılacak bir hazırlık dönemi olmuştur. Ankara Hükümetinin tekalif-i millîye ile halkın gönüllü desteği ile adeta varını yoğunu ortaya koyduğu Sakarya Meydan Muharebesi kat'î neticeyi temin edememişti. M. Kemal Paşa bir yandan barışçı görüşmelerle Anadolu'yu düşmandan temizlemek için siyaset yolunu kullanırken, diğer yandan da nihai sözü silâhların söyleyeceği düşüncesi ile askerî bütün kaynakları zorluyordu. Askerî hazırlıklar büyük taarruzun başlayacağı güne kadar hummalı bir tarzda devam

[114] **ASD V**, s. 93-95.

edecektir. Ancak yine bu devrede gerek mücadelenin almakta olduğu şeklin daha bir belirginleşmesi, gerekse akıbeti bakımlarından oldukça manalı gelişmelerde olmaktaydı.

Dışişleri Bakanının Türk Millî Mücadelesinin haklılığını dünya kamuoyuna duyurmak için Avrupa'ya gitmek üzere 7 Şubatta Ankara'dan ayrılması Meclis kararı ile olmuştu. Ancak Bakan Yusuf Kemal Beyin hükümet ve Meclis Başkanı M. Kemal Paşanın bilgisi dahilinde İzmit'ten İstanbul Hükümetinin gönderdiği özel bir trenle 15 Şubatta İstanbul'a varması, hemen ertesi gün (16 Şubat) Sadrazam Tevfik Paşa ile ve 4 gün sonra Dışişleri Bakanı Ahmet İzzet Paşanın aracılığı ile Padişahla görüşmesi Türkiye Büyük Millet Meclisinde fırtınalar kopardı.

Yusuf Kemal Bey VI. M. Vahideddin ile görüşmesinde Ahmet İzzet Paşanın da ricasıyla Büyük Millet Meclisi Hükümetinin komünist ve cumhuriyetçi olmadığını belirtmiş, hilâfet makamını tanıdığını ancak Vahdettin'in de Meclisi tanımasını istemişti. Kendisi ile millet arasına Yunanların girdiğini belirten Vahdettin bu engel kaldırılmadan iki tarafın birleşmesinin İstanbul'un yükünü ağırlaştıracağını bildirmiş, Meclisi tanımak hususunda bir şey söylememiştir[115]. Yusuf Kemal Beyin Avrupa'daki faaliyetleri de önemli bir netice elde edemeden bitmiştir. Ancak burada Yusuf Kemal Beyin

[115] Tevfik ve Ahmet İzzet Paşaların istekleriyle gerçekleşen bu görüşmenin Ankara Hükümetinin isteği üzerine yapıldığı izlenimini vermeye gayret eden Padişahın olayı tebasının hükümdarına müracaatı gibi göstermek istemesi, hanedandan ayrılmayı düşünmenin herşeyin sonu olacağı değerlendirmesine girişmesi dikkat çekicidir. Zira askerî ve siyasî yönden artık ülkenin hakimi konumuna gelmiş bir Meclisin kendisine tâbi olmayacağını bilmesi gerekir. Diğer yandan Yunan meselesi hallolunduktan sonra birleşmenin söz konusu olabileceği yorumu başarının altın kase içinde kendisine sunulmasını beklediğini göstermektedir. Yusuf Kemal Beyin Büyük Millet Meclisi Reisi Gazi Paşa Hazretlerine arz olunmak üzere gayet mahrem ve müsta'cel(acele) kaydıyla Hariciye Vekaletine gönderdiği 23 Şubat 1922 tarihli raporun metni için bkz. **Atatürk'ün Millî Dış Politikası I, 1919-1923 (Millî Mücadele Dönemine Ait 100 Belge)**, Ankara 1981, s. 406 vd.

hemen ardından İstanbul Hükümetinin Dışişleri Bakanının da Avrupa da görüşmelerde bulunmak üzere yola çıkarıldığının altı çizilmelidir. İki taraf arasındaki görüşmeler böylece neticesiz kalırken Büyük Millet Meclisindeki tartışmaların son derecede önemli hususlarda yoğunlaştığını da işaret etmeliyiz:

Birinci derecede önemle ele alınması gereken husus, son dönemde verilen gensoru önergelerinin sahiplerinin öncelikle meclisten gizli olarak bir iş yapılmasını kabul edemedikleri yolundaki iddialarıdır. Millet hakimiyetinin tam olarak tecelli ettiğine inandıkları Meclisin devre dışı bırakılmış olduğu düşüncesi milletvekillerini son derece kızdırmıştır. Hakimiyet-i millîye kavramının büyük bir bilinçle yerleştiğinin işareti olan bu durum siyasî sistem olarak Cumhuriyete gidişin son derece kolay olacağını göstermektedir. Zira Padişahın menfi tutumu, esir olması dolayısıyla hoş görülen muhalefetini iyice kabullenilemez bir noktaya hızla götürüyordu. Anadolu'da rüştünü ispat etmiş, ayakları üzerinde durabileceğini gösteren bir mevcudiyetten sonra da olumsuz tavır takınmak saltanat aleyhinde gösterilmekte olan hoşnutsuzluğu en üst seviyeye tırmandırıyordu. İstanbul Hükümeti ve Padişah ile görüşmenin ikinci önemli yanı Ankara Hükümeti'nin, bilhassa da M. Kemal Paşanın Padişah-Halife ile ilişkileri düzeltmek, birlikte hareket etmek isteğidir.

Söz konusu gelişmelerin en önemli sonucu, M. Kemal Paşanın, Ahmet İzzet Paşa ile yapılan Bilecik görüşmelerinden itibaren İstanbul ile bozuşmak için bahane aradığı, İstanbul'u tanımak istemediği yolundaki iddiaların yersizliğini göstermesidir. Paşa görüşmeler sırasında yaptığı müdahale ve açıklamalar ile Padişah-Halifeye bağlılığını ifadenin yanı sıra barışa ulaşmada onun bir fonksiyonu

olabileceğini ve bunu da değerlendirmek isteyeceğini göstermektedir.

Üçüncü ve son olarak ifade edilmesi gereken husus M. Kemal Paşanın, devlet kurulduktan sonra dış ilişkiler bazında sıkça tekrarlayacağı barış taraftarlığının bu aşamada da samimi olduğudur. Dışişleri Bakanını, devletin gücünün fiilen gösterildiği bir aşamada görüşmeler yapmak, savaşmadan, insanının hayatını riske atmadan olumlu neticeyi almak için milletler arası platformda çalışmaya sevketmesi onun bu yönünü açıkça ortaya koyar. Gözettiği tek husus vatan topraklarının bir an evvel düşman istilasından kurtarılmasıdır ki, bunu mütareke teklifleri sırasında göreceğiz.

Dışişleri Bakan Vekili Mahmut Celal (Bayar) Beyin izahatları yeterli olmamış, bakanın geri çağrılması ve hükümetin işi bırakması hususundaki gensorular başbakan Fevzi Paşa ile Meclis Başkanı M. Kemal Paşanın gayretleri ile zorlukla reddedilmişti.

Milletvekillerinin böylesine ısrarlı ilgileri I.TBMM hakkındaki genel kanıyı da doğrular mahiyettedir. Yine bu esnada Mecliste halkçılık prensibi çerçevesinde köylü de dahil hakimiyeti kullanmada millete müdahale edilmemesi ve milletin efendisi olarak köylünün kabulü söz konusu olmuştur. Ancak bu aşamadaki görüşmelerin sistemin ana yapısı, mentalitesi üzerinde olması, milletin hakimiyeti hakkının kuvvetler ayrılığı veya birliği şekliyle tecellisi hususlarındaki tartışmalar, M. Kemal Paşanın, "biz bize benzeriz" yaklaşımını doğrular tarzda cereyan etmiştir. Mebusların genelde Avrupa'da mevcut kuvvetler ayrılığı usulünün bizde iyi neticeler vermeyeceğini, milletin kendi kendini idaresi hususunda milletvekillerinin halka güvenmeleri gerektiğini ifade etmeleri dikkat çekmektedir. Öte yandan Padişaha karşı yoğun bir öfke, ihanet suçlamaları söz

Ilgın Manevraları'nda Batı Cephesi Komutanı İsmet Paşayla
(1 Nisan 1922)

konusu olurken Halifelik makamına karşı duyulan saygı ve güvenin devam ettiği görüldü. Bu durum Hilâfete olmasa da saltanata karşı bir hareket için Meclisin müsait olduğunu da ortaya koymaktaydı.

Söz konusu ortamda Mustafa Kemal Paşayı rahatsız eden önemli bir husus Meclisteki muhaliflerinin ordunun taarruz edip edemeyeceği konusundaki ısrarlı soruları ve ordunun bu hususta ki yetersizliğini ima eden konuşmalarıydı. Kısmen milletvekillerinin cephe hareketlerinden habersiz olmasından kaynaklanan eleştirilerin dozunu artıran bir diğer sebep bu vesile ile Mustafa Kemal Paşanın tenkitler vasıtasıyla yıpratılmak istenmesiydi. Gerek Ankara'daki vekillerin gerekse cephedeki askerlerin morallerini olumsuz etkileyecek seviyeye çıkan söylentilere bir son vermek üzere 4 Mart 1922 tarihinde Milletvekillerine bilgi veren Mustafa Kemal Paşa, henüz askerî bakımdan taarruz edecek durumda olmadıklarının altını çizerek Sakarya savaşı sonrasında Yunanları takip eden kuvvetlerin sadece süvariler ile onlara dayanak sağlamak üzere ileri çıkarılan bazı birlikler olduğunu ifade etmiştir. Taarruz edilecektir. Ancak Paşa yarım hazırlık ve tedbirler ile yapılacak bir taarruzun çok vahim sonuçlar doğuracağından endişeliydi. Milletvekillerine Osmanlı yöneticilerinin giriştikleri harekâtın çapına uygun hazırlık yapmadıkları için Viyana'ya kadar gitmelerine rağmen Rumeli'de dahi kalamadıklarını hatırlatmak ihtiyacını hissederek geçmişten ders alınmasının gerekliliğini de göstermiştir. Hâlâ eski düşünceleri takip edenlerden Türkiye'yi ve Türkleri kurtarmak gerektiği düşüncesini ise "Türkiye'nin re'si tefekkürünü büsbütün yeni bir imanla teçhiz etmek... Bütün millete ceyyit bir manevîyat vermek..." şeklinde ifade etmekteydi[116].

[116] **Nutuk** II, s. 638.

Mustafa Kemal Paşa nihai darbeyi indirmek için üç vasıtanın hazırlığının yeterli düzeye geldiğini görmek ihtiyacını hissetmiştir ki, bunlar muhtevalı siyasî, askerî veya sosyal projeler uygulamaya koyacakların her zaman göz önünde tutmaları gereken hususlardır. Birinci ve en önemlisi "doğrudan doğruya milletin kendisi" dir. Milletin hür ve bağımsız yaşamak için kalbinde vicdanında ortaya çıkan isteğin yeterince güçlenmesi elzemdir. İkinci unsur Meclistir: "Milleti temsil eden Meclisin arzu-yı millîyi izharda ve bunun icabatını kanaatle tatbikte göstereceği azm ü celadetti". Meclisin birlik ve beraberlik içinde olması millî hedefe ulaşmada en önemli güvence olarak görülmüştür. Paşa, son olarak "milletin silâhlı evlatlarından oluşup düşman karşısında toplanmış bulunan Ordu"yu saymaktadır[117]. Asker kimliğine ve savaş halinde bulunmasına karşın mücadelede netice almak için silâhlı kuvvetleri üçüncü sıraya koyan Mustafa Kemal Paşanın topyekün Millî Mücadele'de başarının sırrını keşfetmiş olduğunu görüyoruz. Ordunun teşkil ettiği cepheyi zahiri cephe olarak niteleyen Mustafa Kemal, bunun değişebileceğini, sarsılabileceğini hatta yenilebileceğini söylerken bunun bir milleti veya memleketi yıkıp mahvedemeyeceğinin altını çizmektedir. Asıl olanın bütün memleketin, bütün milletin oluşturduğu dahili cephe olduğunu vurgulayan Paşa, bu cephenin yıkılması halinde memleketin temelinden yıkılabileceğini, milletin esir edilebileceğini dikkatlere sunmaktadır[118]. Bu hususun düşmanlar tarafından daha iyi bilindiği ve istismar edildiği ise tarihi bir gerçektir.

İçeride bunlar olurken 22 Mart 1922 tarihinde Paris'te bir konferans akdeden İngiltere, Fransa ve İtalya dışişleri bakanları taraflar arasında üç ay sürecek bir mütareke önerdiler. İki taraf güçleri ara-

[117] **Nutuk** II, s. 639.
[118] **Gösterilen Yer**.

sında 10 km'lik bir alan askerden arındırılıp, birlikler sabit olacak, en ufak askerî bir hazırlık yapılmayacak ve askerî durum İtilâf Devletleri kontrolüne verilecekti. Kolaylıkla anlaşılacağı gibi bu şartlar saldırı gücünü büyük ölçüde yitiren Yunanistan'a toparlanması için vakit kazandırmaya yönelik bir manevra idi. Teklifi hemen kabul eden Yunanlıların 4 ayda Anadolu'yu boşaltmaya mukabil İzmir ve Edirne'yi istemeleri İtilâf desteğini arkalarında hissetmenin verdiği güvenden olsa gerektir. Mütarekeyi prensip olarak kabul eden ve barışçı olduğunu dünya kamuoyuna bir defa daha gösteren M. Kemal Paşa, anlaşmaya yanaşmayan bir görüntü çizmemek için dikkatli davranmak-taydı[119]. Nitekim, hükümet M. Kemal Paşanın direktifiyle mütarekeyi olumlu karşılarken Anadolu'nun temizlenmesine de aynı zamanda başlanması şartını ileri sürdü. Bundan hoşnut olmayan devletlerin 26 Mart tarihli ikinci teklifi Sevr anlaşmasının biraz yumuşatılarak Türk tarafına dayatılmaya çalışılan bir kopyası idi. İzmir ve Tekirdağ Türklere, Edirne ve Kırklareli Yunanlılara bırakılacaktı. Doğuda bir Ermenistan kurulması bu defa da söz konusu edildi. Mustafa Kemal Paşa bütün bu girişimlere iyi niyetle yaklaşırken "ordu hazırlıklarının biran bile geri kalmaması, ordu içine hiç bir şekilde yabancı denetimi girmemesi" noktalarında büyük hassasiyet göstererek karşı tarafın gerçek niyetlerini anladığını göstermiştir[120]. Yunanlıların Nisan sonunda Kuşadası ve Söke civarını takviyeli kuvvetlerle işgali Paşayı endişelerinde haklı çıkarmış, rakiplerin samimiyetsizliğini de ortaya koymuştur.

Ancak bu aşamada Batı kamuoyunda Ankara Hükümetinin barış taraftarı politikasının dikkat çekici bir surette taraftar bulduğuna

[119] **Nutuk** II, s. 647-650.
[120] **Nutuk** II, s. 651-652.

işaret etmeliyiz. Diğer taraftan Mecliste M. Kemal Paşanın Başkomutanlık yetkilerini şahsî iktidarı için kullandığı yolundaki tenkitler yetkinin üç aylık uzatma dönemini tehlikeye atmıştı. Daha önce 31 Ekim 1921'de ve 4 Şubat 1922'de uzatılan kanun son olarak 6 Mayısta büyük zorluklarla uzatılarak kabul edilmiştir. Mustafa Kemal Paşanın Mecliste olmamasından yararlanan muhalifler çoğunluk da sağlanamayınca kanunu uzatmamışlardı. Dolayısıyla ordu komutansız kalmıştı. Hükümeti de istifa kararı almaya sevk eden bu durum üzerine Paşa, "bizim aslî vazifemiz siyaset yapmak değildir. Bizim ve bütün memleket ve milletin tek vazifesi topraklarımızda bulunan düşmanı süngüyle kovmaktır" şeklinde bir ikaz ile ilgililere vazifelerini hatır-latmaktan geri durmamıştır. Orduyu başsız bırakamayacağını, her şart altında ordunun mevcudiyetinin sağlanması gerektiğini, düşman karşısındaki orduyu başsız bırakmadığını, bırakamayacağını ifade etmiştir[121]. Meclis ancak bu dirayetli ifadelerden sonra kanunun uzatılmasını kabul etmiştir. Kanunun üç ay sonraki uzatılması müzakerelerinde ise süresiz olarak uzatılması kabul edilmiştir.

Bu süreçte Mecliste ikinci gurup olarak bilinen muhaliflerin Mustafa Kemal'i inisiyatifini kullanamaz hale getirmek yolundaki çabaları devam etmiştir. Nitekim 8 Temmuzda, hükümet üyelerinin gizli oyla seçilmelerini kabul eden bir düzenleme yapılmış, ilgili kanun gereği yapılan seçimde de 10 Temmuzda Rauf Beyin Başbakanlığa seçildiğini görüyoruz ki, bu Mustafa Kemal Paşanın Cumhuriyet idaresi kuracağı endişelerin giderek arttığının bir göstergesi durumundadır. İç çekişmelerin giderek yoğunlaştığı bu günlerde Yunanistan'ın 24 Temmuz 1922 tarihinde Türk direnişini kırmak

[121] **Nutuk** II, s. 660-662.

için en iyi çare olarak İstanbul'un işgalini gösteren notası yayınlandı. Bunu gerçekleştirmek için donanmalarını Marmara'ya çıkaran Yunanlılar Anadolu'dan da aktarma yaparak Trakya'da önemli bir güç oluşturdularsa da İngiliz ve Fransızlar "çılgınlık" olarak niteledikleri bu projeyi engellediler[122]. Bu esnada silâha başvurmadan önce denenecek son bir yol olarak Avrupa'ya gönderilen İçişleri Bakanı Fethi ve Dışişleri Bakanı Yusuf Kemal beylerin temaslarından da bir sonuç çıkmamıştı[123].

a. Büyük Taarruz

Nihai sonucun harp meydanlarında alınacağının anlaşılması üzerine askerî hazırlıklara hız veren Ankara Hükümeti M. Kemal Paşanın da teşviki ile Ağustos başında harekete geçilmesini benimsemişti. Burada yaklaşık altı aylık sürede gerek silâh, gerek insan gücü yönünden ne gibi bir gelişme gösterilebildiğine işaret etmeliyiz. Mecliste neden taarruz edilmediği hususunda şiddetli muhalefete karşı ordunun henüz bu kabiliyette olmadığı söylenmişti. Gerçektende o ana kadar daima savunma savaşı yapan askerlerin taarruza alıştırılmaları gerekiyordu. Ordu içerisinde belli merkezlerde eğitim kursları açılarak, küçük çaplı tatbikatlar yapılarak bu eksiklik giderilmeye çalışılmıştır. Bu çabalar sayesinde eğitimsiz bir halde cepheye asker sürme tehlikesi en aza indirilmiştir. Diğer taraftan silâh, mermi ve yedek parça meselesi de kurmay heyeti uğraştıran bir diğer önemli mesele olmuştur. Silâhlar çeşitli kaynaklardan temin edildiği için birliklerde adeta koleksiyon vardı[124]. Bu ise

---

[122] Fahri Belen, **Türk Kurtuluş Savaşı**, Ankara 1973, s. 400-401.
[123] TİH II. Cilt, **Batı Cephesi 6.Kısım 1.Kitap, Büyük Taarruza Hazırlık ve Büyük Taarruz**, Ankara 1967, s. 203.
[124] Batı cephesi birliklerinde bulunan silâh ve cephanedeki farklılıklarının şema halinde dökümü için bkz. **TİH II, Aynı Kitap**, s. 373 - 375.

Büyük Taarruz sabahı Kocatepe'de
(26 Ağustos 1922)

gerek cephane gerekse yedek parça temini ve ikmali problemini ortaya çıkarıyordu. Hazırlık süresi boyunca birlikler aynı cins silâhlarla teçhiz edilerek bu problem de olabildiğince halledilmiştir.

Yine bu süre zarfında normal ve makineli tüfek, top ve mermi sayısında Sakarya dönemine göre ikiye katlanmıştır. Ancak buna rağmen silâh bakımından rakibe ulaşılamamıştır[125]. Motorlu araç sayısında ise Yunanlılara nispetle %8.5'luk bir varlığa sahip olunduğu görülmektedir. Gerçekten de ordumuzun insan ve piyade tüfeği sayısında rakibine eşitliğinin yanı sıra moral avantajları da söz konusudur. Her şeyden önce, rakibinden korkan, bir an önce barış isteyen, subaylarına güvenemeyen, iktidar kavgası içerisindeki politikacılarını sevmeyen, bu topraklarda ne işi olduğunu kendi kendine soran bir ordu vardı karşıda. Sakarya'ya kadar Türk genelkurmayının en önemli problemlerini oluşturan asker kaçakları şimdi Yunan ordusunun başına dert olmuştu.

Mevcut kaynakların mümkün olduğunca seferber edilmesi, imkânların zorlanması, komuta heyetine hazırlıkların Ağustos ortalarında biteceği kanısını vermişti. Mustafa Kemal Paşa, taarruz plânını 28-29 Temmuz 1922'de Batı Cephesi karargahı Akşehir'de Cephe Komutanı İsmet Paşa ve futbol maçı seyretmek bahanesiyle topladığı komutanlarla görüşmüştü. 6 Ağustosta taarruza hazırlık gizli emri verildi[126]. 16 Ağustosta Millî Savunma Bakanlığı emrine 600000 TL. verilerek her şeyin 26 Ağustosa kadar bitirilmesi kararlaştırılmıştı[127]. 20 Ağustos gününde 26 Ağustosta taarruz edileceği komutanlara bildirildi. Bu arada gelişmeleri düşmanın dikkatinden gizlemek için hükümeti ve meclisi bu karardan henüz

[125] **TİH II, Aynı Kitap**, s. 267-268.
[126] **Nutuk** II, s. 672.
[127] Belen, **Türk Kurtuluş Savaşı**, s. 419.

27-28 Temmuz 1922 Günü Akşehir'de Büyük Taarruz için karar veren Komutan; Başkomutan M.Kemal, Gnkur Başkanı Fevzi (Çakmak) Paşa, İsmet (İnönü) Paşa, Nurettin Paşa, Fahrettin (Altay) Paşa, Asım Gündüz Şükrü (Sökmensüer) Salih (Başak).

haberdar etmemişti. Önce hükümette görüşülüp mutabık kalınan hususları daha sonra Mecliste milletvekillerine izah eden Paşa, düşmanın aslî kuvvetlerini bir hafta içinde yeneceğini ifade etmişti. M. Kemal Paşa düşmanı habersiz yakalamak için kendisini Ankara'da gibi göstermek için diplomatlara ziyafet vereceğini de ilân etmişti. Ankara'da bu ziyafet beklenirken Paşa, büyük bir gizlilik içerisinde otomobil ile Konya üzerinden Garp Cephesi karargahının bulunduğu Akşehir'e gitmiştir. Kendisinden birkaç gün önce karargaha gelen Genelkurmay Başkanı ile görüştükten sonra da Cephe

kumandanına 26 Ağustos'ta taarruz emrini vermişti[128]. Taarruz plânının esasını tabiye baskını şeklinde düzenleyen M. Kemal, her hareketin büyük bir sessizlik içinde yapılmasına özen göstermiş, her şeyin gece yapılmasına askerîn gündüz farklı şeylerle meşgul gibi gösterilmesine dikkat etmiştir. 24 Ağustosta karargahların Akşehir'den taarruz cephesinin gerisindeki Şuhut'a, bir gün sonra da savaşın idare edildiği Koca Tepe'nin güney batısına nakli gerçekleştirilmişti.

Plânın hedefi kısaca, Afyon'un güneyinde yer alan I. Ordunun üstün kuvvetle düşman cephesini yarmasına, bunun içinde Eskişehir ve Afyonun kuzeyindeki II. Ordunun, mevcut beş piyade tümeni ile 8 tümenlik Yunan gücünü oyalayabilmesine bağlı idi. Yani taarruzun baskın tarzında olması ve I. Ordunun ilk günde Yunan cephesini yarması gerekiyordu[129].

26 Ağustos sabahı saat 05'de başlayan topçu ateşi ardından piyadelerin ilerlemesiyle başlayan savaşta, birlikler arası iletişim kopukluklarının sebep olduğu gecikme ve aksamalara rağmen Türk Ordusu taarruzun ikinci günü akşam üzeri Afyonu almıştı. Yunan ordusunun geri çekilerek kanatlardan çembere alınmaktan kurtulmaya çalışması beklenen sonucu vermemiş 29-30 Ağustos günü Aslıhanlar-Dumlupınar mevkiinde ve Adatepe'de büyük kısmı imha edilmiştir. Bu imha hareketine Başkumandan Muharebesi adı verilmiştir.

Yunan ordusunu tamamen imha edeceğinden emin olan Kemal Paşa, imha hareketi gerçekleştirilene kadar olan hareketleri son derece önemsiz gibi göstermeye çalışması Yunanları bu akibetten

[128] **Nutuk** II, s. 674.
[129] Gösterilen Yer, s. 671.

kurtarmaya çalışacaklara imkân bırakmamak düşüncesine dayanmaktadır. Yunanlarla daha önceleri yapılan savaşlarda ortaya çıkan dış müdahalelerin kesin sonuçların alınmasına hep engel olduğunu hatırlanırsa Mustafa Kemal'in hassasiyetindeki isabet daha net görülebilecektir. Nitekim harekâtın gelişiminden haberdar olan İtilâf Devletlerinin İstanbul'daki temsilcileri vasıtasıyla mütareke teklifleri söz konusu olmuştur. Ancak böyle bir harekete hazırlıklı olan Mustafa Kemal, 5 Eylül 1922 tarihli telgrafı ile hükümeti gafil avlanmaması konusunda uyarmıştır. Yunan ordusunun kesin bir yenilgiye uğratıldığının altını çizen Paşa, Anadolu'nun boşaltılmasının müzakere bile edilmeyeceğini, ancak Trakya için görüşülebileceğini bildirmiştir[130]. Gerçekten de devam edilen ileri harekâtın hedefi İzmir'in kurtarılmasıdır. Bu esnada İzmir'deki İtilâf Devletleri temsilcilerinin görüşme taleplerine 9 Eylü'de Nif'te randevu veren M. Kemal Paşanın 1 Eylül 1922 tarihli tamiminde "ordular ilk hedefiniz Akdeniz'dir İleri !" komutu ile başlayan takip 2 Eylülde Trikopis ve diğer kumandanların Uşak'ta esir edilmesi, Yunanlıların kaçarken Uşak, Aydın ve Salihli, 6 Eylülde Manisa'yı yakmasının ardından 9 Eylül 1922'de öncü Türk süvari birliğinin İzmir'e girmesiyle tamamlanacaktır. M. Kemal Paşada İsmet ve Fevzi Paşalarla 10 Eylülde İzmir'e gelmiştir. Aynı gün Bursa'ya öncülerimiz girmiş, İngilizlere harp halinde olunmadığı yolunda güvence verilirken, mağlupların izzet-i nefsini kırmayacak şekilde Türke yaraşır bir tavır sergilenmiştir. (Yunanlıların Türk bayrağını çiğnemelerine mukabil M. Kemal Paşanın, vilâyet konağı girişine serilen Yunan bayrağına saygı göstermesi gibi). Mustafa Kemal Paşa bu harekâtı " her safhasıyla düşünülmüş, ihzar, idare ve zaferle intaç edilmiş olan bu harekât Türk ordusunun, Türk zabitan ve kumanda heyetinin

[130] **Nutuk** II, s. 675-676.

yüksek kudret ve kahramanlığını tarihte bir daha tesbit eden muazzam bir eser" olarak nitelemiştir. Bu eserin de "Türk milletinin hürriyet ve istiklâl fikrinin lâyemut âbidesi" olduğu düşüncesindedir. O, "bu eseri vücuda getiren bir milletin evladı bir ordunun başkumandanı olduğundan ilelebet mesut ve bahtiyar"lığını dünyaya ilân etmekten geri durmamıştır[131].

Ordularla beraber çarpışan milis kuvvetleri bölgelerine geri dönerlerken Gazi Mustafa Kemal Paşa bu başarının "tek bir iman gibi sarsılmaz bir birlik ve çaba gösteren Türk milletinin eseri" olduğunu belirterek, böyle bir milletin ferdi olmaktan büyük mutluluk duyduğunu ifade etmiştir. Yine millete yayınladığı 13 Eylül 1922 tarihli beyanname ile son gelişmelerin dökümünü yapmış, bilgi vermiştir. Buna göre Düşman esirlerden başka yüzbinden fazla insan kaybına uğrarken Türk tarafı ¾'ü hafif yaralı olmak üzere onbin kişiye varmaktaydı. Bu savaşta "Millet orduları 14 gün zarfında büyük bir düşman ordusunu imha ettiler. 400 kilometrelik aralıksız bir takip yaptılar. Anadolu'da istila edilmiş bütün bölgelerimizi geri aldılar" diyen Atatürk zaferi sadece millete vermiştir: "Büyük Zafer sadece senin eserindir". Çünkü, "İzmir'imizi siyasî ihtiraslar neticesinde adeta sevinerek düşmana teslim eden heyetler ile milletin hiçbir münasebeti yoktu". Bursa'mızı işgal eden Yunan kuvvetleri ise ancak imparatorluğun askerî teşkilâtı ile işbirliği ve hareket birliği ederek muvaffak olmuşlardı. Hakimiyet-i millîye düşüncesinin fiiliyata geçtiğinde neler olacağını şu sözleriyle ilân etmiştir; "Vatanın kurtuluşu, milletin oy ve idaresi, kendi mukadderatı üzerinde kayıtsız şartsız hakim olduğu zaman başlamış, ve ancak milletin vicdanından doğan ordularla müspet ve kesin neticelere ermiştir"[132].

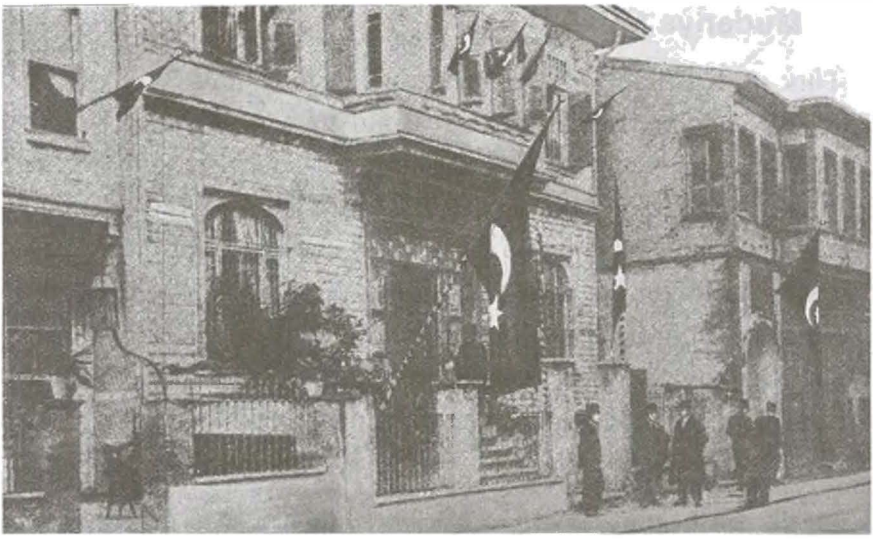
[131] **Nutuk** II, s. 677.
[132] **Atatürk'ün Tamim Telgraf ve Beyannameleri**, s. 458-459.

b. Mudanya Mütarekesi

Türk millî istiklâl mücadelesinin tacını oluşturan Büyük Taarruz ve Başkomutanlık Meydan savaşının hemen akabinde, Yunanistan'ın savaşı kaybettiği inancı ile İtilâf Devletleri 4 Eylül 1922'de ilk mütareke teklifi yapmışlardı. Rauf Bey hükümeti bu gelişmeyi cephede bulunan Başkomutan M. Kemal Paşaya bildirdi. Anadolu'nun kurtarıldığını mütarekenin ancak Trakya için söz konusu olabileceğini bildirdiğini gördüğümüz Paşa, ordunun ileri harekâtını da durdurmamıştı. Gerçekten de İzmir ve Bursa alınırken, ikinci süvari tümeni, altıncı kolordunun emrinde Çanakkale'yi ele geçirmek ile vazifelendirilmişti.

İngiliz Başbakanı Loyd George bölgedeki güçleri takviye ederek kolay vazgeçmeyeceğini göstermek istemişti. Ancak müttefikleri Fransız ve İtalyanlar güçlerini çektikleri gibi sömürgelerinden gelen cevaplarda cesaret verici değildi. Bunun üzerine İngiliz Dışişleri Bakanı Lord Curzon Fransa'ya giderek, Fransız Başbakan ve Dışişleri Bakanı Puancare ile İtalyan elçisi Kont Sforza ile görüştüler[133]. Fransız Hükümetinin yarı resmî görevlisi olarak İstanbul'dan M. Kemal Paşa ile görüşmeye giden General Pelle aracılığı ile Türk Hükümetinin amacının Trakya ile İstanbul'un kurtarılması ve boğazların serbestliğinin korunması olduğunu öğrendiler. İtilâf Devletleri 23 Eylül'de Edirne dahil doğu Trakya'nın boşaltılıp Türklere teslimini öngören bir notayı M. Kemal Paşaya gönderdi. Ordular Biga ve Erenköy'ü işgal ederken İngiliz kuvvet komutanı General Harrington askerlerin tarafsız bölgeden çekilmesini istedi. M. Kemal Paşa harekâtın Yunan ordusunu takip ve boğazların serbestisi

[133] Belen, **Türk İstiklâl Harbi**, s. 521.

Mudanya Mütarekesinin müzakere ve aktolunduğu binanın o tarihte çıkarılmış resmî .

amaçlı olduğunu tarafsız bölge tanımadığını bildirdi. İtilâf Devletlerinin 23 Eylül tarihli notasının gelmesi üzerine M. Kemal Paşa boğazlara yönelik harekâtı durdurdu. 29 Eylül 1922 tarihli bir nota ile de 2 Ekimde Mudanya'da görüşmelere başlanmasını, Türk tarafını İsmet Paşanın temsil edeceğini bildirdi[134]. Aslında harekâtı durdurmak ve görüşmeleri kabul etmek M. Kemal Paşanın düzenli politikasının bir devamı idi. Zira İzmir'den sonra Edirne sözü ettiğinde, bunu iddialı bulup itidal tavsiye edenler arasındaki Kazım Karabekir Paşaya, "pek hesaplı ve mutedil" olduğunu, sorunu siyasetle halledeceğini ifade ediyordu[135].

[134] **Nutuk II**, s. 679.
[135] Gotthart Jaeschke, **Türk Kurtuluş Savaşı Kronolojisi**, s. 194.

Türkiye'yi Batı Cephesi Komutanı İsmet Paşa (Genelkurmay Başkanı Fevzi ile Refet Paşada gelişmelere ilişkin görüş bildirdiler), Fransa'yı kuvvet komutanı General Charpy, İngiltere'yi işgal orduları komutanı General Harington, İtalya'yı General Monbelli temsil ederken, Franklen Bouillon'da görevsiz olarak görüşmelere katılıyordu. 3 Ekimde başlayan görüşmelerde Yunanlıların Meriç'in batı yakasına çekilmesi, boşalan yerleri önce müttefiklerin sonra Türklerin kontrol etmesi, önemli yerlerin müttefik kontrolünde olması, tarafsız bölgelerdeki Türk askerlerinin çekilmesi şeklindeki müttefik isteklerine mukabil Türk tarafı işgalin kısa tutulup, Trakya'nın boşaltılmasına hemen başlanmasını, Meriç boyundaki kuvvetlerin nehrin batısında tutulmalarını, Yunanlıların götürdüklerinin geri verilmesini, Karaağaç'ın Türkiye'ye verilmesini istiyordu. Bu haklı isteklere Fransız ve İtalyanlar olumlu yaklaşırken, İngiliz temsilci işi uzatmaya meyletti ve görüşmeler 5 Ekimde kesildi. Bu gelişme üzerine M. Kemal Paşa 6 Ekimde ordulara Boğazlar yönünde hareket serbestliği verdi[136]. İsmet Paşa da Trakya'nın hemen boşaltılarak teslim edilmesini aksi taktirde harekete geçileceğini bildirdi. Bir nevi taktik savaşı ve sinir harbi yapılmakta idi. Her şeyini tüketmiş bir haldeki Türk hükümetinin sert ve kararlı bir tavır almasını beklemeyen İngiltere prestijini kurtaracak bir şeyler yapma telaşı içerisinde idi. Ancak bu kararlı yaklaşım üzerine 6/7 Ekim gecesi Paris'e giden Lord Curzon müttefik temsilcileri ile görüşerek Trakya'nın bir ay içinde Türk askerîne teslimi, barış konferansı sırasında tarafsız bölge ile Meriç'in doğu kıyısı müttefik kuvvetlerce işgalinde mutabık kaldı.

[136] Belen, **Türk İstiklâl Harbi**, s. 523.

Mudanya Mütarekesini imzalayan Türk ve İtilâf Devletleri Generalleri."Soldan sıra ile Fransız Generali Şarpi, İngiliz Generali Harington, Garp Cephesi Orduları Komutanı İsmet Paşa, İtalyan Generali Monpelli."

9 Ekimde yeniden başlayan görüşmeler sonucunda Yunanistan'ın engellemeye yönelik faaliyetlerine rağmen 11 Ekim 1922 sabahı mütareke imzalandı[137]. Konferansın amacını, Yunan kuvvetlerinin Doğu Trakya'da gerisine çekilecekleri hattı belirlemek, Doğu Trakya'nın boşaltılma ve Türklere teslimi düzenini sağlamak ve işgal döneminde genel düzen ve asayişi sağlamak üzere denetimi gerçekleştirmek şeklinde belirlenen Konferans' ta aşağıdaki hususlarda anlaşılmıştır. 1-Üç gün içinde yürürlüğe girecek anlaşma ile Türk-Yunan çarpışması sona erecek, 2-Yunan kuvvetleri Akdeniz'e döküldüğü yerden, Trakya ile Bulgaristan sınırının kesiştiği noktaya

[137] **Türk İstiklâl Harbi**, II. Cilt Batı Cephesi 6. Kısım IV. Kitap İstiklâl Harbinin Son Safhası, Ankara 1969, s. 83.

kadar Meriç'in sol kıyısına çekilecekler, 3-Barış yapılana kadar, Karaağaç dahil Meriç'in sağ kıyısı müttefiklerce işgal (muhtemel her türlü karışıklığı önlemeye yönelik) edilecek, 4-Edirne'ye ulaşan demiryolunun Cisr-i Mustafa Paşadan, Kuleliburgaz'a kadar Meriç'in sağ kıyısını izleyen kısmı üç müttefik bir Yunan ve bir Türk delegeden oluşan bir komisyonun gözlemi altında olacak. 5-Doğu Trakya'daki Yunan tahliyesi, askerî kıtalar, araç gereç ve cephaneler ve yiyecek depoları dahil on beş günde yapılacaktır. 6-Jandarma da dahil Yunan sivil memurları seri şekilde çekilecek ve yerlerini müttefiklere devredecek, onlarda Türk tarafına teslim edeceklerdir. 7-TBMM Hükümeti asayiş ve düzeni sağlamak için subayları dahil en fazla 8000 kişilik bir jandarma kuvvetini memurlara katabileceklerdir. 8- Yunan askerî çekilme ve mülkî idare teslimi işi müttefik karma kuvvetlerinin gözetimi altında, taşkınlıklara meydan vermeden yapılacaktır. 9-Tüm kuvvetlerden başka ortalama 7 taburluk müttefik kuvveti Doğu Trakya'yı işgal ve asayişin devamını sağlayacaklardır. 10-Müttefik heyet ve kıtalarının geri çekilmesi Yunanlıların boşaltmasından 30 gün sonra olacaktır. Müttefikler, asayişin korunması ve Türk olmayan halkın korunması için yeterli tedbir alındığında hemfikir olurlarsa bu geri çekiliş daha erken bir tarihte de olabilecektir. 11-TBMM orduları boğazların yaklaşık 15 km doğusundaki hatta duracak barış konferansı sırasında da geçmeyecekler. Müttefiklerde bu arada burada kuvvet artırım yapmayacaklardır. 12-Müttefiklerin birlikleri şimdi bulundukları yerde kalacaklar, barış konferansı sırasında TBMM Hükümeti buraya riayet edecektir. 13-TBMM hükümeti barış anlaşması onaylanana kadar Doğu Trakya'ya askerî kıtalar geçirmemeyi ve orada ordu topla-

mamayı taahhüt eder. 14-Anlaşma imzalanmasından üç gün sonra yürürlüğe girecektir (14/15 Ekim). Yunan Hükümeti de üç gün sonra mütareke sözleşmesini kabul etmiştir.[138]

Yunan çekilmesi kararlaştırıldığı üzere 30 Ekimde tamamlandı. Kasım sonuna kadar Doğu Trakya anavatana katıldı.

Mudanya Mütarekesi aşaması Yunanlıların aslında bir alet olduklarını arkalarındaki muharrik gücün İtilâf Devletleri olduğunu açık bir şekilde göstermiştir Askerî sahaya yönelik bir alet olan Yunanistan, başarısızlığı aşikar olunca devre dışı bırakıldığı gibi mütareke görüşmelerine dahi alınmamış, kabul edilen hususlar ona patronlarınca adeta zorla empoze edilmişti. Bu bir yandan da Millî Mücadele'nin şeklen görüldüğü gibi sadece Yunan silâhlı gücüne verilmesine rağmen gerçek manada bütün bir müttefik cepheye verildiğinin ispatıdır. Türk Millî Mücadelesi'nin küçültülmesine yönelik spekülasyonlarında yersizliğine şüphe götürmez bir delildir. Savaşsız bir şekilde tüm Doğu Trakya'nın kurtarılması ise Ankara Hükümetinin ayrı bir büyük başarısıdır. Trakya'yı teslim almakla görevlendirilen Refet Paşanın 19 Ekimde İstanbul'a gelişinde halk tarafından gördüğü teveccüh Ankara'da daha ileri adımlar atılmasını adeta hızlandırdı. Refet Paşa müttefik askerî temsilcileriyle anlaşarak 15 Kasımda devir teslim işini bitirmiş Trakya'yı teslim almıştır.

Mudanya Mütarekesi'nden sonra Barış görüşmelerine geçmeden önce fiili askerî mücadelenin cereyan ettiği Batı Cephesi'nde yapılan geniş çaplı asker terhislerinin Türk kuvvetlerinin zayıflamasına yol açtığı, dolayısıyla İtilâf Devletlerini cesaretlendirdiği ileri

[138] Ali Türkgeldi, **Mondros ve Mudanya Mütarekelerinin Tarihi**, İstanbul 1948, s. ; TİH, II.cilt 6. Kısım IV. Kitap s, 85-88.

sürülmektedir[139]. Gerçekten de Batı Cephesi'nde görev yapan erlerin en yaşlılarından (1881 doğumlular) başlayarak daha gençlere doğru gelmek suretiyle terhisler yapılmaya başlanmış, hatta bu işlem Lozan Konferansı süresince devam ettirilmiştir. Lozan'da Türk heyetinin varılan anlaşmayı imzalamasına kadar 1898 doğumlu erlere kadar 17 sınıf askerîn terhis edildiği göz önüne alınırsa konferansta Türk heyetinin pazarlık gücünün olumsuz etkilendiği düşünülebilir. Karşı tarafta Türkiye'nin konferansta elde edecekleriyle yetineceği düşüncesinin ortaya çıkmasının konferans müzakerelerini zorlaş-tıran bir etki yapacağı tabiidir[140].

M. Kemal Paşa devlet ve millet idaresindeki köklü düzenlemeleri uygulamaya koymanın ilk aşamasını Lozan Barış Konferansı öncesi gerçekleştirdi. Millî Mücadeleyi neticelen-dirmek noktasında son derece önemli mesafeler kat eden Ankara Hükümetine mukabil İstanbul'dan hâlâ kendinde bir takım güçler fehmeden İstanbul hükümeti vardı. Ülkede biri fiili biri lafzî iki iktidar merkezi görülmekteydi. Bu aynı zamanda millete inanıp güvenerek mücadeleyi başlatan Mustafa Kemal Paşanın hakimiyet telâkkisine aykırı idi. Lozan görüşmeleri başlamadan önce bu iki başlılık görüntüsü ortadan kaldırıldı. Lozan meselesi işin daha ziyade politik yanını oluşturduğu için ayrıntısına girmemekle beraber Misak-ı Millî hedefleri bakımından değerlendirmeye çalışacağız. . Ancak ona geçmeden bu büyük yapı değişikliğini söz konusu etmeliyiz.

---

[139] TİH, II. C., 6. Kısım IV. Kitap s. 102.

[140] Batı cephesi ordularında yapılan terhislerin cephenin ordu komutanları üzerinde de olumsuz etkiler yaptığı, Birinci Ordu Komutanı Nurettin Paşa ile İkinci Ordu Komutanı Yakup Şevki Paşa Genelkurmay başkanlığına müracaatla cephedeki askeri varlığı zaafa uğratacak uygulamayı tenkit ederek yeni asker alımı da dahil olmak üzere teklifler getirmişlerdir. Bkz. TİH, gös. yer. s. 103-104.

c. Saltanatın Kaldırılması: Millet Egemenliğinin Gerçekleştirilmesi

Hemen ifade etmek gerekir ki, saltanatın hatta hilâfetin kaldırılması bir anda ortaya çıkan işlerden değildir. Yukarıda izah edilen bütün aşamalar esnasında mecliste iki fikir ortaya çıkmıştır. Birincisi saltanat ve hilâfetin artık manasını yitirdiği ve Cumhuriyet idaresini ilânın gerekliliği, İkincisi ise saltanat ve hilâfetin bundan sonra da devamı. M. Kemal Paşa önderliğini yaptığı birinci düşünceyi doğrudan açıklamayı zamansız bulmakta, safha safha, yeri gelince mesafe alarak olayı halletmeyi tercih etmekteydi. Mudanya'da söz konusu edilen (Lozan) barış konferansına katılacak heyetin oluşturulması sırasında İstanbul'dan Tevfik Paşanın gönderdiği telgraflar en önemli safhanm uygulamaya konmasına vesile oldu.

Bu aşamanın daha iyi anlaşılabilmesi için ikinci görüş sahipleri adına Rauf Beyin M. Kemal Paşa ile yaptığı "Keçiören mülakatı"nı hatırlamalıyız. Rauf Beyin daveti ile Refet Paşanın Keçiören'deki evinde Refet ve Ali Fuat Paşanın da katılımı ile yapılan toplantıda saltanat ve hilâfetin kaldırılacağı yolunda endişeler ile M. Kemal Paşadan ve ileride yapacaklarından şüpheler olduğu dile getirilmiştir. Burada Moskova'dan yeni döndüğünden bahisle olaylar hakkında net fikir beyan etmeyen Ali Fuat Paşa çekimser kalmakla beraber Rauf ve Refet Beyler saltanat ve hilâfete bağlı oldukları ve bu makamlar olmadan siyasî bir oluşumun gerçekleşmeyeceğine inandıklarını ifade etmişlerdir[141]. Paşaların tavrını belirlemesi isteği üzerine M. Kemal Paşa "bu meselenin bugünün meselesi olmadığını, telaşın gereksiz olduğunu, ifade ve bilâhare Meclis kürsüsünden ilân et-

[141] **Nutuk** II, s. 683-685.

mişti[142]. Muhaliflerin vazifesini yaptığını, kendisinin de "umumî ve tarihi vazifesinden o güne ait safhayı gerçekleştirdiğini" belirten M. Kemal Paşa, "umumî vazifesinin asıl emrettiği noktayı ifa ve tatbik etmek lâzım geldiği zamanda asla tereddüt etmediğini" söyleyecektir. Öyle ki Tevfik Paşanın telgraflarını vesile kılarak hilâfet ve saltanatı ayırıp, saltanatı kaldırma ameliyesine başlarken, "derhal Rauf Beyin ve Kazım Karabekir Paşanın meclis kürsüsünden saltanatla hilâfetin ayrılması ve saltanatın lağvedilmesi yönünde konuşmalar yapmasını sağlamıştır"[143]. Bunun zamanlama bakımından çok yerinde bir adım olduğuna işaret etmeliyiz: Zira Tevfik Paşa Mustafa Kemal Paşaya 17 Ekim 1922 tarihli bir telgraf göndererek Büyük Taarruzla elde edilen başarının İstanbul ile Ankara arasında ayrılığı kaldırdığını müjdeliyor ve Barış konferansı için İstanbul ve Ankara'nın birlikte davet edileceğini göz önüne alarak gizli talimat verilecek bir şahsın acilen İstanbul'a gönderilmesini istiyordu[144]. M. Kemal Paşanın, böyle bir anlayışla işleri karıştırma mesuliyeti mucip olacağı yolundaki cevabına mukabil 29 Ekim 1922'de bu defa Sadrazam sıfatıyla Meclis başkanlığına müracaat etmişti.

Bu hal, Mecliste büyük tepki oluşturdu. Mebuslar İstanbul'daki hükümetin hataları ortada iken başarıyı sahiplenme çabasına çok şiddetli eleştiriler yönelttiler. Osmanlı Devletinin yıkıldığını, yerine yeni genç bir devletin kurulduğuna işaretle hakimiyetin asla bir kişiye verilemeyeceğine dikkat çektiler. M. Kemal Paşa Türkiye'yi iki başlı, dolayısıyla güçsüz gösterecek bu halin düzeltilmesi için harekete geçerek 31 Ekim 'de Müdafaa-i Hukuk grubunda saltanatın kaldırılması gerektiğine dikkat çekti. 1 Kasımdaki görüşmede hilâ-

[142] Gösterilen Yer.
[143] **A.g.e.**, s. 686.
[144] **Nutuk** II, s. 687.

fet ve saltanatın ayrılabileceği yolundaki düşüncesini tarihi perspektifle izah ettikten sonra konu Teşkilât-ı Esasiye, Şer'iye ve Adliye üyelerinden oluşan müşterek encümene havale edildi. Ancak burada bilhassa iki makamın ayrılamayacağı hakkındaki tartışmaların uzaması üzerine Mustafa Kemal Paşa "Türk Hükümetinin hakimiyetine bizzat el koyduğunu bunun bir emrivaki olduğunu Meclis bunu kabul ederse iyi olacağını, aksi takdirde bazı kafaların kesileceğini" ihtar eden meşhur konuşmasını yaptı[145]. Bu konuşmada Mustafa Kemal Paşanın hakimiyetin elde edilişi hakkındaki düşünceleri son derece net bir şekilde yer almıştır: "Hakimiyet ve saltanat hiç kimse tarafından hiç kimseye ilim icabıdır diye; müzakere ile, münakaşa ile verilmez. Hakimiyet, saltanat kuvvetle, kudretle ve zorla alınır". Osmanoğullarının Türk milletinin hakimiyet ve saltanatına zorla sahip olduklarını ve altı asırdır devam ettirdiklerini hatırlatan Paşa, Türk milletinin: "bu mütecavizlerin hadlerini bildirerek saltanat ve hakimiyetini isyan ederek kendi eline, bilfiil almış olduğunu tespit ediyordu. Bu bir emrivaki"idi[146]. Bu şiddetli tavır üzerine aynı gün, 1 Kasım 1922'de yapılan oylama ile saltanat kaldırılmış oldu. Böylece aslında daha 20 Ocak 1921 tarihli Teşkilât-ı Esasiye kanununun birinci maddesi ile resmî leşen millî hakimiyet resmen tecelli etmiş oldu. Meşruti idareden Cumhuriyete geçişin çok önemli bir halkası tamamlandı. İstanbul'daki Tevfik Paşa hükümeti de kısa bir tereddütten sonra 4 Kasım 1922 tarihinde istifa etmiştir.

Bundan sonrası kendiliğinden geldi. Padişah mütarekenin başlangıcından beri takip ettiği yanlış siyasetin kendini götürdüğü yoldaki son adımı da attı ve kendisini İngiliz himayesine bırakarak

[145] **Nutuk** II, s. 690.
[146] **Nutuk** II, s. 690-691.

İngiliz kuvvetlerinden yardım istedi. "Hürriyet ve hayatını tehlikede görerek bütün İslâmların halifesi sıfatıyla İngiliz himayesini ve aynı zamanda İstanbul'dan başka bir yere naklini talep" etti. Dünyadaki en fazla Müslüman nüfusa sahip devlet olma konumu ile daima halifelik makamının nüfuzundan çekinen ve onu kontrol altına almaya çalışan İngiltere bu suretle yaklaşık yarım asırdır doğrudan doğruya politikasının baş hedefi yaptığı sonuca kolayca ulaşmış oluyordu[147]. Vahideddin 17 Kasımda Malta'ya gitmek üzere İstanbul'dan ayrıldı. Türkiye Büyük Millet Meclisinin 18 Kasımda yaptığı toplantı uzun tartışmalara sahne olmuştur. Yeni halifenin sıfatı ve sahip olması gerektiği düşünülen yetkiler hususunda yoğunlaşan düşüncelerin ifade edilmesinden sonra Meclis, Abdülmecid Efendiyi halifeliğe seçti. Aslında saltanat kaldırıldıktan sonra mahiyet itibarıyla ondan pek farklı görmediği hilâfetin de aynı konuma düştüğünü düşünen Mustafa Kemal Paşa İstanbul'da Meclis temsilcisi olarak bulunan Refet Paşa vasıtasıyla yeni halifenin TBMM'nin kararlarını kabul ettiğini bildiren bir senet alınmasını gerekli görmüştür. Bu hususta en önemli nokta Abdülmecit Efendinin, sadece Halife unvanı kullanması, Vahdettin'in yaptığını kınaması, siyasî sayılabilecek hususlarda fikir beyan etmemesi idi[148]. Ancak yeni halifenin beklenenden de önce eskiyi anımsatır söz ve davranışlar içine girmesi meselenin tamamen halli için Mustafa Kemal Paşayı harekete geçirecektir.

---

[147] İngiltere'nin İslâm ülkeleri üzerindeki yayılma emelleri ve Osmanlı Devletinin bu faaliyetlere karşı geliştirdiği politikalar için bkz. Cezmi Eraslan, **II. Abdülhamid ve İslâm Birliği**, İstanbul 1992.

[148] **Nutuk** II, s. 695-696.

ç. Lozan Barış Konferansı

Lozan'da Türk tarafını kimin temsil edeceği konusu Mustafa Kemal Paşayı uğraştırmıştır. Mustafa Kemal Mudanya Mütarekesindeki başarılı yönetimi dolayısıyla İsmet Paşayı heyet başkanı yapmak isterken, Rauf Bey hükümet başkanı olduğu için kendisinin Lozan'a gitmesini tabii buluyor, İsmet Paşanın da kendisine danışmanlık etmesini istiyordu[149]. Mustafa Kemal Paşa ise nihai tahlilde İsmet Paşanın bu vazife için en uygun seçim olduğu kararma vardı. Onun önce Yusuf Kemal Beyin yerine Dışişleri Bakanı, sonra da heyet başkanı olarak Lozan'da Türk haklarını savunmasını sağladı.

Türk heyeti, İsmet Paşa (Heyet Başkanı), Rıza Nur (üye) ve Hasan Saka (üye) beylere ilâveten 33 kişilik bir müşavir, katip ve mütercimden oluşmaktaydı. İngiltere, Fransa ve İtalya'nın Türkiye'nin karşısına bir ittifak halinde çıkmak için yaptıkları görüşmelerin uzaması üzerine 13 Kasımda başlaması gereken konferans ancak 20 Kasım 1922'de başlayabildi. Kapitülasyonlar, azınlıklar, boğazlar rejimi, arazi meselesi ve ekonomik konular üzerinde yoğunlaşan tartışma ve müzakereler, tarafların kendi önceliklerinden taviz vermemeleri üzerine 4 Şubat 1923 tarihinde kesintiye uğramıştır. 16 Şubat 18 Nisan tarihleri arasında Türkiye'de ilgililerle görüşmeler yapan Türk delegasyonu, 23 Nisan 1923 tarihinde Lozan Konferansı'nın ikinci safhasına başlamıştır. Bu süre zarfında gerek hükümet üyeleri arasında gerekse Türkiye Büyük Millet Meclisinde çok hareketli tartışmalar yaşanmıştır. Lozan Barış Antlaşması'nın imzalanması sürecinde Türkiye'deki gelişmeleri biraz sonra vermek üzere, konferansın ikinci bölümündeki gelişmeleri kısaca ele aldığımızda barışın önceye oranla daha çok istendiğini gösteren işaret-

[149] **Nutuk** II, s. 682-683.

lerle karşılaşacağız. Nitekim, Baş delegeler arasında yapılan bir ön görüşme ile üç ana komisyon oluşturularak görüşmelere geçilmiştir. Siyasî, malî, arazi başlıkları altında yapılan görüşmelerde 16/17 Temmuz 1923'te taraflar arasında anlaşmaya varılmıştı. Ancak heyetin imza için hükümetten beklediği onay bir müddet gecikmiştir. Lozan'daki Türk heyeti ile Ankara'daki hükümet arasındaki anlaşmazlıklar bu son safhada da kendini göstermiştir. İşte böyle kritik bir noktada Mustafa Kemal Paşanın devreye girdiği görülmektedir. İsmet Paşa, beklediği onay ve tebrik yazısı hemen gelmediği için 18 Temmuzda Mustafa Kemal Paşaya durumdan şikayet eden bir telgraf gönderdi. Hükümetin neden tereddüt ettiğini anlayamadığını belirten İsmet Paşa pek çok noktada beklenilenin üzerinde başarı elde edildiğinin de altını çiziyordu[150]. Türkiye Büyük Millet Meclisi Başkanı ve Başkomutan sıfatıyla 19 Temmuzda verdiği cevapta Mustafa Kemal Paşa, "hiç kimsede tereddüt yoktur. Kazandığınız başarıyı en sıcak ve içten duygularımızla tebrik için usulen imza olunduğunun bildirilmesini beklemekteyiz kardeşim" diyerek meselenin hallini sağlamıştır. Durumun psikolojik bakımdan önemini İnönü'nün 20 Temmuz tarihli telgrafı ortaya koymaktadır: "Her dar zamanımda Hızır gibi yetişirsin. Dört-beş gündür çektiğim azabı tasavvur et. Büyük işler yapmış ve yaptırmış adamsın. Sana bağlılığım bir kat daha artmıştır. Gözlerinden öperim pek sevgili kardeşim, aziz şefim"[151]. Birinci Meclisin faaliyetlerini tamamlaması ve seçimin yapılarak Lozan barışının yeni Meclis tarafından tasdikini adeta bir mecburiyet haline getiren iç çekişmenin ne derece gelişmiş olduğunu gösteren bu durum Mustafa Kemal Paşanın gelişmeleri takip ve sonuçlandırmada kişiler ve hislerden yukarıda millet ve

[150] **Nutuk** II, s. 788; **TİH, İstiklâl Harbinin Son Safhası**, s. 252-253.
[151] **Nutuk** II, Gösterilen Yer. **TİH, İstiklâl Harbinin Son Safhası**, s. 254.

memleket menfaatlerine endeksli faaliyetlerinin sonuç almadaki önemini göstermiştir.

Lozan'daki anlaşmazlık mevzuları çeşitlenir, müzakereler uzarken gerek heyet mensupları gerekse Ankara'daki hükümet, Meclis ve diplomatik çevreler endişelenmekteydiler. Bu süreçte Mustafa Kemal'in olaylara serinkanlılıkla yaklaştığına işaret ettik. Zira O "Lozan sulh masasında mevzuubahs edilen mesail (in), üç, dört senelik yeni devreye ait ve münhasır kalmadığını, Asırlık hesapların rüyet olunduğunu (görüldüğünü)" biliyordu. "Bu kadar eski, bu kadar karışık, bu kadar mülevves hesapların içinden çıkmak, elbette o kadar basit ve kolay olmayacaktı"[152].

Misak-ı Millî ile ortaya konan tam bağımsızlık, toprak bütünlüğü gibi hususlarda bir takım eksiklikler olmakla birlikte kapitülasyonlar başta olmak üzere millî egemenliği zedeleyen hususlar ortadan kaldırılabilmiştir.

Lozan Barış Antlaşması ile Türk Millî Mücadelesinin tamamlandığı, Lozan'ın Misak-ı Millî esasları çerçevesinde büyük bir başarı olduğu yolundaki görüşler çeşitli açılardan tenkit edilegelmiştir. Bu hususta bir mukayese de bizzat M. Kemal Paşa tarafından Nutuk'da yapılmıştır.

Sevr, Mart 1921 teklifi ve Mart 1922 teklifinde yer alan maddeler ile Lozan'da gelinen noktayı karşılaştıran M. Kemal Paşa Lozan'ı "Türk milleti aleyhine asırlardan beri hazırlanmış ve Sevr Anlaşmasıyla ikmal edildiği zannedilmiş büyük bir suikasttan inhidamını (çöküşünü) ifade eden bir vesika" olarak değerlendirmiş

[152] **Nutuk** II, s. 701-702.

"Osmanlı devrine ait tarihte emsali namesbuk (görülmemiş) bir siyasî zafer eseri"[153] olarak tescil etmiştir.

Lozan Barış Antlaşması'nı imzalayan İnönü'yle Ankara'da karşılarken (15 Ağustos 1923)

Ancak yine kendisinin Montrö Boğazlar Sözleşmesinin imzalanması sonrası "bugün bayram günüdür, çünkü Lozan Montrö'de taçlandırılmıştır" ifadesi Lozan'da bazı eksiklik olduğunu düşündürmektedir. Fakat tarihi olayların cereyan ettiği zaman ve zemin

[153] **Nutuk** II, s. 767.

şartları göz önüne alınarak değerlendirilmesi esası bu hususa da uygulandığında ortaya çıkan netice tatmin edici olacaktır.

Gerçekten de tarihleri boyunca çoğu zaman harp sahasında kazandıklarını masa başında kaybeden Türklerin bu sefer şeytanın bacağını kırdıkları milletlerarası kamuoyunda da kabul edilmiştir[154].

Meclis Lozan Konferansı gelişmeleri ile uğraşırken, yeni Halifenin M. Kemal Paşaya "umumî vazifesini" yani halk iradesine dayanan bir yönetim şeklini kurma işini tamamlama fırsatını hazırladığını söyleyebiliriz. Saltanatın kaldırılmasından sonra M. Kemal Paşanın meclis hükümeti tarzından vazgeçme ve idealindeki Cumhuriyet idaresini kurma yolunda emin adımlarla ilerlediğini görmekteyiz.

3. Askerlikten Sonra Siyaset Sahnesinde de Halka Önderlik: Halk Partisinin Kuruluşu

Meclis'teki muhalefetin zaman zaman çalışmaları engelleyecek düzeye gelmesi üzerine Mustafa Kemal Paşa, Müdafaa-i Hukuk Grubunu bir siyasî parti halinde teşkilâtlandırmayı ve halka millî egemenliğin sağlanması hususunda siyaset sahasında da yol göstermeye devam etme kararı vermiştir. Barış görüşmeleri sırasında ortaya çıkan kişisel hesaplara dayalı iç çekişmeler O'na eğer kenara çekilirse o ana değin ortaya koyduğu başarıların boşa gideceğini, eski rejim ve sistemin devam etmesinin daha kuvvetli bir ihtimal olduğunu göstermişti. Nitekim onu bertaraf etmek için muhaliflerin çare arayışları devam etmekteydi. 2 Aralık 1922 tarihinde Meclis Başkanlığı'na verilen bir kanun teklifi ülke çapında duyulduğunda

[154] **Türk İstiklâl Harbinin Son Safhası**, s. 255-260.

büyük infial yaratmıştır. Bu kanunla Meclise üye seçilebilmek için ülkenin o günkü sınırları içindeki mahallerden olmak veya seçim bölgesinde en az beş yıl oturmak şartı aranmaktaydı. Mustafa Kemal Paşa bu kanunla kendisinin Meclise sokulmamasının hedeflendiğini, zira doğum yerinin ülke sınırları dışında kaldığını, istiklâl mücadelesini yürütmek için çalışırken hiçbir yerde 5 sene oturmak imkânı bulamadığını ifade etti. Bu arada eğer kendi çalışmaları olmasaydı teklif sahiplerinin de doğum yerlerinin ülke sınırları dışında kalabileceğini hatırlattı[155]. Bu hamle artık birinci Meclis üyelerinin bir arada çalışarak millete hizmet etme imkânının kalmadığını göstermekteydi. Zira karşılıklı olarak güven duygusu ortadan kalmıştı.

Ancak siyasî rehberlik yine halk ile beraber olmak durumundaydı. Nitekim, 7 Aralık 1923'te Ankara'da basına, halkçılık esasına dayalı, halk partisi adıyla bir parti kuracağını; bu partinin "nasıl bir program takip etmesi gerektiği hakkında bütün vatanseverlerin, ilim ve fen erbabının yardım ve çalışmalarını paylaşmak istediğini" bildirmişti[156]. Söz konusu çağrıya uyarak yazılı ve sözlü iletilen fikirlerden de istifade ile 8 Nisan 1923 tarihinde parti programı dokuz umde (esas) halinde tespit ve ilân olunmuştur. Yukarıda söz konusu edilen süreçte hakikaten halk ile çeşitli mekanlarda ve zamanlarda yapılan temaslar belirleyici olmuştur. Bu arada gerçekleştirilen Yurt gezilerinin ilki Batı Anadolu Gezisi (14 Ocak-20 Şubat 1923)'dir.

Batı Anadolu Gezisi çerçevesinde, Eskişehir, Arifiye, İzmit, Bursa, Alaşehir, Salihli, Turgutlu ve Manisa'da konuşmalar ve hal-

[155] **Nutuk** II, s. 723-727.
[156] **Nutuk** II, s. 718.

kın her kesiminden temsilciler ile görüşmeler yaptıktan sonra İzmir'e gelmiştir. Burada 29 Ocak 1923'te Latife Hanım ile evlenmiştir. Akhisar ve Balıkesir ziyaretlerinden sonra 17 Şubat'ta yeni-

Başkomutan ve beraberindeki komutanlar İzmit'te (18 Ocak 1923)

den İzmir'e dönmüş ve I. İktisat Kongresinin açılışını yapmıştır. Burada delegelere hitaben yaptığı konuşmada bütün temaslarının altında yatan fikri de şöyle ifade etmiştir: "Sizler doğrudan doğruya milletimizi teşkil eden halk sınıflarının içinden geliyorsunuz. Bu itibarla; memleketimizin, milletimizin halini, ihtiyacını, ve milletimizin isteklerini ve acılarını yakından biliyorsunuz. Sizin söyleyeceğiniz sözler, alınması lüzumunu beyan edeceğiniz tedbirler, doğrudan doğruya halkın ağzından söylenmiş sayılır. Bu en büyük

Gnkur.Başkanı Fevzi (Çakmak) Paşa ve Kâzım (Karabekir) Paşayla Manisa'da karşılanışı (26 Ocak 1923)

doğruluktadır. Zira halkın sesi hakkın sesidir"[157]. Halkın ağzından hakkın sesini dinlerken kendisi de Türk tarihinin başından itibaren gelişmeleri nasıl değerlendirdiğini, yakın tarihte Osmanlı yöneticilerinin halkın gücünü başkalarının isteği ve menfaati doğrultusunda kullandıklarını; Milletin geleceğini berbat ettiklerini, nihayet kaderini eline almaya karar veren milletin Meclisi'ni kurduğunu belirtmekteydi. Mecliste ortaya çıkan gruplaşmaların, hâlâ eski anlayışla eski sistemi devam ettirmek isteyenlerin çalışmaları nasıl engellemeye çalıştıklarını anlatarak bunları bertaraf etmek için partileşme

[157] **Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri II**, s. 104.

nin bir mecburiyet olduğunu göstermekteydi[158]. Kurulacak fırkanın programının bütün milletin refah ve saadetini sağlamaya yönelik olacağını vurgulayan Mustafa Kemal Paşa Türkiye'de menfaatleri için birbirleriyle çatışacak sınıfların henüz oluşmadığını dolayısıyla tek bir partinin bütün milleti temsil edebileceğini savunuyordu[159]. Halkı ortaya konulacak bir millet programı ile doğrudan alakadar ederek mücadeleye bizzat katmadan yapılacak şeyin kendini aldatmak olacağının altını çizen Paşa, istiklâl mücadelesi esnasında yeteri kadar kan döküldüğünü, bundan sonra yanlış düşünenlerin uyarılarak aydınlatılmasının en mühim vazife olduğunu belirtmektedir[160]. Kurtuluş için başarı için "bütün milletin azim ve imanı ile çalışmalarını birleştirmesi gerektiğini" ısrarla vurgulayan Mustafa Kemal Paşa, bunun hiçbir zaman yalnız bir şahıstan istenmemesini zira tek bir şahsın başarısızlığının bütün milleti bağlayabileceğini hatırlatmaktadır. Elde edilen başarının milletin bütün kuvvetlerini birleştirip ortak çalışmasından ileri geldiği unutulmamalıdır[161]. Ancak yine unutulmamalıdır ki henüz mücadele bitmemiş, kurtuluş tamamlanmamıştır. Tam kurutuluş, askerî başarıların iktisadî ve kültürel başarılar ile taçlandırılmasından sonra mümkün olacaktır. Yine İzmir'de halka yaptığı konuşmada: parti kurmanın gerekliliği yanısıra, Türk toplumunun içine düştüğü sıkıntılı durumda kadının ihmal edilmesinin önemli etkisine dikkat çekmekteydi. Bu ihmalin dinin etkisi altında kalmaktan kaynaklandığı iddialarını ret eden Paşa, memleketteki cahilliğin kadın erkek umumî olduğunu söz konusu etmiş-

[158] Mustafa Kemal Paşa'nın 16 Ocak 1923 'de İzmit'te gazete temsilcileriyle yaptığı görüşmelerin tafsilatı için bkz. Arı İnan, **Gazi Mustafa Kemal Atatürk'ün 1923 Eskişehir – İzmit Konuşmaları,** Ankara 1996, s. 80.
[159] **ASD II**, s. 64.
[160] Atatürk'ün 22 Ocak tarihli Bursa konuşması için bkz. **ASD II**, s. 73.
[161] 27 Ocak 1923 İzmir Konuşması, **ASD II**, s. 81.

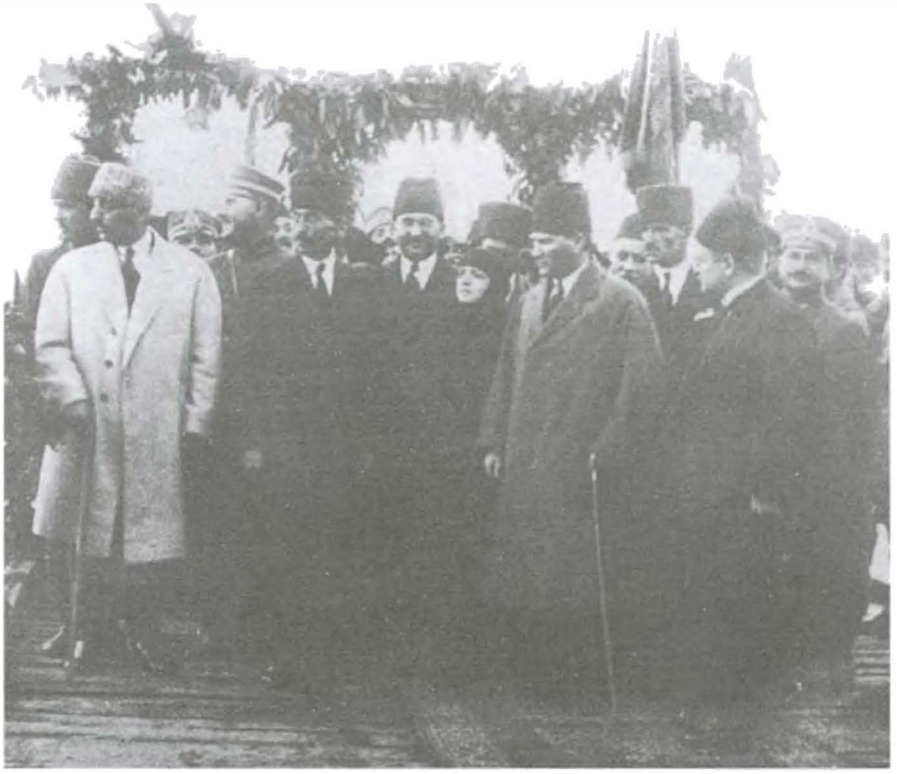
tir[162]. İzmir'de gerçekleştirilecek Türkiye İktisat Kongresinde: "iktisadî işler demek her şey demektir. Yaşamak için, mesut olmak için, insanlığm varlığı için ne lâzımsa onların tümü demektir" sözleriyle iktisadî yönden çok çalışmak mecburiyetinin altını çizen Paşa, asıl kurtuluşun iktisadî açıdan bağımsızlığın sağlanmasıyla mümkün olabileceğini dikkatlere sunmaktaydı[163].

İzmir'den sonra, Lozan'da görüşmelere ara verilmesi sebebiyle ülkeye dönen İsmet Paşa ile görüşmek üzere Ankara'ya giden Mustafa Kemal, 27 Şubat- 6 Mart 1923 tarihleri arasındaki sürede Lozan'daki kadar güç bir mücadelenin Mecliste gerçekleştiğini gözler önüne sermiştir. Bir kısım milletvekilleri İsmet Paşayı imkân olmasına rağmen barışı imzalamamakla suçlarken önemli bir kısmı söz konusu şartları kabul etmenin imkânsız olduğunda ısrar etmekteydiler. Bu noktada Heyetin vazifesini hakkıyla yaparak millet ve Meclisin şerefini koruduğuna dikkat çeken Mustafa Kemal, iyi bir barışa ulaşmak için Meclisin de heyete destek vermesi gerektiğini hatırlatmak zorunda kalmıştır[164]. Adeta zoraki durulan tartışmalardan sonra Mustafa Kemal Paşa yeni bir yapılanmanın gerekliliğine inancı daha kuvvetlenmiş olarak halk ile temasa yeniden ağırlık verdi. 13 Mart - 25 Mart 1923 tarihleri arasındaki bu gezide Adana, Mersin, Tarsus, Konya, Afyon ve Kütahya'da halk ile iç içe oldu. Adana'da bilhassa gençliğe hitap eden Mustafa Kemal Paşa, onları askerî zaferle her şeyin bitmediği, asıl olanın milleti her bakımdan kalkındırmak olduğu hususunda uyarmak ihtiyacını hissetmiştir. Kendisine gösterilen aşırı ilgiye karşı ise "Arkadaşlarımız ve milletin bütün fertleri gibi millî davamızda benim de çalışmalarım olmuş

[162] **ASD** II, s. 90.
[163] **ASD II**, s. 111.
[164] **Nutuk** II, s. 722.

ise de; bu çalışmalarda kuvvetli atılımlar ve başarılar varsa, bunu bana bağlamayınız. Ancak ve ancak bütün milletin manevî kişiliğine bağlayınız. Ben milletin bu yüksek manevî kişiliği içinde sadece bir fert olmakla bahtiyarım"[165] sözleriyle birlik ve beraberlik içinde çalışmanın önemine ve tek kişinin ön plâna çıkarılmaması gerekliliğine işaret etmiştir. Adana temaslarında Mustafa Kemal, sanattan savaşa, iktisattan dine pek çok konuda düşüncelerini halkıyla paylaşmış, onları eski alışkanlıkların tekrarlanmaması hususunda ikaz etmiştir. Nitekim, "Sanatsız kalan bir milletin hayat damarlarından biri kopmuş olur. Ancak milletlere tek bir sanatkar yetiştirmek kafi değildir. İnsanlar tek tek çalışırlarsa muvaffak olamazlar. İlk gerçek olarak anlarız ki, herhangi sanatta emniyetle ilerlemek arzu edilirse aynı meslek ve sanatta bulunan insanların dayanışma içine girmesi lâzımdır. Bir millet sanata ehemmiyet vermedikçe büyük bir felakete mahkumdur"[166] derken Osmanlı döneminde Türk milletinin sanatta yetersiz kaldığını hatırlatmaktaydı. Diğer taraftan milleti durduk yerde harbe sürüklemek taraflısı olmadığını ancak millî hedeflerden mümkün olduğunca ödün verilmemesi gerektiğini belirtiyordu: "Harp zaruri ve hayati olmalı. Hakikî kanaatim şudur. Milleti harbe götürünce vicdanımda azap duymamalıyım. Öldüreceğiz diyenlere karşı ölmeyeceğiz diye harbe girebiliriz. Lakin, millet hayatı tehlikeye maruz kalmayınca harp bir cinayettir"[167]. Gerek o dönemde gerekse günümüze kadar olan süreçte daimi bir tartışma konusu olan din hakkında da net bir yaklaşım ortaya koyarak insanları akıllarını kullanmaya teşvik ettiğini görüyoruz: "Bilhassa bizim dinimiz için herkesin elinde bir miyar (ölçü) vardır.

[165] Adana'da halk ile konuşma 15 Mart 1923, **ASD II**, s. 119.
[166] Aynı Konuşma, s. 130.
[167] Adana Çiftçileriyle Konuşma, 16 Mart 1923, **ASD II**, s. 128.

Adana'da Karşılanışı (15 Mart 1923)

Bu miyar ile hangi şeyin bu dine muvafık olup olmadığını kolayca takdir edebilirsiniz. Hangi şey ki akla, mantığa menfaat-i amme (kamu menfaati)ye muvafıktır; biliniz ki, o bizim dinimize de muvafıktır. Bir şey akıl ve mantığa, milletin menfaatine İslâmın menfaatine muvafıksa kimseye sormayın. O şey dinidir. Eğer bizim

Adana gezisinde M.Kemal, eşi Lâtife Hanım'la

dinimiz aklın mantığın tetabuk ettiği (uyum içinde olduğu) bir dın olmasaydı ekmel (mükemmel, tamam) olmazdı, ahir (son) din olmazdı[168]. Mustafa Kemal Paşa, burada insanların kılık kıyafete düşünceden daha fazla önem verme yanlışına da işaret etmekteydi; "her sarıklıyı hoca sanmayın, hoca olmak sarıkla değil, dimağladır".

Gezinin Konya bölümünde İslâm toplumlarının yıkılış sebepleri üzerinde duran Paşa, bilhassa aydın - halk ikiliğinin üzerinde durmuştur. Her iki tarafında iyi niyetli olmalarına karşın birlikte hareket edememenin toplumların yıkılmasına ve esir yaşamasına yol açtığını tespit eden Mustafa Kemal Paşa, kendi fikrini "aydın halka doğru gitmeli ve tekliflerinin esasını kendi tarih ve kültüründen oluşturmalı, halk da yürüyüşünü biraz hızlandırmalı"şeklinde formüle etmektedir[169]. Kadın konusunda Osmanlı döneminde Avrupa taklitçiliğine gidildiğini, halbuki itidalle hareket etmek gerektiğini, örtünme meselesinde ise "bir yandan milletin ruhunu, diğer yandan hayatın icaplarını düşünmek" gerektiğini belirtmiştir. Konya'dan sonra Afyon ve Kütahya'da da halka hitap eden Mustafa Kemal Paşa 25 Martta Ankara'ya dönmüştür.

Barışa giden yolda mevcut Meclisin müspet bir karar verme imkânını göstermemesi, diğer taraftan gittiği yerlerde yaptığı bütün bu temaslarda halkın yoğun bir barış beklentisini gördükten sonra Mustafa Kemal Paşa Meclisin yenilenmesi gerektiği kanaatine varmış bunu da Ankara'da hem hükümet hem de grup temsilcileriyle değerlendirmiştir. Söz konusu temaslardan sonra TBMM, 1 Nisan 1923 tarihli oturumunda oybirliği ile seçim kararı aldı. Mustafa Kemal Paşa 8 Nisanda partisinin programı sayılan esasları ilân etti. Esaslı ve ameli olarak tarif ettiği hususların başkalarınca bir prog-

[168] Aynı Konuşma, s. 131.
[169] Konya Türkocağında Gençlerle Konuşma 20 Mart 1923, **ASD II**, s. 144-145.

ram olarak kısa bulunması üzerine "gayrikabil-i tatbik fikirleri nazari bir takım teferruatı yaldızlayarak kitap yapabilirdik. Öyle yapmadık" açıklamasını getiren Paşa, "milletin maddî ve manevî teceddüt ve inkişafatı (yenileşme ve ilerleme) yolunda efal (iş) ve icraat ile akval (söz) ve nazariyata takaddüm etmeyi (öncelik vermeyi) tercih ettik"lerinin altını çizmekteydi[170]. Dokuz Umde halinde ilân edilen

M.Kemal Paşa ve eşinin Konya'da karşılanışı.

esasların içeriklerine kısaca işaret etmekte fayda vardır; 1- Hakimiyet kayıtsız şartsız milletindir. İdare usulü halkın mukadderatına

[170] **Nutuk II, s. 719.**

bizzat el koyması esasına dayanır. Milletin tek ve hakikî temsilcisi Türkiye Büyük Millet Meclisidir. 2-Saltanatın kaldırılmasına ve hakimiyet haklarının TBMM'nin manevî şahsında toplanmış olduğuna dair karar değiştirilemezdir. 3-Memlekette emniyet ve asayişin sağlanması en mühim vazife olarak yerine getirilecektir. 4-Mahkemelerin davaları seri bir şekilde halletmeleri sağlanacak, Kanunlar millî ihtiyaçlara ve ilmî esaslara göre yenilenecektir. 5-Aşar vergisinde milletin şikayetinin giderilmesi, Tütün ziraat ve ticaretinin milletin azami faydasına yönelik olması için tedbir alınacaktır. Çiftçilere makine sağlanacak, demiryolları geliştirilecek, Ziraat Bankası kredilerinin daha kolay alınması sağlanacak, İlkokuldan başlamak üzere bütün okullarda çağın gerektirdiği düzenlemeler yapılacak, Sağlık ve sosyal yardımlaşma ile ilgili kanunlar çıkarılacak, Ormanların en faydalı şekilde işletilmesine gayret sarfedilecektir. 6-Askerlik süresi kısaltılacak, okuma yazma bilen veya askerde öğrenenlerin hizmet süresi kısaltılacak, ordu mensuplarının durumu iyileştirilecektir. 7-Gazilerin, şehitlerin dul ve yetimlerinin zarurete düşmemeleri için gereken düzenlemeler yapılacak, yedek subayların hayat ve istikballerinin temin edilmesi esas alınacaktır. 8- Halk işlerinin süratle ve en iyi şekilde görülebilmesi için memur sınıfı yetiştirilecek, devamlı teftiş altında tutulacaktır. 9-Harap hale gelen memleketin tamir ve yenileşmesinin süratle olması için devlet yanında şahsî teşebbüslere de imkân tanınacaktır. Millî, iktisadî, idarî istiklâli temin etmek şartıyla barış için çalışılacak. Bu şartlar sağlanamazsa anlaşma imzalanmayacaktır[171]. Mecliste muhalefet kanadını oluşturan "ikinci grup" üyelerinin teşkilâtlanmadan girdikleri seçimler bütün yurtta büyük bir coşku ile gerçekleştirildi.

[171] Mete Tunçay, **Türkiye'de Tek Parti Yönetiminin Kurulması (1923-1931)**, İstanbul 1992, s. 355-356.

Mustafa Kemal Paşanın Müdafaa-i Hukuk grubunun programı olarak ilân ettiği umdelere oy verenlerin ezici çoğunluğu ile sona erdi.

4. II. Dönem Türkiye Büyük Millet Meclisi'nin Çalışmalarına Başlaması

Türkiye Cumhuriyetini ilân etmenin yanında yeni devletin esaslarını belirleyecek köklü düzenlemeleri yapacak olan İkinci Türkiye Büyük Millet Meclisi 11 Ağustos 1923 Cumartesi günü çalışmalarına başlamıştır. Toplam üye sayısı 287 olan Meclis mevcut 189 milletvekilinin oybirliği ile Ali Fuat Paşayı geçici başkanlığa seçmiştir. 13 Ağustosta yapılan başkan seçiminde ise mevcut 197 milletvekilinden 196 sının oyunu alan Gazi Mustafa Kemal Meclis Başkanı olmuştur[172]. Mustafa Kemal'in teşekkür konuşmasından sonra devam edilen oturumda Ali Fuat Paşa da 196 oyla ve oybirliği ile ikinci başkanlığa seçilmiştir. Lozan görüşmeleri sırasında temsil heyeti başkanı İsmet Paşa ile devamlı olarak çekişen Rauf Beyin istifası üzerine Meclis Hükümeti esasına göre teşekkül eden kabine 14 Ağustos günü yeniden belirlenmiş, mevcut 190 üyenin katılımı ile yapılan seçimde heyet-i vekile riyaseti (vekiller heyeti başkanlığı)'ne 183 oyla Fethi (Okyar) Bey getirilmiştir. Bakanlar kurulu üyelerinin hepsi de 180 oyun üzerinde alarak Meclisin itimadını kazanmışlardır. Yeni meclis ilk olarak eski meclisin çalışmalarını takdir etmiştir.

Bu dönemde üzerinde önemle durmamız gereken husus Mustafa Kemal'in durumudur. Büyük ölçüde Müdafaa-ı Hukûk Cemiyetlerinin kontrolünde geçen bir seçimle oluşturulan İkinci Meclise

[172] Kalan bir oyun İsmet Paşaya Mustafa Kemal Paşa tarafından verildiği belirtilmiştir. **Türkiye Büyük Millet Meclisi Zabıt Ceridesi**, Devre 2, İctima Senesi 1, C., 3, s. 50.

birinci dönemden muhaliflikleri bilinen milletvekillerinden girebilenler yok denecek kadar azdı. Mustafa Kemal Fırka (parti) adına adayları tespit ve ilân ederek dahil oldukları seçimden başarılı çıktıklarını düşünmektedir. Adayları kendi seçmiştir, zira, "vuku bulacak intihabâtta milleti iğfal ederek muhtelif emellerle mebus olmaya çalışacakların çok olduğunu"[173] düşünüyordu. Mustafa Kemal seçim sonuçlarını milletin kendisi tarafından ilân edilen esasları tamamen benimsediğinin göstergesi olarak değerlendirmiştir. Ancak gelişmeler yakın çevresi içinde dahi Cumhuriyetin ilânı hususunda O'nunla aynı fikirde olmayan milletvekillerinin olduğunu gösterecektir.

Bu sırada Meclisteki muhalefetin durumu Falih Rıfkı Atay'ın şu tarifine büyük ölçüde uymaktadır; "1923 yılının o haftalarında Büyük Millet Meclisinde Cumhuriyetçilik akımı var mıydı ? Hayır. Mustafa Kemal ne yapsa ona itirazsız razı olacaklar dahi, içlerinden - keşke bunu yapmasa...- diyorlardı. Mustafa Kemal o Mecliste fikir tartışmaları ile tabii bir "ekseriyet" elde edemezdi. İnce politika taktikleri ile bir teslimiyet havası yaratmalı idi"[174].

5. Türk Ordusunun İstanbul'a Girişi

Ankara'da meclisin hükümet başta olmak üzere çalışma organlarını teşkil ettiği gün (14 Ağustos) Selahaddin Âdil Paşa da İstanbul Komutanlığına atandı. 23 Ağustos 1923'te ise Türkiye Büyük Millet Meclisinin Lozan Antlaşmasını tasdik etmesiyle İstanbul'un boşaltılması süreci resmen başlatıldı[175]. 29 Eylül tarihinde önce

[173] Gazi Mustafa Kemal, **Nutuk** II, s. 213.
[174] Falih Rıfkı Atay, **Çankaya**, İstanbul, 1969, s. 376.
[175] **TBMM Zabıt Ceridesi,** Devre 2, İctima senesi 1, C., 1, s. 284 (Anlaşma 227 kabul, 14 ret oyu ile kabul edilmiştir); **Türk İstiklâl Harbi II. C., Batı Cephesi, 6. Kısım IV. Kitap İstiklâl**

yabancı askerler şehri terk ettiler, ardından 1 Ekim de Boğazlar bölgesinin boşaltılmasına dair protokol İstanbul Komutanı S. Âdil Paşa ile Müttefik Kuvvetlerin Başkomutanları tarafından imzalandı[176]. Komutanlar ertesi gün Dolmabahçe sarayı önünde Türk Bayrağını selamladıktan sonra Adil Paşaya veda etmişlerdi. 6 Ekim 1923 tarihinde Şükrü Naili Paşa komutasındaki Türk askerleri İstanbul halkının büyük sevgi gösterileri arasında İstanbul'a girdiler. Böylelikle 13 Kasım 1918'de fiîlen ve 16 Mart 1920'de resmen başlayan işgal her manada sona ermiş oluyordu. Türkiye Büyük Millet Meclisi hükümeti de İstanbul halkının yaptığı kutlamalara katılmak üzere bir heyet göndermişti.

Harbi'nin Son Safhası (18 Eylül 1922-1Kasım 1923), Ankara 1969, s. 264; Stanford J. Shaw – Ezel Kural Shaw, **History of the Ottoman Empire and Modern Turkey** II, Cambridge 1985, s.368.

[176] Gotthard Jaeschke, **Türk Kurtuluş Savaşı Kronolojisi** II, Mudanya Mütarekesi'nden 1923 Sonuna Kadar, Ankara, 1989, s. 42.

CUMHURİYETİN İLÂNINDAN HAYATTAN AYRILIŞINA KADAR MUSTAFA KEMAL ATATÜRK

BÖLÜM 3

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

CUMHURİYETİN İLÂNINDAN HAYATTAN AYRILIŞINA KADAR MUSTAFA KEMAL ATATÜRK*

I. SİYASÎ DEVRİMLER

A. Ankara'nın Başkent Yapılması

1923-1938 arası Atatürk ilke ve inkılâplarının temelinin atıldığı pek çoğunun gerçekleştiği bir dönemdir. Bu ilke ve inkılâplar Onun ölümünden sonra da devam ettirilecektir.

Yeni Türk Devletinin Dünyada onurunu kazanması ve çağdaş ülkeler seviyesine ulaşması için büyük atılımların yapılması gerekiyordu. Kısacası bu dönemde Atatürk, yeni Türkiye'nin temellerini atacak ve Türkiye'yi çağdaş devletler düzeyine ulaştırma çalışmalarını hızlandıracaktır. Çünkü kesin barış sağlanmış, siyasî kadro oluşmuştu. Artık rejim sorunu çözüme bağlanmalıydı. Bu bağlamda önce Başkent sorunu ele alındı.

Başkent için düşünülen Ankara'nın bu yıllarda şehir olarak görünümü hiç de iyi değildir. Tipik bir Anadolu kasabası görünümünü yansıtmaktaydı. 1915'de Çanakkale Boğazı tehdit altında iken, Başkentin Anadolu'ya nakledilmesi düşünüldüğü sıralarda, bu konuda Eskişehir, Konya, Kütahya için hazırlıklar yapılmış, ama, çok sönük olan Ankara hiç akla gelmemişti.1920'de İstanbul işgâl edildiği, Millî teşkilâta bir merkez arandığı, Heyet-i Temsiliyye'nin Sivas'tan ayrılması düşünüldüğü sıralarda da, Sivas'tan ayrılmak istemeyenler de mevcuttu. Ankara'nın bu tarihlerde orta büyüklükte bir şehre yetecek kadar suyu yoktu Bataklıkları ve tozu meşhurdu.

---

* Bu bölüm Prof.Dr.Yücel ÖZKAYA tarafından yazılmıştır.

Ağaç çok az derecede mevcuttu.[1] Amerikalı gazeteci Grace M.Ellison, 1922 Ankara'sını şöyle anlatmaktadır: "Ana yol birkaç dükkandan sonra, Büyük Millet Meclisinin önünden geçiyor... Şehrin her yanında Gazi Paşanın resimleri asılı. Birkaç kitapçı dükkanında resimleri kahramanlık ifade eden posta kartlarını satın almak mümkün.[2] Anlaşıldığı üzere bu tarihlerde Ankara'nın diğer Anadolu kasabalarından hiçbir farkı yoktur Bakımsız ve kendi haline bırakılmış bir Anadolu kasabasının ilerde modern bir şehir ve Türkiye'nin Başkenti olacağına ihtimal verenlerin sayısı yok denecek kadar azdı. Ancak, Ankara'nın önemli bir silâhı vardır: İstilâlardan uzak oluşu ve ortada, Anadolu'nun merkezinde bulunmasıdır.

İstanbul'un merkez olamayacağı meselesi, stratejik durumu nedeni ile yavaş yavaş kafalarda yerleşmeye başlamıştı. II.Abdülhamit hatıralarında; 1895'te Vezir Küçük Sait Paşanın Ruslar bir defa İstanbul'a gelirlerse halimiz ne olur? Şehri zapt ederler, bu da her şeyin "sonu demektir." dediğini, Başkent olarak Bursa'yı önerdiğini, ancak, Bursa'nın Başkent olması teklifinin yerinde olmadığını, şerefli geçmişin kendilerini İstanbul'a bağladığını, tarihî cami ve kutsal emanetlerin İstanbul'da bulunduğunu, ayrıca, devlet dairelerinin ve memurlarının Bursa'ya taşınmasının milyonlarca masrafa neden olacağını belirtmektedir. Balkan Harbi sonlarına doğru 1912 'de, İstanbul'da çıkan İfham Gazetesinde "Kostantaniyye'den Osmaniyye'ye" adlı yazısında Ferit Tek, İstanbul'un Başkent olamayacağını, Goltz Paşanın fikirlerini ilâve ederek açıklamaktaydı: "Şimdiye kadar İstanbul'un ani tehlikesi yalnız Boğazlar cihetinden idi. Şimdi buna birde karadan bir tehdit ilâve olundu. Üç taraftan tehlikeye marûz bir noktada payitaht kurulamaz.. İstanbul devamlı çalışmaya pek elverişli değildir. Tabiat şartları insanı gevşetir. İstanbul'da devlet, memleketin hakimi olmaktan ziyade İstanbul'un mahkûmudur. Merkez İstanbul'da kaldıkça Osmanlılar hiç kendilerine taallûku olmayan Avrupa meseleleriyle ugraşmaktan, onlara ister istemez bulaşmaktan yakasını kurtaramazlar." İstanbul'un ye-

[1] **İslâm Ansiklopedisi, Ankara Maddesi**, s. 447.
[2] M.Grace Ellison, **Kuvâ-yı Millîye Ankara'sı**, İstanbul 1973, s. 135.

rine yeni devlet merkezi olarak ileri sürülen yerler şunlardı: Konya. Kayseri, Halep ve Şam. Goltz Paşa, Başkent olarak bu dört şehri önerirken, Ferit Tek ise, merkez olarak Kayseri'yi öneriyordu[3]

Mustafa Kemal ise, Heyet-i Temsiliye'nin Ankara'ya nakil edilmesinin sebebini şöyle açıklamıştı: "Cephelere ve İstanbul'a demiryolu ile bağlı ve genel durumu idare bakımından Sivas'tan farklı olmayan Ankara'ya geldik"[4].

Mustafa Kemal, 16-17 Ocak 1923'te İzmit'te gazetecilerle yaptığı konuşmada hükümet merkezinin iki önemli özelliği olmasını vurgulamıştı: Birincisi her türlü tecâvüzden uzak bulunmalıdır. İkincisi hükümetin bütün ülkeyi kontrol edebileceği bir yerde olmalıdır. Bu yer de Anadolu'nun ortasında olabilir. Gazi, aynı konuşmasında merkez olabilecek şehrin "Ankara, Kayseri, Sivas müsellesi (üçlüsü) dahilinde bir noktada" olabileceğini ve Ankara'nın bu işi yapabileceğini, bunun dışında yeni bir şehir meydana getirmenin güç olduğunu ve olayların da burayı merkez yaptığını açıklayarak "Binaenaleyh (Bundan dolayı) Ankara'ya karşı nankörlük etmek caiz (doğru) değildir" demiştir. Daha sonra da yeni merkezi açıklamıştır: "Yeni merkez neresi olacaktır? İstanbul'un merkez olabileceğini düşünmek vârit -hatır mıdır (akla gelebilir mi)? Merkez İstanbul olmadıktan sonra Eskişehir mi olsun?. Varsın Ankara olsun. Ankara emin olun ki çok lâtif bir yerdir. Ufukları vâsidir. Ve şimdi bir Amerikan Kumpanyası ile görüşüyoruz. O da oranın imârı için bir proje yapıp, hükümete vermiştir. Şimdiki gar da büyük bir gar oluyor..."[5]

Mustafa Kemal, Ankara'nın Başkent olması kararını çok önceleri de düşünmüştü. 1921'de Başkent konusunu şu şekilde açıklamaktaydı: "Siyasî Başkentimiz Anadolu'nun ortasında kalacaktır. Batının ve Doğunun temsilcileri bizimle bu Başkentte temas ede-

---

[3] Ali Vehbi, **Siyasi Hatıralarım**, İstanbul 1987, s.47.

[4] Hamid Sadi Selen, **Ankara'nın Başkent Oluşu**, Atatürk'ün Konferansları Serisi, Ankara 1964, s. 96-97,

[5] Arı İnan, **Gazi Mustafa Kemal Atatürk'ün Eskişehir-İzmit Konuşmaları**, Ankara 1982. s. 50-52.

ceklerdir. Bu Başkentte her türlü diplomatik meseleler görüşülecektir. Bu Başkentte memleketin iç ve dış politikası idare edilecektir. Bu Başkentte Milletin sinesinden doğan hükümet yer alacaktır."[6]

Mustafa Kemal, Ankara adını kullanmamış ise de, daha sonraki konuşmalarında Ankara'nın adını açık açık belirttiğine göre, bu tarihlerden beri Ankara'nın Başkent olmasını arzu etmektedir. Mustafa Kemal, Ankara'yı gerçekten seviyordu. Bu tarihlerde İstanbul saltanat merkezi olduğundan Başkent işini ulusal bağımsızlık savaşının sonuna bırakmıştı. Büyük mücadelenin önemli bir kısmını Ankara'dan sürdürmüştü. Millet Meclisi tarafından evvelce alınmış bir karara göre, bir kişi iki yerden mebus seçilebiliyordu. Mustafa Kemal de, 1922 seçimlerinde iki yerden mebus seçilmişti. 2 Ağustos 1923'te açılan İkinci Büyük Millet Meclisinde, Birkaç gün sonra 13 Ağustosta Gazi Meclis Başkanı seçilmişti. İki yerden Milletvekili seçildiği için Ankara'yı tercih etmişti.

30 Temmuz 1921'de, Mecliste yapılan gizli konuşmalarda, Meclisin Kayseri'ye çekilme olasılığından bahsedildiğinde, Karesi (Balıkesir) Milletvekili Basri Bey, bunun doğru olmadığını, bunun yerine Polatlı'ya ordunun yanına gidilmesini savunmuştu. Ancak, bu kabul edilmemişti.[7] Ankara'nın en sıkıntılı zamanında bile, Meclisin başka bir yere naklinin kabul edilmemesi, karar ve emirlerin en iyi buradan verilip, yönetimin buradan yürütülmesinden kaynaklanmaktadır.

Mustafa Kemal Paşa, ulusal bağımsızlık hareketinin yürütüldüğü ve en önemli kararların alındığı Anadolu'nun merkezinde olan Ankara'nın mutlak surette Başkent olmasını istiyordu. Bu yüzden de İzmit'te 1923 Ocağındaki beyanından sonra, 23 Eylülde de bu tarzda beyanat vermiş ve 1923 Ekiminde Ankara'nın Başkent olması gerçekleşmiştir. Mustafa Kemal Paşa, 23 Eylül 1923'te, Neu Freie Presse Muhabirine verdiği demeçte, bir taraftan Cumhuriyet

---

[6] Şevket Süreyya Aydemir, **Tek Adam**, C.III. İstanbul 1966.

[7] **Türkiye Büyük Millet Meclisi Gizli Celse Zabıtları**, C.2 Türkiye İş Bankası Yayını, Ankara 1985. c.2. s.116-123.

yönetiminin kurulacağını açıklarken, diğer taraftan da "Yeni Türkiye'nin payitahtı meselesine gelince, bunun cevabı kendiliğinden zâhir olur (bellidir). Ankara, Türkiye Cumhuriyetinin payitahtıdır" demişti.[8]

4 Ekim 1923'te Tanin Muhabirinin, Ankara'dan bildirdiğine göre, Mustafa Kemal'in başkanlık ettiği Halk Fırkasında Başkent sorunu da görüşülmüş, Türkiye'nin Başkentinin Konya olmasını öne sürenler olmuşsa da bu kabul edilmemiş, Başkentin Ankara olması kararlaştırılmıştır.[9]

Ankara'nın Başkent olmasına on gün kalaya kadar İngiltere, Ankara'nın Başkent olmasını engellemek için İtilâf Devletleri katında girişimlerde bulunmuş, ama başarılı olamamıştır.[10] Lozan'da da Başkent konusundan söz edilmişti. Lozan Konferansı'na katılan delegeler de Başkentin İstanbul olmasını istiyorlardı. Her konuşmalarında İsmet Beye "Ankara'da kalacak mısınız, kalınabilir mi, sonra nasıl olacak?, Ankara'da kalırsanız biz oraya nasıl gideriz?" tarzında sorular sormuşlardı.[11] Ama, onlar, İstanbul'un Boğazlar bakımından her hücuma açık, Anadolu'dan uzak olduğunu unutuyorlar, yalnızca kendi çıkarlarını düşünüyorlardı. İsmet Beyin ifadesine göre, o tarihlerde Çankaya'ya gitmek için ne doğru dürüst yol, ne de vasıta vardı. Evlere at ile gidilirdi. Şartlar kötüydü. Ancak, Ankara'nın hükümet merkezi olması kaçınılmazdı. Şartlar sonra değiştirilirdi.

Mustafa Kemal Paşa, 9 Ekimde İsmet Paşa ve arkadaşlarının Ankara'nın Başkent olması ile ilgili yasa tasarısını TBMM'ne sunmalarından önce, Tanin ve İkdam gazeteleri muhabirleriyle bir Fransız muhabirine verdiği beyanatında Ankara'nın Başkent olacağını şu şekilde dile getirmişti: "Ankara Türkiye'nin merkezi olarak kalmalıdır. Şüphesiz Ankara bir merkez-i hükümetin malik olması iktizâ eden (gereken) şerâiti (şartları) hemen elde edemez. Lâkin

---

[8] **Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri**, C.II. Ankara 1961. s.63-64
[9] **Tanin Gazetesi (İstanbul)**, 5 Teşrin-i Evvel 1923.
[10] Bilal Şimşir, **Ankara... Ankara**, İstanbul 1988, s. 220-233.
[11] İsmet İnönü, **Cumhuriyetin İlk Yılları** I.Cumhuriyet Gazetesi Yayını, İstanbul 1998, s 21

daha şimdiden şartlardan bazılarına haizdir (sahiptir). Bu nokta-i nazardan (bakış açısından) ise Ankara pek müsait bir vaziyettedir. hükümet-i Millîyenin merkezi olduğu günden beri nüfusu hemen üç misli olmuştur. Bakınız her tarafta yeni inşaata başlanıyor. Adeta yeni bir şehir meydana geliyor ve bu bir başlangıçtan ibarettir. hükümet-i müstakbel inşaat hakkında muhtelif teklifler almıştır. Bunları tetkik etmekteyiz. Lâkin teşebbüsât-ı hususîyye ve resmîyye bu bâbda (konuda) ittihaz edilecek (alınacak) kararları beklememiş ve daha şimdiden merkez-i hükümeti muhtaç olduğu müessesât (kurumlar) ile teçhize (donatmaya) koyulmuştur. Kuru bir gözle bakılsa bile Ankara'nın değiştiği ve inkişaf etmekte olduğu görülür. Yine tekrar ederim ki, bu bir başlangıçtır. Lâkin ilerisi için pek çok şeyleri vaat eden bir başlangıçtır."[12]

Aynı gün, yani 8 Ekim 1923'te, İstanbul'da bulunan mebuslardan biri Başkent hakkında Mustafa Kemal'in görüşlerini ve Ankara'nın Başkent olacağını İkdam gazetesine: "Tarihin bize merkez-i hükümet kabulünü emrettiğini ve bunun ancak Ankara olacağı açıktır" şeklinde ifade ettikten sonra, "Ankara Cumhuriyetin de merkezi olacaktır."[13] demiştir.

Hernekadar, Ankara'nın Başkent olması ile ilgili yasa tasarısı İsmet Bey ve arkadaşları tarafından ortaya konmuşsa da, bu şüphesiz Mustafa Kemal'in isteği doğrultusunda kaleme alınmıştır.

10 Ekim 1923'te komisyona gönderilen tasarı, 13 Ekimde Meclisteye görüşülmeye başlandı. Görüşmeler sırasında Ankara'nın niçin Başkent olmasının gerektiği etraflıca anlatıldı. Gümüşhane Milletvekili Zeki Bey Ankara'nın Başkent yapılmasına karşı çıkarak, "Baylar, Başkenti yalçın kayalarda, izbe ovalarda kurma çağları çoktan geçmiştir" dedi. "İstanbul'a iğbirarınız" nedir? Diye haykırdı. Tepkiyle karşılandı. Gelibolu Milletvekili Celâl Nuri (İleri) Bey, Gümüşhane Milletvekilinin "iğbirar" sözünü protesto etti ve Baş-

[12] **Vakit Gazetesi (İstanbul)** 7 Teşrin-i evvel 1923), No.175.
[13] **İkdam Gazetesi (İstanbul)** 9 Teşrin-i evvel 1923, No.9525.

kentin Ankara'ya taşınması gereğini savundu.[14] Besim Atalay, Ankara'nın Başkent olması lehinde konuşarak "Ne ise biz burada tozlar içinde yaşarız, buranın tozu pudradan daha güzel gelir. Burada bazı gazetelerin dediği gibi çatıları sayarız. Bazı gazeteler burada memurların, mebusların yattıkları yerlerde çatıları saydığını yazmıştı –evet, yatar, çatıları sayarız. Fakat, Milletin koynundan çıkan altınları saymayız". Daha sonra yeterlilik önergesi verildi. Sonuçta, 13 Ekim 1923'te Ankara şehrinin Türkiye Devletinin Başkenti olması büyük oy çoğunluğu ile kabul edildi.[15] Bundan sonra süratle bayındırlık işlerine girişildi. Ama, gelişim bir çalışma plânı noksanlığından biraz gelişigüzel oluyordu. Buna karşın yeni mahalleler, banliyöler kurulmakta gecikmedi. Bataklıklar kurutuldu. Ankara sıtmadan kurtarıldı. Birçok devlet binası ve özel binalar yapıldı.

Ankara, hükümet merkezi olduktan sonra, elçilerin Ankara'ya gelmemeleri endişesi yaşanmaya başlandı. O tarihlerde İstanbul'da bulunan elçiler, arada bir Ankara'ya geliyor, bir otelde kalıyor, birkaç gün sonra İstanbul'a dönüyordu.

İsmet Bey (İnönü), birkaç günlüğüne Ankara'ya gelmiş olan Amerika Elçisi Amiral Bristol'a "Ne vakit geleceksiniz" diye sormuş, o da yirmi sene sonra tarzında olumsuz bir cevap vermişti. Elçiler, Ankara'ya muhakkak taşınmak zorunda olduklarını anlayınca, elçilik binası edinme derdine düştüler. hükümet, elçiliklere bedava yer verdi. İlk önce Ruslar Ankara'da elçilik binasını yaptılar. Bu hareket diğer elçilerin de harekete geçmesine neden oldu[16] Daha sonra Afgan Elçiliği Ankara'ya yerleşti. Ankara'nın Başkent olmasına karşı çıkan İngiltere ve Fransa uzun süre Ankara'yı benimseyemedi. Esasen Fransa ve İngiltere Ankara'nın Başkent olmaması için 1923 yaz aylarında bir cephe oluşturmuşlar ve arala-

---

[14] Bilal N. Şimşir, "Ankara'nın Başkent Oluşu", **Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi** Sayı 20, s207.

[15] Mahmut Goloğlu. **Türkiye Cumhuriyeti** (1923), Ankara 1971, s. 295-302. **Türkiye Büyük Millet Meclisi Zabıt Cerideleri**. 31.nci İctımâ, Ankara 1942; Faik Reşit Unat, **Türkiye** Devletinin Makarr-ı İdaresi Ankara Şehridir."; **Tarih Vesikaları Dergisi**, Sayı: 9. Ankara 1942, s.161-164.

[16] İsmet İnönü, **Cumhuriyetin İlk Yılları** (I) .İstanbul 1998, s.23-24.

rında gizli yazışmalar yapmışlardı. Ankara'nın bunlardan haberi yoktu. Lord Curzon, 24 Ekim 1923'te, yani Ankara Başkent olduktan on bir gün sonra bile Paris, Roma, Washington ve Tokyo elçiliklerine, İngiltere'nin Ankara'ya büyükelçi yollamayacağını, bu konuda beraber hareket etmelerinin iyi olacağını bildiren şifreli telgraf yollamıştı. Ancak, Ankara kararlı idi.18 Ocak 1925'de elçiliklere bedava arsa verilmesi kararını çıkarmıştı. Ankara, devletlerin İstanbul murahhaslığına son verileceğinin elçiliklere bildirilmesi kararını da almıştı. Bu kararlı tutum ve alınan tedbirler sonucu, 1926'da Ankara'da elçiliklerin sayısı dokuza çıkmış, 1927'de ise elçiliklerin çoğu kurulmuştur.[17]

Bundan sonraki senelerde imar işleri hızlandırıldı. İmar işlerinin düzenli bir plân içinde gelişmesi, 1928'de, H.Jansen projesinin kabulünden sonra mümkün oldu. Bu projeye göre, eski şehrin orijinal durumu korunacak, bayındırlıkla ilgili yeni yatırımlar, yüksekokullar, Millet Meclisi, resmî binalar yapılacaktır.[18]

Ankara, 1924'ten bu yana büyük bir gelişme göstermiştir.1924'te, her yönden ovaya doğru yeni yollar açılmaya başlanmıştır. Ziraat Bankasının temeli atılmış olup, her yerde Batı uygarlığından esinlenmiş bir kent ortaya çıkmaya başlamıştır.

Atatürk'ün hayalindeki şehrin inşasında, su, sıcaklık, ağaçsızlık problemleri başlıca engellerdi. Bu yüzden,1935 yılında, Ankara ve çevresinde sıtma savaşı verildi. Bataklıklar teker teker yok edildi. Aynı yıl, Atatürk Ankara'da sazan balığı avladı. Gazi, bu yeri sonradan Orman Çiftliğine dönüştürerek mükemmel bir tarım deneme merkezi haline getirerek, büyük ormanlıklarla ve kentin bahçelerine ağaçlar ve bitkiler yetiştiren fidanlık merkezi haline getirildi[19].

Atatürk, çorak bir ortamda, gelişmenin bütün faydalarını kapsayan modern bir şehir yaratarak, yüzyıllar önce Batının gerisinde

---

17 Bilal Şimşir, **Ankara ...Ankara**, s.223-232,250-251.
18 İslâm Ansiklopedisi, Ankara Maddesi, s.448.
19 Jorga B'anco Villalla, **Atatürk**, Ankara 1982, s.656

kalmış, ürkekleşmiş Türk Milletinin, iradesi ve uyanık ruhu ile neler yaratabileceğini ortaya koymuştur.

B. Cumhuriyetin İlân Edilmesi

Büyük Millet Meclisinin kurulması ve 1921 Teşkilât-ı Esâsiyesi Kanunu'nun kabulü ile halk idaresine dayalı bir sisteme geçilmişti. Ancak, saltanatın kaldırılmasından sonra, hükümet sistemini oluşturmak ve buna bir ad vermek bakımından bir boşluk doğmuş ve bir belirsizlik ortaya çıkmıştı. Lozan ile yeni Türk Devleti tanındıktan sonra, devlete yeni bir ad verilebilirdi.

Mustafa Kemal, Cumhuriyete doğru gidişi kafalarda esenlendiren en büyük yetki organının Meclis olduğunu, saltanat ve hilâfetin bunun üstünde olamayacağını açıklayan konuşmalar ile yavaş yavaş Cumhuriyete doğru yaklaşmaktaydı. 28 Aralık 1921'de, Mustafa Kemal, Mecliste, Meclisin üstünlüğü hakkında bir konuşma yapmıştı. Aynı gün, Hacı Tevfik Efendi (Çankırı Mebusu) hükümranlık haklarının Meclisin elinde olduğunu, bunun kimseye verilemeyeceğini şu şekilde ifade etmişti: "Tanrının emri, kendimizi idare edecek olanı içimizden seçmektir. Sultanlık ve halifelik birdir. Dinimizde veliahtlık yoktur. Bu, sonradan Muaviye tarafından konmuştur. Bugün hükümranlık hakları kendi elimizdedir. Bunu kimseye vermeyiz. Ehlini ve zamanını bekleyeceğiz. Bugün bunlardan söz etmek zamanı değildir" demişti[20]. Mustafa Kemal, aynı gün, 28 Aralık 1921'de yaptığı konuşmasında, egemenlik haklarının halk tarafından zorla alındığını ve bu yüzden egemenliğin hiçbir şekilde geri verilemeyeceğini de ifade etmişti: "...Bildiğim, bilinmesi ve ilân edilmesi gereken bir gerçek varsa, o da Milletin, hiç kimsenin uygun bulmasını gerekli görmeden, uygun bulunmayanlara karşı ayaklanarak ulusal egemenliği almış ve öylece kullanmakta bulunmuş olmasıdır. Ve bu egemenlik hiçbir sebep ve surette bırakıla-

[20] Mahmut Goloğlu, **Cumhuriyete Doğru (1921-1922)**, Ankara 1971. s.242.

maz, başkasına verilemez. Bu egemenliği geri alabilmek için, alınırken kullanılmış olan araçları kullanmak gerekir..."[21].

Mustafa Kemal Paşanın, İstanbul gazetelerine, 23 Eylül 1923'ten itibaren yeni yönetim tarzının Cumhuriyet olacağı yolunda beyanatlar vermeya başladığı görülmektedir. 24 Eylül 1923 tarihli Vatan Gazetesinin başlıklarından birinde " Yeni devletimiz Türkiye Cumhuriyeti esasatının garb Cumhuriyetleri esaslarından farklı olmayacağını beyan ediyor" ibaresi yer almıştır. 23 Eylül günü, Vatan Gazetesinin Ankara'daki özel muhabiri, Gazi'nin Ankara'ya gelen Neue Freie Presse Muhabirine yeni Teşkilât-ı Esâsiye hakkında bilgi verdiğini, yeni yasanın on beş güne kadar Türkiye Büyük Millet Meclisi tarafından tartışmaya açılacağını, yeni yasa tasarısının da bir encümen tarafından inceleneceğini duyurmuştur[22].

Vatan Gazetesinin Ankara özel muhabiri, 24 Eylülde Ankara'dan gönderdiği bir haberde, yeni Kanun-i Esâsi'nin esas hatlarının düzenlendiğini, yasanın bir maddesinde Türkiye'nin Cumhuriyet usulü ile yönetileceğini duyurmuştu. Vatan Gazetesi, ayrıca, yeni Kanun-i Esâsi'nin esaslarının Cumhuriyet esasına dayalı olduğunu, mebuslar arasında bunun bir an önce kabul edilmesi için bir eğilim bulunduğunu öne sürdürmekteydi[23]. Aynı gazetenin başyazarlarından Ahmed Emin, o tarihlerde Cumhuriyet idaresinin kurulacağını ve bu yönetim şeklinin en iyi idare sistemlerinden birisi olduğunu belirtmekteydi: " Binayı kurmak için fırkada müzakereler başladı. Maatteessüf (Ne yazık ki) bu müzakereler kapalı kapılar arkasında cereyan ediyor, halkın kulağına yalnız bir takım şayialar (söylentiler) geliyordu. Bunlardan biri de garba mevcut tarzda bir Cumhuriyet şeklinin tercih edildiğinden ibaretti. Cumhuriyet şeklinin takarrür etmesine (kararlaştırılmasına) memnun olmalı mı?...Bu suale evet cevabını verebiliriz"[24]. Ahmed Emin bir başka yazısında, bir sene önce halkın Cumhuriyete eğiliminin olduğunu söylemenin

---

[21] Gologlu, Mahmut: a.g.e., s.244-245.
[22] **Vatan Gazetesi** (İstanbul) : 24 Eylül 1923 , No.162.
[23] **Vatan Gazetesi**, 24 Eylül 1923.
[24] **Vatan Gazetesi**, 25 Eylül 1923, No.163.

güç olduğunu, ama şimdi artık bu kelimenin benimsendiğini şöylece açıklamaktadır: "...Bugün halkımız Cumhuriyet kelimesini memnuniyetle karşılayacaktır. Çünkü, hükümetin şekline ad konulması işlerimizi muallakta kalmaktan (Boşlukta bırakmaktan) kurtarmaya matuf (yöneltilmiş) bir hareket ve faaliyetin mukaddimesi (başlangıcı) diye telâkki edilecektir"[25].

Cumhuriyetin ilânından sonra, bazı İstanbul gazetelerinin dediği gibi Cumhuriyet ansızın ilân edilmemiştir. 23 Eylül 1923 tarihinde Mustafa Kemal Paşanın Neue Freie Presse Gazetesi Muhabirine verdiği ve 27 Eylül 1927'de Ankara'da çıkan Hakimiyet-i Millîye'de de yayınlanan beyanatında da Cumhuriye'tin ilân edileceği açık açık duyurulmaktaydı: " Teşkilât-ı Esâsiye mucibince hakimiyet bilâ kayd ü şart Milletindir. İcrâ kudreti olan Mecliste tecelli ve temerküz etmiştir (Belirmiş ve toplanmıştır) diye sarahat (açıklık) vardır. Bu iki kelimeyi izah edebilmek için hangi lügatta aranırsa aransın mezkûr (adı geçen) kelime Cumhuriyet olacaktır. Binaanaleyh (Bundan dolayı), Türkiye'nin dahili tekâmülü (Gelişmesi) daha bitmemiştir. Daha tadilat ve terakkiyat vuku bulacak ve bilumum tekâmülât Cumhuriyet esasına müncer olacaktır. Türkiye'de hal-i hazırda olduğu kadar ilerde de daha ziyâde demokratik bir Cumhuriyet teşkil edecek ve bu Cumhuriyet hiçbir garp Cumhuriyetlerinden farklı olmayacaktır[26].

27 Eylül 1923 Cuma günü, Antalya Mebusu Rasih Bey, Vatan Gazetesine verdiği demeçte, Teşkilât-ı Esâsiye'nin hükümet şeklini isim olarak belirlemediğini, ancak şimdiki idarenin zaten Cumhuriyet olduğunun açık olduğunu dile getirmiştir: "Bugün mevzubahis olan (konu edilen) Teşkilât-ı Esâsiye Kanununun tevsi'an ikmâlidir (genişletilerek tamamlanmasıdır). Bunlarda hakk-ı kaza, hakk-ı icra, masûniyet-i şahsiyye, masûniyet-i mesâkin (evlerin korunması) ve emvâle (mallara) ait bazı maddelerin Teşkilât-ı Esâsiye Kanununa ıdhâlinden ibarettir. Şekl-i hükümetin mesâiline (Meselelerine) gelince malûm olduğu üzere Teşkilât-ı Esâsiye Kanunu esasen hükü-

[25] Vatan **Gazetesi**, 25 Eylül 1923, sayı.163.
[26] Lütfi Fikri, **a.g.e.**, s.11; **Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri**, C.III, s.63-66.

metin şeklini tayin etmiştir. Bu da Cumhuriyetden ibarettir. Gerçi kanunda bu cihet sarahaten (açıkca) zikr edilmemiş ise de bugünkü şekl-i idaremiz Cumhuriyetten başka bir surette tavsif olunamaz (nitelendirilemez)"[27].

İstanbul gazeteleri daha sonraları Cumhurbaşkanı'nın nasıl seçilebileceği yolunda bilgilere yer vermişlerdir. 29 Eylülde Cumhurbaşkanı'nın Türkiye Büyük Millet Meclisi tarafından seçileceği açıklanmıştı[28]. 29 Eylül 1923'te, Vatan Muhabirinin Ankara'dan verdiği bilgiye göre, yeni kurulacak hükümet hakkında iki fikrî cereyan mevcuttu. Bir kısım mebuslar Mustafa Kemal'in Meclis Başkanı ve Devlet Reisi olmasını savunurken, bir kısmı da yalnızca Cumhurbaşkanı olmasını savunmaktaydı[29]. Daha sonraki tarihlerde gazetelerde Cumhurbaşkanı'nın kim olacağı konusu gündeme gelmiştir. 17 Ekim 1923 tarihli İkdam Gazetesi, Mustafa Kemal'in Cumhurbaşkanı olmaktan vazgeçtiğini, Erkân-ı Umûmiye Reisi Fevzi Paşanın ya da İsmet Paşanın Cumhurbaşkanı olacağını öne sürmüş ve bu haber Vatan'da da İkdam'dan naklen yer almıştı[30]. Bu tip söylentiler bu sıralarda epey yaygındı. 18 Ekim 1923' te, Vatan'ın Ankara Muhabiri, bir mebûsun Mustafa Kemal'in cumhurbaşkanı olacağını, çünkü en şerefli yerin en şerefli kişilere ait olduğunu öne sürdüğünü duyurmaktaydı[31].

Cumhuriyetin ilân edileceği konusu öyle gizli kapaklı bir mesele de değildi. Taşra gazetelerinde bu konu Cumhuriyetin ilânından çok önce tartışılmakta ve konuşulmaktaydı. Örneğin, Trabzon'da yayınlanan İstikbâl Gazetesi, 26 Eylül 1923'te Ankara'daki özel muhabirinden aldığı telgrafı yayınlıyor ve böylece 27 Eylülde Cumhuriyetin kurulacağını halka haber veriyordu. Gazetede yayınlanan telgrafta değişiklikler halka şu şekilde yansıtılmıştı. " Bu telgraf haberine nazaran (göre) son tadilât (değişiklikler) devletin şeklini de değiştiriyor ve bugünkü şekil yerine Cumhuriyet şeklini kabul

[27] **Vatan Gazetesi**, 28 Eylül 1923.
[28] **Vatan Gazetesi**, 29 Eylül 1923.
[29] **Vatan Gazetesi**, 30 Eylül 1923. Pazar.No.168.
[30] **Vatan Gazetesi**, 18 Teşrin-i evvel 1923 Ekim. No. 186.
[31] **Vatan Gazetesi**, 19 Teşrin-i evvel 1923, Cuma. No.187.

bul ediyor". Telgrafta ayrıca ilk Cumhurbaşkanı'nın Mustafa Kemal Paşanın olacağı da yer almaktadır. Faik Ahmed Barutcu (İstikbal Gazetesinin, Trabzon Müdafaa-i Hukuk Cemiyetinin kurucusu, 1939'da Trabzon Mebûsu, devlet bakanı (1947)) imzası ile yayınlanan yazıda, ayrıca şöyle denilmekteydi: " Bu kısa telgraf haberinden birden anlaşılan şey alemin icâbâtına doğru yürünülmekte olduğudur. Cumhuriyet bir şekl-i ilmîdir. Bugünkü şekilden, daha doğrusu tatbikât-ı nazariyesine uymayan şekilsizlikten çok ileride ve yüksektedir."[32] Aynı gazetenin bir gün sonraki nüshasına yani 28 Eylül 1923 tarihli sayısına baktığımızda Cumhuriyet ile ilgili şu ifadeleri görmekteyiz: "Cumhuriyetimiz hiçbir yere benzemeyecektir. Teşkilât-ı Esâsiye tadilâtındaki Cumhuriyet Avrupa modellerine benzemeyecek. Meclisin Reisine Reisicumhur unvanı verilecektir". Gene, 27 Eylülde, az önce bahsettiğimiz özel Ankara haberine ek olarak Cumhuriyet ile ilgili olarak şu ifadelere rastlanmaktaydı : "Yakında Mecliste müzakere edileceğini bildirdiğim Teşkilât-ı Esâsiye tadilâtına göre kabul edilen Cumhuriyet şekli başlı başına kendimize mahsus bir numûne-i irahe edecektir (rahatlık örneği olacaktır)."[33]

Basın, artık Cumhuriyet konusunu gündeme getirmiş ve bu konuda tartışmalar, görüşler belirgin bir şekilde ortaya çıkmaya başlamıştır. Örneğin, 1 Ekim 1923 tarihli İstikbâl Gazetesi " Matbuat Aleminde Cumhuriyet Meselesi" başlığı altında meseleyi işlemeye başlamıştır. 30 Eylül 1923 tarihinde Ankara'daki özel muhabirin belirttiğine göre " Cumhuriyet haberlerini matbuat müsait bir lisanla tefsir etmektedir."[34]

İstanbul gazeteleri Eylül sonlarından itibaren Cumhuriyet ile ilgili haberlere, tartışmalara büyük yer vermiştir. Vatan, Tanin, İkdam, Tevhid-i Efkâr gazeteleri Cumhuriyetin ilânına kadar olan sürede ve sonrasında Cumhuriyet konusunu sürekli işlemişlerdir.

---

[32] **İstikbâl Gazetesi** (Trabzon), 27 Eylül 1923. No.1023. Karadeniz Üniversitesi Ahmet Faik Barutcu Kütüphanesi.
[33] **İstikbâl Gazetesi**, 28 Eylül 1923, No.1024.
[34] **İstikbâlGazetesi**, 1 Teşrin-i evvel 1923, No.1026.

Tanın'de Hüseyin Cahit Yalçın (Yazar, Tanin Gazetesini çıkarmıştır.) Cumhuriyet lehinde yazılar yazarken, Tevhid-i Efkâr'da Ebüzziya-zâde de aleyhte yazılar yazmıştır.16 Ekim 1923 tarihli Tanin'de imzasız bir yazıda, Türklerin Cumhuriyet ilân etmesinin büyük taktir uyandıracağı öne sürülmekte, ancak 19 Ekim 1923 tarihli Tevhid-i Efkâr da "Ankara İstasyon Binası Cumhuriyeti Doğurabilecek mi?" başlığı altında, durup dururken dertsiz başa dert açıldığını öne sürmekte ve " Bizim bildiğimize göre, Cumhuriyet İstasyon binasından değil, Millet Meclislerinde doğar. İstasyon binasından ise olsa olsa tren çıkar. Fakat , Ağaoğlu Ahmed ve Ziya Gökalp gibi üstatlar maşa'Allah kendilerine pek güvenirler. Onlar ısmarlayınca, İstasyondan Cumhuriyet kanun-i esâsisi, Millet Meclisinden de ekspres treni çıkarmaları işten bile değildir" diye inceden inceye Cumhuriyet rejimi ile alay etmişlerdir. Zaten Tevhid-i Efkâr başından beri Cumhuriyet sistemine karşı çıkmıştır[35].

Mustafa Kemal, ulusal bağımsızlık savaşı sıralarında da Cumhuriyet sistemi üzerinde durmuştur. Mazhar Müfit Kansu (Hakkari Mebûsu, çeşitli illerde mutasarrıflık yapmıştır.) hatıralarında bunu belirtir. 7/8 Temmuz 1919'da yanında Mazhar Müfit ve Süreyya (İzmit Mebûsu- Mutasarrıfı) beyler bulunurken, Mazhar Müfit'in defterini getirdiğini görünce, gizli kalması şartıyla deftere şunları yazdırmıştı: " Pekâlâ, yaz ! Zaferden sonra hükümet şekli Cumhuriyet olacaktır. Bunu size daha önce de bir sualiniz münasebetiyle söylemiştim. Bu bir. İki: padişah ve hanedan hakkında zamanı gelince icap eden muamele yapılacaktır. Üç: Örtünme kalkacaktır. Dört: Fes kalkacak, medenî milletler gibi şapka giyilecektir."[36] Ancak, bunlar hatırat olduğu ve elimizde bunları kuvvetlendirecek belge olmadığı için kesin bir hükme varmamız güçtür.

1923 yılı yaz aylarında Ankara iç siyaset bakımından dalgalanmalara açıktır. Mustafa Kemal, imkân ve şans zamanı geldiğinde

---

[35] Yücel Özkaya, "Türk Basınında Cumhuriyetin İlânının Öncesi ve Sonrası", **Atatürk Yolu Dergisi**, Ankara Üniversitesi Türk İnkılâp Tarihi Enstitüsü Yayını, Ankara 1993, s.284-298.

[36] Mazhar Müfit Kansu, **Erzurum'dan Ölümüne Kadar Atatürkle Beraber**, C.1,Ankara 1966, s.130-131.

son derece isabetli ve yerinde kararlar almakta, sürekli ülkesinin ve Milletinin geleceğine uygun hareketleri gerçekleştirmekteydi. Cumhuriyetin ilânında da aynı yolu izlemiştir. 1923'de Cumhuriyetin ilânı için fırsat da doğmuştur. Fethi Beyin başkanlığındaki Bakanlar Kurulu yıpranmıştı. Ali Fuat Paşa, ordu kumandanı olmak için, 22 Ekim 1923'te Meclis Başkanlığı görevinden ayrılmıştı. Başbakan Fethi Bey de, daha iyi çalışabilmek için İçişleri Bakanlığı görevini bırakmıştı. Halk Fırkası Grubu, Mustafa Kemal Paşaya danışmadan Meclisin ikinci başkanlığına bir süre önce Başbakanlıktan ayrılan Rauf Beyi, İçişleri Bakanlığına da Erzincan Milletvekili Sabit Beyi seçmişti. Mustafa Kemal ise bu adayları tutmuyordu.

Mustafa Kemal Paşanın özel kalem memurunun hatıralarına göre Cumhuriyet ile ilgili proje yaz aylarında hazırlanmıştır. Naşit Hakkı Uluğ'un ifadesine göre, Lozan Antlaşması'nın (24 Temmuz 1923) imzalandığı günden birkaç gün sonra Mustafa Kemal, özel kaleminde memur ve şahsî güvenini kazanmış olan Hasan Rıza (Soyak)'yı çağırıp, yeleğinden küçük bir kağıt çıkarmış ve O'na: "Bunları al, müsvedde halindedir, beyaz edeceksin, yazılar karışıktır, dikkat et okuyamadığın veya anlayamadığın yer olursa beni çağırıp sorarsın, bunları şimdilik yalnız sen ve ben bileceğiz. Amirlerine dahi bahsetmeye lüzum yoktur" demiştir. Hasan Rıza, bunların, 20 Ocak 1921 tarihli Teşkilât-ı Esâsiye Yasasının maddelerini değiştiren ve Türkiye Devletine "Cumhuriyet" şeklini veren taslak olduğunu görmüştü. Mustafa Kemal'in kararı açıktı. O, Türkiye Devletinin hükümet şeklinin Cumhuriyet olmasını istemekteydi. Mustafa Kemal, Teşkilât-ı Esâsiye Yasası'ndan ve eski Kanun-i Esâsinin maddelerinden de yararlandıktan sonra tam bir anayasa projesi ortaya koyuyor ve hazırlattığı metni Hasan Rıza'ya verip "Bunu al, Adliye Vekili Seyyit Beye götür, yarına kadar bunları okusun, Cumhuriyet ve halk hakimiyeti mefhûmları ile umûmî hukuk kaideleri bakımlarından tetkik etsinler ve mütalâalarını bildirsinler. Meselenin şimdilik üçümüz arasında kalmasını arzu ettiğimi Seyyit Beye. söylersin" demiştir. Profesör Seyyit Bey, ertesi gün müsveddeyi geri verirken, bunu pek mükemmel bulduğunu, esas-

larda aynı görüşte olduğunu, ancak, birkaç noktada mütalâa kaydettiğini açıklamıştır[37]. Bu projenin Ekim sonunda Meclise verilen proje olması ihtimal dahilindedir.

Çok ilginçtir ki, henüz Cumhuriyet ilân edilmeden, 28 Ekim akşamı Çankaya'daki toplantı başlamadan, Cumhurbaşkanı'nın yetkileri ortaya konulmadan önce, Trabzon'da 28 Ekim 1923 günü yayınlanan İstikbâl Gazetesinde Cumhuriyetin ilân olunacağı açık seçik yer almaktadır: "Reisicumhura verilmek istenen selâhiyetler: Reisicumhur Meclisin reisi olup ind-el-hâce (gerekirse) Meclise riyâset edecek (Başkanlık yapacak) yani parlamento hayat ve cilvelerine vakıf olanlarca mâlûm olduğu üzere her dediğini Meclise her zaman kabul ettirebilecektir. Mamafih mebuslarda işbu salâhiyetin fazlalığı endişe uyandırmaktan halî değilmiş!."

Yeni Kanun-i Esâsi projesi hazırlanmıştır. Projenin gazetelerde intışar eden suretinden anlaşıldığına göre 116 maddeden mürekkebdir. Projede iptida-i madde şudur: Cumhuriyet usulüyle idare olunan bir halk devletidir."[38]

Mustafa Kemal Paşa, Cumhuriyet ile ilgili hususları, 28 Ekım 1923 gecesi saat on ikiden sonra Çankaya'da hazırlamıştı. İsmet İnönü'ye hazırladığı maddeleri vermiş ve O'nun da bu esasları onaylamasından sonra, bunları önce Fırkaya, sonra da Meclise sunmuştu. Mustafa Kemal'in kaleminden kendi el yazısıyla çıkan bu esaslar şöyleydi: "28-29 Teşrin-i evvel (Ekim) 339 (1923) gecesi saat 12.00'de not ettirdim. 29 günü şekl-i mâlûmda kabul olundu. Evvelâ fırkada sonra Meclistc. M.K."

"Devletimizin terakkisi ve ümid-i hükümetin intizâmını temin için Teşkilât-ı Esâsiye Kanunumuzun tavzih (açıklama), ikmâl (tamamlama) ve tevsi'ine (genişletilmesine) ihtiyaç vardır. Meclis-i alîce bu hususun icâbı gibi, mübrem ve müstacel (vazgeçilmez ve

[37] Naşit Hakkı Uluğ, Hakimiyet-i Milliye Kayıtsız Şartsız Milletindir ve "Yarın Cumhuriyet İlân Edeceğiz", **Cumhuriyet Gazetesi** (İstanbul), 28-30 Ekim 1963; Hasan Rıza Soyak, **Atatürk'ten Hatıralar**, Ankara 1973, s.181-183,188.

[38] **İstikbâl Gazetesi (Trabzon)**, 28 Teşrin-i evvel 1923, No.1049.

acele) gördüğüm hervech-i ati tavzihatın (açıklamanın) evvel emirde müstacelesiyle müzakere ve kabulünü teklif eylerim.

1-Teşkilât-ı Esâsiye Kanunumuzun birinci maddesinin nihayetine:

"Türkiye Devletinin şekl-i hükümeti Cumhuriyettir tavzihinin (açıklamasının) ilâvesi ile mezkûr maddeye:

Hâkimiyet bilâ kayd u şart Milletindir. İdare usulü halkın mukadderatını, bizzat ve bi'l-fi'il idare etmesi esasına mesneddir. Türkiye Devletinin şekl-i hükümeti Cumhuriyettir haline ifrağı.

Teşkilât-ı Esâsiye Kanununun 1.maddesimden sonra atideki maddenin ilâvesi:

Madde: Türkiye Cumhuriyetinin dini, din-i İslâmdır. Resmî lisanı Türkçedir.

Teşkilât-ı Esâsiye Kanununun 3. Maddesi bervech-i ati tashihi:

Madde: Türkiye Devleti Büyük Millet Meclisi tarafından idare olunur. Meclis hükümetinin inkisâm ettiği şuubâtı-i dairesi icrâ vekilleri vasıtasıyla idare eder.

Teşkilât-ı Esâsiye Kanunu'nun 9. Maddesinde atideki mevzu 2 maddeleri arkası:

Madde : Türkiye Reisicumhuru Türkiye Büyük Millet Meclisi Heyet-i Umûmiyesi tarafından ve kendi azası meyanından bir intihâb devresi için intihâb olunur. Vazife-i riyâset yeni Reisicumhurun intihâbna kadar devam eder. Tekrar intihâb olunmak câizdir.

Madde: Türkiye Reisicumhuru devletin reisidir. Bu sıfatla lüzûm gördükçe Meclise ve Heyet-i Vekile'ye riyâset eder.

Teşkilât-ı Esâsiye Kanunu'nun 9.maddesinin müsveddeleri kısmen üçüncü maddede ifade olunmuştur. Heyet-i Vekile'ye aid olan husus atideki maddesiyle tavzih ve tensîb olunmalıdır[39].

[39] **Cumhurbaşkanlığı Arşivi (Ankara)**, Dolap.18, Fihrist.165, Fotokopi: 1-2-3-4-5; Mustafa Kemal, **Nutuk**, Kültür Bakanlığı Yayını, C., III, 1980, s.427-428

Hazırlanan proje, 29 Ekim günü öğleden sonra Halk Fırkasında tartışılıp, saat 18.oo'de kabul edilen projedir. Mustafa Kemal Paşa, Halk Fırkasındaki toplantıdan önce, Meclisteki odasına bazı Milletvekillerini çağırmış ve onlara son şeklini verdiği anayasa projesini göstererek fikirlerini açıklamıştı. Halk Fırkası toplantısı başlayınca da söz alarak, hükümet bûhranını önleyecek tedbîr olarak Teşkilât-ı Esâsiye'nin bazı maddelerinin değiştirilmesi lüzumunu anlattı ve projeyi okuması için katibe vererek kürsüden ayrıldı.

Proje okunduktan sonra, ilk sözü alan Sabit Sagıroğlu, öncelikle kabine meselesi üzerinde durdu, Teşkilât-ı Esâsiye değişikliğinin sona bırakılmasını istedi. Ebubekir Hâzım Tepeyran (Nigde mebusu, romancı 1920'de Divan-ı Harp tarafından idam cezasına çarptırılmış", bu kürek cezasına çevrilmişti) ise, fırkanın Teşkilât-ı Esâsiye'yi değiştirme yetkisini kabullenmeyip, bu gibi önerilerin Mecliste serbestçe görüşülmesini istedi. Yunus Nadi (Abalıoğlu, gazeteci- Meclis-i Mebûsânda Aydın, Türkiye Büyük Millet Meclisinde Muğla Mebûsu Mebusu-Cumhuriyet Gazetesinin kurucusu.) Tepeyran'ın yetkisizlik iddiasını ret etti. Karesi Mebûsu Vehbi Bey, şimdiye kadar Teşkilât-ı Esâsiye üzerinde üzerinde yapılan çalışmalardan haberdar olmadığını, bütün bilgiyi basından öğrendiğini açıkladı. Kastamonu Milletvekili Halit Akmansu (Birinci Dünya Savaşı'nda ve Millî Mücadelede önemli hizmetleri görüldü-Yunan Generali Trikopis'i esir almıştı), da, Teşkilât-ı Esâsi sorununun derhal çözümlenmesine taraftar olmadığını, bilim adamlarından bilgi verilmesini istedi. Hamdullah Suphi Tanrıöver, önerinin dört yıl önceki Teşkilât-ı Esâsiye'ye açıklık getirdiğini belirtti. Adliye Bakanı Seyyit Bey, önerinin yeni bir şey olmadığını, yasaların gereksiniminden doğduğunu açıkladı. İsmet Paşa (Malatya Mebûsu- sonra Başbakan ve Cumhurreisi) ve Abdurrahman Şeref Bey (İstanbul Mebûsu-son vakanüvis- kültür adamı), öneriyi destekleyen ateşli konuşmalar yaptılar. Eski Dışişleri Bakanı Yusuf Kemal Tengirşenk (Kastamonu ve Sinop Mebûsu-Londra Büyükelçisi, Dahiliye, Hariciye Bakanlığı görevlerini yaptı- Ankara İtilâf nâmesini imzaladı)'

de derhal yasa ile ilgili işlemin tamamlanmasını isteyince proje fırkaca kabul olundu.[40]

Mustafa Kemal son derece kararlıydı. Nitekim, Mecliste, Yunus Nadi Cumhuriyet için Mustafa Kemal'e "Bunu en kuvvetli zamanımızda yapmalıyız" deyince, O da " En kuvvetli zamanımız bugündür" cevabını vermişti. Gerçekten de en kuvvetli zaman o andı. Türkiye İtilâf Devletleri ile yaptığı savaşı başarı ile sonuçlandırmış, saltanat kaldırılmış, Lozan Antlaşması imzalanmış ve Türkiye bütün Dünya devletleri tarafından tanınmış olup, gerek dış dünyada, gerekse Türkiye içinde, Türkiye Büyük Millet Meclisinde Mustafa Kemal büyük kurtarıcı ve Türkiye'yi yeni ufuklara yönlendirecek kişi olarak tanınıyor ve anılıyordu.

Mustafa Kemal Paşa, henüz Cumhuriyetin ilân edilmediği sırada, aynı gün Fransız Gazeteci Maurice Pernot'a Osmanlı İmparatorluğunun neden yıkıldığını, düşüncelerinin Batıya dönük, bugünkü hükümetin az çok Cumhuriyet olduğunu politikalarının dine karşı olmadığını izah etmekteydi: "Osmanlı İmparatorluğunun düşüşü, Batıya karşı elde ettiğimiz başarılardan çok gururlanarak, kendisini Avrupa uluslarına bağlayan bağları kestiği gün başlamıştır. Bu bir yanlışlıktı. Bunu tekrar etmeyeceğiz. Vücutlarımız Doğuya ise, düşüncelerimiz Batıya dönük kalmıştır... Ulusal egemenliği ilân ettik. Kelimeler üzerinde oynamayalım. Bugünkü Türk hükümeti az çok Cumhuriyettir... Politikamızı, dine aykırı olmak şöyle dursun, din bakımından eksik bile hissediyoruz. Türk ulusu dindar olmalıdır..."[41] .

Mustafa Kemal Paşanın, Cumhuriyet ilân edilmeden,aynı gün Pernot'ya verdiği beyanattan da anladığımıza göre, henüz Cumhuriyet ilân edilmediği için O, son derece temkinlidir. Kelimelerin önemli olmadığını, şu andaki yönetimin Cumhuriyet düzeni içinde kabul edildiğini, kesin düşüncesinin de bu olduğu gerçeğini vurgu-

---

[40] Mustafa Kemal, **Nutuk** c.II. s 429-432. Naşit Hakkı Uluğ, Hakimiyet-i Milliye Kayıtsız Şartsız Milletindir ve "Yarın Cumhuriyet İlân Edeceğiz". **Cumhuriyet Gazetesi**. 28-30 Ekim 1963.

[41] **Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri**. C.III. s.68-69.

lamaktadır. Ayrıca, din konusunu da izah ederken de, kendilerini bu konuda eksik hissettiklerini belirtmesi, ilerde bu konuda yapılacak girişimlerin olacağını da ortaya koymaktadır. Bu da vatandaşların din ile ilgili işlemlerinin siyasî olayların dışında gerçekleştirmesi noktasına gelip, dayanacaktır. Bunun sonunda da halifelik kaldırılacaktır.

Mustafa Kemal Paşa tarafından hazırlanan, Köşk'te bazı Milletvekilleri ve İsmet İnönü'ye de sunulan beş maddelik yasa tasarısının beşinci maddesinin devamı başbakanın atanması, hükümetin kurulması ve görevleri ile ilgili idi. Daha önce belirttiğimiz beş maddenin devamı şöyledir:

" Madde: Başvekil Reisicumhur tarafından intihâb olunur. Diğer vekiller Başvekil tarafından intihâb olundukdan sonra heyet-i mer'iyyesi Reisicumhur tarafından meclis tasvibine arz olunur.

Meclis hâl-i ictima'ada değilse keyfiyyet tasvib-i Meclisin ictima'ına ta'lîk olunur.

Mütalaa : Meclisin, riyâset-i cumhuru heyet-i vekilenin vazife ve salâhiyetleri diğerleriyle sûret-i münâsebetleri mukaddemede arz olunduğu vecihle Teşkilât-ı Esâsiye kanunlarımızın ikmâl ve teşviki sırasında Meclis-i Alîce nazâr-ı dikkate alınmak tabi'idir.

Reisicumhur devlet reisi olmakla beraber Meclis-i Alî'nin ayrıca bir reisi bulunmak el-yevm mer'i bulunan nizâm-nâme-i dahili mucibince ayrıca bir reis intihâb olunmak lâzımedendir.

Gazi Mustafa Kemal[42].

29 Ekim 1923 günü Mustafa Kemal Paşa tarafından daha önce hazırlanmış olan Cumhuriyetin ilânı ile ilgili kanun tasarısı bir üst yazı ile Meclis Başkanına sunulmuştu[43]. Teşkilât- Esâsiye Komisyonu çok iyi çalışmıştı. İlk sözü komisyon başkanı olan Yunus Nadi Bey aldı ve "...Sunduğumuz teklif, Türkiye Büyük Millet Meclisi

[42] Cumhurbaşkanlığı Arşivi: A.III-7, D.18 , F.165 Fotokopi:1-2-3-4-5.
[43] Cumhurbaşkanlığı Arşivi: A.III-7, D.18, F.192.

hükümetinin uluslararasında sahip olduğu adın belirlenmesinden ibarettir. Çünkü, uluslararası alanda belli olan adlardan birinin alınması gereklidir. Egemenliği kayıtsız ve şartsız ulusa veren, ulusu kendi kendine yönettiren hükümet şeklinin adı Cumhuriyettir. Bundan ötürü gerçek adımızı almak üzere, bunu Anayasamızın birinci maddesine, anlamı bu maddenin içinde bulunan bir fıkra ekliyoruz" dedi. Daha sonra söz alan Manisa Milletvekili Vâsıf Bey, önerinin lehinde konuşarak, saray ve çevresinden kurtulunması gerktiğini belirterek, Teşkilât-ı Esâsi Komisyonumuzun bugün karşımıza getirdiği esas, bu amacı tam olarak içine almakta ve sağlamaktadır. Zaten bir Cumhuriyet idaresi içinde olduğumuz halde gerçeği açıklamaktan çekinmek tereddüt anlamına gelir ve düşmanlarımızın aşırı isteklerini uyandırır..." dedi. Konya Milletvekili Eyüb Sabri Efendi ise "Bizim hükümetimiz bugün Cumhuriyet olmuyor. Kurulduğu günden beri Cumhuriyettir. Fakat bazı ihtiras ocaklarını alevlendirmemek için adı açıklanmamıştır. Bugün artık gerçek adını alacağı dönem gelmiştir..." Antalya Milletvekili Rasih Efendi de "...Cumhuriyet ilân etmekle, Türk Devleti bundan sonra başında, soydan gelme bir hakla oturmuş kimse görmeyecektir..." dedikten sonra konuşmalar yeterli görülmüştür.

Kanun metninin girişinde " Türkiye'de şekl-i Cumhuriyet esbâb-ı mucibesi" başlığı altında, 2 Kasım 1922'de saltanatın kaldırıldığı, egemenliğin Millete verildiği, Osmanlı İmparatorluğunun vârislerinin,özellikle hilâfet konusunda kendilerine gösterilen ilgi nedeni ile halkı tahrik ettikleri ve " Bu makamın ne veraset ve ne de hakk-ı tarihî gibi bir Milletin hayatına,varlığına ta'allûk eden hukuk ile imkân-ı telif" i olamayacağı, mevcut idarenin bir Cumhuriyet makamı ile yürütülebileceği[44] iç ve dıştan gelen her türlü sarsıntılara, cereyanlara, mücadelelere karşı, Milletin isteklerini ve fikirlerini toplayacak makamın Cumhuriyet olması, Milletin rey ve isteği ile bir Cumhurbaşkanı seçilmesi gerektiği açıklanmakta ve daha sonra,

[44] **Cumhurbaşkanlığı Arşivi**: A.III, D.18, F.192-1, Fotokopi 6.

önceki bahsettiğimiz beş maddelik tartışması sona ermiş bulunan kanun lâyihası (tasarısı) sunulmaktaydı.[45]

Görüldüğü üzere, Türkiye Büyük Millet Meclisindeki konuşmaların hepsi Cumhuriyetin lehinedir. Aleyhine tek bir konuşma bile olmamıştır. Bu da, yalnızca Mustafa Kemal Paşanın değil, bütün Meclis üyelerinin Cumhuriyet ilânına taraftar olduğunu gösterir. Bunlardan Eyüp Sabri (Konya Mebûsu), çocukluğundan beri Cumhuriyete aşık olduğunu ifade etmişti. Bu da Meclis içinde ahenkli bir çalışmanın ve birliğin mevcut olduğu gerçeğini ortaya koymaktadır. Esasen, bu böyle olmasaydı, Mustafa Kemal Paşanın inkılâpları gerçekleştirmesi, bu kadar kolay olamazdı. Cumhuriyetin ilânını belirten birinci madde Mecliste büyük bir coşku ile ve "Yaşasın Cumhuriyet" sesleri ile kabul edildi. Bundan sonra, ikinci madde üzerinde söz alan Şebinkarahisar Milletvekili ve şair Mehmet Emin (Yurdakul) " Cumhuriyetin ruhu önünde saygı ile ayağa kalkarak üç kez (Yaşasın Cumhuriyet) diye hükümetimizi sevgi ile anmanızı dilerim" demiş ve bu oylanma herkesin uygun görmesi sonucunda " Yaşasın Cumhuriyet" sesleri ile yerine getirilmişti. Daha sonra, Cumhurbaşkanlığı seçimi için, Meclisin oyuna başvuruldu. Toplanan oyların neticesini, Başbakanlık makamında bulunan İsmet Bey, umumî heyete şu şekilde bildirdi: "Türkiye Cumhuriyeti Başkanlığı için yapılan seçim oylamasına yüz elli sekiz kişi iştirak eylemiş ve cumhurbaşkanlığına yüzellisekiz üye oy birliği ile Ankara Mebusu Gazi Mustafa Kemal Paşa hazretlerini seçmişlerdir."[46] Mustafa Kemal Paşa, bundan sonra yaptığı teşekkür konuşmasında gösterilen güvene lâyık olacağını ve Cumhuriyetin yükseltilmesi için çalışacağını dile getirmiştir. Gazi bu konuşmasında Meclis arkadaşlarıyla samimi ve sıkı bir çalışma içersinde olacağını, Milletle hep beraber ileri adımlar atılacağını belirtmiş ve daha sonra Afyon Me-

[45] **Cumhurbaşkanlığı Arşivi** A.III-7, D.18, F.192-2 Fotokopi 7.

[46] Mahmut Goloğlu **a.g.e.**, s.308-310. Mustafa Kemal, **Nutuk**.II,s.434-440; Cengiz Kürşat, "Türkiye Büyük Millet Meclisinde Cumhuriyetin Kabulü", **Belgelerle Türk Tarihi Dergisi**, Sayı.8, İstanbul 1985, s.16-21

busu Kâmil Efendi kürsüde dua okumuş, böylece İkinci Büyük Millet Meclisinin tarihi oturumu sona ermiştir[47].

Türkiye Büyük Millet Meclisi Başkanı ve Ankara Milletvekili Gazi Mustafa Kemal Paşanın, kanun gereği Cumhurbaşkanı olduğu hususu, 31 Ekim günü Türkiye Büyük Millet Meclisi Başkan Vekili Mehmet Bey tarafından yazılı olarak kendisine iletilmişti.

Cumhurbaşkanı seçilmiş olan Mustafa Kemal Paşa, Teşkilât-ı Esâsiye'nin yeni hükmüne göre, İsmet Paşayı Başbakan olarak atadı. O da kurduğu kabineyi Cumhurbaşkanı'na sundu. Yeni hükümet, oylamaya katılan üyelerin oy birliği ile (yüz altmış altı oy) güven oyu aldı. Bir süre sonra işlerinin çokluğundan dolayı Gazi, Halk Fırkası Genel Başkanlığını da İsmet Paşaya bırakmıştır.

Cumhuriyetin ilânı, yurt dışında da büyük bir sevinç uyandırmıştı Her taraftan telgraflar geliyordu. Halife Abdülmecid, Batı Trakya Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti, İstanbul Üniversitesi öğrenci dernekleri bunlar arasında sayılabilir[48].

Cumhuriyetin ilânından yirmi altı gün önce, Yenigün Gazetesinde yeni yönetimin Cumhuriyet olacağı yolunda "Cumhuriyet idaremiz tasrih ve yakında ilân olunacaktır" tarzında bir haber yer almıştı. Bunun Mustafa Kemal'in nabız yoklaması olasılığı için çıkartılan bir haber olarak yorumlanması mümkündür. Bu tarihten itibaren gazetelerde Cumhuriyet tartışması olduğuna göre Cumhuriyetin ilânı pek aceleye gelmiş sayılamaz.

Tanin Gazetesi, 31 Ekim 1923 tarihli nüshasında, Cumhuriyet kararının çoğunlukla alınmadığını, Mecliste 286 mebus olduğu, kararın 158 mebusla gerçekleştiği, oysa bu karar için Meclisin üçte ikisinin yani yüz doksan üyenin olması gerektiğini savunmuştur[49]. Aslında üçte iki fikrini Ali Fuat Paşa ortaya atmıştır. Ancak, yasalar açıktır. Mecliste karar alabilmek için çoğunluk yeterlidir. Üçte iki diye bir kural yoktur. Aynı gün Tevhid-i Efkâr'da Hüseyin Hamid

[47] Mahmut Goloğlu, **a.g.e.** s.308-314.
[48] Mahmut Goloğlu, **a.g.e.**,s.314-316.
[49] **Tanin** (İstanbul), 31 Ekim 1923.

"Yaşasın Cumhuriyet" başlığı altında, Mecliste Cumhuriyetin alkışlarla, dışarda top atışlarıyla ilân edildiğini belirtip, Cumhuriyet alkış ile dua ile yaşayamaz, Cumhuriyet ancak iyi idare, ona lâyık olmakla yaşar demekte, Cumhuriyetin bir tılsım olmadığını, Millet Meclisinde büyü yapıldığını öne sürmüştür.[50] Aslında Cumhuriyet siyasî bir sistemin adıdır. Her derde çare olacak bir ilaç değildir. Bir süre sonra bu gazeteler Cumhuriyet lehinde yazılar da yazacaklardır.[51]

Cumhuriyetin ilânını pek çok gazete büyük manşetlerle vermiş ve halk bunu büyük bir sevgi ile karşılamıştır.1923 Kasımında, İstanbul'da bulunan Şeri'yye Vekili Mustafa Fevzi de, 9 Kasım 1923'te bu konuda kendisine bir soru yöneltilmesi üzerine, İslâmi yönetimin esasen Cumhuriyet olduğunu, bu idare şeklinin aceleye getirilmediğini, bunun bünyemize uygun bulunduğunu şöyle açıklamıştı: "Cumhuriyetin bizim için bir gaye olduğuna şüphe yoktur. Bilirsiniz ki alem-i İslâmın ilk hükümetleri Cumhuriyet şeklinde idi. Hazret-i Ebubekir, Ömer ve Osman Rızâen-li'l-lâh-ane birer reis-i cumhurdan başka bir şey değiller idi. İşte bugün on dört asırdan sonra yine eski şekl-i hükümete avdet etmiş oluyoruz."

"Fikrimce Teşkilât-ı Esâsiye tadilatı zannedildiği kadar acele olmamıştır. Bu mesâili şimdilik mevzubahis etmeye lüzum yoktur. Bunları bilâhare birer hâdise olarak görürsünüz.

"Bugünkü Cumhuriyetin şekli hiçbir hakimiyete benzemez. Dünyada birbirine benzer hiçbir şey yoktur. Nitekim, insanlar da ferden ferden birbirlerine benzemezler."[52]

Cumhuriyetin ilânı nedeni ile 30 Ekim günü İstanbul süslenmiş, saat üç buçukta vilâyette tebrik merasimi başlamıştı. Ayrıca, kolordu da tebrik merasimi düzenlenmişti. Aynı akşam İstanbul'da bir fener alayı yapılmış, halk ellerindeki fenerlerle merasime katılmış,

[50] **Tevhid-i Efkâr** (İstanbul), 31 Ekim 192.
[51] Yücel Özkaya, **a.g.m.**, Sayı.11, s.306-310.
[52] **Vakit** (İstanbul), 10 Teşrin-i Sani 1923, No.209.

çeşitli şenlikler düzenlenmişti. Selimiye Kışlasından yüz bir pare top atışı yapılmıştı[53].

Mustafa Kemal Paşanın Cumhurbaşkanı seçilmesinden dolayı pek çok kuruluş ve kişinin kendisini çok güzel ve çarpıcı ifadelerle dolu telgraflarla kutladıkları göze çarpmaktadır. Bunların hepsinden söz etmeye olanak olmadığı için biz bazılarından örnekler vermekle yetineceğiz. Örneğin, Mustafa Kemal Paşanın Cumhurbaşkanı seçildiği günün ertesinde, 30 Ekim 1923'te İstanbul Darü'l-fünûn'un Hukuk Fakültesi (Medresesi) Müdürü Mehmed Cemil Bey[54], Edirne Vali Vekili Naci Bey[55], 31 Ekim 1923'te Elaziz Valisi Hilmi Bey[56], Uşaki- zâde Halid Ziya Bey[57], Şark Cephesi Komutanı Miralay Hasan Bey[58], Bozok (Yozgat) Valisi Hakkı Bey[59] telgraf çekmişlerdi. Bunların dışında, 30 Ekim 1923'te ayrıca, Beyoğlu Müdafaa-i Hukuk Başkanı Refik İsmail, Üsküdar Müdafaa-i Hukuk Başkanı Rıza, İstanbul Müdafaa-i Hukuk Başkanı Hami[60] Bey çektikleri telgraflarla Mustafa Kemal'in Cumhurbaşkanlığını kutlamışlardı. Bunların dışında devamlı Mustafa Kemal'in yakınlarında olan Mazhar Müfid (Kansu)[61] Gaziayıntap (Gaziantep) Mebusu Kılıç Ali, Malatya Mebusu Galip[62] ve daha binlerce kişi ve kuruluş kendisini kutlamışlardır[63].

Bu telgraflarda, genel olarak Mustafa Kemal'e vatanı felaketten ve yıkılmaktan kurtardığı ve Millete gerekli düzeni verdiği için duyulan memnuniyet ve Cumhurbaşkanı seçilmesi nedeni ile tebrikler ve kendisine duyulan minnet duyguları ile şükran hisleri dile geti-

---

[53] Yücel Özkaya, a.g.m. s.299; Vakit: 3 Teşrin-i sâni 1923.
[54] Cumhurbaşkanlığı Arşivi, A.VII, 2-b, Dolap.91, Fihrist; 2-507.
[55] Cumhurbaşkanlığı Arşivi, A.VII, 2-b, Dolap 91, No.642.
[56] Cumhurbaşkanlığı Arşivi, Dolap 91, Fihrist.2-487.
[57] Cumhurbaşkanlığı Arşivi, Dosya 9l, Fihrist.2-486.
[58] Cumhurbaşkanlığı Arşivi, D.91, Fihrist 2-507.
[59] Cumhurbaşkanlığı Arşivi, D.91, F.2-477.
[60] Cumhurbaşkanlığı Arşivi, D.91, F.2-835.
[61] Cumhurbaşkanlığı Arşivi, A.VII..2-b, Dolap.91, Fihrist.2-806 " 3o.10.39. Arz-ı tebrikât ile muvaffakiyet-i celilerini cenâb-ı hak'dan tazarru' eylerim (yakarırım) efendim. Mazhar Müfid."
[62] Cumhurbaşkanlığı Arşivi, A.VII, 2-b, Dolap 91, Fihrist 2-784.
[63] Bak 91 nolu dolap.

rildiği gibi, bazı tellerde de bütün bu etraflı bilgilere birden yer verilmeden sade bir şekilde ifadeler göze çarpmaktaydı. Örneğin, İstanbul'daki Müdafaa-i Hukuk başkanlarının ortak telgraflarında 1335 (1919) senesinde Anadolu toprağına ayak bastığı günden beri Mustafa Kemal'in Milletin kalbinde yerini koruduğu dile getirilmekte ve Cumhurbaşkanlığının Millete parlak ve faziletli bir geleceği müjdelediği açıklanmakta ve kendisi tebrik edilmekteydi[64].

Mustafa Kemal, bunlara cevap vererek, kendisine gösterilen iltifat ve güvenden dolayı teşekkürlerini bildirmiştir.

Yenigün Gazetesi, 30 Ekim 1923'te, Türkiye Büyük Millet Meclisinin hükümet şeklini tespit eden Teşkilât-ı Esâsiye'yi düzenleyerek, Türkiye Cumhuriyetini ilân ettiğini bütün dünyaya duyuruyordu. Cumhuriyetin ilânı İstanbul, Ankara dışında İzmir'de ve yurdun diğer yerlerinde de büyük bir sevinçle karşılanmıştı. Ankara'da halk her yerde gösterilere başlamış, resmî daireler tatil edilmiş idi. Cumhuriyetin ilânı, İzmir Müstahkem Mevki Komutanlığına gece yarısı bildirilmiş ve gece saat birde kaleden bu mutlu olay top atışları ile kutlanmıştı. Vapurlar her yerde bayraklarla donatılmıştı.

Ancak, daha önce de ifade ettiğimiz üzere İstanbul gazetelerinden bir ikisi Cumhuriyeti iyi karşılamamış, "sık boğaza getirilmiş bir olay olarak yorumlamıştı. Bu da Mustafa Kemal'i üzmüş ve nutukta da bunu söz konusu etmiştir[65].

Mustafa Kemal, Cumhuriyetin ilânının çok yakın olduğunu, yalnız kamuoyunun değil, Ankara'daki önemli konumlardaki kişilerin de bilmediğini öne sürüp, Cumhuriyetin ilânına engel olamayan bazı kişilerin alaycı yazı ve tenkitlerine karşın, bunların "Cumhuriyet prensiplerinin ilgili kanunda gördükleri kusur ve eksiklikleri tenkit etmelerini samimi saymak için saf olmak lâzımdır" dedikten sonra, eğer onlar Cumhuriyetin iyi ve O'nun ilânının pek yerinde olduğunu belirttikten sonra tenkitlerini yazsalar idi, iddialarında

[64] **Cumhurbaşkanlığı Arşivi**, Dolap.91, F.2-835.
[65] Mustafa Kemal, **Nutuk**, c.II. s.442-446.

haklı olabilirlerdi tezini ileri sürmüştür[66]. Bu gazete yazarları ve muhafazakar bazı kişiler, hiç şüphesiz eskinin tutkusu ile yaşayan, yenilikleri kabul edemeyen kişilerdi. Bu yüzden, Mustafa Kemal'in bu tezi kanımızca çok yerındedir.

Rauf Bey de, İstanbul Milletvekili olarak Cumhuriyeti iyi karşılamamıştı. Ancak, Mustafa Kemal'in ifadesine göre, Rauf Beyi ve kendisi gibi düşünenleri telâşa düşüren husus, Cumhuriyet ile devlet başkanlığının halifenin şahsı yerine, Cumhurbaşkanlığına geçmiş olması meselesidir. Mustafa Kemal'e göre, Rauf Bey, Cumhuriyete karşı olduğunu itiraf etmemekle beraber, Cumhuriyetin Millete saadet getirmeyeceğine inanmaktadır[67].

Rauf Bey, İstanbul'da bir demeç vermiş ve bunda "Cumhuriyetin ilânında acele edilmiştir. Bu aceleye sebep olanlar sorumsuz kişilerdir. Bu hareket tarzının iç yüzünü anlamak lâzımdır...Cumhuriyetin ilânını zârûri kılan sebep ne imiş? Cumhuriyetin bizim için gerçekten yararlı ve lüzumlu olduğu ispât edilmelidir" demişti. Mustafa Kemal, bu meseleye bunun üzerine iyice eğilmek gereğini duymuştur. Mecliste Rauf Beyden bunların açıklanması istenmiştir. Rauf Bey, Mecliste sorguya çekilince, yaptığı konuşmada, duygularının Cumhuriyetten yana olduğunu söylemiştir. Ancak, bu olsa olsa kendisini kurtarmak için söylenmiş sözler olabilir. Çünkü, O, bu sözlerinde samimi değildi. Ankara'dan ayrılırken, kendisine Cumhuriyetten bahseden Kâzım Paşaya (Meclis Başkanı) "Buna engel olabilirsen, memlekete büyük hizmet etmiş olursun" demesi bu samimiyetsizliğin bir ifadesi olması gerekir[68]

Mustafa Kemal, gerek Cumhuriyet konusunda, gerekse diğer konularda her türlü fikrin samimi ve yasal olması şartiyle tartışılmasına taraftar olduğunu ifade etmekten hiç kaçınmamaktaydı. Cumhuriyetin ilânından bir ay sonra, Tercüman-ı Hakikat başyazarına

---

[66] Zeki Arıkan. "Cumhuriyetin İlânı ve İzmir Basını", , **Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi**, Sayı: 3, Ankara 1985, s.965-976,

[67] Mustafa Kemal, **Nutuk** ,c.II, s.451-452.

[68] Mustafa Kemal, **Nutuk**, II, s.463-467; Lord Kinross, **Atatürk " Bir Milletin Yeniden Doğuşu"**, İstanbul 1972,s.584.

verdiği demeçte, Cumhuriyetin nasıl kazanıldığını, bu konuda fikir tartışmalarının serbest olduğunu şöyle ifâde etmişti: "Cumhuriyetimiz öyle zannolunduğu gibi zayıf değildir. Cumhuriyet bedava da kazanılmış değildir. Bunu istihsâl için mebzûlen kan döktük. Her tarafta kırmızı kanımızı akıttık. İcabında müessesâtımızı müdafaa için lâzım olanı yapmaya amadeyiz. Cumhuriyet serbest-i efkâr taraftarıdır. Samimi ve meşru olmak şartiyle her fikre hürmet ederiz. Her kanaat bizce muhteremdir. Yalnız muarızlarımızın (karşıtlarımızın) insaflı olması lâzımdır..."[69]

Cumhuriyet rejimi birinci yılını doldurduğunda, Mustafa Kemal, 31 Ekim 1924'te, Vakit Gazetesi Muhabirine, Cumhuriyet Yönetiminin Türk milletinin tabiat ve ruhuna en uygun yönetim tarzı olduğunun ispat edildiğini, ancak, bu kadar zaman yıpranmış olan memleketin açıklarının bir sene içinde kapatılmasının olanaksız olduğunu ifade etmekten de kaçınmamıştı: Cumhuriyetin ilk senesi beklediğimiz feyzi tamamen vermiş midir? Memleket o kadar harap, millet o kadar yıpranmış bir hale getirilmiştir ki, uzun bir mazinin açtığı bu rahneleri (gedikleri) bir sene kadar kısa bir zamanda Cumhuriyet İdaresinin dahi tamamen kapatabilmesine elbette imkân olamazdı. Fakat, Cumhuriyetin feyzleri bütün memleketin ufuklarında herhalde kuvvetli ümitler verebilecek kadar nurludur. Bunu memleketin en kuytu köşelerinde dahi suhûletle (kolaylıkla) müşahede etmek mümkündür."[70]

Mustafa Kemal'in ifade ettiği gibi, sanayii, ekonomi, teknik, mülkî, adlî, sosyal yönlerden Anadolu çok geri kalmış, ilk plânda her zaman İstanbul düşünülmüş olan bir memlekette, her türlü kalkınmanın bir sene içersinde gerçekleştirilmesi olanaksızdı. Bu bakımdan Cumhuriyet aleyhtarlarının, Cumhuriyetin her şeyi iyileştiremeyeceği konusundaki ithamlarına da katılmak mümkün olamaz. Çünkü, Cumhuriyet Türkiye'nin yaralarını sarması ve ileriye gitmesi için ilk adımdır. Gerisi, sonraki uzun seneler içersinde gerçekle-

---

[69] **Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri**, C.III, s.71-72.
[70] **A.g.e.**, s.75-76.

şccektir. Mustafa Kemal de bundan ümitli olduğunu ifâde etmektedir.

Mustafa Kemal, Cumhuriyete olan bağlılığını, 16 Eylül 1924'te Trabzon'da şöyle ifâde etmiştir: "Bütün cihan bilsin ki, benim için bir taraflılık vardır: Cumhuriyet taraftarlığı."[71]

Mustafa Kemal, Cumhuriyetin ilk yılını doldurduğu zaman, halkın bu rejimi koruyacağı yolundaki düşüncelerinin doğrulandığını, 1 Kasım 1924'te, Meclisin ikinci dönem ikinci toplanma yılını açarken yaptığı konuşmada da ifâde etmiştir. O'na göre, Cumhuriyet ufak ya da büyük bir engelle karşılaşmamıştır. Bu da kendisinde rejimin halk tarafından korunacağı düşüncesini doğurmuştur[72]. Cumhuriyet, Mustafa Kemal'in en büyük ve korunması üzerinde hassasiyetle durduğu bir inkılâptır. Nitekim, İzmir Suikastından sonra Anadolu Ajansı'na, 19 Haziran 1926'da verdiği demeç de bunu göstermektedir." Benim naciz vücudum bir gün elbet toprak olacaktır, fakat Türkiye Cumhuriyeti ilelebet payidar olacaktır (Sonsuza kadar yaşayacaktır)."[73]

Mustafa Kemal'in, Cumhuriyetin birinci yıldönümünde verdiği demeçteki ümitli hava, 1927 de kısmen gerçekleşmiş, Cumhuriyet Rejimi başarılı olmuş, inkılâpların bir kısmı gerçekleşmiş, bir kısmı da gerçekleşmek üzeredir. Mustafa Kemal Paşa, 1927 yılında Cumhurbaşkanlığa ikinci kez seçilince, 1 Kasım 1927'de üçüncü dönem birinci toplanma yılını açarken bunu açıkça ifâde etmişti. O bu ifâdesinde, dört sene içinde, büyük bir azimle ıslâhat ve ilerlemelerin ne kadar sağlam esasa dayalı ve Cumhuriyetin Türk milletinin candan aradığı bir devlet şekli olduğunun anlaşıldığını vurgulamıştı[74]. Özellikle, Cumhuriyetin Onuncu yılında artık sistemin yerine oturduğu ve başarılı işlerin yapıldığı ortaya çıkmaktadır.

---

[71] **A.g.e.**, C.II, s.189.
[72] **A.g.e.**, C.1, s.333.
[73] **A.g.e.**, C.III, s.80.
[74] **A.g.e.**, C.1, s.353-354.

C. Halifeliğin Kaldırılması

Mustafa Kemal devrimler konusunda halkına inanmakta ve güvenmektedir. Halkından aldığı kuvvet ve güvenle, diğer devrimleri gerçekleştirmek için çalışmalarına hızla devam edecektir.

Saltanat kaldırılmış, Cumhuriyet ilân edilmiş, ama halifelik devam etmektedir. İstanbul basınında halifeliği tutanlar olduğu gibi, Meclis içinde de halifeliği müdafaa edenler de vardı. Bu yüzden bu konuda iyi ve sistemli çalışmaya ihtiyaç vardı.

Daha önceki bölümlerde ayrıntılı olarak incelendiği gibi, Gazi Mustafa Kemal, 14 Ocak 1923 günü, halk ile ilişki kurmak, memleketin içinde bulunduğu havayı öğrenmek için Batı illerinde bir geziye çıkmıştı. 15 Ocak 1923 günü Hilâfet taraftarları Afyon Milletvekili Şükrü imzasını taşıyan " Hilâfet-i İslâmiye ve Büyük Millet Meclisi" adlı bir broşür çıkartılmış ve bunun Meclis üyelerine dağıtımı başlamıştı. 16 Ocak 1923'te, İzmit'e geldiğinde, kendisine Şükrü Hocanın çıkardığı broşür hakkında bilgi verilmiş ve ilk tren ile broşür İzmit'e gelmişti. Şükrü Hoca, bu broşürde " Halife Meclisin, Meclis Halifenindir" sloganını ortaya atıyordu[75] İzmit'te gazeteciler, Mustafa Kemal Paşaya " Yeni devletin dini olmayacak mı?" sorusunu yönelttiklerinde, O da, devletin dininin İslâm olduğunu ve "İslâm Dininde fikir hürlüğünün" bulunduğunu açıklamıştı. Mustafa Kemal, bu cevabı ile fikir ve vicdan hürriyetinin korunacağını belirtmekte, Şükrü Hoca ise, broşüründe "İslâm Hâlifeliği, din işlerini korumak ve savunmak için peygamberliğin yerine konmuştur" demekte, böylece, Millî egemenlik ve vicdan hürriyetini zedelemekte idi[76].

Mustafa Kemal, bu broşür yüzünden çok tedirgin olmuş ve 18 Ocak 1923'te, İzmit Anadolu Sinemamsında iki bin vatandaşa hitaben yaptığı konuşmasında, Millî egemenlik için tehlike bulunmadığını açıklamak ve " Bu Milleti irticaa sürüklemenin maddî imkânı

[75] Mustafa Kemal, **Nutuk**, C.II, Kültür Bakanlığı Yayını, İstanbul 1980, s.314.
[76] Nurşen Mazıcı, **Belgelerle Atatürk Döneminde Muhalefet** (1919-1926), İstanbul 1984, s.69-70; **Nutuk**, C.II, s.326-327.

kalmamıştır" demek zorunluluğunu hissetmiştir. Daha sonra aynı konuşmasında, halifenin durumuna değinerek " Türkiye Büyük Millet Meclisi halifenin değildir ve olmaz. Türkiye Büyük Millet Meclisi, yalnız ve yalnız milletindir; milletin seçtiği vekillerden kurulur. Bu meclis, yalnız ve yalnız milletin emrine uymak mecburiyetindedir. Adı ve makamı ne olursa olsun, millet bu hakkını bir şahsa veremez ve teslim edemez"[77] diyerek, broşürden duyduğu huzursuzluğu ve millet haklarını hatırlatmak gereğini duymuştur.

Gazi Mustafa Kemal, bu sözlerle, Meclis ile halife arasında bir ilişki kurmanın boş olduğunu halka açıklamasının yanında, hem Meclis üyelerini, hem de İstanbul'da irtica peşinde koşan basını ve bazı kişileri uyarmış oluyordu. O, İzmit'te, halkı hilâfet konusunda uyarmak ve aydınlatmak için şu sözleri söylemek zorunda kalmıştı: "İslâm alemi bugün esir halindedir. Köle durumundadır. İslâm alemi hilâfet meselesini hal ve tespit edecek bir seviyeye yükselinceye kadar, Büyük Millet Meclisi, hâlifelik makamını bir umut noktası olarak muhafaza edecektir."[78]

Gerçekten de, bu tarihlerde Mısır, Suriye, Irak olmak üzere İslâm Dünyası Batı emperyalizminin boyunduruğu altında bulunmaktaydı. İslâmlık ve hâlifelik gibi sanların İslâm Dünyası'na yararı olmamıştır. Yararı olsaydı, Osmanlı İmparatorluğu bu zor durumlara düşmezdi. Mustafa Kemal Paşa, bu sözlerle önemli olanın Milletin egemenliği olduğu imajını simgelemek istemiştir. Bütün İslâm Dünyası'nın bağımsızlıklarını elde edinceye kadar hilâfet makamını koruyacaklarını açıklayan Mustafa Kemal, bu makamın Türkiye Devletinin ne bağımsızlığına, ne idaresine, ne de egemenliğine etki yapmayacağına, halifenin zararlı hareketleri olmadıkça mevcudiyetinin sakıncalı kabul edilmeyeceğini öne sürmüştü. Mustafa Kemal'in bu sözleri büyük alkışlarla karşılandığına göre, epeyce tasvip görmüştür. O, halkına millî egemenliğin esas ve milletin her türlü kararı almaya yetkili olduğunu belirterek, halifenin siyasî olayların dışında olmasının gerektiğini açıklamıştır.

---

[77] **Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri**, C.II, s.63-64.
[78] **A.g.e.**, s.62-63.

Gazi Mustafa Kemal, daha sonra Darıca- Gebze- Şile hattındaki tümenleri teftiş ettikten sonra Gebze'ye, oradan da akşam İzmit'e geri dönmüş idi. Valilik Konağı'nda, İstanbul'dan dönen başyazarlarla yaptığı konuşmada, ulusal bağımsızlık savaşı sırasında, ulusal iradeyi engelleyen din adamlarının ve irticânın durumunu yeniden gözler önüne sermiş, felaketi kavrayan milletin, ne şeyhülİslâmların "Din gereğidir" diye irticaya çağıran fetvalarına, ne de halife ve padişahın camilerdeki ayet ve hadislerine aldırmadan ulusal bağımsızlık savaşına devam ettiğine değinmiştir. Mustafa Kemal, daha sonra gazetecilere, hilâfetin yarını hakkında ne düşündüklerini sormuş, onların her biri de devamını doğal saymış, daha yararlı ve daha etkili hale koyma çarelerini araştırmışlardı. Gazi hazretleri, bunun üzerine, onların haksız olduklarını vurgulayıp " Hilâfetin ilga edilmesi lâzımdır" demişti.[79] Mustafa Kemal, halifeliğin ulusal egemenlik hususlarının dışında tutulmasının, onun siyasal düşüncelerinin dışında kalmasının gerektiği inancına sahip olup, her yerde bunu dile getirmektedir. Halifenin de bu düşüncede olduğuna inandığını belirterek, halifenin ilerde yapabileceği yanlış ve kendisini zor duruma düşürecek hareketlere girişmesini önlemek istemektedir.

Bursa'dan hareketle, Afyon'u trenle durmadan geçip, Alaşehir'e geldikten sonra, Alaşehir'de yaptığı konuşmada, yeniden kendisini çok meşgul eden ve sonunda halifeliğin kaldırılmasına neden olacak kadar kızdıran Şükrü Hocanın broşürüne değinmek gereğini duymuştur. Gazi, vatandaşlarına; "Vatandaşlarım! bir Şükrü Hoca çıkıp Millî egemenliğimize elini sürmek isterse ne yaparsınız?" diye sorduğunda, onlardan "Parçalarız paşamız" cevabını almıştır. Bu cevap ta, Türk halkının Millî egemenlik düşüncesini ve Mustafa Kemal'in arkasında olduğunu gösteren önemli bir yanıt olarak yankı yapacaktır.

Halk görüldüğü üzere, irtica konusu üzerinde, büyük kurtarıcı tarafından sürekli uyarılmakta ve aydınlatılmaktadır. Bir çeşit nabız

[79] **A.g.e.**, C.II, s.70.

yoklaması olan bu temaslardan anlıyoruz ki, halk irticanın karşısındadır. Alaşehir'den Turgutlu ve Manisa'ya geçen Mustafa Kemal'i, halk, Manisa'dan "Yaşasın Mustafa Kemal Paşa, Yaşasın Büyük Millet Meclisi" diye uğurlamış ve her zaman izinde olduğunu duyurmuştur.

İzmir'e gelen Mustafa Kemal'nin annesinin mezarı başında söylediği şu sözleri önemlidir: Mütarekede, Anadolu'ya geçtiği için annesini İstanbul'da bırakmak zorunda kaldığını, yanındaki adamı da Erzurum'dan İstanbul'a yolladığında, annesinin padişah tarafından verilen idam kararının uygulandığını sandığını ve felç olduğunu anlatıp, " Ondan sonra bütün mücadele yılları onun hayatının elem ve ıstırap içinde geçtiğini belirtmiştir. Mustafa Kemal, annesinin mezarının önünde "Bu kadar kan dökerek Milletin elde ettiği egemenliğin korunması ve savunulması için, gerekirse annemin yanına gitmekte asla tereddüt etmeyeceğim. Ulusal egemenlik uğrunda hayatımı vermek benim için vicdan ve namus borcu olsun" diyerek, ulusal egemenliği sonuna kadar koruyacağına dair yemin etmişti[80]. Artık, O'nun için tek hedef vardır: Ulusal egemenliğin korunması. Bu konuda, karşısına halifelik de çıksa, onu da milletin çıkarları için ortadan kaldıracak ve Türkiye'yi çağdaş devletler düzeyine çıkaracaktır.

Mustafa Kemal daha önceki tarihlerde, 1922'nin sonlarında, 1923'ün başlarında halifenin siyasî demeçler vermesinin doğru olmadığını, bu tip hareketlere başvurmasının kötü yorumlara neden olabileceğini belirtmiş, son zamanlarda halife ile ilgili olarak okunan hutbeler üzerinde durmuş, özellikle ikinci hutbeyi Türkçe okuyan Darü'l-fünûn (Üniversite) Hocası K. Hafız Şevket'in "Halifeye umûmun itaat etmesi lâzımdır" şeklindeki sözlerini yasa dışı bulmuş ve bu konuda araştırma yapılmasını istemişti. Bu da O'nun bu konulara ne kadar titizlikle eğildiğini göstermektedir. O, Büyük Millet Meclisi ve Başkomutan olarak İstanbul'daki Adnan Beye (Halide

[80] A.g.e., C.II, s.74-76.

Edip'in kocası- Sıhhıye Vekili) 7 Ocak 1923'te çektiği şifreli telde bu isteklerini açık bir şekilde izah etmiştir:

" 7.1.39 şifre Der-saadet'de Adnan Bey Efendiye

Halifenin bizzat veya yaverinin halife namına yerli ve ecnebi gazete muhabiriyle siyasî mülâkat yaptığı müstahberdir (haber alınmıştır). Bu tarz hareketin doğru olmadığı ve makam-ı hilâfetle Türkiye Devleti arasında su'-i tefhimâta bâdî (yanlış yorumlamalara sebep) olabileceği hususlarının münâsip surette hâfice (gizlice) tarafınızdan iblâğ buyrunuz (ulaştırınız).

Halifenin arzusu üzerine ikinci hutbeyi Türkçe okuyan hatip, hutbesinde Halifeye umûmun itaat etmesi lâzımdır ilâh... tarzında beyanatta bulunmuştur. Bu hutbe suretinin işârını (bildirilmesini) ve bundan dolayı maiyet-i hilâfet penâhiye olmuş olan bu hutbenin isim ve tasvibinin ihzârını (hazır edilmesini) rica ederim.

Türkiye Büyük Millet Meclisi Reisi

Başkumandan Gazi Mustafa Kemal."[81]

Gazi'yi telaşlandıran husus hiç şüphesiz 21 Kasım 1922'de İkdam ve 26 Kasımda Tevhid-i Efkâr'da halifenin siyasî tarzda yaptığı mülâkatlar olmuştu. Adnan Bey Mustafa Kemal'ye gönderdiği telde kendisine söylenen hususları, 10 Ocak 1923 günü halife ile konuşurken dile getireceğini, Tanin ve Tevhid-i Efkâr'da çıkan yazıların siyasî anlamı olabileceğini, halifenin daha sonra da bu tipte beyanat verip, vermediğinin incelendiğini belirtmişti. Adnan Bey, aynı gün, telgrafı aldığı gün çektiği 10 Ocaktaki bu telinde ayrıca, ikinci hutbeyi okuyan Hafız Şevket Beyin Darü'l-fünûn'un en açık fikirli hocalarından biri olduğunu, kendisinin hilâfeti koruyanların arasında bulunmadığını, bu hutbenin tam metninin 2 Aralık 1922 tarihli İkdam Gazetesinde yayınlandığını ve bu yazıda " Dinin yükselmesi için halifeye itaat farzdır. Halifeye isyan mucib-i hüsrândır" denildiği belirtilmektedir[82].

---

[81] **Cumhurbaşkanlığı Arşivi**, A.IV.17, Dolap.68, Fihrist.4-2, Fotokopi 8.
[82] **Cumhurbaşkanlığı Arşivi**, A.IV.,17-a, Dolap.68, Fihrist.4-1, Fotokopi 9.

Mustafa Kemal 1923 sonu ve 1924 başlarında yapmış olduğu son gezileri sırasındaki izlenimlerini Adnan Beye de yazmıştı. Adnan Beye çekilen telgrafta halk ile yakın ilişkilerde bulunduğunu, sohbetler yaptığını anlatan Mustafa Kemal, Hoca Şükrü'nün risalesi (küçük kitapçık)'nin gerici mahiyette olduğunu, halk tarafından benimsenmediğini, bilginlerin ve halkın bu şahsa güvenmediklerini, Millet egemenliğinin hiçbir surette kimseye verilemeyeceğini, bundan kesinlikle vazgeçilemeyeceğini öne sürdüklerini izah etmişti:

" Adnan Beyefendiye 23.1.1924 İstanbul

Son seyahatimızde memleketin hakikî ihtiyacatını daha iyi anlamak için halk ile yakından temas ve hasbıhal etmekteyim. Halka ; memleketin vâziyet-i umûmiyesi (genel durumu) hakkında benden öğrenmek istedikleri husûsâtın serbestçe sorulmasını teklif ediyor ve her suale ayrı ayrı cevap veriyorum. Mesâil-i muhtelifeye (çeşitli meselelere) dair sorulan sualler arasında bazı zevat Karahisar Mebûsu Şükrü Hoca tarafından ahiren (sonradan) Ankara'da neşredilen ve irticaakârâne bir mahiyette bulunan bir risâle münâsebetiyle halife ve hilâfet ve onun vâzife ve salâhiyetlerini mevzubahis etmekte ve böyle bir vazife salâhiyetin (karalanmış) pek çok kan dökerek istihsâl ettiğimiz (karalanmış) kazandığımız hâkimiyet-i Millîye ile sarih (açık) bir tearuz (çatışma) teşkil ettiğini endişe ile serd eylemektedirler. Bu endişe bilhassa ulema tarafından izhâr edilmektedir. Bittâbi, halkın ve ulemanın bu endişelerini izâle için (ortadan kaldırmak için) halife ve hilâfet meselesini izâh ile hükümet (karalanmış) milletin hâkimiyetinden velev (olsa da) bir zerresinin olsun hiçbir vesile ile hiçbir zat ve makama bahş edilemeyeceğini ve bahusus el-yevm makâm-ı muallâ-yı hilâfeti işgâl eden zât- ı alinin bu hakikati herkesten ziyâde müdrik bulunduklarından halkça izhâr edilen heyecan ve tesirin tacil olduğunu şerh ve ifa etmekteyim.

Binaenaleyh hiçbir hususda endişe buyurmamalarının halife hazretlerine arz u rica ederim efendim.

Mustafa Kemal."[83]

Mustafa Kemal, görüldüğü üzere, millî egemenliğin hiçbir şekilde kimseye verilemeyeceğini izâh ederken, bunun kolay kazanılmadığını, pek çok kan dökülerek elde edildiğini, halkın da bunu kimseye vermeyi istemediğini, İstanbul'daki Adnan Bey vasıtasıyla halifeye duyurmakta, bir bakıma O'nu uyarmaktadır.

Adnan Beyin anlatımına göre, saray ve çevresi hiç de iyi denetlenmemektedir. Sarayın denetlenmesi için millî hükümet tarafından buraya bir başyaverin atanması iyi olacaktır. Kendisi halifenin siyasî mülakâtlarında hazır bulunmaktadır. Adnan Bey 13 ve 23 Ocak tarihli telgraflarında halife ile olan görüşmelerini dile getirir. Halife çok dikkatli davranmaktadır. Ancak, her gün dost sıfatıyla halifenin yanına gidip gelenlerden kendisi hiç emin değildir[84].

Adnan Bey, orada Mustafa Kemal'in kendisine ilettiği halifenin siyasî demeç vermemesi ile ilgili sözlerini Halifeye iletmiştir. Halife de bunu doğru bulmuş, kendisine yapılan bu tip başvuruları ret ettiğini, başyaverinin de bu gibi beyanatlarda bulunmaya cesaret edemeyeceğini söylemiştir. Adnan Bey, 13 Ocak günü bu hususları Mustafa Kemal'ye iletmiştir [85].

Görüldüğü üzere, Gazi Mustafa Kemal Paşa, daha 1922'de, kitlelerin halifelik adı altında siyasete sürüklenmemesini, Halifenin siyasî demeç vermemesini düşünmekteydi. Bunu hemen 1923'ün başlarında verdiği beyanatlarından anlıyoruz. Ancak, halifenin yanında ve çevresinde olanların, yüzyıllardır padişahlık ve halifeliği bir devlet yönetim şekli olarak gördüklerini, boş durmayacaklarını ve halifeyi istenmeyen yönlere sevk edecekleri de belirgin bir şekilde görülmektedir. Nitekim, 1923 yılında bu tür hareketler ve halifenin demeçleri sık sık görülmekte ve bu hareketler Gazi'nin canını sıkmaktadır.

---

[83] **Cumhurbaşkanlığı Arşivi**, A.III,D.18, F.42, Fotokopi.9-10.
[84] **Cumhurbaşkanlığı Arşivi**, A.IV. 17-a, Dolap.68, Fihrist.4-1, Fotokopi.11.
[85] **Cumhurbaşkanlığı Arşivi**, A.IV, 17-a, D.68, Fihrist.4 , 4-3 Fotokopi.12-13.

Mustafa Kemal, yaptığı batı gezisinde, İzmirlilerle dört büyük toplantı yapmıştır. Şimdi yanmış olduğu için mevcut olmayan, o günkü hükümet Konağı'nda, halk temsilcilerine, 27 Ocak 1923 günü, İzmir gazetelerinin başyazarları ile Uşaki zâde'nin Villasında 30 Ocak 1923'te (bu gazeteler Anadolu, Ahenk, Sedâ-yı hak, Şark , Yeni Turan'dır), 31 Ocak 1923 günü ise eski Gümrük Binası'nda hazırlanan büyük salonda ticaret mensuplarına, 17 Şubat 1923'te İktisat Kongresi'nin açılışı nedeni ile konuşmalar yapmıştır. Bütün bu konuşmalarında halifelik konusuna da değinmiştir.[86]

Mustafa Kemal, 17 Şubat 1923 tarihli konuşmasında, Büyük Millet Meclisi ve bunun hükümetinin tam bağımsızlık ve kayıtsız şartsız millî egemenlik maddeleriyle memleketi kalkındırmak, milleti zengin etmek görevine sahip olduğunu, ayrıca, Kanun-i Esasi'ye özel bir madde konularak Meclisin görevi daha da netleştirilmiştir diyerek, bu madde ile Meclise verilen görevi şöyle izah eder: " O vezâif ki, doğrudan doğruya milletin hukuk ve salâhiyeti şunun ve bunun elinde kalmıştır. Artık, bu Hukuk ve salâhiyetin hiçbir sebep ve suretle hiçbir makama ve şahsa terk ve tevdi olunamayacağını katiyetle ifade etmek için bir madde-i mahsûsa (özel madde) koymuştur[87].

Mustafa Kemal, daha önce de, 30 Ocak günü, İzmir'de yayınlanan Anadolu, Ahenk Seda-yı hak, Şark, Yeni Turan gazetelerinin sahiplerini ayrı ayrı kabul ederek, Şükrü Hocanın irtica içeren broşürünü etraflı bir şekilde anlatmış ve dikkatli olmalarını öğütlemişti. 31 Ocak 1923'te ise, İzmirlilerle bir oturum yapan Mustafa Kemal, kadın hak ve görevleriyle, ulusal bağımsızlık savaşı'nda kadının giyim ve örtünmesi ile ilgili bilgiler verdikten sonra" Fetva ile veyahut şu, bu gibi telkinâtla milleti irticaa sevk etmek isteyenlerin yeri zindan olacaktır. Katiyetle ve bilâ-pervâ (korkusuzca) söylerim ki, hakimiyet-i millîyemizin her zerresini şu veya bu surette takyid etmek (bağlı kılmak) isteyenler en koyu mürtecidir. Öylelere karşı

[86] **Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri**, C.II, s.84-111.
[87] **A.g.e.**, s.106- 107.

Milletin yapacağı şey onları parçalamaktır."[88] Mustafa Kemal, din hakkında ise, İslâm Dini'nin mükemmel bir din olduğunu, bir dinin doğal olması için ilme, fenne, mantığa uygun olmasının gerektiğini, din bakımından herkesin eşit olduğunu açıklamıştır " Bizim dinimiz en mâkûl ve en tabii bir dindir. Ve ancak bundan dolayıdır ki son din olmuştur. Bir dinin tabii olması için akla, fenne, ilme ve mantıka tetabuk etmesi (uygun olması) lâzımdır. Bizim dinimiz bunlara tamamen mutabıktır. İslâm hayat-ı ictimaiyesinde (sosyal hayatında) hiç kimsenin bir sınıf-ı mahsûs halinde muhafaza-ı mevcûdiyete hakkı yoktur. Kendilerinde böyle bir hak görenler ahkâm-ı diniyeye (din hükümlerine) muvafık harekette bulunmuş olamazlar. Bizde ruhbanlık yoktur. Hepimiz müsâviyiz (eşitiz) ve dinimizin ahkâmını mütesâviyen (hükümlerini eşit olarak) öğrenmeye mecburuz."[89]

Mustafa Kemal, böylece, dinin insan hayatındaki önemini belirtirken, dinin hükümlerinden çıkılmamasını, yani, din ile devlet işlerinin ayrı konular olduğunu da ortaya koymuştur. Aynı konuşmasında ilerde tatbikata koyacağı öğretim birliği esası ile kız ve erkek öğrencilerin bir arada okumasını da burada dile getirmiş ve irticanın bu konulara karışmasını önlemek istemiştir.

Mustafa Kemal, İzmir'de yaptığı konuşmalar ile çoğulcu demokrasi ve Cumhuriyet rejimine olan hislerini dile getirirken, halka da bu sistemin dışında bir başka sisteme ve irticaaya sapmamaları yolunda telkinlerde bulunmakta ve böylece kamuoyunu aydınlatmak istemekteydi. Batı gezisi sırasında aydın din adamları onu desteklemişler ve Akhisar'da Kadı İsmail Hakkı, son günlerde fesatcıların din perdesi altında halifelik meselesini ortaya atmalarının ve böylece fesat tohumları saçmalarının Milletçe hoş karşılanmadığını açıklamıştır. Mustafa Kemal, bundan çok duygulanmış, her yerde olduğu gibi, burada da Milletin egemenliği koruma kararında olmasından dolayı duyduğu memnuniyeti dile getirmişti. Mustafa Kemal, 5 Şubat 1923'te, Belediye'de, Hoca İsmail Hak-

[88] **A.g.e.**, s.87-88.
[89] **A.g.e.**, s.90.

kı'nın nutkuna verdiği cevapta, İslâm Dünyası'nın uğradığı zulüm ve sefaletin hiç şüphesiz pek çok sebebinin olduğunu, çok çalışmanın, tam bağımsızlık ve kayıtsız şartsız egemenlikten asla ödün verilmemesi gerektiğini söylemişti[90].

Mustafa Kemal, karlı bir gün, 7 Şubat 1923'te öğle namazını, Balıkesir Paşa Camisinde cemaatle birlikte kıldı Namazdan sonra, minbere çıkarak, İslâm Dini'nin en mükemmel din olduğunu ve " Milletin istek ve arzuları, yalnız bir şahsın düşüncesinden değil, bütün Millet evlatlarının isteklerinin ve emellerinin bir araya gelmesinden doğduğunu" belirterek "Benden ne öğrenmek, ne sormak istiyorsanız serbestçe sormanızı rica ederim" diyerek, onlarla bütünleşmesini bilmiştir.[91]

Cumhuriyetin ilânından sonra, ne yazık ki, Vatan, Tanin, Tasvir-i Efkâr gazeteleri halifelik lehinde ve Cumhuriyet aleyhinde yazılar yazmaya başlamışlardı. Halife Abdülmecid'in beyanatları da siyasete çok yatkındı. Gerçi, Abdülmecid, 9 Kasım 1923'te Vatan gazetesine verdiği beyanatında, İslâm Dünyası'nın işleri ile uğraştığını, siyasetle ilişkisi ve ilgisi olmadığını ve İslâm Dünyasında şahsına itiraz olursa, bu görevi bırakabileceğini belirtmiş ise de, daha sonra bu tutumunu devam ettirmemiştir. Abdülmecid, halife olduğu zaman 54 yaşındaydı. Halifeliği sırasında, göğsünde büyük Osmanlı kordonu, başında ise bir fes vardı.

Dünyevî iktidar nimetlerine alışık olan Osmanlı sülâlesinin, halifeliği gene Dünya imtiyazları için kullanacağı, saltanatın yeniden ihyâ edilmesi olanağı nedeni ile Türkiye Cumhuriyeti yönetimine karşı kuşku duyması ve fırsat kollaması olağandı. Meclis de halife konusunda tedirgindi. Nitekim, Rauf Bey ve Kâzım Karabekir Paşa gibi askerî liderlerin halifeye yaptıkları ziyaret Meclis tarafından hiç hoş karşılanmıyordu. Rauf Bey, daha önce belirttiğimiz gibi Mecliste Cumhuriyet taraftarı olduğunu belirtmiş ise de, samimi olarak buna taraftar değildi.

---

[90] **A.g.e.**, s.91-92.
[91] **A.g.e.**, s. 95.

Halifenin şatafatlı hareketleri Meclis tarafından hoş karşılanmamaktaydı. Büyük Millet Meclisi, Ankara'dan yolladığı bir emirle, gösterişli selâmlık törenini kaldırdı. Abdülmecid, Cuma Namazına sade bir saltanat arabası ile gitmeye mecbur kaldı. Ancak, İstanbul gazetelerinin bazıları halifeliğe dört elle sarılış ve bunu siyasî tartışma konusu yapmışlardı[92]. Sözde, halife yazı masasına oturup, Vatan gazetesine demeç vermiş, kendisine İslâm Dünyası'ndan binlerce mektup ve telgraf, heyet gelmiş, İslâm Dünyası istemedikçe kendisi de istifa etmeyecektir. Aynı gazete, 9 Kasım 1923'te, hükümetin hilâfetin görevini tespit etmesinin gerektiğini de öne sürüyordu. Şimdiye kadar bunun yapılmamasının özür kabul teşkil etmeyeceği yollu bir de tehdit savuruyordu. Tanin gazetesi ise, 10 Kasım 1923'te, Lütfi Fikri Beyin "Halifeye Açık Mektup" adlı yazısını yayınlıyordu. Bu yazıda, halifenin istifası ile ilgili haberlerin Millette üzüntü uyandırdığını, halifeye saldıranların İslâm ülkeleri yerine Türklerin olmasının doğru olmayan bir hareket olduğunu açıklıyordu. Mustafa Kemal, Mecliste nutkunu okurken bunu şöyle cevaplamıştı: "Efendiler, yabancılar hilâfete saldırmıyorlardı. Fakat, Türk milleti saldırıdan kurtulamıyordu. Hilâfete saldıranlar, müslüman milletler içinde Türk'ü çekemeyenler değildi. Fakat, Çanakkale'de, Suriye'de, Irak'ta İngiliz ve Fransız bayrakları altında Türklerle vuruşan müslüman Milletlerdi."[93] Görüldüğü üzere, müslümanlar, Türkiye'de halife var diye, ona saygı gösterip, Türkiye'ye yardımı düşünmemişlerdir.

Bahis konusu ettiğimiz halifelik ile ilgili yazılara, 11 Kasım 1923'te, Tanin'de " Şimdi de Hilâfet Meselesi " adlı yazı eklendi. Bu yazıda, hilâfet kalkarsa, Türkiye'nin İslâm Dünyası'nda önemi kalmayacağı, bunun Milliyetçilik olmadığı savunulmaktaydı. Mustafa Kemal, buna verdiği cevapta, Cumhuriyetsiz olunamayacağını, halifelik ile cumhuriyetin uzlaşamayacağını hatırlatmak zorunda kalmıştır.[94] Gazetelere beyanat veren Rauf Bey kendini savunarak

---

[92] Paul Gentizon, **Mustafa Kemal ve Uyanan Doğu**, Ankara 1983, s. 53-55.
[93] Mustafa Kemal, **Nutuk**, C.II, (Dil Kurumu Yayını: Hazırlayan Zeynep Korkmaz). s.559-560.
[94] Mustafa Kemal, **Nutuk**, Ankara, s.560-564.

sözlerinin yanlış anlaşıldığını belirtmesine karşın, İsmet Paşa, Rauf Bey ve arkadaşlarının Halifeyi ziyaret konusunun, halife sorunu olduğunu, hilâfetin Türkiye'yi sürüklediği felâketlerin büyüklüğüne değinip "Tarihin herhangi bir devrinde bir halife kafasından bu memleketin mukadderatına karışma isteği geçirirse, o kafayı mutlaka koparacağız" diyerek gerekli göz dağını vermişti[95].

1923 Aralığında Tanin, Tevhid-i Efkâr, İkdam gazeteleri, Müslüman Dünyası'nın önde gelen şahsiyetlerinden olan Hintli Emir Ali'nin Başbakan İsmet Paşaya hitap eden mesajlarını yayınladılar. Bu mesaj bir çeşit nümayiş belgesiydi. Bu mesaj yayınlanınca, Mustafa Kemal, derhal Millet Meclisini toplantıya çağırdı. Daha önce kısaca değindiğimiz üzere, Meclisten bu konuya büyük tepki geldi. Gizli olarak yapılan toplantıda, Mustafa Kemal kendisine yollanan Ağa Han'ın mektubunun Londra'dan postaya verilmesine karşın, mektubun eline geçmeden muhalefet yayın organlarında yayınlandığını, bunun ise genç Cumhuriyetin düşmanlarının komplo hazırlığı içinde bulunduklarını, sultan halife koalisyonu havasına girip, eskiyi diriltmek istediklerini belirtti[96]. Bu yazılar gerçekten de , 1 Kasım 1922 tarihli karara, yani saltanatın kaldırılması karar ve inkılâbına aykırı idi.

Bu sıralarda Mustafa Kemal Paşa, 28 Kasım 1923'te Ankara'da bir rahatsızlık geçirmiş ve dinlenmek için İzmir'e gitmişti. 27 Aralıktan itibaren de Hüseyin Cahit (Tanin Gazetesinin Sahibi ve Yazı İşleri Müdürü), Ahmed Cevdet Bey (İkdam Gazetesi), Velid Bey (Tevhid-i Efkâr) ve Hayri Muhiddin mahkemede yargılanmakta idiler.

1 Ocak 1924'te yapılan duruşmalarda, Velid Bey şimdiye kadar Cumhuriyeti savunduğunu, Türkiye'de halk idaresinin egemen bulunduğunu, Cumhuriyetin yalnızca bir kelime değişikliğinden ibaret olduğunu ileri sürdü. Ayrıca, Ağa Han'ın mektubunun yayınlanmasında da en ufak bir kötü niyetin olmadığını, bu yayının ehemmiyet-

[95] **A.g.e.**, C.II, s. 569-570.
[96] Paul Gentizon, **a.g.e.** s.54.

siz bir olaydan ileri geçemeyeceğini, Cumhuriyet konusunda gazeteci olan Ahmet Ağaoğlu ve Celâl beylerle tartışmada bulunulduğunu, kendisinin de 2 Aralık 1923'te Cumhuriyeti öven bir yazıyı yayınladığını belirtmişti.

Velid Beye göre, o tarihlerde bütün İstanbul Basını Cumhuriyeti tenkit etmişti ve kendisi bunu şu şekilde dile getirmekteydi: "Cumhuriyetin ilânı günlerinde İstanbul'daki matbuatın kaffesinde (hepsinde) şekl-i ilân hakkında az çok tenkidât (tenkitler) görülmüştür. Gene Velid Beyin ifadesine göre, Vatan Gazetesinde Ahmed Emin (Yalman) Cumhuriyetin zararlarından şöyle söz etmiştir: "Birincisi devletin şeklini değiştiren mühim kararların bir iki saat içinde, pek mahdut münakaşaları müteakip ittihaz edilmiş olmasıdır. Halk Fırkası tebdil (değiştirme) tekliflerine Pazartesi günü saat ikiden sonra muttali olmuştur (öğrenmiştir)". Akşam Gazetesinden Necmeddin Sadak ise, Velid'in ifâdesine karşı, 31 Ekim tarihli makalesinde şöyle demektedir: "Türlü türlü projeleri yapılarak, aylardan beri müzâkere edilen ve bir türlü tatbik edilemeyen bu esaslar nasıl oldu da bir gece içinde kabul edildi?. Fırkada bu usule muhalif mebuslar vardı. Onlar niçin muhalif idiler? Ve bir iki saat içinde içtihatlarını (görüşlerini) nasıl değiştirdiler?". Velid Bey, daha sonra, kendi yazılarından örnekler vererek, kendisinin hep Cumhuriyeti savunduğunu, O'nun için çalıştığını ifâde etmiştir. Sonuçta, gazete sahiplerinin ve başyazarların savunmaları dinlenmiş ve 2 Ocak 1924'te beraatlerine karar verilmiştir[97]. Bu arada, Tanin'de çıkan yazılarından dolayı, yıkıcı emeller etrafında yasanın mutlak ve açık hükümleri ile yasaklanmasına karşın yayın yaptığı için Lütfi Fikri Bey beş yıl kürek cezasına çarptırılmış ise de[98], 23 Şubat 1924'te cezası affedilmiş ve tahliye olmuştur.

Cumhuriyetin ilânından sonra hilâfet konusunda tartışmalar artmış ve gazeteciler halifeye sık sık istifa edip, etmeyeceğini sormuşlardır. Halife de istifa hakkındaki söylentilerin tamamen asılsız

[97] Paul Gentizon, **a.g.e.**, s.57.
[98] **Tanin Gazetesi** (İstanbul), 2 Kanun-u sâni(Ocak), 1924, No. 440 ve 3 Kanun-i sâni 1924, Sayı: 441.

ve yalan olduğunu belirtirken, Ankara da halifenin istifasının olmadığını tasdik etmişti[99]. 8 Kasım 1923' te bazı akşam gazeteleri halifenin istifa ettiğine ya da edeceğine dair haberler vermişti. Bazı gazeteler bu konuda birkaç gündür süren yayınlarını devam ettiriyorlardı. Bunun üzerine, 8 Kasım 1923'te, Vakit gazetesi Muhabiri halifeye bu konuda bir soru yöneltmiş, halife de kendisine halkın büyük yakınlık gösterdiğini, yurdun en uzak köşelerine varıncaya kadar İslâm Dünyası'ndan mektuplar ve telgraflar aldığını belirtmiş ve devamla "Bir çok mahallerden heyetler gönderilerek bu hissiyât tekîd edilmektedir (tekrarlanmaktadır). Nitekim Romanya Müslümanları nâmına gelen heyet-i murahhasayı (delege heyetini) Cumartesi günü kabul edeceğim" demişti. Görülüyor ki, halife bir siyâsî lider gibi heyetler kabul etmekte, beyanatlar vermektedir. Abdülmecid Efendi ilerde yapacağı işleri de şu şekilde açıklamıştı: "İstanbul'da İslâm memleketleri mümessillerinden mürekkep bir hilâfet kongresi akdi ve makâm-ı hilâfete ait vezâif -i diniyenin tesbiti hakkındaki neşriyata gelince inşa'Allah ilerde bu gibi hususat nazar-ı dikkate alınacak alem-i İslâm'ın menâfi'ine (çıkarlarına) hidmet etmeye çalışılacaktır"[100]. Halifenin İslâm memleketleri kongresi yapmaya girişmesi, hilâfetin din görevlerini tespite kalkması, ister istemez Ankara'yı kuşkulandırmaktaydı. Çünkü, halifenin görevi bellidir, dinî kurallar dışında yeni yeni düşünceler ve girişimlerde bulunulması hoş karşılanmamaktadır.

Halifenin istifa edip, etmeyeceği, bir İslâm kongresinin yapılıp, yapılmayacağı hususları İstanbul'a gelmiş olan Şeriyye Vekili Mustafa Fevzi Beye de sorulmuş ve Fevzi Bey böyle bir hareketin olmayacağını ve Şeriyye Vekâletinin, Bakanlar Kurulu'ndan ayrılmasının mümkün olmadığını açıklamıştı : "Böyle bir şey vâki olmadığı gibi mevzubahis de değildir. Hatta Şeriyye Vekâletinin Vekiliye'den tefrîki de (ayrılması da), şimdiye kadar tasavvur edilmemiştir"[101]. Ancak, 3 Mart 1924'te Şeriyye Vekâleti kaldırıldığına

[99] **Vatan Gazetesi**, 5 Teşrin-i sâni 1923, Sayı: 204.
[100] **Vatan**, 9 Teşrin-i sâni 1923, No.208.
[101] **Vatan**, 10 Teşrin-i sâni 1923,,Sayı: 209.

göre, Fevzi Bey yalnızca kendi istediklerini ve düşündüklerini söylemiş olmalıdır.

Hilâfet konusunda gazetelerdeki haberler ve tartışmalar artık iyice yaygınlaşmıştı. 14 Kasım 1923 tarihli Vatan Gazetesi hilâfetin Konya'ya nakli söylentilerinin yaygın olduğunu duyurmaktaydı. Hilâfet konusunda gazeteye göre üç cereyan mevcuttu : 1- Hilâfetin Türkiye'den çıkarılması 2- Hilâfetin Anadolu'da başka bir yere meselâ Konya'ya nakli. 3- Hilâfetin İstanbul'da kalması Hilâfetin Türkiye'de kalmasının siyasî olaylara neden olduğu yanında, Konya'ya gitmesinin daha iyi olacağını savunanların sayısı bir hayli fazlaydı.[102]

Mustafa Kemal ve arkadaşları halkın idaresine dayalı bir Meclisi savunmakta ve geriye hiçbir özlem duymamaktaydılar. Bu birlik ve beraberliğe karşı, bir kaç çatlak ses çıkacak, ama, bunların halk üzerinde bir etkisi olmayacak, üstelik, bunların bu tip hareketleri halifeliğin bir an önce kalkmasını da kolaylaştıracaktır.

İzmir'de dinlenmekte olan Mustafa Kemal'e, Halife Abdülmecid Efendinin Ankara'ya Başkâtibini göndererek bazı isteklerde bulunduğu haberi, İsmet Paşa tarafından 22 Ocak 1924'te iletilince, Gazi bu hususa çok kızdı. Başkâtip, İsmet Paşaya, bir süredir gazetelerde halifelik ve halifenin şahsı hakkında kötü yayınların olduğunu, bunların üzüntüyle karşılandığını açıklamıştı. İstanbul'a gelen heyetlerin Halifeye uzak kalmaları ise, halife tarafından üzüntü ile karşılanıyordu. Daha sonra Başkâtip, tahsisât konusuna değinmiş, hilâfet hazinesinin kaldıramayacağı giderler için Cumhuriyet bütçesinden yardımda bulunulacağı hakkında, 15 Nisan 1923 tarihli hükümet yazısının incelenmesini istemişti.[103] Mustafa Kemal, aynı gün, İsmet Paşaya verdiği cevapta, halifelik makamının ve halifenin şahsı hakkındaki kötü anlayışların ve yorumların, Halifenin kendi tutumundan kaynaklandığını, Halifenin padişahların

[102] Vatan, 14 Teşrin-i sâni 1923 (Kasım), Sayı: 213. Çarşamba.
[103] Cumhurbaşkanlığı Arşivi, A.IV, 17-a, D.68, F.17. Ayrıca, bkz. Nutuk, C.II, s.845-846 İstanbul Üni. Türk Devrim Tarihi Enstitüsü Yayını, Fotokopi.14.

izinde yürüdüğünü, Türkiye Cumhuriyetinin safsatalarla varlığını, bağımsızlığını tehlikeye bırakamayacağını, Halifenin din ve siyaset bakımından gerçekte bir mana ifâde etmediğini, hilâfet makamının ancak bir anı olarak önemli olduğunu vurgulamıştır. Halifenin Türkiye Cumhuriyeti görevlileri ve resmî heyetlerin kendisini görmesini arzu etmesinin Cumhuriyetin bağımsızlığına karşı açık bir tecavüz olduğunu, Halifenin geçimi için Türkiye Cumhurbaşkanı'nki kadar bir gelirin yeterli olduğunu, amaç, şaşaalı yaşamak değil, geçim kaynağının temininden ibarettir diyerek, hilâfetin hazinesinin olmadığını, eğer böyle bir hazine ecdadından kalmış ise, bunun resmen ve açık olarak ifâdesinin gerektiğini belirtmiştir.[104] Cumhurbaşkanlığı ödeneği 247.000 liraydı. Halifelik bütçesi Mecliste görüşülürken halifenin artırma isteği kabul edilmemiş, tersine 100.000 liralık bir kısıntı ile 331.000 liraya düşürülmüştü.[105] Bir süreden beri, halifenin Cuma günleri selâmlık alayları yapması, temsilcilere emir göndererek ilişkilerde bulunması, yedek subaylara kadar heyetleri kabul edip, yakınmaları dinlemesi, Mustafa Kemal tarafından izlenmekte ve hoş karşılanmamaktaydı.[106]

İzah olunduğu üzere, Halife artık din işlerinin dışında siyasî işlerle de uğraşmaktadır. Bu hareketler ise, Mustafa Kemal'in hiç hoşuna gitmemektedir.

Gereksiz dış müdahaleler halifeliğin kaldırılması yolunda Mustafa Kemal'in işini kolaylaştırdı. Önce bahsettiğimiz mektubun gazetelerde yayınlanması, Mecliste halifeliğe karşı bir tepkinin uyanmasına neden olmuştu. Bu mektup, halifeliğin Türkiye'yi şeriata ve eskiye bağlayan bir zincir olduğunu ortaya koyuyordu. Hâlifeliğin kaldırılacağı haberi de, Cumhuriyetin tesis edilişinden önceki gibi, yabancı bir dergide, "Revue Des Monde"de daha önce yayınlanmıştı. Aslında, bir kaç ay önce verdiği demeçte, Mustafa Ke-

[104] **Cumhurbaşkanlığı Arşivi**, A.IV, D.68, F.17, **Nutuk II** Türk Devrim Tarihi Enstitüsü yayını, s.846-848, Fotokopi. 15.
[105] Akgün, Seçil, **Halifeliğin Kaldırılması ve Sonuçları** (1924- 1928), s.164.
[106] **Tanin Gazetesi (İstanbul)**, 21 Şubat 1924, sayı.493.

mal hükümet var iken halifeliğe gerek olmadığını açık açık ortaya koymaktaydı.

Gazi, bütün bu düşüncelerinden sonra, hükümete yeni direktifler vermişti. Halifenin oturacağı yeri, hükümetin şimdiye kadar tespit etmemesinin hata olduğunu, İstanbul'da milletin sırtından kazanılan paralarla yapılan saraylardaki eşyanın tespiti yapılmadığından bu eşyaların yok olduğu, bu eşyaların çeşitli yerlere satıldığı yolunda söylentilerin duyulduğunu, halifenin saltanat hayalleri içinde uyutulduğunu ve hükümet tarafından ciddî tedbirler alınıp, kendisine bildirilmesini istedi.

Mustafa Kemal, İzmir'de 15-20 Şubat 1924'te Askerî Tatbikâtı inceleyecekti. Başbakan İsmet Paşa, Millî Savunma Vekili(Bakanı) Kâzım Özalp ve Mareşal Fevzi Çakmak da burada bulunuyordu. Mustafa Kemal, burada dinî otoriteye dayanan Osmanlı ailesinin gücünün Halifede kalmasının Cumhuriyet için sürekli bir tehlike olduğunu belirttikten sonra, Halifeliğin kaldırılmasını önerdi. Bu teklif hemen benimsendi.

Mustafa Kemal, 21-22 Şubat gecesi, sessiz bir askerî törenle Ankara'ya hareket etti. İzmir'den ayrılacağı gece, Ali Fuat Cebesoy ile konuşmuş, O da "Hâlifeliğin kaldırılması ile Osmanlı Hânedânının Türkiye'den ihrâcı lâzımdır" demişti.[107] Böylece, üç önemli şahıs, İzmir'de halifeliğin kaldırılması konusunda karara varmışlardı. Şimdi kararın tatbiki sahası kalıyordu.

Ankara'da, 25 Şubat 1924'ten itibaren bütçe konuşmaları başlamıştı. Mustafa Kemal, Mecliste Şükrü Beyin, halifeye verilecek tahsisât ile ilgili olarak "halife hazretleri ve o sülâlenin şerefli üyeleri" deyimlerine takılmış ve Cumhuriyette, yurttaşlar arasında fark olmadığına işaret etmişti. Yusuf Akçura ise " Bu bütçede, halifeliğe ödenek veren bölüm, bizim esaslarımıza, Cunhuriyetimizin temeline tamamen aykırıdır" demişti. Vasıf Çınar da, halifeliğin kaldırılmasının gerekliliğini savunmuştu. Ancak. Bazı hocalar ve muhâfazakâr

[107] Mustafa Kemal, **Nutuk**, C.II, s.846-847.; Naşit Hakkı Uluğ, **Halifeliğin Sonu**, İstanbul 1973. s.158-159.

Milletvekilleri, Halk Fırkasından istifa edip, muhâlefete başladılar. Rauf Bey gibi reforma karşı olanlar Ankara'yı terk etti.[108] Bazı Milletvekilleri de halifeliği Mustafa Kemal'e teklif ettiler. Ama, o kabul etmedi. Kastamonu Milletvekili Halit, halifeliğin, gene meclisin manevî kişiliğinde kalmasını savundu.

Meclisteki konuşmalar, İstanbul'a aks etmekte gecikmedi. 29 Şubat tarihinde gazeteler, halifenin istifâsı yolunda rivâyetleri yazmaya başlamışlardı. Tanin Gazetesi, hilâfetin kaldırılması ve buna benzer zorlayıcı ıslâhatların uygulanması yolunda iki günden beri Ankara'dan gelen telgraf haberlerine göre, halife ve hilâfet üyelerinin alacakları tedbirler hakkında hazırlıklar yaptığını öne sürmekteydi. Rivâyete göre, Türkiye Cumhuriyeti hudutları içinde artık yaşayamayacağını anlayan hilâfetin erkek üyesi Avrupa'ya gitmek için gerekli tedbirleri almakla beraber, yol işleriyle ilgili pasaport edinme hazırlıklarına da başlamıştı. Ancak, yıkılan saltanatın kadın üyeleri Türkiye'yi terk etmek istememekteydiler. Bunlar, kocaları ya da babalarından kendilerine kalan malları ile Türkiye'de kalmayı düşünmekteydiler.

Hânedân üyelerinden bir kısmı, hükümetin kendilerine hudut dışına çıkmaları ile ilgili tebliğde bulununcaya kadar beklemeyi, bir kısmı da hemen çıkmanın yerinde olacağını savunmaktaydılar. Halife ile Baş mabeyincisi iki buçuk saat bu konular üzerinde konuşmuşlar, ama, basına konuşulan konular hakkında bilgi vermemişlerdi.[109]

Hiç şüphesiz, gazetelerde, halifenin yurt dışına çıkacağı, bu yolda hazırlıklar yaptığı, istifa edeceği gibi söylentiler yer alsa da, bunlar henüz gerçekleşmemiş gazete haberlerinden öteye geçemiyordu. Ancak, bu havadisler Ankara hükümetinin bu konuda karar vermesini kolaylaştırıyor ve Halifenin zaten yurt dışına çıkmaya hazır olduğu havasını yaratıyordu. Üstelik, Halifenin istifası gibi havadislerin gazetelerde yer alması kamu oyunda olumsuz etki ya-

[108] Lord Kinross, **a.g.e.** s.507; Seçil Akgün, **a.g.e.** s.165.
[109] Naşit Hakkı Uluğ, **a.g.e.** s.158-159.

ratma olanağına da sebep olacağından tedbir alınması şarttı. Bu yüzden Halk Fırkası ve halifeliğin kaldırılmasını isteyenlerin çabuk hareket etmeleri, bir an önce karara varmaları gerekiyordu.

Bununla beraber, 29 Şubat günü, halifenin baş mabeyincisi Celâl Münif Efendi, Tanin muhabirine istifa söylentilerinin doğru olmadığını şöyle açıklıyordu: "Halife hazretleri Büyük Millet Meclisinin mukarreratına (kararlarına) muntazırdır (hazırdır). Verilecek karara derhal mutavaat etmek (boyun eğmek) fikrindedir. İstifa edecekleri hakkında devran eden şayiat (Dolaşan söylentiler) asılsızdır. Katiyen böyle bir niyet ve tasavvurları yoktur." Merhûm hânedân üyelerinden Süleyman Efendinin oğlu Abdülhalim ise, son durum hakkında şunları söylemekteydi: "Her milletin, her devletin kanunlarını mukaddes tanırım ve beni otuz seneden beri büyüten Türk milletinin kanunlarını hürmet ve selamla karşılarım. Bu ana kadar gazetelerde okuduğum haberlerden başka bir şey işitmedim. hükümet-i millîye'nin ittihaz edeceği (alacağı) her türlü karara bilâ kayd ü şart itaatten başka cevabım yoktur. Yalnız, ümit ederim ki, hânedân hukuku temin edilecektir. Ailemiz zengin değildir. Avrupa'da temin-i maişet hususunda (Geçimini sağlama konusunda) bir çok müşkülâta maruz kalacakları muhakkaktır. Bunların medâr-ı maişetlerinin temin edileceğini kuvvetle ümit ediyorum."[110]

Mustafa Kemal ve arkadaşlarının, İstanbul basınını anında izlediklerine dair şüphe yoktur. Artık, halifeliğin ve halifelik üyelerinin düşünceleri açık ve net bir şekilde ortaya çıkmıştır. Halife, Büyük Millet Meclisinin kararını beklemektedir ve verilen karara uyacaktır. Ancak, bir olasılıkla, halifenin civarında konuşulan konu, Avrupa'da yaşamlarının zor olması noktasında toplanıp, birleşmektedir. Mustafa Kemal Paşa da bu konuda gerekli tedbirleri alacaktır.

Gazi, 1 Mart 1924 günü, Meclis kürsüsüne çıkarak, kısa bir nutukla, lâikleşme alanında bir seri reform önerdi. Halifeliğin kaldırılması da bunların içinde yer almaktaydı. Ahmet Emin (Yalman) gazetesinde, 2 Mart 1924'te, halifeliğin kaldırılmasının esasen bek-

[110] **Tanin Gazetesi (İstanbul)**, 29 Şubat 1924, Sayı: 498.

lendiğini, halkın bunu olumlu karşılayacağını açıklıyordu. Görüldüğü üzere bir kısım basın da halifeliğin kaldırılması gerektiğini düşünmekteydi.[111]

Fırkaca, 2 Mart 1924'te kurulan komisyonda Hamdi Bey de bulunuyordu. Kurulan komisyon üyeleri serbest seçimle tespit edilmişlerdi. Bu komisyonda Celaleddin Arif ile Erzurum, Konya, Balıkesir mebuslarından bir çok hoca, Bursa Mebusu Muhiddin Baha Bey de vardı. Komisyonda bulunan Nabi zâde Hamdi Bey, o zamanki durumu şu şekilde gözler önüne sermektedir:

"...Hoca efendiler bir emr-i vâki karşısında olduklarını anlamışlardı. İnkılâp hareketine cepheden hücum edemiyorlar -hilâfet saltanattan ayrılmasın- diyemiyorlar, fakat, halifeye, ordu başkomutanlığı gibi bazı haklar, vazifeler vermek lâzım geldiğini, hiç bir hakkı, vazifesi olmayan bir halifenin şerân halife olamayacağını ileri sürüyorlar, ismi değişmiş bir hükümdar belası bırakmaya var kuvvetleriyle çalışıyorlardı. Celaleddin Arif Bey de bu hoca efendilerin iddialarını "Hukukî" nazariyelerle tekit ediyor (doğruluyor), hilâfetin isminden ibaret bir müessese haline konulmasının efkâr-ı umûmiye (kamuoyu), hele ordu üzerinde memleket için çok zararlı, tehlikeli tesirleri hâsıl edeceğini söylüyordu."[112]

Görüldüğü üzere Komisyona bir yasa tasarısı hazırlama görevi verilmişti. Ancak, Komisyon bu görevi yapmak yerine, başka konularla uğraşmaktadır. Mustafa Kemal'in gelişiyle Komisyon esas üzerindeki çalışmalarına yönelecektir. Konu ile ilgili olarak, Mustafa Kemal'in gelişi ve tutumunu Nebi Zâde Hamdi Bey şu şekilde anlatmaktadır: "Encümen Odası'na Mustafa Kemal geldi... Hâlâ kulaklarımda çınlayan ve beni şu dakikada bile ürperten bir sesle:- Efendiler dedi, Zannediyorum ki Encümeniniz, kendisine tevdi olmayan bazı teferruat ile meşğulldür. Bugün Millet Meclisinin size verdiği vazife hilâfetin saltanattan tefrîk edilmesini (ayrılmasını) ifade eden kanun lâyihâsı (tasarısı) hazırlamaktan ibarettir. Hilâfet

[111] Seçil Akgün, **a.g.e**, s.173-175.
[112] **Vakit Gazetesi (İstanbul)**, 28 Teşrin-i evvel 1933 (Hakkı Tarık Us Kütüphanesi).

makamına bir takım vazife ve salâhiyetler vermek icâp edip, etmediği Encümeninizi alakadar etmeyen bir meseledir. Zamanı gelince bu mesele de bi't-tâbi kemâl-i katiyetle halledilir. Şimdi siz, Meclisin, Encümeninizden beklediği kanun lâyihâsını hazırlayınız."[113] Bunun üzerine Komisyon çalışmalarını bu yöne yöneltti ve çalışmalarını tamamladı. Tasarı , Meclise getirildi.

3 Mart 1924 günü, İsmet Paşa, halifelik hakkında hükümetin görüşünü açıkladı. Kararın, millet için saadet vesilesi olacağını belirtti. Oylamadan sonra halifelik kaldırıldı.[114] 3 Mart 1924'te Hilâfetin ilgâsına ve Hânedân-ı Osmani'nin Türkiye Cumhuriyetinin hudutlarının dışına çıkartılması hakkındaki yasa tasarısı kabul edildi.

Gazi, Ankara Garı'ndaki özel dairesinde, ertesi gün, yani 4 Mart 1924'te İstanbul gazetelerinin başyazarlarına verdiği demeçte, halifeliğin kaldırılması ile ilgili kararları, milletin son günlerde istediğini, gerçek bağımsızlığını elde etmiş olan bir milletten de başka bir şey beklenemeyeceğini şöylece dile getirmekteydi. "Son günlerde Meclisce ittihaz olunan mukarrerât Milletçe tabii ve hakikî bir surette zaten arzu edilmekte olan husûsâttır. Bunları fevkalade olarak telâkkiye mahal yoktur. Hakikî halâs ve selâmete karar vermiş olan bir milletten de başka türlü temâyül intizâr edilemezdi...."[115]

Bu inkılâbın hemen arkasından Darülfünun (Üniversite) Divânı, Mustafa Kemal'e demokrasi ve Cumhuriyet maddelerinin korunması için bir telgraf çekti.[116] Mustafa Kemal, hilâfetin kaldırılması nedeniyle İslâmabat Müslümanları adına çekilen bir tebrik telgrafını aldığı gibi, kendisine Kadınhanı, Çankırı, Kars, Araklı, Zulkadriye, Babaeski, Çal gibi şehirlerden bu konuda tebrik telgrafları gelmiştir.[117]

---

[113] **Vakit**, 28 Teşrin-ievvel 1933.
[114] **Tanin (İstanbul)**, 4 Mart 1924; Seçil Akgün, **a.g.e.**, s.175-192.
[115] **Tanin (İstanbul)**, 5 Mart 1924.
[116] **Tanin**, 5 Mart 1924; **Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri**, C.III, s.174.
[117] **Tanin**, 4 Mart 1924, Sayı: 502.

Hilâfetin kaldırıldığına dair emir İstanbul'a ulaşır, ulaşmaz, 4 Mart gece yarısı polis memurları Dolmabahçe'yi sardılar. Halife ve yardımcıları uyumaktaydılar. Abdülmecid uyandırıldı ve polis müdürünün yanına getirildi. Dolmabahçe Sarayı'nın Kütüphanesi'nde hükümet Temsilcisi, Halifeye yasa hakkında bilgi verdi. 5 Mart 1924 sabahı saat beşte İsviçre'ye yola çıkması için hazırlıkta bulunması istendi. Abdülmecid, durumun kendisine şok etkisi yapan sarsıntısından kurtulamamıştı. Ama, Milletin iradesine boyun eğdi. Vali, O'na yol parası ve İsviçre'de yerleşmesi için on beş bin Türk Lirası verdi. Ayrıca, şahsî eşyalarını götürmek hakkına sahip olduğunu hatırlattı. Halife hizmetkârlarına veda etti. Askerî birlikler silâhları ile O'nu selamlarken, O, onlara "Allaha ısmarladık asker!. Sizi Allaha emanet ediyorum" dedi. Tophane, Haliç, Yedikule, Yeşilköy güzergahından konvoy Çatalca'ya vardı. İlk arabada eski halife, birinci kadın sultan ve iki çocuğu bulunuyordu.[118]

4 Mart 1923'te, Çatalca'ya oğlu Ömer Faruk Bey, eşleri ve beraberindekiler ile otomobille gelen Abdülmecid Efendi, buradaki İstasyon'da Çatalca Valisi Celâl Beye gösterdiği iyi kabulden dolayı teşekkür de eden Abdülmecid, kendisine sunulan tavukla karnını doyurmuş, on altı parça eşyasını özel vagona yerleştirmiş ve Tanin Muhâbirine şu beyanatı vermişti:

"Ne yapalım, millet ve memleket yaşasın."[119]

5 Mart 1924'te, Bulgar sınırına gelmeden Cesir Mustafa İstasyonu'nda Abdülmecid Efendi Tanin Muhabirine şunları söylemişti :

"Bütün düşüncem milletin kararı karşısında ona mutavaat etmekle, talihin cilvelerine göğüs germekten ibarettir. Millete daima duacıyım ve şimdilik İsviçre'ye gidiyorum...". Yorgun olan Abdülmecid, sabahleyin Türkiye sınırında uyanarak, asabiyeti geçmiş bir durumda yurt dışına çıkarıldı.[120]

---

[118] **Tanin**, İstanbul. 5 Mart 1924.
[119] Paul Gentizon, **a.g.e.**, s.60-63.
[120] **Tanin**. Istanbul, 6 Mart 1924, Sayı: 503; Seçil Akgün, **a.g.e.**, s.201.

Bu arada, İstanbul'dan henüz ayrılmamış olan hânedân üyeleri de eşyalarını satarak, pasaportlarını almaya başlamışlardı. Bunlar da kısım kısım yurt dışına çıkarılmışlardır.[121]

Halifeliğin kaldırılması ile Türkiye Cumhuriyeti, inkılâplardan birini daha gerçekleştirmiş, egemenlik tamamen millette toplanmıştır.

Türkiye, İslâm hukukunu kaldırıp, yerine batı hukukunu koyabilen tek İslâm ülkesidir. Türkiye'den başka hiçbir İslâm ülkesi bunu başaramamıştır.

Halifeliğin kaldırıldığı tarihte, İslâm Dünyası'ndaki koyu taassubun derecesi de düşünülürse, bu inkılâbın önemi kendiliğinden ortaya çıkar. Nitekim, halifelik ile ilgili tartışmalar sırasında Darü'l-fünûn öğretim üyelerinden İzmir Milletvekili ve Adalet Bakanı Seyyit Bey bu inkılâbın önemini şöyle açıklamıştı: " İslâm tarihinde çok büyük bir devrim yapıyoruz. Belkide Dünya'da bundan daha büyük bir devrim yoktur. Yürekler kuşku içindedirler. Hepimizin vicdanı ve aklı istiyor ki, sorun tam açıklığa kavuşsun. Dost ve düşman ne yaptığımızı görsün, bilinçli ya da bilinçsiz davranıp, davranmadığımızı anlasın. Her şeyden önce şunu açıklayayım ki; Halifelik sorunu bir din sorunu olmaktan çok bir dünya sorunudur. İnançla ilgili sorunlardan değildir, Millete ait genel hukukla ilgili işlerdendir...."[122]

Türkiye'de halifelik konusunda bazı görüşler halifelik kalktıktan sonra da devam etti. Örneğin Antalya Milletvekili Rasih Bey, Gazi Mustafa Kemal'e çektiği bir telgrafda, halifeliğin kaldırılmasından sonra, Müslüman ülkelerinde çeşitli ihtirasların ve tepkilerin olacağından bahisle, Türkiye'nin de bunların etki alanına gireceğine, ancak hilâfeti Osmanlı Hânedânına bırakmak " lüzûm ve mecbûriyeti olmadığına, bunun Türkler tarafından mukaddes ve tartışılmaz bir konu olduğuna" değinmekte ve bir öneri getirmekteydi: " ... Bu sıfatı meclisin manevîyâtında katiyen muhafaza etmek ve

[121] **Tanin**, İstanbul, 6 Mart 1924, Sayı: 504.
[122] **Tanin**, 6 Mart 1924, Sayı: 504 ve 7 Mart 1924, Sayı: 505.

O'nu , Reisin şahsında temsil ettirmek lâzımdır. Aynı mesele hakkındaki son haberler bizi avdet etmeğe mecbur bırakıyor. Emr-i telgraflarınızı muntazırım (bekliyorum)."[123]

Rasih Efendi, Hilâl-i Ahmer adına Hindistan'da bulunan bir heyetin başkanlığı görevini yürütüyordu. Mısır'a da uğrayarak Ankara'ya dönmüştü. Mustafa Kemal, Rasih Efendiye verdiği cevapta şöyle diyordu:

"Türkiye Büyük Millet Meclisinin kabul ettiği kanun bervech-i atidir (aşağıda gösterilmiştir). Halife hal' edilmiştir (görevinden alınmıştır). Hilâfet, hükümet ve Cumhuriyet mana ve mefhûmunda esasen mündemiç (içinde) olduğundan makâm-ı hilâfet mülgâdır. (Hilâfet makamı kaldırılmıştır). Bu kanun metni yine tamamen mutabıktır, filhakika hilâfiyetten maksûd hükümettir, devlettir. Türkiye hükümet-i Cumhuriyesinin yanında ayrıca bir hilâfet makamının mevcudiyeti Türkiye'nin dâhili ve hârici vahdet-i siyâsiyesini ihlâl ettiği (Siyâsî birliğini bozduğu) sâbittir.

Diğer taraftan asırlardan beri cihanda bir tek hükümet-i İslâmiye esâsını tahakkuk ettirmek için muhafaza edilmiş olan makâm-ı hilâfet, maksadı hiç bir zaman tahakkuk ettirilmemiş, bilâkis, Müslümanlar arasında daima vesile-i nifâk ve şikâk (Anlaşmazlıklar ve bozukluklara neden) olmuştur. Halbuki, menfeat-i hakikiye heyet-i ictimâiyelerin hükümet-i mustâkile (gerçek çıkarlar sosyal toplulukların bağımsız hükümetler) teşkil edebilmelerine esas olarak kabul etmektedir. Müslüman Milletler arasındaki râbıtâ-i mâneviye ve hakikiye -enma lemu menun ahvet- ayet-i celîlesi mazmûnundadır (yüce hadisi anlamındadır). [124] Gazi Mustafa Kemal, hilâfetin İslâm Dünyası'ndaki zararlarını ortaya koyduğu gibi, halifeliğin İslâm ülkelerinin çıkarına olmadığını, önemli olan amacın hükümet ve devlet olduğunu açık bir şekilde ortaya koymuştur.

[123] **Cumhurbaşkanlığı Arşivi**, A.IV, 17.a, D.18, F.18-1, Fotokopi.16.
[124] **Cumhurbaşkanlığı Arşivi**, A.IV, 17-a, D.68, F.18, Fotokopi.17,Akgün,Seçil, **a.g.e.**, s.193-194.

Rasih Bey daha sonra da bu konuyu Mustafa Kemal ile konuşmuş ve İslâm Dünyası'nın kendisini halife olarak görmek istediğini belirten bir yazı yazmıştı. Rasih Bey, 30 Nisan 1924 tarihli bu yazısında, Hindistan'daki Müslümanların, Mustafa Kemal'i halife olarak görmek istediklerini ve onların "Gazi Mustafa Kemal Paşa hazretleri hilâfeti deruhde ve kabul buyurarak biz esir insanları tefrikâdan vikâye (ayrılıklardan koruma) buyurmalıdır" ricasında bulunduklarını ifâde etmişti.[125] Mustafa Kemal, Nutuk'ta da yer alan, O'na verdiği cevapta, halifenin devlet reisi demek olduğunu, bunu kabul etmesinin mümkün olmadığını, halifelik ile İslâm halkını aldatmaya çalışanların, İslâmm düşmanı olduğunu ifâde etmişti.[126] Zaten halifelik kaldırıldıktan sonra, dış dünya da buna tepki göstermemiştir.

Eski halife Abdülmecid, aslında Mısır'a yerleşmek istiyordu. Ama, bu konuda Mısır'dan bir davet almamıştı. Abdülmecid'in Mısır'a yerleşme isteğinden hemen sonra, 10 Mart 1924'te Mısır uleması halifenin Müslümanlar için gerekli olduğu yolunda bir bildiri yayınladı ve bir an önce genel bir kongre yapılmasını istedi. Hindistan, Endenozya Müslümanları da halifeliğin kaldırılmasından dolayı duydukları üzüntüyü belirten telgraflar yayınlamışlardı. 5 Mart 1924 günü ise, Hicaz Kralı Hüseyin halifeliğini ilân etmişti. Ancak, bunu herkes bir İngiliz oyunu olarak yorumladı.[127] Ancak, hiç bir ülke Abdülmecid'i ülkesine çağırmıyordu. O'nun kendi ülkesinde halife olmasını istemiyordu.

Hilâfetin kaldırılmasının dış dünyadaki etkileri çok değişik olmuştur. Bu konuda daha çok bazı bilginlerin değişik görüşler ileri sürdükleri göze çarpmaktadır. Halifelik konusundaki görüşleri objektif bir şekilde inceleyecek olursak, Mısır bilginlerinin bir İslâm Kongresi üzerinde durdukları, diğer İslâm basınının bu konuda Türkiye'nin haklı olduğuna işaret ettikleri göze çarpar. Konu ile ilgili olarak, Avrupa devletlerinin basınının ancak bir kısmının üzüntü

[125] Mesut Çapa, **Mustafa Kemal Paşaya Halifelik Önerisi**, İstanbul 1994, s.17.
[126] **Nutuk**, C.II, s.850-851.
[127] Seçil Akgün, **a.g.e.**, s.203-207.

duyduklarını belirten yüzeysel yazılar yazdığı, ancak, hilâfete hiç bir İslâm ülkesinin sahip çıkmak istemediği, bazı Mısır bilginlerinin bir İslâm Konferansı'nın toplanmasını uygun gördükleri, ama, devlet adamlarının bu konuda bir girişimlerinin olmadığı sonuçları ortaya çıkmaktadır. Batı Dünyası basınının bu konuya tarafsız kaldığı gözlenmektedir.

Suriye'de, halifelik konusunda bir eğilim varsa da, onlar da, Türklerin hilâfeti kaldırmakta haklı olduklarını açıklamaktadırlar. Lasrdyani adlı Suriye gazetesinde, müderris Şakir Bey, 29 Mart 1924'te yazdığı yazıda, Türklerin hilâfeti kaldırırken yeni Türkiye'nin çıkarlarını iyice taktir ederek hareket ettiklerini belirtip, "Eğer biz de Ankara'da olsa idik, şüphesiz onlar gibi hilâfetin ilgâsı kararını verecek idik" demekteydi.[128] Şeyh Şakir, Ankara Türkleri'nin kendi sorunlarının tek hâkimlerinin kendilerinin olduklarını, hilâfeti istemediklerini kendi istekler ile ortaya koyduklarını belirtip, gene hilâfet konusunda bir kongrenin yapılmasını savunmaktaydı.[129] Mehmet Şakir, şu anda " İslâmı temsil ve müdafaa eylemek için memleketi oldukça kuvvetli olan bir İslâm padişahı veyahut reis-i hükümet" olmadığını belirterek, belki " Cismâniyeyi tamamen ruhuniyetten ayırmak, din ile siyaseti tefrîk eylemek ve padişah yahud reis-i hükümet olmayıp, yalnız bütün İslâm'ın reis-i ruhânisi olacak" birinin halife tayin edilmesini de öne sürüyor. Şeyh Şakir daha sonra, bu sırada bir hükümdarın halife tayin etmeyip, bir dini reis tayin etmesini, din ile siyasetin tamamen birbirinden ayrılmasını önermiştir.[130] Türkiye'nin de aynı yola başvurduğu ve Diyanet İşleri Başkanlığı vasıtasıyla din işlerini yürüttüğü bilinmektedir.

Mısır'da bazı hukuk öğrencileri, İslâm Dünyası'nın başsız kalmamasını istemiş,[131] Mısır basınının da kendilerinin bu çalışmalarını savunacaklarını öne sürmüşlerdi.[132] Ancak, bilim adamlarının da arzu ettiği kongre Mısır'da bir türlü toplanamıyordu. Beyrut'ta

[128] **Cumhurbaşkanlığı Arşivi**, IV, 17-a, D.68, F.36-37.
[129] **Cumhurbaşkanlığı Arşivi**, A.IV,17-a, D.68, F.37-38.
[130] **Cumhurbaşkanlığı Arşivi**, A.IV,l7-a, D.68, F.37-38.
[131] **Cumhurbaşkanlığı Arşivi**, D.68, F.34-37.
[132] **Cumhurbaşkanlığı Arşivi**, D.68, F.35-37.

(Lübnan) yayınlanan El- İkbal Gazetesinin, 19 Nisan 1924 tarihli sayısında da halifelik için bir İslâm Kongresi'nin toplanmasından bahsedilmekteydi. Aynı gazete, Mısır'da dinin siyasetten ayrı tutulduğunu, hatta Ulema Cemiyeti Başkanı Şeyh Minavi'nin de hilâfete yalnızca dinî bir gözle baktığını açıklamakta, bir an önce bir kongre toplanması için Hindistan, Kuzey Afrika'daki Müslümanlar ile Mısırlıların birlikte hareket etmelerini savunuyordu.[133] Doğal olarak bu gazete haberlerine ihtiyatla bakmak gerekir. Çünkü, haberlerin bir kısmı asılsız ya da abartılı olabilir. Satış düşüncesi birinci plândadır. Beyru'taki El-Baliğ Gazetesi, 15 Nisan 1924'teki sayısında, Mustafa Kemal'in halife intihâp edebileceğinin söylendiğini ve bazı kişilerin de hilâfet makamının Büyük Millet Meclisinin şahsında olmasını arzu ettiklerini öne sürmektedir.[134] Ancak, bunlar söylentiden öteye geçemeyen bir takım varsayımlardır. Mustafa Kemal, halife intihabını hiç düşünmemektedir. Mustafa Kemal'e halifelik önerilmiştir. Meclisin hilâfete sahip çıkması da istenmiştir. Ama, bunlar dikkate alınmamıştır. 1924 Martında kısa bir süre için ortaya atılan bu tip düşüncelere başta Mustafa Kemal olmak üzere iltifat eden olmamıştır. Hiçbir İslâm Ülkesi ne halifeyi çağırmış, ne de kendi ülkesinde halifelik tesis etmeye çalışmamıştır. İslâm ülkelerinin hükümetlerinin ve devlet adamlarının bu konularda herhangi bir girişimleri de olmamıştır.

Azerbaycan'da hilâfetin kaldırılması büyük taktirle karşılanmıştı. Dışişleri Bakanı İsmet Paşa, 29 Nisan 1924'te Cumhurbaşkanı Gazi Mustafa Kemal Paşaya sunduğu bir yazıda, Azerbaycan basınında hilâfetin kaldırılması hakkında övünç duyulacak yazıların olduğu, halkın mescitlerde ve çeşitli yerlerde, yeni ve azimli Türkiye lehinde gösteriler yaptığının yer aldığı görülmekteydi. Bu haberler, İsmet Paşaya Bakü'deki Şahbender Ferit Bey vasıtasıyla iletilmişti.[135]

---

[133] **Cumhurbaşkanlığı Arşivi,** D.68, 37-9.
[134] **Cumhurbaşkanlığı Arşivi,** D.68, F.37-9.
[135] **Cumhurbaşkanlığı Arşivi,** A.IV.17-a, D.68, F.39.

Afganistan Emiri ise, hilâfetin kaldırılması konusunda olumsuz bir düşünceye sahip değildir. Nitekim, İsmet Paşanın, 16 Mart 1924'te Mustafa Kemal Paşaya sunduğu bir yazıda, Afgan Emiri'nin "Ben Türkleri hilâfet kendilerinde olmasa da severim" şeklindeki bir sözü bunun açık bir delilidir. Afgan Emiri bu sözü Fahrettin Paşaya söylemiş, o da İsmet Paşaya duyurmuştu.[136] Ancak, 16 Nisan 1924 tarihli El baliğ Gazetesi, Hindistan Hilâfet Cemiyeti Başkanı Şevket Ali'nin hilâfet konusunda Afgan Emiri'nin fikrini sorduğu, O'nun da bu konuda İslâm Dünyası'na başvurulması gerektiğini açıkladığı, bir telgrafla Mustafa Kemal'e bu konuda ne düşündüğünü sorduğunu öne sürmektedir.[137] Ancak, bunlar ispat edilemeyen gazete haberleridir. Mustafa Kemal'in zaten bu konulardaki düşünceleri çok açıktır.

Görüldüğü üzere, İslâm Dünyası halifelik konusunda bir fikre sahip değildir. Halifeliğin kaldırılmasından sonra hareket edilecek yön konusunda bir karara varılamamıştır. Ancak, Mustafa Kemal Paşanın halifeliği kaldırışına karşı da bir tepki gösterilmemiştir. Hiç bir İslâm ülkesi de halifeliği ya da halifeyi kendi topraklarında kullanmak istememiş, bundan korkmuş ve çekinmiştir.

Halifelik hakkında yabancı basında çıkan yazılar Dış İşleri Bakanlığında büyük bir dosya halinde toplanmış ve bunlar İsmet Paşa tarafından Gazi Paşaya sunulmuştur. Bunlar incelendiğinde, özellikle Batı basınında bu hareketin bazı muhâlif basına karşı bir hareket olarak kabul edildiği göze çarpar.

Türkiye'nin Paris Temsilcisi'nin, Fransızların halifeliğin kaldırılışı hakkındaki düşüncelerini içeren telgrafı, İsmet Paşa tarafından, 13 Mart 1924'te Mustafa Kemal'e sunulmuştu. Fransızlar bu konuda şaşırmışlar ve ortaya çeşitli görüşler koymuşlardır. 1922 Haziranında Türkiye'ye gelen ve İzmit'te Mustafa Kemal Paşa ile de bir mülâkât yapan Türk dostu Claude Farrere[138] bir makalesinde halife-

[136] **Cumhurbaşkanlığı Arşivi,** D.68, F.26.
[137] **Cumhurbaşkanlığı Arşivi,** D.68, F.37-24.
[138] Claude Farrere, 18 Haziranda Türkiye'de çok iyi karşılanmış, Mustafa Kemal ile İzmit'te mülâkât yapmıştı: Sabahattin Özel "Başkumandan Mustafa Kemal Paşanın Adapazarı ve

liğin kaldırılmasını tenkit etmiştir. Hatta, o eski halife ile dostluğunu açıklamaktadır. İkinci bir makalesinde halifenin Fransa'ya misafir edilmesini istemektedir. Bir ara Hicaz Kralı Hüseyin'in halife olduğu haberi (5 Mart 1924) ortaya çıkmış ve İngilizlerin bu şekilde bir oyunu ile fesat çıkaracakları düşüncesi Fransa'yı tedirgin etmişti. Bazı Fransızlar ise Fas Sultanı'nın halife olmasını önermişlerdir. Bazıları da Türklerin bu ıslâhatlarını Fransız İhtilâlinden yararlanarak ortaya koyduklarını açıklamışlardır. Fransız gazetelerinde Tunus Hilâfet Komitesi'nin hilâfetin kaldırılmasını protesto eden bir telgraf da yayınlanmıştı.[139]

15 Mart 1924 tarihli Revue du Monde, hilâfetin kaldırılması olayının Fransız basınını şaşırttığını öne sürmekle beraber, saltanatın kaldırılmasının, hânedâna mensup prenslerin yurt dışına sürülmesinin Gazi Mustafa Kemal Paşa ile Ankara'daki Büyük Millet Meclisi tarafından kararlaştırılan mantıklı ve ilerlemeye dönük adımlar olarak yorumlamıştır. Gazete, II.Abdülhamit döneminde Batının yeniliklerine kapı açılınca, ihtilâlin de ülkeye gireceğinin açık olduğunu vurguladıktan sonra, hilâfetin kaldırılmasıyla da Abdülmecid'in sarayını terk edip, İsviçre'ye hareket etmek zorunda olduğunu da açıklamıştı.[140] Revue du Monde'a göre, hilâfetin kaldırılmasıyla önemli adımlar atılmış, tarihin büyük ihtilâllerinden biri kan dökmeden gerçekleşmiştir. Ankara'daki Meclisin bu kararı Türk Devletinin büyük gelişiminin bir sonucudur. Cumhuriyetin ilânıyla dinî nüfûz halifenin şahsında toplanmış ve siyasî nüfûz devletin eline geçmiştir. Yani, Milleti temsil eden Meclisin olmuştur. Sonra yapılanı gazete şöyle açıklıyor : Şimdi siyasî makâm hilâfete taarruz ve hilâfetin lağvı suretiyle dinin devletten tefriki (ayrılması) işini ikmâl ediyor; Emvâl-i mevkûf ile saraylar millîleştirilmiştir. Bütün mektepler Maarif Vekâletine rabt ve ilhâk edilmiştir."[141] Revue du Monde, ayrıca, hilâfetin kaldırılması ile şu kazançların sağlandığını

İzmit Gezileri (12- 24 Haziran 1922" **Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi**, İstanbul.1988, s.32-39.

[139] **Cumhurbaşkanlığı Arşivi,** A.IV, 17-a, D.68, F.24.

[140] **Cumhurbaşkanlığı Arşivi,** A.IV, 17-a, D.68, F.37-40.

[141] **Cumhurbaşkanlığı Arşivi,** A.IV, 17-a, D.68, F.37-41.

ileri sürmektedir: " Mustafa Kemal Paşa muhtemelen bir suikast ve fitne ve fesat merkezini meydandan kaldırmış ve rekâbet-i muhtemeleyi izâle ederek (yok ederek) hüküm ve nüfûzunu takviye eylemiştir."[142] Gerçekten de Mustafa Kemal Paşa, inkılâpları daha sonra rahatça ortaya koyabilmek olanağını bu vesile ile yakalamıştır.

Revue du Monde'un yazılarında, hilâfetin kaldırılmasının dinî bir sorun olduğunu, bu yüzden yalnızca Müslümanları ilgilendirdiğine, ulusal bağımsızlık savaşı sırasında Hint Müslümanlarının (Pakistanlılar) halifenin bağımsızlığı lehinde tezahürat yaptıklarına işaret eder. İslâm ülkelerinin haklı olarak bu olaya karışmayacaklarına ise şöylece değinilir: " Bugün bunlar hilâfetin ilgâsını nasıl kabul edebileceklerdir? Kanımıza kalırsa, biz ciddi protestolarda bulunulacağını zannetmiyoruz. Çünkü, dinî menfeat Müslümanlar için ancak bir cihaddan ibaret idi. Onların istedikleri şey İngilizler karşısında Osmanlı Devletinin bağımsızlığı idi. Yunanlıları destekleyen İngilizler ulusal bağımsızlık savaşında başarılı olamamışlardır.[143] Derginin konu ettiği halifeye yardım ise, aslında Türk milletinin bağımsızlık savaşı sırasında Hintli Müslümanlardan aldığı yardımdır. Bu yardım Türk milletinin bağımsızlığı için yapılmıştı. İslâm Dünyası'nın diğer devletlerinden ise Türkiye'ye hiç yardım yapılmamıştır.

Halifelik konusunda Fransız basınında çeşitli ve çelişkili yorumlar vardır. Gazetelerin çok büyük bir bölümü bu sorunu Türkiye'nin iç meselesi olarak görmekte, bir kısmı ise konuya hiç yer vermemekte, bir kısmı halifeliğin kaldırılmasının Türkiye için şart olduğunu, çünkü bu kurumun artık eskimiş olduğunu ve işlerliğini yitirdiğini, çok az sayıda gazete de halifeliğin kaldırılmasını uygun bulmadıklarını öne sürerler.[144] Bu gazetelerin büyük bir kısmı bu sorunu bir aktualite olarak algılarlar. Bazı gazeteler Abdülmecid'in

---

[142] **Cumhurbaşkanlığı Arşivi**, A.IV, 17-a, D.68, F.37-42.

[143] **Cumhurbaşkanlığı Arşivi**,: A.IV, 17-a, D.68, F.37-43.

[144] Jean Louis Bacque-Grammont "Halifeliğin Kaldırılışının Mart 1924 Paris Günlük Basınında Görünümü", (Çeviren:Korkmaz Alemdar), **İletişim Dergisi**, Sayı:1981/3, s.10-11, Ankara, 1981.

fotoğraflarını bastı, onu övücü yazılar yayınladı. Bir kısmı da bu konuda Fransızların çıkarını düşünerek hareket etti. Ancak. tarafsız olanlar ve olayın Türkiye'nin bir iç sorunu olduğunu ileri sürenlerin çokluğunu hesaba katacak olursak, Paris basınının olayı Türkiye aleyhine yorumlamadığını söyleyebiliriz. Halifeliğin kaldırılmasını ileri sürmek ya da Abdülmecid'i övmek gibi aktüel bir olayı gündeme getirerek tiraj artırmak önemli görülebilir. Üstelik bu tip fikirler sağ kaynaklı gazetelerin yazarlarına aittir. Tutucu kesimin bu tip davranışlarda bulunmasını olağan karşılamak gerekir. Paris gazetelerinden bazıları halifeliğin kaldırılması ile Mustafa Kemal'in gizli tutkuları olduğunu öne sürerken, diktatörlük düşüncesinde bulunabileceğini öne sürerken, bir tanesi de halifeliğin Cumhuriyet için tehlike olduğunu açıklar.[145] Her ne olursa olsun Paris'te sayısı onu bulmayan bazı gazeteler halifelik lehinde aktüel amaçlı yazılar yazmışlarsa da, sayısı yirmiyi aşan gazeteler de bu konuyu bir iç mesele ve önemsiz saymıştır.

Mısır bu konuda devlet olarak gerekli duyarlılığı göstermezken, Azerbaycan olayı alkışlamıştır. Başta Şeyh Sunusi ve diğer seçkin İslâm halkı ve Afganistan bu konuda Türkiye'yi desteklemiştir. Revue du Monde'da bu hususlar açık seçik yer almaktaydı ; " Bütün İslâm memleketlerinde ahalinin sınufan-ı mümtazesi Ankara Türkleri'nin yaptıkları ihtilâl ve teceddüd (yenilik) harekâtını meyl ve muhabbetle takip ediyorlar. Bundan bir kaç ay mukaddem (önce) Ankara'ya geçmiş ve Kemal Paşa ile müzakerede bulunmuş olan Şeyh Sunusi, Türk Milliyetperverleri tarafından vücuda getirilen teşkilât-ı dinî ve manevî büyük nüfûz ile müdafaa ediyor. On milyon nüfusa malik olan Afganistan, Ankara hükümetine merbût (bağlı) bulunuyor ve O'nun harekâtını takbih etmeyecektir (çirkin görmeyecektir)."[146] Gazete, daha sonraki yorumunda, Mustafa Kemal Paşanın 1 Mart 1924'de Mecliste söylediği nutukta, Türkiye'nin sulhu koruyacağını belirtmesi ile zaten bütün devletlerin

[145] **A.g.m.**,s.12.
[146] **Cumhurbaşkanlığı Arşivi**, A.IV, 17-a, D.68, F.37(45-46).

Türkiye ile dostane ilişkilerini sürdüreceklerini de öne sürmektedir.[147]

Hilâfetin kaldırılması Yoguslavya'da da çok iyi karşılanmıştır. La Burgari gazetesinin, 12 Mart 1924 tarihli nüshasında, saltanatın, hilâfetin kaldırılması gibi cesur hareketlerle ıslâhat hareketlerine girişildiği, genç Türklerin İslâm birliği fikrinden vazgeçerek millet fikrine yöneldikleri açıklanmaktaydı. Belgrat'ta da hilâfetin kaldırılması memnunlukla karşılanmıştı.[148] Bundan böyle Yugoslavya ile dostane ilişkiler kolaylıkla gelişecektir. Mustafa Kemal Paşa ve taraftarları, Türk Devletinin şeklini tamamen değiştireceklerdir. Bu gazeteye göre, yapılan işler yeni bir Türkiye yaratacaktır. Gazete, Mustafa Kemal ve Meclisin yapacağı işleri şöyle açıklamaktadır: " Bunlar, Türkiye'yi asrî halk hükümeti şekline sokmak ve Türkiye'nin inkişâf ve terakkisinin icâp eden şerâitini ihdâs etmek istiyorlar." Gazete, Türkiye'nin en yakın ve en iyi komşusu sıfatıyla Yugoslavya ile iyi ilişkiler içersinde olacağını, Yugoslavya'nın Türkiye'nin başarısını istediğini öne sürmekteydi.[149]

İngiltere basını ise daha çok eski halife ile ilgili bilgiler vermekte ve İslâm Dünyası'ndan sözde aldığı bilgileri nakletmekle yetinmektedir. 1924 tarihli Framens Gazetesi, El- Ezher bilginlerinin Kral Hüseyin'i, İngilizlerin adamı olarak suçladıklarını açıklamaktaydı. 12 Mart tarihli Times, Sunderland'da Sultan Vahdettin'in Kral Hüseyin'e halife olmasını teklif etmesinin Türk hükümetinden intikam almak için önerildiğini, ancak, bunun Kudüs hükümetince de iyi karşılanmadığı öne sürülmekteydi.[150] Aynı tarihli Belfast News Gazetesi ise, Hind Müslümanlarının Türk kardeşlerine bu konuda karışmayacaklarını, ancak, hilâfeti korumaya da kararlı olduklarına dair bir yorumda bulunur. Bu gazete, Mustafa Kemal'in deneyimli olduğuna işaret eder ve Türkleri şöyle över: "Anadolu Türklerinin, hakikî Türk Köylüsünün Dünya'da en şayân-ı hayret ve

---

147 **Cumhurbaşkanlığı Arşivi**, A.IV, 17- A, D.68, F.37 (47-48).
148 **Cumhurbaşkanlığı Arşivi**, D.68, F.37-16.
149 **Cumhurbaşkanlığı Arşivi**, A.IV, 17-a, D.68, F.37-17.
150 **Cumhurbaşkanlığı Arşivi**, A.IV, 17-a, D.68, F.36-1.

en cazip bir insan olduğunu ve Türkler hakkındaki fikirlerin yanlış olup, Türklerin bazı muayyen hudut dahilinde şayan-ı hayret derecede nâmûskâr, zabt ve rabt tahammülü hususunda takdirin fevkindedirler."[151]

15 Mart 1924'de Deily Chronicle gazetesinde Lloyd George, Türkiye'nin bir zamanlar Arap Yarımadası, Irak, Suriye dahil olmak üzere yirmi otuz milyonluk Müslüman nüfûsuna sahip olabildiğine işaretle, artık Türkiye'de "Emirü'l- mümînin" olamayacağını belirtip "İhtimâl ki Mustafa Kemal Paşa, hilâfetin Türkiye'de kalmasının gayr-i mümkün olduğunu idrâk eyledi. Kemalistlerin Türkiye'yi garplılaştırmaya karar verdikleri büyük ihtimal dahilindedir. Türk lafzen Müslümandır, fakat, serbest fikirlidir. Bugünkü şerâit-i Medenîye içinde memleketin (Kuran) ile idare edileceğine inanmaz"[152] diyerek, Türkler için önemli olanın batılılaşmak olduğuna değinir ki bunda da haklıdır.

Araplar, hilâfet konusunda İngiliz parmağının olduğundan şüphe etmektedirler. Hint Müslümanları adına Mehmed Ali Saygın, kutsal, mal- mülk sahibi olmayan birinin İslâm Dünyası tarafından halife tayin olmasını ister. Ama, O, bunun da bir çare olmadığını şu şekilde açıklar: "Hiç bir Arap padişahı, boş kalan Türk sultanının yerini dolduramaz."[153] Ancak, Mehmed Ali ham bir hayal olarak halife seçilmesinin iyi olacağını düşünmektedir.[154] Bunu Türklerden başkasının yapamayacağını ileri sürmekle, zaten uygulama olanağının olmadığına da inanmıştır.

Dünya'nın çeşitli merkezlerinde halife konusu tartışılmış, ancak, bu hep yüzeysel olmuş, soruna hiç kimse ciddi olarak yanaşmamış ve bir çözüm getirmemiştir. Konu, Arap Dünyası'nda gazete söylentilerinde öteye geçememişti. Arap ülkelerinin hiçbiri halife ve halifeliği istememişti.

---

[151] **Cumhurbaşkanlığı Arşivi**, A.IV. 17-a, D.68, F.36-2.
[152] **Cumhurbaşkanlığı Arşivi**, A.IV. 17-a, D.68, Fihrist.36-3.
[153] **Cumhurbaşkanlığı Arşivi**, A.IV. 17-a, D.68, F.36-3.
[154] **Cumhurbaşkanlığı Arşivi**, A IV, 17-a, D.68, F.36 (3-4).

Türkiye'nin dış temsilciliklerinde bu konunun üzerinde durulmuş, konu ile ilgili yazılar Dış İşleri Bakanlığına iletilmiştir. 15 Mart 1924'te, Aydos Muallimin-i İslâmiye Cemiyeti Başkanlığı Bursa Şehbenderliğine yolladığı yazıda " Türkiye Cumhuriyetini bu hususta tebrik etmenizi ricâ ve istirhâm ederim" demekteydi. 20 Mart 1924'te ise, Paris Mümessilliğimiz, Ayân-ı Hâriciye Encümeni'nin toplantısında halifeliğin kaldırılmasına değinildiğini, her milletin kendine özel halifesinin olmasının yerinde görüldüğünü açıklamaktaydı. İsviçre İttihat Meclisi de, eski halifenin her türlü propagandadan kaçınmasını, eğer buna uymazsa bu Meclisin kendisini dışarıya çıkarmaya mecbûr olacağını ilân etmekteydi.[155]

Görüldüğü üzere halifeliğe sahip çıkan devlet yoktur. Kral Hüseyin'in halife olması düşüncesine zaten Arap Dünyası şiddetle karşı çıkmıştır. Herhangi birinin bir yerde halife olması fikri benimsenmiş sayılamaz. Yalnızca bazı Arap bilginleri kongre yapılması önerisini ortaya atmıştır. Üstelik, Arap ülkelerinin büyük bir bölümü halifeliği kaldırmakla Türkiye'nin iyi yaptığını düşünmekte ve Türkiye'yi alkışlamaktadır. Halifelik artık önemini kaybetmişti. Osmanlıların son devirlerinde zaten önemli bir fonksiyonu kalmamıştı. Siyasî otoritesi kalmayan halifenin, siyasî konulara yönelmeye kalkması Arap ülkeleri tarafından da şüphesiz hoş karşılanamazdı. Dini konularla zaten Diyanet İşleri Başkanlığı uğraşacaktı.

Halifeliğin kaldırılması ile ilgili bütün yazılar bizzat İsmet Paşa tarafından Gazi Mustafa Kemal Paşaya sunulmuş[156] ve Gazi bunları incelemiş, yaptığı hareketin ne kadar isabetli olduğunu bu yazılardan da anlamıştı. O, bundan sonra, Türkiye'nin geleceğini garantiye alacak inkılâpları rahat bir şekilde ortaya koymak ve uygulamak ortamını artık hazırlamış oluyordu.

---

[155] **Cumhurbaşkanlığı Arşivi**, A.IV. F.17-a, D.68, F.36.

[156] "Türkiye Reisicumhuru huzûr-u riyâset-penâhilerine, Hilâfetin ilgâsı hakkında ecnebi gazetelerinde neşr olunan bazı mâkâlatın hülâsa-i tercümeleri leffen (zarf içinde) takdim kılındı efendim. 8 Nisan 1340 Başvekil; Hariciye Vekili İsmet "Diger yazılar için bak: Bilal Şimşir. **Vahdettin'in Kaçışı ve Sonu, Cumhuriyet** (Kasım-Aralık 1973); Seçil Akgün, **a.g.e.**,s.206-212.

Halifelik kaldırıldıktan sonra ne Abdülmecid ne de diğer aile fertleri ne halifelik hakkında konuştular, ne de siyaset yaptılar. Üstelik kendilerine bu yolda iftira olduğunda buna şiddetle karşı çıktılar. Son Osmanlılardan, Orhan Osmanoğlu Beyoğlu Noterliğince 1994'te gönderdiği ihtar mektubunda "Türkiye Cumhuriyetinin bir vatandaşı olarak, iddiasında bulunduğunuz hilâfet ve saltanat müesseseleriyle bugüne kadar hiçbir zaman ve hiçbir şekilde ilgilenmedim. Ardımda bıraktığım 85 senelik maziyi düşündüğümde, hilâfet konusunu gündeme getiren şahısların daima başka memleketlerin menfaatine hizmet eden kişiler olduğunu hatırlamaktayım."[157] Gerek Osmanlı, gerekse Türkiye Cumhuriyeti döneminde yapılan yenilikler, çağdaş Dünya'yı yakalamak için atılacak adımlar ister istemez saltanat ve hilâfet konularının tekrar gündeme gelemeyecek kadar tarihin geçmişinde kaldığını göstermektedir.

D. Dinin Devlet İşlerinden Ayrılması

Mustafa Kemal, 23 Şubat 1924'te İzmir'den Ankara'ya döndüğünde, derhal, politika ve dinin birbirinden ayrılması çalışmalarına başlamıştı. O, İslâm Dini'nin yüzyıllardır politika aracı olarak kullanılmış olmasından dolayı tedirgindi. O, Cumhuriyet idaresinin tamamlanması için, dinin politikadan ayrılması gerekliliğine inanıyordu. 1 Mart 1924'te, Meclisteki açış konuşmasında, Cumhuriyetin yurdun en ıssız köşelerinde bile hararet ve heyecanla kabul edildiğine, basının Cumhuriyetin gelişmesinde önemli rol oynadığına, memleketin genel hayatında ordunun siyasetten uzaklaştırılması gerektiğine, Cumhuriyetin üzerinde durduğu noktalardan birinin de bu olduğuna değinmişti.[158] Mustafa Kemal'in bu sözlerinin de etkisiyle, Siirt Milletvekili Halil Hulki ve elli yedi arkadaşı, Şeriyye ve Evkâf Vekâleti ile Erkân-ı Harbiye-i Umûmiye Vekâleti'nin kaldırılması konusundaki önergeyi, din ve ordunun politik akımlar içersinde bulunmasının doğuracağı zararlı hususları belirterek Meclise

[157] **Son Osmanlı'nın Hilâfet Protestosu, Hürriyet**, 17 Mart 1994.
[158] Mahmut Goloğlu, **Devrimler ve Tepkileri (1924- 1930)**, Ankara 1972, s.19.

sundular. 3 Mart 1924'te, yapılan oylama sonucunda, Erkân-ı Harbiye-i Umûmiye Vekâleti kaldırıldı ve Cumhurbaşkanlığı'nın vekili olarak barışta ve savaşta Genelkurmay Başkanlığı'nın, Şeriyye Vekâleti yerine de Diyânet İşleri Başkanlığı'nın kurulması kararı alındı.

Bunun üzerine din ve askerlik okulları Eğitim Bakanlığına bağlandı. Din işleri de kişilerin elinden alınıp topluma mal edildi. Bu arada Maliye Bakanlığı kaldırılıp, Ticaret ve Tarım Bakanlığı kurulduğundan yeni kabine kurulması da gerekmişti. İsmet Paşa, kurduğu kabineyi, 6 Mart günü, Mustafa Kemal'e sundu. Cumhurbaşkanı Mustafa Kemal, bunu tezkere ile Meclise sundu ve aynı gün 145 Milletvekilinin onayı ile kabine kabul edildi. Yeni hükümet şeri mahkemelerin kaldırılması ile ortaya çıkan durumu düzenlemek için, normal mahkeme kuruluşlarını yeniden düzenleyen iki yasa tasarısı hazırladı. Mersin Milletvekili Besim Bey, bununla ilgili olarak yaptığı konuşmada, şeriyye mahkemelerinin kaldırılması ile görevin öteki mahkemelere aktarıldığını, ikiliğin kaldırılmasının iyi olduğunu, ancak medenî haklarla ilgili kanunların da bir an önce çıkarılmasının gerektiğini açıkladı. Daha sonra Medenî kanun da çıkarılacak, böylece bir açık daha kapatılmış olacaktır.

II. MUSTAFA KEMAL PAŞANIN LÂTİFE HANIM İLE EVLİLİĞİ

Mustafa Kemal, 9 Eylül 1922'de İzmir'in kahraman Türk birlikler tarafından alınıp, Kadifekale'de Türk Bayrağının çekilişinin ertesi günü, yani, 10 Eylül günü, saat 14.00'de Genelkurmay Başkanı Fevzi ve Batı Cephesi Komutanı İsmet Paşalarla İzmir'e gelmiş, halkın çoşkun sevgi gösterileri arasında Hükümet Konağı'na girmişti.

Mustafa Kemal Paşa, 10 ve 11 Eylül gecelerini Karşıyaka'da Alatini Köşk'ünde,12 Eylül gecesini kendisi için hazırlanan 1. Kordon'daki bir evde geçirmiş, 13 Eylül günü gene Alatini Köşk'ünde kalmış, sonra Lâtife Hanım'ın ailesinin daveti üzerine, Göztepe'deki Lâtife Hanım'larda (Uşaki- zâde Muammer Beyin Köşk'ünde) misafir edilmişti. Bu sırada, Lâtife Hanım'ın babası ve kardeşleri Avrupa'da bulunduklarından Lâtife Hanım büyük annesi ile evde yalnız oturuyordu. Lâtife Hanım aydın bir kızdı. Davranışları, bilgi, görgü ve tutumu ile Mustafa Kemal'in hoşuna gitmişti. İzmir'den Ankara'ya dönen Mustafa Kemal, her akşam sofrada Lâtife Hanım'dan uzun uzadıya bahsediyor ve onu övüyordu.

Mustafa Kemal'in annesi Zübeyde Hanım, o sıralarda çok hasta idi ve Lâtife Hanımın övgüsünü duyunca, onu görmek ve oğluna almak arzusuna kapıldı. Doktorlar da hastalığının Ankara'da tedavi edilemeyeceğini, sahil kenarına gitmesini önerince, İzmir'e gitmeye karar verdi. Salih Bozok (Atatürk'ün Başyaveri), Mustafa Kemal'in Lâtife Hanım ile evlenmesini arzu ediyordu. Kendisi önce İzmir'e gitmiş olup, Lâtife Hanımlarda kalıyordu ve Lâtife Hanım hakkında Mustafa Kemal'e mektupla ve telgraf ile zaman zaman bilgiler vermişti. İsmet Paşa da, Mustafa Kemal'in Lâtife Hanım ile evlenmesini istiyordu.

Mustafa Kemal tarafından Ankara'ya çağrılan Salih Bey, Zübeyde Hanımı da alarak, gene. İzmir'e dönmüştü. Hasta olan Zübeyde Hanım ve Salih Bey, Lâtife Hanımlarda kalmakta idi. Lâtife Hanım, Zübeyde Hanım'a çok iyi bakıyordu. Ancak, ilerlemiş yaşı ve hastalığı nedeni ile Zübeyde Hanım, 14 Ocak 1923 günü öldü. Mustafa Kemal, annesinin ölüm haberini Eskişehir'de öğrendi. İzmir'e geldiğinde, derhal Karşıyaka'ya geçti. Orada Salih Bozok ile görüştü. O'na " Ben Lâtife Hanımla evlenmeye karar verdim. Şimdi babası burada ise, kendisini bu kararımdan haberdar

edersin ve hiç kimseye bir şey söylememesini de ilâve edersin" dedi. Bu arada, Mustafa Kemal, 27 Ocak 1923'te, Karşıyaka'da annesinin mezarının başında, gerekirse ulusal egemenlik yolunda daha önce belirttiğimiz yeminini etti[159].

Mustafa Kemal, evliliği, yeni bir aile hayatı yaratarak Türk Milletine örnek olmak için de istiyordu. 1923'te bunu bizzat kendisi de dile getirmişti: "Ben sadece evlenmek için evlenmek istemiyorum. Vatanımızda yeni bir aile hayatı yaratmak için önce kendim örnek olmalıyım. Kadın böyle umacı gibi kalır mı?."[160].

Fevzi (Çakmak) ve Kâzım (Karabekir) Paşalarla annesinin mezarını ziyaret hazırlığında (27 Ocak 1923)

[159] Salih Bozok- S. Cemil Bozok, **Hep Atatürk'ün Yanında**, İstanbul 1985, s.205-214, **Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri**, Atatürk Araştırma Merkezi Yayını, C., II, Yayını; Ankara 1989, s.80.

[160] Utkan Kocatürk, **Atatürk'ün Fikir ve Düşünceleri**, Ankara 1986, s.351

Daha sonra Mustafa Kemal, Muammer beylerin evine geldi. 29 Ocak 1923 günü için, orada bulunanların bazılarını Muammer Beyin evinde verilecek çay ziyâfetine çağırdı. Muammer Beye de, İzmir Kadısı'nı davet etmesini söyledi. Görünüşte çay ziyâfeti olan bu toplântı, aslında nikâh merasiminden başka bir şey değildi.

Mustafa Kemal, Asım Gündüz'e " Asım yarın Mareşal Kâzım Karabekir Paşayı alarak saat 10.00'da bana çaya gelin, bekliyorum" dedi. Onlar, otomobille Köşk'e gittiler. Kapıda Lâtife Hanım tarafından karşılandılar. Uzun süreden beri Nice (Nis)'de bulunan Muammer Bey, eşi ve çocukları da evdeydi. İzmir'in yeni Valisi Abdülhalik Renda Bey ile Kâzım Paşa (Özalp) da salonda idiler.

Fevzi (Çakmak) ve Kâzım (Karabekir) Paşalarla annesinin mezarını ziyaret hazırlığında (27 Ocak 1923)

Bir ara kapı açıldı. Salih Bozok "- Efendim, müftü Rahmetullah Efendi geldi! Dediler. Mustafa Kemal de: "- Buyursunlar! Diyerek müftüyü karşıladı. Daha sonra gülerek ."- Eğer genç olsaydım bu töreni başka türlü yapmak isterdim. Lâtife Hanımı bir ata bindirir, ben de bir ata binip koşturur, kaçırıp alırdım. Ama, şimdi bunu yapacak kadar genç olmadığımı anlıyorum şeklinde espri yapmıştı.

Annesinin mezarını ziyaret ederken.

Sonra Fevzi Paşaya dönerek, kendisinin, Abdülhalik Beyin de Lâtife Hanımın şahitliğini yapmalarını ve nikâhın kıyılmasını istedi. Müftü'nün dualarından sonra nikâh kıyıldı[161].

[161] Kemal Arıburnu, **Atatürk'ten Anılar**, Ankara 1976, s.373-374.

Mustafa Kemal, evlendikten bir kaç gün sonra, yanında Lâtife Hanım da olduğu halde ufak bir geziden sonra Ankara'ya döndü.

Mustafa Kemal'in işleri çok fazla idi. O, hayatını ulusuna adamıştı. Gezide bulunmadığı sıralarda, Çankaya'da arka arkaya gerçekleştirmekte olduğu inkılaplar yüzünden ciddî incelemeler yapmakta, devlet adamları ile uzun görüşmelerini sürdürmekte idi. Yani bir çeşit yalnız yaşıyor gibi idi.

31 Ocak 1923 tarihli İkdam Gazetesi'ne dayanan bir kaynakta, Mustafa Kemal Paşa ile Lâtife Hanımın evlenişi şöyle özetlenmiştir: "... 29 Ocak 1923 (Pazartesi) günü saat 17.00'de, Muammer (Uşaklığil)'in Göztepe'deki Konağı'nda, gösterişsiz bir nikâh töreni vardı. Türkiye Büyük Millet Meclisi Reisi Başkumandan (Gazi)

Mustafa Kemal'in Eşi Lâtife Hanım

29 Ocak 1923 günü İzmir'de evlendiği Lâtife Uşaklıgil

Mustafa Kemal Paşa ile İzmirli Muammer'in kızı Lâtife Hanım hayatlarını birleştiriyorlardı. Atatürk'ün nikâh şahitleri Fevzi (Çakmak) ve Kâzım (Karabekir) paşalar, Lâtife Hanımın şahitleri de Vali Abdülhalik (Renda) ve Başyaver Salih (Bozok) beylerdir..."[162] İzmir Müftüsü tarafından kıyılan bu nikâh töreninde bulunan Asım Gündüz (Orgeneral)'ün söylediğine göre; Mustafa Kemal Paşa, O'nun kulağına eğilir ve " Zaman olur, nikâhı Vali Bey kıyar" diye

[162] Mehmet Önder, **Atatürk'ün Yurt Gezileri**, Ankara 1975, s.192.

rek,[163] daha o günden medenî nikâha karar verdiğini, dolaylı biçimde belirtilmiştir.

Mustafa Kemal, Lâtife Hanım ile, 31 Ağustos- 12 Eylül 1924'te Hamidiye Kruvazörü ile Mudanya'ya oradan Trabzon'a hareket etmiş,15 Eylülde Trabzon'a, 18 Eylülde Rize'ye, 21 Eylülde Samsun'a, daha sonra, Amasya, Tokat, Sivas, Erzincan, Erzurum'a gelmişti.

Mustafa Kemal, 4 Ekim 1924'te Lâtife Hanım ile beraber Erzurum'dan ayrılmış, Sarıkamış'ta incelemeler yapmış, akşam da ikisi beraber bağımsızlık savaşı ile ilgili bir temsili seyretmişlerdi. 8 Ekim 1924'te Erzurum'da iken Lâtife Hanım ile Mustafa Kemal Paşa arasında ufak anlaşmazlıklar belirmişti. Bu anlaşmazlıklar daha sonra ayrılığı doğuracaktır., Mustafa Kemal, 8 Ekim 1924'te Erzurum'da iken , Başyaveri Rusuhi'yi çağırarak, Lâtife Hanım ile Ankara'ya hareket etmesini bildirdi. Fakat, Lâtife Hanım, yalnızca Salih Bozok ile gidebileceğini bildirince, Gazi, Salih Beye, Lâtife Hanımı Ankara'ya getirme emrini verdi. Mustafa Kemal, Lâtife hanım ile henüz nikâhlı olduğu için, O'nun geçtiği yerlerde merasimle karşılanması uygun görülmüştü. Lâtife Hanım ile Salih Bozok, Kayseri'ye kadar otomobil ile geldiler. Erzincan'da iken Lâtife Hanım, Mustafa Kemal'e bir mektup gönderdi. Bu mektup çok etkili olmuş olmalı ki, Mustafa Kemal, Salih Bozok'a bir telgraf çekerek "Kayseri'den ileriye geçmeyiniz" direktifini vermiştir.

Mustafa Kemal, 13 Ekim 1924'te Kayseri'ye geldi ve Lâtife Hanım ile orada buluştu. Ancak, O, Lâtife Hanımdan ayrılmakta kesin kararlı idi. İsmet Paşaya verilmesi kaydı ile, Salih Bozok'a verdiği 9 Ekim 1924 tarihli mektupta, iki senelik deney sonunda

[163] Asım Gündüz, **Hatıralarım**, İstanbul 1973, s.210.

Lâtife Hanım ile beraber yaşamanın imkânı olmadığını anladığını, kendisine bu kararın bildirilmesini, kararının da kesin olduğunun açıklanmasını istiyordu. Mustafa Kemal, bu mektubu Kayseri'de Salih Bozok'a yırttırmıştı[164].

Mustafa Kemal Paşa, Lâtife Hanımın kişiliğinde ideal hayat arkadaşını bulduğunu düşünmüştü. Lâtife Hanımın Avrupa'da gördüğü eğitim, O'nun Mustafa Kemal ile kendisini eşit durumda olduğu düşüncesine kapılmasına ve Mustafa Kemal'i etkisi altına alarak politikada faal rol oynayabileceğini düşünmesine sebep olmuştu.

Lâtife Hanım, aslında kendi çapında çalışmalar yapıyor, Türk kadını olarak vatanına hizmet etmek için girişimlerde bulunuyordu. Bunlardan birisi de, Türk Ocakları ile olan çalışmalarıdır. 28 Nisan 1925 Çarşamba günü, Türk Ocakları Kongresi Ankara'da açılmıştı. Lâtife Hanım, 30 Nisan 1925 günü, burda yaptığı konuşmada büyük ilgi toplamıştı. O'nun Kars Türk Ocağı'nın ilk kadın delegesi olarak yaptığı konuşma çok beğenilmişti, Lâtife Hanım Efendi Mustafa Kemal, Kars Türk Ocağı'nın delegesi ve Türk Ocağı'nın bir ferdi olarak Kars'daki çalışmaları dile getirmiş ve Kars'ta 15 Eylül 1919'da kurulan Ocağın, o civarda millî ve sosyal hayatta ilk adımın atılması bakımından başarılı olduğu, " Türk Milletinin saadet ve selâmeti, Türk Milleti'nin harsî ve medenî inkişâfını temin etmekle kaimdi" diyerek Türk Ocakları hakkındaki düşüncelerini ifade etmişti[165].

Ancak, Mustafa Kemal'in yaşamı çok yoğun çalışmalara ayrılmıştı. Lâtife Hanım ise, O'na ayak uydurmakta güçlük çekiyordu. Piyano çalarak dinlendiği oluyordu. Ama, yalnız kalıyordu. Mustafa Kemal'in sofrası sanki bir akademi havasını andırmaktaydı. Her

[164] Salih Bozok- S.Cemil Bozok, **a.g.e.**, 1985, s.220-222.
[165] **Hakimiyet- i Millîye** (Ankara), 1 Mayıs 1925, Sayı:1413.

çeşit konu, devlet sorunları burada tartışılıp, sonuca bağlanırdı. Mustafa Kemal, herkesin fikrini masada söylemesini isterdi. Kendisine üçüncü bir şahıs hakkında bir şey söylendiğinde, ikisini de sofraya davet eder, yüzleştirir idi. Demokrat düşünceli olup, herkesin konuşma hakkına uyardı. Ancak, kontrolü de elinden bırakmazdı.[166] Çankaya'daki sofralarda bayan bulunmazdı. Mustafa Kemal, ev hayatından çok kendisini milletine adamış bir devlet adamıydı. Sonunda, 5 Ağustos 1925'de Mustafa Kemal ile Lâtife Hanım ayrıldılar. Ayrılışları, henüz Medenî Kanun olmadığı için eski yasaya göre gerçekleşmiş oldu. Mustafa Kemal, Lâtife Hanımın, İzmir'e ailesinin yanına dönmesini sağlayacak işlemleri yaptırttı. Gazetelere anlaşarak ayrıldıkları yolunda bir de beyanat verdi. Bir daha da hiç evlenmedi. Lâtife Hanım, daha sonra gazetecilerin çeşitli tarihlerde yaptıkları ricalara karşın eski bir Osmanlı geleneğine uyarak kocası hakkında hiç bir beyanat vermedi ve bu konulardan hep kaçındı.

III. M.KEMAL ATATÜRK'ÜN YURT GEZİLERİ

Cumhuriyetin ilânından sonra Cumhurbaşkanı olarak Gazi ilk gezisini İzmir'e yapmıştır. Daha sonra sonbaharda Bursa, Mudanya, Trabzon, Rize, Giresun, Ordu, Erzurum ve orta Anadolu şehirlerine gitmiş ve orta Anadolu yoluyla Ankara'ya gelmiştir. Bu gezi sırasında, Samsun ve diğer Karadeniz şehirlerine ilk defa tetkik gezisi yapan Cumhurbaşkanı halkın büyük sevgisi ile karşılanmıştır. Cumhurbaşkanı gezileri sırasında, fırsat buldukça, belediyelerde, Cumhuriyet Halk Fırkası merkezlerinde, Türk Ocaklarında, öğretmen derneklerinde, okullarda çeşitli söylevler vermiştir. Türk halkı-

[166] Sadi Irmak, **Nutuk'un Türkiye'de Etkileri (Atatürk'ün Büyük Söylevinin 50.Yıl Semineri)**, Ankara 1980., S.185.

nın, Mustafa Kemal'in konuşmalarını, söyleşilerini, sohbetlerini ilgi ile izlemesi, Cumhuriyet ve inkılâp konularında O'nunla anlaşması, bütünleşmesi, gelecek kuşaklar için bir güven olarak görülmelidir.

Aralık 1923'ün son günü eşi Lâtife Hanımla İzmir'e hareket eden Gazi, 2 Ocak 1924 günü İzmir'e gelmişti. 16 Ocak günü İzmir Bölge Sanat Okulunu ziyaret eden Mustafa Kemal, Okulun şeref defterine, sanat okullarının Türkiye'nin gelişmesinde önemli rol oynayacağını yazmıştı. İstanbul gazetecilerini İzmir'e çağıran Mustafa Kemal, Göztepe'de kalmakta olduğu Köşkünde, 4 Şubat günü, onlarla bir görüşme yapmıştı. 7 Şubat 1924'te ise Harp Oyunları'nın açılışını yapmıştı. Harp Oyunları'nın sona erişi nedeniyle yaptığı konuşmada Millet ve orduya olan güvenini şöylece

Gazi Mustafa Kemal ve Kurtuluş Savaşı'nın kahraman komutanlarından bir bölümü İzmir Orduevinde Harp Oyunlarında (15 Mart 1924) Soldan sağa: Kâzım (Karabekir) Paşa, Kâzım (İnanç) Paşa, Topçu Emin Paşa, Fahrettin (Altay) Paşa, Ali Sait (Akbaytugan) Paşa, Ali Fuat (Cebesoy) Paşa, Kâzım (Özalp), Mareşal Mustafa Kemal, Mareşal Fevzi (Çakmak), Asım (Gündüz) Paşa, İzzettin (Çalışırlar) Paşa.

belirtmişti : " Arkadaşlar, Türkiye Cumhuriyeti yalnız iki şeye güveniyor. Biri Millet kararı, diğeri en elim ve müşkül şerâit (şartlar) içinde Dünyanın takdirâtını bihakkın (hakkıyla) kesb-i liyâkat eden (ehliyet kazanan) Ordumuzun kahramanlığı; bu iki şeye güvenir."[167] Mustafa Kemal, aynı gün İzmir'den hareket ile eşi ile birlikte, 23 Şubatta Ankara'ya dönmüştür.

Mustafa Kemal, daha sonra Anadolu gezisine çıkacaktır. Anadolu içinde üç bin kilometre dolaylarına ulaşan bu gezisi sırasında, Lâtife Hanımda eşinin yanında bulunmuş, törenlere katılmıştı. Lâtife Hanımın bu gezide bulunuşu, Mustafa Kemal'in çevresini bir sevgi çemberi gibi kuşatan kalabalıklara kadınların da katılmasını sağlamıştır. Kimi şehirlerde Lâtife Hanımın, temsilleri erkeklerle birlikte izlemesi, kadınların da bu gibi genel ve sosyal toplantılara eşleri, kardeşleri, ana ve babalarıyla katılmalarına olanak sağlamıştır.[168] Dikkat edilirse, Cumhuriyetin ilânından önce ve hilâfetin kaldırılmasından önce yaptığı gezilerde, Mustafa Kemal halkın nabzını yoklamış, onlarla bütünleştikten sonra bu iki büyük devrimi gerçekleştirmiştir ki bunlara daha önce değinmiştik.

Mustafa Kemal, 29 Ağustos 1924'te, Dumlupınar'a gitmek için Ankara İstasyonu'na geldiğinde, trende devletin ileri gelenleri, bakanlar, Anadolu Ajansının ve basının temsilcileri bulunuyordu. Gazi'yi İstasyondan bakanlar, mebuslar, elçiler, sivil ve askerî görevliler ile halk birlikte uğurlamışlardı. Dumlupınar'daki tören ve konuşmalar tamamlandıktan sonra, Mustafa Kemal Paşa, Lâtife Hanım ve yanındakilerle, 31 Ağustos günü Bursa'ya hareket etti. Mustafa Kemal'i Aksu Köyü'nde köylüler içten bir sevgi ile karşıladılar. Karşılayıcıların ve köylülerin sevinçleri sonsuzdu. Programda, Aksu'da durmak olmadığı halde, Aksu'luların isteğini kırmayan Mustafa Kemal, bir çınarın gölgesinde, özellikle halılarla süslenmiş olan bir yerde on beş dakika dinlendi. Saat bir buçukta Bursa'ya gelen

---

[167] **Tanin** (İstanbul), 25 Şubat 1924, sayı.494; **Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri**, C.II, Ankara.1959, s.165.

[168] Nuri Onat, **Cumhurbaşkanı Gazi Mustafa Kemal Paşanın Sonbahar Gezileri**, İstanbul 1984, s.7-9.

Mustafa Kemal ve Lâtife Hanımı on binlerce kişi çılgınca alkışlıyordu. O, Çekirge'de kendine ayrılan Köşk'e, halkın büyük gösterisi nedeni ile Belediye'de bir süre inip, dinlendikten sonra gidebildi.

Mustafa Kemal Paşaya, Bursa'da iken, Tire, Nazilli, Söke, Balıkesir, Kasaba, Aydın, Burhaniye, Manisa, İzmir, Karşıyaka, Menemen, Eski foça, Gemlik'ten minnet ve şükran telgrafları yağmaktaydı. Mustafa Kemal Paşa, Bursa'da yaptığı konuşmalarda, Bursalılara Türkiye Cumhuriyetinin gelişmesi için yapılması gereken hususları şöyle açıklamıştı: "...Siz Cumhuriyetin ayrılmaz ilkesi olan uygarlık ve yenileşme yolunda yüksek eserler yaratacaksınız.

Dumlupınar'da Meçhul Asker Anıtı'nın temel atma törenine eşiyle gelişinde karşılanışı (30 Ağustos 1924)

Böylece, Türk Cumhuriyetini her gün daha çok güçlendirecek ve sağlamlaştıracaksınız. Bundan asla kuşkum yoktur...." Mustafa Kemal Paşa, aynı konuşmasında, Bursa'da halkla Bursa'nın kurtu-

luş günleri nedeni ile birlikte olmasından dolayı duyduğu memnuniyeti de dile getirmiştir.[169]

Dumlupınar'da Meçhul Asker Anıtı
(Arif Hikmet Koyunoğlu, 1925

[169] Nuri Onat, **a.g.e.**, s.69.; **Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri**, C.V, Ankara. 1972, s.32.

15 Eylül 1924'te Hamidiye Krovözörü ile Trabzon'a gelmiş olan Gazi, burada tören ile karşılanmıştı. Aynı günün akşamı, Trabzon Belediyesi'nde kendisine verilen yemekte beş sene önce kendisine "Kalb kuvveti veren" vatandaşları unutmayacağını belirten Mustafa Kemal, 16 Eylülde Trabzon Muallim Mektebini ve Liseyi ziyaret etti. hükümet Binası'ndan oto ile Liseye giden, Mustafa Kemal, Lisenin kapısından girerken kapı üzerindeki saltanat arma ve tuğrasına baktı ve: "Mektebinizin müzesi yok mudur? Bu armaları oraya koysanız" dedi. Müdür, henüz göreve iki gün önce başladığını söyleyerek durumu izâh etmeye kalktı Mustafa Kemal Öğretmenler Odasına girdi. Öğretmenler kendilerini birer birer tanıttılar. Mustafa Kemal onlarla sohbette bulundu. Kendilerine sorular sordu. En sonunda da Dinî İlimler Öğretmeni'ne bir soru sordu. Soru "Velatayn velzebetin" ayetinin açıklaması hakkında idi. Hoca cevap vermek için yarım sat izin isteyince, Gazi hocaya şu soruyu sordu:

Bursa'nın düşman işgalinden ikinci kurtuluş yıldönümünde Bursalılara hitap ederken (11 Eylül 1924)

Kaç seneden beri hocasınız

On beş seneden beri.

On beş seneden beri bunun tefsirini (açıklamasın) öğrenemediniz mi?" dedi. Öğretmen kendi dertlerinden bahsetmeye başladı. Usul tedrisinden dolayı haksız yere Rize'ye nakil edildiğini ileri sürdü. Mustafa Kemal, bir öğretmenin ehliyetsizliğinden dolayı başka bir yere nakil edilmesini pek garip buldu ve şöyle dedi:

"Orası vatan değil mi?" dedi ve Valiye dönerek, bu meselenin kendisine hatırlatılmasını istedi. Çay ve kahve içildikten sonra fabrikaya geçildi. Oradan da otomobillerle Memleket Hastahanesine, sonra da Ticaret Mektebi'ne gidildi. Mustafa Kemal, Müze'ye de geçerek eski eserleri, yazma kitapları da inceledi[170].

Trabzon'da ağırlandıkları köşkün önünde eşiyle (15 Eylül 1924)

[170] **İstikbal Gazetesi (Trabzon)**, 18 Eylül 1924, Sayı: 1286.

Mustafa Kemal, Trabzon'a deniz yolundan gelirken dürbünle şehri izlemişti. Trabzon'un tepelerinde güzel bir villa görmüştü. Belediye'de şerefine verilen ziyafette bu evin kime ait olduğunu Belediye Başkanı'na sordu. Araya bir iki tane başka konu girdiği sırada Belediye Başkanı böyle bir evin olup olmadığını, varsa sahibinin kim olduğunun öğrenilmesi için emirler verdi. Yemek sırasında Mustafa Kemal aynı soruyu ikinci kez sorduğunda, Başkan'a evle ilgili gerekli bilgiler gelmişti. Belediye Başkanı evin bir Rum'a ait olduğunu Mustafa Kemal'e söyledi. Mustafa Kemal, ertesi gün otomobille evi görmeye gitti. Evin sahibi O'nun geleceğinden haberliydi. Kendisine çay, pasta ikram etti. Ev üç katlı ve çok güzeldir, döşenmesi iyidir ve mobilyalarına kadar eşyaları Avrupa'dan getirilmiştir. Mustafa Kemal, ziyaret ettiği ev sahibine ismini sordu, o da isminin Kabayani olduğunu söyledi. Mustafa Kemal de espri yaparak, evin güzelliğinden ve döşenmesinden dolayı senin ismin " Kabayani" değil " Kibaryani" olması gerek dedi. Yunanistan ile olan göç anlaşması nedeni ile Türk ve Rumların yer değiştirmesi gerektiği halde, Mustafa Kemal kendisinin dokunulmazlığı olduğunu ve istediği kadar "kayd-ı hayat" şartı ile bu evde kalabileceğini söyledi. Trabzonlular bu evi almak istediler. Özel İdare bu konuda bir çalışma yaptı. Ama, para yetişmedi. Bu olayların geçtiği sırada ev sahipleri İstanbul'da yazlıkta bulunmakta idi. Özel İdare istenilen on bin lirayı sağlayamayınca, Trabzon zenginleri para toplayarak ve ev sahibine gönderdiler. Mustafa Kemal'e de evin kendisi adına satın alındığını ilettiler. Mustafa Kemal, Karadeniz'e üçüncü seyahati olan 1930 sonbaharında Trabzon'a da gelerek ve bu evde dört gün kalmıştır. Ev daha sonra devlet büyükleri için misafirhane oldu, ama bakımsız bir hale düşmeye başlayınca müze haline çevrilmiştir. Otuz üç dönüm çamlık bahçesi olan ev üç yüz yirmi üç metre kare olup, halen müze olarak kullanılmaktadır.[171] Mustafa Kemal, Trabzon'da kaldığı evde, tüccar ve esnafı kabul etmiş, onlarla sohbetlerde bulunmuştur. Öğle vakti saat 12.30'da Hamidiye

[171] Bu bilgiler çok eskiden beri Trabzon Atatürk Müzesi'nde görevli olan Müze Müdürü Taşkın Tanyeli tarafından verilmiştir.

Kruvazörü ile Trabzonluların coşkun sevgi gösterileri arasında Rize'ye hareket etmiştir.

Mustafa Kemal, 17 Eylül 1924 günü saat 18.00'de Lâtife Hanım ile Rize'ye geldi.[172] O'nun geçeceği yollara baştan başa halılar serildi, bir çok yerde de kurbanlar kesildi. Büyük konuk bu arada kendi adına yapılan bir çeşme ile büyük bir caddenin açılışını da yaptı. Gece Mataracı Mehmed Beyin evinde kalan büyük konuk için halk fener alayları düzenlemişti.

Mustafa Kemal, 18 Eylül 1924'te ziyaretlerini tamamlayıp, heyetlerle görüştükten sonra, 19 Eylül günü Giresun'a gitmiştir. Giresun'da, Giresunlular adına konuşan gence verdiği cevapta duygularını ve memnunluğunu " Bu memleketin gençliği, hakkımda pek büyük teveccüh gösterdi. Bu kadar lâyık olduğumu bilmiyordum" şeklinde belirtince " Lâyıksınız paşa..." sözleri ile karşılaşmıştır. Aynı gün, öğleden sonra Ordu'ya gelen ve akşam Ordu'dan ayrılan Mustafa Kemal, halkın kendisi hakkında gösterdiği sevgiden dolayı duygulanmıştır. Bir kişinin kendisine seslenmesi ve iyi seyahatler dilemesi üzerine Ordululara sevgilerini şu şekilde iletmiştir:

"Muhterem Ordu ahalisi, hakkımda gösterdiğiniz samimi tezâhürât bende derin hissiyât bıraktı. Bu şuurlu tezâhürâtınızla Türk Milletinin bütün cihan karşısında sonsuza kadar yaşayacağını bir daha ispât etmiş olan sizin samimi çehreleriniz ve sevimli gözleriniz karşısında günlerce kalmak ve sizinle samimi sohbetlerde bulunmak isterdim; fakat ciddî bir sebep buna mânidir (engeldir)."[173] Mustafa Kemal'in burada bahsettiği ciddî sebep, Erzurum'daki depremdir. Gazi, 20 Eylül 1924 günü Samsun'a ayak basmış ve burada da büyük bir sevgi ile karşılanmıştı.

Mustafa Kemal'e gezisi sırasında, Görele, Bayburt, Narman, Sinop, Hopa, Tortum, Çanakkale'den de davet yazıları gelmişti. Ama, zelzele felâketi nedeni ile Mustafa Kemal, daha önce de bah-

[172] **İstikbal Gazetesi (Trabzon),** 18 Eylül 1924.
[173] **İstikbal,** 19 Eylül 1924, **Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri,** C.V, s.32-33.

settiğimiz üzere Erzurum'a gitmeye karar verdiğinden bu isteklerin hiç birini yerine getiremedi.

Eşi Lâtife Hanım ve Gen.Ali Hikmet Ayerdem'le Samsun'da (21 Eylül 1924)

Mustafa Kemal, 20 Eylül 1924'te Samsun'da; Samsun'u ve Samsun halkını gördüğüm zaman memleket ve millete ait bütün tasavvurlarımın, kararlarımın her halde kâbil-i istihsâl olduğuna bir defa daha kuvvetle kâni oldum. Samsunluların hal ve vaziyetlerinde gördüğüm, gözlerinde okuduğum vatanperverlik, fedakârlık, ümit ve tasavvurlarımı müspet kanaata İsalı kâfi gelmişti. Bu kanaatımı o zamanın İstanbul ricâlinin en büyüklerine iblâğ etmekte tereddüd etmedim. Fakat, onlar memlekete ve millete atf-ı kıymet etmekte çoktan düşmanların dûnunda (altında) kalmışlardı,"[174] diyerek Samsun'a çıktığı ilk günlerdeki hislerini yeniden yaşadı.

[174] Nuri Onat, **a.g.e.**, s.76; **Atatürk'ün Söylev Ve Demeçleri**, C.II, s.187.

Mustafa Kemal Paşa, 24 Eylül 1924'te, Havza'da da aynı hususlara değinmiş, Havzalıların kendisini o zamanlarda candan karşılamalarının savaşın kazanılmasında etkili olduğunu vurgulamıştır. Aynı gün, Amasya'ya geçip, orada da bir konuşma yapan Mustafa Kemal, bu konuşmasında, kendisi, memleketi, inkılâpları için önemli günler geçirdiği bu şehirde bulunmaktan duyduğu mutluluğu, beş sene önce, bu şehre geldiğinde şehir halkının daha o tarihlerde gerçek durumu çok iyi kavradıklarını, o tarihte Müftü Kâmil Efendinin ulusal bağımsızlık savaşı bünyesinde toplamak için yaptığı çalışmalarının unutulamayacağını belirtmek ve gerçeği vurgulamak gereğini duymuştur.[175]

Erzurum'da lise öğretmenleriyle (9 Ekim 1924)

25 Eylül 1924 günü Tokat'a gelen Mustafa Kemal, orada Tokat Mebusu Mustafa Beyin evinde kaldı. Evin çevresinde gösteriler yapan halk "Yaşasın Cumhuriyet" diye bağırıyordu. 26 Eylül günü

[175] **Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri**, Ankara 1959, C.II, s.199-201.

Tokat'ta Musikî Yurdu tarafından kaldığı evde bir konser verildi. O, 27 Eylül günü Sivas'a, 29 Eylülde Erzincan'a ve 30 Eylülde deprem nedeni ile Erzurum halkının acılarını paylaşmak için Erzurum'a geldi.[176]

Aslında Karadeniz ve Akdeniz gezisi düşünen Gazi, deprem nedeni ile acele olarak Erzurum'a gelmişti. Burada depremzedelerin acılarını paylaştı. Doğuyu, Batıya bağlayan bir demiryolu hattının yapılmasının Cumhuriyet hükümeti için hayati bir olay olduğunu vurguladı.[177] Gazi Erzurum'da, 30 Eylül 1924 günü yeni açılacak caddeye kendi ismi verilmek istenince "Ben faniyim, ama, Cumhuriyetimiz ebediyen yaşayacaktır. Caddeye Cumhuriyet adı verilmesi

Doğu gezisinde Erzurum'da il görevlileri ve subaylarla
(4 Ekim 1924)

[176] Nuri Onat, **a.g.e.**, s.114-115.
[177] Nuri Onat, **a.g.e.**,s.125-126.; **Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri**, C.II, s.202-204.

uygundur" demiştir.[178] Pasinler ve Kars'ı ziyaretten sonra 10 Ekimde Erzincan'a, 11 Ekimde Şebinkarahisar'a, 12 Ekimde Sivas'a, 13 Ekimde Kayseri'ye geldi.

Mustafa Kemal'in bütün bu seyahatleri sırasında Lâtife Hanımda Gazi'nin yanında bulunuyordu. Ancak aralarında bir kırgınlık olduğu için Lâtife Hanım, daha önce Kayseri'ye gitmişti. Orada yeniden buluştular. 14 Ekim 1924'de, Kayseri Lisesi'nde Lâtife Hanımın onuruna verilen temsili seyreden Mustafa Kemal, 15 Ekimde Yozgat'a geldi. Yozgat'ta bayanlar Lâtife Hanımı ziyaretten sonra "Gazi Paşa, bizim babamızdır, O'nu ziyaret edeceğiz" demişler, bunun üzerine Gazi, Lâtife Hanım ile birlikte onları kabul etmişti.[179] 17 Ekimde Kırşehir'e gelen Gazi, 18 Ekimde Ankara'ya döndü.

Gazi, 11 Ocak 1925'te, Birinci İnönü Muharebesi'nin dördüncü Yıldönümü nedeniyle Konya'da Alaattin Tepesi'nde yapılan törende, bu meydan savaşını halka "Zafer, zafer benimdir diyebilenindir; Muvaffakiyet muvaffak olacağım diye başlayanın ve muvaffak oldum diyenindir" diyerek anlatmış, İnönü savaşlarının da bu azim sonunda kazanıldığına işaret etmişti.[180]

Mustafa Kemal, 1925'te Kastamonu'ya giderek şapka inkılâbını da başlatmıştı. 23 Ağustosta Kastamonu'ya giden Mustafa Kemal, 1 Eylülde Ankara'ya dönmüştü. 1 Ekim 1925'te, Bursa'da Dokuma Fabrikasını açarken yaptığı konuşmada, Bursa'da fabrikaların çoğalmasını, bunların sayısının hiç olmazsa türbelerin adedine ulaşmasını istemiştir.[181]

Mustafa Kemal, seyahatlerinde halkın arasına girerek, onlarla bütünleşiyor, yapılacak inkılâplar konusunda onların fikrini alıyordu. 26/27 Ağustos gecesi, İnebolu halkının kaldığı evin önünde millî gösteriler yapması üzerine, sofradan kalkmış, halka katılmış,

---

[178] Mehmet Önder, **Atatürk Bildirileri**, Ankara 1990, s. 143.
[179] Nuri Onat, **a.g.e.**, s.145.
[180] **Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri**, C.II, s.206.
[181] **Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri**, C.II, s.220.

onların gösterdikleri samimiyetten kuvvet alarak inkılâpları yaptığını ifade etmişti.[182]

Mustafa Kemal, her konuda yenilik yapılmasını arzu etmekteydi. 3 Ekim 1925'te, Bursa'da Türk lokantacıları tarafından verilen bir ziyafette, sofra tertibinin önemli olduğunu, evlerde, lokantalarda, otellerde temizlik sorununa özen gösterilmesini belirterek, onların dikkatlerini çekmişti.[183]

10 Ekim 1925'te, Manisa'da yaptığı konuşmada ilerleme yolunda büyük adımlar atıldığını, bu kadar şiddetli darbelerin insanı kuvvetlendirdiğini ve bunun sonunda ileriye doğru hamlelerin atıldığına işaret etmişti.[184] Şiddetli darbeler diye bahsedilen husus Manisa'nın bir ara işgal altında kalması, ama, bundan uzaklaştıktan sonra işgalin etkilerinin süratle uzaklaşması idi.

11 Ekim 1925'te İzmir'de yapmış olduğu iki konuşmasında, İzmir ve İzmirlilere olan sevgisini belirtmiş ve " Karşıyaka'lılar İzmir'i gördüğüm gün evvela Karşıyaka'yı ve orada da sizin Türk topraklarınızda yatan anamın mezarını gördüm." Aynı gün, Belediye Binası'ndan halka yaptığı konuşmasında, halka "Birbirimize daima hakikati söyleyeceğiz. Felaket ve saadet getirsin, iyi ve fena olsun, daima hakikatten ayrılmayacağız" demişti.[185] Böylece, Mustafa Kemal Paşa, bize bir devlet adamında olması gereken bir niteliği de hatırlatmış olmaktadır. Devlet adamı dürüst olmalıdır. Halkına yalan söylememelidir. Olaylar ne kadar zor olursa olsun, gerçek gizlenmemeli ve güçlükler birlikte aşılmalıdır.

Mustafa Kemal, Türk Ordusunun İzmir'e girdiği gün, Kemal paşa Kazasında bir gece geçirmişti. Kemal paşalılar, işgalin acısına, gördükleri zulüm ve eziyete karşın Mustafa Kemal Paşanın resmîni koyunlarına koymuşlar, o geçerken resme bakarak tanımışlar, otomobiline atlayarak, O'nu kucaklamışlardı. Mustafa Kemal Paşa, 12

---

[182] **Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri**, C.II, s.31.
[183] **Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri**, C.II, s.221.
[184] **A.g.e.**, s.224.
[185] **A.g.e.**, s.226-227.

Ekim 1925'te, Kemal Paşaya geldiğinde o hatırayı Kemal Paşalılara anlatmış ve duymuş olduğu mutluluğu yeniden yaşamıştır.[186]

Mustafa Kemal Paşa Millctinc duyduğu sevgiyi her yerde ifade etmekten büyük bir zevk duymuştur. Nitekim, 14 Ekim 1925'te, İzmir'de Erkek Öğretmen Okulunda şerefine verilen çayda, öğretmenlerin millete yaptığı hizmeti ve milletin varlığını şöyle ifade etmişti: "Milletleri kurtaranlar yalnız ve yalnız muallimlerdir. Muallimden, mürebbiden mahrum bir millet henüz millet namını almak istidatını kesbetmemiştir. Ona alelade bir kütle denir, millet denemez. Bir kütle millet olabilmek için mutlaka mürebbilere, muallimlere muhtaçtır."[187]

Kastamonu'da Mareşal kıyafetiyle Belediye'den ayrılırken (24 Ağustos 1925)

Türkiye süratle ilerlemektedir. Mustafa Kemal de bundan duyduğu memnuniyeti her yerde ifade etmektedir. 17 Ekim 1925'te

[186] **A.g.e.**, s.226.
[187] **A.g.e.**, s.232.

Konya Belediyesi'nde yaptığı konuşmada da bunu dile getirmiştir.[188] Mustafa Kemal, Konya halkı hakkındaki düşünceleri ile ilgili olarak, Babalık Gazetesine bir demeç vermiş, bu Konya'nın ulusal bağımsızlık savaşı sıralarından beri çıkan Babalık'ta da yayınlanmıştı. Mustafa Kemal, bunda, Konya halkının uyanık, çalışkan olduğunu, medenî giysi konusunda büyük atılım yapmış olduklarını da dile getirmişti.[189]

Mustafa Kemal Paşa, halkının kendisine karşı emniyet ve itimat göstermesinden dolayı büyük memnuniyet duymakta ve bunun kendisine kuvvet ve yetki verdiğini dile getirmekteydi. Nitekim, 21 Ekim 1925'te Afyonkarahisar'ında yaptığı konuşmada: " Vazifeme muvaffakiyetle devam edebileceğim. Çünkü, büyük Milletimizin kalp ve vicdanında, bana karşı sarsılmaz bir emniyet ve itimad taşımakta olduğunu görüyorum. Bu benim için büyük kuvvettir, büyük salâhiyettir."[190]

Mustafa Kemal Paşa halkının çalışmalarından, birlik ve beraberliğinden son derece memnundu. Bunu 14 Ekim 1925'te İzmir Belediyesi'nde şerefine verilen yemekte, memurlara hitaben yaptığı konuşmada belirttiği gibi[191] aynı gün İzmir Kız Öğretmen Okulunda öğrencilere sorular sorup, bazı cevapları da verirken, Millî Mücadele'de başarılı olmayı birlikte hareket etmekle mümkün olduğunu açıklamakla ortaya koymuştu.[192]

Mustafa Kemal ilk kez 1927'de geldiği İstanbul'da büyük bir sevgi ile karşılanmıştı. Dolmabahçe Sarayı'nda öğretmenlere hitaben yaptığı konuşmada, eski hocaların dinî esaslara bağlı olduğunu, öğretmenlerin ise ilmî esaslara göre çalışarak gerçek gelişme devrine ulaşmaya yardımcı olacaklarını belirttikten sonra, onların halkın yanında olmalarını şöylece vurgulamıştı : " Muallimler her vesileden istifade ederek halka koşmalı, halk ile beraber olmalı ve halk,

---

[188] **A.g.e.**, s.233.
[189] **A.g.e.**, s.79.
[190] **Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri**, C.II, s.236.
[191] **A.g.e.** s.239-240.
[192] **A.g.e.**, s.231.

muallimin çocuğa yalnız alfabe okutan bir varlıktan ibaret olmayacağını anlamalıdır."[193]

Üsküdar'da dört yüz evin yanmasına çok üzülen Mustafa Kemal, açıkta kalanlara yardım için beş bin lira bağışta bulunmuştu. İstanbul'da çeşitli tetkiklerde bulunan, halkın arasına girip gezen Mustafa Kemal, 28 Ağustos 1927 günü İstanbul'da toplanan Bakanlar Kurulu'na burada başkanlık yapmıştır. Uzun bir süre İstanbul'da kalan Mustafa Kemal, 30 Eylül günü Mudanya'ya hareket etmiş, 1 Ekim günü nü ise Bursa'ya gelmişti. 9 Ekimde Bursa'dan Ankara'ya hareket ederek 10 Ekimde Ankara'ya varmıştı. Bundan sonra Mustafa Kemal'in sık sık İstanbul'a gittiğini gözlemlemekteyiz. 1928 yılında İstanbul Şehir Emaneti şimdiki adıyla İstanbul Belediyesi Mustafa Kemal'i yeniden İstanbul'a davet etmiştir.[194] Konu 25 Nisanda Mecliste görüşülmüş, ancak kararın kesinleşmesi biraz gecikmiştir. Bir ay kadar sonra, 17 Mayıs 1928'de Belediye Meclisinde Reisicumhur Gazi Mustafa Kemal Paşaya İstanbul'a gelmeleri için ricada bulunulması alkışlarla kabul edilmişti.[195] Daveti kabul eden Mustafa Kemal, sekiz aylık bir aradan sonra ikinci kez, 4 Haziran 1928 günü İstanbul'a ulaşmıştır. Sabahtan beri halk heyecan içinde sokaklara dökülmüş, Mustafa Kemal'i beklemektedir. Meydanlar, caddeler, sokaklar ve İstanbul'un en uzak köşeleri sevgi ile coşan insan kitleleri tarafından doldurulmuştur.

Gençler, ihtiyarlar, çocuklar, kadınlar, kızlar, okullular, büyük-küçük herkes Mustafa Kemal'i candan, gönülden bir sevgi seli içersinde karşılamıştır. Mustafa Kemal'i İstanbul'da kalışlarında daha çok Dolmabahçe'de ikâmet etmiştir. Yaz aylarında İstanbul'da kalarak çalışmalarını sürdüren Mustafa Kemal, 14 Eylül 1928'de İzmir Vapuru ile İstanbul'dan ayrılmış, sırasıyla Sinop, Samsun, Amasya, Sivas, Kayseri'ye geçmiş ve 21 Eylülde özellikle yeni Türk harflerini tanıtmak amacı ile çıktığı bu gezisini başarı ile

---

[193] **Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri, Tamim ve Telgrafları, Ankara 1972**, s.46.
[194] **Vakit Gazetesi**, 26 Nisan 1928, Sayı: 3701. Yücel Özkaya, "Gazi Mustafa Kemal Paşanın İstanbul 1927 ve Sonraki Gezileri", **Atatürk Yolu** Sayı:14. Ankara 1994.
[195] Geniş bilgi için bkz: Yücel Özkaya: **a.g.m.**

İstanbul gezisinde beyaz paltosunu giymeye çalışırken (8 Temmuz 1927) Sağında MEB Mustafa Necati Bey görülmektedir.

Trabya'daki Tokatlıyan Oteli'ne gelirken (8 Temmuz 1927)

tamamlayarak dönmüştür. Bu gezisi sırasında Türk halkının yeni harfleri kolaylıkla okuduğunu görerek büyük bir mutluluk duymuştur.

Bu sonbahar gezisi sırasında İstanbul'dan ve yurdun çeşitli yerlerinden kendisine duyulan güveni belirten saygı ve bağlılık telgrafları çekilmiştir. İzmir Vapuru ile seyahat etmiş olan Gazi, İstanbul Valisi ve Şehir Emini Fahrettin Beye, Büyük Millet Meclisi Başkanı Kâzım Paşaya, ordu komutanı ve müfettişlerine, İstanbul Mebusu ve Cumhuriyet Halk Fırkası Müfettişi Hakkı Şinasi'ye, Afyonkarahisar Mebusu Ali Beye, Bolu Mebusu ve Dil Encümeni Üyesi Falih Rıfkı (Atay) Beye, Mardin Mebusu Yakup Kadri'ye, Karahisar-ı sahip'ten Ruşen Eşref'e ve Dil Heyeti üyelerine, Vakit, Son Saat, Akşam, İkdam gazetelerinin sahiplerine, Gümüşhane Mebusu Cemal Beye, İstanbul Darü'l-fünûn Eminine ve Fakültc Dekanlarına, Tayyare Cemiyeti Başkanı ve Rize Mebusu Fuat Beye, Bilecik Mebusu İbrahim ve Şeref beylere ait olmak üzere çekilmek üzere ortak bir telgraf metni hazırlatmış ve hepsine bunun gönderilmesini istemişti. Mustafa Kemal'in direktiflerine göre de, bu telgraf bütün bu adı geçen kişilere gönderilmişti. Bu telgrafa, bütün burada adı geçen kişiler teşekkür ederek, minnet duygularını içeren telgraflar çekerek karşılık vermişlerdi. Mustafa Kemal'in telgrafı şöyleydi: " Karadeniz'in dalgaları içinde en çok mucib-i mahzûzum kalb-i hissim samimi hatırım siz olmaktasınız. Bunu size ve adreslerinizi bilmediğim bütün kardeşlere, evladlara iblâğ ediyorum. 14.9.1928 Mustafa Kemal."[196]

Mustafa Kemal Paşanın bu telgrafına karşılık verenlerin hepsi olmasa da birkaçını örnek vermek yerinde olacaktır.: " Ahz-ı merkez İzmir Vapuru,

Reisicumhur Gazi Mustafa Kemal hazretlerine, Büyük Reisicumhurumuzun Karadeniz dalgaları içinde seyr ü sefâin telsizi vasıtasıyla İstanbul ahalisine karşı lütfen izhâr ettikleri iltifat ve

[196] **Cumhurbaşkanlığı Arşivi**, A.IV, Dosya.81, Fihrist.15, 15-1; Yücel Özkaya, **a.g.m.**, s.192.

teveccühât-ı hissiyâtın iblâğı hususunda gazetemizin tavsif edilmiş olması ve hususî ve kıymetdar iltifat ve teveccühât-ı şahsî acizânemde hisse-mend buyrulması hayatımda hiç bir vakit unutamayacağım bir muazzez hatıra olarak yaşayacaktır. Bu mesut vesile ile şahsî minnet ve hürmetlerimi tekrar arz ederim efendim. Vakit Gazetesi Sahibi ve Artvin Mebusu Asım."[197]

İstanbul'a Cumhurbaşkanı olarak ikinci seyahatinde (Haziran 1928)

Tayyare Cemiyeti Başkanı ve Rize Mebusu Ahmed Ferit ise telgrafında şunları ifade etmekteydi:

"Ahz-ı merkez İzmir V. - Mutavassıt Merkez Ankara Vapuru

Reisicumhur Gazi hazretlerine,

Kalben, ruhen çok merbut bulunduğumuz ulu ve çok sevgili Atamızın telgraflarını sevinç göz yaşlarıyla okuduk. Çok samimi ve

[197] **Cumhurbaşkanlığı Arşivi**, A.V-4, D.81, F.75-24.

coşkun hissiyâtımızı bildirecek kelime bulmaktan aciziz. Ellerinizden öper, hayırlı seyahatler, sıhhat ve afiyetler dileriz efendim.

Türk Tayyare Cemiyeti Reisi

Rize Mebusu Ahmet Fuat"[198].

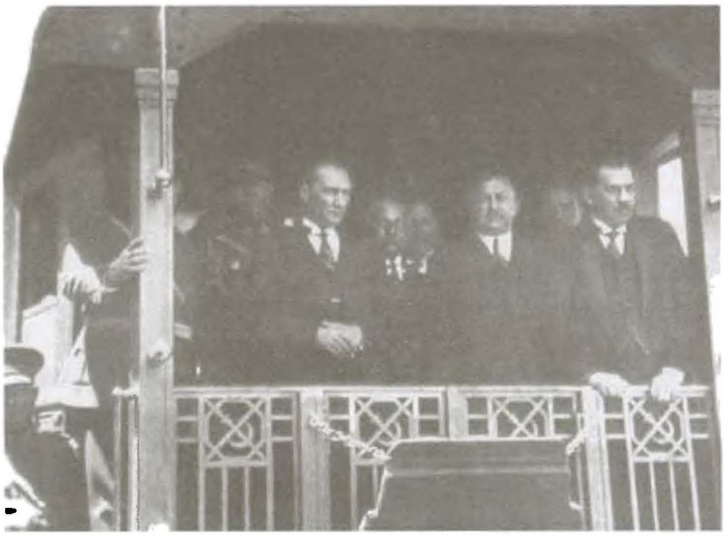
İkdam Gazetesi Sahibi Ali Naci, kendisine gösterilen iltifattan dolayı sevincini belirttikten sonra, devamla " Bir tarih yazan sizin gibi yüce bir reisin rüyalara geçen bu teveccühü karşısında duygumu ifadeden acizim. Bu cihana karşı açtığınız mücadele seferberliğine nâciz bir nefer olarak" üzerine düşen görevi yerine getireceğini dile getirmişti.[199] Muhtelit Mübadele Komisyonu Türk Heyet-i Murahhasası Reisi ve Gümüşhane Mebusu Cemal Hüsnü, kendisine çekilen telgraftan duyduğu memnuniyeti ifadeden sonra Türklük ilmînde ve bunun sonucu Dünya tarihinde ortaya çıkacak yeni hareket ve inkılâpları desteklediğini açıklamaktaydı.[200]

Mustafa Kemal'e çekilen telgrafların bir kısmı da yeni harflerle yazılmıştı. Örneğin Donanma Kumandanı Mehmet Fahri'nin, Erkân-ı Harbiye Reisi Cevat'ın,[201] Üçüncü Ordu Müfettişi İzzetttin'in[202] telgrafları bunlara örnektir. Harf İnkılâbı henüz kabul edilmeden bu tip telgrafların çekilmesi, hiç şüphesiz Mustafa Kemal'e büyük bir moral vermiş ve gittiği yolun doğru olduğuna inanmasını sağlamıştır.

15 Eylülde Sinop'a gelen Mustafa Kemal, 16 Eylülde Samsun'a geçmiş ve Samsun'da öğretmenler tarafından verilen baloya gitmişti. 18 Eylülde Tokat'a, 19 Eylülde Sivas'a gelen Mustafa Kemal, 20 Eylülde Sivas Kongresinin toplandığı Okula gelerek burada kongrenin yapılmasından dolayı duygulandığını ifade etmişti. Kayseri'ye 20 Eylülde geçen Mustafa Kemal, 21 Eylülde Ankara'ya varmıştı.

---

[198] **Cumhurbaşkanlığı Arşivi**, A.V-4, D.81,F.15-28.
[199] **Cumhurbaşkanlığı Arşivi**, V, D.81, F.15-2.
[200] **Cumhurbaşkanlığı Arşivi**, A.V-4, D.81, F.15-20.
[201] **Cumhurbaşkanlığı Arşivi**, A.V-4, D.81, F.15-9, 1o-11.
[202] **Cumhurbaşkanlığı Arşivi**, V-4, D.81, F.15-8.

TBMM Başkanı Kâzım Özalp'la birlikte
İstanbul Haydarpaşa Garı'nda karşılanışı (5 Haziran 1928)

Mustafa Kemal bu gezisinde harf inkılâbının benimsendiğini görmüş ve duygularını 21 Ekimde şu şekilde ifade etmişti. "Yeni harflerin tatbikatını memleketin pek çok yerinde gördüm. Şehirlerde, köylerde, her yerde halk yeni harflerle okuyup, yazmaya geçmiştir. Halk yeni yazının kolaylığından memnundur."[203] Bu konuda Mustafa Kemale, gezisi sırasında Karadeniz mebusları da yardımcı olmuş, Karadeniz'e giderek yeni harfleri öğretmek için halk ile birlikte olmuşlardı. Bundan çok duygulanan Mustafa Kemal, onlara 14 Eylülde bir teşekkür telgrafı çekmiştir.[204]

Mustafa Kemal, üçüncü kez, 6 Ağustos 1929'da İstanbul'a gelmiştir. Bu arada Mustafa Kemal sık sık Bursa ve Yalova'ya gelmiş, vaktinin önemli bir kısmını Yalova'da geçirmişti. Hatta, bazen İstanbul'a hiç gitmemekte, Ankara'dan Yalova'ya doğrudan doğruya gitmekteydi.

[203] **Atatürk'ün Tamim, Telgraf ve Beyannameleri**, AAM Yayını Ankara 1991, s.589.
[204] **Cumhurbaşkanlığı Arşivi**, V.1-b, Dosya.79.

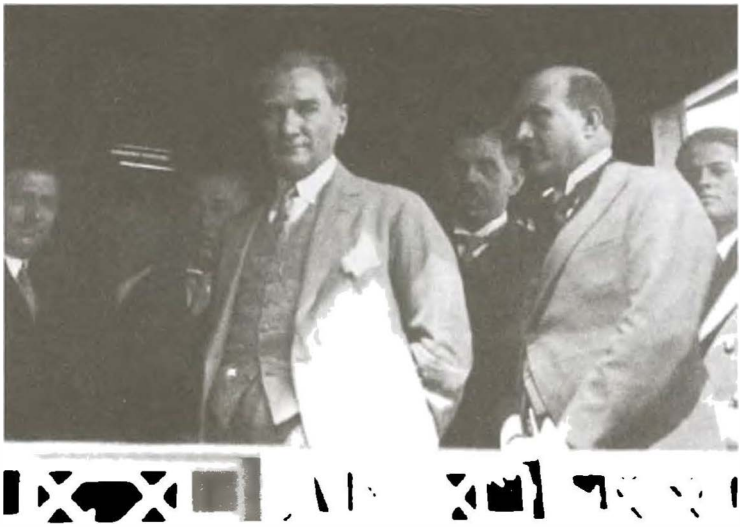
TBMM Başkanı Kâzım Özalp'la birlikte Pendik İstasyonu'nda karşılanışı (6 Ağustos 1929)

Mustafa Kemal, 1930'da İstanbul'a dördüncü kez gelmiştir. Bu sefer de Yalova'da uzun süre kalmıştır. Aynı sene sırasıyla Kayseri, Sivas, Tokat, Samsun,Trabzon'a gelmiş, Ege Vapuru ile İstanbul'a hareketle, 1 Aralıkta yeniden İstanbul'a ulaşmıştı. 2O Aralıkta Alpullu'ya gelen Gazi, Alpullu Şeker Fabrikasının defterine şunları yazmıştı: "Memleketimizin her müsait bölgesinde şeker fabrikalarının çoğalması ve bu surette memleketimizin şeker ihtiyacının temini mühim hedeflerimiz arasında tanınmalıdır."[205]

5 Ocak 1931'de, Bursa Türk Ocağında, Darülfünûn Emini Muammer Raşit ve Müderris (profesör) Yusuf Ziya beylerle konuşan Mustafa Kemal, onlara "Gençliğe ve arkadaşlara selam söyleyin" diyerek Üniversite gençliğine ve üyelerine muhabbetlerini sundu.

[205] Yücel Özkaya, **a.g.m.**, s.193-194.

O, 5 Ocakta Derince'ye ve oradan Ankara'ya hareket etti.[206] Aynı sene Güney- Doğu Anadolu'da gezilerini sürdürdü.

TBMM Başkanı Kâzım Özalp'le trenle Ankara'dan İstanbul'a giderken (6 Ağustos 1929)

Mustafa Kemal, 1932 gezilerine gene İstanbul'dan başladı. Yalova'da da kaldı. 1933'de Eskişehir'de büyük bir coşku ile karşılandı. Daha sonra Mudanya'ya geçti. 18 Ocak 1933'te Bursa'da Halk Fırkasını ziyaret etti. Burada bulunan Vilâyet Heyeti Başkanı Hulusi Beye:

"Halkevlerine halk ve bilhassa gençlik rağbet ediyor mu? diye sordu;

Hulusi Bey de:

Halkevleri büyük bir samimiyetle rağbet görüyor..." cevabını verdi.

[206] **Cumhuriyet**, 6 Kanun-i sâni (Ocak) 1931.

Topkapı Sarayı'nda inceleme yapmak üzere saraya gelirken (7 Eylül 1929)

Balıkesir'e geçen Mustafa Kemal oradan ayrılırken Belediye Reisine dönmüş ve şöyle demişti;

"Balıkesir halkının hakkımda gösterdiği samimi hislerden mütehassıs ve memnun oldum, bilhassa teşekkürlerimi bildirmenizi rica ederim."

25 Ocak 1933'de Konya'ya aynı gün Adana'ya trenle geçen Gaziye Maarif Vekili Reşit Beyin öğretmen ve öğrencilerin kendilerine minnet duygularını ileten mektubu ulaşmıştı. Mustafa Kemal, buna şu cevabı vermiştir:

" Maarif Vekili Dr. Reşit Galip Beyefendiye,

Ziyaret ettiğim memleketlerde muallimlerin, talebelerin feyizli mesâi ve yüksek heyecanını görmekteyim. Gözlerinizden öperim.

Reisicumhur Gazi Mustafa Kemal."[207]

[207] Yücel Özkaya, a.g.m., s.198-199.

Dolmabahçe Sarayı'nın merdivenlerinden inerken
(30 Eylül 1929)

Güney Anadolu'dan 1 Şubat 1933'de İzmir'e geçen Gazi'yi, Isparta halkı da davet etmiş, ama Mustafa Kemal ilerde muhakkak Isparta'ya geleceğini müjdelemiş ve yerine Celal(Bayar)'ın geleceğini belirtmiştir:

"Arzuma rağmen uğramaya imkân bulamadığımdan dolayı müteessirim. Mamafih, bazı tetkikât için oraya hareket eden İktisat Vekili Celâl Beyefendi namıma da güzel Isparta'yı ve onun muhterem halkını ziyaret edecek ve cümleye sevgi ve saygılarımı sunacaktır.

Gazi Mustafa Kemal"

1 Şubat 1933'de Bursa'da bir takım gericilerin, ezanın Türkçe okunması nedeniyle Ulucami'de halkı kışkırtmalarına Gazi çok kızmıştı. 5 Şubatta Bursa'ya geldi. 6 Şubatta Dahiliye ve Adliye vekilleri de Bursa'ya gelmişler ve Mustafa Kemal Paşa tarafından kabul edilmişlerdi. Mustafa Kemal, 6 Şubat gecesi Bursa'dan ayrılmadan önce, Anadolu Ajansına şu beyanatı verdi:

"Bursa'ya geldim. Hadise hakkında alakadarlardan malumat aldım. Hadise haddizatında fazla ehemmiyete haiz değildir. Herhalde cahil mürteciler Cumhuriyet Adliyesi'nin pençesinden kurtulamayacaklardır. Hadiseye dikkatinizi bilhassa çevirmemizin sebebi, dinî siyaset ve herhangi bir tahrike vesile etmeye asla müsamaha etmeyeceğimizin bir daha anlaşılmasıdır. Meselenin mahiyeti esasen din değildir. Katî olarak bilinmelidir ki Türk milletinin millî dili ve millî benliği bütün hayatında hakim ve esas kalacaktır". Mustafa Kemal kesinlikle dinin siyasete alet edilemeyeceğini böylece bir kez daha vurgulamıştır.

Mustafa Kemal, 1934'te yeniden Kayseri ve Kırşehir'e gitmiştir. Aynı sene, Niğde, Konya ve İzmir'e de gitmiştir.13 Eylül gecesini Edremit'te geçirip, Balıkesir, Kütahya, Çanakkale, Eskişehir ziyaretlerinden sonra Ankara'ya dönmüştür.

Mustafa Kemal bu tarihe kadar Bolu'ya hiç gitmemişti. Bolulular Mustafa Kemal'in Bolu'ya gelmesini çok istemekte ve bu arzularını Mustafa Kemal'e iletmekte idiler. Atatürk'ün yaveri Cevat Abbas (Gürer) Bolu'ya gelmiş ve Gazi'nin Bolu'ya geleceğini müj-

delemişti. O'nu en iyi şekilde karşılamak için komiteler kuruldu. Hisar denen eski Halk Fırkası Binası (Şimdiki Kültür Sarayı)'nın yoluna halılar sermeye karar verildi. Ancak 15 Temmuz günü Bolu'ya gelmiş olan Atatürk'ün yaveri, O'nun bu gibi gösterişlere çok kızdığını:

"Ben saltanat heveslisi değilim, halktan biriyim. Cumhuriyet adamı olarak karşılanmak isterim" dediğini nakledince bundan vazgeçildi.

Mustafa Kemal, 16 Temmuz 1934'de Ankara'dan yola çıkarak 17 Temmuzda Bolu'ya geldi. Hisar'da halk kendisine çoşkun sevgi gösterisinde bulundu. Karşılayıcıların büyük bir bölümünün gençler olduğunu görünce, yanındakilere gülümseyerek:

"İşte Türkiye Cumhuriyetinin geleceği bunlardır. Bu gençlere değer vermeli ve en iyi biçimde yetiştirilmeleri sağlanmalıdır. Çünkü, Cumhuriyet onların omuzlarında yükselecektir". Aladağlar'daki tepeden görünen ormanların etkisine kapılan Mustafa Kemal "Bolu'yu Ankara'dan önce görmeli idim" deyince, bu Bolulular tarafından Cumhurbaşkanı Bolu'yu Başkent yapmadım diye mi üzüldü şeklinde yorumlandı. 18 Temmuzda Bolu'dan ayrılan Mustafa Kemal kendi için ayrılan özel deftere: "Bolu Halkevinde bir gece kaldım. Bolu'nun güzelliğinden, halkın coşkun sevinçlerinden çok mütehassıs oldum. 18.7.1934. Mustafa Kemal" diye yazmıştır.[208] Mustafa Kemal Paşa, buradan İstanbul'a geçmiştir.

1935'te Akdeniz ve İstanbul, 1936'da İstanbul, 1937'de Karadeniz, Ege, Sivas, Malatya, Diyarbakır, Elazığ, Adana, Mersin, Konya, Afyonkarahisar'ı ziyaret etmiş ve 1938'de son kez geldiği İstanbul'da vefat etmiştir.

---

[208] Yücel Özkaya, **a.g.m.**,s.203-209. Enver Konukçu, "Reisicumhur Gazi Mustafa Kemal Atatürk'ün Bolu ve Sakarya Gezileri", **Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi**, Sayı: 37, Ankara 1997, s.295-305.

1927 yılından itibaren İstanbul'a gelmeye başlayan Mustafa Kemal, oradan Yalova'ya giderek vaktinin büyük bir kısmını Termal kaplıcalarında geçirmiştir. Doktorların Güney sahillerinde bir süre dinlenme önerilerini kabul etmemiştir. Kendisine gelen her türlü daveti kabul etmek istemiş, bu yüzden yurt dışına çıkamamış, ama, bütün yurdu karış karış gezmiş, halkın arasına girmekten, onlarla bütünleşmekten, sohbet etmekten, onların dertlerini dinleyip, isteklerini yerine getirmekten, Türkiye'nin ilerlemesini görmekten büyük mutluluk duymuştur.

IV. ŞEYH SAİT İSYANI

11 Şubat 1925'te Genç'e bağlı Piran'da başlayan Şeyh Sait İsyanı tam olarak bütün bölgede, 31 Mayıs 1925'te bastırılabilmiştir. İsyan nedeni ile 4 Mart 1925'te ikinci kez istiklâl mahkemeleri kurulmuş, güvenliği sarsıcı yayınları yasaklamak, karışıklık çıkaranları cezalandırmak amacı ile Cumhurbaşkanı'nın onayı ile Takrir-i Sükûn Yasası çıkarılmıştır. İsyan, Doğu Anadolu'da bir süre karışıklığa neden olmuş, 1925 Martı boyunca isyanı bastırma çalışmaları sürmüştür.

Cumhurbaşkanı Gazi Mustafa Kemal Paşa, 7 Mart 1925'te, Genç İsyanı nedeni ile ordu ve Millete bir beyanname yayınlamış ve bunda vatandaşların din maskesi altında olagelen olaylar karşısında uyanık olmalarını istemiştir: "Genç'de başlayıp Elaziz, Diyarbakır merkezleri hudutlarına tevessü eden (yayılan) hadise kanunen mücrim (suçlu) olan müteneffizanın (adı geçenlerin) din maskesi altında setri mahiyette (gizleme mahiyeti) çalışan teşebbüsleri mahsulüdür... Rüesa-yı memurinin (yüksek dereceli memurların) ve mazisi şan ve zafer ile mali (dolu) olan Cumhuriyet ordusu mensuplarının vatanın dahili ve harici tamamiyeti için hiss-i fedakârilerine ve yüksek vazife hislerine intizar eylerim."[209] Bu arada olayların kışkırtıcısı ve sorumlusu olarak İstanbul Basını da suçlanmaya başlanmıştır.

[209] **İstikbal (Trabzon),** 19 Mart 1925, No.1420; **Atatürk'ün Tamim Telgraf ve Beyannameleri.** C.IV, s.520-521.

İstanbul Basınına, daha çok Müdafaa-i Millîye Vekili'nin ağır hücum ve ithamları göze çarpmaktadır.

7-8 Martta Diyarbakır'a hücum eden asiler buradan atılmışlar, 23 Martta doğu vilâyetlerinde daha önce ilân edilen örf-i idare bir süre daha uzatılmıştır.

Bahar aylarında isyancıları yakalama hareketi hızlanmıştır. 15 Nisan 1925'te ordu birlikleri tarafından Genç Kasabası geri alınmış ve Şeyh Sait ile bir kısım elebaşılar yakalanarak Varto'ya getirilmişlerdir. Şeyh Sait ve arkadaşları, Doğudaki İstiklâl Mahkemesinde sorgulanmaya başlamışlardır. Şeyh Sait, bu isyanın dinî bir isyan olduğunu öne sürmüştür. Mahkeme Şeyh Sait'in idamına karar vermiş ve 29 Haziran 1925'te Şeyh Sait idam edilmiştir. Böylece, Doğudaki isyan hareketi tamamen ortadan kaldırılmıştır.

V. EĞİTİM DEVRİMİ

A.Tevhid- i Tedrisat

Mustafa Kemal Paşanın eğitim ile ilgili konuşmaları, daha çok siyasî konuşmaların içinde ifade olunmuştur. O, Büyük Millet Meclisinde ve çeşitli öğretmen topluluklarının karşısında yaptığı konuşmalarda eğitime etraflıca değinmekteydi. Ancak, ulusal bağımsızlık savaşı sonuçlandıktan sonra, eğitime eğilmek durumunda kalmıştır.

Eğitimimizin yabancı etkilerden ve hurafelerden uzaklaşması ve millî bir eğitimin ortaya çıkması gerektiğine inanan Mustafa Kemal, 16 Temmuz 1921'de başlayıp, 21 Temmuzda biten Ankara Maarif Kongresi'nin ilk günkü açılışı sırasında "ulusal eğitim" programını da şöyle açıklamıştır: "Ancak, geniş ve yeter olanak ve araçlara sahip olana dek geçecek savaş yıllarında dahi dikkat ve itina ile işlenip, çizilmiş bir ulusal eğitim programı getirmeğe dikkat etmeliyiz...Bir ulusal eğitim programından bahsederken eski devrin hurafelerinden ve fıtrî (yaratılıştaki) niteliklerimizle hiç bir ilgisi olmayan yabancı fikirlerden, Doğudan Batıdan gelen bütün etkiler-

den uzak, ulusal ve tarihi seviyemize uygun bir kültürü kastediyorum."[210]

Mustafa Kemal, daha önce Sivas Kongresi sırasında Amerikalı Gazeteci Mr. Brow ile yaptığı söyleşide eğitim konusuna değinmişti. O, bu konuşmasında, Türk Halkının iyi bir eğitim görmesinin ve köylünün okutulmasının gereğinden şu şekilde bahsetmişti: " Türk halkı iyi bir eğitim görmeli ve iyi bir hükümete sahip olmalıdır. Eğitim okul demektir. Türk Köylüsünün pek azı okur-yazardır. Ama, bu köylüler evrime isteklidir. Çocuklarının iyi bir eğitim almasını ve Müslümanlığın değerleri ile donanmasını isterler."[211] Mustafa Kemal'in burada işaret ettikleri gerçekten doğrudur. Medrese eğitimi ve sıbyan okullarının safsata ile uğraşmaya başlaması, İmparatorluğun kuruluşundaki okulların ve hocaların daha sonraları yozlaşması, Arap harflerinin zorluğu yüzünden Türkiye'de okur-yazar sayısı çok azdır. Köylerde ise okul yok denecek kadar azdır. Okullar öğrencilere bu Dünyadan çok öte dünyaya hazırlayıcı nitelikte bilgiler vermekte olup, ders kitapları da aynı düşünce ile hazırlanmaktaydı.

Mustafa Kemal, 1 Mart 1922'de, Meclisin yeni dönemini açarken yaptığı konuşmada, bilgisizliğin yok edilmesi gereğini ifade ettikten sonra, memleket çocuklarını ekonomik ve toplumsal yönden yararlı ve işler kılmak için onlara ön bilgi verilmesini de savunmuştur.[212] O aynı konuşmasında, kadınların erkeklerle aynı eğitimden geçerek yetiştirilmesi gerektiğini de öne sürmüştür. O, yüzyıllardır, hükümetlerin millî eğitim konusunda batıyı ve doğuyu taklit ettiklerini, bu yüzden de cehaletten kurtulunamadığını, köylülerin bu zamana kadar eğitimden yoksun bırakıldıklarını, köylüye

---

[210] Nimet Arsan, **Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri**, Ankara C.II, 1959, s.16-17. A. Vasfi Bingöl, **Atatürk'ün Millî Eğitimimizle İlgili Düşünceleri ve Buyrukları**, Ankara 1970, s.7-10.

[211] İlhan Başgöz, E. Howard Wilson, **Türkiye Cumhuriyetinde Eğitim ve Atatürk**, Ankara 1968, s.235-236. İhsan Sungu, **Atatürk Devri Fikir Hayatı: Tevhid-i Tedrisat İnkılâbı**, Ankara 1981, s.593.

[212] Nimet Arsan, **a.g.m.**, s.229-231.

okuma-yazma öğretilmesinin gerektiğini, Medenîyete ancak eğitim ile ulaşılabileceğini öne sürmüştür.[213]

Mustafa Kemal, Bursa Şark Tiyatrosu'nda öğretmenlere hitaben yaptığı konuşmasında gene ulusal eğitim sorununu dile getirmişti.[214] Mustafa Kemal, 1921 Temmuzu ve 1922 Ekimi arasında ulusal eğitimin şart olduğunu yinelediğine göre, bu düşünce O'nun kafasında eskiden beri vardır ve gerçekleştirmek için o uygun zaman ve şartları beklemektedir. Bu uygun zaman ve şartlar, 3 Mart 1924'te ortaya çıkacaktır.

Mustafa Kemal, 1 Mart 1923'te, Büyük Millet Meclisinin dördüncü toplanma yılını açarken verdiği söylevde, millî eğitim alanında, o tarihe kadar yapılan yenilikleri de dile getirmişti. Mustafa Kemal açılan yeni okullar, giderilen öğretmen eksiklikleri, kitap yazımı seferberliğinden de bahsetmişti. Birde bu sıralarda Telgraf-ı Mekteb-i Ali kurulmuştu. O zamanın şartları düşünülürse bunların sağlanması çok zordu. Bu arada şehit çocuklarına on beş bin kitap gönderilmişti. Mustafa Kemal, Darü'l-fünûn (Üniversite) içinde azımsana-mayacak meslek ve düşünce adamlarının bulunduğunu, üniversitenin doğal bağımsızlığının yapısında serbest mesleklere verdiği yönü, gittikçe eksiksiz duruma getireceklerine değinmiş, kitap yazma ve çeviri yapmanın, ulusal egemenliğin dayanağı ve ulusal kültürün en önemli yayılma aracı olduğunu, bu konuda da üniversite profesörlerinin bu çalışmaya katılacak ilkeleri hazırladığını ifade etmişti. Ayrıca, yurt çocuklarının birlikte ve eşit olarak bilgi ve teknik alanda ilerlemelerin, yüksek öğrenime ve uzmanlığa kadar, eğitim ve öğretimde birliğin şart olduğunu, bu şekilde bütünlüğün sağlanabileceğini vurgulamıştı.[215] Mustafa Kemal, daha önce de konu ettiği ve bir sene sonra uygulanacak olan Tevhid-i Tedrisat ile ilgili bilgileri detaylıca bu konuşmasında ortaya koyarak, ilerdeki çalışmalara ışık tutmuştu.

---

[213] Nimet Arsan: **a.g.e.**, C.I, s.229-230.
[214] Nimet Arsan: **a.g.e.**, s.42-45. Vasıf Bingöl, **Atatürk'ün Millî Eğitimizle İlgili Düşünceleri ve Buyrukları**, s.14-19.
[215] Nimet Arsan, **a.g.e**, s.287.; Vasıf Bingöl, **a.g.e.**, s.20-25.

Mustafa Kemal, dinî öğretim yapan medreselerin Türk eğitimine hiç bir katkıda bulunmayacağına iyiden iyiye inanmıştı. O, yeni nesli, yeni okullarda yetiştirmek istiyordu. 31 Ocak 1923'te, İzmir'de halk ile yaptığı konuşmada, her ferdin dinini, diyânetini, imanını mektepte öğrenmesinin gerektiğini belirtip, medreselerin yerine mekteplerin yer alacağını, Arapça eğitimin zorluklarına değindikten sonra, eğitimin nasıl olması gerektiğini şöylece ifade etmişti:

"Milletimizin, memleketimizin darü'l-irfanları bir olmalıdır. Bütün memleket evladı kadın ve erkek aynı surette oradan çıkmalıdır. Fakat, nasıl ki her hususta alî (yüksek) meslek ve ihtisas sahipleri yetiştirmek lâzım ise, dinimizin hakikat-i felsefiyesini tesahüp edecek (sahip çıkacak) güzide hakiki ulemâ-yı kirâm dahi yetiştirecek müessesât-ı aliyeye mâlik olmalıyız.[216] Mustafa Kemal, mevcut olan eğitim sistemini beğenmemekte, kadın ve erkeklerin eşit olarak yetiştirilmelerini istemekte, yüksek meslek okullarının açılmasını istemektedir ki, bunların hepsi gerçekleşecektir.

1923 yılında eğitimin birleştirilmesi konusunda tartışmalar başlamıştı. Bayan ve Erkek Öğretmen Derneğinin düzenlediği eğitim konferanslarının birinde konuşan Kâzım Karabekir Paşa, eğitimde birlik olmasını, merkezileşmeye gidilmesini açıklamıştı. Mustafa Kemal, 8 Nisan 1923'te Milletvekilleri seçimi dolayısı ile yayınladığı dokuz ilkenin sekizincisinde, ilköğretim düzeyindeki öğretimin birleşmesi gereğini ortaya koymuştu.

Mustafa Kemal, 20 Mart 1923'te Konya Türk Ocağında, sahte alimlere (bilginlere) değil, gerçek bilim adamlarına ehemmiyet verilmesini, kendisinin sahte bilim adamlarının düşmanı olduğunu açıklamıştı.[217]

Mustafa Kemal, hocaların safsatalarına kızıyor, medreselerin yerine okul sisteminin açılması gerektiğini, her fırsatta ortaya koyuyordu.

---

[216] Nimet Arsan, **a.g.e**, s.90.
[217] Nimet Arsan, **a.g.e.**, s.143-146.

Osmanlı İmparatorluğunda gerileme ve yıkılış dönemlerini açan en önemli nedenlerden birisi de, hiç şüphesiz eğitim ve öğretim sisteminin bozuluşu idi. Üstelik, XVII. Yüzyıldan itibaren hiç bilgisi olmayan, henüz yeni doğmuş bebeklere bile " beşik ulaması "adı ile rütbe verip, devlet sisteminin bozulmasına ve ahlâk çöküntüsüne neden olan gerici usullerin İmparatorluğu ne derece zor duruma soktuğunun bilincine Türk toplumu iyice şahit olmuştu. Her türlü yeniliğin alınmasına karşı çıkan bu sahte ulemanın, gelişi güzel ve yanlış bilgilerle halkı aldatmasına, Mustafa Kemal'in niçin kızıp, karşı çıktığı son derece açıktır.

Mustafa Kemal sanat okullarına da büyük ilgi göstermektedir. İlk kez, 13 Şubat 1923'te, İzmir Sanat Okulunu ziyarette, okul defterine, İzmir Sanat Okulunun yeniden canlandırılması tarihinden itibaren büyük canlılık, ümit ve güvenin ortaya çıktığını, bu okulun otuz bir senede yüz sanatçı yetiştirdiğini, ama her sene yüz öğrenci yetiştirseydi, şimdi üç bin sanatçı olurdu diyerek çalışmalarının eksik olduğuna işaret etmişti. 16 Ocak 1924 ve 14 Ekim 1925'te okulda her sene büyük ilerleme olduğunu, bu yüzden de memnunluk duyduğunu ifade etmişti.[218]

Mustafa Kemal, gitmiş olduğu yerlerde öğretmenlere eski köhnemiş yönetimin yanlış yönlerini uzun uzadıya anlatıp, öğretmenlere verdiği önemin üzerinde durmaktaydı. 21 Mart 1923'de Konya'da, 23 Martta Afyonkarahisar'da, ve 14 Ekim 1925'te İzmir Erkek Öğretmen Okulunda, 18 Ekim 1925'te Konya Öğretmenler Birliğinde de bunun üzerinde durmuştu[219].

Mustafa Kemal bir süre Fransız Okuluna gitmişti. Ancak, düşüncesine göre, yabancı okullar görev hudutlarını aşmakta, fennî olmayan propaganda amaçlarını izlemekte ve bunun için de Türkiye'de Türk olmayan halk unsurlarına dayanmakta idiler. Bu düşünce ile, Mustafa Kemal, Merzifon'daki Amerikan Okulunu kapattır-

[218] Hıfzırrahman Raşit Öymen, **Cumhuriyet Eğitimine Geçişte Atatürk'ün Etkisi (Atatürk Konferansları: 1973-1974)**, Ankara 1977, s.195-196.
[219] Nimet Arsan, **a.g.e.**, C.II, s.232-234.

mıştı. Mustafa Kemal, yabancı okulların, başıboş bir eğitime tâbi olmasına taraftar değildi. 29 Ekim 1923'te Fransız Gazeteci Maurice Pernot'nun bazı yabancı okullar için şikâyet olunabileceğini, Merzifon'daki okulun kapatılmasına kimsenin bir şey diyemeyeceğini, ama, Türkiye'de Fransız okullarına karşı siyasî, dinî alanda bir suçlama olmadığını belirtmesi üzerine, Mustafa Kemal, Fransız okullarının çoğunun rahip ve hemşirelerle yönetildiğini, dolayısıyla meslekî bir durumu olduğunu, bu yüzden buralarda dinî propagandanın olduğundan endişe edilebileceğini, gene de Fransız okullarının Türk okullarından farklı ayrıcalıklara sahip olamayacaklarını, Türk yasa ve düzenine aykırı olmadıkça eğitimlerini sürdürebileceklerini, esasen, bu konuların Ankara ve Fransız temsilcileri arasında görüşüldüğünü ve esaslı prensipler üzerinde anlaşılacağını vurgulamıştı[220].

Mustafa Kemal, 1924 Martında eğitimde birleşmenin kararının verilmesi zamanının geldiğine karar verdi. 1 Mart 1924'te, Meclisin ikinci dönem birinci toplantı yılını açarken açıkça eğitim ve öğretimin birleştirilmesinin gerektiğini savundu.[221] Yasa önerisi, Vasıf Çınar ve arkadaşları tarafından hazırlanmıştı. Yasa, madde madde görüşülüp, gerekli değişiklikler yapılarak, kabul edildi. 3 Mart günü, bütün eğitim ve öğretim kurumlarının Maarif Vekâletine (Millî Eğitim Bakanlığı), Şeriyye ve Evkâf Vekâleti ya da özel vakıflarca yönetilen medrese ve okulların da Millî Eğitim Bakanlığına bağlanması, Şeriyye ve Evkâf Vekâleti Bütçesi'nde okul ve medreselere ayrılan tutarın Millî Eğitim Bakanlığına devri kabul edildi.

Bu yasanın Mecliste kabulünden sonra, uygulanması için Millî Eğitim Bakanı Vasıf Çınar Bey görevlendirildi. Vasıf Bey, 11 Mart 1924'te medreselerin hepsinin kapatılması için emir verdi. Ancak, kendisine bu kararından dolayı tahditler yağmakta idi. Tevhid-i efkâr Gazetesi, 3 Mart Kanununda, medreselerin kaldırılmasının yer almadığını ileri sürüyordu. Medreseler, gerçekten Millî Eğitim Bakanlığına devir olunmuştu. Ama, eğitimde de birliğin sağlanması

[220] Nimet Arsan, **a.g.e**, C.III, s.67.
[221] Nimet Arsan, **a.g.e.**, C.I, s.329.

için gerekli işlemlerin yapılması şarttı. Millî Eğitim Bakanlığı da, medreselerden okula elverişli olanlarını derhal okul haline getirileceğini, olmayanların da satılarak parası ile okul yapılacağını duyurmuş ve bu konuda da karar almıştı. Böylece, artık iyice bozulan, çağ dışı kalmış bir kurum daha tarihe karışmış oluyordu. Esasen, halk okul istiyordu. Mustafa Kemal'e bu konuda Karadeniz Gezisi sırasında başvuruda da bulunmuşlardı. Mustafa Kemal, Samsun, Çarşamba demiryolu hattı döşenirken, 21 Eylül 1924'teki inşa törenine konuşurken bunu bizzat kendisi de ifade etmişti: " Halk, köylüler bana her yerde iş programını şu iki kelime ile ihtâr ettiler. Yol, mektep..."[222] Mustafa Kemal de, halkının isteği doğrultusunda hareket etmiş ve gerek okul, gerekse demir yolu yapımına büyük hız vermiştir. Cehaletin ortadan kalkması için öğretmenlere direktifler vermiştir.

Mustafa Kemal yabancı okulların, Türk yasa ve düzeninin dışında eğitim yapmasını arzu etmemekte ve onların sürekli denetlenmesini istemekteydi. Ancak, O, birinci plânda eğitimde birliğin her alanda olmasını arzuluyordu. O, her yenilik konusunda olduğu gibi, gene, cahil ve gerici kesimin kışkırtmalarını sert bir şekilde eleştiriyordu. 1924'te kendisini kızdıran bazı olaylarla karşılaşmıştı. 18 Eylül 1924'te, Rize'den ayrılırken, bir hoca heyeti kendisine medreselerin açılmasını önerince çok kızmış ve "mektep istemiyorsunuz! Halbuki, millet onu istiyor, artık bu zavallı millet, bu memleket evlâdı yetişsin! Medreseler açılmayacaktır; millete mektep lâzımdır." diyerek çağ dışı sistemlere geçilemeyeceğini ortaya koymuştu.[223]

Mustafa Kemal, 25 Ağustos 1924'te, toplanan Muallimler Birliği üyelerine verdiği çayda, erkek ve kız öğrencilerin eşit olarak eğitim ve öğretimden yararlanmaları gerektiğine de dikkat çekmişti.[224] Mustafa Kemal'in düşüncesine göre, hem erkek, hem de kız

---

[222] Nuri Onat, **Gazi Mustafa Kemal 'in Sonbahar Gezileri**, s.99.

[223] Nuri Onat, **a.g.e.**, s.86; Kemal Arıburnu, **Atatürk'ten Hatıralar**, Ankara 1976, s.231,250.

[224] **Atatürk Devri Fikir Hayatı** (Hazırlayanlar: Mehmet Kaplân, İnci Enginün, Zeynep Kerman, Necat Birinci, Abdullh Uçman), Kültür Bakanlığı Yayını. Ankara 1981, s.1-2: Vasfi

öğrenciler ekonomik hayata etki edecek şekilde yetişmeli ve yeni Türkiye Cumhuriyetinin ekonomik bakımdan yükselmesine yardımcı olmalıdırlar.

Mustafa Kemal, 22 Eylül 1924 günü, Samsun'da Öğretmenler Birliği'ni ziyaretinde, öğretmenlerin yaptığı konuşmaları dinledikten sonra, eğitimin önemine ve ulusal eğitimin özelliklerine değinmiştir: "... Baylar, eğitim sözcüğü yalnız olarak kullanıldığı zaman, herkes kendince düşünülen bir anlama çeker. Ayrıntıya girişilse, eğitimin amaçları, hedefleri çeşitlenir. Örneğin dinsel eğitim, ulusal eğitim, uluslar arası eğitim. Bütün bu eğitimlerin hedef ve amaçları başka başkadır. Ben burada yalnız yeni Tür Cumhuriyetimizin yeni kuşaklara vereceği eğitimin ulusal eğitim olduğunu kesinlikle söyledikten sonra, ötekiler üzerinde durmayacağım.... Baylar, ulusal eğitimin ne demek olduğunu bilmekte artık hiçbir karışıklık kalmamıştır, kalmamalıdır. Bir de eğitimi temel aldıktan sonra, onun dilini, yöntemini, araçlarını da ulusal yapmak istenilen dimağları, bir yandan da paslandırıcı, uyuşturucu düşsel bilgilerle doldurmaktan dikkatle çekinmek gerekir."[225] Mustafa Kemal, 1924 yılının Martında gerçekleştirilen eğitimde birlik devriminden sonra, ulusal eğitim hedeflerini böylece geniş ve açık bir şekilde belirlemekte, eğitimin dil, yöntem bakımından da ulusal olmasının gerekli olduğunu ve medresenin dışında bu eğitim ile akılların daha çok gelişeceğini vurgulamakla ilerisi için atılacak adımların ne olması gerektiğini ortaya koymaktadır. Böylece, O, 16 Temmuz 1921 Maarif Kongresinde[226] ve 1 Mart 1924'te, mecliste yapmış olduğu konuşmalarında[227], eğitimin millî olması, hurafelerden (boş inanlardan) uzak kalınması düşüncelerini, 1924 Eylülünde Samsun'da da yinelemiştir. 6 Ekim 1924'de Kars Numüne Mektebinde söylediği söylevde, medreselerin zararını açıkça dile getirmekteydi ve "Bir zamanlar medre-

---

Bingöl, **Atatürk'ün Millî Eğitimimizle İlgili Düşünce ve Buyrukları**, İstanbul 1984, s.27; **Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri**, C.II, s.173.

[225] Vasfi Bingöl, **a.g.e.**, s.31-38; Nuri Onat, **a.g.e.** s.108-109; **Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri**, C.II, s.193-199.

[226] Nimet Arsan, **Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri**, C.II, s.16.

[227] Nimet Arsan, **a.g.e**, C.I, s.329.

seleri yaşatan, Türk'e büyük felaketler getiren bilgisizlik ve bağnazlık yüzünden iyi düşünülemiyor, pek çok genç dimağlar zehirleniyor, gerçeği gören aydın ve temiz fikirliler ise baş kaldırıyor ve taşkınlık yapıyordu... O uğursuz kara günler ve kara güçlerin" Cumhuriyet döneminde yerlerinin olamayacağına işaret etmekteydi.[228]

Mustafa Kemal'in anlayışına göre, Maarif Vekâleti (Millî Eğitim Bakanlığı), toplumun sosyal ve medenî değerlerini yükseltecek ve iktisadî kuvvetini artıracak vatandaşlar yetiştirmeli ve bunun için her türlü fedakârlığı yapmalıdır. O, 23 Ekim 1927'de, Cumhuriyet Halk Fırkasının ikinci kongresinin kapanışı nedeni ile yaptığı konuşmada bunu şu şekilde ifade etmişti . " Maarifin millî, lâik ve tek mektep esasına müsteniden olması umdemizdir. Terbiyede hedefimiz Millî cemiyetin medenî ve ictimai kıymetini yükseltecek ve iktisadî kudreti artıracak vatandaşlar yetiştirmektir." Bunun için kolaylık olması amacı ile ilkokulun parasız, ama zorunlu olması ilkesi de getirilmiştir.[229]

Tevhid-i Tedrisat ile yeni eğitime geçildikten sonra, medreseler de kapatılmıştı. Süleymaniye Medresesi yerine, İstanbul Darü'l-fünûnunda (Üniversitesinde) bir İlahiyat Fakültesi kuruldu. İdadiler ise liseye çevrildi. Askerî okullar, 22 Nisan 1925'te, Millî Savunma Bakanlığına bırakıldı.

Türk kızları yüzyıllardır, o da çok sınırlı olarak, eğitimden nasiplerini zorlukla alabilmişlerdi. Okuyan kız sayısı azdı. Ulusal bağımsızlık savaşı yıllarında yirmi, yirmi beş kişilik bir kız grubu, erkeklerle eşit okumak için mücadele verdiler. Ayrı sınıflarda okumak istemediler ve mücadelelerinde de başarılı oldular. Önce, Fen-Edebiyat Fakültesinde, 1921-1922'de Hukuk Fakültesinde, 1922-1923'de Tıp Fakültesinde karma eğitim yaygınlaştı. Türkiye'deki sanayi okulu sayısı 1925'te on üç, on dört idi. 2 Eylül 1925'te, sanayi okullarında yeni düzenlemelerin yapılması, gereksiz derslerin

[228] Nuri Onat, **a.g.e.**, s.133.
[229] **Babalık (Konya)**, 25 Teşrin-i evvel (Ekim) 1927, Sayı: 2527.

kaldırılması ile[230] modern ve çağdaş eğitime geçişte büyük adım atıldı.

B. Üniversitenin Gelişimi

Darü'l-fünûn'un İlâhiyat Fakültesi, 7 Mayıs 1924'te açılmıştı. 1923'te Harbiye Nezareti Binası, Darü'l-fünûn'a verilmiş, 1924'te Hukuk, Edebiyat ve İlâhiyat Medreseleri (Fakülteleri) buraya taşınmıştı. Hukuk Fakültesi'ni bitiren kızların avukatlık yapmalarının bir sakıncası olmadığı ve Cumhuriyetin gerçek dayanağının Darü'l-fünûn olduğu da açıklanmıştı. Böylece, Mustafa Kemal Paşanın bütün istekleri yerine getiriliyordu. Kadınlar da, artık erkekler gibi çalışabilecekler idi. 1924'de, üniversite hocalarının üniversitenin dışında görev almamaları kabul edildi.

Son zamanlarda, Darü'l-fünûnun (Üniversitenin) özerkliğinin kaldırılması ve Millî Eğitim Bakanlığına bağlanması, hatta buranın tümden kapatılıp, Avrupa'ya öğrenci gönderilmesi isteniyor, Meclise önergeler veriliyordu. Bakanlık, üniversite hocalarının bilimsel eserler vermesini istiyordu. 1925 yılında Hukuk ve Tıp fakülteleri öğrencilerinin arasında çıkan kavga sorunu Mecliste de tartışma konusu olmuştu. Eleştirilerden sonra, Darü'l-fünûn Emini (Rektörü) İsmail Hakkı Bey Eminlikten istifa etmiş, Maarif Vekili (Millî Eğitim Bakanı) Şükrü Bey, üniversitede incelemeler yapmış, kısa zamanda Darü'l-fünûnun gelişeceğine inanmıştı.[231] Şükrü Beye göre, Milletin medenî yeteneğini ve hayat kudretini en yüksek derecede üniversiteler temsil ettiğinden, onları, diğer Avrupa üniversitelerinin seviyesine çıkartmak lâzımdır. 21 Nisan 1924'te yasa ile hükmî şahsiyetini kazanan ve 7 Ağustos 1925'te İstanbul Darü'l-fünûn'u

---

[230] **Açıksöz Gazetesi (Kastamonu)**, 3 Eylül 1925, Sayı:1450. İkinci Meşrutiyet döneminde de kızların eğitimi ele alınmışsa da, meslek sahibi olmak için eğitim görmedikleri gözlenmiştir. Üniversitede dahi Tıp Bölümüne kız öğrenci alınmamaktaydı. 1922- 1923'de Türk kızları askerî okulların dışında bütün öğretim kollarında okumaya hak kazanmıştır. Bak. Afet İnan, "Çağdaşlaşmada Kadın Hakları" **Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi**, Sayı: 2, Ankara.1985, s.332-333.

[231] Mahmut Goloğlu, **a.g.e.**, s.88-89.

Nizâm-nâmesi ile de ilmî muhtariyetini kazanan üniversite önemli aşamalar yapmaya başladı. 1926'da, üniversitede bazı düzenlemeler yapıldı ve yüksek okullara lise mezunu olmayanların alınmaması, doktor mühendis gereksinimi fazla olduğundan, yalnızca bir yıl için buralara lise çıkışlı olmayanların sınavla alınmasına karar verilmişti. Böylece, 1863'te ilk kez İstanbul Darü'l-fünûn'u adı ile açılan, ancak eğitimi sürekli olmayan, 8 Şubat 1870'de resmen yeniden açılan , ama, gene dar görüşlülerin muhalefeti ile bir yıl sonra kapatılan, 19 Ağustos 1900'de yeniden açılan ve 1908 Meşrutiyeti ile beş şube halinde çalışmalarını sürdüren İstanbul Darü'l-fünûnu 1925'te bilimsel özerkliğine kavuşabildi.

1925'te medreselere fakülte adı verildiği gibi, 1928 Nisanında fakültelerdeki bazı derslerin kürsüye çevrilmesi uğraşısı başarılı olmuş ve bunun sonucu, Edebiyat Fakültesi'nde bazı yeni kürsüler kurulmuş, Tıp Fakültesinde ise bazı dersler kürsüye çevrilmiştir. 1932'de yabancı uzman profesör Malche'nin raporu ile Darü'l-fünûn kaldırıldı ve 1 Ağustos 1933'te, yerine modern İstanbul Üniversitesi kuruldu .

Ankara'da 1925'te kurulan Adliye Hukuk Mektebi, 1935 kurulan ve 5 Kasım 1936'da İstanbul'dan Ankara'ya nakledilen Siyasal Bilgiler Okulu, 9 Ocak 1936'da açılan Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi,1943'te Fen, 1945'te Tıp fakülteleri birleştirildi ve aynı sene Ankara Üniversitesi kurulmuş oldu.

C. Lâtin Harflerine Geçiş

Lâtin harfleri konusundaki tartışmalar Osmanlı döneminde başlamıştı. 1862'de Münif Paşa, Lâtin yazısından bahsederken, 1869'da Hayrettin Paşa da, Lâtin yazısının alınmasından söz etmekteydi. Münif Paşa ile Ahund- zâde Feth Ali'nin harflerimizi düzenleme konusundaki düşüncelerinden beş altı sene sonra, 1869'da, Londra'da Namık Kemal ile Melkum Han arasında Lâtin harflerinin okuyup, yazmayı kolaylaştırdığına dair tartışmalar oldu-

ğunu görmekteyiz. Namık Kemal, Lâtin harflerini kabul etmemekle birlikte, Arap harflerinin ıslâhını kabul etmekteydi. Osmanlı İmparatorluğunda, Arap harflerinin yerine Lâtin Alfabesinin konulması düşünülürken, 1878'de Türk- Rus savaşı çıkmış, bundan sonra, Arnavutların kendi harflerini kullanmaya başlamalarının da, bu tartışmada etkili olduğu göze çarpmıştır.[232]

Büyük Millet Meclisinin kurulmasından sonra, yazının Lâtinleştirilmesi fikri ilk kez, 1923'de İzmir yapılan Türkiye İktisat Kongresi'nde ortaya atılmıştır. Burada, eski yazının güç ve geç öğrenilmesi, bir harfin çeşitli şekillerde yazılması, yabancıların bu yüzden Türkçeyi öğrenememeleri gibi iddialar ortaya atılmıştır. Ancak, buna karşı da büyük tepkiler oldu. Bu şekilde bir hareketin sonunda, İslâm Dünyası'nın Türkiye'ye sırt çevireceği, bunun İslâmlığa aykırı bir eylem olacağı, Lâtin harflerinin Türkçeye uymadığı, yüzyılların ürünü olan yazı yapıtlarının yok olacağı, toplumda anarşi ve karışıklıkların çıkacağı öne sürüldü.

Devrim yolunda başlayan hareketlerin önlenmesi olanaksızdı. XIX. Yüzyılın başlarından itibaren bu konuda çalışmalar hızlanmıştı. 1908'de "Istılâhat-ı ilmîye Encümeni" (Bilimsel Terimler Kurulu) adı altında dört encümen kurulmuştu. Bilimsel Terimler Encümeni üyeleri arasında Baban-zâde Naim, Ziya Gökalp, İsmail Hakkı (Baltacıoğlu), Rıza Tevfik (Bölükbaşı) da vardı.

Nezaretin resmî encümenleri dışında "Islâh-ı hurûf Cemiyeti (Harfleri Düzeltme Derneği)" gibi özel dernekler de kurulmuştur. Ama, gene de Lâtin harflerinin kabul edilmesi fikrine karşın bu tarihlerde sert bir tepki mevcuttu.

---

[232] 19. Asrın ikinci yarısından itibaren Türk aydınlarını meşgul eden Alfabe meselesinin geçirdiği safhalar için bkz. Mustafa Canpolat, **Arap Yazılı Türk Alfabesinin Gelişmesi**, Harf Devriminin 50. Yıl Semineri Ankara 1981 s.52-53; Fevziye Abdullah Tansel, "**Arap Harflerinin Islahı ve Geliştirilmesi Hakkında İlk Teşebbüsler ve Neticeleri(1862-1884)**, Ankara 1953; **Belleten**:16, s.223-225. Aynı makale Belgelerle Türk Tarihi Dergisinde de yayınlandı: İstanbul 1985, sayı.9-10, s.17-22. Mustafa Ergün: **Atatürk Devri Türk Eğitimi**, Ankara 1982, s87-88; M. Şakir Ülkütaşır, **Atatürk ve Harf Devrimi**, İstanbul 1998, s.16-21 (Cumhuriyet Yayını); Muhammet Erat, **Türk Basınında Alfabe Meselesi (1862-1918)**, İ.Ü. Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 1991.s.13-73.

Birinci Dünya Savaşı (1914-1918)'nda, biraz önce " Ordu Elifbası "Hatt-ı Cedid", "Enver Paşa Yazısı" gibi adlarla Lâtin yazısı kullanılmış, ama vaz geçilmişti.

İkinci Meşrutiyet Dönemi içinde Hüseyin Cahit (Yalçın), Abdullah Cevdet, Celâl Nuri (İleri) yeni bir Türk alfabesi vücuda getirilmesi için çalışmalar yapmışlardı.

İlk resmî girişim, 1909'da Maarif Nezaretinde "İmlâ Komisyonu" ile yapıldı. Yarı resmî girişim Recai -zâde Ekrem Beyin öncülüğünde 1911'de kurulan " Islâh-ı Hurûf Cemiyeti" ile gerçekleşti. Bu cemiyetten sonra, 1912'de "Islâh-ı Hurûf Encümeni" adlı bir dernek daha kuruldu. Ispartalı İsmail Hakkı, Hüseyin Kâzım Kadri, Kılıç-zâde Hakkı Lâtin harflerini savundular.[233]

12 Eylül 1922'de Ahmet Emin Yalman, Ebuzziya Velid, Hüseyin Cahit (Yalçın) ile Yakup Kadri (Karaosmanoğlu) ve İstanbul gazete temsilcileri İzmir'de Atatürk ile görüşmüşler, Hüseyin Cahit'in "Niçin Lâtin yazısın almıyoruz?" Sorusuna Atatürk "Zamanı daha gelmemiştir" karşılığını vermiştir. Türkiye İktisat Kongresi'nde de bunun tartışma konusu olduğuna değinmiştik. İşçi delegelerinden Nazmi ve iki arkadaşı Kâzım Karabekir Paşaya " Lâtin harflerinin kabulü" hakkında önerge vermişler, başkan Karabekir Paşa, bu İslâm birliğini bozar diye karşı çıkmıştı.[234]

1924'te, Türkiye Büyük Millet Meclisinde bir üye Arap yazısının Türkçeye uymadığını söylediği zaman, sert protestolarla karşılaştı. Hatta, Lâtin harflerini kötülemek için dinsiz olarak tanınan Dr. Abdullah Cevdet'e karşı Tevhid-i Efkâr Gazetesi tarafından bir kampanya bile başlatıldı. Gerçek amaç, Abdullah Cevdet değil, O'nu görüşmek için Ankara'ya çağıran Mustafa Kemal idi.

Türk düşün okulunun en ileri gelenleri bile bu tarihlerde Lâtin harflerinin alınmasına karşı idiler. Necip Asım, 1924'te, Arap harflerinin ulusal yapının önemli bir öğesi olduğunu ileri sürmekteydi.

---

[233] Erat, a.g.t., s.74-163.
[234] M Şakir Ülkütaşır, a.g.e., s.41-41

Fuat Köprülü de, Arap harflerinin Millî kültüre aykırı olduğunu ileri sürmüştü. Aynı düşün okulundan Ayvaz İshaki, Arap yazısının yetersizliğini kabul etmekle birlikte, Lâtin harflerini almanın yerine, Arap yazısının ıslâhını öne sürmekteydi.[235]

1926 yılındaki tartışmalarda Akşam Gazetesinin düzenlediği "Lâtin harflerini kabul etmeli mi, etmemeli mi?" anketi bu konuda kamuoyu oluşmasına yardımcı oldu. Türk Yurdu ve Millî Mecmua dergileri yeni harflerin karşısında idi. 1924'ten beri, başta Hüseyin Cahit(Yalçın) olmak üzere, Lâtin harflerini savunanların sayısı ve yazıların sürekli arttığını görmekteyiz.[236]

Falih Rıfkı'nm bir yazısından anladığımıza göre, bir süreden beri, Ankara'da şimdiki harfler yerine, Lâtin harflerinin kabul edilmesi lehinde bir akım vardır, ama bir çalışmanın olmadığı da söz konusu edilmektedir. Bu esnada, Moskova'dan gelen bir telgraf Bakü Türkiyat Konferansı'nın Lâtin harfleri lehine karar vermiş olduğunu bildirmektedir. Bu karar Türkistan için çok önemlidir. Bu sıralarda Lâtin harflerinin lehinde ve aleyhinde konuşmalar yaygındır.[237]

20 Mart 1926'da, Türkiye Büyük Millet Meclisinde, Lâtin harfleri konusu gene tartışıldı. Millî Eğitim Bakanı Necati Bey, Mecliste bir sözlük hazırlanması ve Maarif Teşkilât-ı Esâsiyesi ile ilgili olarak yaptığı konuşmada, Lâtin harflerinin devletin siyasî işi olduğunu, bunun Mecliste konu edilemeyeceğini belirterek yeni tartışmaların önüne geçti: "Burada bir arkadaşım Lâtin hurûfu (harfleri) meselesinden bahis ettiler. Heyet-i aliyenize arz ederim ki, Lâtin hurufu meselesi doğrudan doğruya devletin siyasî meselesidir. Deruhde ettiğim meselenin başından nihayetine kadar ihtiyaca-

---

[235] Niyazi Berkes, **Türkiye'de Çağdaşlaşma**, Ankara 1973, s.486-487.

[236] Agah Sırrı Levent, "Lâtin Harfleri Meselesi", **Belgelerle Türk Tarihi Dergisi**, sayı.9, İstanbul 1985, s.26-29. Lâtin harfleri ile ilgili tartışmalar için bkz; Zeki Arıkan "Türk Yazı Devrimi ve İzmir Basınına Yansıması" **Boğaziçi Üniversitesi Konferansları**, İstanbul 1981,s.5-7.

[237] **Hakimiyet-i Millîye (Ankara)**, 12 Mart 1926, No.1683.

tımıza mutabık olduğuna kanaat etmezsem ve onun etrafında tatbikatımı yapmazsam o meseleyi kabul etmem."[238]

Necati Beyin bu sözünün alkışlarla karşılanması, Mecliste o tarihlerde Arap harflerinin korunması yolunda büyük bir eğilimin olduğunu göstermektedir. Mustafa Kemal de, bu durumu iyi tespit ettiği için, Lâtin harflerinin kabulü meselesini daha ileri bir tarihe bırakmıştı.

1927'de, Türkiye'de genel nüfus on üç milyonu aştığı halde, okuma-yazma bilenlerin sayısı 1.111.000 olup, okuma-yazma oranı nüfusa göre yüzde 10.6 idi.[239] Bu da, Arap harflerinin Türk halkı tarafından tam benimsenmediğini göstermektedir.

Mustafa Kemal 1927 yılında yazı inkılâbına karar verdi. Millî Eğitim Bakanlığından Lâtin alfabesinin kabulü için gerekli hazırlıkları yapması yolunda istekte bulundu.

1927 Aralıkı ile 1928 Mayısı arasında Cevat Emre, Mustafa Kemal'in görüşlerini yansıtan bir seri yazı yazmıştı. 8 Ocak 1928'de, Ankara Türk Ocağında Adalet Bakanı Mahmut Esat (Bozkurt) Lâtin harflerinin ulusal dili güzelleştireceği konusunda bir konferans verdi. Bir hafta sonra, Raif Paşa zâde Fuat ve Hamdullah Suphi (Tanrıöver) Lâtin harflerinin benimsenmesini ileri sürdüler. Bu arada " Paris Panayırı" adlı filmin Türkçe alt yazıları Lâtin harfleri ile yazılmıştı. Rıza Nur da "Oguznameyi" İskenderiye'de Lâtin harfleriyle bastırmıştı.[240] Rakamların Lâtinleştirilmesi, yazı inkılâbının önemli adımlarından biri oldu. 25 Nisan 1928'de, Milliyet Gazetesinde Lâtin harflerinin kabulü konusunda ilerlemelerin olduğu açıklanıyordu.

Lâtin harflerini kabul etmek isteyenler şu gerekçeleri öne sürüyorlardı: Yazımız güç öğreniliyor. İmlâmız kararlaştırılamıyor. Yabancılar dilimizi harflerin güçlüğünden dolayı öğrenmeye rağbet

---

[238] **Hakimiyet-i Millîye (Ankara)**, 21 Mart 1926, Sayı.1692.
[239] Yücel Özkaya, **Türk İstiklâl Savaşı ve Cumhuriyet Tarihi**, Ankara 1981, s.189.
[240] M. Şakir Ülkütaşır, **Atatürk ve Harf Devrimi**, İstanbul 1998, s.59.

etmiyor. Az çok öğrenim görenler bile bir makaleyi yanlışsız okuyamıyor.

Lâtin harflerini istemeyenler ise şu teorileri ortaya atıyorlardı. Lâtin harfleri ile daha önce bir satır olan yazı iki satır olacaktır. İlmî bir encümen ile bir imlâ esas alınabilir, harflerin değişmesine gerek kalmaz. Yabancılar mecbur kalırsa İngilizce gibi bizim yazımızı da öğrenir. Halk Edebiyatı ile Divan Edebiyatı arasında da fark vardı. Lâtin harfleri bunu kapatabilir mi? Zeki Velidi Togan, Halit Ziya, Necip Asım (müderris), Veled Çelebi (dilci), yazar Ali Canip (Yöntem), pedagog-edebiyatçı İbrahim Alaaddin (Gövsa) Arap harflerini savunmuşlardı.[241]

Alfabe Komisyonu, 25 Haziranda 1928'da, Bakanlar Kurulu'nun onaylaması ile kuruldu ve ilk toplantısını 26 Haziranda Mustafa Kemal'in başkanlığında yaptı. Dil Encümeni Fransız, Alman, İngiliz, İtalyan, Macar alfabelerini inceledi. Mustafa Kemal, çağdaşlaşmanın önemli adımlarından birinin harf inkılabı olduğunu biliyor, halkını bu konuda aydınlatmak ve inkılâbı gerçekleştirmek amacı ile çeşitli çalışmaların içine giriyordu. Halkın arasına katılarak, onlara Lâtin harflerini öğretmeye çalışan Mustafa Kemal, halkının bu konudaki başarısından dolayı büyük bir memnunluk duyuyor ve her fırsatta bunu ifade ediyordu. 1 Haziran 1928'te uluslar arası rakamlar kullanılmaya başladığında da bu inkılâp hemen benimsenmişti.

Dil Komisyonu, Ağustos başında kırk bir sayfalık elifba raporunu Mustafa Kemal'e verdi. Komisyonun bu olumlu raporu üzerine Mustafa Kemal, 8 Ağustos 1928'te Sarayburnu'nda halka harf inkılâbını duyurdu.[242] Mustafa Kemal, bu konuşmasında yeni Türk harflerinin çabuk öğrenilmesini ve herkese öğretilmesini de istemişti. Mustafa Kemal'in bu konuşması çok yararlı olmuştur. Ko-

---

[241] M.Şakir Ülkütaşır, **a.g.e.**, s.49-51.

[242] **Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri**, C.II, s 251-253. "Türk Yazı İnkılâbı", **Belgelerle Türk Tarihi Dergisi**, Sayı: 9-10, s.40-41. Söylev ve Demeçler'de bu tarih 8 Ağustostur. Ancak, Bilal Şimşir 9-10 Ağustos olarak verir. Bilal Şimşir, **Türk Yazı Devrimi**, Ankara 1992, s.160-161.

nuşmanın hemen arkasından, Türk Basını Lâtin harfleri lehinde yazılar yazmaya başlamış, arkasından da herhangi bir kanun zorlaması olmadan Lâtin harfleri ile yayın yapmaya başlamıştır.

Mustafa Kemal, 23 Ağustos 1928'de Tekirdağa gitmiş, Tekirdağlıların şimdiden yeni Türk harflerini öğrenip, yazmalarından dolayı memnun olmuştu. Bu konuda, 25 Ağustosta Anadolu Ajansı Muhabirine bir de demeç vermişti.[243] Ancak, iki hafta gibi kısa bir süre içinde yeni harflerin Tekirdağ halkı tarafından okunup, yazılabilmesi, Türk halkının bu harflere ne kadar yatkın olduğunu göstermesi bakımından önemlidir.

Mustafa Kemal, harf inkılâbında halkına güvenmesinde haklı çıkmıştır. Türk halkı gerçekten de umulmayacak kadar kısa zamanda, yeni harfleri öğrenmeye, yazmaya başlamıştır. Bu konuda, basın ve öğretmenler Türk halkı ile bütünleşmiş, Mustafa Kemal'in istekleri doğrultusunda hareket etmişlerdir.

Mustafa Kemal, harf inkılâbına ve onun tutunmasına bütün varlığı ile sarılmıştır. Dersler, Dolmabahçe Sarayında verilmeye başlanmıştır. 11 Ağustosta verilen ilk derse, Mustafa Kemal, Milletvekilleri ve ileri gelenler katılmıştı. 16 Ağustos 1928'de, Cumhuriyet Halk Fırkası Merkezinde yapılan toplantıda her mahallede bir dershane açılması kararlaştırılmıştı. Mustafa Kemal baş öğretmen sanını aldı. Türk Basını artık yeni harflerle yayın yapıyor, bütün çalışmalardan halkı haberdar ediyordu. Gazeteler yeni harflerle olan imlâ esaslarını da yayınlamaktaydılar. Türkiye'nin bütün şehir ve kasabalarının halkı büyük bir hızla yeni harfleri öğrenmeye başladı. Mustafa Kemal, yeni Türk harflerinin kabulü nedeniyle Millî Eğitim Bakanı Necati Beye, 28 Ağustos 1928'de, yeni Türk yazısını öğrenmek ve öğretmek konusunda ülkenin her yanında sarf edilen büyük çalışmadan dolayı duyduğu memnuniyeti dile getirerek, kendisine teşekkür etmişti. Dolmabahçe'de 29 Ağustosta yapılan ders-

[243] **Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri**, C.III, s.82-83.

te, Gazi, Türk Milletinin nihayet kendi harflerini bulduğunu belirtmişti.[244]

Mustafa Kemal'in, harf inkılâbı sırasında gösterdiği olağanüstü çalışması, şevki herkesi sarıyor ve herkes bu konuda gücünün yettiği kadar çalışmak yoluna gidiyordu. Nitekim, Millî Eğitim Bakanı

Dolmabahçe Sarayında yeni harfler konusundaki konferansta (29 Ağustos 1928). Soldan sağa: Şükrü Kaya, Kâzım Özalp, Gazi Mustafa Kemal, İsmet İnönü.

Necati Beyin Vakit Gazetesine, 14 Ağustos 1928'de verdiği beyanatta " Ben Cumhurbaşkanı hazretlerinin bu hususta gösterdiği çalışmalar karşısında hakikaten utandım. Ancak, bütün teşkilâtımızla beraber O'na yetişmeye, O'nun bu hususta açmış olduğu yolda gayret sarf ederek muvaffak olacağımıza inanıyoruz" demesi bunun en

[244] Niyazi Ahmet Banoğlu, **Atatürk'ün İstanbul'daki Hayatı**, c.II, İstanbul 1974, s.230-234.

açık delilidir. Mustafa Kemal, harf inkılâbı konusunda gerçekten de herkesten fazla çalışmakta ve çevresindekilere bu konuda örnek olmaktadır. O çeşitli yerlere giderek, buralarda halkın içine girerek, onlara dersler vermekteydi. O, gezilerinde Türk halkına henüz yasalaşmayan Türk harflerini benimsetmeye çalışıyordu. 1 Eylülden 21 Eylüle kadar, daha önce söz konusu ettiğimiz Çanakkale, Maydos, Gelibolu, Malatya, Sinop, Samsun, Sivas, Kayseri gezilerinde verdiği derslerle halkı aydınlatmıştı[245].

L'Illustration dergisinin 13 Ekim 1928 tarihli sayısının kapağında Başöğretmen Atatürk'ün Türk harflerini tanıtan bu fotoğrafı yer almıştır.

[245] M.Rauf İnan, "Yazı Değişimi", **Harf Devrimi 50.Yıl Sempozyumu**, Ankara 1981, s.175.

Mustafa Kemal, harf inkılâbının yerleşmesinde öğretmenlere büyük görev düştüğünü biliyor, her fırsatta da bunu belirtiyordu. Öğretmenler de, Gazi'nin direktifleri doğrultusunda hareket etmekteydiler. Nitekim, Ankara Öğretmenler Derneği'nin dördüncü kongresinde öğretmenler yeni harfleri öğretmek için ant içmişlerdi.[246]

Baş öğretmen Mustafa Kemal, harf inkılâbının 26 Ağustos Zaferinden daha yüksek sonuçlar doğurarak, Türk gelişmesini hızlandıracağına inanıyordu. 26-27 Ağustos gecesi Marmara'da yat gezisinde verdiği nutukta bunu şöyle ifade etmişti:

"Bu kuvvetli hatırama güvenerek beyan edebilirim ki, bugün yeni Türk harfleriyle cehalete karşı açtığımız mücadelenin, yarın millet için 26 Ağustos Zaferinden daha yüksek ve geniş saadet neticeleri getireceğini muhakkak görüyorum."[247] Öğretmenler kadar Milletvekilleri de, halka yeni harfleri öğretmek için gayret göstermekteydiler. Mustafa Kemal, bundan büyük bir memnunluk duymaktaydı. Bu yüzden de, O, Karadeniz havalisi mebuslarının halka yeni harfleri öğretmek için gösterdikleri çabadan dolayı duyduğu memnunluğu 14 Eylül 1928'de ifade etmişti.[248] 16 Eylülde ise, İstanbul Belediye Başkanı'na verdiği demeçte, İstanbul halkının yazı inkılâbının başlamasından bu yana yeni harfleri öğrenmek için gösterdiği çalışmaya yakından şahit olduğunu, bu konuda İstanbul basınının ve fikir dünyasının kıymetli kişilerinin yardımından büyük memnunluk duyduğunu açıklamıştır.[249]

Türk Basını, Mustafa Kemal'in yolundan gitmekte, henüz resmen yasa çıkmadığı halde, yeni harflerle basılan sayfa adetlerini artırmaya başlamıştı. İstanbul Üniversitesi, yeni harfleri destekleyen konferanslar vermeye, devlet daireleri yeni harflerle yazmaya, dilekçeler yeni harflerle verilmeye başlandı. Mustafa Kemal, gazete-

---

[246] **Tarih.IV**, Türk Tarih Cemiyeti Yayını, İstanbul 1931, s.175.
[247] Rauf İnan, **a.g.m.**, s.175.
[248] Sadi Borak- Utkan Kocatürk, **Atatürk'ün Söylev Demeç, Tamim ve Telgrafları**, C.V, s.162.
[249] **Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri**, C.III, s.84.

lere mektuplar yazarak, konuşmalar yaparak, onlara Türk harflerinin öğretilmesinde yardımcı olmalarını istiyordu.

Mustafa Kemal, gittiği yerlerdeki dershanelerde, bahçelerde, hükümet binalarında vilâyet ileri gelenlerini, öğretmenleri, halkı sınava tabi tutmakta, ders verdikten sonra, sohbetlerde bulunmaktaydı. Mustafa Kemal, özel treni ile Samsun'dan Amasya'ya hareketle, Amasya İstasyonu'nda, Tokat Vilâyet Binası'nda, Sivas hükümet Meydanında, Şarkışla'da, Kayseri Fırka Binası önünde halka ders vermeyi, sınav yapmayı sürdürmüştü. Sivas'ta hükümet Meydanı'nda kurdurduğu kara tahta etrafında pek çok kişi vardı. Dersler sırasında Belediye Başkanı Hayri Beyin sekiz yaşındaki oğlu Karahan imlâyı doğru yazıp, yanlışsız okuyunca, Mustafa Kemal bundan pek memnun kalmış, kendisine hediyeler vermişti.[250]

Başbakan İsmet (İnönü) Paşanın da bu konuda yoğun çalışmalarının olduğunu görmekteyiz. İsmet Paşa, Ankara İstasyonu'nda "Öğretmen olarak gidiyorum" diyerek gittiği Malatya'da köy köy dolaşarak Mustafa Kemal'in yeni harfleri öğretmek için gösterdiği çabaya dikkat çekerek, halkın iki hafta gibi kısa sürede yeni yazıyı öğrendiğine işaret etmiştir. İsmet İnönü, 11 Eylül 1928 günü Malatya'da bu düşüncelerini şöyle dile getirmekteydi:

"...İnsanlar göreneğe o kadar bağlıdırlar ki, görenekten ayrılıp hayırlı ve kat'î bir karara varabilmek için Türk devletinin, büyük Gazi gibi türlü türlü tecrübeler ve badireler içinde milletin hayatiyet ve kudretinin özü gibi yetişmiş ve devlet reisi olduğu halde, köy köy dolaşıp alfabe hocalığı edecek kadar çalışkan, azimkâr ve fedakar bir reisi olmak lâzımdır....İhtiyar kadınlarımız ve analarımız kendilerine şimdiye kadar zindan kesilen kağıt çizgilerinin söz söyleyen nurlu işaretler haline geldiğini görünce sevinçlerinden şaşırıyorlar. Altmış senelik ömürlerinde esrarlı bir tılsım gibi gözleri korkutan okuyup, yazmanın yeni harflerle iki hafta içinde yüzlerine

[250] M. Şakir Ülkütaşır, **Atatürk ve Harf Devriml**, İstanbul 1998, s.90-91.

gülen sevimli bir peri olduğunu anlamak hakikaten sevindirecek bir hadisedir..."[251]

Yazı devrimi ile ilgili olarak yapılan çalışmalar, İstanbul ve Ankara'dan başka, İzmir'de de geniş ölçüde basında konu edilmiştir. Konu, İzmir basınında uzun uzadıya tartışılmıştır. Anadolu Gazetesi, Atatürk'ün Sarayburnu'ndaki söylevini yayınladığı gibi, birkaç gün sonra da, Millî Eğitim Bakanı Mustafa Necati'nin uzun bir demecine yer vermişti. Aynı gazetede, 27 Ağustos 1928'de İzmir Milletvekili Enver'in " Günün Meselesi" adlı yazısında harf inkılâbı övülmekteydi. 2 Eylül 1928'de " Gazi ve Halk" başlıklı yazıda "Gazi'nin Millet tarafından ne derece sevildiğini anlamak için yeni harflerimiz bir vesile teşkil etti" denilmekteydi. Anadolu Gazetesi gibi Ahenk Gazetesi de harf devrimine geniş yer ayırmıştı. 5 Eylül 1928'de Mahmut Fikri harf inkılâbını öven bir yazı yazmıştı. Ahenk, 5 Eylül 1928'de, bir İngiliz gazetesinin Türkiye Muhabirinden aldığı mektubu yayınlarken, Atatürk'ün, Türkiye'nin tüm düzeltim ve yenilik işleriyle ilgili sorumluluğu üzerine aldığını, Türk yazısını da düzeltmek için büyük bir çaba gösterdiğini açıklamaktaydı. Hizmet Gazetesinin başyazarı Zeynel de harf inkılâbını öven yazılar yazmaktaydı. Ahenk'in 2 Eylül 1928 tarihli nüshasında, 26-27 Ağustos 1928'de Marmara'da Ertuğrul Yatı ile Atatürk ile beraber gezen, İç İşleri Bakanı Şükrü Kaya'ya gelmiştir. Bunda camilerde Peygamberin doğrudan cennete gideceğini müjdelediği on kişinin adlarının Türkçe mi, Arapça mı yazılacağı soruluyordu. Atatürk buna çok üzülmüş ve " Böyle bir şeyi asla düşünmek lüzumunu duymamıştım" diyerek ulusun isteği ile gerçekleşen işlere kimsenin karşı koyamayacağını sert bir dille anlatmıştır.[252]

Harf İnkılâbı ile ilgili yasa henüz çıkmadan önce, Mustafa Kemal'e bu inkılâbı destekleyen pek çok telgraf çekilmişti. Bunlardan bir tanesi El aziz; Diyarbakır Mıntıka-i Maarif Emini Celil'den

---

[251] **Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri**, C.IV, s.540-541.

[252] **Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri**, C.IV, s.540-541. **Belgelerle Türk Tarihi Dergisi**, sayı.9-10, s.41-42.

[252] Zeki Arıkan, "Yazı Devrimi ve İzmir Basınında Yansıması", **100.Yıl Bogaziçi Konferansları** İstanbul 1981,s.11-31.

gelmiştir. Mustafa Kemal'e yeni harflerle çekilen bu telgrafta, bin üç yüz seneden beri benliğimizi saran Arap etkisinden kurtulabildikleri açıklanmakta ve Gazi için de " Dün bize bir vatan kazandıran bugün bu vatana lâyık Türk yaratıyorsunuz...Artık siz yalnız Gazi değil, haliksiniz (yaratıcısını) de. Türk genci huzûr-u manevînizde münasebeti en büyük ibadet bilecektir" denilmekteydi.[253] Yeni harflerle çekilmiş olan bu telgrafta doğal olarak bazı imlâ hataları ve yanlışlıklar bulunmaktadır. Aynı tarihlerde, 19 Ağustos 1928'de, Kocaeli Mebusu Kılıç oğlu Ali Hakkı Bey, Gazi'ye milleti köhne geçmişten ayıracak ve onu yeni bir gelişime getirecek olan yeni harflerin kabulü konusunda duyduğu sevinci bildiren bir telgraf çekmiş,[254] Beyoğlu 6. Mektep öğretmenlerinden Nuri Bey de bu yoldaki duygularını Mustafa Kemal'e sunmuştu.

Mustafa Kemal, bütün bunlara, Ağustos ayında bir telgraf çekerek, Nuri Beye de bir mektup gönderek cevap vermişti. O telgrafında şöyle diyordu:

" Yeni Türk yazısını öğrenmek ve herkese öğretmeye çalışmak her vatandaş için millî haysiyet borcudur. Reisicumhur Gazi Mustafa Kemal."[255]

Ağustos ayında Atatürk'e yeni yazı ile harf inkılâbından dolayı duyulan memnuniyeti ifade eden pek çok telgraf çekilmişti. Bunlar Eylülde de sürmüştür. Örneğin, 20 Eylül 1928'de Zile Ticaret Odası şubesinden Yusuf, Belediye Başkanı Ali, Türk Ocağından Cevri, Sivas'tan çektikleri telde " Büyük Gazimiz göz bebeğimiz Mustafa Kemal Paşa hazretlerine" diye hitaptan sonra "Türkçe yazımızı kemâl-i aşk ve hevesle öğrenmekte olduğumuzu arz eyleriz, ulu Gazimiz" denilmekteydi.[256]

17 Eylülde, Karadeniz'de Reşit Paşa Vapurundaki yolcular, İzmir Vapurunda Karadeniz'e seyahat eden Gazi Mustafa Kemal

---

[253] **Cumhurbaşkanlığı Arşivi**, A.IV, 17-d, Dolap.71, Fihrist.7(3-4-5).
[254] **Cumhurbaşkanlığı Arşivi**, A.IV, 17-d, D.71, F.7-2.
[255] **Cumhurbaşkanlığı Arşivi**, A.IV. 17-d, D.71, F.7-1.
[256] **Cumhurbaşkanlığı Arşivi**. A.IV. 17-d, D.71, F.23, fotokopi 23.

Paşaya çektikleri telgrafda, Türk'ün yüzyıllardır beklediği inkılâbın bütün safhalarıyla gerçekleştirildiğini ve bu son " Harf inkılâbıyla da Türk'e yeni bir reha (kurtuluş) ve Medenîyet" yolunun açıldığını, kendisini saygı ile selamladıklarını ve " Ebediyet huzurunda ilâhi ışık ve rüyanızın kahraman ve kurbanı olmak andını içen gönüllü inkılâb hâdimleri olmak üzere büyük rehberimize arz ederiz ki açtığınız bu nurlu yolda sizi bütün ruh ve kuvvetimizle takip edeceğiz" diyerek[257] harf inkılâbına bağlılıklarını sunmaktaydılar. Gazi, onların bu harf inkılâbı hakkındaki hislerinden dolayı çok memnun olmuş ve bu telgrafa şu şekilde cevap vermişti:

" Samsun. 17.9.1928

Reşid Paşa Vapuru yolcularına, (İzmir Vapuru telsizi ile)

Telgraf nâmenizden pek mütehassıs oldum. Teşekkür ve iyi seyahatler temenni ederim. Reisicumhur Gazi Mustafa Kemal"

16 Eylül 1928'de Karadeniz'de İzmir Vapuru ile seyahat eden Gazi'ye bu seyahati sırasında çekilen telgrafların önemli bir kısmının yeni harflerle çekilmiş olduğunu görmekteyiz[258].

Gazeteler yayınlarıyla Gazi'ye büyük moral vermişti. Bundan cesaret alarak Gazi çalışmalarını hızlandırdı.

Mustafa Kemal, gezisinden dönerek, 21 Eylülde Ankara'ya gelir gelmez yeni harflerle okuma- yazma işleri ile ilgili çalışmalarını artırmıştı. Aynı gün, saat 11.30'da Ankara'ya halkın büyük tezahüratı ile girdikten hemen sonra ,Türkiye Büyük Millet Meclisine giderek yeni harfler ve yaptığı düzenlemeler hakkında bilgiler vermiş ve daha sonra Çankaya'ya gitmişti.[259] O, 24 Eylülde ise "g" ve "k" harflerinin Türkçenin bütün geri kalan gereksinimlerini karşıladığını açıklayan bir konuşma yapmıştı.[260] Gazi aynı gün, Başbakanlığa gönderdiği yazısında yeni harflerin nasıl benimsendiğini şöyle açıklamıştı:

---

[257] **Cumhurbaşkanlığı Arşivi**, A.IV, 17-d, D.71, F.21-1.
[258] **Cumhurbaşkanlığı Arşivi**, A.IV, D.71, F.21.
[259] **Vakit Gazetesi**, 22 Eylül 1928.
[260] **Vakit Gazetesi**, 25 Eylül 1928.

"Yeni harflerin tatbikatını memleketin pek çok yerinde gördüm. Şehirlerde, köylerde, her yerde halk yeni harfleri okuyup, yazmaya geçmiştir. Halk yeni yazının kolaylığından memnundur. Yalnız her yerde, şehirde ve köyde memurda ve muallimde zihinleri karıştırıp, şaşırtan bağlama çizgisinin doğru olarak kullanılmasındaki endişe vaziyetidir". Mustafa Kemal, daha sonra bağlama çizgisinin nasıl kullanılması gerektiğini uzun uzadıya anlatmıştır.[261]

Gerek Mustafa Kemal, gerekse İsmet İnönü ve Milletvekillerinden bazıları halkın içine karışıp, onlara yeni harfleri öğretmekte ve bunda başarılı olmaktaydılar. Bu harflerin Türk halkı tarafından kolay anlaşılıp, okunduğuna her iki lider de işaret ettiklerine göre, Türk halkı yeni harflere uyma konusunda pek zorluk çekmemiştir. Gemlik'te gazozcu, tuhafiyeci ve diğer esnaf zümresinin yeni harflerin çabuk öğrenildiği yolundaki mektuplarına, Mustafa Kemal, 28 Eylülde verdiği cevapta, onların okuma-yazmayı bir haftada öğrenmelerinden dolayı duyduğu memnuniyeti kendilerine iletmişti.[262]

Gazeteler, yeni harflerle yayına henüz yasa çıkmadan başlamışlardı. Hatta, önemli bir kısmı imlâ kılavuzları da yayınlamıştı. Örneğin Vakit Gazetesi, 24 Eylül 1928 Pazartesi günü eski yazı olarak verdiği kelimelerin karşılarına Türkçelerini Lâtin harfleri ile yazmıştı. Harfler ve kelimelerde hatalar vardı.[263] Örneğin kağıt yerine kaat, kuvvet yerine kovvet v.b. Daha sonraları da Vakit Gazetesinde imlâ kılavuzunun yayınlanmasına devam olunmuştur.[264] 1 Ekim 1928 günü saat 17.30'da, Hakimiyet-i Millîye Gazetesine giden Gazi, gazetenin yeni harfler ile nasıl yayınlandığını iki buçuk saat incelemiş, yarınki nüshayı tashih etmişti.[265]

Lâtin harflerinin kabulü meselesi, 1 Kasım 1928'de Meclise getirildi. Mustafa Kemal, üçüncü seçim devresinin ikinci yılını açtığı 1 Kasım 1928 tarihinde yaptığı konuşmada, genellikle eğitim

---

[261] **Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri**, C.IV, s.540-541.
[262] **Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri**, C.IV, s.541.
[263] **Vakit**, 24.9.1928.
[264] **Vakit**, 28 Eylül1928.
[265] **Vakit**, 2 Teşrin-i evvel (Ekim) 1928.

sorunlarına değindi. O, bütün Ağustos ve Eylül ayları boyunca edindiği izlenimlerin, deneylerin olumlu olduğunu anlamış ve harf inkılâbının ilânının zamanının geldiğini ve bunun yasalaşması gerektiğine inanmıştı. Mustafa Kemal, Türk harflerinin kabul edilmesi gerektiğini bu konuşmasında şöyle ifade etmişti: "... Her vasıtadan evvel büyük Türk Milletine onun bütün emeklerini kısır yapan çorak yol haricinde kolay bir okuma yazma anahtarı vermek lâzımdır (sürekli alkışlar). Büyük Türk Milleti cehaletten az emekle kısa yoldan ancak kendi güzel ve asil diline kolay uyan bir vasıta ile sıyrılabilir (alkışlar). Bu okuma-yazma anahtarı ancak Lâtin esasından Türk harflerinin, Türk diline ne kadar uygun olduğunu şehirde ve köyde yaşı ilerlemiş Türk evlatlarının ne kadar kolay okuyup, yazdıklarını güneş gibi meydana çıkarmıştır (alkışlar). Büyük Millet Meclisinin kararıyla Türk harflerinin katiyet ve memnuniyet kazanması, bu memleketin yükselme mücadelesinde başlı başına bir geçit olacaktır."[266]

Mustafa Kemal'in vurguladığı bu hususlar yerinde ve doğruydu .O, bu düşüncelerini, Türk halkının yaşlı olanlarının bile kolayca bu alfabeyi okuyabildikleri yolunda örnekleriyle doğrulamayı başarmıştır. Şimdi iş Meclisin kararı ile bu harflerin alınmasının yasa kararı haline gelmesine kalmıştır.

Mustafa Kemal'in bu konuşmasından sonra, on beş kişilik geçici bir komisyon kuruldu. İsmet Paşa, harf inkılâbı ile ilgili yasayı Meclise bir konuşma ile sundu. İsmet Paşaya göre, yeni harflerin bu kadar iyi karşılanmasının ve öğrenilmesinin nedeni, milletin bir an önce okuma-yazma öğrenerek bilgisizlikten kurtulma arzusu ve yeni harfleri öğrenmenin kolay olmasından kaynaklanmaktadır. Üç Milletvekilinin yazıları okundu ve ikinci oturumda bununla ilgili komisyonun sunduğu lâyiha (tasarı) kabul edildi. 1 Kasımdaki bu gelişmelerden sonra, nihayet, 3 Kasım 1928'de yürürlüğe giren yasa ile Lâtin harfleri resmen kabul edildi. Daha sonra, bütçeye yeni yasa

[266] **Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri**, C.I, s.359; **Tarih.IV**, İstanbul.1931, s.254-255. Vasfi Bingöl, **a.g.m.**, s.46-48 Bekir Yalçın- İsmet Gönlüal, **a.g.e** ,s.156-157; Afet İnan. **Atatürk Hakkında Hatıralar ve Belgeler**, Ankara 1981, s.268.

için gerekli harcamaların yapılması amacıyla olağanüstü bir yasa tasarısı verilmiş ve bu da kabul edilmiştir.

Mustafa Kemal'e yasa kabul edilmeden önce, bunun uzun vadede tatbik edilmesi önerisi getirilmiş, ama, O bunu kabul etmemişti. 1928 Haziranında Millî Eğitim Bakanı Necati Beyin başkanlığında Mehmet Emin (Erişirgil), İhsan (Sungu), Ruşen Eşref (Ünaydın), Ragıp Hulusi, Ahmet Cevat (Emre), İbrahim Gandi ve sonradan katılan Falih Rıfkı (Atay)'dan kurulan komisyon çalışmalarının sonucunu Falih Rıfkı, Gazi'ye sunduğunda, O , "Demek bitirdiniz" diye sorduktan sonra "Yeni yazıyı tatbik için ne düşündünüz" sorusunu yöneltmişti. Falih Rıfkı " Bir on beş yıllık uzun, bir de beş yıllık kısa teklif var..." deyince, Mustafa Kemal " Bu iş ya üç ayda olur, ya da hiç olmaz... Çocuğum, gazetede yarım sütun eski yazı kaldığı zaman dahi herkes o yarım sütunu okur. Arada bir harp, bir iç buhran, bir terslik oldu mu, bizim yazı da Enver'in yazısına döner, kayboluverir" demişti.[267] Gerçekten de, Enver Paşa bir elifba deneyine girmiş, ama başarılı olamamıştı. Bu sözler, Mustafa Kemal'in kararlılığını, bir devlet adamında bulunması gereken dikkat, disiplin, muhakeme niteliğinin ne kadar üstün olduğunu göstermektedir.

Basın yeni harfler ile ilgili yasa çıkmadan, henüz maddelerin bir kısmının ilk görüşüldüğü sıralarda bile, konu ile ilgili gelişmeleri anında haber olarak vemekteydi. 2 Kasım 1928'de yayınlanan Hakimiyet-i Millîye, harfler yasasının bazı maddelerinin kabul edildiğini halka duyurmuş ve görüşülebilen maddeleri de yazmıştı. Aynı gazete, Büyük Millet Meclisinin tarihi günlerinden birini yaşadığını da belirterek günün önemini vurguladıktan[268] üç gün sonra, Ankara'nın bazı camilerinde ve Fırka binasında derslere başlandığını da duyurmaktaydı.[269]

---

[267] Falih Rıfkı Atay, **Çankaya**. İstanbul 1980, s 440; **50 Yıllık Yaşantımız** Milliyet Gazetesi Yayını, Istanbul. 1975, s.126-126.

[268] **Hakimiyet-i Millîye**, 2 Teşrin-i sâni (Kasım) 1928, Noç2628

[269] **Hakimiyet-i Millîye**, 5 Teşrin-i sânı 1928, sayı.2631.

Mustafa Kemal, henüz yasa çıkmadan önce, yabancı dostlarına konuyu açmış, bu konuda onların fikrini öğrenmişti. Yasanın çıkmasından bir ay önce, yeni harfler konusunu Franklin Boillion'a yazan Gazi, yeni harfleri halkın öğrenmesi konusunda O'nu bilgilendirmişti:

"6.10.1928 Ben burada, yeni Türk harfleri ile meşgulüm. Lâtin esasından aldığımız bu harfler sayesinde, şimdi yüzde seksen, doksan raddesinde okuyup-yazma bilmeyenlerin bir, nihayet iki sene içinde beşe ineceğine eminiz.

Yeni harflerimizle memleketimizde pek az oturan ecnebiler de kolaylıkla Türkçe okumayı ve yazmayı öğrenebileceklerdir.

Son defa sekiz on vilâyetimizde yaptığım tedkik seyahatinde bütün milleti ihtiyar, genç, kadın, erkek gösterdiğimiz yolda çalışır görmek büyük zevkimi mucip olmuştur.

Yeni sefiriniz Kont de Şambrön'ün samimi dostluğumuza mani olan küçük meseleleri bertaraf etmeye muvaffak olmasını temenni ederim. Dostane hislerimi teyit ederim."[270]

Bu mektupta Türk harflerinin Fransızca karşılıkları da gösterilmişti.[271] Franklin Boillionise gönderdiği mektupta, Fransa'da kendisinin mücadelesinin sürdüğünü, Türkiye'de tekrar doğmaya başlayan atılımlar sırasında, Mustafa Kemal'in yanında bulunup, bunları inceleyemediğini, ancak, uzaktan ayrıntılarla ilgilenebildiğini açıklamıştı.[272]

Mustafa Kemal, halkın yeni harfleri hemen öğrenmesini istiyordu. Bu yüzden millet mekteplerinin açılmasına hız verilmesini istemişti. Esasen, Cumhuriyetin ilânından beri okuma-yazma bilmeyen halkın nasıl okutulacağı tartışması ve öneriler mevcuttu. Öneriler arasında "Halk Mektepleri" ya da "Halk Dershaneleri"'nin kurulması yanında, Türk ocaklarının halkevi olması, gece okulları ya da seyyar okulların kurulması da bulunmaktaydı. Harf inkılâbın-

[270] **Cumhurbaşkanlığı Arşivi**, A.IV.17-d, D.71, F.5-4.
[271] **Cumhurbaşkanlığı Arşivi**, D.71, F.5-4 . Örneğin ş: ch, ç:tch v.b.
[272] **Cumhurbaşkanlığı Arşivi**, A.IV, 17-d, D.71, F.5.

dan sonra, bu dershanelerin Millet Mektepleri adı altında örgütlenmeleri ve yeni harflerle çalışmaları ve nerelerde açılacakları tartışılmaya başlandı. 11 Kasım 1928'de, Millet Mektepleri Talimatnâmesi kabul edildi ve yürürlüğe girdi. İstanbul'da 1208 okul açılmış olup, buralarda 45.000 öğrenci ders görmekteydi. Bu okulların genel başkanı Mustafa Kemal Paşa idi.

1 Ocak 1929'da Millet Mektepleri merasimle açıldı. Bunun Millî Eğitim Bayramı olduğunu belirten basın, bundan böyle Arap harflerinin yerini Lâtin harflerinin aldığını da vurguluyordu. Kocaeli'nde (İzmit) Millet Mekteplerinin açılması halk arasında büyük sevinç yaratmış ve 1 Ocak akşamı 350 okulun daha açılacağı duyurulmuştu.

1 Ocak günü Millet Mektepleri, İstanbul'da harfler marşı ile açıldıktan sonra, Millet Mekteplerine bağlı pek çok şube açılmaya başlamıştı. Kadınlar için açılan okullarda, 3 Ocaktan itibaren derslere başlanmıştı. Yunus Nadi, 5 Ocakta yazdığı makalesinde, binaların az olduğunu belirtmektedir. Millî Eğitim Bakanlığı ise, gazetelere verdiği beyanatlarda, gelecek sene 250.000 kişinin daha okuyabileceğini ve her yerde Millet Mekteplerinin açılacağını müjdelemekteydi.[273]

1923 yılında, Millî Eğitim Bakanı İsmail Safa Bey, Prof. Jhan Dewey'i davet etmiş, o da Türkiye'ye gelmişti. Dewey, Üniversite'te, diğer eğitim kurumlarında çalışmalar yapmış ve öğretmen yetiştirme işinin bir komisyonda incelenmesini istemişti. Mustafa Kemal de bunu kabul etmişti. Bu tarihten itibaren 1929 yılına kadar eğitim kurumlarına uzman olarak pek çok Avrupalı gelmiş ve raporlar düzenlemişlerdi. Yabancı uzmanların raporları ile rayına oturtulan eğitim kurumlarının Lâtin alfabesinin öğretilmesinde payı epey önemlidir.

Yabancılar da Mustafa Kemal'in bu inkılabı taktirle karşılıyorlardı. Nitekim, Türkiye'de elçilik yapmış olan Sherrill inkılâbın nasıl başarılı olduğunu şöylece açıklamaktadır:

[273] Bekir Sıtkı Yalçın- İsmet Gönlüal, a.g.e., s.168-171.

"... İnkılâpların uygulanması ve tatbikinde, Mustafa Kemal, halkın nabzını kontrolden sonra hareket etmeyi prensip kabul etmişti. Bu konuda da halkın olumlu baktığını ve harf inkılâbını benimseyeceğini anlamıştı. Halk, Lâtin harflerinin kabulüne hazırdı. Lâtin harflerini koyabilmek için her tarafa tabelalar yerleştirildi. Camiler birer okul oldu. İstekli öğrenciler kahvehanelerde toplandılar. Şehirlerde, kasabalarda dikkatle dinleyici durumundaki halka megafonla dersler verildi. Bütün Türkiye adeta büyük bir okul haline gelmişti. Bu arada Dolmabahçe Sarayı'nın bir odası dershane haline getirilmişti. Duvara kocaman bir kara tahta dayanmıştı. Bir öğretmen öğrencilere yeni harfler öğretiyordu." Amerikan Elçisi, bu konuda halkın eğilimini de gözlemlerine dayanarak şöyle ifade etmektedir: " Bugüne kadar ne Türkiye'de, ne de başka bir ülkede bu şekilde bir öğrenci grubu toplanmış değildi. Öğrenci kadrosunda eksik yoktu. Türkiye'nin en büyük idarecisi olan liderden başbakana, alimlerden toplumun her bölümünden insanlara kadar hepsi burada toplanmışlardı. Sadece Milletvekillerinden bazıları yoktu. Onlar da seçim bölgelerinde bu inkılâbı idare ediyorlardı...Tenkitçiler, bu inkılâbın hemen başarılamayacağını, en az bir yıllık süre lâzım olduğunu söylüyorlardı. Fakat, inkılâp bir kaç hafta içersinde başarılmış ve yeni yazı bütün Türkler tarafından benimsemişti. Türklerin büyük çoğunluğunu edebiyattan, ilim ve irfandan, okuyup, yazmayı kolayca öğrenmekten yoksun bırakan Arap harflerinin eski (Bâbıalisi) ardına kadar açılmış ve bütün millet bu kapıdan yeni bir Medenîyet çağına girmişti.

Başka ülkelerde ve başka dillerde, Mustafa Kemal'in Türk Alfabesinde yaptığı bu büyük inkılâbın bir eşine rastlamak mümkün müdür? Elbette hayır... Artistik güzelliği olan Arap harfleri dil kapısını süslüyor, fakat aynı zamanda da kapıyordu.

Bu inkılâbın yalnız anayurtta değil, aynı zamanda yabancı ülkelerde Türk Dilinin öğrenilmesinde de sağladığı kolaylıkları görünce, insan hayran olmaktan kendini alamıyor.[274]

[274] Charles Sherrill. **Bir Elçiden Gazi Mustafa Kemal, İstanbul** (ty.), s 206-20.

Görüldüğü üzere hem dışta, hem de içte harf inkılâbı benimsenmiş ve taktirle karşılanmıştır.

1929 Kasımında, yeni harflerin bir sene sonra, artık Türk halkı tarafından iyice benimsenmiş olduğunu görmekteyiz. Mustafa Kemal, 1 Kasım 1929'da TBMM'nin üçüncü dönem üçüncü toplanma yılını açarken verdiği söylevde bunu açık bir şekilde gözler önüne sermektedir: " Meclisimizin en büyük eseri olan Türk harfleri, memleketin umumî hayatına tamamen tatbik olunmuştur. İlk müşkülât milletin mefkûre (ülkü) kuvveti ve Medenîyete olan muhabbeti sayesinde kolaylıkla yenilmiştir. Millet Mektepleri normal tedrisat haricinde kadın ve erkek, yüz binlerce vatandaşın nurlanmasına hizmet etti. Bu mekteplerin daha fazla bir gayret ve şevkle idâre edilmesi lâzımdır.[275]

Mustafa Kemal'in de işaret ettiği, Millet Mektepleri yüz binlerce kişinin öğrenim görmesini sağlamıştır, ancak, bu yeterli değildir. Bütün halkın okuma-yazma öğrenmesi arzu edilmektedir. Atatürk tarafından başlatılan bu çalışmalar, sonraki senelerde tam olarak başarıya ulaşacaktır.

VI. ŞAPKA VE KILIK- KIYAFET DEVRİMİ

Türk halkının Osmanlı döneminde giydiği giysiler, atalarının giydikleri giysilerden farklıydı. Eski Türkler, aslında fes, şalvar, çarşaf, takke gibi kendi gelenek ve göreneklerine uygun düşmeyen giysileri giymezlerdi. Akşamları evlerde erkeklerin o tarihlerde entari şeklinde bir elbise giymeleri de hep Araplara özgü olduğu halde, ne yazık ki, sonra Türkler tarafından da uygulanır olmuştu.

Osmanlı İmparatorluğunda, her cemaat için değişik giysiler vardı. Bu giysilerin de renkleri farklıydı. Azınlıkların ve Müslümanların bu değişik giysileri ile Asya- Avrupa karışımı değişik bir görünüm ortaya çıkmaktaydı. Bu da hoş bir durum yaratmıyordu.

---

[275] Vasfi Bingöl, **Atatürk'ün Millî Eğitimimiz İle İlgili Düşünce ve Buyrukları**, Ankara 1970, s.9.

III.Selim'in ve II. Mahmut'un giysi konusunda aldıkları tedbirler, çıkardıkları hatt-ı hümâyûnlar yeterli olmayıp, modern ve çağdaş devlet yapısına uygun değildi. Fes, bir Yunan giyimiydi. II. Mahmut, İslâm vatandaşlarına düzgün bir görünüş vermek için bunun giyilmesini zorunlu kılmış ve o zamanlar için bu bir reform kabul edilmişti. Ancak, ulusal bir giysi olmayan fesin çok masrafa neden olduğu konusu ulusal bağımsızlık savaşı sırasında Mecliste tartışılmış ise de, başarı sağlanamamıştı. Mustafa Kemal bunun muhakkak kaldırılmasını arzu etmekte idi.

Mustafa Kemal, bize özgü olmayan, sıcak Asya ve Afrika ülkelerinin halkının kullandığı giysilerin ortaya çıkardığı gözü bozan karışıklığı önlemek, gelenek ve göreneklere de ters düşen bu giysi karışıklığına bir çare bulmak eğiliminde idi.

Mustafa Kemal, modern bir görünüş veren Batı giyimine sempati duyuyordu. 1925'te, O'nun uygulamaya başladığı şapka ve giysi inkılâbı aslında kadın-erkek bütün milletin hem iç, hem de dış görünüşüne çağdaş damgasını vuran bir davranış ve doğululuktan çıkışın bir simgesi olarak görülmelidir.

Mustafa Kemal, giysi inkılâbı konusunda kararını çok önceleri vermiş, 1923'ün hemen başlarında ise bunu halka duyurmaya başlamıştı. 31 Ocak 1923'te, İzmir'de halka hitaben yaptığı bir konuşmada kadınların tesettürünün (örtünmesinin) zararlarını şöyle dile getirmişti: "Kasabada ve şehirlerde ecânibin (yabancıların) nazar-ı dikkati en çok tesettür üzerinde tesebbüt ediyor (toplanıyor). Buna bakanlar kadınlarımızın hiçbir şey görmediklerini zannediyor. Mamafih icâb-ı din (din gereği) olan tesettür, kısaca ifâde etmek lâzım gelirse, denebilir ki kadınların külfetini mucip ve muhalifi adap olmayacak şekl-i basitte olmalıdır. Şekl-i tesettür kadını hayatından, mevcudiyetinden tecrit edecek (uzaklaştıracak) bir şekilde olmamalıdır."[276] Bundan üç hafta sonra ise, 21 Mart 1923'te Konya Hilâl-i Ahmer Kadınlar Şubesinin düzenlediği çayda gene giysi sorununu ortaya atmış, giysilerimizin biz olmaktan çıktığını, artık çağdaş giy-

[276] Nimet Arsan, **Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri**, c.II, s.87.

silerin alınması gerektiğini savunmuştur: "Şehirlerdeki kadınlarımızın tarz-ı telebbüs ve tesettüründe (giyinme ve örtünme şekillerinde) iki şekil tecelli ediyor (ortaya çıkıyor). Ya ifrât, ya tefrit (ya aşırılık, ya da azlık) görülüyor... Bunun her ikisi de şeriatın tavsiyesi, dinin emri haricindedir. Bizim dinimiz kadını tefritten de, bu ifrâttan da tenzih eder (uzak tutar). Mustafa Kemal Paşa, giysi konusunda Avrupa kadınlarını taklit eden kadınlara çatarak, her milletin kendine göre özellikleri, milletin ruhuna, hayatına gereğine göre giysi seçmesini önerir. O, kadınların çocuk yetiştirme görevini de üstlendiğini, bu yüzden daha bilgili ve aydınlatıcı olmaya mecbur olduklarını da öne sürerek, kadına önem verilmesini, Medenî Kanundan çok önce ifade etmiştir.[277]

19 Ağustos 1925 günü, Kastamonu'dan Ankara'ya gelen bir heyet Halk Fırkasında Mustafa Kemal Paşa tarafından kabul edilmiştir. Heyetten Hüsnü Bey, Gazi'ye, Kastamonu Halkının, Cumhuriyet inkılâbını meydana getirdiğinden dolayı sonsuz "Minnet ve şükranlarıyla samimi hürmet ve teatilerini" iletip, Gazi'yi Kastamonu'ya davet etti. Mustafa Kemal de, bundan sonra ilk seyahatini Kastamonu'ya yapacağını "Herhalde Kastamonu'ya pek yakında geleceğim" şeklinde ifade etti. Gazi'nin bu gezisi 23 Ağustosta gerçekleşmiştir.[278]

Kastamonu'ya geri dönen heyet, Kastamonu halkına, Mustafa Kemal'in 23 Ağustos günü Kastamonu'ya geleceğini müjdeledi. Gazi'nin Kastamonu'ya geleceği haberi üzerine şehirde, Onun geçeceği yollarda Belediye, Türk Ocağı, Halk Fırkası, vilâyet ve askerîye tarafından on ikiyi aşkın tak yapılmıştı. Başta Kastamonu Valisi Fatin Bey olmak üzere Türk Ocağı, Halk Fırkası, Muallimler Birliği ve diğer heyetler, Gazi'yi Cumartesi günü saat beşte değirmenlerde karşılayacaklardı. Gazi, Kastamonu'da terzi Mehmet Emin Ağanın Konağında kalacaktı.[279]

---

277 Nimet Arsan, **a.g.e.**, C.II, s.151-152.
278 **Açıksöz Gazetesi (Kastamonu)**, 20 Ağustos 1925, sayı.1439.
279 **Açıksöz (Kastamonu)**, 22 Ağustos 1925, Sayı: 1440.

Ertesi gün Açıksöz Gazetesinde, Mustafa Kemal'in kalpaklı bir resmî ile misafir kalacağı Kastamonu'nun bir resmî de yayınlanmıştı.[280]

Gazi, 23 Ağustos 1925'te, giysi inkılâbını gerçekleştirmek amacı ile, Ankara'dan Kastamonu ve İnebolu'ya sessiz ve merasimsiz olarak hareket etmişti. Yanında Fuat (Bulca), Nuri (Conker) ve iki yaveri ile başkâtibi de vardı. Öğle vakti Çankırı'ya varan Gazi'yi, Çankırı'nın Halk Fırkası İl Başkanı Müftü Ata Efendi, Belediye Reisi Cemal ve Çankırı Milletvekilleri karşıladılar. Paşanın üzerinde yerli ketenden gıri bir elbise, elinde de panama şapka mevcuttu. O, bu şapkayı ilk kez burada halka takdim eder. O'nu başı açık görenler, feslerini, kalpaklarını çıkarırlar. Mustafa Kemal, onlara şapkalarının nerede olduğunu sorar, karşılayanlar, O'nun şapka ile geleceğini bilemediklerinden tedbir alamadıklarını açıklamak zorunda kalırlar.

Öğle yemeği Kız Okulunda yenilir. Konuşmaların esası hep medenîyet, ilerleme ve şapka konusudur. Mustafa Kemal, Çankırı Milletvekillerini de yanına alır ve Ilgaz Kasabasına gelinir. Ilgaz dağlarında mola verilir ve çobanların sunduğu yufka, kaymaktan ibaret olan yemek yenilir. Bu arada, Gazi'yi kazalarına davet için İnebolu, Daday, Aras, Tosya, Safranbolu, Cide, Taşköprü'den yedi heyet Mustafa Kemal ile konuşur.

23 Ağustos 1925 günü, şehrin girişinde, Kastamonu'dan gelmiş otomobil Gazi'yi karşılar. Mustafa Kemal'in başı gene açık, panama şapkası elindedir. Halkı böyle selamlar. Kastamonu'ya iki kilometre kala, yolun iki tarafının, şehirden ve kazalardan gelerek dolduran halk Gazi ile buluşur ve "Yaşasın Gazimiz, yaşasın kurtarıcımız" diye bağırıp, alkışlamaya başlarlar.

Mustafa Kemal ve yanındakiler, bir Kastamonu Konağı'na konuk edilirler. Yemekten sonra balkondan halk oyunlarını seyreden Gazi, başı açık olduğu halde halkı selamlar.[281]

---

[280] **Açıksöz (Kastamonu)**, 23 Ağustos 1925, Sayı: 1441.
[281] **Açıksöz Gazetesi**, 24 Ağustos 1925, Sayı: 1447.

24 Ağustos günü, üzerinde çok seyrek giydiği mareşal üniforması olduğu halde, Kastamonu Kışlasını ziyaret eder. Kışlanın bir duvarında " Bir Türk on düşmana bedeldir" yazısı vardır. Mustafa Kemal, çağırdığı subaya Böyle mi?" diye sorup, öyle olduğu cevabını alınca, şöyle yanıt verir: "Hayır, bence öyle değildir. Bir Türk Dünya'ya bedeldir" der.[282] Bu söz, bu zamana kadar Türklük hakkındaki aşağılamalara kadar varan bir düşünüş ve inanışın, Türk'ün Çanakkale, Sakarya, Dumlupınar'da kahramanca mücadelesinin ve kuvvetinin, başarısının yanıtıdır. Bilindiği üzere, Osmanlı İmparatorluğunu kuranlar Türklerdir. Ancak, Türkler daha sonra, imparatorluk seviyesine yükselen ve üç kıtada hüküm süren, çeşitli ırk, din, dillere mensup toplulukları içinde barındıran bu kozmopolit toplumda kuruluştaki benliklerini, kuvvetlerini kaybetmişlerdi. Ticarî olanakları, kapitülasyonlar nedeni ile Avrupalılara ve azınlıklara kaptırdıktan sonra, uzun süren savaşlarda Türk Halkını yorarak,

Kastamonu'da karşılanışı (23 Ağustos 1925)

[282] **Açıksöz**, 25 Ağustos 1925.

Kastamonu Kışlası önünde tören birliğini denetlerken
(24 Ağustos 1925)

Türkün ticaretle uğraşamaz hale gelmesine neden olmuşlardır. Osmanlı ticaretinin büyük bir bölümü, askerlik yapmayan azınlıkların eline geçmiştir. Osmanlı ticârî ve ekonomik kaynakları, Batı emperyalizminin sömürü düzeninde, onların isteğine göre işler olmuştur. Osmanlı İmparatorluğu, İslâm Devleti olması nedeniyle de, başlangıçta öz Türkçe olan dili, sonradan bozulmuş, Arapça ve Farsça, Türkçeden oluşan ve Osmanlıca denilen bir dil saray ve devlet kademelerinde geçer olmuştur. Giysiler ise daha çok Arap kökenlidir. Görüldüğü üzere, İmparatorluk büyüdükçe, Millî kökenden uzaklaşılmış, ancak, yönetici zümrenin çoğunluğu Türk, ama, savaşan ve ömürlerini savaş alanlarında tüketen de Anadolu halkı olmuştur. Türklere merkezde bürokratik işler, yöneticilik kalmış, taşradaki halk ise savaş alanlarında tükenir olmuştur. Ancak, İmparatorluk dağılmaya başlayınca Türklük şuuru yeniden ortaya çıkmıştır. Bu Balkan ve Arap bölgelerinin elden çıkması ile, XIX. Yüzyılda yaygınlaşmıştır. İşte, Gazi'nin Türk'ün üstünlüğünü be-

lirten bu sözleri, Türk Halkının varlığını, üstünlüğünü, millî devlet olmanın bilinciyle kuvvetlendirmek amacı ile söylenmiştir.

Mustafa Kemal, 24 Ağustosta yeni yapılan memleket kütüphanesini gezmiş, burada çok az kitap olduğunu görünce, beş yüz lira bağışta bulunmuş, sarık meselesi görüşülürken de "Sarığı selâhiyatdar olmayana sardırmamalı... Sonra vazifelerini yaparken sarmalı..." demişti.[283]

Kastamonu Belediye Binasında kaza ve nahiyelerden gelen heyetleri ve kuruluşları mareşal üniforması ile kabul eden Gazi, onların dertlerini dinlemiştir. Herkes, devlete ve devletin en büyük yöneticisine karşı büyük bir saygı, sevgi ve umut hisleri ile doludur.

Şapka ve kıyafet devrimi konuşmalarını yaptığı, şapkayla dolaştığı Kastamonu gezisinde Kışla'da subaylarla (29 Ağustos 1925) Şapkalı kişiler: Milletvekilleri Fuat Bulca ve Nuri Conker'dir.

[283] **Açıksöz**, 25 Ağustos 1925.

Gazi, burada bir konuşma yaparak medenîyet konusu üzerinde durmuştur. Bu arada fesli olan birisinin fesini de çıkartmıştır. Gazi, belediyeden sonra hükümet binasına gelmiştir. Bu arada yolda herkes fesini çıkarmıştı. Kastamonu Müftüsü de sarığını çıkardı. Mustafa Kemal, Müftü'ye, İslâmda kıyafetin şeklini sorduğunda, İslâmda kıyafetin şeklinin olmadığını, kıyafetin çıkara ve gereksinmeye göre değişebileceği cevabını vermişti.[284]

24 Ağustos günü, Mustafa Kemal, halka hitaben Belediye Dairesi Önünde yaptığı konuşmada, bir terziye şalvarlı elbiseler mi, yoksa uluslar arası kıyafetler mi ucuz sorusunu sormuş ve uluslar arası elbisenin daha ucuz olduğu cevabını alınca, bu elbisenin ucuz ve basit olduğunu belirtmiştir. Bir esnafa da fesini göstertmiş "İşte içinde takke, üzerinde abani sarık, fes. Bunların hepsinin ayrı ayrı parası ecnebilere gidiyor..." diyerek düşüncesini ifade etmiştir.[285]

Şapka devrimi konuşmasını yaptığı İnebolu'da (26 Ağustos 1925) solunda Gen.Ali Sait (Akbaytugan), sağında Gen. Emin(Koral).

[284] Mustafa Selim İmece, **Atatürk'ün Şapka Devriminde Kastamonu ve İnebolu Seyahatleri (1925)**, Türkiye İş Bankası Yayın) Ankara 1959, s.27-39.
[285] Nimet Arsan, **Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri**, c.II, s.207.

Kasatmonu seyahati dönüşü Çubuk'ta (1 Eylül 1925)

Mustafa Kemal, 25 Ağustos günü, öğleye doğru, Kastamonu'dan İnebolu'ya hareket etti. İnebolulu gençler, Gaziyi gemici oyunları oynayarak karşıladılar. Ertesi gün, 26 Ağustosta, Gazi, mareşal üniforması ile yürüyerek Belediye Binasına geldi ve orada heyetleri kabul etti, memurlarla konuştu.

26 Ağustosta İnebolu'da kaldığı evin önünde yaptığı konuşmada, şimdiye kadar yaptığı atılımları millet ve memleket çıkarı için yaptığına, halk ile ilişki kurarak onların isteği üzerine bunları gerçekleştirdiğini belirterek "Şimdiye kadar yaptığımız işlerde aldığımız kararlarda aldandığımız ve millet aleyhine çıkan hiç bir şeyimiz yoktur" deyince, salon kendisini tasvip eden "Asla aldanmadınız, asla!" haykırışları ile çınlamıştı.[286]

Mustafa Kemal, 28 Ağustos 1925 günü, sivil elbisesi ve elinde panama şapkası ile İnebolu Türk Ocağına yürüyerek gitti. Burada yaptığı konuşmada, memleketin başında bir dakika olsun sultanın, halifenin bırakılmasının, eğitimin mektep ve medrese diye ikiye ayrılmasının bölünmelere neden olacağını belirtip, bunun doğru olup, olmadığı sorusuna asla diye bağırarak halkın cevap vermesinden dolayı memnun oldu.[287]

Mustafa Kemal, daha sonra medenîyim diyen Türkiye Cumhuriyeti Halkı'nın bunu aile hayatı, yaşayış tarzı ile göstermesinin gerektiğini belirterek " Bizim kıyafetimiz millî midir? " diye sordu, "Hayır" seslerini duyduktan sonra "Bizim kıyafetimiz medenî ve beynelmilel midir? " diye sordu, gene hayır, hayır diye haykırışları duyunca: "Size iştirak ediyorum. Tabirimi mazur görünüz. Altı kaval, üstü şişhane diye ifade olunabilecek bir kıyafet ne millîdir ve ne de beynelmileldir" dedikten sonra Türk ulusuna gereken kıyafeti açıklamıştır:

"Ayakta iskarpin veya fotin, bacakta pantolon, yelek, gömlek, kravat, yakalık, ceket ve bittabi bunların mütemmimi (tamamlayıcısı) olmak üzere başta siperi şemsli serpuş, bunu açık söylemek iste-

[286] Sadi Borak- Utkan Kocatürk, **a.g.m.**, s.36.
[287] Nimet Arsan, **Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri**, C.II, s.210-212.

rim. Bu serpuşun ismine şapka derler. Buna caiz değildir diyenler vardır. Bunlar cahillerdir. Onlara sorarım. Yunan serpuşu olan fesi giymek caiz olur da, şapkayı giymek niçin caiz olmaz"[288] şeklinde, giysi hakkında düşündüklerini söylemiştir. O, şapka ve kıyafet inkılâbını, Kastamonu ve İnebolu'da başlatmıştır. Üç gün İnebolu'da kaldıktan sonra, 28 Ağustosta Kastamonu'ya hareket etmiştir. 29 Ağustosta Kastamonu Kışlası'ndaki yemekte "milleti sevk ve idare edenlerin dayanağının ordu olduğunu söyler. Türk halkının teşkil ettiği ordu olmasaydı, ulusal bağımsızlık savaşı kazanılamaz ve savaş sonrasında sınırlarımızın korunması, inkılâpların pekiştirilmesi mümkün olamazdı. Ancak, Türk inkılâplarının asıl sahibi Türk halkıdır. Gazi Türk milleti için" Türk Milletinin son senelerde gösterdiği harikaların, yaptığı siyasî ve içtimaî inkılâpların hakiki sahibi kendisidir" der gerçekten de Türk milleti, ordusuyla, basınıyla, köylüsüyle, şehirlisiyle bir bütün olarak inkılâpların gelişmesi için çalışmıştır ve çalışacaktır. Bütün bu atılımlar omuz omuza çalışmanın sonunda gerçekleşmiştir.

Mustafa Kemal 30 Ağustos 1925'te, Türk Ocağını ziyaretten sonra, Halk Fırkası merkezine gelmiş ve burada irticâya çatarak, halkı bu konularda aydınlatıp, gerçek yolun ilim yolu olduğunu açıklamıştır. Mustafa Kemal, burada yetkili olmayan kişilerin dinî elbise giymesinin sakıncalı olduğunu, bunu yalnızca din mensuplarının giymesinin gerektiğini belirttikten sonra, millî giysinin nasıl olması gerektiğini uzun uzadıya anlatmıştır:

"İnebolu'da ve diğer yerlerde söyledim. Bugünün meselesi gibi mütalâa edileceğinden burada da bahsetmek isterim. Her milletin olduğu gibi bizim de millî bir kıyafetimiz varmış, fakat gayr-i kabili inkârdır ki taşıdığımız kıyafet o değildir. Hatta millî kıyafetimizin ne olduğunu bilenler içimizde azdır bile. Meselâ karşımda kalabalığın içinde bir zat görüyorum (eliyle işaret ederek), başında fes, fesin üstünde bir yeşil sarık, sırtında bir mintan, onun üstünde benim sır-

[288] **Açıksöz (Kastamonu)**, 30 Ağustos 1925, Sayı. 1447. **Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri**, c.II, s.210-212. Bernard Lewis, **Modern Türkiye'nin Doğuşu** (Çeviren: Metin Kıratlı), Ankara 1970, s.268.

tımdaki gibi bir ceket, daha alt tarafını göremiyorum. Şimdi bu kıyafet nedir? Medenî bir insan bu alelacayip kıyafete girip dünyayı kendine güldürür mü? (evet güldürür sadaları)" Gazi daha sonra devlet memurlarının bütün milletin giysilerini düzelteceğini, denenmiş giysilerin giyileceğini açıkladıktan sonra, kadınların giysilerinin gülünçlüğünü de şöyle ifade etmişti:

" Bazı yerlerde kadınlar görüyorum ki, başına bir bez veya bir peştamal veya buna müml esil (benzer) bir şeyler atarak yüzünü gözünü gizler ve yanından geçen erkeklere karşı ya arkasını çevirir veya yere oturarak yumulur. Bu tavrın mana ve medlûlü (anlam ve işareti) nedir? Efendiler, medenî bir millet anası, millet kızı bu garip şekle, bu vahşi vaziyete girer mi? Bu hal milleti çok gülünç gösteren bir manzaradır. Derhal tashihi (düzeltilmesi) lâzımdır." Gazi daha sonra memleketteki cemiyetlerin Milleti bu konuda aydınlatmasını ve ciddî bir surette ilgilenmesini önerdi. Daha sonra Milletle temastan ve kendisine gösterilen ilgiden büyük bir memnuniyet duyduğunu ifade etti.[289] Mustafa Kemal, böylece, millî giysinin nasıl olması gerektiğini, şimdi giyilen giysinin millî olmadığını, görevlilerin de bu konuda halkı aydınlatmasını istemekle, giysi konusunda önemli bir adım atmıştı. Halkın da konuşmalarında Gazi'yi onaylaması, halk ile Gazi'nin aynı fikir doğrultusunda olduğunu ve bu inkılâbın benimsendiğini göstermektedir.

Mustafa Kemal, 31 Ağustos 1925 günü, Kastamonu'dan Ankara'ya doğru hareket etti. Kastamonu'dan hareket ederken de, Kastamonu halkına " Bu samimiyet kitlesi karşısında ifade-yi meram edebilmek çok güçtür. Biliyorsunuz samimiyetin lisânı yoktur. Samimiyet kabil-i ifade değildir" dedikten sonra, burada gördüğü samimiyet ve gösteriyi hiç unutmayacağını belirterek " Mecburiyet-i katiye olmasaydı, şimdi buraya dönerdim" dedi. Kastamonu halkına Gazi öyle bir sevgi bağıyla bağlanmıştır ki, uzakta olsa dahi kalben onlarla birlikte olacağını " Teminat veririm ki, burada bulunmadığım ve bir kaç yüz kilometre mesafede bulunduğum halde bile yine

[289] **Açıksöz Gazetesi (Kastamonu)**, 1 Eylül 1925, Sayı:1448.; **Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri**, C.II, s.216-217.

sizin içinizde imiş gibi mütehassıs olacağım" diyerek dile getirmişti.[290]

Mustafa Kemal, Çankırı'ya geldiğinde halk kendisini büyük bir heyecanla, ikinci kez karşıladı. O, hükümet Konağı'nda heyetleri kabul eder. Çankırı'da akşam yemeğinde konu gene medenîyet ve inkılâplar üzerinde toplanmıştır.

Ankara'da şapkayla karşılanışı (1 Eylül 1925)

1 Eylül 1925 günü, Gazi, Ankara'ya döndüğünde, devlet büyükleri tarafından ellerinde şapka olduğu halde karşılanır ve O karşılayanları şapkası ile selamlamıştır. Birlikte fotoğraf çektirilmiştir.

[290] **Açıksöz (Kastamonu)**, 1 Eylül 1925, sayı.1448. **Hakimiyet-i Milliye (Ankara)**, 2 Eylül 1925, **Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri**, C.II, s.218.

Böylece ilk şapkalı fotoğraflar ortaya çıkmıştır.[291] Herhangi bir yasa çıkarılmadığı halde, herkesin şapka giymeye başlaması milletin bu inkılâbı benimsediğinin bir göstergesidir.

Mustafa Kemal, giysi inkılâbında bir zorlamanın gerekmediğine, milletin bunu kendiliğinden kabul edeceğine inanmakta idi. Nitekim, bu düşüncesini, 31 Ağustosta İskilip'ten gelen heyete şöyle açıklamıştı:

"Kılığın uygar bir şekle sokulması için kanun gerekli değildir. Millet karar verir, yapar... Biz de uygar kılığın bütün ayrıntılarını kabullendik. Memurlar ve mebuslar, bunu gereği gibi uygulayarak halka rehberlik etmelidirler."[292]

Gazi'nin erkek ve kadın kılıkları konusundaki istek ve düşüncelerini 1923'ten bu yana ortaya koyduğu açık olarak görülmektedir. Bu konuda halkın gerekli duyarlılığı göstereceğinden son derece emindir. Bu yüzden bu konularda kanun çıkarmaya bile gerek görmemektedir.

Şapka ve kıyafet konusunda önceleri hiçbir kanun hazırlanmamıştır. Ancak, 2 Eylül 1925 günü, memurların şapka giymesi ve dinî görevlilerin giysileri ile ilgili bir hükümet kararı çıkarılmıştır. Bu tarihte, din ile ilgili giysilerin, ancak din işleriyle uğraşanlar tarafından giyilmesi ile ilgili karar Bakanlar Kurulu tarafından imza edilmiş ve bütün devlet memurları için de şapka giymeleri kararı alınmıştı. Bu kararın 5.maddesinde, bina dışında ilmîye mensuplarının dinî elbise ile dolaşamayacakları, 6.maddeye göre de, ilmîye sınıfının dışında olanların dinî elbise giyemeyecekleri açıklanmakta idi. Devlet memurları ile ilgili maddelerin ikincisinde "Binalar dahilinde (içinde) başı açık bulunmak kaidedir. Selam teatisi baş işareti ile olur. 3. Madde binalar dışında selam teatisi şapka ile olur" denilmekteydi. Karamamenin altında, başta Türkiye Cumhurbaşkanı Mustafa Kemal olmak üzere Başbakan İsmet (İnönü), Millî Sa-

[291] Mustafa Selim İmece, **Atatürk'ün Şapka Devriminde Kastamonu ve İnebolu Seyahatleri**, Ankara 1965, s.69. Paul Gentizon, **a.g.m.**, s.97-98.
[292] Mahmut Goloğlu, **a.g.e.**, s.145.

vunma Bakanı Vekili Recep, Adliye Vekili Mahmut Esat ve bazı bakanların[293] imzaları bulunmakta idi.

Dikkat edilirse alınan karar yalnızca memurları kapsamaktadır. Giysi konusunda da alınacak kararlar memurlar, öğrenciler ile ilgilidir. Bunlar yönetmeliklerle tespit edilmiştir. Halk bunun dışındadır. Memurlar bina dışında şapka giyeceklerdir. Ancak, bu henüz kararname durumunda olup, yasa haline getirilmesi ve kabulü, 25 Kasım 1925'te gerçekleşecektir. Halkın nabzı iyice yoklandıktan sonra böyle bir girişime girilecektir.

21 Eylülde İzmit'e, 22 Eylülde Bursa'ya geçen Gazi, Bursalıların kendisini hiçbir yasa hükmü olmadığı halde şapka ile karşılamalarından memnun olmuş ve şapkanın benimsenmesi için halka telkinde bulunmuştur. 23 Eylül 1925'te Bursa Türk Ocağında yaptığı konuşmada şapkanın önemi ve güzelliğini şöyle vurgulamıştı:

" Güzel bir serpuş olan şapkadan pek az bir müddette dervişler, mürit ve hocalar da memnun kalacaklardır... Bugün şapkayı giydik. Bundan bir çok ecnebiler memnun olmuşlardır. Çünkü, onlar başlarında şapka ile bizden fazla bir çok imtiyaza (ayrıcalığa) malik olmuşlardır... Hanımlar da erkekler gibi şapka giymelidirler. Başka türlü hareket etmemize imkân yoktur. İşte size bir misâl: Bu başla medenî bir hanım Avrupa'ya gidip insan içine çıkamaz...."[294]

Mustafa Kemal, 8. Ekim 1925'te, Balıkesir'de halka hitap ederken de, Milleti eski giysilerde bırakanların, onları alay edilir duruma soktuklarını, kendi gafletlerinden dolayı safsatalarla uğraştıklarını ifade etmek suretiyle halkını şu şekilde aydınlatmıştır:

"Arkadaşlar, Türk Milletini şimdiye kadar taşıdığı püsküllü yadigarın medlûlü (işareti) gibi telâkki edenler elbette çok aldanmışlardır. Gerçi Milleti kirlilik ve cehaletin nişanesi gibi telâkki edebilecek şekil ve kıyafette bırakarak cehaletin istihza ve istiskâline (alay ve soğuk muamelesine) uğramakta mana yoktu. Bu gaflette

[293] **Hakimiyet-i Milliye** (Ankara), 4 Eylül 1925.
[294] Sadi Borak- Utkan Kocatürk, **a.g.e.**, C.V, s.37.

bulunanlar ve bütün milleti kendi gafletlerine tâbi kılmak için hatıra gelen ve gelmeyen bi-mana (anlamsız) safsatalara istinat edenlerin hataları büyüktür...."[295]

10 Ekim 1925'te Akhisar Türk Ocağında ise, şapka giyip, giymemenin tartışmasının yapılamayacağını, şapkanın da, medenîyetin diğer eserlerinin de alınacağına dikkatleri çekmişti:

"İnkılâbın temellerini her gün derinleştirmek, takviye emek lâzımdır...Bütün safsataları bertaraf etmek lâzımdır. Şapka giyelim mi, giymeyelim mi gibi sözler manasızdır. Şapka da giyeceğiz, garbın her türlü asâr-ı medenîyesini de alacağız. Efendiler, medenî olmayan insanlar medenî olanların ayakları altında kalmaya mârûzdurlar...."[296]

Marmara gezisi sırasında, Gazi şapka inkılâbının halk tarafından benimsendiğini görmekten dolayı büyük bir memnunluk duymuştur. 29 Eylülde Bursa'da şapka inkılâbı lehinde büyük bir miting yapıldığı gün kendisi Çekirge semtinde istirahatta bulunuyordu.[297] Artık her yerde şapka giyimine başlanmıştı. Gazete haberlerine göre, Maraş'taki bütün memur ve görevliler şapka giymişlerdi.[298] Konya'da ise medenî giysiler giyilmeye başlanmıştı. Mustafa Kemal daha önce de belirttiğimiz üzere, bundan duyduğu memnuniyeti Babalık (Konya) Gazetesine bir demeç vererek, 22 Ekimde dile getirmişti.[299]

Mustafa Kemal, bu gezileri sırasında, halkın şapka ve giysi inkılâbını benimsediğini görmüş ve bu konuda yasa çıkması için gerekli hazırlıkların başlaması direktifini vermişti. Nihayet, Konya Milletvekili Refik (Koraltan) ve arkadaşları bir yasa önerisi hazırladılar. Bunda " Aslında hiçbir öneme sahip olmayan başlık sorunu, çağdaş uygar uluslar ailesi içine girmeye kararlı Türkiye için özel bir değere sahiptir" denilmekte ve çağdaş, uygar ulusların tümünün

---

[295] Nimet Arsan, **Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri**, C.II, s.222.
[296] Nimet Arsan, **a.g.e.**, C.II, s.223.
[297] **Hakimiyet-i Millîye** (Ankara), 29 Eylül 1925, Sayı:1539.
[298] **Hakimiyet-i Millîye**, 1 Ekim 1925, sayı:1541.
[299] Nimet Arsan, **Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri**. C.III, s.79.

şapka giydiğine işaret edildikten sonra, şapkanın giyilmesi ile herkese örnek olunacağı açıklanmaktaydı. Yasa teklifinden önce, esasen İstanbul'da şapka giyimi çok yaygınlaşmıştı. 6 Ekim 1925'te, İstanbul'un kurtuluşunun üçüncü yıldönümü kutlanırken, hammallar ve kayıkçılar derneklerinin de katıldığı büyük kortejde, fes ve kalpağın atıldığı, şapkanın giyildiği gözleniyordu. Beyoğlu'ndaki şapkacı dükkanlarının önünde şapka alabilmek için büyük kuyruklar oluşmaktaydı Çoşkunluk Trakya ve Batı Anadolu yörelerine de yayılmıştı. Bütün köy muhtarları toptan şapka alır olmuşlardı. İzmir'de haftalarca bu konuda canlı alışveriş olmuştu. Seçkin Türk aydınları bu inkılâbı çabucak benimsemişlerdi. Doktorlar, avukatlar, gazeteciler ve Avrupa'da eğitim görmüş olanlar ile diğer aydınlar şapka giymeye başlamışlardı.[300]

Görüldüğü üzere, şapka giyme zorunluluğu olmadığı halde, halk böyle bir yasa ve zorlama olmadan şapkayı sevmiş ve giymeye başlamıştı. Yasa tasarısını inceleyen İçişleri Komisyonu da " Esasen ulusumuz bu gereği anlayıp, genellikle şapkayı giymekte olduğundan" gerekçesini belirtip, tasarıyı Meclise sevk etti. 25 Kasımda yasa tasarısı görüşülürken, Bursa Milletvekili Nurettin Paşa bir önerge vererek, giysi konusunda Bakanlar Kurulu'nun yetkisi bulunmadığını, Kurul'un kararname ile yetkilerini aştığını " Eğer şapka giyilmesi bir kanun meselesi değilse, bu kanun teklifinin nazar-ı dikkate alınmasına sebep kalmaz" demiştir. Ayrıca, Nurettin Paşa, Milletvekillerinin memur olmadıklarını, halktan biri olduklarını, bu yüzden şapka giyme zorunluklarının olmayacağını, bu yasa teklifinin Teşkilât-ı Esâsiye'nin (Anayasa'nın) 68.maddesindeki "Her Türk özgür doğar, özgür yaşar" maddesine ve diğer maddelere aykırı olduğunu savunmuştur. Refik Bey, uygar ve çağdaş hayatın gereklerine uymanın şart olduğunu, Nurettin Paşanın önergesinin yerinde bulunmadığını belirtmiştir. Adalet Bakanı Mahmut Esat, Türk memurlarının şapka giymesi için kararname çıkarmak hususunun Bakanlar Kurulu'nun yetkisi içersinde olduğunu, Kars Milletvekili Ahmed Ağaoğlu, şapkanın kabulü ile Anayasa'nın pekiştiri-

[300] Paul Gentizon, **Mustafa Kemal ve Uyanan Doğu**, Ankara,1983, s.100-106.

leceğini, Muş Milletvekili İlyas Sami Bey, Nurettin Paşayı hedef tutarak " Amacı Bursalıları savunmak ise, Bursalılar da şapka giymişlerdir" demişti. Bu konuda diğer konuşmacılarda Nurettin Paşaya çatmışlardır. İzmir Milletvekili Necati Bey: "Türk Milleti, kendi kalbinden doğan bir istekle başına şapka giymiştir. Bunu eleştirmek, millî vicdanı incinmektedir" diyerek düşüncelerinin şapka lehinde olduğunu ortaya koymuştu. Hakkı Tarık Bey, Nurettin Paşanın şapkanın aleyhinde söyleyecek söz bulamadığını ifade etmiş, daha sonra verilen yeterlilik önergesinden sonra, yasa tasarısı oylanmış ve devlet memurları ile görevlilerinin şapka giymesi, 25 Kasım 1925'te kabul olunmuştur.

Sıra dinsel giysilere gelmişti. Dinsel kılığın yalnızca din adamları tarafından giyilmesi için, henüz yasa çıkmadan önce, İstanbul Üniversitesi Fen Fakültesi Başkanı, Balıkesir Müftüsü, Tokat Belediye Başkanı, Trabzon Cumhuriyet Halk Fırkası Mutemedi, Beyşehir Doğanbey Belediye Reisinden kutlama telgrafları gelmiş idi.[301] Nihayet, 30 Kasım 1925'te, dinî görevliler için hükümetçe tespit edilen giysileri yetkisiz ve izinsiz giyenlerin cezalandırılması ile ilgili yasa çıkarıldı.

Türkiye'nin ilk şapka fabrikası Karamürsel'de kuruldu. Basın şapkanın övgüsünü sütunlarında dile getirmekteydi. Şapka ve kasket stokları süratle tükeniyordu. Yasadan sonraki birkaç gün içinde, yüzlerce kişi şapka bulamadığından başı açık dolaştı.[302]

Fes yasaklanmış, ama, çarşaf giyilmesini yasaklayan hiçbir yasa çıkarılmamıştı. Ancak, yöresel nitelikte alınan kararlarla, Mustafa Kemal'in başlattığı reformu destekleyenler olmuştu. Mersin'de Belediye, Trabzon'da İl Genel Meclisi kadınların çarşaflı olarak sokağa çıkmasını yasaklamıştır. 1926'da oy birliği ile alınan bu kararlar halka bildiri ile duyurulmuş ve çarşafın sakıncaları, özellikle; kötü niyetli kadınların kendilerini gizlemek için bunu kullandığı ileri sürülmüş, polisin çarşaflı gördüğü herkesi en yakın kara-

[301] Mahmut Goloğlu, **a.g.e.**, s.150-156; Bekir Sıtkı Yalçın- İsmet Gönülal, **a.g.e.**, s.99-111.
[302] Nimet Arsan, **Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri**, s.525-526.

kola götürmesi yolunda emirler verilmişti.1927 Ocağında Rize'de de bu yolda bir karar alınmıştı. Bu tip önlemlerin diğer şehirlerde de alındığını görmekteyiz. Bunlara karşı çıkanlar da oluyordu. Şeyh Musa, 1935'te İstanbul'da vaazlarında Cumhuriyet rejimini ve çarşafın kaldırılmasını eleştirdiği için ceza mahkemesine çıkarılmıştı.[303] 1934 Aralığında Diyarbakır ve Antalya belediyelerinin çarşaf giyimini yasakladığı, Bolu'da ise bayanların çarşaf giymeme kararı aldıkları görülmektedir.[304]

Şapka aleyhinde bazı yobaz ve eskiye tutkun kişilerin hareketleri de görülmüştür. Mecliste Nurettin Paşanın konuşmaları ve bu gibilerin hareketlerinin bunları yanlış yola sevk ettiği de düşünülebilinir. Aslında muhalefet şapka kanununa değil, Türkiye Cumhuriyeti Hükümetine ve inkılâplara karşı yapılmaktaydı. Propogandalarda hükümetin dinsizliğe yöneldiği, kadınların namusunun zedelendiği konuları işleniyordu. Aslında halk şapka giymeye mecbur tutulmamıştı. Bu yüzden hareketin Cumhuriyete yönelik olduğu açıktı.

1925 Ağustosunda Gazi'nin şapka ve kıyafet ile ilgili açıklamalarından sonra, özellikle batı illerinde bu sözler alkışlanıyor ve şapka lehinde mitingler yapılıyordu. Giyim konusunda Gazi'nin sözleri yalnızca bir tavsiye niteliğindeydi. Bu konuda halkının sağ duyusuna güvendiğini öne sürmekle yetinmişti. Ancak, bunlara karşın, Doğu, Güney-Doğu bölgeleri ile Karadeniz'in bazı şehirlerinde hareketler de olmaktaydı.

14 Kasım 1925'te Sivas'ta şapka aleyhtarları, hükümete çatan bir yaftayı Sivas'ta duvarlara yapıştırmışlardı.[305] 21 Aralık 1925'te, İstiklâl Mahkemesi İstanbul'a geldiğinde, Mahkeme Reisi Ali Bey, gericilik olayları hakkında genel bilgi verirken Sivas olaylarına da değinmiş " Sivas'ta şapka ve teceddüd (yenilik) aleyhinde büyük bir propoğandanın" yapıldığını, Cumhuriyet idaresi ve inkılâpların

[303] Bernard Caporal, **Kemalizmde ve Kemalizm Savaşında Türk Kadını**, Ankara 1982, s.648-649.
[304] **Ulus Gazetesi**, 22- 23 Aralık 1934.
[305] Mahmut Goloğlu, **a.g.e.**, s.156; Ergün Aybars, **İstiklâl Mahkemeleri**, Ankara 1982, s.304.

aleyhine yaftaların duvarlara yapıştırıldığını, hükümete karşıt on dokuz kişinin fesada koyulduklarını ve bunlardan dördünün suikastlar yapmak için gönderildiklerini kamuoyuna açıklamıştı.[306]

22 Kasım 1925'te Kayseri'de Mekkeli ve Nakşibendi olduğunu ileri süren Ahmed Hamdi ve arkadaşları halkı kışkırtıcılıkta bulunmuşlardı. Ahmed Hamdi herhangi bir olay çıkmadan mahkemeye verilmiştir. 25 Kasımda Rize'de bir iki hocanın elebaşılığı ile hükümetin dinsizliğe gitmesini önlemek amacı ile yapılan hareket derhal bastırılmış, Rize'ye giden İstiklâl Mahkemesi elebaşılardan sekiz kişiyi idama mahkum etmişti.

24 Kasım 1925'te, Erzurum'da Gavur İmam adlı bir hoca ile Hoca Osman olay çıkarmışlar, olaylar bastırılmış ve otuz üç kişi hüküm giymişti. Diğer şehirlerde de bazı olaylar olmuştur. Propoganda yapanlar kadınların namuslarının zedelendiği şeklinde akla hayale gelmeyecek uyduruk sözler söylemekte idiler. 26 Kasımda Maraş'ta İbrahim Hoca, camide başına topladığı bazı kişilerle hükümet aleyhine gösteriler yapmak istedi, ancak yakalanarak Ankara Mahkemesine gönderildi. Şükrü ve Hasip adlı kişilerin Maraş'taki gösterileri önlenmiş, bunlar da Maraş'ta tutuklanmışlardı. 4 Aralıkta ise, Giresun'da Muharrem adlı bir hocanın elebaşılığında, gene şapka aleyhine bir gösteri yapılmış, ama, bu da hemen bastırılarak elebaşılar ile isyana katılanlar mahkemeye sevk edilmişlerdi.[307]

Olayların artması üzerine, olayları incelemek ve suçluları cezalandırmak amacı ile çeşitli yerlere İstiklâl Mahkemesi gönderilmiş ve mahkeme çalışmalarını tamamladıktan sonra, 21 Aralıkta İstanbul'a dönmüştür. İstiklâl Mahkemesi, 24 Kasım 1925'te Kayseri'ye, 25 Kasımda Sivas'a, 1 Aralıkta Tokat'a, 3 Aralıkta Samsun'a, 6 Aralıkta Trabzon'a, 7 Aralıkta Erzurum'a, 10 Aralıkta Rize'ye, 15 Aralıkta Giresun'a gelen mahkeme, daha sonra çalışmala-

306 **Hakimiyet-i Milliye** (Ankara), 22 Kanun-u evvel 1925 (Aralık).
307 Mahmut Goloğlu, **a.g.e.** s.156-157; Ergün Aybars, **a.g.e.**, s.304-305.

rına Ankara'da devam etmiştir.[308] Mahkemeye sevk edilenlerin bir kısmı suçsuz görülerek beraat etmişlerdir. Örneğin, Çerkeş'te cami kapısına şapka aleyhinde beyanname yapıştırmak suçuyla yargılanan Hoca Ahmed Efendini mahkemesi sonunda suçsuzluğu anlaşılmış ve serbest bırakılmıştır. Ancak, şapka aleyhinde harekette bulunan Tunuslu Ömer oğlu İbrahim, tabiiyet yasasına göre yurt dışına sürülmüştür.[309] Bu arada idamlar da olmuştur. Rize'deki olaylar hakkında İstiklâl Mahkemesı, 14 Aralık 1925'teki son duruşmada 143 kişiden 8'inin idamına, on dördünün on beş, yirmi ikisinin on, on dokuzunun beş sene hapsine karar vermişti. Giresun ile ilgili son duruşma, 18 Aralıkta yapılmış ve şapkaya muhalefeti bahane ile camilerde ve köylerde dini politikaya alet ile halkı ayaklandırmaya çalışan Muharrem ile Abdullah hocaların idamına ve bazı suçluların hapsine karar verilmişti. Giresun davalarının bir kısmı daha sonra, 20 Ocak 1926'da Ankara'da görülecektir. Maraş'taki olayların sorumluları, 28 Aralıkta Ankara'ya getirildiler. Çünkü, İstiklâl Mahkemesi, 29 Aralıkta Ankara'ya gelmiş ve çalışmalarına orada devam etmişti. Maraş ile ilgili dava, 18 Ocak 1926'da sonuçlandı.[310]

Maraş'taki olaya katıldıkları savı ile yargılananlardan bazıları terzilere şapka dikmelerini söylediklerini, ancak, bu şapkalar istenilen şekle uygun olarak yapılmadığı gerekçesiyle terzilere bunları geri verdiklerini, bu zaman süreci içinde de zorunlu olarak şapka giyemediklerini ifade etmişlerdir. Bir kısım sanıklar ise, mevsim nedeni ile bağlarında ve çiftliklerinde bulunduklarından hükümetin emirlerinden zamanında haberdar olamadıklarını ileri sürmüşlerdi. Oysa, suçlama şapka giymeme nedeninden dolayı değildi. Zaten böyle bir zorunlulukları da yoktu. Cumhuriyeti ve inkılâpları yıkmak, halkı isyana yöneltmek suç unsuru olarak belirleniyordu. Sonuçta, bu olayın kışkırtıcılarından ve yönlendiricilerinden olarak şapka aleyhinde mektup alıp, yazarak, sabah namazında Maraş

[308] **Hakimiyet-i Millîye (Ankara)**, 22 Teşrin-i sâni ile 17 Kanun-u evvel 1925.
[309] **Hakimiyet-i Millîye (Ankara)**, 4 Kanun-i sâni 196 (Ocak), Sayı: 1622.
[310] Ergün Aybars, **a.g.e**, s.311-313.

Ulucamiğinde açıkça okumak sureti ile halkı isyana teşvik ve silâhlı olarak, hükümet Dairesi'ne hücum ve hapishaneyi boşaltmaya yeltenen ve halen firarda olan Molla İbrahim, Bayraktar Hamdi, Kotyun Muhtarı Nalbant Ahmed'in birinci derecede suçlu oldukları anlaşılmıştı Kayıp olan bu kişilerden başka, mahkemede bulunan Hafız Ahmed, Ali, Pekmezci Hacı Hüseyin'in yüzlerine karşı birinci derecede suçlu oldukları söylenmiş ve idamlarına karar verilmişti. Diğer kişiler Süleyman oğlu Bekir, Ulucami Hademesi Abdullah, Resul oğlu Ahmed, Van göçmenlerinden İsmail on beş sene, Maraş eski Milletvekillerinden Hasip Bey on sene ve diğerleri daha az süreli hapis cezalarına çarptırılmışlardı[311].

3 Şubat 1926'da ise Erzurum, Rize, Giresun olayları açıklığa kavuştu. İsyanın elebaşılarından Hasankale Telgraf Müdürü Halit, Uşaklı Köse oğlu Ahmet, Salih, Yusuf Kenan Onar, Saatci Süleyman, Kâmil Paşa oğlu Muhlis on beşer sene küreğe, Ali, Hoca Osman, Hacı Bey, Hoca Mehmet, Kara Sabri, emekli yüzbaşı İsmail Bey yedişer sene ve Fatih Türbedarı Hasan beş sene hapse mahkum oldular. Bu arada İskilipli Atıf Hoca'nın ve eski müftü Ali Rıza'nın idamlarına karar verildi. [312]Aynı gün idamlar gerçekleşti.[313]

Şapkayı bahane ederek olay çıkaranlar, eskiye özlem duyan, bir türlü yenilikleri hazmedemeyen, çağdaş devlet anlayışına uzak düşen düşüncelere sahip kişilerdi. Ancak, bular toplumca benimsenmiş, desteklenmiş, hoş görülmüş olaylar değildi. Verdiğimiz bilgi ve örneklere dikkat edilirse, Mustafa Kemal'e her gittiği yerde, Kastamonu, İnebolu, Bursa, Balıkesir, Konya ve diğer yerlerde şapka ve giysi inkılâbının benimsendiği yolunda istekler gelmişti. Halk üç beş geri kafalı hoca ve imamın bu hareketlerini hoş karşılamıyordu. Mustafa Kemal'in ileriye dönük düşüncelerine halk da ortak çıkıyordu. Halk bu kışkırtıcı gerici kişileri düşünce ve inkılâpları kabul ediş yönünden kat kat aşmış, eski sistemin bir daha geri gelmemesini arzu etmiş olduğundan, doğal olarak bu hareketler des-

[311] **Hakimiyet-i Millîye**, 10 Kanun-i sâni 1926.
[312] **Hakimiyet-i Millîye**, 3 Şubat 1926 No. 1648.
[313] **Hakimiyet-i Millîye**, 4 Şubat 1926, Sayı: 1649. Ergün Aybars, **a.g.e**, s.320.

teksiz kalacaktı. Gazi'nin dayanağı halktı. Örneğin, Erzurum Belediye Başkanı Nafiz ve şehrin ileri gelenleri ortaklaşa imzaladıkları telgrafta, ayaklanmaya, kışkırtmaya, gericiliğe yönelik bu hareketleri nefretle karşıladıklarını, Erzurum'un temiz halkının bu üzücü olaydan ve kendilerine yapılan iftiradan dolayı üzüntü duyduğunu, bu lekeye sebep olanların en ağır bir şekilde cezalandırılmalarını yürekten dilemekte idiler.[314]

Şapka inkılâbı daha çok İstanbul, Bursa ve bazı büyük şehirlerde büyük coşku ile karşılanmıştı. Hatta, daha önce bahsettiğimiz üzere Bursa'da şapka lehinde bir de miting yapılmıştı. Mustafa Kemal, bu hususları, 30 Eylül 1925'te, Başbakan İsmet İnönü'ye çektiği bir telgrafda da açıklamaktaydı. Bu telgrafda, Mustafa Kemal "Şapkanın İstanbul'da ve diğer şehirlerde henüz ekseriyetle memûrîn (memurlar) kısmına münhasır olduğu anlaşılmaktadır. 27 Eylülde Bursalıların umûmen şapka iksâsı (giyilmesi) hakkındaki yaptıkları miting ve daha sonra alınan karar ile şapkanın köylere kadar yayıldığını, bu konuda mitingler yararlı olacağına" işaret etmekteydi.[315]

Artık birçok nahiye ve köylerde şapka giyilmeye başlanmış, fesler bir kenara bırakılmıştı. Bu konuda, Gazi'ye çeşitli yerlerden olumlu telgraflar gelmekteydi. Bergama'nın Dedikler Nahiyesi'nin Müdürü Refet, Gazi'ye çektiği gizli mahreçli telde, halkın aydınlatılması sonucunda feslerin kaldırıldığını, merkez nahiye ve köylerde şapka giyimine başlandığına dikkat çekmekte[316] ve "Türkiye'nin her tarafında tatbik edilmek üzere iradelerini sabırsızlıkla intizar ve muhterem ellerinizden öperim" demekteydi.

Şapka inkılâbı kısa sürede her yerde benimsenmeye başlandı. Bu inkılâbın çok kısa sürede tutmasının nedeni, halkın Mustafa Kemal'in bu konudaki direktiflerine ve görüşlerine inanıp, güven-

[314] Mahmut Goloğlu, **Devrimler ve Tepkileri**, Ankara 1972, s.157.
[315] **Cumhurbaşkanlığı Arşivi**, A.IV, 17-E, Fihrist.2/1.
[316] **Cumhurbaşkanlığı Arşivi**, A.IV-17, D.70, F.2-9.

mesinden ve böylece batı dünyasına bir adım daha yaklaşmak istemesinden kaynaklanmaktadır.

VII. MEDENÎ KANUN'UN KABULÜ

Osmanlı İmparatorluğunda uzun çalışmalara girilerek, on yıl içinde on altı kitap olarak hazırlanan Mecelle, 1878'de tamamlanmıştı. Mecelle, fıkıh ilmînin dünya işleri ile hükümlerini toplayan bir kanundur. Dağınık olan kaideler bunda bir araya getirilmiştir. Medenî Kanunla ilgili hükümlerin bir kısmı Mecelle'de yer alır. Şer'i Mahkemelerin yanında Nizamiye Mahkemeleri kurulunca, ülkede biri dinî, diğeri medenî iki çeşit mahkeme işlemeye başlamıştı. Bu da bir kısım karışıklıkların doğmasına neden oldu. Mecelle ise pek çok bakımdan yeterli değildi.

Cumhuriyetin kurulmasından bu yana, Türkiye Cumhuriyetinde pek çok yeni yasa kabul olunmuş olup, 1926 başında ise, başta Medenî Kanun olmak üzere pek çok yasa tasarısı hazırlanmakta idi. Yeni yasaların hazırlanması nedeni ile İstanbul Hukuk Fakültesi Öğrenci Derneği Başkanı tarafından Adliye Bakanı Mahmut Esat (Karakurt) Beye bir teşekkür mektubu gönderilmişti. Adliye Bakanı, Cemiyet Başkanı'na 6 Şubat 1926'da çektiği telgrafda, bu yasaların Gazi'nin ilhamı ile hazırladığını, Cumhuriyet kanunlarında bir başarı görülüyorsa, bunun şerefinin Gazi'ye ait olacağını şöyle ifade etmişti: "Cumhuriyet kanunlarında bir muvaffakiyet ve bir güzellik görülüyorsa, bu şahsıma değil, doğrudan doğruya Türk İhtilâlinin büyük lideri Gazi Mustafa hazretlerine aittir. Büyük liderden aldığım maddî ve manevî feyz ve ilhamladır ki bu kanunları hazırladım.

Zaten bu kanunlar büyük liderimizin vaz' ettiği (ortaya koyduğu) inkılâp prensiplerinin ifade ve tespitinden başka bir şey değildir."[317]

Türkiye'de kadın problemini ilk kez tam olarak ele alan ve çözmeye muvaffak olan tek kişi Mustafa Kemal'dir. O'na göre,

[317] **Hakimiyet-i Millîye (Ankara)**, 7 Şubat 1926, Sayı: 1651.

kadının hakları tanınmadıkça, Türk ulusunun sosyal hakları gerçekleşemezdi. O'na göre, kadınlarımız ulusal bağımsızlık savaşında erkekler kadar onurlu bir mücadele vermiştir.[318]

Gazi Orman Çiftliğinin açılış törenine katılanlardan bir grupla (7 Haziran 1925)

Mustafa Kemal, 1923'te kadının önemini vurgulayan konuşmalar yapmaya başladı. 31 Ocak 1923'te, İzmir'de halka yaptığı konuşmada, kadınların hiçbir zaman erkeklerden geri olmadığına, kalkınmanın birlikte gerçekleşeceğine işaret etmişti.[319] 21 Mart 1923'te, Konya Kızılay Şubesinin düzenlediği bir toplantıda da, kadının hak ve görevleri açısından pek çok konuya temas etmişti. Bu konu ile ilgili olarak, 1925'te İnebolu'da, Kastamonu'da, İzmit'te konuşmalar yapmıştı. 14 Ekim 1925'te İzmir Kız Öğretmen

[318] Enver Ziya Karal, **Atatürk ve Devrim**, T.C. Ziraat Bankası Yayını, Ankara 1980, s.123-124.

[319] **Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri**, C.II, s.85-87.

Okulunda, Türk kadınının aydın, faziletli, iyi nesiller yetiştirecek şekilde olmasına işaret ettikten sonra "...Herhalde kadın çok yüksek olmalıdır. Burada Fikret merhûmun cümlece malum olan bir sözünü hatırlatırım (Elbet sefil olursa kadın, alçalır beşer)."[320]

Kadın haklarının Cumhuriyetin ilk senelerinde değil de, daha sonraki tarihlerde kabul edilmesinin sebebini, yüzyıllardır Osmanlı toplumunda kafalara yerleşmiş olan muhafazârlıktan ileri geldiğini kabul etmek gerekir. 1923 Nisanında kadınları da nüfus sayımına alma önerisine Mecliste büyük bir reaksiypn doğmuş, onlara siyasî hak tanımak şöyle dursun, sayıma dahi razı olmayan bir düşünce Meclise hakim olmuştu. Anayasa'daki her Türk tabiri her erkek olarak değiştirilmişti.

Kadın hakları toplumun çok fazla ilgi duymadığı bir konuydu. 1924 başlarında, Adalet Bakanı, 1917 tarihli Aile Hukuku Kararnamesi'nin geliştirilmiş bir hale sokularak, yeniden kabulünü istemiş, ancak, Mustafa Kemal, ne kadar modernleştirilmiş olur ise olsun şeriata dayalı bir yasaya ilgi duymamıştı. O, aile fertlerinin arasında olan derin uçurumun kalkmasını istiyordu. Esasen, 30 Ağustos 1924'te Dumlupınar'da yaptığı konuşmada, Medenîyetin esasının ilerleme olduğunu, kudretin aileden kaynaklandığını, sosyal, iktisadî, siyasî farkın kalkmasını, aileyi teşkil eden kadın ve erkeğin doğal hukukuna kavuşması gerektiğini bundan dolayı belirtmişti.[321]

Birkaç hafta sonra, 11 Eylül 1924'te, yirmi altı hukukçudan kurulu bir komisyon, İsviçre Medenî Kanunu'nun Türk gereksinmelerine göre uygulanması amacı ile çalışmalara başladı. Komisyonun üyeleri İsviçre Üniversitesinde eğitim görmüşlerdi. Başlarında Adalet Bakanı Mahmut Esat Bey bulunuyordu. Komisyon, Fransız Kanunu eskidiğinden, Almanlarınki de eksik ve karışık görüldüğünden, İsviçre'nin Medenî Kanunu'nu inceledi. Ankara hükümeti de, İsviçre Medenî Kanunu'nun uygulanması yolunda karar aldı.

---

320 **A.g.e.** C.II, s.235.
321 **A.g.e.**, C.II, s.173-182.

17 Şubat 1926 günü, Başbakanlıktan gelen Medenî kanun tasarısı ve Adliye Encümeni Mazbatası, Mecliste görüşülmeye başlandı. Adalet Bakanı Mahmut Esat Bey söz alarak, bir haftadan beri yasa tasarısının incelendiğini, yasanın dokuz yüzden fazla maddeyi kapsadığını, Medenî Kanun'un en önemli kısımlarını, özellikle aile teşkilâtı, kuruluşu, miras işleri ve aynî hakların oluşturduğunu açıklamış ve Türk kadınının bu yasa ile özgürlüğünü kazanacağını belirtmişti. Konuşmalardan sonra 937 maddelik yasa kabul edildi.[322] 4 Nisan 1926'da yayınlanan yasa 4 Ekim 1926'da yürürlüğe girdi. Aynı sene hem borçlar, hem de ticaret kanunları yürürlüğe girmişti.

Medenî Kanun'un kabulü ile büyük bir boşluk doldurulmuştu. 1924 Anayasasının getirdiği hür ve demokratik yapının doğal bir sonucu ve onu tamamlayan bu kanun ile kadınlar önemli haklar elde etmişlerdir. Medenî Kanun, yeni Türkiye'yi. Osmanlı'nın hukukî dayanaklarından ayırması bakımından Türkiye Büyük Millet Meclisince çıkarılan yasaların en önemlilerinden biri sayılır. Çünkü, yeni devlet yapısının lâik niteliği, Medenî Kanun'un gerekçesinde, diğer kanunlara göre daha açık ve kesin ifadesini bulmuştur. Medenî Kanun, şeriat konusundan ve Mecelle'den ayrı olarak, aile hukukun da, miras konusunda, malların yönetimi şartlarında, kadının erkekle eşit hale getirilmesinde önemli değişiklikler yapmıştır. Birden fazla kadınla evlenmek yasaklanmıştır. Kadınlar, evlenme ve boşanmada söz sahibi olmuşlardır. Mahkemelerde şahitlik konusunda erkeklerle eşit hakka ulaştılar. Miras konusunda erkekle eşit haklara sahip oldular. Bunlar zaman içinde aşamalar sonucu elde edilmiştir. Üniversitelerde bile, daha önceki zamanlarda kız ve erkekler ayrı ayrı otururlarken, Cumhuriyetten biraz sonra beraber oturmaya başladılar. Kadınlar çeşitli kurumlarda görev almaya başladılar. Osmanlı döneminde bunu hayal etmek bile olanaksızdı. Ancak, Anayasa'da, henüz kadınlara seçme ve seçilme hakkı tanınmamıştı. 30 Nisan 1930'da belediye seçimlerinde oy verme ve seçilme, 5 Aralık

[322] **Türkiye Büyük Millet Meclisi Zabıt Ceridesi**. 22. C., 17 Şubat 1926, Çarşamba, s.256-257; Bekir Sıtkı Yalçın- İsmet Gönlüal, a.g.e. s.137-154.

1934'te de Anayasa değişikliği ile Milletvekili seçilme hakkını elde ettiler.

17 Şubat 1926'da Medenî Kanun'un kabulünden sonra, 14 Haziran 1926'da, Adalet Bakanlığı bir yönetmelik yayınlayarak, nişanlanma, evlenme, boşanma fasıllarını düzenlemiş, bunu savcılıklara ve köy ihtiyar heyetlerine yollamıştı. Medenî Kanunun, 4 Ekim 1926'dan itibaren tatbikatına başlanacağı her yere duyurulmuştu.[323]

VIII. TEKKE VE TÜRBELERİN KAPATILMASI

Medenî Kanun'dan bir sene kadar önce de, tekke, zaviye ve türbeler kapatılmıştı. Mustafa Kemal, 31 Ağustos 1925'te Çankırı'da, İskilip'ten gelen heyete konu ile ilgili düşüncelerini şöylece açıklamıştı: "Tekkeler kesinlikle kapatılmalıdır. Türkiye Cumhuriyeti her şubede doğru yolu gösterecek gücc sahiptir. Iliçbirimiz tekkelerin yol göstermesine muhtaç değiliz. Biz uygarlıktan, bilimden, fenden güç alıyoruz ve ona göre yürüyoruz. Başka bir şey tanımayız. Doğru yoldan şaşmışların amacı, halkı çılgın ve aptal yapmaktır. Oysa ki halkımız, aptal ve çılgın olmamaya karar vermiştir."[324] Bir gün önce de Kastamonu'da tekke, zaviye, tarikatların zararlarını açıklayan Gazi'ye,[325] tekke ve zaviyelerin kaldırılması ve yeni kurumların kurulması yolunda, daha yasa çıkmadan önce, bu hareketten dolayı duyulan memnuniyeti dile getiren pek çok telgraf gelmişti.[326] Bunlardan biri de aydın din adamlarından Rüfai Şeyhi Şükrü Efendiye aitti :" Bu yolda eski müridiniz (öğrenciniz) olmak sıfatıyla arz-ı şükran ve muhabbet eyler ve kemâl-i itaatle tebrikatımı takdim eylemekle iftihar ederim. Büyük mürşidimiz (yol

[323] **Hakimiyet-i Millîye** (Ankara), 15 Haziran 1926. Turhan Feyzioğlu, "Atatürk ve Kadın Hakları" **Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi**, Sayı: 6, s.545-546.
[324] **Hakimiyet-i Millîye**, 9 Eylül 1925; Mustafa Selim İmece, **Atatürk Devriminde Kastamonu ve İnebolu Seyahatleri** (1925), Ankara 1959 ,s.65.
[325] **Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri**, C.II, s.213; Mahmut Goloğlu, **Devrimler ve Tepkileri**, s.159-160.
[326] **Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri**, C.I, s.256.

göstericimiz) efendim."[327] Balıkesir Müftüsü de bu yolda bir telgraf çekmişti.

Konya Milletvekili Refik (Koraltan) ve arkadaşları tekke, zaviye ve türbelerin kapatılması hakkındaki yasa tasarısını Meclis başkanlığına getirdiler. 30 Kasım 1925'te, tasarı kanun halinde kabul edildi. Buna göre, gerek vakıf yoluyla, gerekse mülk olarak şeyhin tasarrufunda, ya da başka şekillerde kurulmuş olan bütün tekkeler ve zaviyeler küçük tekkeler) kapatılmıştır. Ancak, cami ya da mescit (namaz kılınacak küçük yerler) kullanılabilecektir.

Tarikatlar ile, şeyhlik, dervişlik, müritlik, dedelik, seyyidlik, çelebilik, babalık, emirlik, nakiplik, halifelik, falcılık, büyücülük, üfürükçülük, muskacılık, bilinmezden haber vermecilik gibi ad ve sıfatların kullanılması ve giysilerinin giyilmesi yasaklandı. Sultanlara ya da tarikata dayalı bütün türbeler kaldırıldı. Tekke ve benzerlerini açanlar, yeniden kuranlar ya da giysilerini giyenler çeşitli cezalara çarptırılacaklardı. Diyanet İşlerine bağlı dinî memurlar hükümetçe düzenlenen giysiyi yetkisiz ve izinsiz giyemeyeceklerdi. Kendi rütbesi üzerinde resmî elbise giyen, nişan takan, asker olmadığı halde askerî elbise giyenler de üç aydan bir yıla kadar hapis cezasına çarptırılacaklardı. Şeyhlerin, zaviyedarların vakıf işlerine bakma görevi de çok sonra, 23 Mayıs 1928'de kaldırıldı[328].

Medenî Kanun çalışmalarına çok önce, 11 Eylül 1924'te başlanmasına karşın yasası iki sene sonra çıkarılabilmişti. Ancak. Mustafa Kemal'in dinsel alanında yaptırttığı reformların bu yasanın kabul ve benimsenmesinde şüphesiz etkili olmuştur.

IX. MUSTAFA KEMAL ATATÜRK'E SUİKAST

Eskiye bağlı olmaktan kurtulamayanlar, çıkarcı düşüncelerin etrafında birleşenler, Cumhuriyete ve onun başındaki Cumhurbaş-

[327] **Hakimiyet-i Millîye** (Ankara), 9 Eylül 1925, No.1522.
[328] Bekir Sıtkı Yalçın- İsmet Gönlüal, **a.g.e.**,s.112-119.

kanına karşı bir takım çalışmalar içindeydiler. Bu yüzden Gazi'ye İzmir'de bir suikast girişimine başvurmuşlardır.

Suikast fikrini ortaya atanlardan Şükrü Bey, bu konuda kendine taraftar olarak Kara Kemal'i bulmuştu. İzmit Milletvekili Şükrü Bey, hükümete kızgın olan eski ittihatçı Abdülkadir Beyi de yanına çekerek, onu Lazistan (Rize) Milletvekili Ziya Hurşit Bey ile tanıştırdı. Ziya Hurşit, Abdülkadir'in suikast önerisini hemen kabul etti. Silâh bulma işini de Ziya Hurşit üstlendi. Abdülkadir, Laz İsmail ve Gürcü Yusuf silâh kullanacak kişiler olarak belirlendi.

Şükrü Bey yapılan toplantılarda suikast düzenleyeceklere moral vermekte, Meclisin saygıdeğer üyelerinin kendileri ile birlikte olduklarını, Gazi öldükten sonra Cumhurbaşkanı olacak kişinin genel af ilân edeceğini ve izlenmekten kurtulacaklarını söylüyor idi. Ankara'daki Mecliste, Ankara Kulubünde, Türk Ocağı Binası önündeki mezarlıkta pusu kurulması hesaplandı. Ama, bunlar eyleme sokulmadı. Gazi, İstanbul'a gittiği zaman bunu İstanbul'da gerçekleştirmek yolunu da düşündüler. Ancak, Gazi'nin İstanbul'a gitmesi bir türlü gerçekleşmedi. Bursa'ya gideceği söylentileri üzerine inceleme yapması için Bursa'ya Laz İsmail gönderildi. Bu sıralarda Gazi'nin İzmir'e gideceği haberi duyuldu.

Yapılan bütün incelemelerden sonra suikast yeri olarak İzmir tespit edildi. Ziya Hurşit, 11 Haziran günü arkadaşları ile vapurla İzmir'e hareket etti.

Suikast Kemeraltındaki hükümet Caddesiyle birleşen noktada yapılacaktı. Burası dar, dönemeçli olduğu için Mustafa Kemal'in arabası yavaşlamak zorunda idi. Bir yazıhanenin önünde otomobil duracaktı. Önce Laz İsmail ile Gürcü Yusuf tabancaları ile ateş edeceklerdi. Gerekirse bomba bile kullanılacaktı. İş bittikten sonra otomobile binilip, kaçılacaktı. Konak İskelesi'nde hazır bulunan Şevki'nin motoruna atlayıp, Sakız Adası'na gideceklerdi. Suikast ile ilgili girişimler yapılmış ve Gazi'nin İzmir'e gelmesi beklenmeye başlanmıştı.

Gazi, 8 Mayıs 1926'da Konya'da sürdürdüğü gezisini Tarsus, Adana, Bursa, Balıkesir'e giderek devam ettirmekteydi. 13 Haziranda Balıkesir'e gelmiş, 14 Haziranda İzmir'e gideceği zaman, İzmir Valisi'nden, İzmir'de kendisine bir suikast düzenleneceği haberini almıştı..

İzmir'de suikast girişimini, Giritli motorcu Şevki, 15 Haziran 1926'da İzmir Valisi'ne duyurduğu gibi, Gazi'ye de bir ihbar mektubu göndermiş, bu mektupta da bazı açıklamalarda bulunmuştu. Suikastçılardan Ziya Hurşit Rize'nin Hemşin Bucağına bağlı Molla Fevzi Köyün'den olup, Kadı Mehmet Hurşit'in oğluydu. Yüksek öğrenimini Almanya'da yapmıştı. Türkiye Büyük Millet Meclisin'de muhalefet grubu olan "İkinci Grup"ta yer almıştı. Mustafa Kemal'in Muhafız Tabur Komutanı Milis Yarbay Topal Osman Ağanın Gazi tarafından öldürtüldüğüne inandığı için Gazi'ye kin bağlamıştı.

Giritli Şevki'nin ifadesine göre, suikastın önce Ankara'da yapılması plânlanmıştı. Giritli Şevki, İzmir Valisi Kâzım Paşa ile konuşurken bunu şu şekilde ifade etmişti: "Esasen suikast Ankara'da yapılacaktı, olmamış; İstanbul Milletvekili Rauf Beyin haberi varmış; O, ben bulunmayacağım diye Avrupa'ya gitmiş, Millet Meclisi Reisi Kâzım Paşanın (Orgeneral Kâzım Özalp) haberi varmış."[329] Ancak, bunlar söylentilerden öteye geçememektedir. Belki böyle bir konuşma olmuştur. Ancak, bu suikastçıların arasında sohbet şeklinde gelişi güzel bir konuşma olmaktan öteye geçememektedir.

Suikastçı Ziya Hurşit kaldığı otelde tutuklandı. Yatağının altından silâh ve bombalar çıkarıldı. Ayrıca, yanında üç bin lira kadar para vardı. Diğer oteldeki üç kiralık katil, Çopur İsmail, Laz İsmail, Gürcü Yusuf adlı kişiler de yakalandılar. Konu derinlemesine incelendi. Eskişehir Milletvekili Arif Bey, Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası kurucuları ve öncüleri yakalandılar.

---

[329] Ugur Mumcu, **Gazi Paşaya Suikast (Milliyet)**, 12 Ocak 1992.

16 Haziranda İzmir'e gelmiş olan Gazi, Ziya Hurşit'i otele getirtip, kendisiyle görüştü hükümet, bu arada suikast olayını ve tertipçilerinin yakalandığını halka duyurdu. Suikast girişimi nedeni ile kurulan İstiklâl Mahkemesi İzmir'e gelmiş ve çalışmalarına başlamıştı.

Olayın duyulması, yurdun her yerinde büyük üzüntü ve heyecan yarattı. İzmirliler, Gazi'nin kalmış olduğu Naim Palas Oteli'nin önüne gelip, sevgi ve bağlılık gösterilerinde bulundular. Gazi, kapının önüne çıkarak halkı selamladı ve " Beni öldürürlerse vatandaşlarımın intikamımı alacaklarına güveniyorum. Ben ölürsem bile soylu ulusumun beraber yürümekte olduğumuz yoldan ayrılmayacağına inancım vardır. Bu nedenle gönül rahatlığı içindeyim. Düşmanlarımız istedikleri kadar düşündükleri iğrenç çarelere başvursunlar. Onların son güçleriyle yapacakları davranışlar bizim devrim ateşimizi söndüremez. Onların, kendilerini zarara ve zaman zaman da milleti üzüntüye sokan akılsızlıklarına acıyorum. Cumhuriyet hükümetimizin demir pençesi ve İstiklâl Mahkemesinin adaletli eli duruma hâkim bulunuyor. Sayın halka, onun adaletli kararlarını soğukkanlılıkla beklemelerini tavsiye ederim".

Mustafa Kemal, Ziya Hurşit ile yaptığı ilk konuşmada, kendisine uzun zaman beraber çalıştıklarını, bu harekete niye giriştiğini sormuş, Ziya Hurşit de:

"Paşam, ne yapayım ki bugün huzurunuzda bu vaziyetteyim" demiştir. İkinci kez görüşmek isteyip, isteği kabul edilince, sığınıcı sözler söylemiş, Gazi de Adliye'yi kastetip:

"Ben intikamcı bir adam değilim. Fakat, iş artık mahkemeye intikal etmiştir. Neticeyi beklemekten başka çare yok. Müdahale edemem" demişti.[330]

Soruşturma ile bizzat Gazi ilgilenmiştir. Sarı Edip Efe, İstanbul'da Bristol Oteli'nde yakalanmıştı. İzmir'de Naim Palas Oteli'ne

[330] Yücel Özkaya, 'İzmir Suikastı", **Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi**, Sayı 22, Ankara 1991, s.69.

yerleşen Gazi operasyonları kendisi yönetmekteydi. İsmet Paşaya çektiği telgrafda şöyle demekteydi:

" Başvekil İsmet Paşa hazretlerine,

Bugün 16 Haziran öğleden sonra saat dörtte İzmir'de yapılması kararlaştırılan suikast başarılı olmadığına göre suikastçılarca tertibat alınmış olması muhtemeldir. Henüz olay hakkında olumlu ya da olumsuz yayın yapılmamış olduğuna göre, Ankara'da bu gece ve yarın bazı bilgiler elde edilebilir. Bu olasılıkları göz önünde tutarak gereken soruşturmanın yapılması uygun olur".

Gazi, İstanbul Emniyet Müdürü Emin Beye gönderdiği gizli ve özel şifrede de Sarı Edip ve Saruhan Milletvekili Abdülkadir'in tutuklanmayıp, izlenmesini emretmekteydi. Mustafa Kemal'in taktiği gizlilik içersinde, suçlular farkına varmadan olayın esrarını ortaya koymaktı.

İsmet Paşa, Gazi'ye çektiği telgrafı, Milletin büyük bir felaket atlattığını, suikastin Yunanistan tarafından tertip edilme ihtimali öne sürülmüşse de,[331] bu konuda kesin bir delil yoktur demiştir. Mahkeme zabıtları da bu olayda Yunanistan ve Ermenilerin bir rolü olmadığını ortaya koymuştur.

Gazi, Kâzım Karabekir'in de olayda parmağı olduğun inanmakta ve düşünmektedir. O'na göre, Terakkiperver Cumhuriyet Fırkasının eski üyeleri de olayın içindedir. Terakkiperver Fırkası üyelerinin ve Kâzım Karabekir'in tutuklanması için İsmet Paşaya, 18 Haziranda bir telgraf çekmiştir. Karabekir Paşa Ankara' da Etlik Bağlarındaki evinde tutuklanmıştır. Ancak. daha sonra İsmet Paşa kendisini serbest bırakır. İç İşleri Bakanı Recep Peker, şifre ile durumu Gazi'ye bildirince, Gazi ikinci bir telgrafı ile İsmet Paşayı uyarmış ve Karabekir'in tutuklanmasını istemiştir.[332] Ancak, İsmet Paşa, Karabekir Paşanın olayların içinde olduğuna inanmamaktadır. Haklılığını Gazi'ye telkin için sürekli telgraflar çekerek, izahlarda bulunmuştur. Mustafa Kemal de kendisinin haklı olduğuna İsmet

[331] Ugur Mumcu, **Gazi Paşaya Suikast (Milliyet)**: 14 Ocak 1992.
[332] Ugur Mumcu, **Gazi Paşaya Suikast (Milliyet)**, 15 Ocak 1992.

Paşayı inandırmak istemiştir. Buna rağmen İsmet Paşa temkinlidir. Elde delil olmadığını ve zamanın erken olduğunu uzun uzun açıklayarak " Genel tutuklamadan vazgeçilmesini ve verilmiş emrin geri alınmasını istirham ederim" der. Gazi, 19 Haziran 1926'da, İsmet Paşaya çektiği uzun telgrafda kendisinin haklı olduğunu belirterek " Bana güveneceğize bütün kalbimle inanarak, gözlerinden öperim" der.[333]

Mustafa Kemal, İsmet Paşayı inandırmak için onun İzmir'e gelmesini ve İstiklâl Mahkemesi üyeleri ve sanıklarla görüşmesini istemiştir. İsmet Paşa acele olarak trenle İzmir'e gelmiş, mahkemeye katılmış, sanıkları dinleyince Gazi'ye hak vermiştir. Bundan sonra, 20 Haziran 1926'da Ali Fuat Paşa İstanbul'da Kuzguncuk'taki, Karabekir Paşa Etlik'teki evlerinde tutuklanmıştır. Ancak, daha sonra suçsuz oldukları ortaya çıkacaktır.

Mustafa Kemal suikasttan sonra Cumhuriyete ne kadar çok önem verdiğini şu sözlerle dile getirmiştir: "Benim naciz vücudum bir gün elbet toprak olacaktır. Fakat, Türkiye Cumhuriyeti sonsuza kadar yaşayacaktır. Ve Türk milleti, güvenliliğini ve mutluluğunu sağlayan ve koruyan ilkelerle uygarlık yolunda durmaksızın yürüyecektir".

Suikastçıların yakalanması haberinin her yerde duyulmasıyla, 19 Hazirana kadar olan süre içinde, suikastı lânetleyen ve kınayan pek çok telgraf Gazi'ye ulaşmıştır. Ayrıca, İstanbul'daki yabancı elçiler ve delegeler, Gazi'ye yapılmak istenen suikast ten duydukları üzüntüyü dile getirmişlerdir. Her yerde suikast girişimini lânetleyen mitingler yapılmıştır. Gazi bunun üzerine 22 Haziranda Millete bir bildiri yayınlamak gereğini duymuştur:

"Benim şahsımdan çok devletin varlığına yöneltilmiş olduğu beliren gizli politik düzenler karşısında tüm ulusun duyduğu, pek ağır başlı ve soylu bir şekilde gösterdiği temiz duygular beni avutmaktadır. Bu gösteriler inkılâp ülkümüzün, bütün ulusça, canı gibi korunduğuna parlak ve güçlü bir belge olmaktadır. Bu itibarla is-

[333] Ugur Mumcu, **Gazi Paşaya Suikast (Milliyet)**, 16 Ocak 1992.

tiklâl için Milletin saadet ve refahı namına hissetmekte olduğum emniyet ve güveni millet önünde beyan etmekle büyük bir onur ve sevinç duymaktayım". Gazi konuşmasını halka teşekkür cümleleri ile tamamlamıştır.[334]

Mustafa Kemal kendisine duyulan bağlılıktan dolayı Cumhuriyet Halk Fırkası teşkilâtına, belediyelere, Türk ocaklarına da teşekkür etmişti. 24 Haziranda, Genelkurmay'ın telgrafına da cevap vermişti. Aynı gün, Yunus Nadi'ye, suikastin şahsına yönelmiş gibi görünmesine karşın, aslında, milletin talihine yönelmiş bir kurşun olduğunu açıkladı. 27 Haziranda, gazetecilere verdiği demeçte, insanların kutsal ve büyük hedeflere yürümesinin gerektiğini, böyle hareket edenlerin yaptıkları büyük fedakarlıklar sonucunda yükselebileceklerini ve bu şekildeki hareketlerin mutlaka açık olduğunu, ancak, gizli yolda hareket edenlerin sonuçlarının hüsran olacağını açıklamıştı.[335]

İzmir Suikasti nedeni ile 26 Haziranda çalışmaya başlayan İstiklâl Mahkemesi sorgulamalarını süratle tamamlamaktaydı.

İzmir Suikastine katılan Ziya Hurşit, Mahkeme Başkanı Ali Çetinkaya'ya olayları açık bir şekilde anlatmıştır. 27 Haziran 1926'da başlayan mahkeme, Temmuz ayında sonuçlanmıştır. İzmir'deki mahkeme, 12 Temmuz'da son bulmuş ve 13 Temmuzda karar okunmuştur. Bu mahkeme sırasında suçunu itiraf edenlerle, bazı inkârcılar yüzleştirilmiş, bu da gerçeğin ortaya çıkarılmasında önemli etken olmuştur. Nitekim, suçsuz olduğunu ısrarla söyleyen Şükrü Bey ile Sarı Edip'in ve Ragıp Beylerin yüzleştirilmesi bu davanın esas noktalarından birini oluşturmuştur. Mahkeme İzmir Milletvekili Şükrü, Saruhan (Aydın) Milletvekili Halis Turgut, İstanbul Milletvekili İsmail Canbolat, Erzurum Milletvekili Rüştü, Eski Lazistan Milletvekili Ziya Hurşit, eski Trabzon Milletvekili Hafız Mehmet, Sarı Edip Efe, Çopur Hilmi, Rasim, Laz İsmail, Gürcü Yusuf, eski Ankara Valisi Abdülkadir, Kara Kemal, Saruhan

[334] Yücel Özkaya, "İzmir Suikastı", Ankara 1991, **Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi**, Sayı: 22, s.70-71.
[335] **Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri**, C.III, s.80-81.

Milletvekili Abidin beylerin idamına karar vermiştir. İzmir'deki İstiklâl Mahkemesi bundan sonra çalışmalarına Ankara'da devam edecektir.

17 Temmuz 1926'da İzmir'den Ankara'ya gelmiş olan İstiklâl Mahkemesi, 18 Temmuzda çalışmalarına Ankara'da devam etti. Siyasî suçların görüşmesine başlayan mahkeme, 26 Temmuzda Mithat Şükrü'nün suçsuz olduğuna karar vermiştir. Eski Maliye Bakanlarından Cavit Bey, Doktor Nâzım, eski Ardahan Milletvekili Hilmi, İttihat ve Terakki Fırkasının sorumlu sekreterlerinden Nail Bey, Anayasa'yı değiştirmek, kaldırmak, Türkiye Büyük Millet Meclisini devirmek ve görev yapmasını zorla önlemek suçlarından idama, bir kısım ittihatçı ise on yıla varan sürelerle hapse mahkûm olmuşlardı.[336] Rauf Bey sürgüne mahkûm edilenler arasındaydı. İzmir Suikasti'nin girişim haberini İzmir Valisi'ne bildiren motorcu Şevki Beye altı bin beş yüz lira verilerek mükafatlandırılmıştır.

X. BÜYÜK NUTUK ADLI ESER

Mustafa Kemal, 15 Ekim 1927 Cumartesi günü, Cumhuriyet Halk Fırkasının İkinci Büyük Kongresinde, Ankara'da Meclis Salonunda, sürekli alkışlar arasında, dokuz yıllık bir dönemin (1919-1927) çetin engellerini aşmış olmanın heyecanıyla, o zamana kadar olan olayları, yapılan işleri, karşılaşılan zorlukları anlatmak için kürsüye çıktı.

Amerika Büyük Elçisi Joseph C.Grew, Nutuk'un okunduğu günü şöyle anlatır: " Bu toplantıya ait uzun süreden beri haberler yayınlanıyordu. Çünkü, Cumhurbaşkanı, bu fırsattan yararlanarak Türkiye'nin 1919' dan sonraki tarihini anlatan bin iki yüz sayfalık bir söylev verecek. Bu söylevde dramatik açıklamalar yapılacak ve Türkiye Cumhuriyetinin başarıları geniş şekilde anlatılacak. Söylev

[336] Ergün Aybars, **a.g.e**, s.383; Vılatta Jorga Blanca, **Atatürk**, Ankara 1982, s.508; Şevket Süreyya Aydemir, **Tek Adam**, C.III, Ankara 1966, s.282-290; **Mithat Şükrü Bleda, İmparatorluğun Çöküşü**, İstanbul 1979, s.82-188. Erik jan Zürcher (Çeviren: Nüzhet Salihoğlu), **Milli Mücadelede İttihatcılık**, Ankara 1983, s.255-278.

Fransızca, İngilizce, İtalyanca ve Almanca olarak Leipzig'de özel bir fürmaca bastırılmış. Sanıldığına göre, söylevin okunması altı gün sürecek ve fevkalâde ilginç bir belge olacak... Saat tam onda alkış tufanı içersinde Gazi ansızın salona girdi, kürsüde yerini aldı ve oturumu açtı. Kısa bir açış konuşmasından sonra kürsüden inerek Milletvekilleri arasında bir yere oturdu ve bu sırada İsmet Paşa kürsüye gelerek ad çekme usulü ile başkanlık divanı üyelerini seçtirdi. Sonra, Mustafa Kemal, İsmet Paşanın oturduğu kürsünün altında bulunan başka bir kürsüye gelerek söylevini okumaya başladı. Başlangıçta sesi zayıf çıkıyordu. Fakat, gittikçe güçlendi; ince, fakat, çok müzikal bir sesi var. İyi okuyor. Vesikalara sıra geldiğinde bunları, Millet Meclisi Başkanlık Divanı Katibi Ruşen Eşref (Ünaydm) Beye verip, okutuyordu. Salonda sık sık alkışlar yükselmekteydi.[337]

Gazi'nin Büyük Nutuk'u ilk söylendiği andan itibaren basında büyük yankı uyandırmıştır. Çeşitli basın organları Nutuk'un önemli bir kısmını yayınlamıştır. Örneğin taşrada çıkan Babalık Gazetesi bile söylevin çok büyük bir kısmını nüshalarında yayınlamıştır. 15 Ekimde okumaya başladığı Söylevle, Gazi Millî Mücadele'nin başından itibaren olagelen olayları, en yetkili kişi olarak ortaya koymuştur.

Büyük Nutuk, 15 Ekim günü okunmaya başlamış ve 20 Ekim günü saat 20.25'te, Gazi meşhur "Gençliğe Hitabesi"ni söyleyip, kürsüden inerken büyük bir alkış seli ile karşılanmıştır.

Büyük Nutuk, Türk milletinin kurtuluşunu ve yeniden doğuşunu, tarihsel ve kronolojik sıraya uygun olarak dile getirmiştir.1919'dan 1927'ye kadar olan olaylar çok iyi tahlil edilmiştir. Mustafa Kemal'in yaşamı anlattığı tarih ile bütünleşmiştir. Olayları objektif ve gerçekçi bir şekilde gözler önüne seren Gazi, kişisel yargılarını zaman zaman iğneleyici bir uslüpla gözler önüne sermiştir. Nutuk, içeriği bakımından siyasal bir belge ve tarihsel bir kaynaktır. Hazırlanışı uzun bir çalışmanın sonucudur.

---

[337] İsmail Arar, "Büyük Nutuk'un Kapsamı, Niteliği, Amacı", **Atatürk'ün Büyük Söylevinin 50.Yıl Semineri**, Ankara 1980, s.127.

1927 yaz aylarında Mustafa Kemal İstanbul'a gelmiş ve Dolmabahçe Sarayı'nda kalmıştır. Burada akşamları kalabalık arkadaş gruplarına Mustafa Kemal, Nutuk'tan parçalar okumuş ve bunun üzerinde tartışmalı konuşmalar olmuştur. Gazi bu parçaları kendisi okuduğu gibi, okutmuş ve yazdığı konular üzerinde tartışmalar açmıştır.

Nutuk'un hazırlanmasında belki Gazi'nin hastalığının da etkisi olabilir. O, 8 Eylül 1927'da bir kalp rahatsızlığı geçirmiş, Almanya'dan gelen uzmanlar karaciğerlerinden rahatsız olduğunu belirtmişlerdir.

Nutuk, Cumhurbaşkanlığında bulunan belgelerin ciddî bir şekilde incelenmesi ile yazılmıştır. O, ne bir hatırat, ne de bir doktrin kitabıdır. Nutuk, dışta emperyalist saldırılara karşı savaşmak, içte de ulusal egemenlik ve tam bağımsızlık ilkelerine dayanan Türkiye Cumhuriyetini ve O'nun kurumlarını kurmak konusundaki çabaları ve yapılan işleri bütün açıklığı ile ortaya koymaktadır. Tek cilt olarak yazılmış olup, en sonda belgeler ve zarf kısmında haritalar bulunmaktadır.

Nutuk'un müsveddeleri incelendiğinde hemen her sayfada bir çok düzeltmeler ve eklemeler olduğu göze çarpmaktadır. Mustafa Kemal bazı yerleri kendi yazdığı gibi, bazı yerleri de bizzat yazdırmıştır. Bütün bu kısımlar Ankara'da belgeler de eklenerek yeniden düzeltmeler yapılmıştır. Müsveddeler 506 sayfa tutmaktaydı. 505-506 sayfa numarasını taşıyan son yapraklarda çok az düzeltme vardır. Önce " Ey Türk Genci!" yazmış, ama, hemen "genci" sözünü silerek " gençliği" yazmıştır. Nutuk'ta bu şekilde bazı düzeltmeler mevcuttur.[338]

Nutuk, basında ve kamuoyunda büyük ilgi ile karşılanmıştır. Yurdun her tarafından gelen bağlılık, onay telgraf ve mektupları Hakimiyet-i Millîye Gazetesinde yayınlanmıştır. Ayrıca söylendiği tarihten bu yana çok fazla baskı yapmıştır.

---

[338] Afet İnan, "Mustafa Kemal Atatürk'ün Büyük Nutkunu Söylediği Ellinci Yıl", **Türk Dili**, Sayı: 314, s.362-364

20 Ekimde, Gazi'nin Cumhuriyeti Türk Gençliğine teslim ettiğini açıklayan Nutuk'taki ifadesi, İstanbul Darülfünûn Gençliği üzerinde büyük etki yapmıştır. 23 Ekim 1927 günü, Darülfünûn (Üniversite) fakültelerinin bütün öğrencileri, Gazi'nin gençliğe son hitaplarından duydukları memnuniyeti göstermek amacı ile Üniversite Konferans Salonunda toplanmışlardır. Hukuk Fakültesinden üç, diğer fakültelerden birer kişinin yaptığı konuşmalarda Gazi'nin en büyük eseri olan Cumhuriyeti gençliğe emanet ile gösterdiği lütuftan duyulan memnuniyet ve O'nun korunması için hiç bir fedakarlıktan kaçınılmayacağı açıklanmış, sonra da bu konuları kapsayan bir telgrafın Gazi'ye çekilmesi kararı alınmıştı.[339] Nutuk'un basım ve dağıtım işleri Tayyare Cemiyetine verilmişti. Ancak, yayın hakkı Alman Köhler Şirketine bırakılmıştı. Nutuk'un Fransızca ve İngilizce baskıları için de bu kuruluş görevlendirilmişti. Bu kuruluş, Nutuk'un Arapça baskısı için karar almamıştı.

Mısır'dan Nutuk'un, Arapça baskısı için " Muhadenet" Gazetesinden bir teklif gelmişti.[340] Ancak, Gazi son fırka toplantısında Nutuk'un Türkiye Cumhuriyeti ve Rusya dışındaki yerler için İngilizce ve Fransızca basım ve dağıtım hakkının Almanya'daki Kohler Şirketine ait olduğunu, her türlü başvurunun oraya yapılmasını açıklamıştı.[341] Kitabın basımı için gerekli yardımları Tayyare Cemiyeti yapacaktı. Cemiyet, gerekirse devlete başvuracaktı.[342] Yani adı geçen kuruma malî yatırım Tayyare Cemiyeti tarafından yapılmakta idi.

Nutuk'un Mısır'da yayınlanması için diğer yerlere göre, daha fazla bir özen ve istek mevcuttu. Bu amaçla Nutuk'un bir suretinin, ya da Fransızca, tercihan İngilizce çevirisinden bir nüshasının süratle Mısır'a gönderilmesi ve Muhadenet Gazetesi tarafından yayınlanması istenmişse de bu mümkün olmamıştı. Bu yüzden Kahire Elçiliği'nin istekleri yerine getirilemedi.[343] Firma, Nutuk'u üç bin

---

[339] **Babalık (Konya)**, 25 Teşrin-i evvel 1927(Ekim).
[340] **Cumhurbaşkanlığı Arşivi**, A.IV-5, Dosya.82, Fihrist.12, Fotokopi.18.
[341] **Cumhurbaşkanlığı Arşivi**, A.IV-5, Dolap.82, Fihrist.12(1-12), Fotokopi.19.
[342] **Cumhurbaşkanlığı Arşivi**, D.82, F.32-1, Fotokopi.20.
[343] **Cumhurbaşkanlığı Arşivi**, A.V-5, D.82, F.32, Fotokopi.21.

Büyük Nutuk'unu tamamladıktan sonra TBMM'nden ayrılıyor (20 Ekim 1927)

adet Fransızca ve üç bin adet İngilizce olmak üzere az sayıda basmaktaydı. Baskı masrafları için avans olarak kararlaştırılan beş bin Türk lirası Berlin Büyük Elçiliği tarafından bu kuruma verilecekti. Gazi, bu hususlar için bundan böyle Türk Tayyare Cemiyetinin uğraşmasını uygun bulduğundan firmanın bu konudaki mektubunu da Tayyare Cemiyetine vermişti. Haberleşmeler artık Tayyare Cemiyeti tarafından olacaktı.[344]

XI. NÜFUS SAYIMI

Modern çağda bir bilim kolu olan ve yokluğunda devletin vergi, askerî gücünün ve diğer kaynaklarının bilinmemesine sebep olan istatistik ilmî, ne yazık ki Osmanlı İmparatorluğunda pek uygulanmamıştı. Osmanlılarda nüfus sayımı düzenli yapılmıyordu. Yapılanlarda da kadınlar nüfus sayımına dahil edilmiyordu.

Mustafa Kemal, 1 Mart 1923'te yaptığı konuşmada nüfusa değinerek, bunun memleketin en önemli konularından birisi olduğunu idarî, malî, askerî ve iktisadî işlerde memleketin nüfusunun bilinmesi ve yeniden nüfus sayımı yapılması gerektiğini savunmuştu.

Mustafa Kemal'in düşüncesine göre şu bakımlardan nüfus sayımının yapılması şarttı. Gerek Birinci Dünya Savaşı'nda, gerekse ulusal bağımsızlık savaşı sırasında millî hudutlar üzerinde yaşayan halk göçe mecbur olduğu gibi, ülkemizin bir kısmı düşman işgâline uğramış, ülkemizdeki nüfus kayıtları tamamen yok olmuştur. Bu yüzden genel nüfusumuzun tetkik ve tespiti ile yeni bir nüfus sicilinin ortaya konması amacı ile genel bir sayım yapılmalıdır. Ancak, Cumhuriyetin ilk nüfus sayımı 1927'de gerçekleşti. Bu sayımda erkek ve kadın beraber sayılmıştır. 2 Haziran 1926'da, Türkiye Büyük Millet Meclisinde genel nüfus sayımı hakkındaki kanun kabul edildi. Mustafa Kemal, istatistiğe özel bir önem vererek, İstatistik Genel Müdürlüğünü kurdu ve bunu Başbakanlığa bağladı. İstatistik Genel Müdürlüğü de, 1927 Ekiminde bir nüfus sayımı yaptı. Bu

[344] **Cumhurbaşkanlığı Arşivi**, V-5, D.62, F.12-3, Fotokopi.22.

sayımda Türkiye nüfusunun 13.660.275 olduğu ortaya çıktı. 28 Ekim günü yapılacak bu sayımın sağlıklı olması için, bunun memlekete sağlayacağı faydalar bir beyanname ile halka duyurulmuş ve bu beyanname gazetelerde yayınlanmıştı. Konya'da valilik tarafından yasal izne tabi olanların seçim öncesi valiliğe başvurmalar, bütün vatandaşların nüfus sayımına katılması duyurulmuştu.[345] Bunlar da sayımın üzerinde ne kadar titizlikle durulduğunun bir göstergesidir.

Nüfus sayımı, 28 Ekim 1927 günü yapılmıştı. İstanbul hariç olmak üzere, nüfus 12.942.207 olarak tespit edilmişti. Ankara'nın nüfusu 49.439 erkek, 25.305 kadın olmak üzere, 74.744 idi. Ankara kazaları ise 107.646 civarında nüfusa sahipti.[346]

Osmanlı döneminde 6-7 milyon hesaplanan Anadolu ve Trakya'nın nüfusuna kadınlar katılmamaktaydı. İlk kez kadın ve erkeğin katıldığı bu nüfus sayımı bazı eksikliklerine karşın ilk modern nüfus olmuştur.

XII. SİYASÎ PARTİ ÇALIŞMALARI VE MENEMEN OLAYI

Cumhuriyetten hemen önce, Halk Fırkası kurulmuş, Cumhuriyetin ilânından sonra, bu fırka Cumhuriyet Halk Fırkası ismini almıştır. Bundan sonra kurulan Terakkiperver, Serbest Fırkalar da Cumhuriyet sözcüğünü alacaklardır. Biz ilk kurulan fırka olması nedeni ile önce Halk Fırkasını (Partisini) inceleyeceğiz.

A. Cumhuriyet Halk Partisi

Mustafa Kemal Paşa, 1923'te yapılacak seçimler nedeni ile Anadolu ve Rumeli Müdafaa-i Hukuk Cemiyetini fırkaya çevirmek

[345] **Babalık (Konya),** 27 Teşrin-i evvel 1927.
[346] **Babalık(Konya),** 29 Teşrin-i evvel 1927.

istiyor, bunu düşünüyor ve bu konuda halk ile de konuşmalar yapıyordu.

1920-1923'e kadar olan sürede Milletvekillerinin hepsi Müdafaa-i Hukuk Cemiyetinden gelmiş olup, Birinci ve İkinci Gurup adları ile birbirinin karşısında vazife görüyordu. İkinci Gurup, Atatürk idaresine karşı muhalefeti teşkil ediyordu. Ulusal bağımsızlık savaşı böyle bir siyasî yürütme ve denetleme kuruluşu içinde geçmişti.

Mustafa Kemal Paşa, 6 Aralık 1922'de, Halk Fırkasının kurulması ile ilgili gerekçeleri şöyle açıklamıştı: "Bağımsızlık için yapılan savaşı tamamlamak amacı ile memleketin bütün kaynak ve servetinden en iyi şekilde yararlanmak gerekir. Bir programa dayalı olmayan ıslâhat girişimleri, şahsî ve keyfî olmaktan kurtulamaz. Bu yüzden millî amaç ve düşüncelerin doğrultusunda, milletin her sınıf halkında, halkçılık esasına dayalı ve Halk Fırkası adıyla bir siyasî fırka teşkil etmek gereklidir." Gazi, bunun için başka ülkelerdeki fırka programlarını da gözden geçirdiğini, ancak bunları memleket ve Milletin gereksinimlerine cevap verecek nitelikte bulmadığını öne sürmüştür.[347] Görülüyor ki, hazırlanan fırka programı diğer programlar incelendikten sonra, bünyemize en uygun bir şekilde ortaya konmuştur.

Mustafa Kemal Paşa, büyük zaferden ve saltanatın kaldırılmasından sonra siyasî fırka kurma hazırlıklarını hızlandırmıştı. İlk Meclis dağılıp, seçimler yapılacağı zaman inkılâpları yürütecek siyasal bir fırkanın başında bulunmayı hesaplıyordu. 25 Mart 1923 günü Ankara'ya döndüğünde seçimle ilgili olarak çeşitli kesimlere beyannameler yayınlamıştı. 1 Nisan 1923'de Birinci Meclisin kendisini fesh etmesi ve seçimlerin yenilenmesi tarihi idi. O halde fırka hususunda girişimlerde bulunmak zamanı gelmişti. Gazi, 8 Nisan 1923'te yayınladığı seçim beyannamesinde, Meclisteki Anadolu ve Rumeli Müdafaa-i Hukuk Grubu'nun Halk Fırkasına dönüştürüleceğini ve dokuz umdeyi (ilkeyi) açıklamıştır. Dokuz ilkede, ege-

[347] **Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri**, C.III, s.77.

menliğin millete ait, Türk halkının tek gerçek temsilcisinin de Büyük Millet Meclisi olduğu, memlekette emniyet ve asayişin korunacağı, mahkemelerde adaletin süratle yerine getirileceği, aşarın düzeltileceği, eğitimde birliğin sağlanıp, bütün okul ve hocaların ihtiyaca göre olacağı, askerlik süresinin kısaltılacağı, ihtiyat subaylarının, memurluk usullerinin düzeltileceği, memleketin bayındırlığına ve tamiratına girişileceği açıklanıyordu.[348] Aynı gün Gazi seçim çalışmaları ile ilgili çağrısında, Anadolu ve Rumeli Müdafaa-i Hukuk Cemiyetinin en zor zamanlarda vatan için çalıştığını, cemiyetin ve sonradan Halk Fırkasının izleyeceği yolun memleketin gereksiniminden doğan ilkeleri izleyip, tamamlamak olduğunu açıklamıştı. 11 Nisanda ise, yeni seçim dolayısıyla, İstanbul halkına yayınladığı beyannamede, Anadolu ve Rumeli Müdafaa-i Hukuk Cemiyetinin amacının İstanbul'a kavuşmak olduğunu, memleket yönetimi için güven isteyecek Cemiyet ve Halk Fırkasının memleketin kurtulmasını sağlamış olan millî egemenlik esaslarını sürdüreceğine dikkatleri çekmişti.[349] Dikkat edilirse, burada söz verilen hususlar, daha sonra yerine getirilmiştir. Örneğin aşar kaldırılmış, eğitimde birlik sağlanmış ve bayındırlık hareketleri hızlanmıştır. Diğerleri de zaman dilimleri içersinde yerine getirilecektir.

Seçimlerden sonra, ikinci devre için seçilen Milletvekilleri Halk Fırkasının kurulması hakkında Büyük Millet Meclisinde görüşmelere başlamışlardı. Müdafaa-i Hukuk Milletvekilleri Mecliste tek parti meclisi gibi idi. Ancak, İkinci Gurubun uzlaşmaz üyelerinden hemen hiç kimse seçimleri kazanıp meclise gelememişti.[350] 8 Ağustos 1923'te Mustafa Kemal Paşa fırka konusu ile ilgili geniş bir konuşma yapmış ve 9 Ağustosta Fırka Nizamnamesi görüşülmeye başlanmıştı. 9 Eylülde nizamname kabul olundu,11 Eylülde de fırka resmen kuruldu.

---

[348] **Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri**, C.IV, s.448-490; Mete Tuncay, **Türkiye Cumhuriyetinde Tek Parti Yönetiminin Kurulması**, Ankara 1981, s.354-356.
[349] **Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri**, C.IV, s.491-493.
[350] İsmet İnönü, **Cumhuriyetin İlk Yılları** (I), Cumhuriyet Yayını, İstanbul 1998, s.58.

29 Ekimde Cumhuriyetin ilânından bir süre sonra, 10 Kasım 1923'te fırkanın ismi Cumhuriyet Halk Fırkası oldu. Gazi, Cumhurbaşkanı seçilmiş olduğundan, 19 Kasım 1923'te bir yazı göndererek, Halk Fırkası Başkanlık görevini işlerinin çokluğu nedeni ile yapamayacağını, bu görevi bundan sonra İsmet İnönü'nün yapacağını açıkladı.[351] İsmet İnönü, 20 Kasım 1923'te Anadolu ve Rumeli Müdafaa-i Hukuk merkezlerine gönderdiği yazıda, cemiyetin artık fırka haline dönüştüğünü belirterek, cemiyetin tarihî varlığına son verildiğini duyurdu.[352]

Mustafa Kemal Paşa, daha sonraları da Cumhuriyet Halk Fırkasını savunmuş ve O'na karşı yapılan tenkitlere cevap vermiştir.

Gazi, 1927 seçimleri için de, 29 Ağustos 1927'de bir beyanname yayınlamıştı. Bunda, Cumhuriyet Halk Fırkasının dört sene içersinde ittifak edilen mücadelelerin sonuçlarını aldığını, Cumhuriyetin ilânı ile millî egemenliğin esas hale getirildiğini, hilâfetin kaldırılmasıyla Türkiye Cumhuriyetinin tarihi yerini elde ettiğini, Türk vatanının gelişmesinin ve bayındırlığının sağlanılacağınm umulduğunu duyurmuştu.[353] 7 Eylül 1927'de ise, Cumhuriyet Halk Fırkasının halkın oylarıyla iş başına getirilmesinden dolayı duyduğu memnuniyeti, Cumhuriyetin millete hazırladığı geleceğin çok parlak olduğunu vatandaşlarına duyurmuştu.[354]

Mustafa Kemal, 15 Ekim 1927'de, Fırkayı açış konuşmasında Erzurum, Sivas kongrelerinden bu yana, Cumhuriyet Halk Fırkasının tarihi gelişimini açıklamış, elindeki hazırlanmış nizamname projesini tanıtmıştı.[355] Cumhuriyet Halk Fırkası, 22 Ekim 1927'de Genel Kongresini, İsmet Paşanın başkanlığında yapmıştır. Bu toplantıda yeni nizamname kabul edilmiştir. İsmet Paşa yaptığı konuş-

[351] **Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri**, c.IV, s.506; Tarık Zafer Tunaya, **Türkiye'de Siyasi Partiler**, İstanbul 1952,s.583.
[352] **A.g.e.** C.III, s.77-78.
[353] **Atatürk"ün Söylev ve Demeçleri**, C.I, s.531-532.
[354] **A.g.e.**, C.I, s.434-436
[355] **Babalık (Konya),** 17 Teşrin-i evvel 1927 (Eylül) , Sayı: 2520, **A.g.e**,C.I, s.351-353.

mada, Cumhuriyetin her türlü tehlike ve taarruzdan korunmasının vatani ve millî bir görev olduğuna işaret etmiştir.[356]

Mustafa Kemal, Cumhuriyet Halk Fırkasının kongresinin sonuçlanması nedeni ile bir beyanname yaymlamış ve bunda Halk Fırkasının hedeflerini şöylece çizmiştir: " Cumhuriyet Halk Fırkası lâik,halkçı ve Milliyetçidir. Ve Milletin iktisadî menâfiini temin etmeği birinci derecede haiz-i ehemmiyet add eder. İşbu esasat fırkamız için bütün siyasetinde ve bütün kanunların vaz ve tatbikinde hakimdir...."[357]

Mustafa Kemal, fırkanın programında egemenlik esaslarının önemli olduğunu sık sık yinelemiştir. Ayrıca, demokrasilerin sulh esasına dayalı olması gereğine de candan inanmıştır. Nitekim, 8 Mart 1928'de, Le Matın Gazetesi Muhabirine verdiği demeçte de demokrasilerin tek amacının sulha dönük olması halinde yararlı olabileceğini vurgulamıştır.[358] Cumhuriyet Halk Fırkasından sonra, Atatürk döneminde, başka fırkalar da kurulmuş, ama siyasî hayatları uzun olmamıştır.

B. Terakkiperver Cumhuriyet Partisi

Mustafa Kemal'in yakın arkadaşları, İstanbul gazeteleri, 1924'te Cumhuriyet Halk Fırkasına karşı muhalefete başlamışlardı. Bu arada, 9 Kasım 1924'te, Refet Bele, Rauf Orbay, Adnan Adıvar ve bazı Milletvekilleri Cumhuriyet Halk Fırkasından istifa etmişlerdi. Refet Paşa, millî idarenin İstanbul'da ve Trakya'da resmen kurulması, Trakya'nın Yunanlılardan geri alınması yolunda, Türkiye Büyük Millet Meclisi hükümetinin temsilcisi olarak askerî, siyasî ve diplomatik alanlarda çeşitli hizmetler vermişti. 9 Ekim 1922'den 8 Ekim 1923'e kadar Şark Trakya Komutanlığı görevlerini yerine getiren Refet Paşa, Meclis içinde oluşan muhalefet grubunun öncülerinden ve Halk Fırkasına, özellikle İsmet Paşa yönetimine karşı

[356] **Babalık (Konya)**, 24 Teşrin-i evvel 1927 (Eylül).
[357] **Babalık (Konya)**, 25 Teşrin-i evvel 1927.
[358] **Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri**, C.III, s.81.

çıkanlardandı. O, 17 Kasım 1924'te Terakkiperver Cumhuriyet Fırkasının ileri gelen kurucuları arasında yer almaktaydı.

Muhalifler, gerçek bir Cumhuriyet rejimine ulaşabilmek için, Cumhuriyet Halk Fırkasının Meclis üzerindeki baskısını kaldırmak istiyorlardı. Bu amaçla 1924 Ekiminin başlarında, Mecliste "Dörtler" denilen grubu ve Millî Mücadele kahramanlarından, müdafaa-i hukukçulardan, heyet-i temsiliyeden ve eski Birinci Gurup azalarından Hüseyin Rauf Bey, Refet Paşa, Doktor Adnan (Halide Edip'in eşi) ve İsmail Canpolat'tan ibaret bir grup oluşturdular. Daha sonra, 1924 Kasımında, Cumhuriyet Halk Fırkasından istifalar arttı.[359]

1924 sonbaharında Rauf Bey, Ali Fuat, Kâzım Karabekir paşalar, Rauf Beyin Şişli'deki evinde toplandılar. Onlar, Cumhuriyetin herhangi bir kişinin ya da gurubun elinde iktidar aracı haline gelmemesi için uğraşmaya karar vermişlerdi. Bu sırada, Mustafa Kemal , Lâtife Hanım ile yurt gezisindeydi. Meclisin yıllık açılışında bulunmak için Ankara'ya geldi. Bu arada Kâzım Karabekir ve Ali Fuat paşalar ordudan istifa ettiler ve yalnızca Milletvekilliği görevini yapmaya başladılar.

Lozan'da iki taraf (Yunan ve Türk) halkının mübadelesi (değiştokuş) mukavele esaslarında yer almıştı. Yunanistan ile siyasî ilişkiler tam kurulmamıştı. Bu konudaki şikayetler, Hollanda Elçiliği aracılığıyla Yunanistan'a iletiliyordu.[360] Meclisteki muhalefet gurubu, Yunanistan'dan gelen göçmenlere ilgisizlik duyulduğu yolunda muhalefete başladı. Bu olumsuz havaya karşın İsmet Paşa güven oyu aldı. Ancak, Rauf Bey ve arkadaşları, artık Cumhuriyet Halk Fırkası içinde kalamayacaklarını bildirerek istifa ettiler. Sonuçta, eski ittihatçılarla, saltanat ve halife yanlıları, 17 Kasım 1924'te Kâzım Karabekir'in başkanlığında Terakkiperver Cumhuriyet Fırkasını kurdular.

Rauf Beyin bir Amerikan gazetesine verdiği beyana göre, amaç, Mustafa Kemal'in otoritesini frenlemek ve sınırlandırmaktı.

---

[359] Fethi Tevetoğlu, **Atatürkle Samsuna Çıkanlar**, Ankara 1987, s.109-112.
[360] İsmet İnönü, **Cumhuriyetin İlk Yılları**, s.58.

Fırka, sürekli azınlıkta kalan bir baskı grubu olacak ve eleştirilerde bulunacaktı. Fırkanın, Cumhuriyet Halk Fırkasından ayrılan otuz kadar üyesi vardı. Fırka Başkanı Kâzım Karabekir Paşa idi. Fırkanın beyannamesi ve on üç maddelik programı hazırlanmıştı. Yöneticiler fırka programını ve iç tüzüklerini İçişleri Bakanlığına vererek izin aldılar.

Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası, önce seçimlere katılmamak, yalnız tarafsız adayları desteklemek kararı almıştı. Ancak İstanbul ve üç büyük şehirde teşkilât kurarak, seçimlere girmeyi de hesaplıyordu. Fırka, Türkiye'de Batı ölçülerine göre kurulmuş ilk fırka olduğunu öne sürmekteydi.

Fırka beyannamesinde, amacın denge sağlamak ve Anayasa düzeni içinde istibdada karşı koymak, kişi ya da zümre üstünlüğüne karşı millî birliği ve fert özgürlüğünü korumak, dinsel düşünüş ve inançlara saygı duyulması hakimdi. Programına göre, Cumhurbaşkanı partiler üstü olacak, seçildiği anda mebusluktan ayrılacaktı. Anayasa, seçmenlerden yetki alınmadan değiştirilmeyecek, seçim siteminde değişiklikler olacaktı. Eğitimde, idare sisteminde, ekonomide ve diğer alanlarda yenilikler düşünülmekteydi. Mustafa Kemal, ortalığı yatıştırmak için, İsmet Paşanın yerine, Fethi Beyi Başbakan yaptı. Ama, bu durumu değiştirmedi.[361]

Terakkiperver Cumhuriyet Fırkasının dinsel inançlara saygılı olmak, ancak, dinle siyasetin ayrı olması yolundaki düşüncesi daha sonra yanlış anlamalara neden olacaktır.

Terakkiperver Cumhuriyet Fırkasına giren muhalifler fırkayı bölücülük yolunda kullanmış, dinsel bir isyan mahiyetinde olan Şeyh Sait ayaklanmasına neden olmuşlardı. İsyan 15 Nisan 1925'te bastırıldı. hükümet, inkılâp ilkelerinden ödün vermedi. Takrir-i Sükûn Yasası ile İstanbul'un gerici basını susturuldu. Olay düşündü-

[361] Lord Kinross, **Atatürk " Bir Milletin Yeniden Doğuşu"**, İstanbul 1972, s.597-603; Nurşen Mazıcı, **Belgelerle Atatürk Döneminde Muhalefet** (1919-1926), İstanbul 1984,s.80-81. İsmet İnönü, **Hatıralar**, C.II, İstanbul 1987, s.195-196.

rücü idi. 3 Haziran 1925'te Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası kapatıldı.

C. Gizli Komünist Partisi

Ulusal bağımsızlık savaşı sırasında Rusların yardımını sağlamak için danışıklı ve kontrollü bir şekilde komünist fırkalar kurulmuştu.1920'de kurulmuş Türkiye Komünist Fırkasının üyeleri, 1925'te yayınladıkları beyannameler nedeni ile tutuklanmışlardı. 12 Ağustos 1925'te mahkeme kararı ile kapatılan Gizli Türkiye Komünist Fırkası ve Türkiye Kominist Gençler Birliği Teşkilâtının haklarında cezaları kesinleşen bazı mensuplarının, Rusya tarafından beslendikleri ortaya çıkmıştı.[362] Tutuklananların suçları, anayasayı değiştirmek, Türkiye Cumhuriyetini yıkmak noktalarında toplanmaktaydı. 1925 tevkifleri sırasında Şefik Hüsnü, Nazım Hikmet, Hasan Ali Ediz, Moskova'ya kaçmışlardı. Şefik Hüsnü gizlice gelip, gene faaliyete başlamış, 1927'de yine yakalanmıştı. Diğerleri de, Hasan Ali Ediz, Nazım Hikmet, Türkiye'ye gelip çalışmalar yapmışlar ve 1927'de tutuklanmışlardı. Ayrıca Aydınlık Gazetesi Yazarı Cevdet'in, Şevket Süreyya(Aydemir)'nın gizli toplantılar yaptıkları, takma adlar kullandıkları, Rusya'daki "Üçüncü Enternasyonal ve Müessesenin Şark Balkanlar Şubesi" ile doğrudan ilişki kurdukları anlaşılmıştır.[363]

Türkiye'de Komünist faaliyetlerin gerçek durumu ve tehlikesi 1927'de iyice ortaya çıkınca, Mustafa Kemal'in kurduğu ve hükümetin sözcülüğünü yapan Hakimiyet-i Millîye'de çıkan yazılar, komünistliğin Türkiye'de yayılmasına taraftar olunmadığını açıkça ortaya koymuştu.

1929 yılında da, İstanbul ve İzmir'de Komünist propogandası yapanlar yakalanmışlardı. Mustafa Kemal, 6 Ağustos 1929'da, A-

[362] Fethi Tevetoğlu, **Türkiyede Sosyalist ve Kominist Faaliyetleri** (1910- 1960), Ankara.1967, s.399-400. Suçlulara idam cezası verilmemekle beraber çeşitli cezalara çarptırılmışlardı.
[363] Fethi Tevetoğlu, **a.g.e**, s.394-399.

dapazarı'nda Sakarya Gazetesi Muhabirine verdiği beyanatta: "Bu memleketteki komünistler, yalnız bizim tevkif ve hapsettiklerimizden ibaret değildir. Bu işlerle bizzat yakından alakadar olacağım. Şurası unutulmamalıdır ki, Türk aleminin en büyük düşmanı Komünistliktir! Her görüldüğü yerde ezilmeli." Türk Basını da bu konuda bu tür yayınlar yapmıştır.[364] Bu yüzdende ve yasak olduğu için Türkiye'de komünizmle ilgili fırka kurulmamıştır.

D. Serbest Cumhuriyet Partisi

Serbest Cumhuriyet Fırkasının kurulma fikri, Paris Büyükelçisi Fethi Beyin, 1930 Temmuzunda iznini geçirmek için Türkiye'ye gelmesi ile başlar. 22 Temmuz 1930'da İstanbul'a gelen Fethi Bey, Yalova'da bulunan Gazi'ye saygılarını sunmak için izin istemiş, izin çıkınca da 23 Temmuz 1930'da'da yemekte Gazi'nin konuğu olmuştu. Yalova'da sekiz gün kaldıktan sonra, ikisi birlikte İstanbul'a dönmüşler ve Büyükdere'de Necmeddin Molla'nın evinde bir gün daha kalmışlardı.

Gazi, 1 Ağustosta yeniden Yalova'ya dönmüş, 6 Ağustosda da Fethi Bey ikinci kez yanına gelmiştir. Bu süre içersinde Fethi Bey kendisine verilen fırka işiyle uğraşmaktaydı.

Fethi Bey, Yalova'ya ilk gelişinde, fırka kurma fikrini Gazi'ye açmamış, ancak İsmet Paşa hükümeti hakkında eleştirilerde bulunmuş, ekonomik alanda yapılması gereken çalışmalar konusunda öneriler sunmuştu.

29 Temmuz 1930'da Gazi, Yalova'da Fethi Beye muhalif fırka kurmasını bildirmişti. Fethi Bey bu olayı şöyle anlatmaktadır: "Görüştük. Bana ille ikinci bir fırka kurup, başına geçeceksin" diye ısrar etti. Ben de kabul ettim.[365] İstanbul'da Necmettin Molla'nın evindeki yemekte bu fırkanın ismi Serbest Cumhuriyet Fırkası olarak

[364] Fethi Tevetoğlu, **a.g.e.**, s.429-433.
[365] Çetin Yetkin, **Serbest Cumhuriyet Fırkası Olayı**, İstanbul 1982, s.29-32.

açıklanmıştı. Fethi Beyin anlatımına göre, kendisi eleştirilerde bulunurken Gazi ona:

"Ben bunun çaresini buldum. Memlekette muhalif bir fırka kurmak lâzımdır. Böyle bir fırka vücuda gelirse Mecliste münakaşa da serbest olur. Meselâ siz böyle bir fırkanın başına geçerseniz, bildiklerinizi Mecliste serbestçe söylersiniz. Bu suretle uygulamada görülen bir çok hatanın da önünü almak mümkün olur" diye bir öneri getirmiştir.[366]

Mustafa Kemal ikinci bir fırka kurulması fikrini henüz Serbest Cumhuriyet Fırkası kurulmadan epey önce de çeşitli toplantılarda konuklarına söylemekteydi.[367]

Fethi Bey, 6 Ağustos 1930'da Yalova'da Gazi Mustafa Kemal Paşa ve Cumhuriyet Halk Fırkası Genel Sekreteri Saffet ile bir görüşme yapmıştı. O, Gazi'ye, fırkanın kurulması için kendisine bir mektup yazmasını, bu mektubun gazetelerde yayınlanmasını ve Cumhurbaşkanı tarafından kendisine bu konuda bir güvence verildiğinin herkes tarafından bilinmesini istemişti. Bu konu ile ilgili olarak, 7 Ağustosta fırka kurmak için Fethi Bey, Gazi'ye bir mektup göndermiş ve O'nun onayını almıştı. 8 Ağustosta ise, İsmet Paşa tarafından kaleme alındığı anlaşılan mektup, İsmet Paşa ve Gazi tarafından Fethi Beye açıklanmıştı. İsmet İnönü hatıralarında, Atatürk ile konuşulurken başlangıçta, yazılar, mektuplar verilmesi kararlaştırılmıştı ve kendisinin de yanlarında olduğunu ifade etmektedir. Fethi Bey için de, Fethi Bey bir ara Atatürk'ün kayd-ı hayat şartıyla Cumhurbaşkanlığını sağlamayı düşündü. Atatürk bunu kabul etmedi ifadesini kullanmaktadır.[368]

Mektuplarla ilgili haberleri alan gazeteciler akın akın Yalova'ya geldiler. Gazi Paşa ile mülakat yapan bir gazeteci haberi Türkiye'ye aktardı: "Paşam size muarızlar çıkıyormuş, yeni fırka yapılıyormuş, doğru mu?" sorusuna Gazi:

---

[366] Kandemir, **Siyasi Dargınlıklar**, İstanbul 1955, C.IV, s.52.
[367] Çetin Yetkin, **a.g.e.**, s.32-33.
[368] İsmet İnönü, **a.g.e.**, s.115-116.

"Tabii doğru... Yeni fırkayı pek tabii telâkki ediyorum. İnşallah memleket için hayırlı olacaktır. Biz nokta-i nazarlarımızı ve yaptıklarımızı bilerek ve inanarak takip eden adamlarız. Tabii işlerimizi kuvvetle ve imanla izah ve müdafaa edeceğimize şüphe etmeyiniz. Münakaşanın muvaffakiyetlerimizi daha iyi tebarüz ettireceğine eminim. Binaenaleyh Fethi Beyin teşebbüsünü sevinçle karşılarım."

Peki ama Paşam, Cumhuriyet Halk Fırkasının lideri Gazi hazretlerinin vaziyeti ne olacaktır?

-"Ben, yani Gazi, memleketin Reisicumhuruyum. Tabii eski vaziyetim devam edecektir."[369]

Bu görüşmelerin hemen arkasından Fethi Bey, Serbest Cumhuriyet Fırkasının kurulması için resmen izin istemiştir. Ayrıca, Gazi'nin Reisicumhur ve Cumhuriyet Halk Fırkasının lideri olduğunu ileri sürerek tarafsız olup, olmayacağını sormuştur. Bunun üzerine Gazi, Cumhurbaşkanı olarak şu yazılı güvenceyi vermiştir:

"...Reisicumhur bulunduğum müddetçe Reisicumhurluğun üzerime verdiği yüksek ve kanunî vazifeleri, hükümette olan ve olmayan fırkalara karşı adil şekilde ve tarafsız yapacağıma ve lâik Cumhuriyet esası dahilinde fırkanızın her nev'i siyasî faaliyet ve cereyanlarının bir engele uğramayacağına inanabilirsiniz..."[370]

Kararlaştırıldığı gibi bu mektuplar basına Anadolu Ajansı aracılığıyla ulaştırılmış ve Fethi Bey politikaya atılmak için Paris Elçiliğinden ayrılmış ve 9 Ağustos 1930'da Gazi'ye fırka kurmak isteği ile bir mektup yazmıştır. Aynı gün gazeteler, zaten Fethi Beyin Cumhuriyet Halk Fırkasından ayrılıp, başka bir programla yeni bir fırka kuracağını, Meclisin yapacağı toplantıya katılabilmek için boş mebusluklardan birine seçimini sağlayacağını açıklamaktaydılar.[371]

10 Ağustos 1930'da gazeteler, Fethi Beyin yeni bir fırka kurmak için Gazi'ye yazdığı mektubu yayınladılar.[372] Gazi Fethi Beyın

---

[369] Kandemir, **a.g.e.**, s.54-55.
[370] Çetin Yetkin, **a.g.e.**,s.34-35.
[371] **Cumhuriyet**, 9 Ağustos 1930, Sayı.2247.
[372] **Cumhuriyet**. 11 Ağustos 1930, Sayı: 2249. Pazartesi; **Hakimiyet-i Millîye**, 10 Ağustos

yazdığı mektuba uygun cevap vererek, yeni akıma yol vermişti. O, yanındaki mebuslar ile konuşurken durgun havayı sezmiş ve sormuştur:

"-Hemşehrilerim. Bir tereddüdünüz mü var?" deyince, Ankara Mebusu Talat Bey:

"Yeni intihabı da siz yapsaydınız. Ondan sonra biz Mecliste ayrı bir hizip teşkil etseydik daha iyi olmaz mıydı efendim" Gazi buna:

"Hayır, bu dürüst bir şey değildir. Lâzımdır ki insanlar evvela siyâsî rengini, reyini ve azmini sarih ve milletçe anlaşılır tarzda ifade etsin. Merdâne, namuskârâne hareket budur. Fethi Beyefendi ancak bu tarzda hareket edebilir arkadaşlardandır, ve böyle hareket etmiştir. Talat Bey, buyurduğunuz tarz eski teşekkülde tecrübe edilmiştir. Bunun verdiği neticeler, milleti elemlere, kederlere, sıkıntılara maruz bırakmıştır. Artık biz, bütün bu hadiseleri ve neticelerini safsata mahiyetine geçmiş bu gibi şeyleri tekrar edemeyiz. Bugünün Türk heyet-i ictimaiyesi mazinin en derin Medenîyetlerinde banilik iddia eden bu Türk kavminin bugünkü çocukları açık ve salim yolu bulmuşlardır."

"Açık ve salim düşünmek, açık ve salim hareket etmek ve bu suretle Türkün yüksek siyasî müessesesini, Cumhuriye'ti yükseltmek... Beraber bu nokta-i nazarları mütalâa edenler, asla birbirine muarız değildirler. Mühim olan, bu nokta-i nazarların tatbikatta muvaffak olmasıdır."

"Cumhuriyet Halk Fırkası ve onun reisleri bu sahada muvaffakiyetle yürüdüklerini iddia ederler. Fethi Beyefendi men cihetin, yani esas noktada, esas temelde Cumhuriyet Halk Fırkası ile tereddütsüz bir fikir ve fiil iştirakini bütün vicdaniyle de muvaffakiyetsizlik addettiği şeylerin sebeplerini düşünmüş tecrübeli bir devlet

---

1930:" Paris Büyükelçimiz Serbest Cumhuriyet namı ile siyâsî bir fırka kuruyor" başlıklı haber. Ahmet Agaoğlu, **Serbest Fırka Hatıraları**, İstanbul, tarih yok I. Baskı), s.20-21. Çetin Yetkin, **a.g.e.**, s.250-251; Kandemir, **a.g.e.**, s.65-68.

adamı olarak beyan-ı fikir ediyor ve vaad ediyor ki, menfi gördüğü bazı neticeleri müspet yapabilecektir," Fethi Bey:

"Bizim muhalefetimiz nezahat dairesinde cereyan edecek ve hiçbir zaman ciddiyetini kaybetmeyecektir." Gazi:

"Cumhuriyet Halk Fırkası reisleriyle çok mücadele edeceğinizi tahmin ediyorum. Fakat, Cumhuriyet esaslarının kuvvetlenmesini temin edecek olan bu mücahedeleri memnuniyetle müşahede edeceğim. Ve şimdiden söyleyebilirim ki, en çok kavgalı gibi olduğunuz geceler sizi soframda birleştireceğim ve o zaman tekrar ayrı ayrı her birinize soracağım: Sen ne dedin, ve ne için dedin?. Senin cevabın ne idı, neye istinâd ediyor... bugünden itiraf ederim ki bu benim için yüksek bir zevk olacaktır".

Toplantı sırasında, Cumhuriyet Halk Fırkasına karşı böyle bir fırka kurmanın kendisinde tereddüd uyandırıp, uyandırmadığı Fethi Beye sorulunca, o da:

"Hayır, bilâkis... Ben Gazi'nin eski arkadaşı olduğum için, ve O'nun bütün karakterlerini bildiğim içindir ki bu cürete malik bulunuyorum. Bilirim ki, Gazi hazretleri bilhassa devlet işlerinin münakaşa, tenkit olunmasını ve ancak bu suretle salim neticelere iktiran edeceğini (ulaşacağını) kabul eden, yalnız kabul eden değil, hatta telkin eden ve bundan haz duyan bir dehadır. Kadim (eski) ve gençlik arkadaşlığımız esnasında, kendilerinin en çok nefret ettikleri ve muzır (zararlı) gördükleri nokta, meşrutiyet ricâlinin (ileri gelenlerinin) buna nâ-müsait (uygun olmaması), çünkü gayr-i müsait olmaları idi."[373]

Gazi'nin sofrasında gerçekten bir demokrasi dersi verilmişti. Gazi, yeni fırka kurulması ile Cumhuriyet esaslarının kuvvetleneceğini, fikirlerin rahatça tartışılabileceğini, başarısızlıkların çarelerinin bulunacağını belirterek, demokrasiye ve çok sesliliğe olan düşüncelerini dile getirmiştir.

[373] **Cumhuriyet**, 11 Ağustos 1930, Sayı: 2249; **Hakimiyet- Milîîye**, 11 Ağustos 1930.

11 Ağustosta gazetelerde yayınlanan Fethi Beyin Gazi'ye yazdığı mektupta, hükümetin çeşitli masraflara girdiği ve bunları karşılayabilmek için ek vergiler koymak zorunda kaldığı, ihracatın düştüğü gibi konulara değinilmesinin nedeni, bütün bunların tek fırka sisteminden kaynaklandığını ortaya koymaktan ibaretti.[374]

Gazeteler, 12 Ağustos 1930'da, Gazi'nin Fethi Beye verdiği cevabı yayınlamışlardı. Gazi'nin 1930'da yapmak istediği hareket çok yerindeydi. Ama, Türkiye buna hazır mı idi?

Serbest Cumhuriyet Fırkası, böyle danışıklı, hazırlıksız ve acele kurulurken henüz program ve tüzüğünü bile yapmamıştı. Fethi Bey, fırka onaylandıktan sonra programı hazırlamış, tüzüğü de Ahmet Beye yaptırmıştı. Serbest Cumhuriyet Fırkası resmen ve hukukî olarak 12 Ağustos 1930'da Fethi Beyin İstanbul Valiliğine gönderdiği dilekçe ile kurulmuş oldu.[375]

Fırkanın program ve tüzüğü daha sonra yayınlanmıştır. Aslında ilk maddelerinde program ilkelerine yer veren fırka yasası, gerçekte fırka tüzüğü olan sekiz bölüm ve altmış maddeden oluşan metindir. Fırkanın programı on bir maddeden ibarettir. İlk maddesi " Serbest Cumhuriyet Fırkası Cumhuriyetçilik, Milliyetçilik ve lâiklik esaslarına bağlıdır" şeklindeydi. Gazi, kendisinin iki fırka üzerinde bir hakem gibi olacağını, eleştirileri ve bunlara verilen yanıtları değerlendirerek bir karara varacağını açıklarken, gerektiğinde uzlaştırıcı olacağını da belirtmişti. O, her iki fırkanın eşit koşullarla çalışması için meclisteki bazı mebusların Serbest Cumhuriyet Fırkasına katılmalarını da hoş karşılamıştı[376]. Kadınların da bu fırkaya rağbet etmelerinin bir nedeni Gazi'nin kız kardeşi Makbule Hanımın bu fırkaya girmesi ile ilgilidir.

---

[374] "Lâik cumhuriyet esası dahilinde fırkanızın her nev'i faaliyet cereyanlarının bir maniaya uğramayacağına emniyet edebilirsiniz": **Hakimiyet-i Millîye**; 12 Ağustos 1930; **Cumhuriyet**, 12 Ağustos 1930. Ahmet Agaoğlu, **Serbest Fırka Hatıraları**, s.122-123; Çetin Yetkin, **a.g.e**, s.251-252; Kandemir, **a.g.e.**, s.72-75; Mete Tuncay, **Türkiye Cumhuriyetinde Tek Parti Yönetiminin Kurulması** (1923-1931).

[375] **Cumhuriyet**, 13 Ağustos 1930. **Hakimiyet-i Millîye**, 13 Ağustos 1930.

[376] Fethi Okyar, **Üç Devirde Bir Adam**, (Yayına Hazırlayan: Cemal Kutay), İstanbul 1980, s.411,420. Fırkanın programı için bak: Cumhuriyet. 28 Ağustos 1930.

Fırkaya, Halk Fırkasından ayrılan on dört Milletvekili girdiği gibi, memleketin her yanından katılmalar olmuştu. Fethi Bey, propoganda amacıyla bazı fırka mensuplarıyla görüşmek için, 3 Eylül 1930'da deniz yolu ile İzmir'e hareket etmişti. 4 Eylül 1930'da İzmir'e gelişinden bir gün sonra 5 Eylülde bazı kişiler gösterilere başlayarak, Cumhuriyet Halk Fırkasını ve Anadolu Gazetesini taşlamaya başlamışlardı. İzmir'de bu gezi sırasında baş gösteren olaylar fırkanın siyasal yaşamı için bir dönüm noktası olmuştur. Gazi, Fethi Beyin, İzmir'de hükümeti tenkit edeceğini biliyordu. Bu yüzden Kâzım Özalp'e, halkın bu tip tenkitlere alışık olmadığını, Fethi Beye karşı çıkabilecek olaylardan kendisinin korunması yolunda tedbirler alınmasını söylemiş ve Fethi Beyin güvenliğinin sağlanması için bizzat kendisi İzmir'e telgraf çekmişti.[377]

5 Eylül 1930 günü Fethi Bey " Büyük Gazi'nin tesis ettiği Cumhuriyet fikri bütün vatandaşların kalbinde yer etmiştir" diye başlayan konuşmasını bir süre sonra kesmişti. Nutuk'tan sonra, gazete haberlerine göre, on beş kişi yaralanmış, iki kişi de ölmüştür.[378] Aslında yalnızca on dört yaşında bir okul öğrencisi ölmüştü. 6 Eylülde İzmir'de sükûnet sağlanmıştır. Ancak, bir çok yer askerî kordon altına alınmıştı. İstanbul'da Gazi ve İsmet Paşaya "Yaşa Gazi, Yaşa İsmet Paşa" diye tezahürat yapılmıştı. Gazi, Sarayburnu'nda oturduğu kanepenin yanındakilere iltifatlarda bulunmuştu.[379]

Yunus Nadi, İzmir olayları nedeniyle, Gazi'ye bir mektup yazarak, Cumhuriyetin korunmasını istemiştir. Gazi'nin buna verdiği cevap, 10 Eylülde yayınlanmıştır. Gazi cevabında şimdilik tarafsız olduğunu, resmî görevi bittiğinde Cumhuriyet Halk Fırkasının başında çalışacağını belirtmiş, İzmir'deki olaylara geçerek "... Üzüntümü akan kanlar ve zâyi olan hayat şiddetlendirmiştir. Bu gibi saldırıcılar ve teşvikçiler Cumhuriyet kanunlarının takiplerinden kurtulamazlar" demiştir.[380]

---

[377] Çetin Yetkin, **a.g.e.**, s.167-170.
[378] **Cumhuriyet**, 6 Eylül 1930, Sayı: 2275.
[379] **Cumhuriyet**, 7 Eylül 1930.
[380] Çetin Yetkin, **a.g.e.**,s.207-209.

İzmir olaylarından dolayı Gazi tedirgindi. Köşk'ten çıkarken İnönü'nün yanına geldi ve İnönü'ye "Yahu hiç aldırmıyorsun" dedi, İnönü "Ne var? diye sordu. "Atatürk "Yanıyoruz" dedi. İnönü "Yok canım, mübalağa ediyorsunuz" cevabını verdi.

Bir kaç gün sonra Gazi ile İnönü Serbest Cumhuriyet Fırkasını yeniden konuştular. Gazi "Bana bak, karışmıyorsun, ama bir şey söyleyeyim sana. Yeniden başlayacağız, bilesin, her şey bitti, yeniden başlayacağız, biz bu işe. Gözün tutuyor mu, var mısın, yeniden başlayacağız". İnönü:

"Canım çaresiz olursak yeniden başlarız ve bitiririz. Hiç endişe etme, o kadar ileri bir şey görmüyorum." Gazi bunun üzerine "O kadar ileri" diyerek olayın büyüklüğüne işaret etti.[381]

Fethi Bey, 7 Eylül günü İzmir'de, 8 Eylülde Manisa'da konuşmalar yapmış, 12 Eylülde Balıkesir'de konuştuktan sonra, 13 Eylülde İstanbul'a dönmüştür.

Serbest Cumhuriyet Fırkası Başkanı Fethi Bey, 24 Eylülde Gümüşhane Milletvekili seçilmişti. Fethi Bey, Mecliste hükümete çatan konuşmalara başlamıştı. Bunlardan biri de, 6 Kasım 1930'da - ki son belediye seçimlerinde yolsuzluklar yapıldığı hakkında idi. 15 Kasım 1930'da yapılan görüşmelerden sonra, İçişleri Bakanı Şükrü Kaya Bey güven oyu aldı.

Gazi Paşa ile Fethi Bey arasında bazı konularda fikir ayrılıkları ortaya çıkmaya da başlamıştı. Gazi, önce kabul ettiği blok seçim yapmak ve her iki fırkanın başında seçime gitmek fikrinden vaz geçmiş, Cumhuriyet Halk Fırkasının başında seçime gidebileceğini ima etmişti. Fethi Bey, fırkayı kapatma düşüncesindeydi. Fethi Beyi fırkayı kapatmaya, inkılâp aleyhinde çeşitli gösteriler olması zorluyordu. Aynı zamanda, Gazi'nin Serbest Cumhuriyet Fırkasını himayeden vaz geçmesi de önemliydi. Gazi Fethi Beye fırkanın ilk kuruluş halinin kalmadığını, işlerin çığırından çıktığını, buna engel olmak gerektiğini açıklıyordu. Fethi Bey, bunun üzerine Serbest

[381] İsmet İnönü, **a.g.e.**, s116-117.

Cumhuriyet Fırkasını kapattı.[382] Fethi Beyin 17 Kasım 1930'da Serbest Cumhuriyet Fırkasını fesh etmesiyle, ikinci kez bir fırka kapanmış oluyordu.

E. Menemen Olayı

Menemen olayı gerici bir hareket olup , din devleti kurulması amacı ile yapılmıştı. Olayın yaratıcıları, Manisa'da Tatlıcı Mustafa'nın evinde toplanmışlar, nasıl silâhlanacaklarını hesaplamışlardı. 6 Aralık 1930'da verilen karardan sonra bunların bir kısmı Paşaköy'e gitmişlerdir. Diğerleri arkadan geleceklerdi. Bozalan Köyü'ne gelen asiler, iki hafta orada kaldıktan sonra, 23 Aralık Salı gecesi yola çıkmışlardı.[383]

28 Aralık 1930'da Derviş Mehmed ve altı arkadaşı, Manisa üzerinden sabaha doğru, dağ yolundan yürüyerek Menemen'e varmıştı. Derviş Mehmed Menemen'de ilk gördüğü camiye girmiş ve orada (İnra Fetehnaleke) yazılı bayrağı almış, camide namaz kılan on beş kişiyle, dışardakileri şeriat istemeye çağır ve kalabalığa:

"Ne duruyorsunuz, Sancağ-ı şerif çıktı. Müslümanlar gelin altında toplanın, şeriat isteyelim" diye bağırmıştı.

hükümet olayı haber alır almaz Kubilay kumandasında bir müfreze yollamıştı. Kubilay'ın asilere yapmış olduğu uyarılar ve nasihatlar bir işe yaramamış, gözü dönmüş asiler tarafından Kubilay şehit edilmişti.[384]

Hükümetin yerinde müdahaleleri ile ilk olarak Menemen'de "şeriat isteriz" diye ayaklananlardan 25 kişi, Manisa'da da 13 kişi tutuklanmıştır.

---

[382] İsmet İnönü: **a.g.e.**, s.117, Kandemir, **a.g.e.**,s.120-121.

[383] Kemal Üstün, **Menemen Olayı ve Kubilay**, İstanbul 1978 (2.baskı), s.64-65.

[384] **Cumhuriyet,** 25 Kanun-ı evvel -Perşembe 1930, Kemal Üstün, **Menemen Olayı ve Kubilay**, İstanbul 1978, s.18-19; Mahmut Goloğlu, **Devrimler ve Tepkileri**, Ankara 1972, s.303. Goloğlu, Kubilay'ın 23 Aralıkta öldürüldüğünü yazmaktadır. Oysa olaylar 24 Aralık'ta başlamıştır.

hükümet, Menemen Olayı'na büyük önem vermiştir. Gazeteler de bu olayı baş sayfalarında halka duyurmuşlardır.

Mustafa Kemal Paşa olayın üzerinde titizlikle durmuş ve bunun Cumhuriyeti yıkmayı hedef tutan bir hareket olduğunu belirtmişti. Mustafa Kemal, olaylardan duyduğu üzüntüyü Erkân-ı Harbiye Reisi Mareşal Fevzi Paşaya bir mektup yazarak duyurmuş ve olayla bizzat ilgilenmesini istemişti.[385]

hükümet, ilk olarak 31 Aralık 1930'dan başlamak üzere Menemen ve Manisa'da bir ay müddetle örfi idare ilân etmişti.

Menemen Olayı bütün yurtta üzüntü ve nefret uyandırdı. Pek çok yerde olayı lanetleyen mitingler yapıldı. İstanbul Darü'l fünûnu (Üniversitesi) da 31 Aralık 1930'da Menemen Olayı nedeni ile bir miting düzenledi. Mitingte Darü'l fünûn Emini Muammer Raşit Bey, Müderris (Profesör) Adil Bey, Maarif Emini (Bakanı) Muzaffer bey birer konuşma yaptılar. Binlerce öğrenci "Hainleri telin ederiz, kahrolsunlar" diye bağırdıktan sonra Taksim'e hareket etmişler ve oradan da sessiz bir şekilde dağılmışlardı.[386] Ankara'da 3 Ocak günü, saat 14.00'de Ankara Türk Ocakları Merkezinde büyük bir miting düzenlendi. Bu mitingten başka , aynı gün Konya, İnegöl, Bergama, Bursa, Balıkesir'de de mitingler yapıldı. İzmir Vilâyet Meclisinde de olayı meydana getirenler lânetlendi.[387] 4 Ocakta Rize'de de bir miting düzenlendi.[388]

Devrimlerin tutması için hükümetin çok sert tedbirler alması kaçınılmazdı. Bu yüzden kurulmuş olan "Divan-ı Harp" 2 Ocak 1931'de işe başlamış ve iki yüz kişiyi tutuklamıştı. Suçlular Menemen'de mahkemeye sevk edildi.

Bir yandan Menemen Olayının suçluları Divan-ı Harp'te hesap verirken, diğer yandan gericiliği körükleyen ortadan cezalandırıl-

[385] **Cumhuriyet,** 29 Kanun-u evvel 1930-Pazar)
[386] **Cumhuriyet,** 1 Kanun-u sâni 1931.
[387] **Cumhuriyet,** 3 Kanun-u sâni 1931.
[388] **Cumhuriyet,** 5 Kanun-u sâni 1931.

ması yolundaki çalışmalar sürdürülüyordu. Çeşitli şehirlerde gericilik hareketleri yapanlar tutuklandı.[389]

Menemen'de Divan- Harpin yaptığı yargılamalar sonunda 105 kişiden 27'si beraat etmiş, 30 Ocak 1931'de yapılan duruşmadan sonra 37 kişi idama mahkûm edilmiş ve karar Meclisin onayına sunulmuştu[390]. 31 Ocak 1931'de Divan-ı Harp Örfi Müdde-i umûmisi Muavini karar hakimliğine karşı olayı baştan sona yansıtan ve suçluları, suçları tespit eden evrakı hazırlamıştı.[391] İdam kararları suçlulara bildirilmiş ve Meclis kararı beklenmeye başlanmıştı. Türkiye Büyük Millet Meclisi, 2 Şubat 1931'de kararları kabul etti ve 3 Şubat 1931'de kararlar uygulandı. Menemen Olayı'nın sorumluları sabaha karşı asıldılar. Derviş Mehmed, Kubilay'ın şehit edildiği yerde asıldı Kaçan bir mahkûm ise daha sonra yakalandı.[392]

Menemen Olayı'nı hazırlayanlara çok ağır cezalar verilmek suretiyle sonuçlandırılması hükümetin devrim politikasına uygun düşüyordu. Türkiye'nin büyük çoğunluğu devrimleri arzularken, bir takım gericilerin devrimlere karşı durması, hele şeriat fikri ile hareket etmesi muhakkak ki devrimleri tehlikeye düşürürdü. Mustafa Kemal'in belirttiği gibi devrimcilerin her zaman bu tip hareketlere karşı hazırlıklı olması kaçınılmazdır

XIII. 1930 SONRASI DEVRİMLER

A. Kadınların Seçimlere Katılması

Kadın haklarının Cumhuriyetin ilk senelerinde değil de, daha sonraki tarihlerde kabul edilmesinin sebebi yüzyıllardır kafalara yerleşmiş olan tutuculuktan ileri gelmiştir. Teşkilât-ı Esâsiye Kanunu'nda kadınların seçmen olmaması ve mebus seçilmemesi karşın her Türk erkeğini mebus seçilebileceği ve mebus olabileceği ifadesi

[389] **Cumhuriyet,** 16 Kanun-u sâni 1931, 20 Kanun-i sâni ve 28 Kanun-i sâni 1931.
[390] **Cumhuriyet,** 29 Kanûn-u sâni, 30 Kanun-u sâni 1931.
[391] Kemal Üstün, **a.g.e.**, s.55-56.
[392] Mahmut Goloğlu, **a.g.e.**, s.176-179.

mevcuttu. 1923 yılının Nisan ayında kadınları da sayı olarak sayalım önerisine karşı büyük bir reaksiyon doğmuş, değil siyasî hakkı tanımak, kadınların sayıma katılmasına dahi istekli olmayan bu düşünce Meclise hakim olmuştu.[393] Kadınlar Cumhuriyet döneminde 1927 yılındaki nüfus sayımına katılabilmişlerdir.

Seçim hakkını ise önce belediye seçimi konusunda 1930'da elde etmişlerdir. 3 Nisan 1930'da 164 maddelik Belediye Kanunu kadınlara, belediye seçimlerinde rey verme ve seçilme hakkını getirmişti. Perşembe günü Mecliste yapılan oturumda 198 kişi oylamaya katılmış ve müspet oy vermiş, 117 kişi ise oylamaya katılmamıştı.[394]

Kadınlara bu hakların tanınmasında Mustafa Kemal'in büyük çalışmaları mevcuttu. O, 1931 yılındaki uzun yurt gezisinde İzmir'de yapmış olduğu sohbet toplantısında, vatandaşın siyasî seçimlerde oy kullanmasının bir hak olduğunu, erkek ve kadın arasında fark olmadığını, kadının siyasî haklara sahip olması gerektiğini söylüyordu. O, bunları belirterek, siyasî haklar konusunda kadınların da erkeklerle eşit derecede tutulması gerektiğini ileri sürmekteydi.[395]

5 Aralık 1934'te, İsmet Bey, Mecliste yaptığı konuşmada, kadın üzerindeki baskıyı kaldırmanın Atatürk'ün başlıca hizmetleri arasında sayılacağını, kadınların Türkiye Büyük Millet Meclisinde memleketin geleceği hakkında söz söylemek, kanunların ve alınan tedbirlerin aile ve yurt için pratik ve yararlı olması hakkında değerli fikirlerini millete karşı anlatmak fırsatını haklı olarak bulacaklarını açıklaması Mecliste sürekli alkışlarla karşılandı. Diğer mebuslar da kadın haklarını savunan konuşmalar yaptılar. Sonunda Teşkilât-ı Esâsiye Kanunu'nun 10 ve 11'nci maddeleri değiştirildi ve "22 yaşını bitiren erkeklerle birlikte kadınların da Milletvekili seçmek ve

---

[393] Afet İnan, **Türk Kadın Haklarının Tanınmasının Kültür Devrimindeki Önemi (Atatürk Önderliğinde Kültür Devrimi)**, Ankara 1978, Türk İnkılâp Tarihi Enstitüsü Yayını, No.2, s.111-112.

[394] Tezer Taşkıran, **Cumhuriyetin 50.Yılında Türk Kadın Hakları**, Ankara 1973, s.131-134.

[395] Afet İnan, **Atatürk Hakkında Hatıralar ve Belgeler**, s.245-253.

30 yaşını bitiren erkekler gibi kadınların da Milletvekili seçilmek" hakkını tanıyan kanun 5 Aralık 1934'te kabul edildi. İsmet Bey, seçimlerin yenilenmesi için bir önerge verdi ve bu da kabul edildi.

Türk kadınlarına siyasî hakların verilmesi bütün dünyada olumlu karşılandı. Uluslar arası Kadınlar Birliği, on ikinci kongresini Türkiye'de yapmaya karar verdi. Bu Uluslar arası Kongrede, Türk kadınlarının siyasî haklarının tamamlanmasını sağlayan Atatürk'e gönül okşayıcı, övücü bir teşekkür telgrafı çekildi. Atatürk, buna verdiği cevapta: "Siyasal ve sosyal hakların kadınlarca kullanılmasının, insanlığın mutluluğu ve prestiji bakımından gerekli olduğuna inanmaktayım" demiş ve Kadınlar Kurulunu kabul etmişti.[396]

Türk Medenî Kanunu'nda evlenme yaşına ait maddenin değiştirilmesine dair yasa tasarısı 16 Haziran 1938'de onaylanmış ve evlenme yaşı kadınlar için 15, erkekler için de 17'ye çıkarılmıştır. Daha sonra, 18 yaşından küçüklerin evlenmesi ana-babalarının iznine bırakılmıştır.

B. Ölçüler Kanunu

27 Aralık 1931'de metre ile ilgili olarak çıkarılan yasada, bütün "mukavele ve akidlerde" fatura, ticaret defterleri, ilân ve sair ticarî evrak ve vesikalarda bu ölçülerden ma'adasmın kullanılması"nın yasaklandığı belirtilmiş ve böylece Avrupalıların kullandığı her birimi kabul etmekle yeniliklerden birisi daha gerçekleştirilmiş olmaktaydı. Kilo sistemi de yasayla getirilmiş olmaktaydı. Demiryolu, yük vagonları ve eşya satımları da bu ölçülere göre hesaplanacaktı. Bu yasanın uygulanması için İktisat Vekâletine bağlı " Ölçüler Umûm Müdürlüğü" kurulması kararı alınmıştır.[397]

[396] Mahmut Goloğlu, **Tek Partili Cumhuriyet (1931-1938),** Ankara 1974, s.144-146.
[397] **Cumhuriyet,** 28 Kanun-u sâni 1931, Sayı: 2418.

C. Soyadı Kanunu

Türkiye Cumhuriyetinde soyadı kullanılmadığından yalnızca şahsın isminin kullanılması karışıklıklara yol açmaktaydı. Aynı isimden pek çok kişinin olması resmî yazışmalarda anlaşmazlıklar doğuruyordu. Bu yüzden, 21 Haziran 1934'te Türkiye Büyük Millet Meclisinde "Her Türk öz adından başka soyadını taşımaya mecburdur" şeklinde bir ifade ile Soyadı Yasası kabul olundu. Mustafa Kemâl de, İsmet Paşa ve arkadaşları tarafından Türkiye Büyük Millet Meclisine yapılan öneri ile 24 Kasım 1934'te Atatürk soyadını almıştır. Sonra, 17 Aralık 1934'te Türkiye Büyük Millet Meclisi, Mustafa Kemal'den başkasının Atatürk soyadını almamasını da karara bağlamıştır. Atatürk'ün İsmet Paşaya İnönü soyadını verdiğini bildiren mektup üzerine, İsmet Paşa da 26.11.1934'te İnönü soyadını almıştır.[398]

Soyadı Kanunu'ndan sonra düzenlenen
Atatürk'ün Nüfus Hüviyet Cüzdanı

[398] Mahmut Goloğlu, a.g.e., s.131-132.

D. Lakâp, Nişan, Madalyaların Kaldırılması

26.11.1934'te ağa, hacı, hâfız, hoca molla, efendi, bey, beyefendi, paşa, han, hanımefendi, hazretleri gibi lâkap ve unvanların, savaş madalyaları dışındaki madalya ve nişanların kaldırılması, müşir yerine mareşal, paşa yerine general ve amiral deyimlerinin kullanılması kabul edildi.[399]

M.Kemal Atatürk heykeli incelerken

[399] Mahmut Goloğlu, **a.g.e**, s.136.

XIV. EKONOMİ ALANINDA Kİ UYGULAMALAR VE GELİŞMELER

Ulusal bağımsızlık savaşının hüküm sürdüğü günlerde, silâhtan yiyeceğe, insan gücünden malî kaynaklara kadar her şey kıttır. Bir taraftan savaşılmakta, diğer taraftan malî kaynak aranmaktadır. Bu arada Mustafa Kemal, Meclis konuşmalarında kapitülasyonlar ve yabancılara verilen imtiyazların doğru olmadığını, bunların bir an önce kaldırılmasını savunmaktadır. 1 Mart 1922'de yaptığı konuşmasında bunları açıkça dile getirmiştir.

Büyük zaferden sonra, iktisadî konulara ağırlık verildi. Ulusal bağımsızlık savaşı içersinde bütün ağır şartlara karşın enflasyona gidilmemiştir. Türk parasının değeri, 1930'a kadar olan sürede İngiliz sterlini karşısında düşmüş, ama, ondan sonra gerek sterlin, gerekse diğer paralar karşısında değer kazanmıştır[400]. Mustafa Kemal, 1932-1938 boyunca ekonomik kalkınma stratejisini, tam çalışma, hızlı ve dengeli gelir dağılımı, enflasyonsuz hızlı kalkınma, özel girişimin gelişmesi, hızlı ve teknolojik gelişme için yabancı sermaye ile işbirliği şeklinde belirlemişti. Diğer alanlarda olduğu gibi, ekonomik politikası ile de diğer dünya devletlerine örnek olmuştu.[401]

Mustafa Kemal'in ekonomik politikası ile ilgili konularda ilke ve kuralların saptanmasında olduğu kadar, bir çok olayda en ince ayrıntılara kadar varan önemli incelemelere ve bazen çıkacak yasaların ve kararnamelerin yazımına, ekonomik plân ve programların ayrıntılarının değiştirilmesine kadar olan ayrıntılara inebildiğini görmekteyiz. O'nun ekonomik politikasının en büyük başarısı, kuşkusuz Türk lirasının iç ve dış değerini korumak noktası olmuştur. 1924-1934 arasındaki on bir malî yılın kesin hesap sonuçları, denk bütçe politikasının gerçekten uygulandığını göstermektedir. O, eko-

[400] Mustafa Aysan, **Ekonomik Görüşüyle Atatürk**, İstanbul 1984, s.57, 106-107; Yüksel Ülken, **Atatürk ve İktisat**, Ankara 1981,s.39-41.
[401] Yüksel Ülken, **a.g.e.**, s.39-41.

nomik politika konusunda, 1 Mart 1922'de de söylediği gibi, malî bağımsızlık politikasından hiç ödün vermemiştir. O tarihlerde öne sürdüğü bu politika " istiklâl-i millî" idi.

1923'te, O, Rus Elçisi Aralof ile yapmış olduğu konuşmada Aralof'a:

"Türkiye'de sınıflar yok. Türkiye'de işçi sınıfı yok, çünkü gelişmiş bir sanayi yok. Bizim burjuvamızı ise henüz burjuva sınıfı haline getirmek gerekiyor. Ticaretimiz çok cılız, çünkü sermayemiz yok. Yabancılar bizi eziyor. Benim amacım, millî ticareti kalkındırmak, fabrikalar açmak, yer altı zenginliklerini meydana çıkarmak, Anadolu tacirine yardım etmek, zenginleşmesini sağlamaktır. Bunlar devletin önünde duran işlerdir. Biz bunları kanunlaştıracağız.

Aralof: Ya köylüler, diye sorunca, Mustafa Kemal:

"Onlara yardım edeceğiz. Aşarı kaldıracağız" Aralof bunun üzerine, Türkiye'de işçinin az, ama bilinçli olduğunu, köylüye yardım edinceye kadar derebeylerin ve tefecilerin onları köleleştireceğini, köylüye toprak verilmesini, Rusya'da işçilerle köylülerin Rusya'yı derebeylikten kurtardıklarını açıklamıştı. Mustafa Kemal bunun üzerine: "Rusya'da iş başkadır. Rusya'yı Türkiye ile mukayese edemezsiniz! Rusya'da işçi sınıfı daha ihtilâlden önce teşkilâtlanmıştı. Yüksek bir bilinç düzeyine erişmişti. Sizde dinin, halkın üzerinde bizde olduğu kadar etkisi yoktur, fanatizm yoktur. Bunu hesaba katmak gerek" demiştir. Daha sonra bir iktisat kongresi toplamayı düşündüğünü belirtmiş ve;

"Tabii gözde görünmeyen pek çok engeller, milletin de, benim de bir çok düşmanlarımız var. Ama, bunların üstesinden geleceğimize ben inanıyorum. Güçlü bir ordu kurmayı başardık" diyerek diğer güçlükleri de yenebileceklerini ifade etmiştir.[402]

[402] S.İ. Aralov, Bir **Sovyet Diplomatının Türkiye Hatıraları**, Cumhuriyet Yayını, Ankara 1997, s.282-283.

Mustafa Kemal, İzmir'de yapılan Türkiye İktisat Kongresi'nde Osmanlı İmparatorluğunun gerileme ve çökmesini iktisadî konulara bağlamış, Osmanlı İmparatorluğunun yabancıların sömürgesi haline geldiğini öne sürmüştür.[403] Gerçekten de, Osmanlı İmparatorluğunun gerileme ve çökmesi pek çok nedene bağlı idiyse de, en önemli sebeplerden birini ekonomik sistemin bozukluğu teşkil etmekteydi. Osmanlı İmparatorluğunun Avrupa'daki modern ekonomi sistemlerine, bankacılık, kredi, kooperatif, sanayileşme gıbı yeniliklere uyamaması ve kapitülasyonlar gerilemede büyük etken olmuştu.

Ulusal bağımsızlık savaşının sona ermesinden sonra ciddî olarak ekonomik tedbirler alınmıştı. İktisat Vekâleti, Türkiye'nin iktisadî alanda gelişmesi ve yükselmesi için izlenecek hareket hattı hakkında ciddî ve esaslı bir program düzenlenmişti. Kongreye katılacak üyelere seçilmelerinden sonra, şehrin yöneticisi tarafından bir de belge verilmişti. Örneğin, 8 Şubat 1923'te Sındırgı Kaymakamı, Nalband- zâde Mehmed Efendiye " şehr-i halin on beşinde İzmir'de küşâdı mukarrer (açılması kararlaştırılmış) olan İktisat Kongresi'nde hazır bulunmak üzere kazamızca aza intihab bulunduğunuzdan muktezî (gerekli) malumat ve levâzımı bi'l-fiil istishâb hareketinizi ve lede'l- icâb ibrâzını mübeyyîn işbu vesika i'ta kılındı" şeklinde belge verilmişti.[404]

Mustafa Kemal Paşa, iktisadî kalkınma hareketlerinin yürüyebilmesi için barışın gerçekleşmesi gereğine inanıyordu. 11 Mart 1923'teki beyanatında da bunu dile getirmişti. O, bu beyanatında dış borç alınabileceğini de açıklamıştır. Bu tarihlerde İktisat Kongresi yapılmış, millî iktisat politikası da belirlenmişti. Borç alınacaktır, ama, ödenebilecek kadar alınacaktır.

---

[403] Kâzım Öztürk, **Atatürk'ün Türkiye Büyük Millet Meclisi Açık ve Gizli Oturumlarındaki Konuşmaları**, Ankara 1986, s.740-741; Yüksel Ülken, **a.g.e.**, s.47.

[404] Bu belge Ankara Üniversitesi Fen Fakültesi öğretim üyelerinden Emsal Pulat'tan alınmıştır. Belgenin aslı kendisinde olup, belgede adı geçen Nalbant-zâde Mehmed Efendi kendisinin kayınbiraderidir.

Mustafa Kemal 11 Mart 1923'de verdiği ve İkdam'da yayınlanan beyanatında hem sulhun bir an öce yapılmasına, hem de iktisadî konulara değinmekteydi:

"Burada bulunduğumuz müddetçe sulh arzu etmeyen hiç kimseye tesadüf ettiniz mi? Müşkülat garb devletlerinin eski Osmanlı İmparatorluğuyla müzakere etmekte olduklarını zannetmekte ısrar eylemelerinden tevellüd ediyor. Eski Türkiye'nin yerine yalnız şekli hükümetde değil hissiyât-ı mıllîyece dahi ondan farklı bir Türkiye kaim olacağını anlamıyorlar."

"Bize madûn (aşağı) bir devlet muamelesi yapmak beyhude vakit zâyi etmektir (kaybetmektir). Yeni Türkiye ile kuvvetle değil, müsavi hukuk dairesinde müzakere etmek en sâlim tarikdir (doğru yoldur). Türkiye'nin istediği şey Avrupa devletlerinin kendileri için lâyık gördükleri istiklâlin tamamına nail olmakdır. Bunu istihsâl için (sağlamak için) Türkiye son ferdine kadar feda etmeye hazırdır. Sulha vasıl olduktan sonra bütün memleketlerle birden? Rabıtalarını takviyeye çalışacağız ve hiç bir memleketi diğerlerinin fevkinde add etmeyeceğiz. Rusya, Afganistan ve İran'la muhadenet (barış) muahedeleri akd ettik. Bu muahedelerin hiçbirisinde diğer devletlerle ciddî ve ehvenkerâne münasebete girmemize mâni bir kayıd yokdur."

"Dahilde memleketin inkişâf ve terakkisi ve ahalisinin terbiye ve tezhibi (ıslâhı, düzelmesi) gelecek neslin mesâi-i azimiyesine ihtiyaç gösterecekdir."

"Eski Osmanlı İmparatorluğu memleketin istidadından fazla borca girmek hususunu irtikâb ettiği için memleket ecnebilerin hükm-ü mâliyesi altına girdi. Bundan meşûm neticeler hâsıl oldu. Türkiye'nin istiklâl-i mâliyesine mahal olan Düyûn-u umûmiye-i Osmaniye idaresinin sebeb-i teessüsü budur."

"Atiyen (ilerde) bu gibi mâlî esaretler altına girmekden tevâkki edeceğiz (sakınacağız). Ecnebi sermayesine ihtiyacımız olacaksa da hakimiyetlerimizi ihlâl etmeyecek bir tarzda istimâl şartiyle bunu hüsn-ü kabul edeceğiz. Büdcemizi tevazün etdirmek (denk getirmek) için elimizden geleni yapacağız, harb senelerini istikrazsız

geçirdiğimiz gibi, sulh zamanı da istikrazsız (borç para almaksızın) yaşayabileceğiz."

Cumhuriyetin ilk yıllarında ülkede büyük bir para yokluğu hüküm sürmektedir. Memleket harabe halinde olup, halk fakirdir. Halkın vergi ödeme gücü zayıftır. Cumhuriyet hükümeti halkın ödemekte büyük güçlük çektiği aşar vergisini kaldırdı. 17 Şubat 1925'te kaldırılan vergi ile halkta büyük bir rahatlama oldu. Osmanlılardan kalan bu verginin kaldırılmasından sonra, devlet tekel maddeleri ile (tütün, kibrit, alkollü maddeler v.b.) geliri yükseltme yoluna gitti.

9 Aralık 1925'te elbise, kumaş, başlık ve diğer eşyaları mensuplarına giydiren kuruluş ve şirketlerin bunları yerli kaynaklardan temini hakkındaki yerli mallar kanunu ile yabancı sermayenin yurt içine girmesi bir nebze önlenmiş oluyordu.[405] 17 Şubat 1923'de İzmir'de yapılan İktisat Kongresi'nde, tekel sisteminin kaldırılması, gümrük himayesi, millî bir banka kurulması, yabancı sermayenin memlekete zararlı olmayacak şekilde girmesi, kabotaj hakkının Türk gemilerine tanınması kabul edilmişti. Millî bankaların kurulması, anonim şirketlerin kurulmasının kolaylaştırılması, demiryolu inşaatının hükümetçe bir programa bağlanması, sanayinin teşviki, yerli malı giyilmesi, amele yerine işçi sözünün kullanılması, memlekette ticaretin tamamen serbest olması kararları, 1923-1930 arasında gerçekleştirilmiştir.

19 Nisan 1926'da, Türk denizciliği ve deniz esnaflığı yapma hakkını Türk Bayrağını taşıyan deniz araçlarına ve Türk uyruklulara veren " Türkiye kıyılarında deniz taşımacılığı (kabotaj ve limanlarla karasuların içinde sanat ve ticaret yapma kanunu)" çıkarıldı. Bir aşama daha yapılarak, Türk uyruğundaki şirket ve kuruluşların bütün işlem, haberleşme, hesap ve defterlerini Türkçe tutma zorunluluğu kondu. Gene aynı sene İstanbul ve ona bağlı yerlerdeki vatandaşlar için balıkçılar yardım sandığı yasası çıkarıldı. Eskiden

[405] Mahmut Goloğlu, **a.g.e.**, s.166,

Kabotaj Bayramı dolayısıyla Celal Bayar ve Fuat Köprülü Moda Deniz Kulubü'nde (1 Temmuz 1935)

Kabotaj Bayramı'nda manevî kızı Prof.Âfet İnan'la Moda Yat Kulubü'nün kotrasıyla Adalar'a doğru gezintide (1 Temmuz 1935)

avlanmalar padişah buyruğu ile bazı kişilere verildiği halde, bu yasa ile herkes bu haktan yararlanabilecek idi. Bu arada kazanç vergisi, borçlandırma, şeker inhisarı gibi maliye ile ilgili yasalar da çıkarıldı.[406]

1927-1929 arasında topraksız köylüye toprak dağıtımı konusunda yasalar çıkarıldı. Doğu illerinde büyük ölçüde toprak dağıtımı gerçekleştirildi. Böylece hükümet sosyal politikasına ek olarak, 1925'de doğudaki ayaklanmanın önderliğini yapan feodal aşiret şeflerinin güçlerini kırmak yoluna gitmiş oldu.

1924-1928 arasında ithâlatta artma, ihracat da ise düşme olmuştur. Cumhuriyeti ilânından itibaren beş yıl içinde enflasyon hızı % 2.9'dur. 1924, 1925 ve 1928 yıllarında büyük bir kalkınma görülmüştür.[407]

1924-1929 arasında hazinenin elinde para değerinin düzenliliğini koruyabilecek altın ve döviz rezervi yoktu. Ancak, zaferin kazandırdığı prestij kambiyo piyasasını etkilemekteydi. 1919'dan bu yana memleketi enflasyonsuz yöneten Mustafa Kemal, başbakanın para çıkarma isteklerini hep geri çevirdi.

1921'den sonra Türkiye'de millî bankaların kurulması ve mevcut bankaların gelirlerinin yükseltilmesi işlemi başladı. 1925'te kurulan Sanayii Maadin Bankasının elinde belirli miktarda para olmadığı için, yerine 1932'de Sanayi Kredi Bankası kuruldu.

1924 senesinin Mayıs ayında, Mustafa Kemal, İsmet Paşa kabinesinin İmar ve İskan Bakanı Celâl Beyi dinledikten ve özel teşebbüsün elinde bir şey olmadığını öğrendikten sonra:

"Millî bir banka kuralım, adı İş Bankası olsun" demişti. Aynı hafta Bakanlar Kurulu, Çankaya'da toplanır her bakımdan millî bir banka kurulması ve yönetici olarak da Celâl Bayar'ı seçmeyi kararlaştırmıştı.

---

[406] Mahmut Goloğlu, **a.g.e.**, s.170-180.

[407] Feridun Ergin, **"Atatürk Zamanında Fiyatlar ve Gelirler"**, **Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi**, Sayı: 7, s.70-73.

İki ay sonra, Ulus Meydanında dört odalı küçük bir evde, bir milyon sermayenin 250.000 lirası bir çuvala doldurulup, buraya getirilmiş ve banka açılmıştır. Bu para Atatürk'e aitti ve Hint Müslümanları bunu Millî Mücadele'de kullanmak üzere Atatürk'ün şahsına vermişlerdi.[408]

İş Bankasının kuruluşunun temel felsefesi fabrikalar ve iş yerleri kurmak ve geliştirmek için Türk girişimcilerine malî destek sağlamaktı. Türk iş adamları tarafından kurulan ve işletilen sanayi tesisleri yaratma düşüncesinin ve yabancı işletmelerin millîleştirilmesi sürecinin bir parçası olarak kurulmuş ve çok başarılı olmuştur.[409]

Merkez Bankasının kurulması için yapılan inceleme ve tartışmaları, Mustafa Kemal çok yakından izlemekte idi. hükümet, çeşitli yerli ve yabancı uzmanlardan bankanın kuruluşu konusunda bilgiler almaktaydı. Türkiye İş Bankası tarafından Ankara'ya davet olunan Hollanda Merkez Bankası Başkanı G. Vissering, 1928 Haziranında verdiği raporda, Türkiye'de bir merkez bankası kurulmasının zorunlu olduğunu ileri sürmüştü. Merkez Bankası 1930'da kurulmuş ve 1931'de faaliyete geçmiştir. Amaç, Türk parasının korunmasını sağlamaktı. Gerçi, 1926 ve 1927 yıllarında Ziraat Bankası ve İş Bankası, Merkez Bankasının işlerini yükümlenmek istemişler, ancak, bu Atatürk tarafından kabul edilmemiş, sonuçta böyle bir yola gidilmişti.[410]

Atatürk'e göre, Türk bankacılığı da, Türklerin elinde olmalıdır. Bu yoldaki çalışmaları teşvik etmiştir. 1929 yılına kadar Türkiye'de bir çok banka kurulmuştur.[411]

---

[408] Mustafa Aysan, **Ekonomik Görüşüyle Atatürk**, İstanbul 1984, s.77-80; Ömer Celâl Sarç, **Atatürk Döneminde Türkiye Ekonomisi**, İstanbul 1983, s.354-355; Recep Boztemur, **Özel Girişimciliğin Gelişiminde Devletin Rolü: İş Bankası Örneği**, Ankara 1997, **Ankara Üniversitesi Tarih Araştırmaları Dergisi**, sayı.29. Boztemur diğer yazarların 26 Ağustos olarak belirtmesine karşın bankanın 24 Ağustos 1924'te kurulduğunu belirtiyor. Bak: s71.

[409] Recep Boztemur, **a.g.e.**, s.71-72.

[410] Mustafa Aysan, **a.g.e**, s.115-121; Mustafa Aysan, "Atatürk'ün Ekonomik Görüşü, Devletçilik", **Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi**, Ankara, 1986, Sayı: 6, s.635.

[411] A.Gündüz Ökçün, 1900-1930 Arasında Şirket Olarak Kurulan Bankalar" **"Türk İktisat Tarihi Semineri**, Ankara.1975 s.418-458.

Türkiye'de 1924'te, 17 yabancı banka, Ziraat Bankası, İtibar-ı Millî Bankası ve çoğu orta büyüklükte 16 Türk bankası vardı. Mevduat ve işlem açısından hiç şüphesiz en büyük banka Osmanlı Bankasıydı. Alman bankalarının sayısı hızla artmakta olup, Fransız elçiliği bunlarla rekabet edemediğini açıklıyordu. Devlet, Osmanlı Bankasının ismindeki "şahane" sanını kaldırdı ve banknot basmaya yetkili tek banka olmak üzere, resmî devlet bankası statüsünü uzatan bir anlaşma imzaladı. Banka, bunun karşılığı hükümete beş milyon liralık borç verecek ve Ziraat Bankasına iki milyon lira yatıracaktı. Ancak, Osmanlı Bankası resmî banka olarak görünmüyordu. Artık, iş çevrelerince ticaret bankaları ve 1927'den sonra devlet banka kurma formülleri peşindeydi.[412]

İthalat yavaş yavaş düşmeye başlamıştır. 1924'te 947 milyon olan ithalat, 1931'de 450 milyon kiloya inmiştir. 1923'te on bir milyon altı yüz yirmi bir lira tutan buğday ithalâtı, 1927'de dokuz yüz on yedi bin liraya düşmüştür. 1930'larda iktidar propagandası "Önce buğdayı bile dışardan alırdık, şimdi ipekliyi bile memlekette yapıyoruz" diyebilecek hale gelmiştir.[413]

Demiryollarının yapımına hız verildi. Demiryolu yapımında Türk işçileri çalışmaktaydı. İsmet İnönü, kendi demir yollarımızı kendimizin yapacağımızdan bahsettiği zaman, her yerden devletin demiryolu yapma yetkisi olmadığı yolunda tenkitler gelmeye başlamıştı. Oysa, yabancı şirketlerden kurtulmak şarttı. Memlekette sermaye olmamasına karşın mevcut sermaye simsarları yabancı imtiyazdan yana çıkıyordu[414]. Bir taraftan Mersin rıhtımı, telefon, elektrik, tünel, demiryolları satın alınıp, millîleştirilirken, diğer taraftan da yenileri yapılıyordu.

Cumhuriyet Türkiyesi'nin ilk yıllarında fabrika yoktu. Henüz başlarda, 1921'de Maliye Bakanı Ferit Bey "Bize fabrika, yine fab-

---

[412] Feridun Ergin, **Atatürk Zamanında Türk Ekonomisi**, İstanbul 1977,s.49,; Çağlar Kayder, "1923-1929 Döneminde Para ve Kredi", **Türkiye İktisat Tarihi Üzerine Araştırmalar** (Gelişme Dergisi. Özel Sayı: 1978), Ankara 1978, s.216-218.

[413] Feridun Ergin, **a.g.e**, s.24.

[414] Falih Rıfkı Atay, **Çankaya**, İstanbul 1969, s.451-452.

rika lâzımdır. Türkiye'nin istiklâl-i iktisâdiyesi ancak bununla temin olunacaktır. Bu olmazsa kazanacağımız siyasî istiklâli neye yarar?" diyerek, sermaye sahiplerine Türkiye'de fabrika açmalarına yardımcı olacaklarını, gümrükte, inşaatta, nakliyede kolaylık gösterileceğini açıklıyordu.[415]

Türkiye'de sanayi inkılâbı 1927'den sonra hızlanmıştır. Çimento, şeker, bez fabrikaları kurulması artmıştır. 28 Mayıs 1927'de Teşvik-i Sanayi Kanunu'nun kabul edilmesiyle sanayi adımlarının harekete geçmesi hızlandı. Bu arada, İzmit'te Kağıt Fabrikası ile Karabük'te Demir Çelik fabrikaları devletçe açıldı. 1 Mart 1938'de montajı başlayan Karabük Demir- Çelik Fabrikası,1939 Haziranında kısım kısım çalışmaya başlayabilmiştir.

1929 yılında dünyadaki ekonomik sarsıntı ve ondan doğan sıkıntılar, Batı aleyhtarı ve anti-kapitalist duyguları Türkiye'de canlandırmakta gecikmedi. Yeni Cumhuriyet rejimi, yabancı sermayeye iyi gözle bakmadığı gibi, yabancı sermayedarlar da Türkiye'ye para yatırmak istemiyorlardı. Büyük kentlerde tüccarlar gene Hıristiyanlar ve Yahudilerdi. 1929 buhranında , Türkiye de zarar gördü. Türkiye ham madde satıyor, hayati maddeler satın alıyordu. Ama, ham madde fiyatlarındaki düşüş ile Türkiye ağır bir ekonomik bunalımla karşı karşıya kalmıştı ki[416] bu da devletçiliği kuvvetlendirmiştir. Çünkü, özel sektör sanayi tesisleri kuracak güce sahip değildi.

1928 Martında Alî İktisat Meclisi, 8 Haziran 1929'daki Millî Sanayii Teşvik Kanunu, sanayiyi koruma yolunda atılmış önemli adımlardı.

Bu arada, yabancı devletlerden borç da alındı. 1933'de Cumhuriyetin onuncu yılı nedeniyle, Türkiye'yi ziyaret eden, Rus ordu heyetinin geriye dönmesinden sonra Rusya, Türkiye'ye 8 milyon dolar faizsiz borç vermiştir. Bu borcun bir kısmını Türkiye'nin

[415] Ragıp Hüseyin, **"Devrin Yazarlarının Kalemiyle Millî Mücadele"** Fabrika Fabrika, İstanbul 1981, s.479.
[416] Bernard Lewis, **Modern Türkiye'nin Doğuşu** (Çeviren: Metin Kıratlı), Ankara.1970,s.280.

saptadığı beş yıllık plân gereği kuracağı endüstrisi için gerekli makinalar oluşturuyordu.[417]

Türkiye Cumhuriyeti, Osmanlı İmparatorluğundan kalan Düyûn-u Umûmiye borçlarını ödemeyi de Lozan Antlaşması ile ödemeyi üstlendiğinden bir taraftan bunları ödedi. Bunların çok az bir kısmını da Mısır ve Bulgaristan ödemiştir.

Türkiye yalnız Rusya'dan değil, diğer devletlerden de ekonomik yardım almıştır. Bunlardan biri de İngiltere'dir. Uzun görüşmelerden sonra, 1938 Mayısında Londra'da,Türkiye ile kredi antlaşması imzalandı. Böylece Türkiye sanayi yatırım amacı ile makinalar ve demiryolu malzemesi almak, Zonguldak kömür limanını ve diğer limanları yapmak ve ülke madenciliğini geliştirmek için on milyon sterlin, ayrıca savaş malzemesi için silâhlanma kredisi olarak altı milyon sterlin aldı. Alman Devlet Bakanı Funk'un Ankara'yı ziyaretinden az sonra Almanya ile de bir ekonomik işbirliği antlaşması imzalandı. Antlaşma, Türkiye'ye on beş milyon marklık malzeme kredisi veriyordu. Atatürk, böylece ekonomik alanda çok güvendiği Almanya ile işbirliğine girdi.[418]

Atatürk döneminde ekonomi alanında büyük atılımlar olduğunu rahatlıkla söyleyebiliriz. Üstelik bunlar ülke savaştan yeni çıktığı, para ve sermaye, teknik adam, fabrika olmadığı bir sırada gerçekleştirilmiştir. Alt yapı, demiryolları, hava gazı telefon, limanlar satın alınıp millîleştirilirken, bir taraftan dış borçlar ödenmiş, bir taraftan fabrikalar yapılmıştır. Ayrıca, özel teşebbüsün gelişmesi için tedbirler alınmış ve teşvik edilmiştir. Özel sermaye olmadığı için Alpullu, Eskişehir, Turhal, Uşak şeker fabrikaları, İstanbul, Kayseri, Nazilli, Ereğli, Malatya, Bursa tekstil fabrikaları, Bursa ipek, İzmit selüloz ve kağıt, İstanbul Paşabahçe cam, Isparta gül yağı, Keçiborlu kükürt, Sivas çimento, Zonguldak sömikok, Karabük demir-çelik fabrikaları yanı sıra, Kırıkkale silâh, Kayseri ve Eskişehir uçak

---

[417] D.v.Mikusch, **Gazi Mustafa Kemal (Avrupa ile Asya Arasındaki Adam)**- Çeviren Esat Mermi Erendor, İstanbul 1981,s.383-384.
[418] D.v.Mikusch, **a.g.e.**, s.403-404.

fabrikaları, Karadeniz kıyısında kömür ocakları hep devletin eserleridir. Daha sonraki tarihlerde özel girişimcilerin katkıları ile bunların sayısı artacaktır.

XV. ATATÜRK'ÜN DIŞ POLİTİKA UYGULAMALARI

Mustafa Kemal'in ulusal bağımsızlık savaşı sırasında en büyük amacı, Misak-ı Millî'nin gerçekleştirilmesiydi. Barış esas tutulmakla beraber, ülkenin bağımsızlığını elde etmek birinci plânda gelmekteydi.

Lozan'dan sonra Barış siyasetini bütün dünya devletlerine empoze etmeye çalıştığı gibi, modernleşmek yolunda da önemli adımlar atılmasının gerekliliğine inanan Gazi, 29 Ekim 1923'te, Fransız yazarı Maurice Pernot'ya verdiği demeçte, Osmanlı İmparatorluğunun çöküşünün, Avrupa ile bağlarını kestiği anda başladığını, asrî bir devlet olmak için Batıya yöneleceklerini açıklamış ve "... Pek büyük memnuniyetle malûm olacak şey, siyasetimizin, ananelerimizin, menâfimizin (çıkarlarımızın) bizi fikr-i temâyül itibarıyla bir Avrupa Türkiyesi, daha doğrusu garba teveccüh etmiş (yönelmiş) bir Türkiye arzu etmeye meylettirmiş olacaktır" demişti.[419] Mustafa Kemal'in temel politikalarından ve hedeflerinden biri de Batı ile bütünleşmek ve modernleşme noktalarında toplanmaktaydı. Demokratik sisteme geçiş ve bunun uygulanışı da bunun en açık delillerinden biridir.

1923'te Ankara Başkent olunca, yabancı diplomatlar yavaş yavaş İstanbul'dan Ankara'ya gelmeye başladılar. Ama, Ankara elçiler için tam bayındır bir şehir değildi. Bu yüzden taşınma bir kaç yıl gecikti ki bunlara Ankara'nın Başkent oluşu bahsinde değinilmiştir.

Gazi, diplomatlarla ilişkilerini protokol kurallarına göre düzenlerdi. Onları yanında Dışişleri Bakanı var iken kabul ederdi. O

[419] **Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri**, C.III, s.67. Mehmet Gönlübol- Ömer Kürkçüoğlu, "Atatürk Dönemi Türk Dış Politikası", **Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi**, Ankara 1985, Sayı: 2, s.471-472.

tarihlerdeki Dışişleri Bakanı Tevfik Rüştü idi. O ve yardımcıları, Gazi'ye yabancı ülkelerin durumu hakkında raporlar hazırlarlar ve Gazi yapılan toplantılarda zorluk çekmezdi.

Ulusal bağımsızlık savaşının zaferle sonuçlanmasına kadar olan süredeki dış politika, Türk vatanını bağımsızlığa ulaştırmak için yapılan ölüm-kalım mücadelesi, Misâk-ı Millî sınırlarına ulaşmak noktalarında toplanmakta ve bu sıralarda, Mustafa Kemal, İtilâf Devletleri tarafından asi sayılmaktaydı. Bu bakımdan Avrupa Devletleri ile Ankara arasında tam bir anlaşma zemini, ancak, savaşın sonlarında kurulabildi. Ulusal bağımsızlık savaşını siyasî bakımdan perçinleyecek olan Lozan müzakereleri sırasında, Türkiye, artık devletler arasında eşit haklara sahip olarak görünmeye ve bu statüyü başarı ile sürdürmeye başladı. Mustafa Kemal, gerek bu sıralarda, gerekse daha sonraki tarihlerde dış politikaya büyük önem vermiştir. Lozan'dan önce İngiltere, Fransa, İtalya, Rusya ile antlaşmalar yapılmış, daha sonra da bunlara devam edilmiştir. Misak-ı Millî politikasından taviz vermeme hususu, gerektiğinde Misâk-ı Millî konusunun geniş tutulması, bu konu üzerinde ilerde pazarlık yapılmasını sağlamaktan kaynaklanıyordu. Örneğin, Musul konusunun ileri tarihlere bırakılması gibi.[420]

Lozan Antlaşması 24 Temmuz 1923'de imzalanmış, ancak, 6 Ağustos 1924'de yürürlüğe girmiş ve Türkiye, Lozan Antlaşması'nın imzalanması ile bağımsız bir devlet olarak dünya devletleri arasında yerini almıştır.

Ulusal bağımsızlık savaşı sırasında Yunanistan'a karşı kesin bir zafer kazanılmasına ve barış yapılmasına karşın bazı pürüzlü noktalar mevcuttu. Mustafa Kemal, bunların çözümlenmesi için Yunanistan ile işbirliği yapılmasını ısrarla arzu etmekteydi. 30 Ocak1923'te, Lozan görüşmeleri sürerken, Türk ve Yunan azınlıkları konusunda bir anlaşmaya varıldı. Bu anlaşmada mübadeleye (değişime) tabi tutulacak kimselere ait şartlar yer alıyordu. Tarafsız dev-

[420] Jacob Landon, "Atatürk'ün Büyük Nutkunda Dış Politika", **Atatürk'ün Büyük Söylevinin 50.Yıl Semineri**, Türk Tarih Kurumu Yayını, Ankara 1980, s.44-45.

letlerin de katıldığı mübadele komisyonu kuruldu. 23 Ekim 1923'te başlayan çalışmalar sırasında anlaşmazlıklar ortaya çıkınca, Cemiyet-i Akvam ve Milletler Arası Divan'dan karar istendi.. Türkiye'de, 13 Ekim 1923'te bir kanunla Mübadele, İmar ve İskân Bakanlığı kurularak, 8 Kasım 1923'te Mübadele, İmar ve İskân Kanunu kabul edildi. Yunanistan'daki Türklerin gördükleri baskılar, mübadelenin bir an önce uygulanmasını kaçınılmaz kılmıştı. Mübadele ile ilgili haberlere, 1923 yılı sonlarından itibaren Açıksöz ve Hakimiyet-i Millîye'de geniş yer vermiştir.[421] Göçmenlerin durumu zaman zaman iç politika konusu olarak Meclise gelmiş ve hükümet ağır eleştirilere marûz kalmıştır. 25 Şubat 1925'te devamlı olarak bir yerde oturan kişinin orada yerleşmiş kabul edilmesi yolunda bir Divan kararı alınmıştı. Ancak. bunların mütareke tarihi olan 30 Ekim 1918'den önce gelip, o yerde oturmuş olmaları şarttı. Bu bakımdan meseleye bir açıklık gelmemişti 1 Aralık 1926'da Atina'da yapılan bir anlaşma ile mübadele sorun çözümlendi.

Yunanistan ile ikinci anlaşmazlık konusu Ortodoks Patrikhanesi idi. Patrikhane ulusal bağımsızlık savaşı sırasında Yunan hareketini içten içe gizlice desteklemişti. Savaştan sonra Rumlar Türkiye'yi terk ettiklerine göre, Patrikhane'ye ihtiyaç yoktu. Ancak, Lozan görüşmelerinde bu konu sert tartışmalara neden oldu. Lloyd George'un teklifi ile siyasetle uğraşmamak şartiyle Patrikhane'nin İstanbul'da kalmasına izin verildi. İstanbul'da bu tarihte 90.000 Rum yaşamaktaydı. 1924'te patrik seçilen Konstantin mübadeleye tâbi tutulup sınır dışı edilince, 1930'a kadar Türk Yunan ilişkileri soğuk geçti. İsmet Paşa, 13 Eylül 1928'de Malatya'da, Yunanistan ile esaslı bir anlaşmazlık olmadığını belirtmiş ve Venezilos hakkında güven dolu sözler söylemişti. 27- 30 Ekim 1930 tarihlerinde Ankara ve İstanbul'u ziyaret eden Venezilos ile Ankara'da üç vesika imzalandı. 1 Kasım 1930'da Mustafa Kemal, Meclisi açış konuşmasında Yunan dostluğu hakkında sıcak bir dil kullandı. Gazi, o gün saat ondörtte salona geldi. Salonda hiç ses yoktu. Sesli film

[421] Mesut Çapa, "Yunanistan'dan Gelen Göçmenlerin İskânı", **Atatürk Yolu Dergisi**, Sayı: 5, Ankara 1990 s.51-53.

makinası, Meclisin bir köşesine konmuş ve projektörler başkanlık kürsüsünü aydınlatıyordu. Elçiler yukarıdaki iki büyük locaya saat on üç otuzda geldiler. Gazi gür sesiyle yaptığı konuşmada Türkiye ile Yunanistan'ın samimi bir dostlukla birbirlerine bağlandığını açıkladı.[422]

Yeni Türkiye Cumhuriyeti kısa sürede komşuları ile sağlam ilişkiler kurmaya ve bütün dünyaya sesini duyurmaya başladı. Ayrıca, Birinci Dünya Savaşı'ndan galip çıkan devletlerin elde ettikleri durumu korumak için kurdukları Cemiyet-i Akvâma girmek için girişimlerde bulundu. Daha sonra Birleşmiş Milletler Topluluğu hali verilmek istenen cemiyete, Rusya ile olan anlaşması nedeni yüzünden 18 Temmuz 1932'de girecektir.[423] Aynı tarihte, Türkiye Uluslar Arası Adalet Divanına girecek, ama, bu Meclis tarafından 1935'de onaylanacaktır.

Lozan'dan sonra "yurtta barış, cihanda barış" siyaseti izlenmiştir. Musul meselesinden dolayı Türkiye'nin İngiltere hariç hiç bir devlet ile anlaşmazlığı yoktu. 21 Kasım 1925'te, Milletler Cemiyetinin Musul konusunda Türkiye aleyhine karar vermesi üzerine, Batılı Devletlerin düşmanca tutumunun değişmediğini gören Türkiye, yeniden büyük bir devletin desteğine gereksinim duymuş ve Rusya'ya yaklaşmıştır.[424]

17 Aralık 1925'de Türkiye ile Rusya arasında (Çiçerin ile Tevfik Rüştü Aras) bir tarafsızlık ve saldırmazlık anlaşması yapılmıştı. Bu Anlaşmaya göre, iki taraftan biri saldırıya uğrarsa, diğer taraf tarafsız kalacaktı. İki devlet de birbirlerine karşı olan gruplara girmeyecekti. Bu yüzden de Türkiye o tarihlerde Milletler Cemiyetine girmedi. Daha sonra Türkiye ile Sovyet Sosyalist Cumhuriyetler Birliği (SSCB) arasında siyasî ve iktisadî ilişkiler geliştirildi

---

[422] Mehmet Gönlübol, "Atatürk'ün Dış Politikası, Amaçları, İlkeleri" Atatürk Yolu, Ankara 1987, s.265-266. Ayın Tarihi. Ankara 1930, c.23-24, s.6613-6615

[423] İsmail Soysal. **Türkiye'nin Dış Münasebetleriyle İlgili Başlıca Siyasî Antlaşmalar (1920-1945)**. Ankara 1965, C I. s 397-401(Türk Tarih Kurumu Yayını)

[424] Şevket Süreyya Aydemir, **Tek Adam**, İstanbul 1966 C III, s 335-337

Bu sıralarda tek problem İngilizler ile olan Musul sorunu etrafında toplanmaktaydı. 1924 Mayısında İstanbul'da İngilizler ile yapılan konferansa Türkiye'yi temsilen Fethi Bey, İngiltere'yi temsilen Irak Yüksek Komiseri Sir Percy Cox katıldı. Fethi Bey, İngiltere'nin işgalindeki Musul'un savaştan önceki duruma getirilmesini, burada Türklerin çoğunlukta olduğunu, İngilizler ise, burada Kürtlerin çoğunlukta olduğunu öne sürüyorlardı. Görüşmeler yarıda kesildi. Sorun Milletler Cemiyeti Konseyi'ne getirildi. Kurulan komisyon raporunu, 1925 Eylülünde konseye sundu. Bunda plebisite (halk oylamasına) gerek olmadığı, halkın Türkiye'den çok Irak'a bağlı bulunduğu, bu yüzden Musul Vilâyetinin Irak'a bağlanmasının gerekli olduğu açıklanıyordu. Bunun dışındaki, kuzeydeki sahipsiz bölge yirmi beş sene süreyle Milletler Cemiyeti mandasına girecekti. Kürtlerin hakları güvenceye alınacaktı. İngilizlerin çıkarına olan bu şartları Türkiye kabul etmedi. 16 Aralık 1925'te, Türkiye delegelerini Cenevre'den çekti. Mecliste gizli oturumlarda Musul konusunda epey suçlamalar oldu. Gazi, Avrupa'nın bu tutumu üzerine ertesi gün Rusya ile saldırmazlık paktını imzaladı. Ancak, bu koşullar içinde, Musul konusunda İngilizlerle ya savaş yapmak, ya da oldu bittiyi kabul etmek gerekiyordu. İngilizler için Musul değil, daha çok oradaki petrol önemliydi. Türkiye ise sorunu bir sınır meselesi olarak görüyordu. Halk Fırkası beş saat Musul sorununu tartıştı. Oylamada üyeler, Musul'un Osmanlı İmparatorluğunun kayıp vilâyetleri arasına karışmasını kabul ettiler. Türkiye, İngiltere ve Irak arasındaki antlaşma, 5 Haziran 1926'da Ankara'da imzalandı. Bundan altı yıl sonra Türkiye Milletler Cemiyetine girdi.[425] Bu tarihler arasında Türkiye, Avrupa devletleri ile ilişkisini sürdürdü. 1928 Martında, Cenevre'de Milletler arası silâhsızlanma komisyonuna davet edilmişti. 8 Eylül 1928'de Türkiye "savaşın, millî siyaset aracı olarak kullanılmaması"nı esas alan Kelloğ Misakı'na da katılmıştır.[426]

---

[425] Lord Kinros: **Atatürk(Bir Milletin Yeniden Doğuşu)**, Ankara 1972, s.619-622

[426] Hamza Eroğlu, "Yurtta Sulh, Cihanda Sulh", **Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi**, Sayı: 2, s.442, Mehmet Gönlübol, a.g.m., s.263.

Fransa ile Suriye konusunda bazı anlaşmazlıklar vardı. 1926'da İskenderun temsilcileri Suriye'den muhtariyet ya da ayrılık konusunda isteklerde bulundular. Bu da kabul edildi. Sancak, 1926'da Fransa mandasında kalmak şartiyle bağımsızlığını ilân etti. 12 Haziran 1926'da ise, sancak meclisi kaldırıldı ve bu bölge Suriye içinde muhtar bölge sayıldı. Suriye ile Cizre-Nusaybin sınır hattının düzenlenmesi, ancak, 1930'da gerçekleşti. Hatay'ın ana vatana katılmasına daha sonra değinilecektir.

Mustafa Kemal'in dış politikada hukuka bağlılığının ilginç bir örneği Lotus olayıdır. Fransız bayrağı taşıyan Lotus gemisi, 2 Ağustos 1926'da, Midilli Adası'nm beş altı mil açığında Türk gemisi Bozkurt ile çarpışmış, Türk gemisi batmış, gemide olanların bazıları ölmüştü. Buna karşın Lotus yoluna devamla, İstanbul'a gelince Türk adlî makamları tedbirsizlik ve ihmali yüzünden Lotus kaptanlarını tutuklamıştı. Fransız kaptanı, olayın açık denizde olduğundan bahisle, Türk mahkemelerinin yetkisiz olduğunu iddia etmiş, ancak, mahkûm olmaktan kurtulamamıştır. Fransa durumu Divana götürmüş, Divan, 7 Eylül 1927'de verdiği kararla, Türkiye'yi haklı görmüştür. Ulusal bağımsızlık savaşı boyunca savaştığımız Fransa'ya karşı kazanılan bu dava Türkiye'de büyük yankılar uyandırmıştır.[427]

Lozan'dan sonra İtilâf Devletleri verdikleri sözleri yerine getirmişlerdir. İtilâf Devletleri anlaşma gereği İstanbul'u boşaltma hazırlıklarına başlamışlar, 1 Ekim 1923'te el koydukları bütün harp malzemelerini Türk hükümetine teslim etmiş, 2 Ekimde Dolmabahçe önünde Türk bayrağını ve Türk askerîni selamlayarak ayrılmışlardı.[428] Bu da yeni Türk devletinin saygınlığının bir örneğidir.

1923-1930 arası Atatürk'ün dış politikası, bize şimdi de ışık tutabilecek şu dersleri vermektedir. Üstün nitelikli bir yönetim, ulu-

[427] Mehmet Gönlübol, "Atatürk'ün Dış Politikası, Amaçları ve İlkeleri **Atatürk Yolu Kitabı**, Ankara 1987, s.266-267. İsmail Soysal, **Türkiye'nin Dış Münasebetleriyle İlgili Başlıca Siyâsî Antlaşmalar**, Ankara 1965, s.215-225

[428] Ahmet Emin Yaman, **Yakın Tarihte Gördüklerim ve Geçirdiklerim**, İstanbul 1970, s.79-80

sal davayı kitlelere benimsetip, halkı başarıya ulaştırmak konusunda yönlendirebilir. Dış politikada gerçekçi olmak şarttır. Dış politikanın ana hedefleri, bağımsızlığın korunması, batılılaşma, yurtta barış dünyada barış ve hukuka bağlılık olmalıdır. Uluslar Arası toplumun bir üyesi olduğu inancı ile hareket eden ülkelerin problemleri ile ilğilenildiği ölçüde, ülke kendi sorunlarına karşı ilgi ve desteğin de artacağını görebilir.[429]

Mustafa Kemal, dış dünyanın ilgisini çekmek ve ülkeleri kendi konusu etrafında toplamak için basının ne kadar önemli olduğunu her zaman kabul etmiş ve basın yolu ile Türkiye'nin haklı davasını dünyaya duyurmuştu. Yabancı basın mensupları ile Mustafa Kemal arasındaki diyalog çok iyi işlemiştir. Mustafa Kemal Paşaya göre, Türk basınının Avrupa kamu oyunda Türk ulusunun aleyhine sebep olacak cereyanlara kapılmaması, İtilâf Devletlerinin mücadelemiz sırasında kendi aralarındaki anlaşmazlıkları kendi görüşleri çerçevesinde değil de dış basından naklen alması daha yararlıdır.[430] Cumhuriyetin ilânından sonra da gerek iç, gerekse dış basına, Mustafa Kemal, Türkiye'nin dış politikası hakkında devamlı bilgiler vermiştir.

O, Mecliste, özellikle Meclisin açış konuşmalarında dış politika üzerinde uzun uzadıya durmaktaydı. Örneğin,1 Kasım 1927'de ikinci kez Cumhurbaşkanı seçilmesi nedeni ile Mecliste yaptığı konuşmada, Cumhuriyetin korunması için iç ve dıştan gelebilecek hücumlara karşı savunmaya hazır durumda olduklarını, dışta barış ve dostluk esaslarına bağlı olduklarını açıklamıştır.[431] Mecliste daha sonraki senelerde de bu şekilde konuşmalarla amacın barışa hizmet etmek olduğunu dile getirmiştir.

Gazi, her zaman ezilmiş devletlerin yanında yer almış,onlara ışık tutmuştu. O, daha 7 Temmuz 1921'de Türkiye'nin ulusal ba-

---

[429] Mehmet Gönlübol- Ömer Kürkçüoğlu, "Atatürk Dönemi Türk Dış Politikasına Genel Bir Bakış", **Atatürk Araştırma Dergisi**, Sayı 2 Ankara 1985.

[430] Yücel Özkaya, "Millî Mücadele Başlangıcında Basın ve Mustafa Kemal Paşanın Basınla İlişkileri", **Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi**, Ankara 1985, Sayı: 3, s.881

[431] **Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri**, C.I, s.348-349; Kâzım Öztürk, a.g.e., C.II, s.1057.

ğımsızlık savaşıyla bütün mazlûm Milletlerin haklarını savunduğunu şöyle ifade etmişti:

"... Türkiye'nin bugünkü mücadelesi yalnız kendi nam ve hesabına olsaydı, belki daha kısa, daha az kanlı olur ve daha çabuk bitirilebilirdi. Türkiye azim ve mühim bir gayret sarf ediyor. Çünkü müdafaa ettiği bütün mazlûm milletlerin, bütün şarkın davasıdır ve bunu nihayete getirinceye kadar Türkiye kendisiyle beraber olan şark milletlerinin beraber yürüyeceğinden emindir."[432] Bu vasfından dolayı Mustafa Kemal, bütün mazlûm devletlere örnek olmuştur. Pek çok doğu ülkesi bu yüzden Mustafa Kemal'e büyük hayranlık duymuştur. O, 1933'te yaptığı bir konuşmada doğu ülkelerinin uyanışını, bağımsızlık savaşlarını şu sözleri ile desteklemiştir:

"Bugün günün ağardığını nasıl örüyorsam uzaktan bütün şark milletlerinin de uyanışını öyle görüyorum. İstiklâl ve hürriyetlerine kavuşacak olan çok kardeş millet vardır. Onların yeniden doğuşu , şüphesiz ki terakkiye ve refaha müteveccih vuku bulacaktır. Bu milletler bütün güçlüklere ve bütün manilere rağmen muzaffer olacaklar ve kendilerini bekleyen istikbâle ulaşacaklardır."[433]

Doğu ülkeleri, Atatürk'ün başarılarından övgü ile bahsetmektedir. İran delege heyeti başkanı İstanbul'da bulunurken, Atatürk'ün yaptığı işlerden övgü ile bahsetmiş, bu yüzdeden Türkiye'nin dünya siyasetinde önemli bir yere sahip bulunduğuna işaret etmişti. Cumhuriyet Muhabiri, 2 Ekim 1934'te heyet Başkanı Daşti Han'a: Türkiye'deki inkılâplar hakkında ne fikir besliyorsunuz?" sorusunu sorunca, o da, Türkiye'nin inkılâpları sayesinde büyük ilerlemeler gösterdiğini, şu andaki siyasî durumun parlak olduğunu, doğu ülkelerinde halkların liderlerin düşüncesine göre hareket ettiğini, Türkiye'de de bunun böyle olduğunu açıklamış ve Gazi için şöyle demişti:

---

[432] **Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri**, C.II,s.40. Mehmet Gönlübol, "Atatürk'ün Dış Politikası, Amaçlar ve İlkeler" **Atatürk Yolu**, Ankara 1987, s.256,.

[433] Mehmet Gönlübol, a.g.m., s.256.

"Türkiye'nin hal-i hazırdaki terakkî ve inkişâfına malûm olduğu veçhiyle tamamen Gazi'nin fikir teşebbüsüne ve sebatına borçludur. Gazi kendi görüş ve düşünüş tarzını bütün bir millete telkin etmeyi bilmiş ve bu, Türkiye'nin büyük kurtarıcısının en güzel muvaffakiyetlerinden biri olmuştur. Milletinin ruhunu fethetmek, İskender'in yaptığı gibi dünyanın yarısını fethetmekten daha büyük bir zaferdir."[434] Gerçekten de Gazi, önce kendi halkının, sonra mazlûm ülkelerin sevgisini kazanmıştır. Atatürk'de İran hakkında son derece iyi duygular beslemekte, İran ile dostluk bağlarını kuvvetlendirmeyi hesaplamaktadır. Nitekim, 16 Haziran 1934'te Çankaya Köşkünde, İran Şahı Rıza Pehlevi'ye verdiği ziyafette, kendisine "Türk Milleti için unutulmaz bir hatıra bırakacak olan bugünü, tarih yalnız Türkiye–İran münasebâtında değil, fakat cihan sulhünde sayılı günlerden olarak kaydedecektir" diyerek hislerini su yüzüne çıkarmıştı[435].

Atatürk'ün dış politikadaki amaçlarını millî bir devlet kurmak, tam bağımsızlık, batılılaşmak, mazlûm milletlere örnek olmak olarak açıklayabiliriz. Bunların ilk ikisini, ulusal bağımsızlık savaşını kazanarak ve daha sonra ekonomi, eğitim ve diğer alanlarda yabancı etkisini azaltarak, yaptığı devrimlerle gerçekleştirmişti. O, saltanatı kaldırdıktan sonra yapmış olduğu devrimlerle Türkiye'yi çağdaş devletler seviyesine çıkarmayı hedeflemiş, bunda da başarılı olmuştu. Az önce vermiş olduğumuz örneklerden de anlaşılacağı üzere, mazlûm milletlerin her zaman yanında olmuştur. O, gerek ulusal bağımsızlık savaşının, gerek inkılâpların önderi, gerekse uluslar arası ilişkilerde barış siyaseti izlemesi yönlerinden bütün devletlerin, ama, özellikle mazlûm devletlerin ilgisini ve hayranlığını cekmiş, onlara yapacakları mücadele için örnek olmuştur. Atatürk yalnızca Türk ulusunun değil, bütün ulusların örnek alacağı bir lider haline gelmiştir. Nitekim, İstanbul Perapalas Oteli'nde, 14 Ocak 1936 günü İstanbul gazetecilerini kabul eden Afgan Dışişleri Bakanı Serdar Feyz Muhammed, büyük önder için " (Atatürküm) dedi-

[434] **Cumhuriyet**: 3 Teşrin-i evvel 1934, sayı.3740.
[435] **Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri**, Ankara 1959, C.II, s.272.

ğime hayret etmeyiniz. Çünkü, O'nun gibi büyük adamlar yalnız bir milletin malı olamaz, beynelmilel bir kıymete haiz olur. Türk–Afgan milletleri arasında ise hiçbir fark olmadığından ve Afganlılar kendilerini Türk saydıklarından Afgan milletinin samimi duygularına tercüman olarak Türk Devletimizin Başkanına (Atatürküm) diyorum ve bunda kendimi haklı buluyorum" demişti.[436]

Atatürk, dünyada ülkelerin her konuda birlikte hareket etmesinin yerinde olduğuna inanmaktaydı. Gazi, Amerikan Cumhurbaşkanı Rooswelt'in dünya başkanlarına gönderdiği hitabeye cevap verirken de dünya barışına ne kadar çok önem verdiğini, silâhsızlanmanın şart olduğunu açık bir şekilde vurgulamıştı. Ancak, aynı cevapta, savunma vasıtalarını korumakla beraber, herhangi bir hücum karşısında boş bulunmamanın gerekliliğine de işaret etmişti.[437]

Mustafa Kemal, 1930 'lu yıllardan beri Orta Doğu'nun önemli devletlerinden olan İran ile sıkı dostluk ilişkilerini sürdürmüş ve İran'ın dostluğuna büyük önem vermiştir.

Tahran Büyükelçiliğine atanan eski Sofya Elçisi Hüsrev Bey, Ankara'ya hareket etmeden önce, Yalova'da Cumhurbaşkanı Gazi'yi 25 Temmuz 1930'da ziyaret etmişti. Gazi, Hüsrev Beyi yemeğe alıkoyarak Türk- İran ilişkileri hakkında konuşmalar yapmıştı. Eskiden kördüğüme dönmüş olan anlaşmazlıkların yinelenmemesi, İran'ın kuvvetli, güvenilir bir devlet olmasını istediklerini, iki devlet arasında dostluk köprüsünün oluşmasını istemekteydi. Gazi, Hüsrev Beye:

"Cumhuriyet Hükümetinin size verdiği bu yeni vazifeden memnun musunuz?" sorusunu sorunca, Hüsrev Bey, kendisine verilen görevin çok önemli olduğunu ifade etmişti. Gazi:

"Bugünkü Türkiye Cumhuriyeti ricâli, mazinin manasız kör dövüşlerini bilir, onu hiçbir sebep ve suretle, asla, tekrar istemez.

---

[436] **Cumhuriyet:** 15 İkinci kanun 1936, Sayı: 4192

[437] **Cumhuriyet:** 20 Mayıs 1933, sayı.3244, **Hakimiyet-i Milliye**, 20 Mayıs 1933, **Atatürk'ün Tamim, Telgraf ve Beyannameleri**, Ankara 1964, s.555-557.

"Bugünkü Türk Cumhuriyeti müdürleri, bilakis hem ırk olduğuna bilhassa yeni tarihî vesikalarla kâni olduğu İran'ın muntazam, mazbut, kuvvetli bir devlet olmasını temenni eder."

"Bugün İran Devletinin başında bulunan Rıza Han hazretlerinin bu hakikati bilenlerin başında bulunduğuna kaniim; müşterek hududlar üzerinde tezahür eden hadiseler beni Rıza Han hakkında asla şüpheye düşürecek mahiyette değildir. Zirâ hatırlarım ki, Pehlevi hazretleri bu gibi meselelerin müşterek faaliyetimizle bertaraf edilmesinde kuvvetlerimizi teşrik edebileceğimizi de kabul eden samimi fikirlerle bize hakiki dostluk eserleri mahiyetinde sözler sarf etmiştir. Buna nazaran Tahran memuriyetiniz Türk ve İran dostluğunun zaten mevcut olan yüksek ve kavî (sağlam) temelleri üzerinde alî bir karâbet (büyük bir yakınlık) binası kuracaktır."

"Zat-ı aliniz de, benim inkılâp ve müşkülât arkadaşım olmak itibarıyla, bu nazik vazifenizi muvaffakiyetle ifâ edeceksiniz: buna emniyet vardır."

"Zat-i alinizi İran'ın muhterem ve benim şahsıma muhib (dost) olduğumu yakinen bildiğim Şah Rıza Pehlevi hazretlerine yazılacak olan itimat-nâmenizde sizi sıfatlarınızla zikredeceğim" Hüsrev Bey de, Gazi'ye:

"Maksadınızı ve İran Şahı hazretleri ile olan samimi münâsebetinizi yakinen bildiğim Şah Rıza Pehlevi hazretlerini ve iki kan kardeş milleti memnun edecek tarzda ifaya çalışacağıma emniyet buyurabilirsiniz" demişti[438].

Gazi'nin İran ile ilgili fikirlerinin olumlu olduğunu görmekteyiz. Ortak hareket etmek Türkiye için yararlıdır.1930 Temmuzunda Türkiye, İran sınırında eşkıya takibine başlamıştı. Bu olay epey uzun sürmüştür.[439] İran Sınırdaki, bu hareketimize izin verilmesi teklifini kabul etmişti.[440] Bunda Tahran Elçisi Hüsrev Beyin de katkısı büyük olmuştur.

[438] **Cumhuriyet**, 26 Temmuz 1930, Sayı: 2233.
[439] **Cumhuriyet**, 11 Agustos 1930.
[440] **Cumhuriyet**, 12 Ağustos 1930.

1934 Haziranında Türkiye'ye gelen İran Şahı, Atatürk tarafından son derece iyi karşılanmış ve ağırlanmıştır. Şah'ın İstanbul'daki gezisine İstanbul Basını büyük önem vermiştir. İran Şahı'nın verdiği beyanata göre, İranlılar, Türkiye'yi esasen kardeş bilmektedirler.

Atatürk, İran Şahı ile, 28 Haziran 1934'te Dolmabahçe Sarayı'na gelir, daha sonra Metris Çiftliğine gittiler. Tarabya'ya, oradan da Suadiye Plajı'na, Büyük Ada ve Yat Kulubü'ne geçilir.[441] 1 Temmuz günü Gazi ile beraber Maltepe Atış Okulunda talimlerde bulunan Şah, daha sonra yanında Atatürk olmadan İstanbul Üniversitesini ziyaret eder ve profesörlere iltifatlarda bulundu. Rektör, kendisine Üniversitenin dört şubesinde (fakülte) üç bin yedi yüz öğrenci olduğunu açıkladı. Bu ziyaretten sonra Gazi ile buluşan Şah, İsmet Paşanın da beraber olduğu bir geziye çıktılar. Dolmabahçe'den motorla Kadıköy Meydanı'na gidilir. Orada halkın "Yaşasın, var olun" tezahüratlarıyla karşılandılar. Daha sonra Çamlıca ve oradan da Dolmabahçe'ye geldiler. Gazi, oradan Beylerbeyi'ne geçti.[442] 2 Temmuz günü Şehinşah, İran'a uğurlandı ve bu arada Gazi'yi İran'a davet etti. Şehinşah, İstanbul için "İstanbul'a saadetler dilerim, bu şehir bütün şark şehirlerinin başındadır" dedi. Ege Vapuruna yaklaştıklarında iki şef vedalaşır. Şah ayrılırken Gazi'ye teşekkür etti.[443] 3 Temmuzda İnebolu'ya,[444] 4 Temmuzda Gümüşhane'ye gelen Şah,[445] 6 Temmuzda İran topraklarına girdi. Şah, İran'a geçmeden önce, Bayazıt'tan Gazi'ye bir telgraf çekerek, Türkiye'de duyduğu memnunluğu dile getirdi. Buna, Ankara'ya dönen Gazi, yürekten sevgilerini ileterek cevap verdi.[446]

Mustafa Kemal'in en çok arzu ettiği hususlardan biri de Balkan Birliğinin kurulması idi. Balkan milletleri, bugün Arnavutluk, Bulgaristan, Romanya, Yunanistan, Yoguslavya, Türkiye gibi bağımsız

[441] **Cumhuriyet**, 29 Haziran 1934, Sayı: 3644.
[442] **Cumhuriyet**, 2 Temmuz 1934, Sayı: 3647.
[443] **Cumhuriyet**, 3 Temmuz 1934.
[444] **Cumhuriyet**, 4 Temmuz 1934.
[445] **Cumhuriyet**, 5 Temmuz 1934.
[446] **Cumhuriyet**, 10 Temmuz 1934, Sayı: 3655; **Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri**, Ankara 1964, C.IV, s.67.

siyasî mevcudiyetler halinde bulunuyorlardı. Bütün bu devletlerin halkları asırlardır beraber yaşamışlardı. Denilebilir ki, Türkiye Cumhuriyeti dahil olduğu halde son yüzyıllarda ortaya çıkan Balkan Devletlerinin ortaya çıkışı, Osmanlı İmparatorluğunun yavaş yavaş parçalanmasının ve nihayet tarihe gömülmesinin tarihi bir sonucudur. Bu itibarla, Atatürk'e göre, Balkan milletlerinin asırlarca uzayan bir tarihî vardır. Bu tarihin üzüntülü hatıraları varsa, onlara sahip olmakla bütün Balkanlar ortaktır. Atatürk, Balkan ülkelerinin Balkan birliği adı altında toplanmasını aynı kaderi paylaşan ülkeler olarak gerekli görüyordu. Bu yüzden, 26 Ekim 1931'de Balkan Konferansı delegelerine hitaben, Türkiye Büyük Millet Meclisinde Fransızca olarak yaptığı konuşmada:

" ...Balkan Milletleri ictimaî ve siyasî ne çehre arz ederlerse etsinler, onların Orta Asya'dan gelmiş aynı kandan, yakın soylardan müşterek cedleri olduğunu unutmamak lâzımdır" demişti. O, aynı konuşmada birleşmelerinin dünya barışına hizmet edeceğine de işaret etmişti: " ...Teşebbüsümüzün umumî anlaşmayı kolaylaştırıcı mahiyeti itibarıyla, dünya barışına hizmet edici, insanî bir amil meydana getireceğine kaniim."[447]

Nihayet, 9 Şubat 1934'te Atina'da, Türkiye, Yunanistan, Yoguslavya, Romanya arasında Balkan Antantı imzalandı.

Atatürk, 27 Aralık 1937'de Çankaya'da Balkan gazetecilerine verdiği bir çayda Balkan Antantı için gazetecilere şunları söylemişti:

"Balkan ittifakı bizim öteden beri samimiyetle üzerinde durduğumuz bir idealdir. Bu idealin her gün geniş bir saha üzerinde daha ziyade genişlemesini ve mesafe almasını görmekle bahtiyarım... Herhalde beklediğimiz parlak günler, bizlerden dahi uzak değildir. Bizden sonra gelecekler ise tabii o günlerin parlaklığını bahtiyarlıkla tesit edeceklerdir."[448]

---

[447] **Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri**, Ankara 1959, C.II, s.272-273.
[448] **Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri**, Ankara 1959, C.II, s.284-285.

Gazi, gerek iç, gerekse dış olaylarda hükümetin her türlü tedbiri zamanında alabileceğine emindi. 17 Nisan 1933 günü, Bulgaristan'ın Razgrat Kasabasında Türk Mezarlığı tahrip edilmişti.[449] Bunun üzerine, 20 Nisan 1933'de binlerce öğrenci, İstanbul'daki Bulgar Kabristanlığına giderek Razgrat olayları nedeni ile mezarlığa çelenk koydu. Bu arada seksen kişilik bir öğrenci grubu tutuklandı.[450] Ancak, 25 Nisanda öğrencilerin tutuksuz yargılanmasına karar verildi.[451] 27 Nisan günü, İstanbul'daki Türk Talebe Birliği, Gazi'ye bir telgraf çekerek, gösterinin yanlış anlaşıldığını açıkladı. Bu gösteri için İstanbul Talebe Birliği izin almamıştı. Bu önlem alınmazsa izinsiz bir nümayiş haline dönüşebilirdi. Türk Talebe Birliği'nin telgrafına, Gazi, aynı gün verdiği cevapta, dikkatli olunması, Cumhuriyet yasalarından ayrılınmamasını, ama, gençliğin milliyetçi yetişmesini istediğini de vurguluyordu:

" Türk Talebe Birliği Kongresi Daimi Murahhaslarına,

Gençliğin çalışkan, hassas ve milliyetçi yetişmesi esas dileklerimizdendir. Gençlik her türlü faaliyetlerinde Cumhuriyet kanunlarına ve Cumhuriyet kuvvetlerinin usul ve kaidelerine riayetkâr bulunmağa da dikkatli olmalıdır. Cumhuriyet hükümetiniz millî meselelerde vazifesini bilir olduğuna ve kanunların ve adlî kuvvetlerin adaletine emin olunuz.

Reisicumhur Gazi Mustafa Kemal."[452]

Atatürk dışarıda barışı esas aldığı gibi, içerde de huzûru sağlamak istiyor, dış konularda da gerekli tedbirleri alıyordu. Türkiye'nin dış Dünya'da itibar kazanması konusunda her türlü girişimi yapıyordu.

Türkiye'nin bu sıralarda üzerinde durduğu sorunlardan biri de Boğazlar Meselesi idi. Boğazları savunma hakkının Türkiye'ye verilmesi yolundaki ısrarlı girişimler 1933'te başlamış olup, Rusya da

[449] **Cumhuriyet**, 18 Nisan 1933, sayı.3212.
[450] **Cumhuriyet**, 21 Nisan 1933, No.3215.
[451] **Cumhuriyet**, 26 Nisan 1933, sayı.3220.
[452] **Cumhuriyet**: 28 Nisan 1933, sayı. 3222.

bunu desteklemekteydi. 1935'de Halk Fırkası Kongresinde, Mustafa Kemal, Sovyet Sosyalist Cumhuriyetler Birliğinin desteğini şöyle övüyordu: "Son günlerde Boğazlar Meselesini ortaya koyduğumuz zaman Sovyetlerin, bizim tezimizdeki doğruluğu ve haklılığı bildirmiş olmaları, Türk ulusunda yeniden derin dostluk duyguları uyandırmıştır."[453] Uzun çalışmalardan sonra, nihayet, İsviçre'nin Montreux şehrinde 22 Haziran 1936'da görüşmeler başlamış ve 20 Temmuz 1936'da yapılan anlaşma ile boğazlardaki Türk egemenliği onaylanmıştı. İtalya, bu sözleşmeye, 2 Mayıs 1938'de katılmıştır.

Atatürk, Batıda Balkan Paktı gibi, Orta Doğu'da da bir pakt kurulması taraftarıdır. Doğu ülkelerinin de birbirlerine tarihi bağlarla bağlı olduğunu, birbirleriyle sıkı ilişkilerinin olması gerektiğine inanmıştı. 8 Temmuz 1937'de, Türkiye, İran, Afganistan, Irak ile Tahran'da Sadabad Paktı imzalandı. Sadabad Paktının imzalanması ile önemli bir sorun çözümlenmiştir. Irak Kralı'nın dört devletin barış yolunda önemli çalışmalar yapacağı yolundaki mesaj üzerine, Atatürk buna, 10 Temmuz 1937'de verdiği cevapta, bu anlaşmanın kendi memleketleri için hayırlı bir eser kabul edildiğini, kardeş Irak'ın refah ve geleceği için en samimi duyguları taşıdığını ifade etmiştir.[454]

Atatürk'ü dış politikada uğraştıran bir başka sorun da Hatay Sorunudur. Hatay'da, Mustafa Kemal Paşaya sevgi ve bağlılık işaretleri, henüz Cumhuriyetin ilk yıllarında bile mevcuttu. 19 Eylül 1926'daki Mevlüt Gecesi'nde İskenderiun'da İslâmların oturduğu mahallelerde yapılan büyük fener alayında halk Mustafa Kemal'in resimlerini başlarının üstünde taşımış, mızıka takımı alaturka havalar çalmıştı. Mustafa Kemal'den başka kimsenin resmînin taşınmadığı da herkesin dikkatini çekmişti.[455] Ancak, yeni bir sorun çıkmaması için Hatay sorununun üzerine o tarihlerde fazla gidilmedi.

---

[453] **Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri**, Ankara 1961, C.I, s.381.
[454] **Cumhuriyet**: 12 Temmuz 1937; **Ayın Tarihi**, Ankara 1937, s.44,69.
[455] **Cumhurbaşkanlığı Arşivi**: A.IV-1, Dosya.49,Fihrist.63

1934 yılında Hatay halkı Türkiye ile birleşmek için girişimlere başladı. 27 Nisan 1934'de Halep'e ve oradan İskenderun'a gelen Türk Hudut Komisyonu işlerini bitirdikten sonra Antakya'ya gelmişti. Heyet, İskenderun'a giderek Fransız heyeti ile orada görüşmelere başlamıştı. On altı yıllık hasretle yanan Antakyalılar Türk Heyetini bayraklarla, çiçeklerle karşılamışlardı. Yirmi binden fazla kişi İskenderun şosesi üzerinde beş kilometrelik bir yolu kaplamıştı. Heyetin kalacağı Turizm Oteli'nin önü mahşer gibi kalabalıklaşmıştı. Bir saattir halkın arasında ilerleyen otomobil göründü ve heyet alkış tufanları, yaşa sesleri ile otele geldi.

Şehirde gece yarısı müthiş bir tezahürat, bayram havası vardı. Saat yediden itibaren Vali hoş geldinize gelenleri kabul etti. Her sınıf halk Türk heyetine delegeler yollamış ve onlar vasıtasıyla Türk'ün büyük kurtarıcısı ulu Gazi'ye saygılarını sunmuştu.[456]

1936 senesinde Meclisi açış nutkunun ertesi günü, Atatürk Celâl Bayar ile bir görüşme yapmıştı. Tayfur Sökmen'de yanında idi. Sökmen'e " Sökmen bugünden itibaren davaya resmen el koydu. Antakya- İskenderun ve havalisinin ismi bundan böyle Hatay'dır. Cemiyetinizin adını (Hatay Egemenlik Cemiyeti olarak değiştirin ve faaliyetinizi bu isim altında yürütün...Merkeziniz Dörtyol şubesi olsun...Gazamız mübarek olsun. Allah utandırnasın ve muvaffak etsin" demişti.[457]

Atatürk, Genel Sekreter Hasan Rıza Soyak'a, 1937'de Hatay'ın şahsi meselesi olduğunu ve muhakkak anavatana katacağını şu şekilde ifade ediyordu: "Hatay benim şahsi meselemdir. Keyfiyyeti Fransız Büyükelçisine tâ bidâyette (en başlarda) ifade ettim. Dünyanın bu durumunda böyle bir meselenin Türkiye ile Fransa arasında müsellah (silâhlı) bir ihtilâfa müncer olması (sürüklenmesi) katiyyen vârid değildir. Fakat ben, bunu da hesaba kattım ve kararımı vermiş bulunuyorum. Şayet ufukta bu yolda binde bir ihtimâl belirse, Türkiye Cumhuriyeti reisliğinden ve hatta Büyük Millet

[456] **Cumhuriyet**: 2 Mayıs 1934, Sayı: 3586
[457] Tayfur Sökmen: **Hatay'ın Kurtuluşu İçin Harcanan Çabalar**, İstanbul 1999, s 139.

Meclisi azâlığından da çekileceğim ve bir fert olarak bana iltihâk edecek bir kaç arkadaşla beraber Hatay'a gireceğim. Oradakilerle el ele verip mücadeleye devam edeceğim". Bu sözler ve Gazi'nin tutumu şüphesiz Fransa'ya işin ciddiyetini göstermiştir.[458]

Hatay'm bağımsızlığı yolundaki faaliyetler, 1937'de hızlanmıştır. 13 Temmuz 1937'de saat 16.00'da uçakla Antakya'ya gelen Fransa'nın Suriye Yüksek Komiseri Kont de Martel, Antakya'da Hatay'ın bağımsızlığını resmen ilân eden söylevini halka sundu. Bunun üzerine bütün sancak bayram yapmaya başladı. Hatay on sekiz yıldır hasret kaldığı bağımsızlığına kavuşuyordu. Aylardan beri bu bayrama hazırlanan Antakya halkı sabahleyin gözünü açtığında her tarafı Türk ve Hatay bayrakları, taklar, halılar, çiçeklerle süslenmiş olarak buldu. Bir gün önce Suriye Yüksek Komiserinin halka "Yeni rejim size refah ve saadet getirecektir. İcâb ederse bu uğurda Fransa da yardımını esirgemeyecektir" şeklindeki müjdesi halk tarafından kutlanmaktaydı. Dükkanlar kapanmış, halk sokaklara, meydanlara dökülmüştü.

Hatay'ın bu yeni durumunu Vatanî Fırkası taraftarlarından başka herkes sevinçle karşıladı.[459] Yeni rejim Cenevre'de Milletler Konseyince kararlaştırıldığı üzere, 29 Kasım 1937'de uygulanmaya başlayacaktı. Suriye Yüksek Komiseri, Hatay halkına Nutkunun önce Fransızca, sonra da Türkçe ve Arapça olarak okumuştu. Nutuk'un Türkçesi alkışlarla karşılanırken, Arapcasında büyük bir sessizlik hâkim olmuştu.[460] Suriye'de, Suriye Parlamento Başkanı Faris Nihari, sancak anlaşmasını kabul etmekten başka çarelerinin olmadığını, Suriye'nin Türkiye ile dost geçinmesinin gerektiğini söylemesine karşın.[461] Suriye sokaklarında " Kahrolsun Türkiye ve Türk büyükleri" şeklinde levhalar vardı.[462] Suriye'de bazı millî hareket liderleri Hatay'da Arap çoğunluğunun olduğunu,[463] Suriye

[458] Tayfur Sökmen: **a.g.e.**, s.20-21.
[459] **Cumhuriyet**, 14 Temmuz 1937.
[460] **Cumhuriyet**, 15 Temmuz 1937.
[461] **Cumhurlyet**, 15 Temmuz 1937.
[462] **Cumhurlyet**, 16 Temmuz 1937.
[463] **Cumhuriyet**, 17 Temmuz 1937.

Komünist Partisi de sancağın Suriye'ye bağlanması gerektiğini ileri sürmekteydi.[464] Ama, Suriye halkının çoğunluğu da, bu görüşlere iltifat etmemişti. Üstelik sancak bir yere bağlanmamıştı. Bir yere bağlanma kararını ancak sancak parlamentosu ve halkı karar verilebilecekti.

Hatay'ın bağımsızlığı kararı Türkiye Cumhuriyetinin çalışmaları ile gerçekleşmişti. Hatay'ın Cenevre'de bağımsızlığının tanınması, Dışişleri Bakanı'nm da bir telgraf ile durumu Atatürk'e bildirmesi üzerine, 27 Ocak 1937'de, O'da Dışişleri Bakanı'na bir telgraf çekmiş, bundan duyduğu memnuniyeti ve Dışişleri Bakanlığının bu konudaki çalışmalarını taktirle karşıladığını dile getirmişti:

"Hatay'ın varlığı Cenevre'de tastik olunurken göndermiş olduğunuz telgrafı aldım. Türk ideal ve iradesinin, milletler arasında başka bir ufuk açarak tecelli ettirdiği bu başarı münasebetiyle kıymetli çalışmanızın yüksek değerini bir kere daha taktir ederim. Siz ve gayretli murahhas arkadaşları taktir ederim."[465].

Atatürk, Hatay'ın bağımsızlığının barış yolu ile elde edilmesinden dolayı çok memnun olmuştu. Bu sorunun çözümünü Cemiyet-i Akvam'a bırakmanın yerinde olduğuna inanmış ve Cemiyet-i Akvam'ın aldığı kararın insanlık adına isabetli bir karar olduğunu, 27 Ocak 1937'de Başbakan İsmet İnönü'ye bir telgraf çekerek belirtmişti.[466]

1 Şubat 1937'de, Büyük Millet Meclisi Başkanı Abdülhalik Renda bu olayın Mecliste taktirle karşılandığını Atatürk'e bir telgraf ile bildirmiş, O'da buna verdiği cevapta, Meclise bu konudaki " Teşekkür ve nimetlerinin" bildirilmesini istemişti.[467]

Atatürk Hatay'ın bağımsız olmasından dolayı duyduğu memnunluğu çeşitli yerlere çektiği telgraflarda ve konuşmalarında sürekli yinelemekteydi. O, bağımsız olan Hatay'ın, Anavatana mu-

[464] **Cumhuriyet**, 18 Temmuz 1937.
[465] **Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri**, Ankara 1964, C.IV, s.579.
[466] **Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri**, Ankara 1964, C.IV, s.579-580.
[467] **Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri**, C.IV, s.580.

hakkak katılacağına inanıyordu. Bunun da sağlığında olmasını arzu ediyordu.

Atatürk'ün 1937 yılında Hatay Millet Meclisi ve Hatay Devlet Başkanı ile sürekli ilişkiler içersindeydi. O, Hatay'ı artık Türkiye'nin bir toprağı gibi kabul etmekte ve Hatay'ın Türkiye'ye katılması için zemin ve zamanın oluşmasını beklemekteydi.

19 Temmuz 1937'de iki dereceli seçim ile Hatay Meclisi üyeleri seçilecekti. Sekiz Türk mebus, altı Alevî, altı Arap, iki Ermeni, bir ortodoks-Grek'ten oluşacak üyelerin seçimi sırasında ufak-tefek karışıklıklar olmuştu.[468] Sahte mebuslar Hatay'da bir Müslüman Partisi kurmak istemişler, Türklere karşı fitne çıkarmak amacıyla bazı öğretmenleri, Türk köylerine kadar giden bazı Suriyeli memurlar tehdit etmişler ve zorla geri çevirmişlerdi. Bu memurlar Türk öğretmenlerine:

"Müslümanlara Lâtin harflerini öğretmek haramdır" demekteydiler.[469] Amaç, Hatay'da Arap alfabesinin kullanılmasını sağlayarak, Suriye'nin etki alanında tutmaktı. Şam'da da bazı Vataniler bazı hareketlere girişmişlerse de,[470] bu hareketlerinde başarılı olamamışlardı.

Hatay'da yeni rejim, 9 Kasım 1937'de uygulanacaktı. Türk hükümeti, 6 Aralık 1937'de Fransa hükümetine, 1926'da Ankara'da Türkiye ile Fransa arasında imzalanan Türkiye-Suriye Dostluk Antlaşması'nın kaldırıldığını, zamanın gereklerine göre yeniden bir değerlendirmenin yapılması gerektiğini duyurdu ve 7 Aralık 1937'de Ankara'da Türk ve Fransız heyetleri Hatay Sorunu hakkında görüşmelere başladı.

20 Haziran 1938'de, Atatürk Savanora Yatı'nda Hatay sorunu nedeni ile Mareşal Fevzi Çakmak'ın da katıldığı dört buçuk saat süren Bakanlar Kurulu toplantısına başkanlık yapmış ve 21 Hazi-

[468] **Cumhuriyet**, 20 Temmuz 1937.
[469] **Cumhuriyet**, 22 Temmuz ve 30 Temmuz 1937
[470] **Cumhuriyet**, 23, 27, 30 Temmuz 1937.

randa Antakya'da görev yapan Milletler Cemiyeti Komisyonu'nun baskı hareketlerini protesto eden bir nota göndermişti.

3 Temmuz 1938'de Hatay'ın mülk tamlığı hakkında bir anlaşma yapılmış ve 4 Temmuzda imzalanmıştı. Aynı gün birliklerimize ait öncü kuvvetler Hatay'a girdi. Bir gün sonra, 5 Temmuz 1938'de de ana kuvvetler şehre girdi ve Antakya'da, Fransızlarla görüşmeler yapan General Asım Gündüz Ankara'ya geri döndü.

Hatay Türkleri, hemen bu tarihlerde Ata'ya saygı ve teşekkürlerini sundular. 5 Temmuz 1938'de Atatürk buna " Sizin için artan saadet ve refah dilerim" şeklinde nazik bir cevap verdi.[471]

Atatürk, 18 Ağustos 1938'de Hatay'dan gelen Tayfur Sökmen'i kabul etmiştir. 21 Ağustosta yapılan seçimlerde 22 Türk Milletvekili Meclise girmiştir. Hatay'da mebus sayısı 40 olarak belirlenmişti. Meclis Başkanlığı'na Tayfur Sökmen seçildi. 2 Eylül 1938'de Devlet Başkanlığı'na getirilen Sökmen Gaziantepli olduğundan, oy kullanma hakkı da yalnızca Hataylılara ait olduğundan, kendisi Hatay'ın Kırıkhan ilçesinin nüfusuna geçirilmiştir.

Hatay Meclisi, 3 Eylül 1938'de açıldı. Hatay Millet Meclisinin açılmasını, Devlet Başkanı seçimini, Hatay Devletinin kuruluşunu Atatürk, Dışişleri Bakanlığından verilen bilgi ile öğrenmiş ve 3 Eylül 1938'de Başbakan Celâl Bayar'a Cumhuriyet Hükümetini bu başarısından dolayı tebrik ettiğini bir telgraf ile ifade etmişti. 4 Eylül 1938'de ise Hatay Devlet Başkanlığına seçilen Tayfur Sökmen'i kutlamıştı. 2 Eylülde Meclis Başkanlığı'na seçilen Tayfur Sökmen, Başbakanlık görevine Dr. Abdurrahman Melek'i atadı.[472]

Hatay Başbakanı Abdurrahman Melek, 6 Eylül 1938 hükümet Programı'nı okurken[473]" Programımızın ruhu ve esası Kemalizm Rejimi ve bütün icâbâtıdır" demekle Türkiye Cumhuriyetine ve

---

[471] **Cumhuriyet**, 6 Temmuz 1938.

[472] Tayfur Sökmen, **a.g.e.**, s.155.

[473] 8 Eylül 1938 tarihli Cumhuriyet Gazetesi programın okunuş tarihini 7 Eylül olarak belirtiyor.oysa 6 Eylüldür .Başbakan Abdurrahman Melek de Hatay Nasıl Kurtuldu kitabında bunu 6 Eylül olarak gösterir. " 6 Eylülde Hatay'ın ilk kabinesini, Mecliste hükümet programını okuduktan sonra güven oyu alarak, teşkil ettim", s.119.

Atatürk'e bağlılığını ifade etmekteydi Daha sonra adlî, ulaştırma, eğitim, sağlık, gümrük, posta, seyahat konularında esaslar kararlar alındı.[474]

Tayfur Sökmen de, Hatay Millet Meclisi Başkanlığına seçildiğini belirten telgrafı Atatürk'e çektiğinde, az önce belirttiğimiz üzere, O da Sökmen'i tebrik etmiş ve gelişmeleri "Daima alaka ve muhabbetle takip edeceğini" belirterek, başarılarının devamını, yeni idare altında büyük refah ve saadetlerinin bir arada olmasını dilemişti.[475] Atatürk bundan sonra gelişmeleri çok yakından ve dikkatli bir şekilde izlemiştir. O, Hatay Meclisinin başladığı önemli görevleri yerine getireceğinden emindi. Beşinci dönem dördüncü toplantı yılının açılışında Atatürk'ün yazdığı Nutuk'u, 1 Kasım 1938'de Başbakan Celâl Bayar okumuştu. Atatürk bu Nutuk'unda Hatay'ı anavatanın bir parçası saydığını açıkça vurgulamıştı:

"Hatay hükümeti kurulduktan sonra çalışmalara başladı. Anavatanın bir parçası saydığımız Hatay hükümetinin, anavatanda tatbik edilen kanunları, Hatay Millet Meclisinden kısım kısım geçirerek uygulamaya başlamasıyla, Hatay halkı senelerdir hasret kaldığı benliğine kavuşmanın hazzıyla ferahlayarak huzuruna kavuşmuştur". Atatürk, bundan iki ay önce, 14 Eylül 1938'de, Tayfur Sökmen'e gerektiğinde, Türk vatandaşlığı hakkını kullanmak şartiyle Türkiye'ye dönebileceğini bildiren İçişleri Bakanlığının kararını göndermişti.[476]

Atatürk, Hatay'ın Türkiye'ye bağlanması için gerekli bütün çalışmaları yapmıştı. O'nun sağlığında Hatay resmen olmasa da manevî bakımdan Türkiye'ye bağlanmıştı. Fransızların, Hatay'daki varlıkları artık önemli değildi. Nihayet, İskenderun'dan askerlerini çektiler ve İskenderun kışlasını bir protokol ile Hatay hükümetine devrettiler. 1939 Martında Türkiye'de yapılacak seçimlere Tayfur Sökmen Antalya'dan, Abdurrahman Melek'te Gaziantep'ten aday

[474] Abdurrahman Melek, **Hatay Nasıl Kurtuldu**, İstanbul 1999, s.120-134.
[475] **Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri**, Ankara 1964, C.IV, s.596; Tayfur Sökmen, **a.g.e.** s. 156.
[476] Tayfur Sökmen, **a.g.e.**,s.157-58

gösterildi, ikisi de Milletvekili olarak Türkiye Büyük Millet Meclisine girdi.[477]

Hatay'ın Türkiye'ye katılması için bütün çalışmaları yapmış, ortamı hazırlamış olan Atatürk, Hatay'ın Türkiye'ye katılmasını ne yazık ki görememiştir. 23 Haziran 1939'da, Ankara'da Türkiye, Fransa ve Suriye arasında yapılan anlaşma ve sınır değişiklikleri ile Hatay Türkiye'ye bırakılmıştır. Ankara'da yapılan anlaşmadan sonra, 29 Haziran 1939'da Hatay Meclisi, Hatay Devletine son verip, Türkiye'ye katılma kararı almıştır. 30 Haziranda bu Türkiye Büyük Millet Meclisi tarafından kabul edilmiş ve bir kaç gün sonra da Hatay Vilâyeti kurulmuştur.[478]

XVI. TARİH VE DİL ÇALIŞMALARI

A. Türk Tarihi Konusundaki Çalışmaları

Türk Tarih Kurumu, Türk Dil Kurumu'ndan bir sene önce kurulmasına karşın Lisan heyetlerinin çalışmaları daha geçmişe dayanmaktaydı. Atatürk, Dil sorunu kadar Türk Tarihinin meseleleri üzerinde de titizlikle durmuştur.

Mustafa Kemal, hem bir tarih yapıcısı, hem de yaptığı tarihin bir bölümünün yazıcısı olarak önemlidir. Kütüphanesindeki kitapların özellikle tarih ile ilgili olanlarının pek çok yerini çizerek, yanlarına notlar da ekleyen Mustafa Kemal, daha çok Avrupa tarihlerinin ve felsefî görüşlerin üzerinde durmuştur.

Mustafa Kemal'in tarihî konuları anlatışında ve yorumlayışında geniş bir sentez kavramı ve takdimi son derece iyi ve yerindedir. 1919 yılında Osmanlı İmparatorluğunun yıkılış sebepleri olarak, son yüzyıl Avrupa Devletlerinin entrikaları ve bu entrikaların sonucunda Osmanlı Devletine müdahalelerinin, iktisadî yönden sömürmele-

---

[477] Abdurrahman Melek, **a.g.e.**, İstanbul 1999, s.141-141.

[478] İsmail Soysal: **Türkiye'nin Dış Münasebetleriyle İlgili Başlıca Siyâsî Antlaşmalar**, Ankara 1965, s 269-280. Mahmut Goloğlu, **Millî Şef Dönemi**, Ankara 1974, s.32-33. Tayfur Sökmen: **a.g.e.**, İstanbul 1999, s.167.

rine, azınlıklar arasında fesat tohumları ekmelerine işaret ettikten sonra, esas yıkılışın Osmanlı hükümetlerinin zayıflığı, kötü yönetimin çağdaş düzeyde gelişme ve refah yolunda ilerlemeyi sağlayamamaktan doğduğunu söylemektedir. Başlardaki kuvvetin, Milletin yüksek siyasî ve idarî niteliklere sahip olması, Ordunun çok iyi yönetim ve idaresi, bütün idarî şubelerin olağanüstü mükemmeliyetinden kaynaklandığına işaret etmekteydi.[479]

Mustafa Kemal, Türk Tarihini çok iyi bilmekte ve tahlil yapabilmekteydi. Pek çok söylevinde ve özellikle Meclisteki konuşmalarında bu konuya sık sık girmesi O'nun tarih konusundaki engin bilgisinden kaynaklanmaktaydı. Mustafa Kemal, Teşkilât-ı Esâsiye'nin (Anayasa) kabulü ile ilgili bilgi verirken, bunu tarihi yoldaki gelişmeleri göstererek açıklamak istemiş ve şöyle demiştir.

"Son yüz senelik hayat-ı devleti, hayat-ı Milleti ve hayat-ı siyâsiyeyi gözler önüne getiriniz! Ondokuzuncu asrın bidâyetinde (başlangıcında) Devlet-i Aliyye-i Osmaniyye bir çok zayiata rağmen vâsi bir İmparatorluk idi. Buna mukabil Avrupa'yı aynı tarihte düşününüz: Avrupa'nın her tarafında hâsıl olan bir takım efkâr-ı ahrâraneden (hürriyet düşüncelerinden) dolayı kendilerine lâyık bir takım müessesât-ı ilmîye ve idarîye tesisine başlamışlardı, bizimki devam ediyordu. Dâhilde idaresizlik ve isyan tevâli ediyor (sürüp gidiyor), bilhassa bu isyan namı altında mecz edilmek istenen istenilen anâsır-ı Hıristiyaninin beraber yaşamak hususundaki adem-i arzularından neşet etmekteydi (isteksizliklerinden doğmakta idi)." II. Mahmut'un bir takım yenilikler yaparak, memleket yönetimini düzeltmek istediğini, ancak bunun da Avrupa'yı taklitten ileri gidemediğini, Abdülmecid zamanında ise, Avrupa'nın karşısına çıkmak için Gülhane Hatt-ı Hümâyûnu'nun ilân edildiğini belirten Mustafa Kemal ancak bunun yararlı olmadığını, Islâhat Fermanı'nın tatminkâr olmadığını, II. Abdülhamit zamanında toplanan Meclisin dağıtıldığını açıklayan Mustafa Kemal olayları 1921 yılına kadar

[479] Utkan Kocatürk, **Atatürk'ün Fikir ve Düşünceleri**, Ankara 1984,s.144-145.

getirmektedir.[480] Mustafa Kemal'in tarihi çok iyi bilmesi yanında, olaylar ile ilgi kurması da yerindedir.

Mustafa Kemal'in İslâm Tarihini de çok iyi bildiğini, saltanatın kaldırılması sırasında ve daha sonraki konuşmalarında görmekteyiz. Osmanlı'nın ilk dönemlerinde ümmetçi tarih anlayışı vardı. Bunda ağırlık din olup, İslâmiyet öncesi Türk Tarihi, Türklerin İslâmiyetin gelişmesindeki etkileri anlatılmaktaydı.

Mustafa Kemal'in tarih anlayışı millî tarih yazıcılığı noktasında toplanmaktaydı. Osmanlı döneminde ise böyle bir tarih yazıcılığı anlayışı yoktu. Tanzimat'tan Meşrutiyet'e kadar olan sürede devlet tarih anlayışı vardı. Bunda devletin çağdaşlaşmasına paralel olarak açılan Batı tipi okullarda okutulan tarihlerde, Osmanlı öncesi Türk Tarihine yer verilmemiştir.

Yeni Türk Devletini millî temeller üzerine oturtan Mustafa Kemal, tarih anlayışında da inkılâp yapmak gereğini duymuştur. Çünkü, Avrupalı yazarların Türk ırkını kötüleyen yazı ve düşüncelerinin yanlış olduğunu ispatlamak gerekiyordu. Avrupalıların Türkler hakkındaki olumsuz düşünceleri onların ders kitaplarına bile girmişti. Bu yanlış bilgilerin Mustafa Kemal'e iletilmesi üzerine, O " Olmaz böyle şey, araştıralım" demişti. O, Avrupalıların Türkleri sarı ırka bağlamak, yıkıcı ve medenî yetenekten yoksun olarak, medenî eser yaratamamak gibi ilmî kalıplar ileri sürdükleri iddialara inanmıyor, Türk vatanının bizim olduğunu, tarihin bunu ortaya koyacak en büyük manevî destek ve delil olduğunu ileri sürüyordu. Bu düşüncelerle, O millî tarih çalışmalarını başlatmış ve bu konu üzerinde hassasiyetle durmuştur.

Mustafa Kemal, önce kütüphane kurmakla işe başladı. Bunu büyük bir anket izledi. O, 1929 yılında tarih çalışmalarını başlattı. Türkiye'de tarih ile uğraşanlar, Türk Tarihi ile ilgili kitapları incelemeye memur edildiler. Tercüme edilen kitaplar, raporlar halinde Mustafa Kemal'e sunuldu. Mustafa Kemal daha çok şunlar üzerinde

[480] **Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri**, C.I, s.203-212.

duruyordu: Türkiye'nin en eski halkı kimlerdir? Türkiye'de ilk Medenîyet nasıl ve kimler tarafından kurulmuştur? Türklerin dünya tarihinde ve dünya Medenîyetindeki yeri ve rolleri nedir? Türklerin Anadolu'da bir aşiretten devlet kurmaları mümkün olmadığına göre, bu işin gerçek açıklaması nasıl olmalıdır? İslâm Tarihi'nin gerçek hüviyeti ile Türklerin İslâm Tarihindeki rolleri nedir?

Kurulan ekip çalışmalarını hızla geliştirdi. Çalışmaların ilk ürünü olarak, Türk Milletinin dünya tarihindeki yerini ve rolünü belirten " Türk Tarihinin Ana Hatları" adlı eser1930 yılında hazırlandı. Bir sene sonra da, Türk Tarihi üzerinde çalışmalar yapmak üzere, 15 Nisan 1931'de Türk Tarih Tetkik Heyeti kuruldu.

İlk kez 1932'de toplanan ve daha sonra 13 Mayıs 1933'de Gazi'nin başkanlığında toplantı yapan Türk Tarih Cemiyetinin çalışmaları çok başarılı olmuş[481] ve Türk Tarihinin Ana Hatları müsveddeler halinde kaleme alınmıştı.[482] Bu çalışmaları bizzat Gazi yönetmekteydi. O, Yalova'da Türk Tarihi hakkındaki çalışmalarına ağırlık vermiş ve çalışmalar konusunda Cumhuriyet Başyazarına bilgiler vermişti. Esasen yurt gezilerinde dil ve tarih konularına ağırlık vermiş, tarihçi Ahmet Refik, Yusuf Hikmet (Bayur) ile görüşmeler yapmıştı.

Mustafa Kemal'in Türk Tarihi ve Dili konularına olan sevgisi çok eskilere aittir. 29 Ekim 1927'de, Cumhuriyet Balosu'nda bir hayranı O'na tarih hakkındaki düşüncesini sormuş, O da : " Tarih diyecek ki bir sürü alçağın kendisine karşı gelmesine rağmen, Kemal elinden geleni yaptı."[483] Gazi, burada karşılaştığı güçlükleri ve yaptığı işleri tarihin değerlendireceğini ve bunların müspet olarak değerlendirileceğine dikkat çekmiştir.

---

[481] **Cumhuriyet**, 14 Mayıs 1933, Sayı: 3238.
[482] **Cumhuriyet**, 15 Mayıs 1933.
[483] **Vakit (İstanbul)**, 3 İkinci teşrin 1927.

Mustafa Kemal,Türk Tarih ve Dil cemiyetlerinin çalışmaları ile yakından ilgilenmekteydi. Yapılan çalışmaların sonuçlarının bir an önce alınmasını istemekteydi. Millî Eğitim Bakanı Reşit Galip Bey de bunu bilmekteydi. 1 Ocak 1933 gecesi, yılbaşı nedeniyle Hilâl-i Ahmerin Ankara Palas'ta düzenlediği şenliği şereflendirmişti. Millî Eğitim Bakanı Dr.Reşit Galip, gece yarısından sonra söz alarak bu dakikalarda herkesin sevdiklerine hediye verdiğini açıklamış ve Gazi'ye:

" Ben de müsaadenizle büyük reisimize nâciz olmakla beraber kendilerini çok sevindireceğini bildiğim bir hediyeyi takdim ediyorum. Bu armağan geçen yıl içinde Ankara'da toplanan Dil Kurultayı'nın kararları ve Dil işlerinde derleme kılavuzundan ibarettir.

Mustafa Kemal Bakana "Türk irfan ailesi namına bu naçiz armağanı vermekle bir fert için mümkün olan en büyük bahtiyarlığı hissediyorum. Ve hepinizle birlikte huzurlarında saygı ile eğiliyorum" demişti. Bunun üzerine salonda bir alkış tufanı kopmuş, Gazi armağanını alırken şunları söylemişti:

"Bu anda duyduğum saadet büyüktür. Kıymetli Maarif Vekilimize bu armağanından dolayı teşekkür ederim. Kendisinden ve diğer vekillerimizden her an böyle armağanlar beklerim. Naciz dedikleri bu armagan hakikaten çok değerlidir. Bu değerin daha iyi anlaşılması için bu kitaptan bir sahife okumalarını vekil beyden rica ediyorum" demişti. Reşit Bey, Türklerin Anadolu'ya gelişleri ile ilgili kısmı okumuş, büyük bir alkış almıştı.[484]

Gazi, 2 Ocak 1933'te Eskişehir'de okullarda tarih konularına ve Tarih Cemiyetinin çalışmalarına ilgi göstermişti. Türk Tarih Cemiyetinin Başkanı Yusuf Akçura, Gazi'ye bu ilgisinden dolayı bir teşekkür telgrafı çekince, Gazi buna verdiği cevapta şöyle demiştir:

[484] **Cumhuriyet**, 2 Kanun-u sani 1933.

II. Türk Tarih Kongresi'ne katılanlar onuruna Beylerbeyi Sarayında verilen çaya gelirken (26 Eylül 1937)

II. Türk Tarih Kongresi'nin toplandığı Dolmabahçe Sarayında yeni Başbakan Mahmut Celâl Bayar'la çalışırken. (21 Eylül 1937)

"Yalnız Eskişehir'de değil, gezdiğim diğer yerlerde de feyizli mesainizin parlak semerelerini sevinçle görmekteyim. Cemiyetinizin bu yolda millete ifa etmekte olduğu ve edeceği hizmet ölçülemeyecek kadar büyüktür. Azanın gözlerinden öperim."[485]

Ankara Halkevi'nde (Günümüzde Resim ve Heykel Müzesi) düzenlenen Tarih Kongresinde Dr. Reşita Galip'in Bildirisini dinlerken (3 Temmuz 1932)

Türk Tarih Cemiyetinin 1937'de yapılacak kongresine gerek yurt içinden, gerekse yurt dışından büyük ilgi duyulmuştur. Gazete haberlerinden de anlaşılacağı üzere, Temmuz ayında Türk Tarih

[485] **Cumhuriyet**, 25 Kanun-i sâni 1933, Sayı: 3133.

Kongresi'ne önemli tezler gönderilmişti. 25 Eylülde Dolmabahçe Sarayı'nda açılacak olan Türk Tarih Kongresi'ne, yabancı ülkeler de büyük ilgi göstermiştir.[486] Atatürk, Eylülde yapılan bu kongreye de bizzat gelerek, çalışmaları ilgi ile izlemiştir.

B. Türk Dili Konusundaki Çalışmaları

Osmanlı Devletinin ilk kuruluş senelerinden sonra, zamanla ve çeşitli sebeplerle, konuşma ve yazışma dili olan Türkçe, Arapça ve Farsça kelimelerin istilâsına uğramıştı.

Tanzimat döneminde Batıya giden gençler, orada Türkoloji enstitülerinde, Türkçenin bağımsız bir dil olarak öğrenildiğini görmüşlerdi. 1876 Anayasasının 18.maddesi ile resmî dil Türkçe olarak kabul edilmişti. Mecliste, artık Türk olan ve taşradan gelmiş olan mebusların çoğu halk Türkçesi ile konuşmaktaydı. II. Abdülhamid devrinin sonlarına doğru Şemseddin Sami, Hüseyin Cahit, Mehmet Emin gibi yazarlar Türkçeyi savunur olmuşlardı. Ancak, bu tarihlerde ve yeni Türkiye Cumhuriyetinin ilk devirlerinde Osmanlıca eğemenliğini sürdürmekte idi. Mustafa Kemal, dil konusunda çalışmalarını sürdürüyor ve Millî Eğitim Bakanlığına gerekli tebligatlarda bulunuyordu.

Cumhuriyetin ilk yıllarmda ulusal dilin oluşması, Türkçenin gelişmesi için bir dil akademisi konusu Osmanlı döneminde olduğu gibi gene gündeme gelmişti. Başbakan İsmet İnönü, 7 Kasım 1925'te, Türkiye Büyük Millet Meclisinde yaptığı konuşmada bir dil akademisinin kurulacağından söz etmiş, ama bu gerçekleşmemişti.[487]

Millî Eğitim Bakanlığı, millî eğitim ile ilgili bir genel teşkilât yasası hazırlamış, bunun için gece-gündüz çalışmıştı. Bizzat, Gazi Mustafa Kemal Paşa, bu çalışmaları büyük ilgi ile izlemiş ve Vekiller Heyetinin müzakerelerine katılmıştı. Yasa tasarısı, 4 Şubat

[486] **Cumhuriyet**, 2 Temmuz 1937.
[487] Şerafettin Turan, **Atatürk ve Ulusal Dil**, İstanbul 1998, s.38-39.

1926'da Meclis encümenlerinde görüşülmeye ve tartışılmaya başlanmıştı.

Millî Eğitim Bakanı Necati Beyin ifadesine göre, Türk Dili ve buna bağlı bütün ilmî işlerle uğraşmak üzere Millî Eğitim Bakanlığınca bir lisan heyeti kurulmuştur. Bu lisan heyetinin üyelerinin atanması ve görevlerinin hududu Vekiller Heyetince hazırlanacak talimat nâme ile düzenlenecekti[488].

Millî Eğitim Bakanı Necati Bey, Büyük Millet Meclisinde, 20 Mart 1926'da yaptığı konuşmada, millete yeni bir sözlük hazırlanması gerektiğini açıklamıştı. Lisan konusunun ise siyasî sorun olduğunu, lisân heyetinin gerekli incelemeleri yapacağını ve bu çalışmaların devletin genel siyasetinin konuşulacağı yerde incelenip, daha sonra karar verilirse kabul olunacağını, henüz bu sorunu incelemek ile meşgul olunduğunu ve bunu daha esaslı incelemek için bir heyetin kurulduğunu duyurmuştu.[489] 22 Mart 1926'da Maarif Teşkilâtı ile ilgili yasa kabul olunmuş, Lâtin harfleri konusu ilk kez ciddi olarak bu komisyonların çalışması ile ele alınmış, ancak tahsisat yokluğu nedeni ile komisyon verimli bir çalışma yapamamıştı.

Bu tarihlerde gazetelerde artık Türkçenin kabulü hakkında tartışmalar görülmeye başlanmıştır. 11 Nisan 1926'da Ağaoğlu Ahmed "Türkçe Haram mıdır?" adlı makalesi ile, İstanbul camilerinden birinde Türk hocalarından birinin Türkçe namaz kılması ve birçok Müslüman'ın kendisine uymasının yerinde görüldüğünü, hocaya karşı diyânet işlerine yapılan şikâyetlerin doğru olmadığını belirterek, bu kişiler için "Mantıki düşünmeye alışmayanlar için böyle bir hareketi çok görmemelidir" demişti.[490]

Bu yeni başlayan tartışmalar daha sonra artacaktır. Gerçi, 1909'da Millî Eğitim Bakanlığı bir " İmlâ Komisyonu", 1911'de "Islâh-ı Hurûf Cemiyeti", 1912'de "Islâh-ı Hurûf Encümeni",

[488] **Hakimiyet-i Milliye**, (Ankara) 5 Şubat 1926.
[489] **Hakimiyet-i Milliye**, 21 Mart 1926.
[490] **Hakimiyet-i Milliye**, 11 Nisan 1926. Pazar.

1914'de " Istılahat-ı ilmîye Encümeni" var idiyse de[491] bunlar daha çok mevcut Osmanlı sistemi ve imlâ ile ilgili idi.

10 Nisan 1926'da her türlü şirket ve kurumların defterleri Türkçe tutması ile ilgili yasanın kabulü ile önemli bir adım atılmıştı. Bu bir yenilikti. Türkiye'de yaşayan ve çalışan yabancı şahıslar ve kurumlar Türkçeden başka dilleri kullanır olmuşlardı. Bunun sonucu olarak, ticaret sahasında millî kültür bir çeşit gerilemeye uğramıştı.[492] Ancak, burada sözü edilenin Osmanlı Türkçesi olduğunu da unutmamak lâzımdır.

Osmanlı Türkçesi, yüzyıllardır yabancı dillerden alınan kelime ve kurallarla benliğinden çok şey kaybetmiş, millî bir dil olmaktan çıkmıştı. Oysa, milletlerin oluşmasında dilin büyük önemi vardı. Mustafa Kemal, bunu ve dil kurumlarının önemini şöylece belirtmekteydi:

" Biz Balkanları niçin kaybettik biliyor musunuz? Bunun tek bir sebebi vardır. Bu da İslâv araştırma cemiyetlerinin kurduğu dil kurumlarıdır, bizim içimizdeki insanların millî şuurlarını uyandırdığı zaman biz Balkanlarda Trakya hududlarına çekildik."[493]

Atatürk'ün de direktifleri ile 1928 baharında dokuz üyelik bir dil kurulu kuruldu. 23 Mayıs 1928'de oluşturulan ve gene Dil Heyeti denilen kurulda dokuz kişi görev almıştı. Alfabe Encümeni diye adlandırılan bu kurul harf inkılâbından sonra da dağılmadı. 5 Aralık 1928 günlü Bakanlar Kurulu kararı ile Millî Eğitim Bakanlığına bağlandı. Kurul, Türkçe sözlük, Türkçe yazım kurallarının saptanması ve bir dil bilgisi yapıtı ile uğraştı. Yirmi beş bin sözcüklü bir yazım kılavuzu yayınladı. 1931'e kadar çalışan kurulun yöntem eksikliği ve üyeler arasında anlaşmazlık yüzünden etkinlik göstere-

[491] Mustafa Ergün, **Atatürk Devri Eğitimi**, Ankara 1982, s.88-89; Mustafa Albayrak, **Yeni Türk Harflerinin Kabulü, Atatürk Yolu Dergisi**, Sayı:4, s.475,477 A.Ü. Türk İnkılâp Tarihi Enstitüsü Yayını.

[492] **Hakimiyet-i Millîye**, 11 Nisan 1926. **Zabıt Ceridesi** II.Devre,XXIV. Toplantı, s.102. Bekir Sıtkı Yalçın- İsmet Gönlüal: **Atatürk İnkılâbı**, Ankara 1984, s.499-503.

[493] Utkan Kocatürk: **Atatürk'ün Fikir ve Düşünceleri**, Ankara 1984, s.149.

medi ve 1931 Temmuzunda dağıldı.[494] Bu tarihler arasında dil hakkında çalışmalar sürmüştür. 1928'de Ahmet Cevat, Vakit Gazetesinde yazdığı bir yazı serisinde lisan inkılâbına değinmiştir. 1930 Ağustosunda Millî Eğitim Bakanlığı, Türkçenin temiz, açık ve kesin bir yapıya kavuşturulması için Türkçe öğretmenlerini bir araya toplamıştı.[495]

Türk Medeniyet ve kültürünün üstünlüğünü ve büyüklüğünü ortaya koyacak araştırmaların yapılmasını muhakkak isteyen Mustafa Kemal, Türk Dili ile yakından ilgilenmiş, Türkçenin sadeleşmesi, öz benliğine kavuşması ve gelişmesini ilke edinmiştir. O, 1930 yılında Sadri Maksudi Arsal'ın "Türk Dili İçin" adlı kitabının önsözüne bu düşüncelerini şu şekilde yazmıştı:

"Millî his ile dil arasındaki bağ çok kuvvetlidir. Dilin millî ve zengin olması, millî hissin inkişafında başlıca müessirdir. Türk dili, dillerin en zenginlerindendir; yeter ki bu dil şuurla işlensin. Ülkesini, yüksek istiklâlini korumasını bilen Türk milleti, dilini de yabancı diller boyunduruğundan kurtarmalıdır,[496] Bunun gerçekleşmesi ancak dil kurultayı ile olabilirdi.

Birinci Dil Kurultayı, 26 Eylül 1932'de Dolmabahçe Sarayında toplandı. Bu yüzden her sene 26 Eylül Dil Bayramı olarak kutlanır. Aynı sene Dil Kurumu kuruldu. 1 Kasım 1932'de, Mustafa Kemal Mecliste, Türk Dilinin güzelleşmesi için bütün devlet örgütlerinin özen göstermesini istemiştir.

Dil devriminin amacı Türkçeyi güzelleştirmek, dilin ana kaynaklarına, köklerine inerek çalışmalar yapmak, Türkçenin dünya dilleri arasında saygınlığını artırmak, yabancı kelimelerden arındırmaktı.

Türk Dili Cemiyeti, daha sonraki senelerde Gazi'nin koruyuculuğu altında çalışmalarını sürdürdü. Örneğin, 7/8 Mart 1933 gece-

---

[494] Şerafettin Turan, a.g.e., İstanbul 1998, s.31-33.
[495] Şerafettin Turan, a.g.e.,s.35-37.
[496] **Faruk K. Timurtaş**, "Atatürk'ün Dil Üzerine Sözleri", **Türk Kültürü Dergisi**, Sayı: 85, Ankara 1969, s.32.

si Türk Dili Tetkik Cemiyeti koruyucusu Gazi'nin başkanlığında toplânmış, Gazi'ye toplantıda yapılan çalışmalar hakkında bilgi verilmiş ve Osmanlıca'dan Türkçeye karşılıklar ile ilgili araştırma ve esaslar da kararlaştırılmıştı. Sonuçta, kullanılan Arapça ve Farsça kelimelerin karşılıklarını bulmak için halk arasında bir anket açılmasına karar verilmişti.[497] Bunun üzerine, 11 Mart 1933'de Dil Anketi başlamış ve bir nolu liste yayınlanmıştı.[498] Anketler, daha sonraki tarihlerde de devam etmiştir. Türk Dili Tetkik Cemiyetine 1933 Martı sonuna kadar vilâyetlerden gelen derleme fişlerin sayısı 34.350'ye kadar ulaşmış, Martın son haftasında ise 14.780 fiş daha gelmiştir.[499]

Dolmabahçe Sarayı'nda toplânan III. Türk Dil Kurultayı'nda (22 Ağustos 1936)

[497] **Cumhuriyet**, 9 Mart 1933.
[498] **Cumhuriyet**, 12 Mart 1933.
[499] **Cumhuriyet**, 10, 11, 12,13,14 Nisan 1933.

III. Türk Dil Kurultayı günlerinde MEB Saffet Arıkan (sağında ayakta) Şair Abdülhakhâmit Tarhan ve İbrahim Necmi Dilmen'le Dolmabahçe Sarayı'nda (24 Ağustos 1936)

Gazi İstanbul'da iken sürekli olarak Dolmabahçe'de dil işleri ve Dil Kurultayı ile uğraşmış, bu konunun önderi Abdülhalik Beyi bir ara yattığı hastahanede ziyaret etmiştir.[500]

Dil Kurultayı büyük toplantısını 13 Ağustos günü saat on ve onbeşte yapmıştır. Bu toplantılara Gazi bizzat katılmıştır. Öğleden sonraki toplantıya başkanlık da yapmıştır. Gazi toplantıda cemiyetin iki yıllık toplantısı için bilgi istemiş, özellikle kurultay hazırlıkları ile ilgilenmiş, aldığı cevaplardan duyduğu memnuniyeti dile getirmiştir.[501] Gazi, kurumun daha sonraki oturumlarına da katılmıştır. Kurultayda söz konusu olan tezleri de okutturarak dinlemiştir.

[500] **Cumhuriyet**, 1 Ağustos 1933.
[501] **Cumhuriyet**, 13 Ağustos 1933.

Gazi, 18 Ağustos 1933'teki İkinci kurultay toplantısı sürerken, buna da katılmıştır.[502] Sonraki oturumlara da katılan Gazi, çalışmalardan son derece memnundur.[503] Kurumun çalışmalarını yakından izleyen Gazi, yaz aylarında toplanacak kurultaydan önce, 27 Mart 1933'de, kurumun çalışmalarından duyduğu memnuniyeti, 27 Mart 1933'de, İstanbul'daki Millî Türk Talebe Birliği'ne çektiği telgrafta da dile getirmişti.[504]

Atatürk'ün yeni kelime üretmeye taraftar olduğunu, ancak, Türk Dilinin yapısını zorlamaya taraftar olmadığını da belirtmekte yarar vardır. İkinci Türk Tarih Kongresi'nden beş altı gün sonra, Acar motoruyla Boğaz'da gezi yaptığı sırada, yanında bulunan Şemsettin Günaltay, Fuat Köprülü, Muzaffer A.Dilaçar, Afet İnan, Cevat Emre'ye " Yeni Türkçe kelimeler teklif edebiliriz. Bu yönde ısrarla çalışmalıyız. Fakat, Türk Dilinin yapısını zorlamak olmaz. Bu bünye meselesini Türk Dilinin olgunlaşma seyrine bırakalım" demişti.[505] Atatürk, öz Türkçe kelime üretmeyi sevmekteydi. 3 Ekim 1934'te, Ankara'ya gelen ve kendisini ziyaret eden İsveç Veliahdı ve Prensine Çankaya'da köşkte verdiği ziyafette öz Türkçe kelimelerle dolu bir nutuk okumuştu.[506] Bu kelimelerin çoğu bugün de kullanılmaktadır. Ayrıca, Cumhuriyet Gazetesinde nutukta geçen kelimelerin lügatçaları da verilmişti. İçişler Bakanlığı da Gazi'ye dil konusunda yardımcı olmaktaydı. 19 Kasım 1934'te İçişleri Bakanı, Gazi'nin son nutuklarındaki örneği görülen öz Türkçe kelimeleri vilâyetlere karşılıkları ile yollamıştı.[507]

Atatürk harf ve dil devrimi gibi önemli hareketleri sistemli ve disiplinli çalışmaları ile gerçekleştirmiştir. Böylece çağdaşlaşma yolunda önemli adımlar atılmıştır.

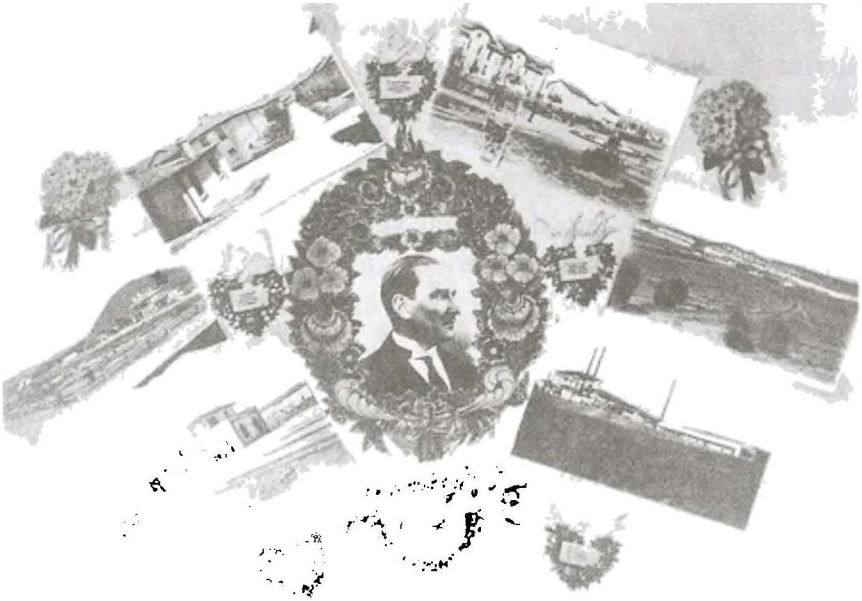
---

[502] **Cumhuriyet**, 19 Ağustos 1933.
[503] **Cumhuriyet**, 23 Ağustos 1933.
[504] **Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri**, C.IV, s.554.
[505] Abdülkadir İnan: "Atatürk Devrine Ait Bir Hatıra" **Türk Kültürü Dergisi**, Sayı: 85, Ankara 1969, s.20-21.
[506] **Cumhuriyet**, 4 Teşrin-i evvel 1934.
[507] **Cumhuriyet**, 20 Teşrin-i sâni 1934.

XVII. CUMHURİYET ON YAŞINDA

29 Ekim 1933 günü Cumhuriyet onuncu yaşına ulaşmıştı. Bu nedenle İstanbul ve Ankara başta olmak üzere Türkiye'nin büyük şehirlerinde ve kasabalarında önemli kutlamalar yapılmıştı.

Cumhuriyetin onuncu yıl kutlamaları için özellikle, 1933 Temmuzu başlarından itibaren Cumhuriyet Halk Fırkası önemli bir çalışma programı hazırlama havasına girmiştir. Kutlamalar ile ilgili olarak kurulan Yüksek Komisyon Başkanlığı'na Cumhuriyet Halk Fırkası Genel Sekreteri Recep Peker getirilmiştir. İllerde de kutlama işiyle uğraşacak komiteler oluşturulmuştur. Yüksek Komisyon yurt

Cumhuriyetin 10. Yıldönümü kutlamaları için bastırılan, vatandaşlarımızın birbirlerine gönderdikleri kartpostallardan biri.

içinde olduğu kadar, yurt dışında da elçilikler, konsolosluklar, radyo, gazete, dergiler, konferanslar ve başka iletişim yolları ile bayramı tüm Dünyaya duyurmak ve kutlamaların en iyi şekilde yapılabilmesi için çalışmalar yapmıştır. On yıl boyunca yapılanlar ile Osmanlı döneminde yapılanlar en doğru şekilde tespit olunacaktı. Radyo ile konuşmalar dışında meydanlarda en az bin konferans ve beş yüz temsil verilmesi ön görülüyordu.

Kutlamalar için "Cumhuriyetin Onuncu Yılı millî duyguları bir tek ağızdan, yüksek sesle söylemek alışkanlığı doğuracaktır" denilerek marşlar ve destanlar yazma ve yazdırma yoluna gidilmiştir. Onuncu Yıl Marşı bunun bir örneğidir.

Onuncu yıl için yurdun her yanında halk kürsüleri açılmıştır. Bu kürsülerde söz söylemek isteyen herkes fırka merkezlerine isimlerini yazdırarak konuşabilmişlerdir. Kutlamanın ikinci günü çıkan gazeteler incelendiğinde bu kürsülerde konuşanların sayısının beş bini geçtiğinin ifâde edildiği görülmektedir. Gazeteler, 29 Ekim günü eski boyutlarına göre çok hacimli çıkmışlar, Atatürk'ün devrimlerine geniş yer vermişler, sanat ve kültür çalışmalarının o zamana kadar olan aşamaları üzerinde durmuşlar, öyküler yayınlamışlar, edebiyatın on senelik aşamasını anlatmışlardır. Şehir, kasaba ve köylerde verilecek temsiller için amatör gruplardan yararlanılmıştır. Cumhuriyetin ilânından bu yana yapılan atılımlar sık sık dile getirilmiştir.

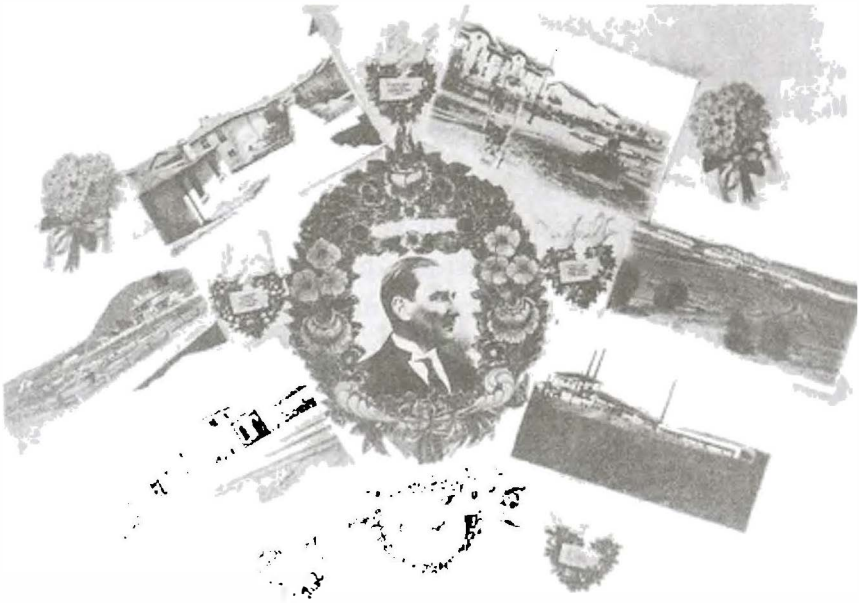
18 Ekim 1933 tarihli Milliyet, 1924' de eğitim için 9.756.385 lira harcanırken, 1931' de bu rakamın 23.310.210 liraya çıktığını vurgulamıştır. Bu da eğitime verilen önemi ortaya koymaktadır. 29 Ekim tarihli Son Posta Gazetesi de, Cumhuriyet öncesinde açılan fabrika sayısını 342, Cumhuriyet dönemindekini 1088, tarihi bilinmeyenleri 43 olarak göstermektedir. [508] Bu da dışa bağımlılığın azaldığını göstermektedir

[508] Babalık, 6 Ağustos, 1933. **Milliyet**. 18 Ekim 1933, **Son Posta**. 15 Ekim , 29 Ekim, 10 Ekim 1933.

XVII. CUMHURİYET ON YAŞINDA

29 Ekim 1933 günü Cumhuriyet onuncu yaşına ulaşmıştı. Bu nedenle İstanbul ve Ankara başta olmak üzere Türkiye'nin büyük şehirlerinde ve kasabalarında önemli kutlamalar yapılmıştı.

Cumhuriyetin onuncu yıl kutlamaları için özellikle, 1933 Temmuzu başlarından itibaren Cumhuriyet Halk Fırkası önemli bir çalışma programı hazırlama havasına girmiştir. Kutlamalar ile ilgili olarak kurulan Yüksek Komisyon Başkanlığı'na Cumhuriyet Halk Fırkası Genel Sekreteri Recep Peker getirilmiştir. İllerde de kutlama işiyle uğraşacak komiteler oluşturulmuştur. Yüksek Komisyon yurt

Cumhuriyetin 10. Yıldönümü kutlamaları için bastırılan, vatandaşlarımızın birbirlerine gönderdikleri kartpostallardan biri.

içinde olduğu kadar, yurt dışında da elçilikler, konsolosluklar, radyo, gazete, dergiler, konferanslar ve başka iletişim yolları ile bayramı tüm Dünyaya duyurmak ve kutlamaların en iyi şekilde yapılabilmesi için çalışmalar yapmıştır. On yıl boyunca yapılanlar ile Osmanlı döneminde yapılanlar en doğru şekilde tespit olunacaktı. Radyo ile konuşmalar dışında meydanlarda en az bin konferans ve beş yüz temsil verilmesi ön görülüyordu.

Kutlamalar için "Cumhuriyetin Onuncu Yılı millî duyguları bir tek ağızdan, yüksek sesle söylemek alışkanlığı doğuracaktır" denilerek marşlar ve destanlar yazma ve yazdırma yoluna gidilmiştir. Onuncu Yıl Marşı bunun bir örneğidir.

Onuncu yıl için yurdun her yanında halk kürsüleri açılmıştır. Bu kürsülerde söz söylemek isteyen herkes fırka merkezlerine isimlerini yazdırarak konuşabilmişlerdir. Kutlamanın ikinci günü çıkan gazeteler incelendiğinde bu kürsülerde konuşanların sayısının beş bini geçtiğinin ifâde edildiği görülmektedir. Gazeteler, 29 Ekim günü eski boyutlarına göre çok hacimli çıkmışlar, Atatürk'ün devrimlerine geniş yer vermişler, sanat ve kültür çalışmalarının o zamana kadar olan aşamaları üzerinde durmuşlar, öyküler yayınlamışlar, edebiyatın on senelik aşamasını anlatmışlardır. Şehir, kasaba ve köylerde verilecek temsiller için amatör gruplardan yararlanılmıştır. Cumhuriyetin ilânından bu yana yapılan atılımlar sık sık dile getirilmiştir.

18 Ekim 1933 tarihli Milliyet, 1924' de eğitim için 9.756.385 lira harcanırken, 1931' de bu rakamın 23.310.210 liraya çıktığını vurgulamıştır. Bu da eğitime verilen önemi ortaya koymaktadır. 29 Ekim tarihli Son Posta Gazetesi de, Cumhuriyet öncesinde açılan fabrika sayısını 342, Cumhuriyet dönemindekini 1088, tarihi bilinmeyenleri 43 olarak göstermektedir. [508] Bu da dışa bağımlılığın azaldığını göstermektedir

[508] Babalık, 6 Ağustos, 1933. **Milliyet**. 18 Ekim 1933, **Son Posta**. 15 Ekim , 29 Ekim, 10 Ekim 1933.

1 Kasım 1933 tarihinde TBMM'nin yeni yasama yılını açış konuşmasını yaparken.

İstanbul Bayazid Meydanı'nda yüzellibinden fazla insan, 29 Ekim günü bir araya gelmişti. Bayram geçit resmîne bir tümen asker, doksan okul, yüzden fazla esnaf teşekkülü katılmıştı. Gece fener alayları düzenlenmişti. Geçit resmîni seyredebilmek için damlara çıkan insan sayısı bir hayli fazlaydı.

Ankara'da ise şehre dışardan gelen nüfus doksan bine ulaşmıştı. Şehrin sokaklarını yüzelli bin kişi doldurmuştu. Sıkıntılar ister istemez baş göstermekte gecikmedi. Sular yeterli olmamıştır. Otellerde bir kişilik odalarda üç, dört kişi yatmaktaydı. Okullar, çeşitli kurumlar yatakhane haline getirilmişti. Kahvehanelerde geceleyenlerin sayısı bir hayli fazlaydı. Karyola bulunamayan büyük otellerde

şilteler döşemelere serilerek yatak haline getirilmekteydi. Ankara'nın süslenmemiş tek bir evi bile yoktu. En ücra mahalle araları, sokakları baştan başa süslenmişti

Radyo saat 10.30'da anons yapmıştı: "Gazi askerî teftiş ediyor", "Gazi izcileri teftiş ediyor" "Gazi sporcuları teftiş ediyor"

Gazi nereye gitse yer yerinden oynuyordu. Gazi'nin üzerinde bir frak vardı. Ceketinin sol yakasında kırmızı, ufak bir mendil kumaş asılı: Halk Fırkasının altı ilkesinin sembolüydü.

Gazi tribüne çıktığında yüz binlerce gözde sevinç görülmekte idi. Saat 13.20'de geçit resmî bitmişti. Gazi otomobille, yanında Ruşen Eşref olduğu halde, silindir şapkası elinde halkı selamlamaktadır. O, sabahleyin 9.15'de, önce Meclise gelmişti. Burada kordiplomatik delegeleri kabul eden Gazi, onlarla bir konuşma yapmıştı. Kordiplomatikler adına Sovyet Büyük Elçisi M. Suriç bir konuşma yapmış, Gazi de buna şu şekilde cevap vermişti.[509]:

"Büyükelçi efendi,

Muhterem kordiplomatiğe, sizin vasıtanızla bana yapmak lütfunda bulunduğu tebrik ve temennilerden dolayı hararetle teşekkür ederim.... Bu an Cumhuriyetin onuncu yıldönümünü kutluyoruz. Efendiler! Harici siyasetimiz bidâyette kendisine cizdiği hatt-ı hareketi asla inhirâf etmemiştir. Harıcı siyasetimiz daima milletler refahının müvelliti olan (doğurtanı olan) sulh içinde memleketin inkişâfını istihdaf etmiştir (amaçlamıştır). Bu inkişâfı tam ve mutlak olarak, bütün milletlere temenni ederiz...

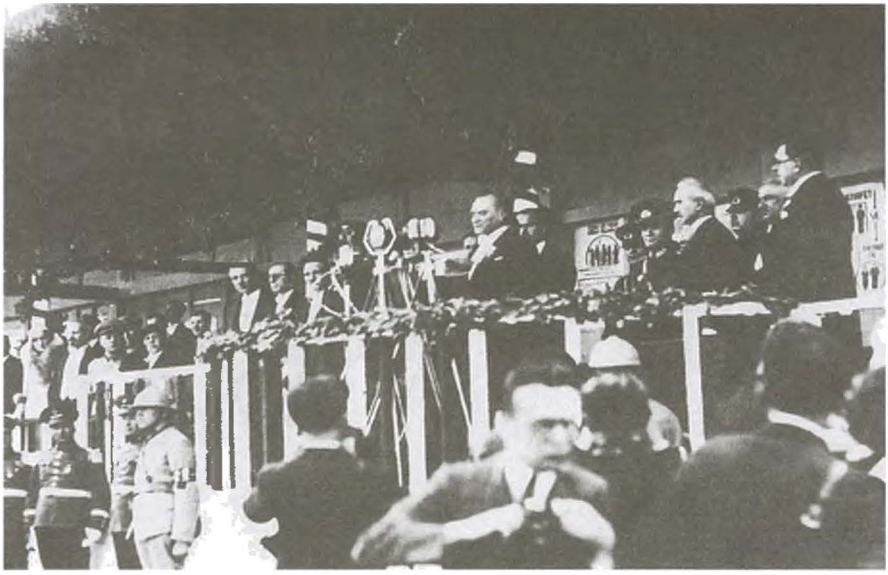
"Efendiler! Türk inkılâbı kurucudur. Türk İhtilâli, yüksek bir insanî ülkü ile birleşmiş vatanseverliğin eseridir. Çocuklarına bütün güzellikleri ve bütün büyüklükleri göstermek ve aynı zamanda sefaletlere acımak sanatını öğretmektir. Bu inkılâbın hararetli ve imanlı bir yapıcısı sıfatıyla Dünyaya açık yürekle, hulûsla ve dostlukla bakıyorum."

[509] **Vakit**, 30 Birinci teşrin 1933.

10. Yıl Cumhuriyet Bayramı'nda askerî birlikler ve bisikletli izciler geçit töreninde (29 Ekim 1933)

Mustafa Kemal 10. Yıl Söylevi'ni okurken.

30 Ekim 1933'de İstanbul'da eğlenceler sabahlara kadar sürdü. İstanbullular Gazi'ye verilmek üzere İstanbul'dan Ankara'ya bir avuç toprak gönderdiler.

Vakit Gazetesine, Düzce, Fatsa, Erzurum, İzmir, Mudanya, Devrek, İnegöl, Geyve, Mersin, Keskin, Samsun, Kastomonu, Urfa, Adana gibi elliye yakın yerden bayramı hararetle tebrik eden telgraflar yollandı. Emet'te büyük törenler yapıldı. Nutuklarda Gazi'ye olan bağlılıklar ifade edildi.[510]

31 Ekim günü de, gerek İstanbul'da ve gerekse bütün memlekette heyecan ve coşku hüküm sürüyordu. Çin'deki Müslüman Türkler bile bayramı kutladılar. Ankara'da bayramın ilk gününde Hakimiyet-i Millîyenin nüshaları çok çabuk tükenmişti.[511] Avrupa gazeteleri de on yılda yapılan önemli işleri bayram nedeni ile uzun uzadıya övdüler. Bu arada Türk gazetelerinin bayram nedeni ile on yılda yapılan işleri anlatan ilâveli ekler çıkardıkları da görülmüştür. Bu ilâvelerde önemli yazarların çeşitli konularda, on senede olagelen gelişmeleri gösteren makaleler de görülmekteydi.

29 Ekimdeki Cumhuriyet Bayramı nedeni ile Cumhurbaşkanı'na çok sayıda tebrik telgrafı gelmiştir. İnanılamayacak kadar çok olan bu tebrikler Cumhurbaşkanlığında bulunmaktadır. Gerçekten de demiryolları, eğitim, adliye ve diğer alanlarda büyük adımlar atılmıştır. Gazi, 1 Kasım 1933'de Mecliste yaptığı konuşmada geçen on senenin bir başlangıç olduğunu şu şekilde açıklamıştı: "Geçen on sene gelecek devirler için bir başlangıçtan başka bir şey değildir. Bununla beraber, eski devirlerin tarihi karşısında, Cumhuriyetin bu on senesi eşi görülmeyen bir diriliş ve göz kamaştırıcı bir ileri atılış abidesidir."[512]

---

[510] **Vakit**, 31 Teşrin-i evvel 1933.
[511] **Vakit**, 1 İkinci Teşrin 1933.
[512] **Vakit**, 2 Teşrin-i Sâni (Kasım) 1933, **Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri**, Ankara 1961, C.1, s.373.

ONUNCU YIL SÖYLEVİ (NUTKU)

Türk Milleti!

Kurtuluş savaşına başladığımızın 15'inci yılındayız. Bugün cumhuriyetimizin onuncu yılını doldurduğu en büyük bayramdır.

Kutlu olsun!

Bu anda büyük Türk milletinin bir ferdi olarak bu kutlu görüş kavuşmasının en derin sevinci ve heyecanı içindeyim.

Yurttaşlarım!

Az zamanda çok ve büyük işler yaptık. Bu işlerin en büyüğü, temeli Türk kahramanlığı ve yüksek Türk kültürü olan Türkiye Cumhuriyeti'dir.

Bundaki muvaffakiyeti Türk milletinin ve onun değerli ordusunun bir ve beraber olarak azimkârane yürümesine borçluyuz.

Fakat yaptıklarımızı asla kâfi görmeyiz. Çünkü daha çok ve daha büyük işler yapmak mecburiyetinde ve azmindeyiz. Yurdumuzu dünyanın en mamur ve en medeni memleketleri seviyesine çıkaracağız. Milletimizi en geniş refah vasıta ve kaynaklarına sahip kılacağız. Milli kültürümüzü muasır medeniyet seviyesinin üstüne çıkaracağız.

Bunun için, bizce zaman ölçüsü geçmiş asırların gevşetici zihniyetine göre değil, asrımızın sürat ve hareket mefhumuna göre düşünülmelidir. Geçen zamana nispetle, daha çok çalışacağız. Daha az zamanda, daha büyük işler başaracağız. Bunda da muvaffak olacağımızın şüphesi yoktur. Çünkü, Türk milletinin karakteri yüksektir. Türk milleti çalışkandır. Türk milleti zekidir. Çünkü Türk milleti milli birlik ve beraberlikle güçlükleri yenmesini bilmiştir. Ve çünkü, Türk milletinin yürümekte olduğu terakki ve medeniyet yolunda, elinde ve kafasında tuttuğu meşale, müspet ilimdir. Şunu da ehemmiyetle tebarüz ettirmeliyim ki, yüksek bir insan cemiyeti olan Türk milletinin tarihi bir vasfı da, güzel sanatları sevmek ve onlara yükselmektir. Bunun içindir ki, milletimizin yüksek karakterini, yorulmaz çalışkanlığını, fitri zekâsını, ilme bağlılığını, güzel sanatlara sevgisini, milli birlik duygusunu mütemadiyen ve her türlü vasıta ve tedbirlerle besleyerek inkişaf ettirmek milli ülkümüzdür.

Türk milletine çok yaraşan bu ülkü, onu, bütün beşeriyete hakiki huzurun temini yolunda, kendine düşen medeni vazifeyi yapmakta, muvaffak kılacaktır.

Büyük Türk Milleti, on beş yıldan beri giriştiğimiz işlerde muvaffakiyet vadeden çok sözlerimi işittin. Bahtiyarım ki, bu sözlerimin hiçbirinde, milletimin hakkındaki itimadını sarsacak bir isabetsizliğe uğramadım.

Bugün, aynı iman ve kudretle söylüyorum ki, milli ülküye, tam bir bütünlükle yürümekte olan Türk milletinin büyük millet olduğunu bütün medeni âlem, az zamanda bir kere daha tanıyacaktır.

Aslâ şüphem yoktur ki, Türklüğün unutulmuş büyük medeni vasfı ve büyük medeni kabiliyeti, bundan sonraki inkişafı ile, âlemin yüksek medeniyet ufkunda yeni bir güneş gibi doğacaktır.

Türk Milleti!

Ebediyete akıp giden her on senede, bu büyük millet bayramını daha büyük şereflerle, saadetlerle huzur ve refah içinde kutlamanı gönülden dilerim.

Ne mutlu Türk'üm diyene!

29 Ekim 1933

XVIII. SANAYİ ATILIMLARI

Osmanlı Devletinde ham maddeler çok ucuz olduğundan satışı yasak olan ham maddeler dışarıya kaçırılmış, serbest olanlar da yabancı tüccarlar tarafından satın alınmış, Türk tüccarları çok zaman ham madde bulamamışlardı. Kapitülasyonlarla tanınan düşük gümrük tarifesi de ekonominin çökmesinde etkili olmuştu. Ham maddelerin ve dışarıda işlenmesi sonucu, Osmanlı ülkesi yabancı sermayenin istilâsına uğramıştı.

XIX. yüzyılda imzalanan ticaret sözleşmelerinden sonra, aynı yüzyılın ikinci yarısında Osmanlı Ülkesinin Batıya açılması sonucunda, Osmanlı sanatçıları "dest-gâhları"nı kapatmak zorunda kalmışlardı. Örneğin, İstanbul'da ve Üsküdarda eskiden beri 2750 kumaş dest-gâhı bulunmakta ve 3.500 kişi bunlardan geçinmekte iken, ilk ticaret anlaşmasının İngiltere ile imzalandığı 1838'den kırk yıl sonra bu dest-gâhlar 25'e ve kumaşçı esnafı da kalfa ve usta olarak 40 kişiye düşmüştü.[513]

Gelişmiş Avrupa ekonomilerinin ezici rekâbeti karşısında ham madde ve yiyecek maddeleri satan ve işlenmiş madde satın alan bir ülke haline gelen Osmanlı Ülkesinde yüksek fırınlar ve metalürji fabrikaları yoktur. Makine sanayi yoktur.

1923'te irili ufaklı üç yüz elli iş yeri vardı. İzmir İktisat Kongresi, sermayeyi ve emeği temsil edenleri bir araya getiren memleket çapında ilk toplantıydı. İşçi temsilcileri kongrede pek çok istekte bulundular. Kongrede "amele" yerine İşçi denilmesi, temettü (kazanç) vergisine zam yapılarak gelirinin işçi sağlığına kullanılması, haftada bir gün tatil yapılması, sendika kurma hakkının tanınması, çalışma süresinin sekiz saate indirilmesi gibi isteklerin çoğu sonraki tarihlerde sağlanacaktır. İşçi Kanunu ancak 1936'da çıkarılabildi.[514]

---

[513] Gündüz Ökçün, **Osmanlı Sanayii (1931-1935), İstatistikler**, Ankara 1984, s.9.
[514] Feridun Ergin, **Atatürk Zamanında Türk Ekonomisi**, İstanbul 1977, s.41-43

Büyük zaferden sonra iktisadî konulara ağırlık verildi. Ulusal bağımsızlık savaşı içersinde bütün ağır şartlara karşın enflasyona gidilmemiştir. 1930'a kadar olan sürede İngiliz sterlini karşısında paramız düşmüş, ama, ondan sonra gerek sterlin, gerekse diğer paralar karşısında değer kazanmıştır.[515] Gazi, 1922-1938 boyunca ekonomik kalkınma stratejisini, tam çalışma, hızlı ve dengeli sermaye birikimi, dış ödemeler dengesi, dengeli gelir dağılımı, enflasyonsuz hızlı kalkınma, özel girişimin gelişmesi, hızlı ve teknolojik gelişme için yabancı sermaye ile işbirliği şeklinde belirlemişti. Diğer alanlarda olduğu gibi ekonomik politikası ile de diğer dünya devletlerine örnek olmuştu.[516]

Cumhuriyet hükümeti halkın ödemede büyük güçlük çektiği Aşar vergisini 17 Şubat 1925'te kaldırdı. Tekel ürünlerine zam yaparak bu açığı kapattı.1927 ve 1929 arasında topraksız köylüye toprak dağıtımı konusunda yasalar çıkarıldı. Doğu illerinde büyük ölçüde toprak dağıtımı gerçekleştirildi.

1921'den sonra Türkiye'de millî bankaların kurulması ve mevcut bankaların gelirlerinin yükseltilmesine hız verildi.

Atatürk'e göre Türk bankacılığı da, Türklerin yönetiminde ve mülkîyetinde olmalıydı. Aslında, O, yabancı bankaların Türkiye'de çalışmalarına karşı değildir. Ancak, Türk paralarının çoğunluğunun bu bankalarda olmasını istememektedir. O'na göre, 1920'de Türk paralarının % 68'i yabancı bankalar, % 32'si millî bankaların elindedir. Bu yüzden İş Bankası, Merkez Bankası, Sanayii ve Maadin Bankası gibi bankalar kurulmuştur. 1929 yılına kadar Türkiye'de bir çok banka kurulmuştur.[517]

28 Mayıs 1927'de Teşvik-i Sanayi Kanunu'nun kabul edilmesiyle sanayii adamları harekete geçtilerse de, ellerinde büyük paralar olmadığı için, büyük yatırımlar devlet tarafından gerçekleştirildi.

---

[515] Mustafa Aysan, **a.g.e**, s.57, 106-107; Yüksel Ülken: **a.g.e.**, s.39-41.
[516] Mustafa Aysan: **a.g.e.**, s.37-39.
[517] A.Gündüz Ökçün, **1930-1930 Arasında Şirket Olarak Kurulan Bankalar**, Ankara 1975, s.418-458.

1929 Ekiminde Newyork esham tahvil borsasının birden bire düşmesi, ticarî durgunluklar, fiyat düşüklükleri, işsizlik, yıkıntı şüphesiz Türkiye'yi de etkiledi ve daha önce konu ettiğimiz devletçilik politikası hız kazandı. Bu arada, 1928 Martındaki Ali İktisat Meclisi, 8 Haziran 1929'daki millî Sanayii Teşvik Kanunu, sanayii koruma yolunda atılan önemli adımlar olarak görülmektedir. Ancak en önemli yatırımlar devlet tarafından olmaktaydı ve alt yapı ile ilgili idi. Hiç şüphesiz kara ve demir yolları ticaretin gelişmesinde büyük rol oynayacaktı ve Cumhuriyet döneminde buna büyük ağırlık verilmiştir.

Cumhuriyetin ilân edildiği sıralarda 4083 km. demiryolu bulunuyordu. Bunların % 67.5 Alman, % 15.3 Fransız, % 11.7 İngiliz ve % 5.2'si diğer yabancı şirketlere aitti. Önce satın alınarak, bunlar millîleştirildi. Cumhuriyetin onuncu yılında buna 2213 km. demiryolu eklendiği saptanmıştır. Bundan böyle demiryollarında yabancıların eşya başına aldığı fahiş fiyatlar da önlenmiş oldu.[518]

Haberleşme alanında da önemli adımlar atılmıştı. 1923'te posta idaresinin personel kadrosu 5760 iken, bu sayı 1927'de 6377, 1928'de 6302, 1929'da 6647'ye yükselmişti. Ankara ve İstanbul'a uluslar arası haberleşmenin sağlanması amacıyla telsiz-telefon tesisi yapımına 1925'te başlandı ve bunun tamamlanması 1927'de gerçekleşti. Radyo yayınları 1926'da alınan bir kararla Ankara ve İstanbul'da başladı.[519]

1929'dan sonra yapılan beş yıllık plânlarla düzenli bir kalkınma havasına girildi. 1923'ten 1938'e kadar olan sürede çok sayıda şeker, çimento, bez, şişe cam ve benzeri fabrikalar yapıldı. Ağır sana-

[518] Ömer Celâl Sarç, **Atatürk Döneminde Türkiye Ekonomisi**, İstanbul 1983, s.352. Cumhuriyetin Onuncu yılı nedeniyle 29 Ekim günü çıkarılan Vakit Gazetesinde(Özel nüsa) demiryollarının on sene içinde 2213 kilometre yapıldığına işaret olunmaktadır. Bunlar hat hat olarak da gösterilmiştir. Biz bir ton eşya için yüz para alırken, yabancılar bir ton eşya için 12 kuruş alıyorlardı. (29 Ekim Tarihli Vakit ilâvesi). Ünsal Yavuz bu tarihteki demiryolunu 6145 olarak göstermiştir: Ünsal Yavuz: "Askerî Strateji Açısından Türkiye Demiryolları", **Birinci Askerî Tarih Semineri**, s.65

[519] Reşat Alşan, "Cumhuriyetin Kuruluşu ve İlk On beş yılında PTT İşletmesi, **Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi**, Sayı:17,s. Ankara 1991, 393-413.

yi konusunda Rusya'dan yardım alındı. Karabük Demir Çelik Fabrikası Cumhuriyet döneminin temel eserlerinden biri olarak ülkenin kalkınmasına büyük hizmetler yaptı.

Mustafa Kemal 1923'de düşündüğü pek çok projeyi sağlığında gerçekleştirmeyi böylece başarmıştır.

XIX. GÜZEL SANATLAR ALANINDAKİ ÇALIŞMALAR

Osmanlı Devletinde matbaanın kuruluşu 1727 Temmuzunda mümkün olabilmiştir. Oysa, Avrupa'da Gütenberg tarafından kurulan ilk matbaa 1440 ile 1450 seneleri arasında kitap basmaya başlamıştı. Osmanlılarda basılan kitaplara resim koymak yasaktı. Ayrıca, ilk aşamada, yalnızca İslâm ülkelerinin kitapları basılmıştı. Resim yapmanın günah sayıldığı, resimli kitapların basılmadığı ve Batı düşünürlerinin eserlerinin dilimize çevrilmediği bir ülkede fikrî gelişme ve sanatın olgunlaşması, insan kafasındaki değişme ve yaratıcılık elbette ortaya çıkamazdı. Gene de, Abdülmecid döneminde Avrupa'ya giden Genç Osmanlıların en azından siyasî fikir akımlarının, II. Abdülhamid döneminde açılan Sanayi-i Nefise (Güzel Sanatlar) Okulunun sanatsal gelişimlere katkısının olduğu açıktır.

Mustafa Kemal, yeni Türk Devletinde sanatın her dalına önem vermiştir. O, yeni Türk Devletine, modern ve çağdaş örgütler kazandırırken, yeni Türk Sanatı'nın da çağdaş anlamda gelişmesi ve ilerlemesi için yeni bir espri getirmiş ve yeni bir yol açmıştır. O, sanatçı psikolojisine de sahiptir. Sanatçı gibi ince ruhlu ve yaratıcıdır.

Mustafa Kemal'in güzel sanatlar diye çeşitlendirdiği sanat dalları müzik, heykel, resim, mimarlık, edebiyat, tiyatrodur. O, ulusal Türk müziğine olduğu kadar, Batı müziğine de taraftardır. Ulusal Türk müziğinin kalıntılarını, Türk Halk müziğinde bulmak mümkünse de, bu müzik ihmal edilmiştir. Geliştirilmesi için dört yüz yıl bekleyecek kadar zaman gerekir ki, bu da olanaksızdır. O, geleceğin müziği olarak Konservatuvarı, Operayı da düşünmektedir. Tiyatro,

O'nun için güzel sanatların bir sentezidir. Bu dal mimarî , resim, edebiyat ve müziği de içine alan toplumun bir röntgenidir. Tiyatro bir eğitim merkezidir. Mustafa Kemal, tiyatro ile o kadar ilgilenmiştir ki, bu ilgisi O'nu tiyatro piyesleri için denemeler yapmaya sevk etmiştir.

Dolmabahçe Sarayı'nda bir bölümünde açılan ilk devlet resim ve heykel müzesini gezerken ressam İbrahim Çallı'dan bilgi alıyor (20 Eylül 1937)

Mustafa Kemal, resim ve heykele de çok önem vermektedir. Bir Milletin resim ve heykel yapmaması halinde , o Milletin erleme yolunda yer olmayacağını ifade etmesi de bunun açık bir delilidir[520].

[520] Enver Ziya Karal, **Atatürk ve Devrimi**, Ankara 1980, s.211-212.

Gazi, millî birliğin en önemli öğesi olarak kültürü kabul etmekte ve büyük bir önem vermektedir. Onun için de, kültürü açıklar iken "Kültür okumak, anlamak, görebildiğinden mana çıkarmak, intibâh almak (uyanmak), düşünmek, zekâyı terbiye etmektir" demekteydi. Bir başka konuşmasında da kültür için "Yine bu insan zekâsıdır ki, beklediğimiz neticeyi elde etmemiş olmakla beraber, bugünkü araştırıcı zekâları tatmin edecek ve tarihî aydınlatacak yeni metotlar ve ilimler bulmuştur. İşte arkeoloji

ve antropoloji, o ilimlerin başında gelir. Tarih bu son ilimlerin bulduğu belgelere dayandıkça temelli olur" hükmünü ortaya koymuştu.[521] O, Türkiye Cumhuriyetinin temelinin Türk kahramanlığı ve Türk kültürü olduğuna inanmaktaydı.[522]

Mustafa Kemal, bütün inkılâplarda başarılı olunduğu taktirde, sanatta da başarılı olunacağına inanmaktaydı. O bunu şöyle ifade etmişti: "Güzel sanatlarda muvaffakiyet (başarı gösterme), bütün inkılâpların muvaffak (başarılı) olduğunun en kesin delilidir."[523]

Mustafa Kemal, Büyük Millet Meclisi kurulduktan üç sene sonra, 1 Mart 1923'te kültür ve sanatlarla ilgili olarak yapılacak hususları dile getirmiş, ancak, bunların hepsinin kısa sürede yapılamayacağına işaret etmişti:

"...Hudud-u vatanın merâkiz-i mühimmesinde (vatan hududlarının önemli merkezlerinde) asrî kütüphaneler, nebatat ve hayvanat bahçeleri, konservatuvarlar, darü'l- mesâiler (çalışma yerleri), müzeler ve sanayi-i nefise meşherleri (güzel sanatlar sergileri) tesisi lâzım olduğu gibi, bilhassa (özellikle) şimdiki teşkilât-ı mülkîyeye nispetle kaza merkezlerine kadar bütün memleketin matbaalarla teçhizi (kuşatılması) icâp etmektedir."[524]

Bütün bunların sağlanması için önce okuma-yazma seferberliği birinci plânda yer almalıydı. Ancak, bir yerden başlamak ve güzel

---

[521] Arı İnan, **Düşünceleriyle Atatürk**, Ankara 1983, s.143.
[522] **Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri**, Ankara 1959, C.II, s.275.
[523] Utkan Kocatürk, **Atatürk'ün Fikir ve Düşünceleri**, Ankara 1984, s.128.
[524] **Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri**, C.I, s.298.

sanatlar dalında çağdaş milletler düzeyine gelmek için adımlar atılması şarttı.

Osmanlı İmparatorluğunda heykel yapımı gelişmemişti. Gerçi Abdülmecid Sarayın bahçesine bazı heykeller koydurmuş idi, ancak, aleyhinde tenkitler, dedikodular artınca, bunları depoya kaldırtmıştı. II. Abdülhamid döneminde Sanayi-i Nefise'de heykel yapanlar Türkler değil, yabancılardı. Heykele karşı bir soğukluk düşüncelere yerleşmişti. Oysa, Mustafa Kemal, bu geleneğin doğru olmadığına ve bu yolda çalışmaların yapılması gerektiğine inanmaktaydı. Bursa'da Şark Sineması'nda, 22 Ocak 1923'de halka hitâben yaptığı konuşmada, halkın sorduğu soruları da cevaplamış idi. İlk soru abideler ile ilgili idi. Mustafa Kemal, bunu şöyle izâh etmişti:

"Abidâtdan (abidelerden) bahseden arkadaşımızın maksadı heykel olsa gerektir. Dünyada mütemeddin (Medenî olan), müterakki ve mütekâmil (ilerlemiş ve gelişmiş) olmak isteyen herhangi bir millet behemal heykel yapacak ve heykeltıraş yetiştirecektir. Abidatın şuraya buraya hatırat-ı tarihiye (tarihi anı) olarak rezkinin (dikilmesinin) mugayir-i din (dine aykırı) olduğunu iddia edenler ahkâm-ı şeriyyeyi lâyıkıyla tetebbu ve tedkîk etmemiş (Şeri hükümleri gereği gibi araştırmamış ve incelememiş) olanlardır...Münevver ve dindar olan milletimiz terakkinin esbâbmdan (ilerlemenin sebeblerinden) biri olan heykeltıraşlığı azamî derecede ilerletecek ve memleketimizin her köşesi ecdâdımızın ve bundan sonra yetişecek evlâtlarımızın hatıratını güzel heykellerle dünyada ilân edecektir. Bu işe çoktan başlanmıştır. Meselâ Sivas'tan Erzurum'a giderken yol üzerinde bir heykele tesadüf edersiniz. Sonra Mısırlılar İslâm değil midir? İslâmlık, yalnız Türkiye ve Anadolu halkına mı münhasırdır (aittir)? Seyahat edenler pek alâ bilirler ki, Mısır'da bir çok eazımın (büyüklerin) heykelleri vardır. Milletimiz din ve dil gibi kuvvetli iki fazilete malikdir. Bu faziletleri hiçbir kuvvet, milletimizin kalp ve vicdânından çekip alamamıştır. Bir millet ki resim yapmaz, bir millet ki heykel yapmaz, bir millet ki fennin icâp ettirdiği şeyleri yapmaz, itiraf etmeli ki o milletin tarik-i

terakkide (ilerleme yolunda) yeri yoktur. Halbuki bizim milletimiz, evsâf-ı hakikiye mütemeddin ve müterakki (gerçek özellikleriyle Medenî ve ileri) olmaya lâyıktır ve olacaktır."[525]

Mustafa Kemal konuşmalarında halka heykel yapmanın dine aykırı olmadığını, bunun heykele tapmak ile ilişkisinin bulunmadığını, İslâm'da heykel yapan yerlerin olduğunu, güzel sanatların çağdaşlaşmanın ve ilerlemenin bir parçası olduğunu ispat etmeye çalışmaktaydı. O'nun bu konuşmalarından sonra, resim ve heykel alanındaki çalışmalar artmış ve çeşitli yerlerde heykeller yapılmaya başlanmıştır. Bu girişimlerden birisi de İstanbul'da gerçekleştirilmiştir. Gazi'nin heykelinin dikilmesi yolundaki haberler İstanbul gazetelerinde de yayınlanmakta idi. Türkiye Cumhurbaşkanı Gazi Mustafa Kemal Paşanın heykelinin İstanbul'da dikileceği haberi gazetelerde yayınlandıktan sonra, Cumhurbaşkanı'nın hangi giysi ile durması ve heykelinin nereye konacağı meselesi tartışma konusu olmuştu. Gazi'nin sivil, çiftçi ya da asker giysilerinden birisiyle olması ve heykelinin Sarayburnu'ndan denize bakan bir yerde bulunması fikirleri ileri sürülmüştü. Avram Galanti, 23 Haziran 1925'te Akşam Gazetesinde, heykelin Bayazid ve Eminönü meydanlarında olmasının söylendiğini, en kalabalık yer olması nedeniyle Eminönü'nün daha uygun olduğunu belirtmekteydi.[526] Evkâf Müzesi Müdürü ve Ressam Ali Sami Boyar ise, 26 Haziranda aynı gazetede yazdığı yazıda, Ankara'da Alman sanatçı tarafından yapılmakta olan heykelin her yerden görünmesi için Kız Kulesi sığlığına konmasını ileri sürmekteydi.[527] Sonunda Sarayburnu'nda karar kılındı. Ankara'da yapılan heykelin temeli 25 Ağustos 1925'te atılmıştı.[528] Heykel, 3 Ekim 1926'da Sarayburnu'nda halka açıldı. Konya'da da Gazi'nin bir heykeli yapılmış ve 29 Ekim 1926'da Cumhuriyet Bayramı'nda törenle açılmıştı. Sarayburnu'ndaki heykelin yapımcısının Viyanalı bir heykeltıraş ve diğerlerinin de ya-

---

[525] **Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri**, C II, s.66-67; Arı İnan, **Düşünceleriyle Atatürk**, s.144
[526] Avram Galanti, "Gazi Mustafa Kemal'in Heykeli" **Atatürk'ün Fikir Hayatı**: Mehmet Kaplan, İnci Enginün, Zeynep Kerman, Necat Birinci, Abdullah Uçman, Ankara 1981, s.367-370.
[527] **A.g.e.**, s. 370-373.
[528] **Açıksöz (Kastamonu)**, 1 Eylül 1925.

bancı olması, yüzyıllardır Türkiye'de heykele önem verilmeyiş ile ilgilidir.

Gazi'nin Başkent'te yapılan tunç heykeli, 4 Kasım 1927'de, Ankara Etnoğrafya Müzesi'nin önündeki açık alana dikildi. Bu, Gazi'nin uzun bir pelerine sarılmış olarak askerî üniformalı atlı heykelidir. Kentin bir çok yerinden görülebilen heykelin yapımcısı İtalyan heykeltıraş Canonica'dır. Gazi'nin bir başka tunç heykeli, 24 Kasım 1927'de Ulus Meydanı'nda zaferi simgelemek için yapılmış olanıdır. Burada, Gazi, Marmara mermerinden yüksek bir kaide üzerinde batıya doğru, at sırtında geniş ovalara doğru bakmaktadır. Anıtın altında üç şekil vardır. Bunlardan ikisi askerdir, biri uyanık tarzda nöbet tutarken, diğeri arkadaşlarını savaşa çağırmaktadır. Onların arkasında omuzlarında iri bir top mermisi taşıyan bir Türk köylü kadını bulunmaktadır. Bu bağımsızlık savaşındaki Türk kadınlarının sembolüdür. Anıt, Avusturyalı heykeltıraş Krippel'in eseridir.[529] Aynı yıl, heykelin kitabesi yazıldı. 29 Aralık 1927'de Vahid Bey, heykelin özelliklerini uzun uzadıya anlatırken, kaidede olan yazıları da açıklar. Buna göre, ön tarafta ve diğer yönlerde Gazi'nin nutuklarından ve çeşitli yerlerden alınmış yazıları yer almaktadır. Örneğin, önde " Artık sine-i millette bir ferd-i mücahid olarak çalışacağım Erzurum 8 Temmuz 1919" gibi.[530] Bu heykelleri Bursa, İzmir, Kayseri ve diğer şehirlerde yapılan heykeller izledi.[531] Böylece, İslâm'da heykele karşı olan tutuculuk da kaldırılmış oldu.

Osmanlı döneminde halkttan, sanat ile uğraşanların sayısı çok azdı. III. Selim gibi Padişahların müzik ile uğraştıklarını, Fatih'in resmîni yaptırdığını, Nedim ve Fuzuli gibi şairlerin Saray tarafından korunduğunu, yeniçeri müzik birliklerinin (mehter takımının) Avrupa'yı etkilediğini, Tanzimat'tan sonra sarayda bir tiyatro yapıldığını, Batılı bestecilerin İstanbul'a davet edilip, besteler yaptığını,

---

[529] Jorge Blanco Villalta, **Atatürk**, Ankara 1982, s.614-615. **Devrin Yazarlarının Kalemiyle Millî Mücadele ve Gazi Mustafa Kemal**, C.I, s.380;
[530] Vahid, **Ankara'da Zafer Abidesi**, Ankara 1981, s.389.
[531] Paul Gentizon, **Mustafa Kemal ve Uyanan Doğu**, s.139-140

örneğin 1831'de ünlü besteci Geatano Donizetti'nın kardeşi Giuseppe Donizetti'nin bir askerî bando kurmak için İstanbul'a çağrıldığını, sultan II. Mahmut'un kurdurduğu "Mızıka-i Hümâyûn" da dersler verdiğini biliyorsak da, bu tür sanat hareketlerinin ancak saray ve çevresinde yer edindiği bir gerçekti. Anadolu halkı, halk ozanları ile sanat zevkini tatmin etmeye çalışıyordu. Böylece sanatta bir ikilem doğuyordu. Ayrıca saray dili ile halkın dili de farklılık gösteriyordu. Halk arı ve öz Türkçeyi kullanıyordu. Mustafa Kemal, bu hususları çok iyi tespit etmiş, sanatın yurt geneline yayılması için plânlı çalışmalar yapmıştı.

Musikînin ilmî bir hüviyet kazanması, Ankara'da Musikî Muallim Mektebinin kurulması ve 1 Kasım 1924'te faaliyete geçmesi ile hız kazanmıştır. Mustafa Kemal, 14 Ekim 1925'de, İzmir Kız Öğretmen Okulunda yaptığı konuşmada musikîye verdiği önemi şöyle belirtmişti:

" Hayatta musikî lâzım mıdır? Hayatta musikî lâzım değildir, çünkü hayat musikîdir. Musikî ile alakası olmayan mahlukât insan değildir. Eğer mevzubahis olan hayat insan hayatı ise musikî behemal vardır. Musikîsiz hayat zaten mevcut olamaz. Musikî hayatın neşesi, ruhu, sürûru ve her şeyidir. Yalnız musikînin nev'i şayân-ı mütalâadır.[532]

Gazi, musikînin Anadolu kökenli ve millî olmasını arzu etmekteydi. Sarayburnu'nda, 8 Ağustos 1928 gecesi verilen konserde, O'nu en çok kızdıran husus Mısırlı ünlü bir şarkıcının Arap müziği kökenli şarkı okumasıydı. Mustafa Kemal, bu yüzden dinlediği müziği, alaturka değil "Şark musikîsi" olarak adlandırmış idi .O, Mısırlı şarkıcı Müniretül Mehdiye Hanımın sanatçı kişiliğini beğendiğini, ama müziğini beğenmediğini şöyle açıklamıştı: " Fakat benim Türk hissiyatım üzerinde artık bu musikî, Türk'ün çok münkeşif (keşif olunmuş) ruh ve hissini tatmine kâfî gelmez. Şimdi karşıda

[532] **Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri**, c.II, s.242-243; Turan Feyzioğlu, **Atatürk ve Fikir Hayatı**, Ankara 1986, **Atatürk ve İnkılâpları Tarihi** III, s.202 YÖK Yayını, Ankara, 1986.

Beylerbeyi Sarayı'nda düzenlenen Balkan Ülkeleri halk oyunları ekiplerinin katıldığı festivalde (2-3 Eylül 1936)

medenî dünyanın musikîsi de işitildi. Bu ana kadar Şark musikîsi denilen terennümler karşısında kansız gibi görünen halk, derhal harekete ve faaliyete geçti. Hepsi oynuyor ve şatırdırlar (neşelidirler), tabiatın icabâtını yapıyorlar. Bu pek tabiidir. Hakikaten Türk fıtraten (huy bakımından) şen, şatırdır. Eğer onun bu güzel huyu bir zaman fark olunmamış ise, kendinin kusuru değildir. Kusurlu hareketlerin acı, felaketli neticeleri vardır. Bunu fâriki olmamak (fark etmemek) kabahatti. İşte, Türk milleti bunun için gamlandı. Fakat, artık millet hatalarını kanı ile tashih etmiştir (düzeltmiştir); artık müsterihtir, artık Türk şendir, fıtrâtinde olduğu gibi, artık Türk şendir.[533] Mustafa Kemal, millî müzik kadar Batı müziğine de çok önem veriyordu. Esasen, kurulan Ankara Musikî Muallim Mektebi ders programlarında klasik Batı musikîsi de yer almıştı.

Mustafa Kemal, tiyatroya ve tiyatro sanatçılarına da büyük önem vermekteydi. 10 Haziran 1926'da, Bursa'da tiyatro sanatçısı Raşit Rıza ve Muvahhit beylerle yaptığı konuşmada, sanatçılara verdiği önemi belirttiği gibi, onlara Anadolu'yu baştan başa dolaşarak Türk halkına sanatın ne olduğunu tanıtmak görevinin düştüğünü de hatırlatmıştı:

" Sizleri çok taktir ederim. İnkılâbımızda sizin de mühim hizmetleriniz vardır. Şimdiye kadar gördüğüm temsiller içinde temsilleriniz gibi muntazam ve sanatkârânesini seyretmemiştim. Sanatınızı meslek ittihaz ederek azmetmenizi, arkadaşlarınızla samimi olarak geçirmenizi bilhassa tavsiye ederim. Sizin vatana en büyük hizmetiniz Anadolu'muzu baştan başa dolaşıp, halkımıza sanatın ne olduğunu anlatmanız olacaktır. Turnelerinize muntazaman devam ediniz."[534]

Mustafa Kemal'in sanatçıya verdiği önemi, 1930'daki şu sözlerinden daha iyi anlayabiliriz: "Efendiler... Hepiniz mebus olabilirsi-

[533] **Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri**, C.II, s.252. Müjgan Cunbur: **Atatürk ve Millî Kültür**, Ankara 1981, s.87-88.
[534] Sadi Borak- Utkan Kocatürk, **Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri**, C.V. Ankara,1972, s.44.

niz; hatta Cumhurbaşkanı olabilirsiniz; fakat sanatkâr olamazsınız. Hayatlarını büyük bir sanata vakıf eden bu çocukları sevelim..."[535]

Mustafa Kemal'in edebiyat ve şiir konularına da büyük bir merakı vardır. Bu konularda çalışma yapanları teşvik etmektedir. 1922 Ocağında Vakit Başyazarı Ahmed Emin (Yalman) ile yaptığı bir mülakâtta Askerî Rüştiyede şiir ve edebiyatla uğraşmaya başladığını, kitabet hocasının şiirle uğraşmanın kendisini askerlikten uzaklaştırabileceğini söylemesi üzerine bundan vazgeçtiğini, ancak, güzel konuşmak ve yazmak konusunda çalışmalarına devam ettiğini, aralarında konuşmalar yapıp, müsabaka ve münakaşalar düzenlediklerini, Namık Kemal'in kitaplarını okuduklarını, ancak, yasak olduğu için bunları gece yattıktan sonra okuyabildiklerini açıklamaktaydı.[536]

Mustafa Kemal'in Mecliste konuşmalarda ve bazı nutuklarında ozanların şiirlerinden de yararlanarak mısralar düzenlediğini bilmekteyiz. İnönü savaşları nedeni ile Mecliste, 13 Ocak 1921'de yaptığı konuşmada, milletin şu anda bütün geçmişte olduğundan daha çok ve atalarından daha fazla ümitli olduğunu belirtmiş ve bunu perçinlemek için de Namık Kemal'in "Vatanın bağrına düşman dayamış hançerini- Yok mudur kurtaracak kara mâderini" mısralarını, "Vatanın bağrına düşman dayamış hançerini- Bulunur kurtaracak bahtı kara mâderini" şekline çevirerek okumuş ve büyük alkış tufanına tutulmuştur.[537] Şapka inkılâbını gerçekleştirmek için gittiği Kastamonu'da, 30 Ağustos 1925'te yaptığı konuşmadan sonra, öğretmen Sabri'nin yapılan inkılâplarda Gazi'nin yolundan yürünüleceğini belirtmesi üzerine, Gazi, sesinin müsait olmadığını, bu nutka bir beyitle cevap vermek istediğini açıklamış, Namık Kemal'in "Ölmez bu vatan farz-ı muhal ölse de hattâ- Çekmez kürenin cismi bu tabutu cesimi" beytiyle cevap vermişti.[538]

---

[535] Utkan Kocatürk: **Atatürk'ün Fikir ve Düşünceleri**, Ankara 1984, s.129; Turan Feyzioğlu, **Atatürk ve Fikir Hayatı**, Ankara 19(II.Kitap), s.200.
[536] Sadi Borak- Utkan Kocatürk, a.g.e, s.88-89.
[537] **Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri**, C.I, s.154.
[538] **Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri**, C.II, s.217.

Mustafa Kemal'in nutuklarında, Tevfik Fikret'in, mısralarını da kullandığını bilmekteyiz. O, Namık Kemal kadar, Tevfik Fikret'in de etkisi altında bulunmaktaydı. Yahya Kemal (Beyatlı)'e de hayranlık duymaktaydı.[539] 1928 yılında, Ahmet Cevat Emre'ye, şairin tarifini yapmıştı:

"İnsanlarda bir takım ince, yüksek ve temiz duygular vardır ve insan onlarla yaşar. İşte bu ince, yüksek, derin ve temiz duyguları en ziyâde duyabilen ve diğer insanlara duyurabilen şairdir."[540] O, 1930'da Vasfi Rıza Zobu'ya "Sanatkâr el öpmez, sanatkarın eli öpülür" diyerek, sanata ve sanatçıya ne kadar çok önem verdiğini göstermiştir.[541]

Mustafa Kemal, Türkiye'de yapılan bütün sanat çalışmalarını ve düzenlemeleri yakından izlemekte ve yapılanlar ile yapılacak konusunda gerekli direktifleri de vermekteydi. O, Ankara'da Muallim Musikî Cemiyetinin açılmasından sonra, Topkapı Sarayı'nı 1924'te müze haline getirdi. Böylece, Türk sivil mimarisi geniş ve zengin bir etüt konusu olarak ortaya çıktı. Aynı yıl, Ankara Etnoğrafya Müzesi'ni açtırdı. Burada da çeşitli sanat bölümlerinde, en çok bakır ve ağaç oyma, Anadolu giysileri ve etnoğrafik malzemeler bir araya getirilmeye başlandı. Cumhuriyetin ilk yıllarında da mevcut olan, Osmanlılardan kalan " Sanayi-i Nefîse Mekteb-i Alîsi "göçebelikten kurtarılarak, Fındıklı'daki Çiftesaraylardan bir tanesine taşınarak, 1926'dan itibaren Güzel Sanatlar Akademisi adı altında çalışmaya başladı. Burada mimarlık, heykelcilik bölümlerinde önemli eserler verilmiştir. Türk süsleme Sanatları Okulu kuruldu ve bu okula kız öğrenciler de alındı. Başbakanlık ve Topkapı Sarayında bulunan sayıları milyonları aşan beş altı yüzyıllık arşiv belgeleri bölümlenmeye ve araştırmacıların hizmetine sunulmaya başlandı.

Gazi sanatta da ölçülü olmak gerektiğine inanmaktaydı. 1932'de yeni bitmiş bir yağlı boya portresini incelerken " İnanır

[539] Müjgan Cunbur, a.g.e, s.104-106.
[540] Utkan Kocatürk: a.g.e., s.131-132.
[541] Utkan Kocatürk, **a.g.e**, s.129.

mısınız bu portre bir aralık bana son derece benzemişti. Fakat üstat durmasını bilmedi. Sanatkarlar, kumandanlar gibi durmasını bilmelidirler. Aksi halde vardıkları muvaffakiyet zirvesinden iniş başlar" demişti.[542]

Mustafa Kemal, bir milletin yükselmesinin her alanda olması gerektiğine inanıyor, Türk milletinin de güzel sanatları sevdiğine ve onunla birlikte yükselmeyi başaracağına inanıyordu. 29 Ekim 1933'teki meşhur Onuncu Yıl Nutku'nda bunu açık bir şekilde vurgulamıştı:

"Şunu da ehemmiyetle tebarüz ettirmeliyim ki, yüksek bir insan cemiyeti olan Türk milletinin tarihi bir vasfı da güzel sanatları sevmek ve onda yükselmektir. Bunun içindir ki, milletimizin yüksek karakterini, yorulmaz çalışkanlığını, fitrî (doğuştan olan) zekâsını, ilme bağlılığını, güzel sanatlara sevgisi, millî birlik duygusunu mütemadiyen ve her türlü vasıta ve tedbirle besleyerek inkişaf ettirmek, millî ülkümüzdür."[543]

Atatürk, Türk gençliğinin güzel sanatların hepsinde başarılı olmasını istemekteydi. Kültür İşleri Bakanlığının buna önem vermesini çok arzu etmekteydi. Nitekim, 1 Kasım 1934'de dördüncü dönem dördüncü toplanma yılını açarken verdiği söylevde buna şu şekilde işaret etmişti:

"Arkadaşlar! Güzel sanatların hepsinde, ulus gençliğinin ne türlü ilerletilmesini istediğinizi bilirim. Bu yapılmamaktadır. Ancak bunda en çabuk en önde götürülmesi gerekli olan Türk musikîsidir. Bir ulusun yeni değişikliğinde ölçü, musikîde değişikliği alabilmesi, kavrayabilmesidir."

"Bugün dinletmeye yeltenilen musikî yüz ağartacak değerde olmaktan uzaktır. Bunu açıkça bilmeliyiz. Ulusal; ince duyguları, düşünceleri anlatan; yüksek deyişleri, söyleyişleri toplamak, onları bir gün önce, genel son musikî kurallarına göre işlemek gerektir.

---

[542] Ercüment Berker, **Atatürk'ün Belgelere Dayalı Müzik Görüşü, Atatürk Haftası Armağanı**, Genelkurmay Başkanlığı Yayını, Ankara 1991, s. 90.

[543] **Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri**, C.II, s.275.

Ancak; bu düzeyde, Türk ulusal musikîsi yükselebilir, evrensel musikîde yerini alabilir."

Kültür İşleri Bakanlığının buna değerince özen vermesini, kamunun da bunda ona yardımcı olmasını dilerim."[544]

Atatürk, güzel sanatlarda önceliği musikîye ayırmıştır. Muallim Musikî Mektebi de bu yüzden öncelikli olarak kurulmuştu. Ancak, musikînin ilerlemesinde de Kültür İşleri Bakanlığı, halk ile ortak çalışacak, daha doğrusu halk musikînin ilerlemesi için yardımcı olacaktır. 1935 yılında musikî alanında çalışmalara, Gazi'nin 1 Kasım 1935'de Beşinci Dönem birinci toplanma yılını açarken söylediği söylevdeki esaslara uygun olarak hız verecektir:

"Ulusal musikîmizi, modern teknik içinde yükseltme çalışmalarına bu yıl çok emek verilecektir" diyen Atatürk, kültür için önemli olan radyo meselesine de eğilinileceğine işaret etmekteydi.[545] 1 Kasım 1936'da Beşinci Dönemin ikinci toplanma yılını açarken Ankara Konservatuvarının ve Temsil Akademisi'nin kurulmakta olduğunu, Meclisin bu konularda göstereceği ilgi ile çalışma veriminin artacağına işaret etmişti:

" Güzel sanatlara da alâkanızı yeniden canlandırmak isterim.

Ankara'da bir konservatuvar ve bir Temsil Akademisi kurulmakta olmasını zikretmek, benim için hazdır. Güzel sanatların her şubesi için, Kamutayın göstereceği alâka ve emek milletin insanî ve medenî hayatı ve çalışkanlık veriminin artması için çok tesirlidir."[546]

Atatürk'ün bu konuşmalarından sonra sanat yönündeki faaliyetler hızlandırılmıştır. 1937'de, Ankara'da bir radyo evinin yapımına başlanmıştır. 1937'de ilk resim sergisi galerisi açılmıştır. 1936'de konservatuar çalışmalarına başlanmıştır. Atatürk, 1 Kasım 1937'de Mecliste yaptığı konuşmada, Konservatuvara önem veril-

[544] **Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri**, C.I, s.378.
[545] **Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri**, C.I, s.385.
[546] **Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri**, C.I, s.387.

mesini şöyle açıklamıştı: "Geçen yıl, Ankara'da kurulan Devlet Konservatuarının; müzikte, sahnede, kendisinden beklediğimiz teknik elemanları süratle verebilecek hale getirilmesi için, daha fazla gayret ve fedakârlık yerinde olur."[547]

15 Kasım 1937'de, Diyarbakır Halkevinde müsamere gecesine katılan Atatürk, Halkevi Orkestrasını dinledikten sonra, bu müzikten duyduğu memnuniyeti şöyle izah etmişti: "Dünyanın en güzel ve en modern bir binası içinde modern nefis bir müziği dinleyerek... beşeriyetin medenî bir halkı huzurunda, bu halkın evinde duyduğum zevk ve saadetin ne kadar büyük olduğunu takdir edersiniz".

Atatürk, 4 Ocak 1938'de Isparta Milletvekili Kemal Turan'a yazdığı ve Ulus Gazetesinin 8 Ocak 1938'de yayınlanan görüşlerinde ise, millî seslerle modern ve zengin uygulamalara kavuşulmasını istemekteydi: " İleri Türk cemiyetine hitap edecek, ona millî seslerini zengin bir ahenkle verecek musikî mutlaka modern tekniği ve zengin icrâ vasıtalarına kavuşacaktır."[548]

Atatürk'ün sinemaya da büyük önem verdiğini bilmekteyiz. Ulusal bağımsızlık savaşı, inkılâplar konusunda yapılan filmlerin çoğu Atatürk'ün sağlığında gerçekleşmiştir. İpek Film Stüdyosu 1931 yılında kurulmuştu. Atatürk, 1932'de Muhsin Ertuğrul'un çektiği "Bir Millet Uyanıyor" adlı filmin senaryosunu bizzat incelemiş, çekimine izin vermiş, hatta bazı sahnelerinde oynayabileceğini söylemişti. 1933 yılında Rus sinemacıları "Ankara Türkiye'nin kalbidir" adlı bir film hazırlamışlardı. Bu, Atatürk'ün isteği üzerine Cumhuriyetin onuncu yılını kutlama çerçevesinde yapılmış bir tanıtım filmiydi. Bu filmin yapımı sırasında Türk sinemacıları da rol almışlardı.

Atatürk'ün isteği üzerine yapılan çalışmaların üçüncüsü, Fuat Uzkınay'ın hazırladığı " İstiklâl" adlı belgeseldir. 1934'te yapımına başlanan, ancak bitirilemeyen film için, Atatürk'ün, Orgeneral Nurettin Barensel'e şöyle söylediği belirtilmektedir:

---

[547] **Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri**, C.I, s.402.
[548] Ercüment Berker, **a.g.e.**, s. 91.

"Ben hayattayım. Millî Mücadele'ye ait bütün evrakım, kılıcım, çizmem hal-i hazırda mevcut olduğuna göre, çağırdınız da bana düşen vazifeyi yapmadım mı? Böyle bir teklif karşısında kalsam memnuniyetle kabul eder, bir artist gibi filmde rol alır, hatıraları canlandırırdım. Bu millî bir vazifedir. Çünkü, Türk gençliğine bu mücadelenin nasıl kazanıldığını canlı olarak ispat etmek, hatıra bırakmak bu filmle mümkün olacaktır".

Meclis konuşmalarını, önemli olayları, ziyaretleri, yurt gezilerini bir kaç kamera ile filme çektiren Atatürk'ün teknik bir arıza yüzünden filme alınamayan bir Meclis konuşmasını, siyah perde önünde tekrarladığı bilinmektedir. Bu film Sinema Televizyon Merkezi Arşivinde bulunmaktadır.[549]

Gazi'nin meclisteki konuşmaları sırasında film çekimleri Ayın Tarihi Dergisi'nin bazı nüshalarında etraflı bir şekilde anlatılmaktadır.[550]

1933'de Cumhuriyetin onuncu yıl kutlamaları sırasında çok etkin sanat gösterileri de yapılmıştı. Cumhuriyet Bayramı'nın ikinci günü bir çok okulda tiyatro oyunları gösterildi. Şehir Tiyatrosu oyuncuları da "İstiklâl" adlı oyunu sergilemişlerdi. Naşit Bey Kumpanyası da, Fransız Tiyatrosu'nda "Şeriyye Mahkemeleri" ve "Uyanış" adlı oyunları sergiledi.[551]

Gazi sanat alanında yaratılan eserlerden dolayı mutluluk duymaktaydı. 1 Kasım 1933 günü Halkevi Balosunda bulundukları bir sırada, evin İnkılâp Müzesini kapsayan salonuna geldi. Rus misafirler ile beraber burada genç ressamların inkılâba ait tablolarını seyretti. Rus misafirler resimleri çok beğenmişler "Çok güzel, bunları yapanlar kim" diye sormuşlardı. Gazi de ressamlara iltifatlarda bulunmuş ve Ruslara bunlar "Bizim ressamlarımızdır" diye cevap vermiştir.[552]

---

[549] Sami Şekerlioğlu, "Atatürk ve Sinema", Ankara 1991, **Atatürk Haftası Armağanı** Gnkur.Yay., s.1o7-108.
[550] Ayın Tarihi Kolleksiyonları.
[551] **Vakit (İstanbul)**: 31 Teşrin-ievvel 1933.
[552] **Vakit** (İstanbul): 2 Teşrin-i sani 1933.

1934 yılında gazetelerde, müzik konusunda yazıların sayısının arttığı görülmektedir. Sanatçı Nimet Vahid, 4 Aralık 1934'de Batı sanatçılarının Türkiye'ye getirilip, dinlenmesini önermekteydi.[553] Bu arada opera çalışmaları ile ilgili hazırlıklar hızlandırıldı. Şubatta oynanacak Karmen Operası için dışarıdan uzman getirilmişti.[554]

Gazi, sanatsal gösterilere sık sık gitmekte ve Türk sanatçılarından övgüyle bahsetmektedir. 28 Aralık 1934'te, Ankara Halkevi'nin düzenlediği müzik festivaline bizzat katılmıştı. Aynı gecede, İsmet İnönü ve Ankara'daki elçiler de bulunuyordu. Denizli Milletvekili Necip Ali, burada verdiği söylevde, Gazi'nin Ankara'ya ayak bastığı günün yıl dönümünde, O'nun yurt gençliğinden istediği dil, sanat, müzik kımıldanışlarına örnek olarak bunun küçük bir kımıldanış olduğunu, bunun bir buçuk aylık bir çalışma ile gerçekleştiğini açıkladı. Gösterideki bale, tiyatro oyunundan Gazi ve seyredenler memnunluk duymuştu.[555]

Mustafa Kemal, 18 Ocak 1933'te Bursa'da Halk Fırkasından çıkarken heykeltıraş Nejat Beyin heykellerini görür ve Nejat Bey kendisine takdim edilir. Gazi, Nejat Beye hitaben: " Eseriniz muvaffakiyetli ve manidardır. Sizi tebrik ederim" demiştir.[556]

Türkiye'de sanat çalışmaları, Gazi'nin önderliğinde önemli yol almıştı. Güzel Sanatlar Akademisi Müdürü Namık İsmail Beyin yeni kurulan akademi meclisi nedeniyle, 15 Nisan 1933'te, Cumhuriyet Muhabirine verdiği beyanat bunun bir göstergesidir: "...Sanat bir lüks değil, milletleşmemiz ve medenîleşmemiz için lüzumlu ve zarûri bir unsurdur." Bu arada, Ankara yolunda Fransız Akademisi'ne benzer bir akademi kurulup, açılması için bir akademi binasının inşasına başlanacağı gazete haberleri arasında yer almaktaydı.[557]

Gazi, kültürel sergileri de gezmekte ve gerekli incelemeleri bizzat yerinde yapmaktaydı. 2 Kasım 1933'te Ankara Ticaret Lisesin-

[553] **Cumhuriyet**, 5 Kanun-u evvel 1934.
[554] **Cumhuriyet**, 2 Kanun-u evvel 1934.
[555] **Cumhuriyet,** 29 Kanun-u evvel 1934.
[556] **Cumhuriyet,** 19 Kanun-i sâni 1933.
[557] **Cumhuriyet,** 16 Nisan 1933.

deki İktisat Sergisini gezmiş ve sergide bir buçuk saat kalmıştı. Sergi hatıra defterine ise şunları yazmıştı:

" Gördüklerim yüreğimi sevinç ve büyük ümitle doldurdu. Türk çocuklarının yüksek kabiliyetine imanım tamdır. Bunun bin delili görülebilir. Fakat, bugün burada görülmeye ve taktir olunmaya değer kıymetli bir beşarettir. Bu bilgi yapısında yetişmek fırsatına erişen çocuklarımızı tebrik eder ve memlekete faydalı olmalarını dilerim. Kıymet ve kudretini canlı eseriyle göstermiş olan Şevket Süreyya Beyi taktir eder ve kendisinin daha geniş çalışma eserlerini iftiharla göreceğime olan imanımı beyan eylerim." Gazi, aynı gün İsmet Paşa Kız Enstitüsünün Maarif Sergisi'ni de ziyaret etti. Otuz odayı tek tek gezen Gazi, gördüklerinden memnun kalmış ve teşekkür etmişti. Halkevi'ndeki İnkılâp Resim Sergisi'ni de gezen Gazi, her tablo üzerinde tek tek durmuş, incelemiş, ressamların eserlerinden memnun kalmıştı.[558]

Atatürk'ün önderliği ve direktifleri ile arkeolojik kazılar, müze ve arşiv çalışmaları, resterasyonlar bir bir ele alındı. Gazi, eski eserlerin ortaya çıkarılmasına büyük önem veriyordu. O, 5 Mayıs 1933 günü Maarif Vekili Reşit Galip Bey, Kastamonu Milletvekili Tahsin Bey, Ankara Valisi Nevzat (Tandoğan) Bey, Antropolog Şevket Aziz (Kansu) Bey ve diğer kişilerle Ankara'ya on sekiz kilometre uzaklıktaki Balıncak Köyüne gitmiş, Ahlatlıbel'de asâr-ı antika (eski eserler) kazıları ile ilgilenmişti.[559] Gazi'nin bunun dışında çeşitli yerlerde kazı yerlerini incelediği de bilinmektedir.

Ulusal kültüre büyük önem veren Gazi, 4 Şubat 1935'de, Milletvekilleri seçimleri nedeniyle Mecliste yaptığı konuşmada, ulusal kültürü en yüksek seviyeye eriştirmek istediklerine işaret etmiştir. O, güzel sanatları seven bir nesil yaratmayı hedefliyordu. Aynı konuşmasında bunu şu şekilde açıklamıştı:

"Müspet bilimlerin temellerine dayanan, güzel sanatları seven, fikir terbiyesinde olduğu kadar beden terbiyesinde kabiliyeti artmış

[558] **Vakit Gazetesi (İstanbul)**, 3 Teşrin-i sâni 1933.
[559] **Cumhuriyet**, 6 Mayıs 1933, Sayı: 3230.

ve yükselmiş olan erdemli, kudretli bir nesil yetiştirmek ana siyasamızın dileğidir."[560]

Aslında, Osmanlı ve Selçuk dönemlerinde sanatın ihmal edilmediği sürelerde güzel eserlerin ortaya konulduğu açıktır. Topkapı Sarayı'nda, Bursa'da, Konya, Kayseri, Sivas, Karaman gibi önemli Osmanlı ve Selçuk şehirlerinde bu eserler halen varlıklarını sürdürmektedir. Var olan sanatın yeniden canlandırılması için Atatürk döneminde yoğun çalışmalar yapılmıştır. Ankara Etnografya Müzesi'nin dışında, Konya'da 1926'da Eski Eserler Müzesi açılmış ve Selçuklu, Osmanlı dönemlerine ait Türk eseleri burada sergilenmeye başlanmıştır. Daha sonra bu müzelerin sayısı artırılmıştır.

Hiç şüphesiz Atatürk zamanında sanat alanında Türkiye dev adımlar atmış ve bugününü hazırlamıştır.

XX. MUSTAFA KEMAL ATATÜRK'ÜN HAYATTAN AYRILIŞI VE DIŞ DÜNYADAKİ YANKILARI

A. Hayattan Ayrılışı

Gazi yaptığı yoğun tetkik gezileri ve çalışmaları nedeni ile çok yorulmakta ve özellikle bu yorgunlukların etkisi ile zaman zaman hastalanmaktaydı. Hastalıkları nedeni ile de bazı seyahatlerini yerine getirememekte idi. Nitekim, Bursalı Hilâl-i Ahmer hanımlarının, 20 Ekim 1923 tarihli davetini bir kulak ağrısı nedeni ile yerine getirememiş,[561] ancak Türk kadınlarının büyüklüklerini, özellikle ulusal bağımsızlık savaşı sırasındaki kahramanlıklarını anlatan telgrafında, Bursalı hanımları yakın bir zamanda görmeyi arzu ettiğini ifade etmişti:

"Hanımlar; Bursa Türklerini Millî heyecanın en yüksek bir tecellisiyle mütehassıs gördükten sonra ayrı ayrı görmek istedim: Ezcümle sizler ki bu istiklâl muarekesinde (savaşında) ölüme atılan

[560] **Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri**, C.IV, s.573.
[561] **Cumhurbaşkanlığı Arşivi**, A.III-7, Dosya.18, Fihrist.112-1.

kahramanların yaralarını sardınız, sizlerin şefkatle muhammir (yuğuran) ellerinizi sıkmak en büyük arzularımdan biri idi. Fakat kulak ağrısıyla muzdaribim. İade-i afiyet eder etmez (sağlığıma kavuşur kavuşmaz) sizinle müşerref (şereflendirilmiş) olmağa şitâb edeceğim (koşacağım). Türkiye Büyük Millet Meclisi Başkumandan Gazi Mustafa Kemal. "[562]

Mustafa Kemal Atatürk'ün biraz önce belirttiğimiz üzere, en büyük hastalıkları fazla çalışmaktan kaynaklanmaktaydı. Cumhurbaşkanı seçildikten çok kısa bir süre sonra, 11 Kasım 1923'te Çankaya'da öğle yemeğinden sonra göğsünde ve sol kolunda ağrı hisseden Gazi'yi ve eşi Lâtife Hanımı orada tesadüfen bulunan Dr. Refik Saydam tedavi etmiş ve Atatürk'ün krizi atlatmasını sağlamıştı.[563]

Cumhurbaşkanı iki gün sonra, 13 Kasım 1923'te bir kriz daha geçirince, Prof.Dr. Neşet Ömer, Ankara'ya çağrılmış ve Atatürk ile Lâtife Hanımı tedavi etmiştir. İstanbul Üniversitesinden Pror.Dr. Neşet Ömer (İrdelp) rahatsızlığın çok çalışmaktan, yorgunluktan kaynaklandığını, alkolü, tütünü, kahveyi azaltması, dinlenmesi gerektiğini, bu dinlenmenin Akdeniz sahillerinde yerine getirilmesinin iyi olacağını ifade etmişti.[564]

İstanbul gazeteleri, Atatürk'ün hastalığı ve iyileşmesi konusunda hassasiyetle durmaktaydılar. Vatan Gazetesi ve diğer gazeteler bu konuda okuyucularına geniş bilgiler vermişlerdir. Örneğin, 15 Kasım 1923'te Vatan Gazetesi, Gazi'nin rahatsızlığının kısmen sürdüğünü, ama, tehlikeli durumun atlatıldığını, 14 Kasım Çarşamba günü Büyük Millet Meclisine gittiğini halka duyurmuştu. Lâtife Hanım ise, halen Doktor Neşet Ömer, Refik ve Fikret beyler tarafından tedavi edilmekteydi.[565] Doktor Neşet Bey, 17 Kasım Cu-

[562] **Cumhurbaşkanlığı**, A.III, Dosya.18, Fihrist.112, Fotokopi.24.
[563] Hasan Rıza Soyak, **Atatürk'ten Hatıralar**, İstanbul 1973, s.7, Bilal Şimşir, **Atatürk'ün Hastalığı**, Ankara 1989, s.1.
[564] **Cumhurbaşkanlığı Arşivi**, V.1-b, Dosya.79, belge.79,76. Fotokopi:25.
[565] **Vakit(İstanbul)**, 15 Teşrin-i sâni 1923.

martesi günü İstanbul'a dönmüş, Gazi'nin hastalığı atlattığını, Lâtife Hanımın durumunun iyiye gittiğini belirtmişti.[566]

Mustafa Kemal Atatürk ile, 1924 Ocağında İzmir'e giden Prof. Neşet Ömer, orada da Gazi'yi kontrol altında tutmuştu. Muayenesinden sonra, halka Gazi'nin önemli bir hastalığı olmadığı duyuruldu. Gazi iki ay rejim yapmış ve tamamen iyileşmişti. Gazeteler konu üzerinde gene hassasiyetle durmuşlar ve hükümet de Prof.Dr. Neşet Ömer (İrdelp) imzalı ve 2 Şubat 1924 tarihli raporu yayınlamış ve halka Gazi'nin iyi durumda olduğunu açıklamıştı.[567]

1925'de Atatürk'ün hafif bir rahatsızlık daha geçirdiğini görüyoruz. 1925 Ekiminin sonlarında Sağlık Bakanı Dr. Refik (Saydam) ve Dr. Asım Arar Atatürk'ü Çankaya'da tedavi etmişlerdi. Gazi'nin hastalığı basit bir soğuk algınlığı idi ve bu yüzden bazı tavsiyelerin önerilmesiyle yetinildi.[568]

Mustafa Kemal Atatürk 1927 yılında büyük Nutuk'unu hazırlarken ister istemez çalışma temposunu da artırmıştı. Sürekli otuz saat çalıştığı oluyordu. 22-23 Mayıs 1927 gecesi, Atatürk bu yorgunluğun etkisi ile bir kriz daha geçirdi. İlk kontrolü Dr. Refik (Saydam) yaptı. Daha sonra Refik Bey, İsmail Arar Atatürk'ün kalp krizi geçirdiğini belirlediler. Bu iki doktor, Atatürk'ün eski ve sürekli doktoru Neşet Ömer Beyi de Ankara'ya çağırdılar. Gazi, Ömer Beyi pek severdi ve hakkında kötü söz söylenmesini istemezdi. Kendisine bir de kürk hediye etmişti.

Krizin üç gün sonra yinelenmesi üzerine, Sağlık Bakanı Refik Beyin isteği ve Atatürk'ün de onayı ile Berlin Tıp Fakültesi Dahiliye Kliniği Direktörü Prof. Dr. Kraus ile Münih Tıp Fakültesi Dahiliye Kliniği Direktörü Dr. Von Romberg Ankara'ya çağrıldı. Her iki doktor da kalp hastalıkları uzmanıydılar. Bu doktorlar o zaman yol paraları hariç, onar bin lira istemişlerdi. Çağrılmala-rından üç-dört gün sonra Ankara'ya geldiler.

---

[566] **Vakit**, 18 Teşrin-i sani.1923.
[567] Bilal N. Şimşir, a.g.e., Ankara 1989, s.1.
[568] Asım Arar, **Son Günlerinde Atatürk**, İstanbul 1958, s.9.

Profesörler, Gazi'nin çok sigara içmekten doğan bir " anjin" geçirdiğini açıkladılar. Dört beş gün Ankara'da kalan uzmanlar, Atatürk'e yorulmamasını ve sigara içmemesini öğütlediler. Avrupa Basını ise, bu sıralarda Gazi'nin hastalığı ile olağan üstü denecek bir düzeyde ilgileniyordu.[569] Ancak, Gazi doktorların bu önerilerini dinlememiş, uzun seneler dinlenme yerine Karadeniz, Doğu ve Güney Doğu, İç Anadolu'yu kapsayan tetkik gezileri yapmış, halkının dertlerini dinlemiş, dertlere çare aramış, inkılâplara gerekli zemini hazırlayarak, onları gerçekleştirmiş, onların benimsenmesi için çalışmıştı. Bu da, O'nun yorgun düşmesine neden olmuştu.

Mustafa Kemal Atatürk, 1936 sonlarında halsiz ve yorgun görünüyordu. 22 Kasım 1936'da Gazi'ye, geçirmekte olduğu titreme ve ateşle seyreden hastalığı nedeni ile Dr. Refik Saydam ve Dr. Asım Arar zatürree teşhisini koymuşlar ve beş gün yatakta istirahat etmesini önermişlerdi.

1937'de Gazi'de karaciğer yetmezliği uzun aralıklarla, sonraları sıkça görülmeye başladı. Ruşen Eşref (Ünaydın), Prof.Dr. Nihat Reşat Belger ile yaptığı konuşmada, Belger'in kendisine Atatürk'ün hastalığı nedeni ile "1937 senesinde sıhhat durumu yavaş yavaş bozulmaya yüz tutan Atatürk'te biraz zayıflama, bilhassa bacaklarda kaşınma gibi kendinin, hem de etrafındakilerin nazar-ı dikkatini celb eden bazı gayr-i tabii haller görülmüşse de, bunlar pek ehemmiyetli addedilmemiş" dir demekteydi.[570] Görülüyor ki, Atatürk'e karaciğer hastalığı teşhisi konmamıştır. Vücudundaki kaşıntılar Çankaya Köşkünü karınca basması ile ilgili görülmüş ve Köşk bir ara ilaçlanmıştı. Ancak, 23 Ocak 1938'de, Dr. Neşet Ömer, Yalova'da Atatürk'ü muayene etmiş ve Reşat Belger ile hastalığın karaciğer büyümesi ve sertleşmesi olduğu sonucuna varmışlardı. Ancak, Belger'in o sıralarda Atatürk'e en az üç hafta dinlenmesinin, tedavi görmesinin gerekli olduğunu duyurduğunu, Atatürk'ün de bunu

[569] Asım Arar, **a.g.e,** s.15-20; Bilal Şimşir, **a.g.e.**, s 1-2.
[570] Ruşen Eşref Ünaydın: **Atatürk'ün Hastalığı**, Ankara 1959, s.8.

uygulamayıp, 1 Şubat günü Bursa'ya ve 3 Şubat günü de İstanbul'a geçtiğini bilmekteyiz.[571]

1937 yılı sonlarına doğru zaten Atatürk'ün sağlığı konusunda, özellikle diplomatlar arasında söylentiler çıkmaya başlamıştı. Özellikle, Hatay sorununun gündemde olduğu bu sırlarda Ankara'daki Fransız Büyük Elçisi, Atatürk'ün sağlığı ile yakından ilgileniyor, bununla ilgili bilgileri Fransız Dışişleri Bakanlığına duyuruyordu. Paris'teki İngiliz Elçisine de, Ankara'daki Fransız Büyükelçi Ponot'un düşünceleri iletilmiş, o da bunları Londra'ya şöyle iletmişti: "Ponot'nun Cumhurbaşkanı'na yakın çevrelerden aldığı sanılan bilgiler, O'nun (Atatürk'ün) zihnî ve fizikî bir çöküntüye gitmekte olduğu izlenimini veriyor. Atatürk son aylarda sık sık kendini kaybediyormuş."[572] Oysa, Atatürk 1937 yılında Karadeniz'de, Batı, Güney, Güney, Doğu Anadolu'da tetkik gezileri yapmıştır. Atatürk bu gezileri yapabilecek gücü kendisinde görmektedir. O, 1938'de de İstanbul ve Güney Anadolu'da tetkik gezileri yapmıştır. Oysa, doktorlar kendisine dinlenmesini önermişlerdi. Eğer son zamanlara kadar yalnızca millete hizmeti düşünmeyip, dinlenmeyi tercih etseydı, şüphesiz durumu çok farklı, sağlıklı olacaktı.

1938 başlarında Atatürk'ün durumu artık iyiye gitmemekteydi. 7 Şubat 1938 gecesi zorla nefes almaya başlamış ve sürekli eski doktoru profesör Neşet Beyi telefonla çağırtmış, ancak şiddetli lodos fırtınası nedeniyle Reşat Bey, Dolmabahçe Sarayı'na gelememiş, bunun üzerine Dr. Nihat Reşat Belger gene saat dört sıralarında Saray'dan gönderilen otomobille gelip, Atatürk'ü tedavi etmişti. 8 Şubat günü Belger ile Dr. Neşet Bey birlikte Atatürk'ü muayene etmişler ve karaciğer zayıflığından dolayı zatürre teşhisini koyarak on gün istirahat önermişlerdi.[573] Atatürk kendisine Mart ayında yapılan telkinler sonucunda Paris Tıp Fakültesi hocalarından Prof. Fissenger'in davet edilmesini kabul etti.[574] 28 Mart 1938'de, Anka-

[571] Ruşen Eşref, a.g.e, s.9-15, İsmail Arar, **a.g.e**, s.30; Utkan Kocatürk, **Kaynakçalı Atatürk Günlüğü**, Ankara 1991, s.373,381.
[572] Bilal N. Şimşir, **Atatürk'ün Hastalığı**, Ankara 1989, s.6-7.
[573] Ruşen Eşref, Ünaydın, **Atatürk'ün Hastalığı**, Ankara 1959, s.15-16.
[574] Asım Arar, **Son Günlerinde Atatürk**, İstanbul 1958, s.38.

ra'ya gelen Dr. Fissenger, Atatürk'ü muayene etti ve karın kısmında az miktarda da olsa su toplandığını belirtti. Dr. Asım Aral ve Neşet Ömer beylere durumu açıkladı ve hastanın istirahat etmesini önerdi. Dr. Asım ifadesine göre Türk doktorları, Atatürk'ten çekindikleri için her şeyi olduğu gibi Atatürk'e söyleyemiyorlardı.

30 Mart 1938'de, Atatürk'ün sıhhatinin endişe verici olmadığı ve bir buçuk ay istirahat edeceği açıklandı. 8 Haziran 1938'de, Prof.Dr. Fissenger tekrar Türkiye'ye gelip, İstanbul'da Savanora Yatı'nda Atatürk'ü muayene etti ve 10 Haziran 1938'de gerekli direktifleri verdikten sonra ayrıldı.

12 Temmuz 1938'de Atatürk'te yüksek bir ateşin başladığı görüldü. 15 Temmuz günü Sağlık Bakanı Dr. Hulusi Ateş ve Dr. Asım Arar İstanbul'a gelip, Dr. Neşet Ömer ile birlikte Atatürk'ün hastalığını incelediler. Rivayete göre, Atatürk o günlerde bol miktarda soğuk su içmişti ve teşhis olarak zatürre başlangıcı konuldu.[575]

16 Temmuzda Profesör Dr. Fissenger üçüncü kez İstanbul'a gelerek, gene Savanora'da Atatürk'ü muayene etti ve ateşi 36.5'a düşürdü. 31 Temmuzda Viyana'dan Prof.Dr. Eppinger ve 1 Ağustosta Prof.Dr. Bergman'm Dolmabahçe'de Atatürk'ü muayene etmişlerdir. 5 Ağustosta, Atatürk'e bir konsültasyon yapıldı ve Profesörler, 6 Ağustosta İstanbul'dan ayrıldılar. 6 Eylülde Dr. Fissenger dördüncü kez İstanbul'a geldi ve Operatör Dr. Mim Kemal Öke, Atatürk'e bir ameliyat yaptı.

Dr. Reşat Belger'in ifade ettiği üzere, Atatürk'ün hafızasında bir zayıflama olmamıştır. Oysa bunun tersini ortaya atanlar vardı. Ancak, durumu iyi değildi ve Fissenger de durumu iyi görmüyordu. Eylül sonlarına doğru Atatürk'te kımıldayacak hal kalmamıştı. Halsizliğinden sigarayı parmaklarının arasında tutamıyordu.[576]

Atatürk, ilk kez ağır komaya, 16 Ekim1938'de girdi. Ancak, 19 Ekim günü yavaş yavaş komadan çıkmış ve 20 Ekimde durumu

[575] Asım Arar, a.g.e, s.42.
[576] Asım Arar, a.g.e., s.53-54.

uygulamayıp, 1 Şubat günü Bursa'ya ve 3 Şubat günü de İstanbul'a geçtiğini bilmekteyiz.[571]

1937 yılı sonlarına doğru zaten Atatürk'ün sağlığı konusunda, özellikle diplomatlar arasında söylentiler çıkmaya başlamıştı. Özellikle, Hatay sorununun gündemde olduğu bu sırlarda Ankara'daki Fransız Büyük Elçisi, Atatürk'ün sağlığı ile yakından ilgileniyor, bununla ilgili bilgileri Fransız Dışişleri Bakanlığına duyuruyordu. Paris'teki İngiliz Elçisine de, Ankara'daki Fransız Büyükelçi Ponot'un düşünceleri iletilmiş, o da bunları Londra'ya şöyle iletmişti: "Ponot'nun Cumhurbaşkanı'na yakın çevrelerden aldığı sanılan bilgiler, O'nun (Atatürk'ün) zihnî ve fizikî bir çöküntüye gitmekte olduğu izlenimini veriyor. Atatürk son aylarda sık sık kendini kaybediyormuş."[572] Oysa, Atatürk 1937 yılında Karadeniz'de, Batı, Güney, Güney, Doğu Anadolu'da tetkik gezileri yapmıştır. Atatürk bu gezileri yapabilecek gücü kendisinde görmektedir. O, 1938'de de İstanbul ve Güney Anadolu'da tetkik gezileri yapmıştır. Oysa, doktorlar kendisine dinlenmesini önermişlerdi. Eğer son zamanlara kadar yalnızca millete hizmeti düşünmeyip, dinlenmeyi tercih etseydi, şüphesiz durumu çok farklı, sağlıklı olacaktı.

1938 başlarında Atatürk'ün durumu artık iyiye gitmemekteydi. 7 Şubat 1938 gecesi zorla nefes almaya başlamış ve sürekli eski doktoru profesör Neşet Beyi telefonla çağırtmış, ancak şiddetli lodos fırtınası nedeniyle Reşat Bey, Dolmabahçe Sarayı'na gelememiş, bunun üzerine Dr. Nihat Reşat Belger gene saat dört sıralarında Saray'dan gönderilen otomobille gelip, Atatürk'ü tedavi etmişti. 8 Şubat günü Belger ile Dr. Neşet Bey birlikte Atatürk'ü muayene etmişler ve karaciğer zayıflığından dolayı zatürre teşhisini koyarak on gün istirahat önermişlerdi.[573] Atatürk kendisine Mart ayında yapılan telkinler sonucunda Paris Tıp Fakültesi hocalarından Prof. Fissenger'in davet edilmesini kabul etti.[574] 28 Mart 1938'de, Anka-

[571] Ruşen Eşref, a.g.e, s 9-15, İsmail Arar, **a.g.e**, s.30; Utkan Kocatürk, **Kaynakçalı Atatürk Günlüğü**, Ankara 1991, s.373,381.
[572] Bilal N. Şimşir, **Atatürk'ün Hastalığı**, Ankara 1989, s.6-7.
[573] Ruşen Eşref, Ünaydın, **Atatürk'ün Hastalığı**, Ankara 1959, s.15-16.
[574] Asım Arar, **Son Günlerinde Atatürk**, İstanbul 1958, s.38.

ra'ya gelen Dr. Fissenger, Atatürk'ü muayene etti ve karın kısmında az miktarda da olsa su toplandığını belirtti. Dr. Asım Aral ve Neşet Ömer beylere durumu açıkladı ve hastanın istirahat etmesini önerdi. Dr. Asım ifadesine göre Türk doktorları, Atatürk'ten çekindikleri için her şeyi olduğu gibi Atatürk'e söyleyemiyorlardı.

30 Mart 1938'de, Atatürk'ün sıhhatinin endişe verici olmadığı ve bir buçuk ay istirahat edeceği açıklandı. 8 Haziran 1938'de, Prof.Dr. Fissenger tekrar Türkiye'ye gelip, İstanbul'da Savanora Yatı'nda Atatürk'ü muayene etti ve 10 Haziran 1938'de gerekli direktifleri verdikten sonra ayrıldı.

12 Temmuz 1938'de Atatürk'te yüksek bir ateşin başladığı görüldü. 15 Temmuz günü Sağlık Bakanı Dr. Hulusi Ateş ve Dr. Asım Arar İstanbul'a gelip, Dr. Neşet Ömer ile birlikte Atatürk'ün hastalığını incelediler. Rivayete göre, Atatürk o günlerde bol miktarda soğuk su içmişti ve teşhis olarak zatürre başlangıcı konuldu.[575]

16 Temmuzda Profesör Dr. Fissenger üçüncü kez İstanbul'a gelerek, gene Savanora'da Atatürk'ü muayene etti ve ateşi 36.5'a düşürdü. 31 Temmuzda Viyana'dan Prof.Dr. Eppinger ve 1 Ağustosta Prof.Dr. Bergman'ın Dolmabahçe'de Atatürk'ü muayene etmişlerdir. 5 Ağustosta, Atatürk'e bir konsültasyon yapıldı ve Profesörler, 6 Ağustosta İstanbul'dan ayrıldılar. 6 Eylülde Dr. Fissenger dördüncü kez İstanbul'a geldi ve Operatör Dr. Mim Kemal Öke, Atatürk'e bir ameliyat yaptı.

Dr. Reşat Belger'in ifade ettiği üzere, Atatürk'ün hafızasında bir zayıflama olmamıştır. Oysa bunun tersini ortaya atanlar vardı. Ancak, durumu iyi değildi ve Fissenger de durumu iyi görmüyordu. Eylül sonlarına doğru Atatürk'te kımıldayacak hal kalmamıştı. Halsizliğinden sigarayı parmaklarının arasında tutamıyordu.[576]

Atatürk, ilk kez ağır komaya, 16 Ekim1938'de girdi. Ancak, 19 Ekim günü yavaş yavaş komadan çıkmış ve 20 Ekimde durumu

[575] Asım Arar, a.g.e, s.42.
[576] Asım Arar, a.g.e., s.53-54.

düzelmişti. 21 Ekimde de bir bildiri ile Ata'nın "Geceyi ve gündüzü rahat geçirdikleri ve genel durumun iyileşmeye doğru" gittiğine dair bir tebliğ yayınlanmıştı. Bundan dolayı sevinen kişi ve kuruluşlar, Cumhurbaşkanlığı'na telgraflar çekmişlerdi.[577] Ancak, hastalık artık son safhasına süratle yaklaşmaktaydı. Ata'nın iştahı kesilmişti. Karnında toplanan mayi (sıvı) kendisini rahatsız etmeye başlamıştı. Ata, ikinci komaya girmeden önce, Dr. Nihat Reşat Belger'i çağırmış ve " Doktor karnımdan bu suyu çekmek zamanı geldi. Çünkü, bu mayi benim nefesime dokunuyor. Soluk almamı güçleştiriyor. Bunu çekip alın" demişti.[578]

5 Kasım 1938 gecesi koma durumu iyice artmış, yanındaki doktorlar komanın bir kaç gün sürebileceği gibi, feci sonun her an olabileceğini ifade etmişlerdi. Bunun üzerine Celâl Bayar, İçişleri Bakanı vasıtasıyla, Bakanlar Kurulu'ndaki arkadaşlarına bundan böyle Ata'nın yanında kalacağını ifade etti. Celâl Bayar, kaçınılmaz son ortaya çıktığında hükümet adına resmî bir tebliğ yayınlanması gerektiğini, bunu şimdiden hazırlamak ve gerektiğinde Anadolu Ajansına vermeyi de hatırlatmıştı.

Tebliğ, Celâl Bayar tarafından hazırlanmıştır. Celâl Bayar'ın hazırladığı bu tebliğde doktorların raporuna göre olayı söylemek, duyulan üzüntüyü belirtmek, Hükümetin iş başında olduğu, Meclis Başkanı'nın Devlet Başkanı görevine başladığı, asaleten devlet başkanını seçmek üzere Meclisin toplanma tarihinin ilân edildiği hususları yer almaktadır. Tebliğin sonu " Burada büyük bir elem içersinde sarsılmaktayız. Hepinize ayrı sıhhat ve metanet temenni ederim. Başvekil Celâl Bayar " ifadesi ile bitmektedir. Bu tebliğ, 9 Kasım 1938 günü saat 11.00'de, Dahiliye Vekâleti'ne gelmiştir.[579]

10 Kasım 1938 Perşembe günü, Atatürk Dolmabahçe Sarayı'nda dokuzu beş geçe hayattan ayrıldı. 10 Kasım günü doktorlar raporlarında, 8 Kasım günü başlayan tedaviye karşın süratle gelişen

---

[577] **Cumhurbaşkanlığı Arşivi**, A.5, 1-c.
[578] Ruşen Eşref Ünaydın, **a.g.e.**, s.46; Cengiz Kürşad: Atatürk'ün Son Kırk Günü, **Belgelerle Türk Tarihi Dergisi**, Sayı: 2, s.14.
[579] **Cumhurbaşkanlığı Arşivi**, V-1-c, Dosya.79, Vesika.952, Fotokopi:26-27.

ikinci koma sonunda Atatürk'ün yaşama veda ettiğini belirttiler.[580] Dışişleri Bakanlığı bütün Türk elçiliklerine bu haberi telgraf ve telefon ile iletti.

Atatürk'ün hayattan ayrılışından bir gün sonra, Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığına, Malatya Milletvekili İsmet İnönü seçilmiştir. Atatürk'ün Türk Bayrağına sarılı tabutu, Dolmabahçe Sarayı'ndan Tören Salonu'na getirilmiş ve 18 Kasıma kadar Millet saygı ziyaretinde bulunmuştur. Milyonlarca kişi aziz Ata'nın huzurunda ağlayarak üzüntülerini ve duydukları minnet hislerini dile getirmiştir. 19 Kasım günü, Dolmabahçe Sarayı'nda cenaze namazı kılınmış, tabut Yavuz zırhlısı ile İzmit'e, buradan trenle Ankara'ya gönderilmiştir. Bütün Türkiye büyük üzüntü içersindedir. Basın aylarca halkın bu üzüntüsünü dile getirmiştir. Büyük Atatürk'ün naşı, 20 Kasımda Türkiye Büyük Millet Meclisine, 21 Kasımda Etnografya Müzesine getirilmiştir.

Büyük Atatürk'ün naşı, 1953'e kadar Etnografya Müzesi'nde kalmıştır. 10 Kasım 1953'de, Anıtkabir'e getirilmiştir. O gün, bütün okullar ve daireler kapanmış, Türkiye büyük kortejler halinde, üzüntü ve minnet duyguları ile Atatürk ile beraber Anıtkabir'e gitmiş ve son görevini yerine getirmiştir.

B. Dış Dünyadaki Yankılar

Atatürk'ün hastalığı kadar ölümü de dış dünyada büyük yankılar uyandırdı. Türkiye'de bütün halkın aylarca, yıllarca duyduğu üzüntüyü çeşitli yayın organları dile getirirken, dünya kamu oyu de basın ve radyo vasıtasıyla üzüntülerini dile getirmişti. Paristeki yabancı elçilikler, Türkiye'nin büyük acısını bizzat büyükelçiliğe gelip ifade etmişlerdir. Özellikle, Fransız Basını Atatürk'ün ölümüne büyük yer ayırmıştır. 11 Kasım 1938 tarihli Fransız Basınında şu başlıklar göze çarpmaktadır: Actıon Francaise "Kemal Atatürk'ün Ölümü: Türkiye'nin kurtarıcısı dün sabah öldü." Aynı gazetede j. L.

[580] Ruşen Eşref Ünaydın, **a.g.e,** s.46.

Boucher "Gazi'nin Ölümü" adlı makalesinde Gazi'nin hayatını, devrimlerini uzun uzadıya anlatmıştır. Ere Nouvelle Gazetesinde "Kemal Atatürk Öldü" başlıklı haber ve Louis Bresse'nin "Kemal Atatürk'ün Ölümü" başlıklı yazı bulunmaktaydı. Epoque'da "Modern Türkiye'nin Kurucusu Kemal Atatürk Öldü" başlıklı yazı bulunmaktaydı. Excelsior Gazetesi, Gazi'nin yedi fotoğrafı ile eseleri hakkında dörder sütunluk bir yazı yayınladı. Humanité' de "Türkiye Cumhurbaşkanı Kemal Atatürk Öldü " başlıklı yazısında, Atatürk'ün yaptıklarına yer vermekteydi.

Aynı şekilde, Fransa'da Information, Intransigeant, Journal des Débats, Jour- Echc de Paris, Liberté, Le Matin, Oeuvre, Paris-Midi, Paris-Soire, Le Petit Journal, Le Petit Parisien, Républhque, Populaire, Le Temas, Action Francaise, Humanité gazete ve dergileri Atatürk'ün fotoğraflarını, Atatürk ile ilgili makaleleri, anıları büyük manşetlerle yayınladı.[581]

Journal des Débat'da, M. Pernot'nun "Kemal Atatürk" başlıklı makalesi incelendiğinde, yazarın Atatürk'ü bizim aydınlarımız kadar iyi tanıdığı göze çarpıyor. Atatürk bu yazara Ankara'yı Başkent seçişini şöyle açıklamıştı: "Bu hürriyet bize çok pahalıya mal oldu. O'nu kaybetmekten korkarız ve ne bahasına olursa olsun korumak isteriz". Pernot, Atatürk'ün niçin çağdaşlaşmak istediğini, amacının Batıyı taklit etmek olmadığını şöyle açıklar: "Bu, devrimcinin ana düşüncesini nasıl kavramalı ve başarısını nasıl açıklamalı? Sanırım ki, basit ama temel bir düşünceden hareket edilebilir; Mustafa Kemal'i, Batı uygarlığının kanunlarını, uygulamalarını, hatta dış görünüşlerini Türkiye'ye kabul ettirmeye iten düşünceni; O'nun Batının aç gözlülüğüne karşı Türkiye'nin egemenlik ve bağımsızlığını yaman bir enerji ile savunmaya iten aynı ve tek düşüncedir. Batı gözlemcilerinin biraz hafiflikle ileri sürdükleri gibi, O'nun kaygusu Batıyı taklit etmek değildir; Batıya karşı kendini savunabilmek için yine batıdan ilerleme araçları, hatta silâh almaktır."[582]

[581] Bilal N.Şimşir, **a.g.e.**, s.112-117.
[582] Bilal Şimşir, **a.g.e**, **s.**126.

16 Kasım 1938 tarihli Le Soir Gazetesinde Kont Sforza'nın yayınlanan " Kemal Atatürk " adlı makalesinde, Atatürk'ten etraflı bir şekilde söz edilmektedir. Sforza, İtalya Yüksek Komiseri olarak İstanbul'da bulunmuştu. Bu yüzden de Atatürk'ü yakından tanıyordu. Yazısında Atatürk'ün başarıya ulaşacağına daha o tarihlerde inandığını ifade etmektedir. Sforza "Sadrazam gelip bana dedi ki: Kendisini sevdiğinizi bilirim, ama o bir çılgındır, kendisini kurtarmak gerek. Sultan geri dönmesi için emir verecek, döner dönmez İtalya'ya bir gezi yapmasına müsaade eder misiniz?"

"O geri dönmeyecektir" diye cevap verdim ve o anda Damad Ferit'in gözlerindeki dehşeti ve aynı zamanda hayranlığı okudum. Kendi kendime genç asiye hiç bir Türk'ün karşı durmayacağını söyledim. Nitekim öyle oldu. Anadolu içlerinde Kemal'in çeteleri güçlendikçe[583] kendisine katılan Türkler'in sayısı artıyordu". Sforza, bir konuşmasında Mustafa Kemal'e, Araplara otonomi teklif edeceğini, bu konuda kendisinin ne düşündüğünü sormuştu. Mustafa Kemal:

"İstediğinizi yapınız; görüşmelerinizin başarısından pek memnun oldum; artık, Araplardan söz etmek istemiyorum. Araplar üzerinde Türk Egemenliğini sürdürmek bizim zayıf düşmemizin nedenlerinden biridir" demişti. Sforza, Atatürk hakkındaki düşüncelerini böyle sürdürmüştür.[584]

Fransa basını Atatürk'ü çok iyi değerlendirmiş, hakkında saygı dolu ifadeler kullanmıştır. Fransız hükümeti de Atatürk'e saygı göstermekte titizlik gösterdi. Atatürk'ün cenaze törenine Fransa'dan bir kravözör ve 90 kişilik bir askerî birlik gönderdi. Bu heyete Fransa İçişleri Bakanı da katıldı. Törene, dünya devletlerinden pek çok devlet adamları katıldı.

---

[583] İtilâf Devletleri Mustafa Kemal'i kendilerine karşı çıktığı için asi olarak tanımlamaktadır. Kuvvetlerine de çete demektedir. Başarıya ulaştıkça harekâta Kemal'in hareketi, Kemal'in kuvvetleri tabirlerini kullanmışlardır. İnkılâp hareketlerini de Kemalizm olarak vasıflandırmışlardır.

[584] Bilal Şimşir, a.g.e. s.167-168.

Bütün dünya basını Atatürk'ün ölümüne büyük yer ayırdı. Dünya basınında, Atatürk'ün ölümü, yaptıkları, kişiliği hakkındaki haberler, yorumlar, makaleler günlerce yayınlandı.

10 Kasım günü, İngiltere'deki Londra Büyükelçiliğimize ilk telgraf İstanbul eski İngiliz İşgâl Kuvvetleri Başkumandanı emekli General Sir Charles Harrington'dan geldi. General: "Kendisine büyük saygı beslediğim büyük lider ve devlet adamının kaybı dolayısıyla size ve hükümetinize en içten sempatilerimi sunarım" demekteydi.

İngiltere'de bulunan diğer devletlerin büyükelçileri de, Harrighton'dan sonra, Londra Büyükelçimize üzüntülerini baş sağlığı mesajlarıyla iletmişlerdi.

24 Kasım günü, İngiltere'nin Craydon Kasabası'nda oturan ve Mustafa Kemal'e karşı savaşmış olan İngiliz Eski Muharipler Derneği mensuplarından gelen mesajda:

"... Gelibolu'da (Çanakkale'de) ve Filistin'de kendisine karşı savaşmış olan bizler, O'nu büyük bir asker, asil bir düşman olarak ve savaştan sonraki yakın yıllarda Türk milletinin barış ve refah yolunda gelişmesi için onun harcadığı büyük çabaları ebediyen hatırlayacağız" denilmekteydi.

İngiltere'de The Evening News, The Evening Standard, The Star, The Times,The Daily Telegraph, Manchester Guardian, The News Chronicle, The Observer gazeteleri Atatürk ve O'nun ölümü ile ilgili haber ve yorumlara geniş yer ayırmışlardı.

Kalküta Fahri Konsolosu L.C. Mausell, 29 Kasım günü Türkiye'nin Londra Büyükelçiliğine şunları yazmıştı:

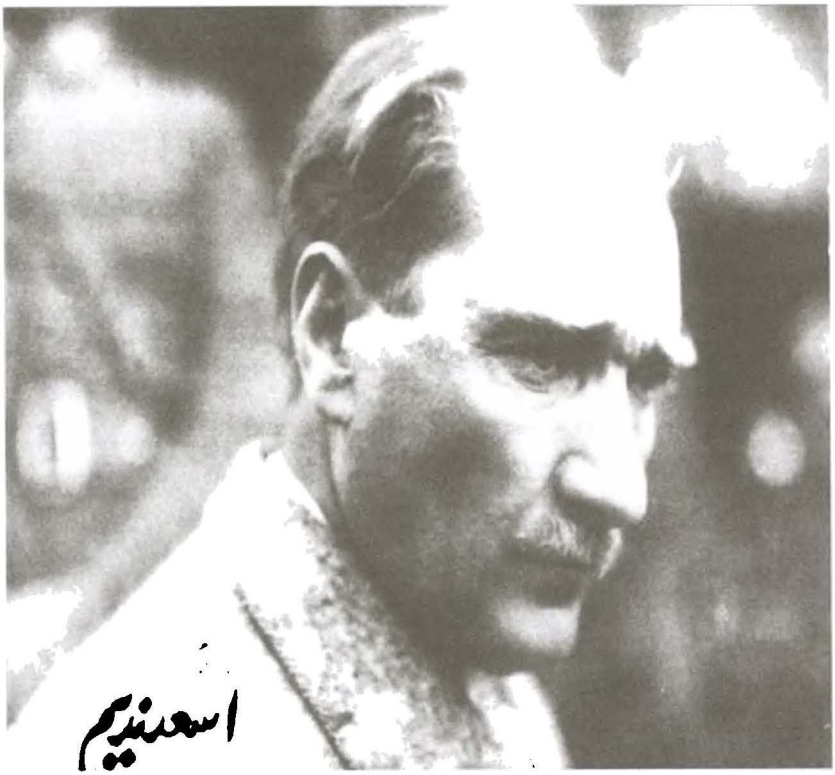
"18 Kasım günü, bütün Hindistan'da (Kemal Günü) olarak anıldı. Müslüman dükkanları, okulları ve kamu kuruluşları rahmetli Cumhurbaşkanı'na ve Türk halkına saygı gösterisi olarak kapatıldı. Yalnız Müslüman halk değil, Hinduların da büyük çoğunluğu aşırı sempati gösterdiler."

Hindistan'daki çeşitli şehirlerin belediye meclisleri Türk milletinin üzüntülerini paylaşan mesajlar yayınladılar. Ravalpindi Belediye Meclisi, 12 Kasım günü belediye dairelerinin ve okulların A-

ta'ya saygı belirtisi olarak kapatılması kararı aldı ve bütün üyeler beş dakika Atatürk'e dua ettiler.[585]

Bütün dünya gazeteleri Atatürk'ün hayatı ve yaptıkları üzerinde aylarca süren yazılar yayınladılar. Bu da Atatürk'ün bütün dünya tarafından ne kadar çok sevildiğini ve taktir edildiğinin bir göstergesidir.

[585] Bilal Şimşir, **Atatürk'ün Hastalığı**, Ankara 1989, s.208,241-243.

ATATÜRK'ÜN İLKELERİ

BÖLÜM 4

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM*
ATATÜRK'ÜN İLKELERİ

I. ANA İLKELERİ

Atatürk'ün Türkiye Cumhuriyetinin ilk yıllarının tek partisi olan Cumhuriyet Halk Fırkasının program ilkeleri olarak tespit ettiği, bilâhare 5 Şubat 1937 Anayasa değişikliği ile Türk devletinin temel nitelikleri haline getirdiği Cumhuriyetçilik, Millîyetçilik, Halkçılık, Devletçilik, Lâiklik ve İnkılapçılık ilkelerinin anlam ve önemini kısaca hatırlamakta fayda vardır.

A. Cumhuriyetçilik

Cumhuriyet, halkın, hakimiyeti doğrudan doğruya veya seçtiği temsilciler ile kullandığı devlet şeklidir. Diğer bir ifade ile Cumhuriyet, millî hâkimiyet esasına dayanan halk hükümetidir. Bu anlamları ile Cumhuriyet, seçim ilkelerine dayanan bir hükümet sistemi şeklini ifade etmektedir. Dolayısıyla, başta Devlet Başkanı olmak üzere, devletin bütün kurumlarının seçim ilkesine dayandığına ve veraset ilkesinin kalktığı bir hükümet ve devlet şeklidir. Bu da gösteriyor ki Cumhuriyet, millî egemenlik ile ilişkili ve hatta iç içe olan bir kavramdır, bir ilkedir. Hedefi demokratik bir sistemdir.

Atatürk, gençliğinden beri Cumhuriyet fikrine yatkın bir kimse idi. Nitekim, hazırlık yıllarında bu konuyu sık sık düşünmüş ve Türk milletinin mutlaka Cumhuriyet idaresine kavuşacağını söyle-

---

* Prof.Dr.Mehmet SARAY tarafından yazılmıştır.

mekten çekinmemiştir.[1] Türk milletinin Kurtuluş Savaşı mücadelesini vermek mecburiyetinde kalışı, bu arada TBMM'nin kurulması, Atatürk'ün bu hususdaki fikirlerinin gerçekleşmesine vesile olmuştur. Onun Cumhuriyet hakkındaki düşüncelerini aksettiren en önemli vesikalardan biri, TBMM'nin toplanması hakkında "Nutuk"da söylediği şu sözler idi:

"... Efendiler, arz etmek istiyorum ki, hükümetin kurulması hakkında teklifte bulunmadan önce, duygu ve düşünceleri göz önünde bulundurmak zarureti vardı. Bu zarurete uymakla beraber, gayeyi saklı tutan teklifimi, bir takrir halinde sundum. Kısa bir münakaşa sonunda ve bazı itirazlara rağmen kabul olundu."

"Bu takriri bugün gözden geçirecek olursak, orada esaslı prensiplerin tespit ve ifade edilmiş olduğunu görürüz. Bu prensipleri müsaade buyurursanız, burada madde madde sayacağım:

1- Hükümetin kurulması zaruridir.

2- Geçici olarak bir Hükümet Başkanı tanımak veya Padişahı temsilen bir başkasını ortaya koymak mümkün değildir.

3- Mecliste yoğunlaşan millî iradenin, fiilen vatanın mukadderatını ele almış olduğunu kabul etmek temel prensiptir. TBMM'nin üstünde bir kuvvet yoktur.

4- TBMM yasama ve yürütme yetkilerini kendisinde toplar. Meclisten, vekil olarak seçilecek bir heyet, hükümet işlerine bakar. Meclis Başkanı, bu heyetinde başkanıdır.

Efendiler, bu prensiplere dayanan bir hükümetin mahiyeti, kolaylıkla anlaşılabilir. Böyle bir Hükümet, millî hakimiyet esasına dayanan halk hükümetidir, Cumhuriyettir"[2].

Saltanatın kaldırılması, Lozan Konferansı'nın bitmesinden sonra 29 Ekim 1923'de Cumhuriyet ilân edilmiştir. Anayasa (Teşkilat-ı

[1] Afet İnan, **Devletçilik İlkesi ve Türk Cumhuriyetinin Birinci Sanayi Planı 1933**, Ankara 1972, s. 192.
[2] **Nutuk**, II, s. 8-9.

Esasiye Kanunu)'nun birinci maddesi sonuna *"Türkiye Devletinin Hükümet şekli, Cumhuriyettir"* cümlesi eklendi. Üçüncü madde ise *"Türkiye Devleti, BMM tarafından idare olunur. Meclis, hükümetin ayrıldığı idare kollarının icra vekilleri vasıtasıyla yönetir"* şeklinde değiştirilerek Cumhuriyetin demokrasiye yönelik niteliği açıklık kazandı. Zira Atatürk'e göre, "Demokrasi prensibinin en asri ve mantıki tatbikini temin eden hükümet şekli Cumhuriyettir. Cumhuriyette söz, millet tarafından seçilmiş Meclistedir. Millet namına her türlü kanunları o yapar... Cumhuriyette, Meclis, Reis-i Cumhur ve hükümet, halkın hürriyetini, emniyetini ve rahatını düşünmek ve temine çalışmaktan başka bir şey yapamazlar. Çünkü onlar bilirler ki, kendilerini iktidar ve salâhiyet mevkiine muayyen bir zaman için getiren irade ve hakimiyetin sahibi olan millettir; yine bunlar bilirler ki, iktidar mevkiine, saltanat sürmek için değil, millete hizmet için getirilmişlerdir. Millete karşı vaziyet ve vazifelerini suiistimal eyledikleri takdirde şu veya bu tarzda, millî iradenin kendi haklarında dahi tecellisine maruz kalabilirler."[3] Atatürk, Cumhuriyetin dayandığı ahlakî prensibin *"fazilet"* olduğunu vurgulamıştır.

B. Millîyetçilik

Türk millîyetçiliğini en yüce değer olarak kabul eden Atatürk, Türkiye Cumhuriyeti Devletini, Türk milleti temeline dayanan millî bir devlet olarak kurmuştur. "Millî egemenlik" ve "millî devlet" ilkeleri Türk millîyetçiliğinin tabii sonuçlarıdır. Demokrat Cumhuriyette en üstün iktidar olan hâkimiyet yalnız Türk milletine aittir. Atatürk'e göre "Zengin bir hatıra mirasına sahip bulunan; beraber yaşamak hususunda müşterek arzu ve muvafakatte samimi olan; ve sahip olunan mirasın muhafazasına beraber devam hususunda iradeleri müşterek olan insanların birleşmesinden meydana gelen cemiyete millet namı verilir"[4]. Atatürk'ün millîyetçilik anlayışı ise,

[3] Afet İnan, **Medeni Bilgiler, M. Kemal Atatürk'ün El Yazıları**, Ankara 1969, s. 32, 410-414.

[4] **Atatürk**, Genelkurmay Başkanlığı ATASE Yay., Ankara 1980, s. 537-538.

"İlerleme ve gelişme yolunda ve milletler arası temas ve ilişkilerde, bütün çağdaş milletlere paralel ve onlarla uyum içinde yürümekle beraber, Türk toplumunun özel karakterlerini ve başlı başına bağımsız kimliğini korumaktır". Ona göre Türk millîyetçiliği, ülkede dil birliğine, millî tarih ve kültür şuuruna yer verdiği gibi, insanî ve ahlâkî değerlere, ferdî hürriyet ve haklara hürmet eden, demokrasiye bağlı ve ilmîn ışığında, ülke şartları içinde bir karma ekonomi sistemi içinde Türk milletinin kalkınabileceğine ve arzu edilen "Muasır milletler seviyesine ulaşma" hedefine varacağına inanır[5].

Bu açıklamalardan sonra Atatürk'ün millîyetçilik anlayışını şöyle özetleyebiliriz:

a) Türk millîyetçiliği, millî duyguları reddeden Marksist-Leninist akımlara karşıdır. Millîyet nazariyesini, millet idealini çökertmeye yönelik bu gibi nazariyelerin dünyada uygulama kabiliyeti yoktur. Nitekim, Marksist-Leninist sistem kendi kendini yok etmiştir. Dolayısıyla Atatürk'ün millîyetçilik anlayışı sınıf kavgasını reddeder.

b) Türk millîyetçiliği barışçı ve insancıldır. Atatürk'e göre Türk millîyetçiliği, Türk toplumunun kendine özgü karakterini ve bağımsız kimliğini koruma amacına yönelik olmakla beraber, ilerleme ve genişleme yolunda ve milletler arası ilişkilerde bütün çağdaş milletlere paralel ve onlarla uyum içinde Türk milleti varlığını devam ettirmektir. "Türk milleti millî hissi, insanî hisle yan yana düşünmekten zevk alır. Vicdanında millî hissi yanından insanî hissin şerefli yerini daima muhafaza etmekten iftihar duymuştur..."[6]. Kısaca, Atatürk'ün millîyetçilik anlayışı, Türk milletini yüce bir değer kabul etmekle beraber, diğer milletleri hor ve aşağı gören "şoven" bir millîyetçilik anlayışı değildir.

---

[5] **Atatürkçülük. Birinci Kitap. Atatürk'ün Görüş ve Direktifleri,** Genelkurmay Başkanlığı Yayını, Basımevi, Ankara 1982, s. 12-13.

[6] A. İnan, **Medenî Bilgiler,** s. 18, 352.

c) Atatürk'ün millîyetçilik anlayışı lâik düşünceye dayanır. Türk milletini meydana getiren toplumu sadece ırk çizgileri ile değil, din ve mezhep çizgileri ile bölmeyi de kesinlikle reddeder. Zira Atatürk'e göre, "Türk devleti lâiktir. Her reşit, dinini intihapta serbesttir"[7].

d) Atatürk'ün millîyetçilik anlayışı ırkçılığa karşıdır. Türk milletini oluşturan hususlar hatırlanırsa, Atatürk'ün Türk milletini ırk esasına dayanarak tanımlamamış olduğunu, Alman Nasyonal Sosyalizmi'nde önemli yer tutan *"Saf ırk"* görüşünü benimsemediğini biliyoruz. Bu hususta Atatürk diyor ki:

"1-Siyasî varlığımızın haricinde, başka ellerde, başka siyasî zümrelerle, isteyerek veya istemeyerek kader birliği etmiş, bizimle dil, ırk, soy birliğine malik ve hatta yakın uzak tarih ve ahlâk yakınlığı görülen Türk cemaatleri vardır. Tarihi gelişimin bir neticesi olan bu hal, Türk milleti için elem verici bir hatıradır, fakat Türk milletinin tarihen ve ilmen teşekkülündeki asaleti tesanütü asla haleldar edemez.

2- Bugünkü Türk milleti siyasî ve içtimaî camiası içinde kendilerine Kürtlük fikri, Çerkezlik fikri ve hatta Lazlık fikri veya Boşnak fikri propaganda edilmek istenmiş vatandaş ve milletdaşlarımız vardır. Fakat mazinin istibdat devirleri mahsulü olan bu yanlış adlandırmalar, birkaç düşman aleti, gerici beyinlerden başka hiçbir millet ferdi üzerinde kederlenmekten başka bir tesir doğurmamıştır. Çünkü bu millet fertleri de tüm Türk toplumu gibi aynı ortak geçmişe, tarihe, ahlâka, hukuka sahip bulunuyorlar."[8]

Kısaca Atatürk'ün millîyetçilik anlayışı, "Akılcı, çağdaş, medenî, ileriye dönük, demokratik, toplayıcı, birleştirici, yüceltici, insanî ve barışçıdır."[9]

---

[7] **Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri**, I, s. 101.
[8] A. İnan, **Medenî Bilgiler**, s. 23, 375-378.
[9] Turan Feyzioğlu, "Atatürk ve Millîyetçilik" **Atatürk Araştırma Dergisi**, C.I, Sayı. 2, Mart 1985, s. 381.

C. Halkçılık

Halkçılık, halkın kendi idaresi ve kaderine kendi idaresini hakim kılarak, yani demokratik hayat içinde her hususta mutlu ve müreffeh olması demektir. Atatürk'ün anlayışı da bu idi. Ayrıca, Atatürk'ün lügatinde halk, daima millet manasını ifade etmiştir. Millet ise fertleri ve zümreleri arasında hiçbir farklılığı kabul etmeyen topluluk demektir. Sosyalist-Komünist rejimlerde halk denildiği zaman "proletarya" anlaşılmaktadır. Atatürk'ün açıklaması ortadayken, maalesef bazı çevreler, bilhassa son yıllarda "Atatürk halkçılığı proletarya halkçılığıdır" diye memleket dahilinde büyük bir propaganda ve istismar faaliyetinde bulunmuştur. Halbuki Atatürk, "Halkçılık"tan neyi kastettiğini ta işin başında, yani 1920'de şöyle izah etmiştir: "Bizim nokta-i nazarlarımız, bizim prensiplerimiz cümlece malumdur ki, Bolşevik prensipleri değildir. Ve Bolşevik prensiplerini milletimize kabul ettirmek için de şimdiye kadar hiç düşünmedik ve teşebbüste bulunmadık. Bizim itikadımıza göre, milletimizin hayatını temin etmek ve yükselmesini sağlamak ve kendi hazım kabiliyeti ile mütenasip olan nokta-i nazarlardır. Fakat esas itibariyle tetkik olunursa bizim nokta-i nazarlarımız -ki halkçılıktır- kuvvetin, kudretin, hâkimiyetin, idarenin doğrudan doğruya halka verilmesidir, halkın elinde bulundurulmasıdır. Yine hiç şüphe yoktur ki, dünyanın en kuvvetli bir esası, bir prensibidir."[10] Bu açıklama ile de yetinmeyen Atatürk, "Halkçılık" prensibini Anayasaya da koydurarak yanlış anlaşılmasına mani olmaya çalışmıştır. Anayasaya göre kurulan TBMM Hükümetini Atatürk şöyle tanımlamıştır: "...Bizim hükümet şeklimiz tam bir demokrat hükümettir. Ve lisanımızda bu hükümet halk hükümeti diye yâd edilir."[11]

Bu açıklamalarıyla halkçılığın demokrasi olduğunu vurgulayan Atatürk, demokrasinin tarifini ve demokratik hakların neler olduğunu Afet İnan'a dikte ettirmiş ve bunun uygulaması için çok partili

[10] **Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri, I**, s. 97-98.
[11] **Atatürkçülük, Birinci Kitap, Atatürk"ün Görüş ve Direktifleri,** MEB Yay., İstanbul 1988, s. 25.

demokratik sisteme geçiş denemeleri yaptırmıştır. Atatürk sağlığında demokrasiyi yerleştiremedi, fakat demokratik zemini hazırlanmasını sağladı. Onun ölümünden sonra, yakın arkadaşları İsmet İnönü ve Celal Bayar Türkiye'de çok partili demokratik yaşamı başlattılar.

Ç. Devletçilik

Atatürk ilkelerinden biri olan devletçilik iki mânâda kullanılmıştır: Bunlardan birincisi iktisadî, ikincisi de siyasî devletçiliktir. Bu iki mânâyı kısaca şöyle açıklayabiliriz:

1- İktisadî Devletçilik: İktisadî Devletçilik, işlerin plânlı bir şekilde devlet tarafından ele alınması olarak görülmüş ve daima kontrollü bir düzende gelişmesinin sağlanması istenmiştir. Atatürk, devletçiliğin iktisadî yönünü şöyle izah etmiştir: "Özel teşebbüse yer ve imkân vermekle birlikte, milletçe çabuk bir inkişafa ulaşabilmek için, ferdin yapamayacağı işlerin tümünün devlet müesseseleri tarafından başarılmasına önem verilmelidir."[12] Bugün karma ekonomide denen bu tarife göre, devlet memleketin bütün üretici ve yapıcı kuvvetlerini, plânlı bir şekilde idare eder. Bu ekonomik görüş, son yıllarda hızla özel teşebbüse doğru kaymaya başlamıştır.

2-Siyasî Devletçilik: Bu ikinci mânâsıyla devletçilik; vatandaşın her türlü hürriyetini sağlıklı bir şekilde kullanmasını sağlamak; dış siyaseti, milletler arası ilişkileri millî menfaatlere göre düzenlemek; ülkenin ve milletin birlik ve beraberliğini silâhlı kuvvetler kanalıyla sağlamasını gerçekleştirmektir. Atatürk'ün devletçilik ilkesinin Sovyet tipi devletçilik ilkesi ile ne mânâda ve ne de tatbikatta, hiçbir benzerliği olmamıştır.

---

[12] Afet İnan, **Devletçilik İlkesi ve ...** s. 185.

D. Lâiklik

Atatürk İlkelerinin en önemlisi, belki de devletimizin ve demokrasimizin mihenk taşı olan Lâiklik ilkesini, Atatürk şöyle tarif etmişti: "Din ile dünya, din ile devlet işlerinin ayrılması manasını anlatan bir tabirdir; bunu dinsizlik manasına almak çok yanlıştır."[13] Gerçekten dinî duyguları istismarda siyasî ve maddî çıkar bekleyen çevrelerle, din inkarcısı Marksistler ve Ateistler dışında herkes bilir ki lâikliğin başkaca yorumlanması mümkün değildir. Bu gerçeğe rağmen, son yıllarda sözde dindar geçinen bir kısım çevrelerle lâikliği dinsizlik olarak anlayan çevreler arasında ortaya çıkan sürtüşmeler, ülkemizde bazı tatsız gelişmelerin olmasına sebep olmuştur.

Lâik cumhuriyetimizin kurucusu Atatürk, lâikliğin istismar edilmemesi hususunda yaptığı bütün ikazlara rağmen, son yıllarda lâik-antilâik tartışmasının ülke gündemini işgal etmesi, son derece üzücü olmuştur. Halbuki, Atatürk'ün bu hususta söyledikleri dikkate alınmış olsaydı, bu kargaşalık ortaya çıkmayabilirdi. Bakınız Atatürk konuyu izah etmeye nasıl devam etmiş: "Lâiklik yalnız din ve dünya işlerinin ayrılması demek değildir. Tüm yurttaşların vicdan, ibadet ve din özgürlüğü de demektir... Lâiklik, asla dinsizlik olmadığı gibi, sahte dindarlık ve büyücülükle mücadele kapısını açtığı için, gerçek dindarlığın gelişmesi imkânını temin etmiştir. Lâikliği dinsizlikle karıştırmak isteyenler, ilerleme ve canlılığın düşmanları ile gözlerinden perde kalkmamış doğu kavimlerinin fanatiklerinden başka kimse olamazlar... Türkiye Cumhuriyetinde her yetişkin dinini seçmekte hür olduğu gibi, belirli bir dinin merasimi de serbesttir. Yani ibadet hürriyeti vardır... Din bir vicdan meselesidir. Herkes vicdanının emrine uymakta serbesttir. Biz dine saygı gösteririz. Düşünüşe ve düşünceye karşı değiliz. Biz sadece din işlerini, millet ve devlet işleriyle karıştırmamaya çalışıyor, kasıt ve fiile dayanan tutucu hareketlerden sakınıyoruz..."[14]

---

[13] **Tarih IV**, Türk Tarihi Tetkik Cemiyeti [sonraki TTK] tarafından hazırlanmıştır, Ankara 1931, s. 186.

[14] **Atatürkçülük I**, s. III.

Atatürk akla ve ilme dayanan Batılı anlamda bir toplum ve devlet kurmaya kararlı olduğundan, lâik sistemin idarî yapısını da oluşturmak lüzumunu hissetmiş ve gerekli adımları atmakta gecikmemiştir. Bu adımlardan ilki, teokratik devletin dayanaklarından biri olan Saltanatın 1 Kasım 1922'de kaldırılması suretiyle; ikincisi, millî hâkimiyet prensibine dayanarak Cumhuriyetin 29 Ekim 1923'de ilân edilmesiyle atılmıştır. Son iki adım ise, 3 Mart 1924'de Halifeliğin kaldırması, yine aynı tarihte kabul edilen Tevhid-i Tedrisat Kanunu (Eğitimin Birleştirilmesi Yasası)'nun kabulü ile atılmıştır. Böylece Türkiye Cumhuriyetinde din eğitimi ile modern eğitim bir merkezden verilmeye başlanmış ve "milletimizin, memleketimizin irfan yuvaları bir olmalıdır. Bütün memleket evladı, kadın ve erkek, oradan çıkmalıdır" diyen Atatürk'ün de arzusu gerçekleşmiş oluyordu.

Nihayet 30 Kasım 1924'de ülke ve millet bütünlüğünü bozan, devletin varlığını tehlikeye düşüren, akılcılık ve modernleşme hareketini köstekleyen gerici zihniyetin yuvaları olan tekke ve zaviyelerin kapatılması ve tarikatların yasaklanması lâikliğin yerleşmesi için son adımlar olmuştur.

İşte bu düşünceler çerçevesinde lâikliğin, demokratik hayatımız, hak ve özgürlüklerimiz, din ve vicdan hürriyetimiz yönünden, bugünkü çağdaş dünyada nasıl ele alınıp yorumlandığı hakkında biraz daha geniş bilgi vermemiz mümkün olacaktır.

E. İnkılâpçılık

Kurucu ve yapıcı bir zihniyetle modern toplum hayatımızda yeni ilerleme ve gelişmelere imkân hazırlama anlamında kullanılan İnkılâpçılık, Atatürk'ün diğer ilkelerini de kapsayan genel ve ana ilke olarak kabul edilir. Atatürk, Cumhuriyetin ilk yıllarından itibaren vefatına kadar geçen zaman içinde, milletin emellerini iyi teşhis ederek gerçekleştirdiği yeniliklerin bir ifadesi olan İnkılâbı (veya

İnkılâpçılığı), muhtelif zamanlarda fakat aşağı yukarı aynı manaları ihtiva eder şekilde şöyle izah ve tarif etmişti: "Türk İnkılâbı nedir? Bu inkılâp, kelimenin ilk bakışta ima ettiği ihtilâl anlamından başka, ondan daha geniş bir değişikliği ifade etmektedir. Milletin varlığını devam ettirmesi için kişileri arasında düşündüğü ortak bağ, yüzyıllardan beri gelen şekil ve esasını değiştirmiş, yani millet, dinî ve mezhebî bağlantı yerine, Türk millîyeti bağıyla kişilerini toplamıştır.

Millet, milletler arası genel mücadele sahasında hayat sebebi ve kuvvet sebebi olacak ilim ve vasıtanın ancak çağdaş medenîyette bulunabileceğini, değişmez bir gerçeğin ifadesi olan bir prensip olarak kabul etmiştir. Sonuç olarak millet; saydığım değişiklik ve inkılâpların tabii ve zorunlu gereği olarak, toplum idaresinin ve bütün kanunlarının ancak dünyaya ait ihtiyaçlardan doğmuş ve ihtiyacın değişme ve gelişmesiyle devamlı olarak değişme ve gelişmesi esas olan dünyaya ait bir zihniyeti, hayatı boyunca devam edecek bir idare saymıştır."

"Büyük milletimizin hayatının devamında meydana getirdiği bu değişiklikler, herhangi bir ihtilâlden çok fazla, çok yüksek olan en büyük inkılâplardandır."

"Yaptığımız ve yapmakta olduğumuz inkılâpların gayesi, Türkiye Cumhuriyeti halkını tamamen çağdaş ve bütün mana ve görünüşü ile uygar bir toplum haline ulaştırmaktır. İnkılâplarımızın temel prensibi budur."[15]

Cumhuriyetimizin ilk yıllarında birtakım kökten değişikliklerin yapılması sebebiyle, İnkılâpçılık prensibinin Türk milletinin geleceği için bir yol gösterici prensip olduğunu söyleyen Atatürk, "Bu koyduğumuz prensipler, bugünün icatlarına göre milletimizin medenîyet yolunda gelişmesi için faydalı bulduklarımızdır. Ancak, sosyal bünye daima gelişen ve tekâmüle yönelmesi zarurî olan bir durumdadır. İlim ve teknik ise, her an yeniliklere, icatlara açıktır.

[15] **Atatürkçülük I**, MEB Basımı, İstanbul 1998, s. 113-115.

İşte bu durum karşısında insanların istek ve ihtiyaçları, hem maddî, hem manevî sahada daima çoğalan bir şekilde gelişir."

"Tarihin seyri içinde hiçbir prensip dogmatik bünyesini muhafaza edemez. Onun için Türk milleti yaşadığı çağın medenîyet seviyesinin icaplarını yerine getirmek mecburiyetindedir."

"Bu İnkılâpçılık prensibine bağlı oldukça, Türk topluluğu uygarlık aleminde geri kalmama yolunu bulacaktır. Ancak, bunda da daima göz önünde tutulacak nokta, millî bütünlüğümüzü ve millî menfaatimizi en titiz bir itina ile muhafazadır" diyerek meseleyi hiçbir kimsenin yanlış tefsirine imkân bırakmadan açıklamıştır.[16]

II. ATATÜRKÇÜLÜK

Bugün, Cumhuriyetimizin kurucusu büyük Atatürk'ün akla, mantığa, ilme ve sağduyuya seslenen hiçbir aşırılığa yer vermeyen ilkelerine bağlanmaya ve onları uygulamaya Atatürkçülük diyoruz. Atatürkçülükte en önemli unsur, devlet yönetiminin millî irade, yâni milletin kendi kendini yönetme esasına dayalı tam istiklâldir. Egemenliğin kayıtsız şartsız millete ait olduğunu söyleyen ve Türk Anayasasma bu ibareyi koyan Atatürk, "Olaylar ve tarihî tecrübelerimizin milleti koyun sürüsü gibi gören idare tarzlarının uygulanamayacağını göstermiştir" diyerek, bundan sonra Türk milletinin yaşam tarzının çağdaş demokratik sistem içinde olacağını ifade etmiştir.

Atatürk'ün halkçılık ve Cumhuriyetçilik ilkeleri ise, Atatürkçülüğün vazgeçilmez, olmazsa olmaz, prensibini teşkil eder. Türk milletini geri kalmışlıktan yeniliklerin yapılmasını, her şeyin hukuka dayalı olmasını, din ve devlet işlerinin birbirinden ayrılmasını sağlayan bu ilkeler Atatürkçülüğün temelini teşkil eden fikir ve davranışları ortaya koymaktadır.

---

[16] A. İnan, **M. Kemal Atatürk'ten Yazdıklarım**, s. 122.

Devletçilik ve Millîyetçilik ilkeleri ise, Atatürkçülüğün millî hüviyetini, bağımsızlığını, devlet ve millet olarak bölünmezliğini ifade eder. Kısaca, Atatürk ilkelerinden oluşan Atatürkçülük, Türk milletinin geri kalmışlığı yenme ve her alanda çağdaşlaşma mücadelesini temsil etmektedir. Ayrıca, Türk milletinin ve devletinin bölünmez bütünlüğünün timsalini teşkil eder. Atatürkçülük, Türk milletinin çağdaşlaşma mücadelesidir, demek daha doğru olacaktır. Nitekim Atatürk, daha 1925 yılında yapılan inkılâpların ana ilkesini şöyle açıklamıştır: Yaptığımız ve yapmakta olduğumuz inkılâpların gayesi Türkiye Cumhuriyeti halkını tamamen çağdaş ve bütün anlam ve görünüşüyle uygar bir toplum haline getirmektir."[17] Zannederim Atatürk'ün bu sözleri, Atatürkçülüğün tanım ve tarifini en iyi yapan ifadedir.

III. TÜRK İNKILÂBINI TAMAMLAYICI İLKELER

A. Türk İnkılâbı Akılcı ve Bilimseldir

Atatürk İlkeleri ve İnkılâplarının temelinde akılcılık ve bilim yatar. Kurduğu Cumhuriyetin meselelerini halletmede, gerçekleri açığa çıkarmada, sorunlara doğru çözüm yolları bulmada Atatürk, daima aklın ve bilimin çizdiği yolda yürüyen bir liderdi. Millî Mücadele'nin zaferle sonuçlanmasından önce, 22 Ekim 1922'de Bursa'da öğretmenlere hitaben yaptığı konuşmada Atatürk şöyle demişti:

"Yurdumuzun en bakımlı, en şirin, en güzel yerlerini üç buçuk yıl kirli ayaklarıyla çiğneyen düşmanı dize getiren başarının sırrı nerededir, biliyor musunuz? Orduların yönetilmesinde, bilim ve fen ilkelerini rehber edinmemizdedir. Milletimizin siyasî ve içtimaî hayatı ile milletimizin düşünce eğitiminde de yol göstericimiz bilim

[17] **Atatürkçülük**, I. Kitap, s. 115.

ve fen olacaktır."[18] Hemen bu sözlerin ardından Atatürk, şunları ekliyordu:

"Bugün eriştiğimiz nokta gerçek kurtuluş noktası değildir... Kurtuluş, cemiyetteki hastalığı ortaya çıkarmakla ve iyileştirmekle elde edilir. Fikirler mânâsız ve mantıksız safsatalarla dolu olursa o fikirler hastadır. Aynı şekilde içtimaî hayat akıl ve mantıktan uzak, zararlı bir takım inanış ve geleneklerle dolu ise, cemiyet felce uğrar..."[19]

"Akıl ve mantığın halledemeyeceği mesele yoktur" diyen Atatürk, bizim akıl, mantık ve zekâ ile hareket etmek en belirgin özelliğimizdir. Bütün hayatımızı dolduran olaylar bu gerçeğin delilidir" sözü ile akıl ve mantıktan hiç ayrılmadığını ifade etmiştir.[20]

1925'de yaptığı bir başka konuşmada ise, Atatürk akıl ve mantığın, düşüncenin ilerlemede ne kadar büyük önem taşıdığını şu sözlerle açıklıyordu:

"Bilinç; daima ileriye ve yeniliğe götüren, geri dönüş kabul etmez bir özellik olduğuna göre, Türkiye'de Cumhuriyeti halkı, ileriye ve yeniliğe uzun adımlarla yürümekte devam edecektir; bilince bir hastalık bulaşmadıkça geri gitmek veya durmak hatıra bile gelemez."[21]

Akıl ve akılcılıktan sonra ilim ve ilim ile ilgili görüşlerini Atatürk, şu çarpıcı konuşmalarıyla ortaya koymuştur:

"Gözlerimizi kapayıp mücerret yaşadığımızı farz edemeyiz... Bilâkis müterakki, mütereddin bir millet olarak medenîyet sahasının üzerinde yaşayacağız. Bu hayat ancak ilim ve fen ile olur. İlim ve fen nerede ise oradan alacağız ve her ferdi milletin kafasına koyacağız. İlim ve fen için kayıt ve şart yoktur". 1924'de verdiği bir baş-

---

[18] **Atatürkçülük**, II. Kitap, s. 73.
[19] **Atatürkçülük**, I. Kitap, s. 109.
[20] **A.g.e.**, s. 108.
[21] **Aynı yer.**

ka beyanatta ise Atatürk şunları söylüyordu:

"Dünyada her şey için, medenîyet için, hayat için muvaffakiyet için en hakiki mürşit ilimdir, fendir. İlim ve fennin haricinde mürşit aramak gaflettir, cehâlettir, delâlettir."[22]

Hayatının sonlarına doğru, 1937'de yaptığı bir konuşmada Atatürk, ilim, akıl ve mantık ile Türk milletinin geleceğe yönelik idealini şöyle gerçekleştireceğini söylüyordu:

"Büyük davamız, en uygar ve en müreffeh millet olarak varlığımızı yükseltmektir. Bu, yalnız kurumlarında değil, düşüncelerinde temelli bir inkılâp yapmış olan büyük Türk milletinin dinamik idealidir. Bu ideali en kısa bir zamanda başarmak için, fikir ve hareketi, beraber yürütmek mecburiyetindeyiz. Bu teşebbüste başarı, ancak, süreli bir plânla ve en rasyonel tarzda çalışmakla mümkün olabilir. Bu sebeple, okuyup yazma bilmeyen tek vatandaş bırakmamak; memleketin büyük kalkınma savaşının ve yeni çatısının istediği teknik elemanları yetiştirmek; memleket davalarının ideolojisini anlayacak, anlatacak, nesilden nesile yaşatacak, fert ve kurumları yaratmak; işte bu önemli umdeleri en kısa zamanda temin etmek... Maarif Vekaletinin üzerine aldığı büyük ve ağır mecburiyetlerindendir. İşaret ettiğim umdeleri, Türk gençliğinin dimağında ve Türk milletinin şuurunda daima canlı bir halde tutmak, üniversitelerimize ve yüksek okullarımıza düşen başlıca vazifedir."[23]

Hayatının son aylarında kendisine yöneltilen, "Türk milletine ve gençliğine vasiyetin nedir" sorusuna ise, Atatürk şu cevabı vermiştir:

"Benim manevî mirasım ilim ve akıldır... Benim Türk milleti için yapmak istediklerim ve başarmaya çalıştıklarım ortadadır. Benden sonra beni benimsemek isteyenler, bu temel mihver (eksen) üzerinde, akıl ve ilmîn rehberliğini kabul ederlerse manevî mirasçı-

[22] **A.g.e.**, s. 107.
[23] **Atatürkçülük**, I. Kitap, s. 114.

larım olurlar."[24]

B. Türk İnkılâbının Temeli Hürriyet ve İstiklâle, Millî Birlik ve Beraberliğe, Ülke Bütünlüğüne Dayanır

Hür ve müstakil olmayan bir millet ve devlet istediği şekilde harcket edemez. "Hürriyet ve İstiklâl benim karakterimdir" diyen Atatürk, istiklâlimizi muhafaza ve devam ettirmede son derece dikkatli ve ciddi davranmıştır. Onun için, "Türk milleti esir yaşamaktansa mahvolsun" daha iyi idi. İstiklâl harbimiz, milletimizin yok edilmek ve elinden alınmak istenen hürriyetini muhafaza için yapılmıştır. Hür ve bağımsız Türkiye Cumhuriyeti her devletin saygı ve takdirini kazanmıştır. Müstakil ve hür yapısıdır ki, Türkiye Cumhuriyetinin rahatça gelişmesini ve gereken inkılâpları yapmasını sağlamıştır.

Atatürk'ün, Türk milletinin birlik ve beraberliğini çok titiz bir şekilde koruduğunu görüyoruz. Millî birliğimizi ve bütünlüğümüzü gerçekleştirmeden İstiklâl Harbi'ni başlatmayan Atatürk, bu arada, milletin temsilcilerinin sesi olan, millet namına kararlar veren Millet Meclisinin daima açık kalmasını istemiştir. Nitekim Atatürk, Meclis-i Mebûsanın kapatılmaması için son ana kadar mücadele etmiş, Meclisin İngilizler tarafından kapatılması üzerine 23 Nisan 1920'de Büyük Millet Meclisini açtırmıştır. Millet ve onun temsilcileri bir Meclis kanalıyla hem birlik ve beraberliğini muhafaza etmiş, hem de müstevliye karşı istiklâl ve hürriyetini savunmuştur. Bu arada ortaya çıkan bölücü ve yıkıcı akımlar ile ayaklanmaları bastırarak, milletimizin birlik ve beraberlik içinde kalkınmasını ve inkılâplarını sürdürmüştür. Nitekim Atatürk, yeri geldikçe hem Millî Mücadele'de kazanılan zaferin ve hem de inkılâpların millî birlik ve beraberlik içinde gerçekleştirildiğini belirtmiştir.[25]

---

[24] İ. Giritli, **Kemalist Devrim ve İdeolojisl**, İstanbul 1980, s. 13

[25] **Atatürkçülük**, I. Kitap , s. 62.

Atatürk'e göre, Türk milleti ile Türk vatanını birbirinden ayırmak mümkün değildir. Millet, aynı ideale bağlı insanlardan oluşan bir birlik ise, onların yaşadığı topraklar da Türk vatanıdır. Tıpkı millet gibi, Türk vatanı da bölünemez ve parçalanamaz. Bunun aksini düşünmek, Türk milletini ve vatanını inkâr etmektir ki, böyle aksi düşünen insanların Türk milletinin içinde bulunmaya ve Türk vatanında yaşamaya hakkı yoktur.

Türk vatanına ve milletine göz diken düşmanları Atatürk, şu konuşmalarıyla ikaz etmiştir:

"Bütün dünya bilmelidir ki, Türk milleti hakkını, haysiyetini, şerefini tanıtmaya kadirdir. Türk vatanının bir karış toprağı için bütün millet bir vücut olarak ayağa kalkar. Haysiyetinin bir zerresine, vatanın bir avuç toprağına vukuu bulacak tecavüzün bütün mevcudiyetine vurulmuş darbe olacağını... Türk milletinin fark etmediğini sanmak hatadır."[26]

Türk milleti içinde fesat çıkarmaya ve bozgunculuk yapmaya çalışanları da şu şekilde uyarmıştır:

"Türk milletinin toplumsal düzenini bozmaya yönelen didinmeler boşunadır. boğulmaya mahkûmdur. Türk milleti kendinin ve memleketin yüksek menfaatleri aleyhine çalışmak isteyen bozguncu, alçak, vatansız ve millîyetsiz beyinlerin saçmalamalarındaki gizli ve kirli emelleri anlamayacak ve onlara müsamaha edecek bir topluluk değildir. O şimdiye kadar olduğu gibi doğru yolu görür. Onu yolundan saptırmak isteyenler, ezilmeye, kahredilmeye mahkûmdur."[27]

---

[26] Atatürk'çülük, s. 13.
[27] Age., s. 13.

C. Türk İnkılâbı, Çağdaşlaşmayı En Büyük Hedef Olarak Kabul Eder

Daha önceki bölümlerde izah edildiği gibi, Türk milletinin istiklâl ve hürriyet aşkı, millet ve ülke bütünlüğünün ve birliğinin korunmasındaki hassasiyet ona ilim ve akıl yolu ile ilerleme imkânı vermiştir. Zaten, yapılan bütün inkılâpların hedefi Türkiye'yi ve Türk milletini çağdaş hayata kavuşturmak olduğu için, çağdaşlaşma hareketi Türk inkılâbının en büyük hedeflerinden biri olmuştur. Nitekim, Atatürk, bu hususta şunları söylemiştir:

"Yaptığımız ve yapmakta olduğumuz siyasî inkılâpların gayesi, Türkiye Cumhuriyeti halkını tamamen çağımıza uygun ve bütün mânâ ve biçimiyle uygar bir toplum haline ulaştırmaktır. İnkılâplarımızın temel prensibi budur."[28]

Türk milletinin çağdaşlaşmasının önüne geçmek isteyen inkılâp aleyhtarı kişilerin olabileceğine dikkat çeken Atatürk, bu hususta ise şunları söyledi:

"Mesut inkılâbımızın aleyhinde fikir ve his taşıyanları aydınlatmak ve irşat etmek münevverlere düşen millî vazifelerin en mühimi ve en birincisidir."

"Bizim milletimiz vatanı için, hürriyeti ve istiklâli için fedakâr bir halktır; bunu ispat etmiştir. Milletimiz yaptığı inkılâpların kıskanç müdafiidir de. Benliğinde bu faziletler yerleşmiş bir milleti yürümekte olduğu doğru yoldan hiçbir kimse, hiçbir kuvvet alıkoyamaz."[29]

Çağdaşlaşma Türk inkılâbının vazgeçilmez hedeflerinden biridir. Bu, diğer bir ifade ile, Türk milletini modernleştirmek ve yenileştirmek hareketidir. Çağdaşlaşmayı gerçekleştirmek için, ileri gitmiş ülkelerin sahip olduğu kurumları Türkiye'de de kurmak ve

---

[28] **Atatürkçülük**, s. 63.

[29] Aynı yer.

oluşturmak mecbûriyetindeyiz. Zira, "Türk toplumunun çağdaş medenî toplum modeli istikametinde yapısal bakımdan değişmesini sağlamak" gerekiyordu.[30] Batı Devletlerinin emperyalistçe saldırılarına karşı yiğitçe savaşmış olan Atatürk, en ileri kurumların da Batı ülkelerinde olduğunu biliyordu. Bunun için, İstiklâl Harbi'ni zaferle tamamladıktan sonra, ülkenin ihtiyaç duyduğu kurumları almak ve temin etmek için Batı ülkeleri ile ciddi ilişkilere girdi. Buna bir yerde mecburdu. Bilim ve ilerleme nerede ise oraya gitmek gerekiyordu. Nitekim, Atatürk, bir konuşmasında konuyu şöyle izah ediyordu: "Memleketimizi modernleştirmek istiyoruz. Bütün çalışmalarımız Türkiye'de modern, yani Batılı anlamda bir Hükümet vücuda getirmektir. Uygarlığa girmeyi isteyip de Batıya yönelmeyen millet hangisidir."[31]

Atatürk'ün yukarıdaki sözlerinden sonra şu örneği hatırlamakta fayda var. Batı ülkelerine bizden çok daha uzak mesafede yaşayan Japonlar, Türklerden önce Batı kurumlarını, çalışma prensiplerini ve yenilik hareketlerini olduğu gibi ülkelerine götürmüş ve bugünkü başarılı duruma öyle gelmişlerdir.

Burada, bir noktanın çok iyi anlaşılması gerekir. Atatürk, Batıya ve Batılı kurumları örnek alalım derken, hiçbir zaman onları taklit edelim dememiştir. Nitekim, Atatürk, 1926'da yaptığı bir konuşmada bu husûsa şöyle açıklık getirmiştir:

"Biz garp medenîyetini bir taklitçilik yapalım diye almıyoruz. Onda iyi olarak gördüklerimizi, kendi bünyemize uygun bulduğunuz için, dünya medenîyet seviyesi içinde benimsiyoruz."[32]

Atatürk, çağdaş uygarlığa ulaşabilmek için de, mutlaka uygarlık tarihini iyi bilmek gerektiği şu şekilde ifade etmiştir:

---

[30] Sulhi Dönmezer, "Atatürk İnkılâpları ve Sosyal Değişme Teorileri", **Atatürkçü Düşünce El Kitabı**, Ankara 1995, s. 94.

[31] **Atatürkçülük**, I. Kitap, s. 66; M.K.Su-A. Mumcu, **Türkiye Cumhuriyeti İnkılâp Tarihi ve Atatürkçülük**, İstanbul 1986, s. 275.

[32] **Atatürkçülük**, I. Kitap, s. 66.

"Çağdaş medenîyeti anlayabilmek, kavrayabilmek; dünya yüzündeki eski medenîyetleri, bütün insanlığın ilk uygarlıklarını doğru tanıyabilmekle mümkündür."[33]

Atatürk, Batılılar, bilimi, bilim kurumlarını nasıl ve hangi prensipler çerçevesinde işliyor ve hayatına uyguluyorsa bizde öyle yapalım istemiştir. Buna ilâveten, bir plân ve program etrafında disiplinli bir şekilde bıkmadan ve usanmadan çalışmamızı ve bu çalışmaların mutlu neticelerini almamızı istemiştir.

Ç. Türk İnkılâbının Temelleri Lâik Düşünceye ve Hukuka Dayanır

Bilindiği gibi lâiklik ilkesi, din işleri ile devlet işlerinin birbirlerinden ayrı tutulması ile başlar, herkese din ve vicdan hürriyeti tanımakla devam eder. Ayrıca, lâiklik, insanların birbirlerinin fikirlerine, inançlarına, hak ve hürriyetlerine saygı duymalarını gerektirir. Bu, ister istemez hukuk inkılâbının yapılması zarûretini sağlar. Zira, İnsan Hakları Evrensel Beyânnamesi'ni imzalayan Türkiye'nin, insanların temel hak ve özgürlükleri ile ilgili kanunları çıkarmaması ve çağdaş hukuk sistemini kabul etmemesi mümkün değildi. Böylece ülkede, Batılı anlamda yapılması gereken yeniliklerin ve bunlara ilâveten oluşturulması istenen kurumların ortaya çıkması mümkün olmuştur.

Lâik düşüncenin anlaşılmasından ve toplumca kabul edilmesinden sonra, insanların davranış ve tutumlarında, aile hayatlarında, kadın-erkek ilişkilerinde, siyasette, çağdaş medenî yaşam tarzına uymayı sağlayacak yapısal ve kültürel değişme önerileri, Türk toplumuna sunulmuştur. Millî Mücadele'nin muzaffer kumandanı Gazi Mustafa Kemal Atatürk'e olan sevgi ve güvenleri dolayısıyla, ayrıca yapılan yeniliklerin faydasını gören Türk insanı bütün bu inkılâpları kabul ederek, bugünkü çağdaş medenîyet seviyesine ulaşma ve hattâ

[33] Aynı yer.

onu geçme mücadelesine girmiştir. Daha önce Osmanlı döneminde Batılılaşma hareketleri, lâik düşüncenin olmaması dolayısıyla istenen neticeyi vermemişti. Cumhuriyetle birlikte lâik düşüncenin yerleşmesi, yapılması gereken yenilikleri gerçekleştirme, eski ve atıl durumdaki kurumları tasfiye ederek yerlerine çağdaş kurumlar kurulmasını sağlamıştır.[34]

[34] Ergun Özbudun, "Atatürk ve Lâiklik", **Atatürk Araştırma Dergisi**, VII/24 (Temmuz 1992), s. 430-433.

BİBLİYOGRAFYA*

I.Bibliyografya Eserleri

Acaroğlu, Türker, **Açıklamalı Atatürk Kaynakçası**, 2 C. Ankara 1981.

Arar, İsmail, **Atatürk Kurtuluş Savaşı Devrimler ve Cumhuriyet Türkiyesi ile İlgili Kitaplar**, İstanbul 1960.

Aslantürk, Zeki, **Milli Mücadele'de İstanbul Basını Bibliyografyası (30 Ekim 1918-31 Teşrinsani 1923).** İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Bitirme Tezi, 1974.

Atatürk Araştırma Merkezi, **Atatürk ve Türkiye Cumhuriyeti, Konusunda Yurtdışında Yayınlanmış Kitaplar Bibliyografyası**, Ankara 2000.

Atatürk Biblioğrafyalarının Biblioğrafyası, Ankara (1981). Milli Kütüphane Müdürlüğü.

Atatürk'ün Ekonomik ve Sosyo-Ekonomik Görüşleri İle İlgili Makale ve Kitaplar Biblioğrafyası, Maliye Bakanlığı Yayını, Ankara 1981.

Atatürk Kitaplığı Kataloğu, Yapı Kredi Bankası 50. Yıl Yayını, İstanbul 1973.

Atatürk'ün Özel Kütüphanesinin Kataloğu (Anıtkabir ve Çankaya Bölümleri) Milli Kütüphane Müdürlüğü, Ankara 1973.

Bodurgil, Abraham, **Atatürk and Turkey, A Biblioğraphy 1919-1938**, Washington 1974.

Bodurgil, Abraham, **A Centennial Bibliography (1881-1981)**, Washington, 1984.

Duruöz, Işın - Doğan, Orhan, **Milli Egemenlik Bibliyoğrafyası**, Ankara 1983.

Genelkurmay Başkanlığı, **Anıtkabir Atatürk ve Türk Devrimi Kütüphanesi Kataloğu**, Ankara 1993.

Genelkurmay Başkanlığı, **Askerî Tarih Yayınları Bibliyografyası**, Ankara 1989.

Falay, Nihat, **Türkiye Ekonomi Bibliografyası (1929-1976),** İstanbul. 1977.

---

* Uzman Hüseyin TOSUN tarafından hazırlanmıştır.

Gökman, Muzaffer, **Atatürk ve Devrimleri Bibliografyası,** III. C., 1968-1983.

İlter, Erdal, **Türk-Ermeni İlişkileri Bibliyografyası,** Ankara 1997.

İstanbul Kütüphaneleri Atatürk Kitapları Toplu Kataloğu, Istanbul 1984

Kalus, Mariella. "Bibliographie des publications en langue française sur Atatürk et son époque" (1919-1938), Extrait de "La Turquie et la France", Paris 1982.

Karayalçın, Yaşar - Mumcu, Ahmet, **Türk Hukuk Bibliografyası 1927 - 1928,** *Ankara* 1972.

Koray, Enver, **Türkiye Tarih Yayınları Bibliografyası,** IV. C., 1960-1984.

Melzig, Herbert, **Yeni Türkiye'nin Siyasi Bibliyografyası,** İstanbul 1944.

Mercangil, Muharrem, **Atatürk ve Devrim Kitapları Kataloğu,** Ankara 1953.

Odabaşıoğlu, Adnan, **Atatürk'ün Ölümünden Sonra Dünya Matbuatının Yazdıkları,** İzmir 1938.

Özerdim, Sami, **10 Kasım - 31 Aralık 1938 Günlerinde Türk Basınında Atatürk için Yazılmış Yazılar Bibliografyası,** Ankara 1958.

Soysal, Özer, "Atatürk Araştırmalarının Bibliografik Dayanakları", **Erdem,** Sayı: 12, s. 1108-1132.

Şenalp, Leman, **Atatürk Kaynakçası, Doğumunun 100. Yılında Yayınlanan Kitaplar, Broşürler, Dergi Makaleleri, Bildiriler, Şiirler,** II C. Ankara 1984.

Tamkoç, Metin, **A Bibliographie on the Foreign Relation of the Republic of Turkey 1919-1967, And Brief Biogrophies of Turkish Statesmen,** Ankara 1968.

Taner, Hasan, **Halkevleri Bibliografyası,** *Ankara* 1968.

Tezcan, Mahmut, **Türk Sosyoloji Bibliografyası, (1928-1968),** Ankara 1969.

Türkiye Büyük Millet Meclisi Kültür ve Sanat Yayın Kurulu, **Millî Egemenlik ve İnsan Hakları Bibliyografyası (1840-1990),** III. C., Ankara 1992.

Varlık. M. Bülent, **Türkiye Basın - Yayın Tarihi Kaynakçası,** Ankara 1981.

Yücel, Yaşar, "Birinci Dünya Harbi Bibliografyası" **Askeri Tarih Bülteni,** Sayı: 20, 1986, s. 157-173.

II. Belgeler – Anılar

Ahmet İzzet Paşa, **Feryadım,** 1. C., İstanbul 1992.

Adıvar, Halide Edip, **Türkün Ateşle İmtihanı,** İstanbul 1962

Afetinan, A., **Atatürk Hakkmda Hatıralar ve Belgeler,** Ankara 1968.

Afetinan, **Atatürk'ten Yazdıklarım,** Ankara 1969.

Afetinan, **Mustafa Kemal Atatürk Karlsbad Hatıraları,** Ankara 1983.

Afetinan, **Medeni Bilgiler ve M. Kemal Atatürk'ün El Yazıları,** Ankara 1969,

Afetinan, "Gerilla Hakkında İki Hatıra", **Belleten,** Sayı: 1, 1937.

Ağaoğlu, Ahmet, **Serbest Fırka Hatıraları,** İstanbul 1969.

Aker, Mehmet Şefik, **İstiklâl Harbinde 57. Tümen ve Aydın Millî Cidali,** Ankara 1937.

Aker, Mehmet Şefik, **Çanakkale Arıburnu Savaşları ve 27. Alay,** İstanbul 1935.

Akgün, Seçil, **General Harbord'un Anadolu Gezisi ve Raporu,** İstanbul 1981.

Aktepe, Münir, "Atatürk'ün Sofya Ataşeliğine Kadar İttihat ve Terakki Cemiyeti ile Olan Münasebetleri ve Bu Hususla Alakalı Bir Belge" **Belleten,** Sayı: 150, Nisan 1974.

Altay, Fahrettin, **On Yıl Savaş (1912-1922) ve Sonrası, Görüp Geçirdiklerim,** İstanbul 1970.

Andrea, Prens, **Felâkete Doğru,** Çev. (APAK), Hüseyin Rahmi, İstanbul 1932.

Apak, Rahmi, **İstiklâl Savaşında Garp Cephesi Nasıl Kuruldu,** Ankara 1990.

Apak, Rahmi, **Yetmişlik Bir Subayın Hatıraları,** Ankara 1988.

Aralov, S.I., **Bir Sovyet Diplomatının Türkiye Hatıraları,** Çev. Ediz, Hasan A., İstanbul 1967.

Arar, Asım, **Son Günlerinde Atatürk, Dr. Asım Arar'ın Hatıraları,** İstanbul 1958.

Arıburnu, Kemal, **Atatürk'ten Anılar,** Ankara 1976.

Arıkoğlu, Damar, **Hatıralarım,** İstanbul 1961.

Armaoğlu, Fahir, **Belgelerle Türk - Amerikan Münasebetleri, (Açıklamalı),** Ankara 1991.

Arsan, Nimet, **Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri**, Ankara 1959.

Askeri Tarih Belgeleri Dergisi, Genelkurmay Başkanlığı ATASE Yayını, Sayı: 79, 88, Belge:1685,1989.

Atadan, Makbule, **Ağabeyim Atatürk**, Haz. Belli, Şemsi Ankara 1959.

Atatürk, Gazi Mustafa Kemal, **Nutuk (1919-1927),** Ankara 1989.

Atatürk, Gazi Mustafa Kemal, **Nutuk Vesikalar**, Ankara 1989.

Atatürk, Gazi Mustafa Kemal, **Nutuk 1919-1920**, C.I, MEB Yayını, İstanbul 1982.

Atatürk, Gazi Mustafa Kemal, **Anafartalar Muharebatına Ait Tarihçe.** Yay. İğdemir, Uluğ, Ankara 1962.

Atatürk, Gazi Mustafa Kemal, **Arıburnu Muharebeleri Raporu,** Yayına Hazırlayan: İğdemir, Uluğ, Ankara 1968.

Atatürk, Gazi Mustafa Kemal, **Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri**, I-III C.,Ankara 1989.

Atatürk, Gazi Mustafa Kemal, **Atatürk'ün Tamim, Telgraf ve Beyannameleri IV.**, Derleyen: Arsan, Nimet, Ankara 1964.

Atatürk, Gazi Mustafa Kemal, **Atatürk Özel Arşivinden Seçmeler,** Ankara 1981.

Atatürk, Gazi Mustafa Kemal, **Atatürk'ün Bütün Eserleri**, III C., İstanbul 2000.

Atatürk, Gazi Mustafa Kemal, **Cumalı Ordugahı**, Genelkurmay Başkanlığı ATASE Yay., Ankara 1995.

Atatürk, Gazi Mustafa Kemal, **Zabit ve Kumandan İle Hasbıhal**, Minber Mat., İstanbul 1918.

Atatürk, Mustafa Kemal, **Tabiye Meselesinin Halli ve Emirlerin Suret-i Tahririne Dair Nesayih,** Genelkurmay Başkanlığı ATASE Yay., Ankara 1995.

Atatürk, Mustafa Kemal, **Bölüğün Muharebe Eğitimi**, GNKUR, Ankara 1995.

Mustafa Kemal, **Tabiye Tatbikat Seyahati**, Selanik 1911.

Atatürk'ün Bütün Eserleri (1903-1915), C.I, Kaynak Yay., İstanbul 1998.

Atatürk'ün Milli Dış Politikası I 1919-1923 (Milli Mücadele Dönemine Ait 100 Belge), Ankara 1981.

Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri I-III, (1906-1938), Dil Tarih Coğrafya Fakültesi Basımevi, Ankara 1981.

Atay, Falih Rıfkı, **Çankaya**, *İstanbul* 1967.

Atay, Falih Rıfkı, **Atatürk'ün Hatıraları (1914-1918)**, Ankara 1965

Balcıoğlu, Mustafa, "Birinci Dünya Savaşına Girişimizle İlgili Tartışmalar ve Yeni Belgeler" **Tarih ve Toplum**, Haziran 1993.

Başar, Ahmet Hamdi, **Atatürk'le Üç Ay ve 1930'dan Sonra Türkiye**, İstanbul 1945.

Başbakanlık, **Düstur**, 3. Tertip, 1920-1960, Ankara

Başbakanlık, **Ayın Tarihi**, Ocak 1934 - Aralık 1957.

Başbakanlık, **Atatürk İle İlgili Arşiv Belgeleri**, Ankara 1982.

Başbakanlık, **Osmanlı Arşivi Dahiliye Nezareti Şifre Kalemi**. (DH ŞFR, 99/222).

Başbakanlık, **Osmanlı Arşivi, Dahiliye Nezareti, Dosya Usulü İrade Tasnifi (DUİT)** 1-4, 28/21.

Bayar, Celâl, **Atatürk'den Hatıralar**, İstanbul 1955.

Bayar, Celâl, **Ben de Yazdım**, 8 C., İstanbul 1967-1972.

Bayar, Celâl, **Celâl Bayar Diyor ki (1920-1950),** İstanbul 1951. Derleyen: Sevgen, Nazmi.

Bayar, Celâl, **Başvekil Celâl Bayar'ın Beyanat ve Nutukları**. İstanbul 1938, Yay. Sevengil, Kadri Kemal.

Bayar, Celâl , **Söylev ve Demeçleri**. (Haz. Şahingiray. Ö). Ankara 1955.

Baykal, Bekir Sıtkı, **Erzurum Kongresi ile İlgili Belgeler**, Ankara 1969.

Baykal, Bekir Sıtkı, **Heyet-i Temsiliye Kararları**, Ankara 1974.

Baykal, Bekir Sıtkı, **Heyet-i Temsiliye Tutanakları**, Ankara 1989.

Baysal, Mevlüt, **Çankaya'da Gazi'nin Hizmetinde**, İstanbul 1954.

Baytok, Taner, **İngiliz Kaynaklarından Türk Kurtuluş Savaşı**, Ankara 1970.

Bayur, Yusuf Hikmet, "Mustafa Kemal'in Falkenhayn'la Çatışmasıyla İlgili Henüz Yayınlanmamış Bir Raporu", Ekim 1956.

Belli, Şemsi, **Makbule Atadan Anlatıyor "Ağabeyim Mustafa Kemal"** Ankara 1959.

Berker, Ercüment, "Atatürk'ün Belgelere Dayalı Müzik Görüşü" **Atatürk Haftası Armağanı,** Genelkurmay Başkanlığı ATASE Yay., Ankara 1959.

Bıyıklıoğlu, Tevfik, **Trakya'da Millî Mücadele** II C., Ankara 1955.
Biren, Mehmet Tevfik, **II Abdulhamit ve Meşrutiyet ve Mütareke Devri Hatıraları**, II C., İstanbul 19933. Yay.: Hürmen, F. Rezan.
Borak, Sadi, **Atatürk'ün Özel Mektupları**, Kaynak Yayınları, 1988.
Bozok, Salih - Bozok, Cemil, **Hep Atatürk'ün Yanında** İstanbul 1985.
Cebesoy, Ali Fuat, **Sınıf Arkadaşım Atatürk**, İstanbul 1967.
Cebesoy, Ali Fuat, **Milli Mücadele Hatıraları,** İstanbul 1953.
Cebesoy, Ali Fuat, **Moskova Hatıraları**, İstanbul 1955.
Cebesoy, Ali Fuat, **Siyasi Hatıralar**, II. Kısım, 1957-1960.
Cebesoy, Ali Fuat, **Misak-ı Milli**, İstanbul 1989.
Cemal Paşa , **Hatıralar**, Yay.: Behçet Cemal, İstanbul 1977.
Cumhurbaşkanlığı Arşivi, Dolap 18, Fihrist 165.
Cumhurbaşkanlığı Arşivi, A.III-7. D.18, F.165, 192.
Çalışlar, İzzettin, **İkibiçuk Yıl**, İstanbul 1983.
Çalışlar, İzzettin, **On Yıllık Savaşın Günlüğü, Balkan, Birinci Dünya ve İstiklâl Savaşları, Orgeneral İzzettin Çalışların Günlüğü**, Yay. Haz.: Görgülü, İsmet - Çalışlar, İzzettin. İstanbul 1999.
Çalışlar, İzzettin, **İstiklâl Savaşı Hatıratı**, V Kısım, İstanbul 1952.
Çaycı, Abdurrahman, "Atatürk'e Dair En Eski İki Yabancı Arşiv Belgesi Hakkında" **Türk Kültürü Dergisi**, Sayı: 103, Mayıs, 1971.
Çaycı, Abdurrahman, "Mustafa Kemal'in Bilinen En Eski Nutku Hakkında Bir Belge", **IX. Türk Tarih Kongresi,** Ankara 21-25 Eylül 1981, Ankara 1989.
Çetinkaya, Ali, **Ali Çetinkaya'nın Millî Mücadele Dönemi Hatıraları**, Ankara 1993.
Dışişleri Bakanlığı, **Türkiye Dış Politikasında 50. Yıl, Cumhuriyetin ilk on yılı ve Balkan Paktı, (1923-1934)**, Ankara 1974.
Dışişleri Bakanlığı, **Türk Dış Politikasında 50 Yıl Montreux ve Savaş Öncesi Yılları (1935-1939)**. Ankara 1974.
Dursunoğlu, Cevat, **Millî Mücadele'de Erzurum,** Ankara 1946.
Duru, Orhan, **Amerika Gizli Belgeleriyle Türkiye'nin Kurtuluş Yılları**, İstanbul 1978.
Erkin, Behiç, "Atatürk'ün Selanik'teki Askerlik Hayatına Ait Hatıralar", **Belleten,** C. XX, Ankara 1956.
Ertürk, Hüsamettin, **İki Devrin Perde Arkası**, İstanbul 1957, Yay. Haz., Tansu, Samih Nafiz.

Ertürk, Hüsamettin, **Milli Mücadele'de Teşkilat-ı Mahsusa**, (Haz. Apay, Tevfik, 1975.
Eşref, Ruşen, "Anafartalar Kumandanı Mustafa Kemal İle Mülakat", **Yeni Mecmua Çanakale Nüsha-i Mümtazesi,** C.III, 1918.
Ethem, Çerkez, **Çerkez Ethem'in Hatıraları,** İstanbul 1962.
(Furgaç) Ahmet İzzet, **Feryadım,** II C., İstanbul 1992.
Gelibolu Sefirinin Resmi Tarihi, B.T.T.D. 3 Ekim 1987.
Genelkurmay ATASE Başkanlığı, **Harp Tarihi Vesikaları Dergisi 1951-1969 sonra Aske ri Tarih Belgeleri Dergisi.**
Görgülü, İsmet, Yay. haz.: **Atatürk'ün Anıları**, Ankara 19982.
Günday, Faik, "İzmir Suikastının İç yüzü", **Dünya Gazetesi,** 4 Eylül 1956- 6 Mart 1957.
Gündüz, Asım, **Hatıralarım**, İstanbul 1973 (Der. Ilgar, İhsan).
Güner, Zekâi - Kabataş, Orhan, **Millî Mücadele Dönemi Beyannameleri ve Basını**, Ankara 1999.
Güralp, Şeref, **İstiklâl Savaşı'nın İç Yüzü**, İstanbul 1958.
Gürer, Cevat Abbas **Ebedi Şef Kurtarıcı Atatürk'ün Zengin Tarihimizden Birkaç Yaprak**, İstanbul 1939.
Hamilton, Ian, **Gelibolu Günlüğü**, İstanbul 1972, Çev. Öndeş, Osman.
Harp Tarihi Vesikaları Dergisi, Sayı: 1, Vesika 15,17.
Harp Tarihi Vesikaları Dergisi, 11/4, Ankara 1953.
Harp Tarihi Vesikaları Dergisi, Belge No: 383.
Helmrich, Paul C., **From Paris to Sèvres. The Partition of the Ottoman Empire and the Peace Conference 1919-1920**, Colombus, 1974 Türkçe tercümesi: Sevr Entrikaları, Çev.: Erol, Şerif, İstanbul 1996.
Hirsch, Ernst E. , **Anılarım**, Ankara 1997, Çev. Fatma Suphi.
Hurevitz, Jacop C., **Documents of East diplomatic history,** Columbia University, 1951.
İğdemir, Uluğ, **Sivas Kongresi Tutanakları**, Ankara 1986
İğdemir, Uluğ, **Heyet-i Temsiliye Tutanakları**, Ankara 1975.
İğdemir, Uluğ, "Atatürk'ün Anafartalar Gurubu Komutanlığından İstifasına Dair Bazı Belgeler", **Belleten**, C.33.
İnan, Abdülkadir, "Atatürk Devrine Ait Bir Hatıra", **Türk Kültürü Dergisi**, Sayı: 85, Ankara 1969.
İnan, Arı, **Gazi Mustafa Kemal Atatürk'ün 1923 Eskişehir - İzmit Konuşmaları**, Ankara 1992.

İnönü, İsmet, **Hatıralar 1-2,** Ankara 1985-1987.
İnönü, İsmet, **İnönü Atatürk'ü Anlatıyor**, Haz. İpekçi, Abdi İstanbul 1968.
İnönü, İsmet, **İnönü'nün Söylev Ve Demeçleri**, C.I. (1919-1938), Ankara 1976.
İnönü, İsmet, **İnönü'nün Söylev Ve Demeçleri** (1919-1946), İstanbul 1946.
İnönü, İsmet, **İsmet Paşa'nın Siyasi Ve İctimaî Nutukları, 1920-1933**, *Ankara* 1933.
İnönü, İsmet, **Cumhuriyetin İlk Yılları**, Cumhuriyet Gazetesi Yayını, İstanbul 1998.
Jeaschke, Gotthard, **Kurtuluş Savaşı İle İlgili İngiliz Belgeleri**, Ankara 1991.
Hüseyin Kâzım Kadri, **Meşrutiyet'ten Cumhuriyet'e Hatıralarım**, İstanbul 1991.
Kansu, Mazhar Müfit, **Erzurum'dan Ölümüne Kadar Atatürk"le Beraber**, II C., Ankara 1966-1968.
Karabekir, Kâzım, **İstiklâl Harbimiz**, İstanbul. 1960.
Karabekir, Kâzım, **İstiklâl Harbimizin Esasları**, İstanbul 1951.
Karabekir, Kâzım, **İstiklâl Harbimizde Enver Paşa Ve İttihat Ve Terakki Erkânı**, İstanbul. 1967.
Kara Kuvvetleri Komutanlığı Arşivi, Mustafa Kemal Atatürk Dosyası.
Kara Kuvvetleri Komutanlığı Arşivi, Enver Paşa Dosyası.
Karaosmanoğlu, Yakup Kadri, **Politikada 45 Yıl**, Ankara 1968.
Karay, Refik Halit, **Minelbab İlelmihrap**, *İstanbul* 1992.
Kemal, Mustafa, **Arıburnu Muharebeleri Raporu**, Yay. Uluğ İğdemir, TTK Yay., Ankara 1990.
Kemal, Mustafa, **Anafartalar Muharebatına Ait Tarihçe**, Ankara 1990.
Kılıç, Ali, **Atatürk'ün Son Günleri**, İstanbul 1955.
Kılıç, Ali, **Atatürk'ün Hususiyetleri**, İstanbul 1955.
Kılıç, Ali, **İstiklâl Mahkemesi Hatıraları**, İstanbul 1955.
Kırzıoğlu, Fahrettin, **Bütünüyle Erzurum Kongresi**, Ankara 1993.
Kırzıoğlu, Fahrettin, "Atatürk'ün Bilinmeyen Mektubu", **Belgelerle Türk Tarihi Dergisi**, Sayı:15/16.

Kili, Suna - Gözübüyük, Abdurrahman Şeref, **Türk Anayasa Metinleri**, Ankara 1985.

Kurt, Yılmaz, Yay. Haz.: **Pontus Meselesi**, Ankara 1990.

Kürşat, Cengiz, "Atatürk'ün Son Kırk Günü", **Belgelerle Türk Tarihi Dergisi**, İstanbul 1967.

Kürşat, Cengiz, "Türkiye Büyük Millet Meclisinde Cumhuriyetin Kabulü" **Belgelerle Türk Tarihi Dergisi,** Sayı: 8, İstanbul 1985.

Kültür Bakanlığı, **Atatürk'ün Millî Dış Politikası,** II C., Ankara 1981.

Mahmut Şevket Paşanın Günlüğü, Arba Yayınları, İstanbul 1988.

Majer, George, "Miralay Mustafa Kemal Beyin Anafartalar Gurubu Kumandanlığından Affını İsteyen 27 Eylül 1915 Tarihli Dilekçesi" **Mustafa Kemal Atatürk 1881-1981**, Atatürk Araştırma Merkezi Yayını, Ankara 1997.

Mazıcı, Nurşen, **Belgelerle Atatürk Döneminde Muhalefet (1919-1926),** İstanbul 1984.

Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi, 1.C., Devre 2, İçtima 1, TBMM Basımı, Ankara 1991.

Melek, Abdurrahman, **Hatay Nasıl Kurtuldu?** Ankara 1986.

Meray, Seha, **Lozan Barış Konferansı Tutanakları - Belgeler** III. C.,Ankara 1969-1972.

Meray, Seha - Olcay, Osman, **Osmanlı İmparatorluğunun Çöküş Belgeleri, Mondros Bırakışması, Sèvres Antlaşması,** Ankara 1977.

Olcay, Osman, **Sèvres Andlaşmasına Doğru**, Ankara 1981.

Orbay, Rauf, **Cehennem Değirmeni, (Siyasi Hatıralarım),** İstanbul 1993.

Okday, İsmail Hakkı, **Yanya'dan Ankara'ya,** İstanbul 1975.

Okyar, Ali Fethi, **Serbest Cumhuriyet Fırkası Nasıl Doğdu, Nasıl Feshedildi,** İstanbul 1987

Okyar, Ali Fethi, **Üç Devirde Bir Adam**, İstanbul 1980.

Okyar, Osman - Seyitdanlıoğlu, Mehmet (Yay. Haz.), **Fethi Okyarın Anıları**, Ankara 1993.

Özalp, Kâzım, **Millî Mücadele**, 1919-1922. II. C., Türk Tarih Kurumu Yayını, Ankara 1971.

Öztürk, Kazım, **Atatürk'ün Türkiye Büyük Millet Meclisi Açık ve Gizli Oturumlarındaki Konuşmaları,** Ankara 1986.

Öztürk, Kâzım (Derleyen), **Atatürk'ün TBMM Açık Ve Gizli Oturumlarındaki Konuşmaları**, Ankara 1981.

Rawlinson, A., **Adventures İn The Near East**, 1918, 1922 London, 1924.

Reşit Paşa, **Reşit Paşa'nın Hatıraları**, Yay. Yularkıran, Cevdet R., İstanbul 1939.

Sabis, Ali İhsan, **Harp Hatıralarım I**, İstanbul 1990.

Sanders, Liman Von, **Cinq Ans De Turquie**, *Paris* 1923

Sertoğlu, Mithat, "Balkan Savaşı Sonlarında Edirne'nin Kurtarılması Hususunda Hemen Teşebbüse Geçilmesi İçin Atatürk'ün Harbiye Nezaretini Uyarmasına Deir Bilinmeyen Bir Belge", **Belleten**, C.XXII, Ekim 1988.

Sherrill, M. Charles, **Atatürk Nezdinde Bir Yıl Elçilik**, İstanbul 1935.

Sherrill, Charles, **Bir Elçiden Gazi Mustafa Kemal**, İstanbul ty.

Simavi Lütfi, **Osmanlı Sarayının Son Günleri,** İstanbul ty.

Soyak, Hasan Rıza, **Atatürk'ten Hatıralar**, II. C., İstanbul 1973.

Soysal, İsmail, **Türkiye'nin Siyasi Andlaşmaları**, C.I, (1920-1945). Ankara 1983.

Sökmen, Tayfur, **Hatay'ın Kurtuluşu İçin Harcanan Çabalar,** Ankara 1978.

Söylemezoğlu, Galip Kemali, **Başımıza Gelenler, Yakın Bir Mazinin Hatıraları, Mondros'tan Mudanya'ya 1918-1922**, İstanbul 1939.

Şahingiray, Özel, **Atatürk'ün Nöbet Defteri, 1931-1938**. Ankara 1955.

Şimşir, Bilâl N., **İngiliz Belgelerinde Atatürk**, IV Cilt. Ankara 1973-1984.

Şimşir, Bilâl N., **Lozan Telgrafları**, II. Cilt, Ankara 1990-1994.

Tengirşenk, Yusuf Kemal, **Vatan Hizmetinde**, İstanbul 1967.

Tekçe, İsmail Hakkı, "Atatürk'ün 1920'den Ölümüne Kadar Yanından Ayırmadığı Özel Muhafızı General İsmail Hakkı Tekçe'nin Anıları", **Günaydın**, 10 Kasım - 17 Aralık 1977.

Tevfik, Rıza, **Biraz da Ben Konuşayım**, İstanbul 1993.

Tezer, Şükrü, **Atatürk'ün Hatıra Defteri**, Ankara 1972.

Trikupis, Nicolaos, **General Trikupis'in Hatıraları**, İstanbul 1967, Çev. Angın, Ahmet.

Tunaya, Tarık Zafer, **Türkiye'de Siyasi Partiler**, III. Cilt. İstanbul 1986.

Turan, Şerafettin, **Balıkesir Ve Alaşehir Kongreleri, Hacim Muhittin Çarıklı'nın Hatıraları (1919-1920)**, Ankara 1967.

Türkgeldi, Âli, **Mondros Ve Mudanya Mütarekeleri Tarihi**, Ankara 1948.

Türkgeldi, Ali Fuat, **Görüp İşittiklerim**, Ankara 1984

Türkiye Büyük Millet Meclisi Gizli Celse Zabıtları, 4 C., Ankara 1985.

Türkiye Cumhuriyeti Osmanlı Arşivleri Daire Başkanlığı, **Atatürk İle İlgili Arşiv Belgeleri**, Ankara 1982.

Ulubelen, Erol, **İngiliz Belgelerinde Türkiye**, İstanbul 1967.

Unat, Faik Reşit, "Mustafa Kemal Paşa'ya 9. Ordu Müfettişi Sıfatıyla Verilen Vazife Ve Salahiyetlere Dair Bazı Vesikalar", **Tarih Vesikaları Dergisi**, C. 2. Sayı: 12.

Unat, Faik Reşit, "Mustafa Kemal Paşa'nın Başkumandanlığa Tayini Ve Kendilerine Müşirlik Rütbesiyle Gazilik Ünvanı Verilmesi Hakkında Bazı Vesikalar" **Tarih Vesikaları Dergisi**, Sayı: 8.

Unat, Faik Reşit, "Anadolu Ve Rumeli Müdafaa-İ Hukuk Grubunun Kuruluşuna Ve Çalışmalarına Ait Bazı Vesikalar, I-II" **Tarih Vesikaları Dergisi**, Sayı: 1.

Unat, Faik Reşit, "Atatürk'ün II:Meşrutiyet İnkılabının Hazırlanmasındaki Rolüne Ait Bir Belge" **Belleten**, Sayı: 102, 1962.

Uran, Hilmi, **Hatıralarım**, Ankara 1959.

Us, Asım, **Gördüklerim, Duyduklarım, Duygularım**, İstanbul 1964.

Ünal, Muhittin, **Miralay Bekir Sami Günsav'ın Kurtuluş Savaşı Anıları**. İstanbul 1994.

Ünaydın, Ruşen Eşref, **Atatürk'ün Hastahğı, (Prof. Dr. Nihat Reşat Belger'le Mülakat)**, Ankara 1959.

Vehbi, Ali, **Siyasi Hatıralarım**, İstanbul 1987.

Yalman, Ahmet Emin, **Gördüklerim, Geçirdiklerim**, 4 C., İstanbul 1970.

Yeresimos, Stefanos, **Türk-Sovyet İlişkileri Ekim Devriminden Milli Mücadeleye**, İstanbul 1979.

III. İncelemeler

Adıvar, Halide Edip, **Türkiye'de Şark, Garp Ve Amerikan Tesirleri**, İstanbul 1955.

Afetinan, A., **Atatürk Ve Kadın Haklarının Kazanılması**, İstanbul 1964.

Afetinan, A., "Çağdaşlaşmada Kadın Hakları", Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi, Sayı: 2, Ankara 1985.

Afetinan, A., "Kumandanlar Madurlarından Yüksek ve Alim Olmalıdırlar", **Belleten**, C.XIV, 1950.

Afetinan, A., **Türkiye Cumhuriyeti Ve Türk Devrimi**, Ankara 1973.

Afetinan, A.,"Mustafa Kemal Atatürk'ün Nutkunu Söylediği Ellinci Yılı", **Türk Dili**, Sayı: 314.

Afetinan, A., **Devletçilik İlkesi ve Türkiye Cumhuriyetinin Birinci Sanayi Planı 1933**, Ankara 1972.

Afetinan, A., **Türk Kadın Haklarının Tanınmasının Kültür Devrimindeki Önemi (Atatürk Önderliğinde Kültür Devrimi),** Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü Yay., Ankara 1978.

Ağaoğlu, Samet, **Kuvay-i Milliye Ruhu, Birinci Büyük Millet Meclisi**, İstanbul 1973.

Ahmad, Feroz, **İtihat ve Terakki**, İstanbul 1971.

Albayrak, Mustafa, **Milli Mücadele Döneminde Batı Anadolu Kongreleri (17 Mart 1919 - 2 Ağustos 1920)** Ankara 1998.

Albayrak, Mustafa, **Atatürk Ve Türkiye Cumhuriyeti'nin Tarihsel Gelişimi**, Ankara 1999.

Akarsu, Bedia, **Atatürk Devrimi Ve Yorumları,** Ankara 1969.

Akbıyık, Yaşar, **Milli Mücadele'de Güney Cephesi, Maraş**, Ankara 1999.

Akçura, Yusuf, **Üç Tarz-ı Siyaset**, Ankara 1991.

Akgün, Seçil, **General Harbord'un Anadolu Gezisi Ve Raporu**, İstanbul 1981.

Akgün, Seçil, **Halifeliğin Kaldırılması Ve Sonuçları (1924-1928),** Ankara 1983.

Akşin, Aptülahad, **Atatürk'ün Dış Politika İlkeleri Ve Diplomasisi**, Ankara 1991.

Akşin, Sina, **İstanbul Hükümetleri Ve Milli Mücadele**, 2 Kitap İstanbul 1976-1992.

Akyüz, Yahya, **Türk Eğitim Tarihi**, İstanbul 1993.
Akyüz, Yahya, **Türk Kurtuluş Savaşı Ve Fransız Kamuoyu, (1919-1922),** Ankara 1975.
Albayrak, Mustafa, "Yeni Türk Harflerinin Kabulü" **Atatürk Yolu Dergisi**, Sayı: 4, Ankara 1989.
Alşan, Reşat, "Cumhuriyetin Kuruluşu ve İlk Onbeş Yılında PTT İşletmesi", **Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi,** Sayı: 17, Ankara 1991.
Aralov, S. İ., **Bir Sovyet Diplomatının Türkiye Hatıraları**, Cumhuriyet Yayını, Ankara 1997.
Arar, İsmail, "Büyük Nutuk'un Kapsamı, Niteliği, Amacı," **Atatürk'ün Büyük Söylevinin 50.Yılı Semineri,** Ankara 1980.
Arıkan, Zeki, "Cumhuriyetin İlanı ve İzmir Basını", **Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi**, Sayı: 3, Ankara 1985.
Arıkan, Zeki, **Mütareke Ve İşgal Dönemi İzmir Basını, (30 Ekim 1918-8 Eylül 1922)**, Ankara 1989.
Arıkan, Zeki, "Yeni Günün Müsabakasında Mustafa Kemal Paşa" **Atatürk Yolu**, C. 3, Ankara 1993.
Arıkan, Zeki, "Türk Yazı Devrimi ve İzmir Basınına Yansıması", **Boğaziçi Üniversitesi Konferansları,** İstanbul 1981.
Armaoğlu, Fahir, **20. Yüzyıl Siyasi Tarihi, (1914-1980),** *Ankara* 1992.
Aşkun, Vehbi Cem, **Sivas Kongresi**, İstanbul 1963.
Atatürk, Genelkurmay Başkanlığı ATASE Yayını, Ankara 1983.
Atatürkçülük, Birinci Kitap, Atatürk'ün Görüş ve Direktifleri, Genelkurmay Başkanlığı Yayını, Ankara 1982.
Atatürkçülük I, Milli Eğitim Bakanlığı Yayını, İstanbul 1998.
Atatürk Haftası Armağanı, 10 Kasım 1975, Harp Tarihi Başkanlığı Yay.
Atatürk ve İnkılapları Tarihi III, YÖK Yayını, Ankara 1986.
Avcı, Cemal, **III. Dönem Türkiye Büyük Millet Meclisi'nin Yapısı Ve Faliyetleri, (1927-1931),** Ankara 2000.
Cemal Avcı, "İzmir Suikasti", **Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi**, Sayı: 28, Ankara 1994.
Avanas, Ahmet, **Milli Mücadele'de Konya**, Ankara 1998.
Ayas, Nevzat, **Türkiye Cumhuriyeti Milli Eğitimi, Kuruluşlar Ve Tarihçeler**, Ankara 1945.
Aybars, Ergun, **İstiklâl Mahkemeleri** I-II, (1920-1927), İzmir, 1988.

Aydemir, Şevket Süreyya, **Tek Adam**, 3 Cilt. İstanbul 1966.
Aydemir, Şevket Süreyya, **İkinci Adam**, 3 Cilt. İstanbul 1968.
Aydınel, Sıtkı, **Güneybatı Anadolu'da Kuva-Yı Milliye Harekâtı**, Ankara 1993.
Aydoğan, Erdal, **Samsun'dan Erzurum'a Mustafa Kemal**, Ankara 2000.
Ayışığı, Metin, **Maraşal Ahmet İzzet Paşa**, Ankara 1997.
Aynî, Mehmet Ali, **Darülfunun Tarihi**, İstanbul 1927.
Aysan, Mustafa, **Ekonomik Görüşüyle Atatürk**, İstanbul 1984.
Aziz, Aysel, **Atatürk Ve Kadın Hakları**, Ankara 1981.
Balcıoğlu, Mustafa-i. Kurtcephe, "Tevhid-i Tedrisata Geçiş Döneminde Tokat Askeri Rüştüyesi", **Türk Dünyası Dergisi**, 1991.
Balcıoğlu, Mustafa-i. Kurtcephe, **Kara Harp Okulu Tarihi**, Ankara 1991.
Balcıoğlu, Mustafa, "Atatürk'ün Biyografisine Katkı", **Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi**, C. XIII, Ankara 1997.
Balcıoğlu, Mustafa, **Teşkilat-ı Mahsusadan Cumhuriyete**, Nobel Yayınları, Ankara 2001.
Baltacıoğlu, İsmayıl Hakkı, **Atatürk, Yetişmesi, Kişiliği, Devrimleri**, Erzurum 1973.
Banoğlu, Niyazi Ahmet, **Atatürk'ün İstanbul'daki Hayatı**, İstanbul 1974.
Bardakçı, Murat, "Son Osmanlı Hilafet Protestosu", **Hürriyet** 17 Mart 1994.
Başgöz, İlhan-Wilson, E. Howard, **Türkiye Cumhuriyeti'nde Eğitim Ve Atatürk**, Ankara 1968.
Baycan, Nusret, **Atatürk'ün Nişan Ve Madalyaları**, Ankara 1986.
Baycan, Nusret, **Atatürk Ve Askerlik Sanatı**, Ankara 1985.
Bayur, Yusuf Hikmet, **Türkiye Devletinin Dış Siyasası**, Ankara 1973.
Bayur, Yusuf Hikmet, **Atatürk Hayatı Ve Eseri**, Ankara 1997.
Bayur, Yusuf Hikmet, **Türklüğün Tarihi ve Acun siyasası Üzerindeki Etkisi**, Ankara 1974.
Bayur, Yusuf Hikmet, **Türk İnkılabı Tarihi**, 3.C, İkinci Kısım, TTK Yayını.
Belen, Fahri, **Büyük Türk Zaferi, Afyon'dan İzmir'e**, Ankara 1962.
Belen, Fahri, **Atatürk'ün Askerî Kişiliği**, İstanbul 1963.

Belen, Fahri, **Birinci Dünya Harbinde Türk Harbi, 1915 Yılı Hareketleri**, C.II.

Belen, Fahri, **Türk Kurtuluş Savaşı**, Ankara 1973.

Benoist-Méchin, **Le Loup Et Le Léopard, Mustapha Kémal Ou La Mort D'un Empire**, Paris 1954.

Berkes, Niyazi, **Türkiye'de Çağdaşlaşma**, Ankara 1973.

Bıyıklıoğlu, Tevfik, **Atatürk Anadolu'da, (1919-1921),** TTK Basımevi, Ankara 1959.

Bilâ, Hikmet, **CHP'nin Tarihi (1919-1979)**, Ankara 1979.

Bilge, A. Suat, **Türkiye-Sovyetler Birliği İlişkileri 1920-1964, Güç Komşuluk**, Ankara 1992.

Bilsel, M. Cemil, **Lozan**, 2 Cilt. İstanbul 1933.

Bilsel, M. Cemil, **İstanbul Üniversitesi Tarihi**, 1943.

Bingöl, Vasfi, **Atatürk'ün Milli Eğitimimiz İle İlgili Düşünceleri ve Buyrukları**, Ankara 1970.

Birinci Dünya Harbinde Türk Harbi, Sina –Filistin Cephesi, C.IV, Genelkurmay Başkanlığı ATASE Yay., Ankara 1986.

Birinci Dünya Harbinde Türk Harbi, Çanakkale Cephesi Harekatı, V.C Genelkurmay Başkanlığı ATASE Yay., Ankara 1997.

Bisbee, Eleanord, **The New Turks. Pioneers Of The Republic. (1920-1950)**, Philedelphia, 1951.

Black, C.E., **Çağdaşlaşmanın İtici Güçleri**, Ankara 1986.

Blaised, Donald, **Osmanlı İmparatorluğunda Avrupa Mali Denetimi (Duyun-u Umumiye)**, İstanbul 1979.

Bleda, Mithat Şükrü, **İmparatorluğun Çöküşü**, İstanbul 1979.

Bozkurt, Gülnihal, **Azınlık İmtiyazları, Kapitülâsyonlardan Tek Hukuk Sistemine Geçiş**, Ankara 1998.

Bozkurt, Gülnihal, "Atatürk'ün Hukuk Alanında Getirdikleri", **Atatürkçü Düşünce**, Ankara 1992.

Bozkurt, Gülnihal, **Batı Hukukunun Türkiye'de Benimsenmesi**, Ankara 1996.

Bozkurt, Mahmut Esat, **Atatürk İhtilâli**, İstanbul 1967.

Boztemur, Recep, "Özel Girişimciliğin Gelişmesinde Devletin Rolü: İş Bankası Örneği, **Ankara Üniversitesi Tarih Araştırmaları Dergisi**, Sayı: 29, Ankara 1997.

Bujac, Emile, **Les Campagnes De L'armée Hellenique, 1918-1922**. Paris 1930. Tercümesi: 1918-1922 Yunan Ordusunun Seferleri, Çev. İbrahim Kemal, İstanbul 1939.

Canpolat, Mustafa, "Arap yazılı Türk Alfabesinin Gelişimi", **Harf Devriminin 50. Yılı Sempozyumu,** Ankara 1981.

Çapa, Mesut, **Mustafa Kemal Paşaya Halifelik Önerisi,** İstanbul 1994.

Çapa, Mesut, "Yunanistan'a Gelen Göçmenlerin İskanı" **Atatürk Yolu Dergisi,** Sayı: 5, Ankara 1990.

Caporal, Bernard, **Kemalizm'de Ve Kemalizm Sonrasında Türk Kadını (1919-1970),** Ankara 1982, Çev.:Eyüboğlu,Ercan.

Cemal, Behçet, **Şeyh Sait İsyanı,** İstanbul 1955.

Cicioğlu, Hasan, **Türkiye Cumhuriyetinde İlk Ve Orta Öğretim (Tarihi Gelişme),** Ankara 1982.

Coşar, Ömer Sami, **Milli Mücadele Basını,** İstanbul 1964.

Cumhuriyete Doğru Atatürk ve Havza, Havza Kaymakamlığı, Ankara 1998.

Cunbur, Müjgan, **Atatürk ve Milli Kültür,** Kültür Bakanlığı Yay., Ankara 1981.

Çadırcı, Musa-Süslü, Azmi, **Ankara Üniversitesi Gelişim Tarihi**, Ankara 1993.

Çağlar, Günay, **Hüsrev Bey Heyet-i Nasihası. Nisan-Haziran 1920.**, Ankara 1997.

Çalışlar, İzzettin, "31 Mart ve Mustafa Kemal", **Ulus Gazetesi** 13 Nisan 1940.

Çapa, Mesut, **Pontus Meselesi, Trabzon Ve Giresun'da Milli Mücadele**, Ankara 1993.

Çaycı, Abdurrahman, **La Question Tunisienne Et La Politique Ottomans, (1881-1913),** Ankara 1995.

Çaycı, Abdurrahman, **Büyük Sahra'da Türk-Fransız Rekabeti, (1858-1911),** Ankara 1995.

Çaycı, Abdurrahman, "Türk Ordusunun Çanakkale Zaferi Ve Siyasi Neticeleri", **Türk Kültürü,** Sayı: 58 s.719-728.

Çaycı, Abdurrahman, "Çanakkale Ve Gelibolu Yarımadasının Atatürk'ün Askerî Kariyerindeki Yeri", **Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi,** Sayı: 19, s. 29-44.

Çaycı, Abdurrahman, "The Anotolian Adventure Of Greece" **Dış Politika Dergisi,** Sayı: 5. 58-102. Ankara 1977.

Çaycı, Abdurrahman, "Atatürk'ün Eseri", T.K, Sayı: 157-168. s. 16-19.

Çaycı, Abdurrahman, "Atatürk Ve Çağdaşlaşma", **Atatürkçü Düşünce,** S. 641-658, Ankara 1992.

Çaycı, Abdurrahman, "Tevhid-İ Tedrisat Kanunun (Öğretimi Birleştirme Yasası) Atatürk İnkılapları İçindeki Yeri Ve Önemi" **Türkiye Cumhuriyetinin Laikleşmesinde 3 Mart 1924 Tarihli Kanunlarm Önemi, (Panel),** Ankara 1995, s: 25-31, s. 41-43.

Çaycı, Abdurrahman, Atatürk, Bilim Ve Üniversite", **Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi,** . Sayı: 10, s. 61-69

Çaycı, Abdurrahman, **Türk Ermeni İlişkilerinde Gerçekler,** Ankara 2000.

Çelik, Kemal, **Milli Mücadele'de Adana Ve Havalisi (1918-1922)** Ankara 1999.

Çoker, Fahri, **Türk Tarih Kurumu Kuruluş Amacı Ve Çalışmaları,** Ankara 1983.

Daver, Bülent, **Türkiye Cumhuriyetinde Laiklik,** Ankara 1955.

Deliorman, Altan, **Mustafa Kemal Balkanlarda,** İstanbul 1959

Deliorman, Altan, "Mustafa Kemal'in Askerî Ataşe Olarak Bulgaristan'daki Faaliyetleri", **Türk Kültürü** , Sayı: 90 s. 361-366.

Devrin Yazarlarının Kalemiyle Milli Mücadele ve Gazi Mustafa Kemal, İstanbul 1981.

Doğramacı, Emel, **Türk Kadınının Dünü Ve Bugünü,** Ankara 1977.

Doğramacı, Emel, **Women İn Turkey And The New Millenium,** Ankara 2000.

Dönmez, Cengiz, **Milli Mücadeleye Karşı Bir Cemiyet: İngiliz Muhipleri Cemiyeti,** Ankara 1999.

Dönmezer, Sulhi, "Atatürk Hukuk İnkılâbı" **Atatürkçü Düşünce,** S. 569-580.

Dönmezer, Sulhi, "Atatürk İnkîlâpları Ve Sosyal Değişim Teorileri", **Atatürkçü Düşünce El Kitabı,** s. 89-103. Ankara 1992.

Dursunoğlu, Cevat, **Milli Mücadele de Erzurum,** 1946.

Eğilmez, Mümtaz Şükrü, **Milli Mücadele'de Bursa,** İstanbul 1981.

Elibal, Gültekin, **Atatürk, Resim Ve Heykel,** İstanbul 1973.

Ellison, M. Grace, **Kuva-yı Milliye Ankarası,** İstanbul 1973.

50 Yıllık Yaşantımız, Milliyet Yayını, İstanbul 1975.

Emir, (Erkilet), Hüseyin Hüsnü, **Yıldırım**, Matbaa-i Askeriye, 1921.

Ender, Muzaffer, **Ağlayan Dünya**, İstanbul 1964.

Enginsoy, Cemal, "Atatürk Biyografisinden Sayfalar I", **Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi**, Sayı: 9, .

Enginün, İnci - Cunbur, Müjgan - Özdemir, Cahide, **Millî Mücadele'de Türk Kadını**, Ankara 1983.

Eraslan, Cezmi, **II.Abdülhamit ve İslam Birliği**, İstanbul 1992.

Eraslan, Cezmi, "Atatürk'ün Samsun'daki Faaliyetleri (19 –25 Mayıs 1919)" **19 Mayıs Milli Mücadele de Samsun Bildirileri,** Samsun 1994.

Erat, Muhammet, **Milli Mücadele Döneminde Kazım Karabekir Paşanın Faaliyetleri (1919-1922)**, İ Ü, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul 2000.

Erat, Muhammet, **Türk Basınında Alfabe Meselesi (1862-1918)**, İ Ü, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 1991.

Ercilasun, Ahmet Bican, **Dilde Birlik**, İstanbul 1984.

Erden, Abdurrahman Rahmi, **Makine Başında Mustafa Kemal'le Amasya'da On Beş Gün,** (Haz.: Fethi, Turgut) İstanbul 1989.

Erdentuğ, Nermin, **Türkiye'de Çağdaşlaşma, Eğitim Ve Kültür Münasebetleri**, Ankara 1981.

Ergin, Feridun, **K. Atatürk**, İstanbul 1984.

Ergin, Osman, **Türk Maarif Tarihi**, 5 C., İstanbul 1977.

Ergin, Feridun, "Atatürk Zamanında Fiyatlar ve Gelirler", **Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi**, Sayı: 7, Ankara 1986.

Ergin, Feridun, **Atatürk Zamanında Türk Ekonomisi**, İstanbul 1977.

Ergün, Mustafa, **Atatürk Devri Türk Eğitimi**, Ankara 1982.

Erikan, Celal, **Komutan Atatürk**, C.I, Ankara 1964.

Erman, Azmi Nihat, **İzmir Suikastı Ve İstiklâl Mahkemeleri**, İstanbul 1971.

Erkin, Feridun Cemal, **Türk - Sovyet İlişkileri Ve Boğazlar Meselesi**, Ankara 1968.

Eroğlu, Hamza, **Türk İnkılâp Tarihi**, Ankara 1990.

Eroğlu, Hamza, "Yurtta Sulh, Cihanda Sulh", **Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi**, Sayı: 2, Ankara 1985.

Eroğlu, Hamza, **Atatürk'ün Hayatı Üstün Kişiliği**, Ankara 1997.

Erol, Mine, **Türkiye'de Amerikan Mandası Meselesi**, Giresun, 1972.

Ertan, Timuçin, "Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Hukuk Reformuna Genel Bir Bakış", **Prof. Dr. Abdurrahman Çaycı'ya Armağan, Ankara** 1995 s. 213-233.

Evans, Laurence, **Amerikan Relations With Turkey, İn His United. States Policy And The Partition Of Turkey. 1914-1924,** Baltimore 1965, Tercümesi: Türkiyenin Paylaşılması, İstanbul 1972. Çev.: Alanay, Tevfik.

Evsile, Mehmet, "Birinci Dünya Harbinde Atatürk", **2.Ordu Komutanlığı 5 Mart 1917-5 Temmuz 1917, Askeri Tarih Bülteni.**

Feyzioğlu, Turhan, **Devlet Adamı Atatürk**, Ankara 1963.

Feyzioğlu, Turhan, "Atatürk'ün Eğitime Ve Öğretime Verdiği Önem", **Erciyes Üniversitesi Atatürk Kültür Ve Eğitim Semineri,** Kayseri 1983.

Feyzioğlu, Turhan, **Türk Milli Mücadelesi'nin Ve Atatürkçülüğün Temel İlkelerinden Biri Olarak Millet Egemenliği, Ankara** 1988.

Feyzioğlu, Turhan, "Türk İnkılabı'nın Temel Taşı Lâiklik", **Atatürkçü Düşünce**, s. 105-163, Ankara 1992.

Feyzioğlu, Turhan, "Atatürk Ve Milliyetçilik" **Atatürkçü Düşünce**, s. 265-322, Ankara 1992.

Feyzioğlu, Turhan, "Atatürk Ve Kadın Hakları", **Atatürkçü Düşünce** S. 881-897, Ankara 1992.

Feyzioğlu, Turhan, "Milli Kurtuluş Önderi Atatürk Ve Milletler Arası Etkisi", **Atatürkçü Düşünce**, s. 1191-1226, Ankara 1992.

Fığlalı, Ethem Ruhi Ve Diğerleri, **Atatürk Düşüncesinde Din Ve Laiklik**, Ankara 1999.

Galanti, Avram, **Gazi Mustafa Kemal'in Heykelleri (Atatürk'ün Fikir Hayatı),** Ankara 1981.

Genelkurmay Başkanlığı ATASE Yay. **Türk İstiklâl Harbi**, 7 C., Ankara 1962-1975.

Genelkurmay Başkanlığı ATASE Yay., **Türk İstiklâl Harbine Katılan Tümen Ve Daha Üst Kademelerdeki Komutanların Biyografileri,** Ankara 1972.

Genelkurmay Başkanlığı ATASE Yay., **Türkiye Cumhuriyetinde Ayaklanmalar, (1924-1938,** Ankara 1972.

Gentizon, Paul, **Mustapha Kemal Ou L'orient En Marche,** Paris 1929. Terc: **Mustafa Kemal Ve Uyanan Doğu,** Ankara 1994. Çev: Ülkü, Fethi.

Georges-Gaulis, Bertha, **Kurtuluş Savaşı Sırasında Türk Milliyetçiliği**, İstanbul 1981, Çev.: Yasansoy, Cenap.
Georges-Gaullıs, Berthe, **Çankaya Akşamları**, İstanbul 1983, Çev.: Tekil, Fürüzan.
Gezer, Hüseyin, **Cumhuriyet Dönemi Türk Heykeli**, Ankara 1984.
Giritli, İsmet, **Kemalist Devrim ve İdeolojisi**, İstanbul 1980.
Goloğlu, Mahmut, **Erzurum Kongresi**, Ankara 1968.
Goloğlu, Mahmut, **Sivas Kongresi**, Ankara 1969.
Goloğlu, Mahmut, **Üçüncü Meşrutiyet (1920)**, Ankara 1971.
Goloğlu, Mahmut, **Cumhuriyet'e Doğru (1921-1922)**, Ankara 1971.
Goloğlu, Mahmut, **Türkiye Cumhuriyeti (1923)**, Ankara 1971.
Goloğlu, Mahmut, **Devrimler Ve Tepkileri (1924-1930)**, Ankara 1972.
Goloğlu, Mahmut, **Milli Şef Dönemi**, Ankara 1974.
Goloğlu, Mahmut, **Tek Parti Cumhuriyeti (1931-1938)**, Ankara 1974.
Gökbilgin, M. Tayyib, **Milli Mücadele Başlarken**, I-II Kitabı, Ankara 1959-1965.
Göksel, Burhan, **Atatürk'ün Soykütüğü Üzerine Bir Çalışma**, Ankara 1986.
Gökyay, Orhan Şaik, **Ankara Devlet Konservatuvarı, Tarihçesi**, Ankara 1941.
Gönlübol, Mehmet-Kürkçüoğlu Ömer, Atatürk Dönemi Türk Dış Politikası'na Genel Bir Bakış, **Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi**, Sayı: 2, S. 451-473.
Gönlübol, Mehmet - Sar, Cem, **Atatürk Ve Türkiye'nin Dış Politikası (1919-1938)**, Ankara 1990.
Gönlübol, Mehmet, **Atatürk'ün Dış Politikası, Amaçları, İlkeleri, Atatürk Yolu**, Ankara 1987.
Görgülü, İsmet, **Büyük Taarruz**, Ankara 1997.
Görgülü, İsmet, "Çanakkale Zaferi ve Atatürk", **Atatürk Yolu**, C.4, Sayı:16, Kasım 1995.
Göyünç, Nejat, **Atatürk Ve Milli Mücadele**, İstanbul 1984.
Gökdemir, Ahmet Ender, **Cenub-i Garbi Kafkas Hükümeti**, Ankara 1989.
Granda, Cemal, **Atatürk'ün Uşağı'nın Gizli Defteri**, İstanbul 1971.
Güler, Ali, **Atatürk Soyu Ailesi Ve Öğrenim Hayatı**, Ankara 1999.

Güler, Ali, "Mustafa Kemal'i Atatürk Yapan Süreçte Aile ve Çevresi İle İlk ve Orta Öğretim Yaşantısının Rolü", **Atatürk Haftası Armağanı**, Genelkurmay Başkanlığı Yay., 10 Kasım 1998.

Güner, Zekai – Orhan Kabataş, **Milli Mücadcle Dönemi Beyannameleri ve Basını**, Ankara 1990.

Güneş, İhsan, **Birinci Türkiye Büyük Millet Meclisi'nin Düşünsel Yapısı (1920-1923),** Eskişehir 1985.

Gürel, Şükrü S., **Tarihsel Boyut İçinde Türk-Yunan İlişkileri, (1821-1993),** Ankara 1993.

Gürler, Hamdi, **Kurtuluş Savaşında Albay Bekir Sami Günsav (Mayıs-Haziran 1919),** Ankara 1994.

Gürün, Kâmuran, **Türk-Sovyet İlişkileri (1920-1953),** Ankara 1991.

Gürün, Kâmuran, **Ermeni Dosyası,** Ankara 1983.

Hatipoğlu, Murat, **Türk-Yunan İlişkilerinin 101 Yılı,** Ankara 1988.

Heper, Metin, "Atatürk'de Devlet Düşüncesi", **Çağdaş Düşünce Işığında Atatürk**, İstanbul 1983.

Herrıot, Edouard, **Orient**, Paris 1934.

Heyd, Uriel, **Language Reform İn Modern Turkey**, Jerusalem, 1954.

Heyd, Uriel, **Türk Ulusçuluğunun Temelleri**, Çev.:Günay, Kadir, Ankara 1979.

Himmetoğlu, Hüsnü, **Kurtuluş Savaşında İstanbul Ve Yardımları,** 2 C.,İstanbul 1975.

Irmak, Sadi, **Nutuk'un Türkiye'de Etkileri (Atatürk'ün Büyük Söylevinin 50.Yılı Semineri,** Ankara 1980.

İğdemir, Uluğ, **Atatürk'ün Yaşamı,** C. I, (1881-1918), Ankara 1980.

İlgürel, Mücteba, **Milli Mücadele'de Balıkesir Kongreleri,** İstanbul 1999.

İlhan, Suat, **Evrimleşen Türk Devrimi**, Ankara 1987.

İlter, Erdal, **Ermeni Ve Rus Mezalimi 1914-1918**, Ankara 1966,

İmece, Mustafa Selim, **Atatürk'ün Şapka Devriminde Kastamonu ve İnebolu Seyahatleri (1925),** T. İş Bankası Yayım, Ankara 1959.

İnalcık, Halil, "Atatürk Ve Türkiye'nin Modernleşmesi" **Atatürkçü Düşünce**, Ankara 1992.

İnan, M.Rauf, "Yazı Devrimi", **Harf Devrimi 50.Yıl Sempozyumu**, Ankara 1981.

İslam Ansiklopedisi, "Atatürk Maddesi", 10.Cüz, 1960.

Eyice, Semavi, "Atatürk'ün Doğduğu Yıllarda Selânik," **Doğumunun 100. Yılında Atatürk'e Armağan,** İstanbul 1981.

Jaeschke, Gottard, **Türk İnkılabı Tarihi Kronolojisi,** I. C.,(1918-1923) Çev. Aksu, Niyazi, İstanbul 1939. II. C., (29.10.1923-1.1.1930) Çev.Aksu, Niyazi, İstanbul 1941.

Jaeschke, Gottard, **Kurtuluş Savaşı İle İlgili İngiliz Belgeleri,** Ankara 1971.

Jevakhoff, Alexandre, **Kemal Atatürk, Les Chemins De L'occident,** Paris 1989.

Kabasakal, Hüseyin, "Mustafa Kemal Sofya Askeri Ateşeliğinde", **Atatürk Haftası Armağanı,** Genelkurmay Başkanlığı ATASE Yayını, 10 Kasım 1987.

Kalafat, Yaşar, **Şark Meselesi Işığında Şeyh Sait Olayı,** İstanbul 1992.

Kandemir, Feridun, **İzmir Suikastının İç Yüzü,** 2 C., İstanbul 1950.

Kandemir, Feridun, **Siyasi Dargınlıklar,** İstanbul 1955.

Kaplan, Leylâ, **Cemiyetlerde Ve Siyasi Teşkilâtlarda Türk Kadını,** Ankara 1998.

Karacan, Ali Naci, **Lozan, Konferansı Ve İsmet Paşa,** İstanbul 1943.

Karal, Enver Ziya Ve Diğerleri, **Atatürk,** İstanbul 1970.

Karal, Enver Ziya, **Atatürk'ten Düşünceler,** 1969.

Karal, Enver Ziya, **Osmanlı Tarihi C. IX, İkinci Meşrutiyet Ve Birinci Dünya Savaşı,** Ankara 1996.

Karal, Enver Ziya, **Atatürk ve Devrim,** Ziraat Bankası Yay., Ankara 1980.

Kasalak, Kadir, **Millî Mücadele'de Manda Ve Himaye Meselesi,** Ankara 1993.

Keyder, Çağlar, "1923-1929 Döneminde Para ve Kredi", **Türk İktisat Tarihi Üzerine Araştırmalar Geliştirmeler Dergisi,** Ankara 1978.

Kaynar, Reşat, "Atatürkçülük" **Atatürkçü Düşünce,** Ankara 1992.

Karaosmanoğlu, Yakup Kadri, **Atatürk,** İstanbul 1961.

Kırzıoğlu, Fahrettin, **Bütünüyle Erzurum Kongresi,** Ankara 1993.

Kızıldoğan, Hüsrev Sami, "Vatan ve Hürriyet = İttihat ve Terakki", **Belleten,** C.I, 1937.

Kili, Suna, **Atatürk Devrimi Bir Çağdaşlaşma Modeli,** Ankara 1981.

Kitsikis, Dimitri, **Propagande Et Pressions En Politique Internationale La Grèce Et Ses Revendication À La Conférence De La Paix (1919-1920)**, Paris 1963, Terc.: Yunan Propagandası, İstanbul 1963.

Kinross, Lord, **Atatürk, Bir Milletin Yeniden Doğuşu**, İstanbul 1994.

Kocatürk, Utkan, **Atatürk Ve Türkiye Cumhuriyeti Tarihi Kronolojisi (1918-1938),** Ankara 1988.

Kocatürk, Utkan, **Kaynakçalı Atatürk Günlüğü**, T. İş Bankası Yayını, Ankara 1988.

Kocatürk, Utkan, **Atatürk'ün Fikir Ve Düşünceleri**, Ankara 1999.

Kocatürk, Utkan, "Atatürk'ün Üniversite Reformu İle İlgili Notları", **Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi**, Sayı: 1, S. 3-95.

Koçer, Hasan Ali, **Türkiye'de Modern Eğitimin Doğuşu**, Ankara 1987.

Koloğlu, Orhan, "Mustafa Kemal'in 1908 Ekim-Kasımında Trablusgarp ve Bingazi Gezisi", **Türk Kültürü**, Sayı: 343, Yıl 1991.

Konukçu, Enver, **Alaşehir Kongresi (16-25 Ağustos 1919),** Ankara 2000.

Konukçu, Enver, Reisicumhur Gazi Mustafa Kemal Atatürk'ün Bolu ve Sakarya Gezisi", **Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi**, Sayı: 37, Ankara 1997.

Korkmaz, Zeynep, **Cumhuriyet Döneminde Türk Dili**, Ankara 1974.

Korkmaz, Zeynep, **Türk Dilinin Tarihi Akışı İçinde Atatürk Ve Dil Devrimi**, Ankara 1963.

Köstüklü, Nuri, **Milli Mücadele'de Denizli, Isparta Ve Burdur Sancakları**, Ankara 1999.

Kuban, Doğan, **Türkiye Sanat Tarihi,** İstanbul 1988.

Kuran, Ercüment, **Osmanlı İmparatorluğunda Yenileşme Hareketleri, Türk Dünyası El Kitabı**, Ankara 1992, C.I. s. 491-503.

Kuran, Ahmet Bedevi, **İnkılap Tarihimiz ve Jön Türkler**, İstanbul 1945.

Kurnaz, Şefika, **Cumhuriyet Öncesinde Türk Kadını (1839-1923)**, İstanbul 1992.

Kurnaz, Şefika, **II. Meşrutiyet Döneminde Türk Kadını**, İstanbul 1996.

Kurtcephe, İsrafil, **Türk-İtalyan İlişkileri (1911-1916),** Ankara 1995.

Kutay, Cemal, **Trablusgarp'da Bir Avuç Kahraman**, İstanbul 1963.

Kutay, Cemal, **Çerkez Ethem Dosyası,** İstanbul 1973.

Küçük, Yalçın, **Türkiye Üzerine Tezler**, Tekin Yayınları, İstanbul 1987.

Külçe, Süleyman, **Mareşal Fevzi Çakmak,** 2. C., İstanbul 1953.
Kürkçüoğlu, Ömer, **Türk-İngiliz İlişkileri (1919-1926),** Ankara 1978.
Kürkçüoğlu, Ömer, **Osmanlı Devletine Karşı Arap Bağımsızlık Hareketi (1908-1918),** Ankara 1982.
Larcher, M., **La Guerre Turque Dans La Guerre Mondiale**, Paris 1926, Tercümesi: Büyük Harpte Türk Harbi, İstanbul 1928.
Landau, Jacop M. (Yay. Haz.), **Atatürk Ve Türkiye'nin Modernleşmesi**, Çev.: Akkuş, Meral, İstanbul 1999.
Landau, Jacop M., **Atatürk'ün Büyük Nutkunda Dış Politika, Atatürk'ün Büyük Söylevinin 50.Yılı Semineri**, TTK Yayını, Ankara 1980.
Levent, Agâh Sırrı, **Türk Dilinde Gelişme Ve Sadeleşme Evreleri**, Ankara 1960.
Levent, Agah Sırrı, "Latin Harfleri Meselesi", **Belgelerle Türk Tarihi Dergisi**, Sayı: 9., İstanbul 1985.
Leventoğlu, Mazhar, **Atatürk'ün Vasiyeti,** İstanbul 1968.
Lewis, Bernard, **Modern Türkiye'nin Doğuşu**, Ankara 1971, Çev.: Kıratlı, Metin.
Litzman, (General), **Takımın Muharebe Talimi,** Çev. Mustafa Kemal, Selanik Askeri Matbaası, 1909.
Luis, Jean-Bacque Grammont, "Halifeliğin Kaldırılışının Mart 1924 Paris Günlük Basınındaki Görünümü" **İletişim Dergisi**, Sayı: 1981/3, Ankara 1981.
Mardin, Şerif, **Türk Modernleşmesi,** İstanbul 1991.
Melek, Abdurrahman, **Hatay Hasıl Kurtuldu?,** Cumhuriyet Yayını, İstanbul 1999.
Mert, Özcan, "Atatürk'ün İlk Öğretmeni Şemsi Efendi (1852-1917)" **Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi,** Sayı: 20.
Mert, Özcan, "Anzavur'un İlk Ayaklanmasına Ait Belgeler", **Belleten,** Sayı: 217, S. 847-961.
Mısırlıoğlu, Aynur, **Kuva-ı Milliye'nin Kadın Kahramanları,** İstanbul 1976.
Mikusch, D.V., **Gazi Mustafa Kemal (Avrupa İle Asya Arasındaki Adam),** İstanbul 1981.
Moralı, Nail, **Mütareke'de İzmir Olayları**, Ankara 1973.
Mumcu, Ahmet, **Ankara Adliye Hukuk Mektebi'nden Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesine (1925-1975),** Ankara 1979.

Mumcu, Ahmet, "Atatürk'ün Kültür Anlayışında Hukukun Yeri", **Atatürkçü Düşünce** Atatürk Araştırma Merkezi Yayını, Ankara 1992.
Mumcu, Ahmet, **Türkiye Cumhuriyeti İnkılap Tarihi ve Atatürkçülük**, İstanbul 1986.
Mumcu, Uğur, **Gazi Paşaya Suikast, Milliyet** 12 Ocak 1992.
Müderrisoğlu, Alptekin, **Kurtuluş Savaşının Malî Kaynakları**, Ankara 1990.
Neumark, Fritz, **Boğaziçine Sığınanlar**, İstanbul 1982.
Nur, Rıza, **Hayat Ve Hatıratım**, IV C., İstanbul 1967.
Oglander, C. F. Aspinal, **Çanakkale Muharebeleri, İngilizlerin Gelibolu Seferinin Resmi Tarihi**, İstanbul 1932.
Okyar, Osman, "Atatürk'ün Modernlik Anlayışı" **Atatürk Ve Türkiye'nin Modernleşmesi,** S. 73-84, İstanbul 1999.
Onaran, Rıza-Gülekli, Can, **Türkiye Birinci Büyük Millet Meclisi 50. Yıldönümü**, İstanbul 1973.
Onat, Nuri, **Cumhurbaşkanı Gazi Mustafa Kemal Paşa'nın Sonbahar Gezileri**, İstanbul 1984.
Ortaylı, İlber, "Türk Harflerinin Dış Ülkelerdeki Etkileri Üzerine" **Harf Devriminin 50. Yıl Sempozyumu,** Ankara 1981.
Ortaylı, İlber, "Mustafa Kemal Atatürk'ün Bulgaristan'daki Yılları", **IX Tarih Kongresi**, III.Cilt, Ankara 1989.
Ortaylı, İlber, **İmparatorluğun En Uzun Yüzyılı**, İstanbul 1995.
Ökçün, A.Gündüz, **1900-1930 Arasında Şirket Olarak Kurulan Bankalar, Türk İktisat Tarihi Semineri,** Ankara 1975.
Ökçün, A.Gündüz, **Osmanlı Sanayii (1931-1935), İstatistikler**, Ankara 1984.
Öklem, Necdet, **Atatürk Döneminde Darülfünun Reformu**, İzmir 1973.
Önder, Mehmet, **Atatürk'ün Yurt Gezileri**, Ankara 1988.
Önder, Mehmet, **Atatürk'ün Almanya Ve Avusturya Gezileri**, Ankara 1993.
Önder, Mehmet, "Atatürk'ün Almanya Gezisi", **Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi**,
Öngören, İbrahim Tali, "Bingazi'den Anadolu'ya Kadar," **Ulus**, 10.11.1939.

Önsoy, Rifat, "Atatürk Ve Yeni Türkiye'nin İktisadî Sistemi" **Cumhuriyetin 50. Yılına Armağan**, S. 81-87, Ankara 1973.

1897 Osmanlı Yunan Harbi, Genkur Harp Tarihi Yayınları, Ankara 1965.

Öymen, Raşit Hıfzırahman, "Cumhuriyet Eğitimine Geçişte Atatürk'ün Etkisi", **Atatürk Konferansları**, Ankara 1977.

Özakman, Turgut, **Vahidettin, M. Kemal Ve Milli Mücadele**, Ankara 1989.

Özel, Sabahattin, **Milli Mücadale'de Trabzon**, Ankara 1991.

Özbudun, Ergun, **1921 Anayasası**, Ankara 1992.

Özbudun, Ergun, "Atatürk Ve Demokrasi" **Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi**. Sayı: 14,

Özbudun, Ergun, "Atatürk ve Laiklik", **Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi**, Sayı: 24, Temmuz 1992.

Özel, Sabahattin, "Başkumandan Mustafa Kemal Paşanın Adapazarı ve İzmit Gezileri 12-24 Haziran", **Türk Dünyası Araştırmaları**, İstanbul 1988.

Özkaya, Yücel, **Türk İstiklal Savaşı Ve Cumhuriyet Tarihi**, Ankara 1981.

Özkaya, Yücel, **Millî Mücadele'de Atatürk Ve Basın (1919-1921)**, Ankara 1989.

Özkaya, Yücel, "İzmir Suikasti", **Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi**, Sayı: 22, Ankara 1991.

Özkaya, Yücel, "Türk Basınında Cumhuriyetin İlanının Öncesi ve Sonrası" **Atatürk yolu Dergisi**, Sayı: 11, Ankara 1993.

Özkaya, Yücel, "Milli Mücadele Başlangıcında Basın ve Mustafa Kemal Paşanın Basınla İlişkileri", **ATATÜRK ARAŞTIRMA MERKEZİ Dergisi**, Sayı:, Ankara 1983.

Özkök, Rüknü, **Millî Mücadele Başlarken Düzce Ve Bolu İsyanları**, İstanbul 1971.

Öztoprak, İzzet, **Kurtuluş Savaşında Türk Basını Mayıs 1919-Temmuz 1921**, Ankara 1981.

Öztoprak, İzzet, **Türk Ve Batı Kamuoyunda Millî Mücadele**, Ankara 1989.

Öztürk, Cemil, **Atatürk Devri Öğretmen Yetiştirme Politikası**, Ankara 1996.

Öztürk, Kâzım, **TBMM Albümü (1920-1973),** Ankara 1973.
Pakalın, M. Zeki, **Osmanlı Tarihi Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü**, C.1, Milli Eğitim Yayını, İstanbul 1983.
Paraşkev, Paruşev, **Atatürk**, Türkçesi Naima Yılmazer E Yay., İstanbul 1973.
Psomiades, Harry J., **The Eastern Question: The Last Phase, A Study In Greek-Turkish Diplomacy,** Selânik 1968.
Rohde, Hans, **Şark Meselesi,** İstanbul 1932.
Regards Sur Ataturk, Editions ATA TURQUİE, Octobre 1998, Rue Saint Jean 54000 Nancy France.
Robinson, R.D., **The First Turkish Republic: A Case Study İn National Devolepment**, Cambridge 1963.
Rustow, Dankwart A., **The Atatürk As Founder Of A State**, New York 1968.
Rustow, Dankwart A.-Ward, Robert E., , **Political Modernisation İn Japan And Turkey**, Princeton 1964.
Rustow, Dankwant A., "Politics And Islam İn Turkey 1920-1935," **Islam And The West**, The Hague, 1957, P. 609-107.
Safa, Peyami, **Türk İnkılâbma Bakışlar**, Ankara 1988.
Sakallı, Bayram, **Ankara Çevresinde Millî Hareketler**, Ankara 1988.
Sancaktar, M.Fatih, **Said Molla ve Türkçe İstanbul Gazetesi**, İ.Ü. Sosyal Bilmler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 1996.
Saray, Mehmet, **Atatürk Ve Türk Dünyası**, Ankara 1995.
Saray, Mehmet, **Atatürk'ün Sovyet Politikası,** İstanbul 1987.
Sarç, Ömer Celâl, "Atatürk Döneminde Türk Ekonomisi Ve Ekonomi Politikaları," **Çağdaş Düşünce Işığında Atatürk,** İstanbul 1983.
Sarınay, Yusuf, **Atatürk'ün Millet Ve Milliyet Anlayışı,** Ankara 1990.
Sarınay, Yusuf, **Türk Milliyetçiliğinin Tarihi Gelişimi Ve Türk Ocakları, 1912,1931**, İstanbul 1994.
Sarınay, Yusuf, "Atatürk'ün Hatay Politikası I. (1936-1938), II. (1938-1939)" **Atatürk Dönemi Türk Dış Politikası, Ankara** 2000.
Sarınay, Yusuf-Pehlivanlı, Hamit-Saydam, Abdullah, **The Pontus Issue And The Policy Of Greece,** Ankara 2000.
Sarıhan, Zeki, **Kurtuluş Savaşı Günlüğü**, IV. C.,Ankara 1992-1996.
Sayılı, Aydın, "Batılılaşma Hareketlerimizde Bilimin Yeri Ve Atatürk," **Erdem**, Sayı: 2, S. 309-407.

Sayılı, Aydın, "Atatürk Bilim Ve Üniversite", **Belleten,** Sayı: 177.
Selek Sabahattin, **Anadolu İhtilâli,** İstanbul 1965.
Selen, Hamid Sadi, "Ankara'nın Başkent Oluşu", **Atatürk Konferansları,** Ankara 1964.
Selvi, Haluk, **Milli Mücadele'de Erzurum, (1918-1923),** Ankara 2000.
Serin, Necdet, **Türkiye'nin Sanayileşmesi,** Ankara 1963.
Sertelli, İskender F., **Dünya Ağlıyor,** İstanbul 1939.
Sezer, Ayten, **Atatürk Döneminde Yabancı Okullar (1923-1938),** Ankara 1999.
Shaw, Stanford J.-Shaw, Ezel, **Osmanlı İmparatorluğu Ve Modern Türkiye (1808-1975),** 2. C., Çev. Harmancı, Mehmet, İstanbul 1983.
Simon, Rachel, "Önderliğin Başlangıç Yılları: Mustafa Kemal'in Libya'yı İlk Ziyareti" **Belleten,** C.XLIV.
Smith, Elaine Diana., **Origins Of The Kemalist Movement And Goverment Of The Grand Assembly (1919-1923),** 1980.
Smıth, M.L., **Anadolu Üzerindeki Göz,** İstanbul. Çev.: İnal, Halim.
Sofuoğlu, Adnan, **Kuva-yı Milliye Döneminde Kuzeybatı Anadolu (1919-1921),** Ankara 1994.
Sonyel, Salahi A., **Türk Kurtuluş Savaşı Ve Dış Politika,** II. C. Ankara 1973-1986.
Sonyel, Salahi A., "1919 Yılı İngiliz Belgelerinin Işığında Mustafa Kemal Ve Milli Mukavemet I-II", **Türk Kültürü Dergisi,** Sayı: 85 S. 35-52, Sayı:89.
Sonyel, Salahi A., "Kurtuluş Savaşı Günlerinde Doğu Siyasamız (Nisan 1920-Mart 1921)," **Belleten,** Sayı: 164.
Sonyel, Salahi A., "Kurtuluş Savaşı Günlerinde Batı Siyasamız (Nisan 1920-Mart 1921)," **Belleten,** Sayı: 177.
Sorguç, Bâhir, **1920'den 1981'e Milli Eğitim Bakanlığı,** İstanbul 1982.
Soysal, İsmail, " Hatay Sorunu Ve Türk-Fransız Siyasal İlişkileri, 1936-1938", **Belleten,** Sayı: 193.
Soysal, İsmail, **Türkiye'nin Dış Münasebetleriyle İlgili Başlıca Siyasi Antlaşmaları (1920-1945),** TTK Yayını, Ankara 1965.
Sökmen, Tayfur, **Hatay'ın Kurtuluşu İçin Harcanan Çabalar,** Cumhuriyet Yay., İstanbul 1999.
Sönmez, Cemil, **Atatürk'ün Annesi Zübeyde Hanım,** Atatürk Araştırma Merkezi Yayını, Ankara 1997.

Söyler, Ayhan, **Atatürk'ün Üniversite Reformu**, Hacettepe Üniversitesi Atatürk İlkeleri Ve İnkılâp Tarihi Enstitüsü Yüksek Lisans Tezi, Ankara 1987.

Sözen, Metin, **Cumhuriyet Dönemi Türk Mimarlığı**, Ankara 1984.

Sperco, Willy, **Mustafa Kemal Atatürk 1882-1938**, Nouvelles Editions Latines, 1.Rue, Platine Paris 6e.

Sungu, İhsan, Atatürk'ün Babası Ali Rıza Efendi ve Mensup Olduğu Selanik Asakir-i Milliye Taburu" **Belleten**, C.III.

Süslü, Azmi-Balcıoğlu, Mustafa, **Atatürk'ün Silah Arkadaşları, Atatürk Araştırma Merkezi Şeref Üyeleri,** Ankara 1999.

Şapolyo, Enver Behnan, **Atatürk'ün Hayatı**, Ankara 1954.

Şapolyo, Enver Behnan, **Kemal Atatürk Ve Millî Mücadele**, İstanbul 1958.

Şapolyo, Enver Behnan, **Millî Mücadele'nin İç Âlemi**, İstanbul 1967.

Şehitoğlu, Süreyya, **Milli Mücadele'de Adapazarı-Bolu-Düzce-Hendek İsyanları Ve Yöresi Ayaklanmaları,** Ankara 1970.

Şekerlioğlu, Sami, "Atatürk ve Sinema", **Atatürk Haftası Armağanı**, GENKUR Yay., Ankara 1991.

Şener, Cemal, **Çerkez Ethem Dosyası,** II C.,İstanbul 1973.

Şıvgın, Hale, **Trablusgarp Savaşı Ve 1911-1912 Türk İtalyan İlişkileri**, Ankara 1989.

Şimşir, Bilâl N., **İngiliz Belgeleriyle Sakarya'dan İzmir'e(1921-1922)**, İstanbul 1972.

Şimşir, Bilâl N., **Türk Yazı Devrimi**, Ankara 1992.

Şimşir, Bilâl N., Ankara **Ankara Bir Başkentin Doğuşu**, Ankara 1988.

Şimşir, Bilal N., "Vahdettin'in Kaçışı ve Sonu", **Cumhuriyet**, Kasım-Aralık 1973.

Şimşir, Bilâl N., "Atatürk'ün Hastalığı," **Belleten**, Sayı:204.

Tacalan, Nurdoğan, **Ege'de Kurtuluş Savaşı Başlarken,** İstanbul 1970.

Tanrıöver, Hamdullah Suphi, **Dağyolu ve Günebakan'dan Seçmeler**, Milli Eğitim Bakanlığı Yay., İstanbul 1981.

Tanin gazetesi, 5 Teşrin-i evvel 1923.

Tansel, Salahattin, **Mondros'tan Mudanya'ya Kadar**, 4 C.,Ankara 1973-1974.

Tansel, Fevziye Abdullah, "Arap Harflerinin Islahı Ve Değiştirilmesi Hakkında İlk Teşebbüsler Ve Neticeleri", **Belleten,** Sayı: 66.

Tansel, Fevziye Abdullah, **İstiklâl Harbinde Mücahit Kadınlarımız**, Ankara 1991.

Tarih IV, Türk Tarih Cemiyeti Yayını, İstanbul 1934.

Taşkıran, Cemalettin, **Millî Mücadele'de Kâzım Karabekir Paşa**, Ankara 1999.

Taşkıran, Tezer, **Cumhuriyet'in 50. Yılında Türk Kadını**, Ankara 1973.

Tekeli, İlhan-İlkin, Selim, **Ege'deki Sivil Direnişten Kurtuluş Savaşına Geçerken Uşak Heyet-i Merkeziyesi Ve İbrahim (Tahtakılıç) Bey**, Ankara 1989.

Tevetoğlu, Fethi, **Atatürk'le Samsun'a Çıkanlar**, Ankara 1971.

Tevetoğlu, Fethi, **Ömer Naci**, Kültür Müsteşarlığı Yayınları, İstanbul 1973.

Tevetoğlu, Fethi, **Millî Mücadele Yıllarındaki Kuruluşlar**, Ankara 1988.

Tevetoğlu, Fethi, **Türkiye'de Sosyalist ve Komünist Faaliyetler (1910-1960)**, Ankara 1967.

Tezcan, Mahmut, "Atatürk'ün Eğitim Anlayışına Felsefi Ve Sosyolojik Bir Yaklaşım," **Atatürkçü Düşünce,** Ankara 1992.

Tezcan, Mahmut, **Atatürk Ve Eğitim**, Ankara 1992.

Toynbee, Arnold, **Türkiye, Bir Devletin Yeniden Doğuşu**, Çev.: Yargıcı, Kasım; İstanbul 1971.

Tunaya, Tarık Zafer, **Türkiye'nin Hayatında Batılaşma Hareketleri**, İstanbul 1960.

Tunaya, Tarık Zafer, **Devrim Hareketleri İçinde Atatürk Ve Atatürkçülük**, İstanbul 1981.

Tunaya, Tarık Zafer, **Türkiye'de Siyasal Partiler**, İstanbul 1952.

Tuncay, Mete, **Türkiye de Tek Parti Yönetiminin Kurulması (1923-1931)**, İstanbul 1992.

Tural, Mehmet Akif, **Atatürk Devrinde İktisadi Yapılaşma Ve Celâl Bayar (1920-1938)**, Ankara 1987.

Turan, Mustafa, **Yunan Mezalimi (İzmir, Aydın, Manisa, Denizli, 1919-1923)**, Ankara 1999.

Turan, Refik vd., **Atatürk İlkeleri Ve İnkilâp Tarihi**, Ankara 1994.

Turan, Şerafettin, **Türk Devrim Tarihi, 1. Kitap: İmparatorluğun Çöküşünden Ulusal Direnişe**, Ankara 1991.

Turan, Şerafettin, **Türk Devrim Tarihi**, 2. Kitap: Ulusal Direnişten Türkiye Cumhuriyetine, Ankara 1992.

Turan, Şerafettin, **Türk Devrim Tarihi, 3. Kitap (Birinci Bölüm): Yeni Türkiye'nin Oluşumu (1923-1938)**, 1995.

Turan, Şerafettin, **Türk Devrim Tarihi, 3. Kitap (İkinci Bölüm): Yeni Türkiye'nin Oluşumu (1923-1938),** 1996.

Turan, Şerafettin, **Atatürk'ün Düşünce Yapısını Etkileyen Olaylar Düşünürler, Kitaplar**, Ankara 1982.

Turan, Şerafettin, **Atatürk ve Ulusal Dil**, Cumhuriyet Yay., İstanbul 1998.

Turhan, Mümtaz, **Garplılaşmanın Neresindeyiz,** İstanbul 1967.

Turhan, Mümtaz, **Kültür Değişmeleri,** İstanbul 1951.

Türk İstiklal Harbi II, Batı Cephesi, 3.Kısım, Genelkurmay Başkanlığı ATASE Yay., Ankara 1966.

Türk İstiklal Harbi, II.Cilt Batı Cephesi, 5.Kısım, 2.Kitap, Sakarya Meydan Muharebesi, Ankara 1973.

Türk İstiklal Harbi, II.C, Batı Cephesi, 6.Kısım, Büyük Taarruza Hazırlık ve Büyük Taarruz, Ankara 1967.

Türk İstiklal Harbi, II.C., Batı Cephesi, 6.Kısım, IV.Kitap, İstiklal Harbinin Son Safhası, Ankara 1969.

Türkgeldi, Ali, **Mondros ve Mudanya Mütarekelerinin Tarihi,** İstanbul 1948.

Türk Parlamento Tarihi (1919-1923), III.C., TBMM Vakfı Yayını, Ankara 1995.

Türk Silahh Kuvvetleri Tarihi III, C. 5, (1793-1908), Ankara 1978.

Türk Silahlı Kuvvetleri Tarihi, Osmanlı Devri Birinci Dünya Harbinde Türk Harbi, V.C., 3.Kitap.

Türkün Altın Kitabı, Türk Neşriyat Yurdu Yayını, 1928.

"Türk Yazı İnkılabı" **Belgelerle Türk Tarih Dergisi**, Sayı: 9.

Türkmen, Ahmet Faik, **Hatay Manda Tarihi, Silâhlı Mücadele Devri**, C. IV, İstanbul 1939.

Ulugay, Osman, **Amerikan Basınında Türk Kurtuluş Savaşı**, İstanbul 1974.

Uluğ, Hakkı Naşit, **Halifeliğin Sonu,** İstanbul 1975.

Uluğ, Hakkı Naşit, **Hakimiyet-i Milliye Kayıtsız Şartsız Milletindir ve "Yarın Cumhuriyet İlan Edeceğiz,"** Cumhuriyet Gazetesi Eki, 28-30 Ekim 1963.

Umar, Bilge, **İzmir'de Yunanlıların Son Günleri,** İstanbul 1974.

Unat, Faik Reşit, "Atatürk'ün Ankara'ya Gelişi", **Tarih Vesikaları Dergisi,** Sayı: 10.

Unat, Faik Reşit, "Selânik'teki Atatürk Evinin Tarihçesi Hakkında Araştırmalar " **VI. Tarih Kongresi.**

Unat, Faik Reşit, "Atatürk'ün İlk Öğretmeni, Şemsi Efendi Ve Okulu, Eğitim", **BTTD,** Sayı: 26, 1969.

Unat, Faik Reşit, "Atatürk'ün Öğrenim Hayatı Ve Yetiştiği Devrin Milli Eğitim Sistemi", **Atatürk Konferansları I,** Ankara 1964.

Unat, Faik Reşit, **Türk Eğitim Sistemi Gelişmesine Tarihi Bir Bakış,** Ankara 1964.

Unat, Faik Reşit, "Türkiye Devletinin Makarrı İdaresi Ankara Şehridir", **Tarih Vesikaları Dergisi,** Sayı: 9, Ankara 1941.

Unat, Faik Reşit, "Atatürk Ve Ailesi Efradı Ve Kendisine Karabet Dereceleri", **V. Tarih Kongresi,** Ankara 1960.

Uras, Esat, **Tarihte Ermeniler ve Ermeni Meselesi,** Ankara 1960.

Ünal, Tahsin, "Mustafa Kemal'in Ataşemiliterliği," **Türk Kültürü,** Sayı: 90.

Ülken, Yüksel, **Atatürk ve İktisat,** Ankara 1981.

Ülkütaşır, Şakir, **Atatürk Ve Harf Devrimi,** Cumhuriyet Yayını, İstanbul 1998.

Ünler, Ali Nadi, **Gaziantep Savunması,** İstanbul 1969.

Üstün, Kemal, **Menemen Olayı ve Kubilay,** İstanbul 1978.

Walder, David, **Çanakkale Olayı,** İstanbul 1970, Çev. Kayabal, M. Ali.

Webster, Donald Everett, **The Turkey Of Atatürk,** Philadelphia, 1939.

Weiker, Walter F., **Political Tutalage And Democracy İn Turkey; The Free Party And İts Aftermach,** New York 1973.

Weiker, Walter F., **The Modernization Of Turkey: From Atatürk To The Present Day,** New York 1981.

Widmann, Horst, **Atatürk Üniversite Reformu,** İstanbul 1981 Çev.: Kazancıgil Aykut - Bozkurt, Serpil.

Wilson, E. Howard, **Türkiye Cumhuriyetinde Eğitim ve Atatürk**, Ankara 1968.

Velikov, Stefan, "Kemal Atatürk" Kemalist Devrim ve Bulgar Kamuoyu, **AÜ 100.Yıl Sempozyum Bildirisi, Coğaltılmış Baskı**.

Villalta, Jorge Blanco, **Atatürk**, Ankara 1982.

Yavuz, Bige, **Kurtuluş Savaşı Döneminde Türk-Fransız İlişkileri, 1919-1921,** Ankara 1994.

Yavuz, Ünsal, "Askeri Strateji Açısından Türkiye Demiryolları", **Askeri Tarih Semineri.**

Yetkin, Çetin, **Serbest Cumhuriyet Fırkası Olayı,** İstanbul 1982.

Yetkin, Çetin, **Türkiye'de Tek Parti Yönetimi, 1930-1945,** İstanbul 1983.

Yücel, Ünsal, "Atatürk Zamanında Sanat Yaşamı" **Çağdaş Düşünce Işığında Atatürk**, İstanbul.

Zeyrek, Şerafettin, **Türkiye'de Halkevleri (1932-1951),** Hacettepe Üniversitesi Atatürk İlkeleri Ve İnkilap Tarihi Enstitüsüne Sunulan Yüksek Lisans Tezi, Ankara 1987.

Zürcher, Erik Jan, **Milli Mücadele'de İttihatçılık**, Çev.: Salihoğlu, Nusret, İstanbul 1987.

Zürcher, Erik Jan, **Modernleşen Türkiye'nin Tarihi,** İstanbul 1986.

KRONOLOJİ*

1881	Ali Rıza Efendi ile Zübeyde Hanımın Mustafa adını verdikleri oğulu, Makedonya'nın en Büyük Kenti Olan Selanik'de doğdu.
1894	Mustafa, Selanik Askeri Rüştiyesine (Ortaokul) yazıldı. Daha önce eski yöntemle eğitim yapan bir mahalle okuluna, sonra çağdaş öğretim düzenini uygulayan Şemsi Efendi okuluna, daha sonra Mülki (sivil) Rüştiye'ye yazıldı.
1896	Askeri Rüştiye'de Mustafa Adlı Öğretmeninin kendisine Kemal adını verdiği Mustafa Kemal, Manastır Askeri İdadisi (lisesi)'ne geçti.
Kasım 1898	Manastır Askeri İdadisini başarı ile bitirdi.
13 Mart 1899	İstanbul'da Harbiye (Harp Okulu) piyade sınıfına katıldı.
10 Ocak 1902	Mustafa Kemal piyade teğmen rütbesiyle Harp Okulundan mezun oldu. Erkan-ı Harbiye Mektebi (Harp akademisi)'ne ayrıldı.
11 Ocak 1905	Harp Akademisinin 57. dönemini beşinci sırada bitirerek Kurmay Yüzbaşı oldu.
5 Şubat 1905	Şam'daki 5.Orduya atandı.
Ekim 1906	Vatan ve Hürriyet Cemiyetini kurdu.
20 Haziran 1907	Kolağası (Kıdemli Yüzbaşı) rütbesine yükseldi.
20 Eylül 1907	Selanik'teki 3.Orduya atandı.
13 Ekim 1907	Şam'dan Selanik'de bulunan 3.Ordu Karargahına atandı.
22 Haziran 1908	Ek görev olarak Selanik – Üsküp Şark Demiryolu Müfettişliğine görevlendirildi.
23 Temmuz 1908	İkinci Meşrutiyet İlân edildi.
Eylül 1908	Mustafa Kemal Trablusgarp (Libya)'a gönderildi.
1909	Litzman'dan çevirdiği kitapçığı yayınladı: "Takım Muharebe Talimi". Bu yıl Selanik'de Cumalı Ordugahı adlı kitabı da basıldı.
13 Ocak 1909	3.Ordu Redif 11.SelanikTümeni Kurmay başkanlığına atandı.

* Hüseyin TOSUN tarafından hazırlanmıştır.

13 Nisan 1909	İstanbul'da 31 Mart gericilik ayaklanması üzerine, Selanik'de hazırlanan, adını verdiği harekat Ordusunun kurmay başkanı olarak İstanbul'a doğru yola çıktı.
22 Mayıs 1909	31 Mart olayını bastırdıktan sonra Selanik'e döndü.
5 Kasım 1909	3.Ordu Erkan-ı Harbiyesine nakledildi.
2 Mart 1910	Arnavutluk'da ayaklanma başladı.
Eylül 1910	5.Selanik Kolordusu Erkan-ı Harbiyesine atandı. Ayrıca yine aynı yıl içinde Mahmut Şevket Paşanın Kurmay başkanı olarak Arnavutluk harekatına katıldı ve Fransa'da Picardie Manevralarını izlemeye gitti.
1911	Selanik'de Tabiye Tatbikatı Seyahatı adlı kitapçığı yayınladı.
13 Eylül 1911	İstanbul'da Genelkurmay da görevlendirildi.
29 Eylül 1911	Trablusgarp Fırkası Kumandanlığına atandı.
29 Eylül 1911	Trablusgarp'ı işgale hazırlanan İtalya Osmanlı Devletine savaş ilân etti.
5 Ekim 1911	Tobruk'da ve Derne'de İtalyanlara karşı savunma ve oyalama savaşlarına katıldı.
27 Kasım 1911	Binbaşılığa yükseltildi.
8 Ekim 1912	Balkan Savaşı başladı. Mustafa Kemal derhal anavtana dönerek, Bolayır'da kurulan mürettep Kolordunun harekat şubesi müdürlüğüne getirildi.
21 Kasım 1912	Trablusgarp'dan dönen Mustafa Kemal İstanbul'da Genel Karargah emrine verildi.
25 Kasım 1912	Çanakkale Boğazı Kuvayi Mürettebe Kumandanlığı kurmaylığına tayin edildi.
23 Ocak 1913	Babı Ali Baskını gerçekleşti
26 Mart 1913	Edirne Bulgaristan'ın eline geçti.
21 Temmuz 1913	Kolordu kurmay başkanı olarak Edirne'nin kurtarılmasına katıldı.
22 Eylül 1913	Mustafa Kemal İzmir'e geldi.
29 Eylül 1913	Bulgaristan ile İstanbul Antlaşması yapıldı.
27 Ekim 1913	Sofya Ataşemiliterliğine atandı.
11 Ocak 1914	Bükreş ve Çetine (Yunanistan'da), ateşemiliterlik görevlerinide üzerine aldı.
1 Mart 1914	Balkan Harbindeki yüksek hizmetinden dolayı Kaymakam (Yarbay)'lığa yükseldi.
28 Temmuz 1914	Avustur'ya Sırpistan'a savaş ilân etti. Almanya Avusturya'yı destekledi ve Birinci Dünya Savaşı başladı.

4 Ağustos 1914	Sırpistan'a ateşemiliter atandı.
28 Ekim 1914	Alman Goaben ve Breslau zırhlıları Boğaza geldiler ve Türkiye tarafından satın alındılar. Rusların Karadeniz limanlarını bobaladılar.
3-5 Kasım 1914	Rusya 3 Kasımda, İngiltere ve Fransa 5 Kasımda Osmanlı Devletine Savaş ilân ettiler.
18 Ocak 1915	3.Kolordu, 19.Tümen Komutanlığına atandı.
2 Şubat 1915	Mustafa Kemal Maydos (Ecebat)'da Ondokuzuncu Tümen komutanlığına atandı.
18 Mart 1915	İngiliz ve Fransızlar büyük bir donanma ile Çanakkale Boğazını zorladılar, ağır kayıplara uğratılarak geri püskürtüldüler.
25 Nisan 1915	Mustafa Kemal komutasındaki Türk kuvvetleri Arıburnu'ndaki çıkartma harekatını durdurdu.
1 Haziran 1915	MK Albaylığa yükseldi.
6-7 Ağustos 1915	Birinci Anafartalar Savaşına katıldı.
8 Ağustos 1915	Anafartalar Grubu Komutanı oldu.
10 Ağustos 1915	Conkbayırındaki çatışmalara katıldı.
16-17 Ağustos 1915	Kireçtepe çatışmalarına katıldı.
21-22 Ağustos 1915	İkinci Anafartalar Savaşına katıldı.
14 Ocak 1916	Edirne'de 16.Kolordu Kumandanlığına atandı. Kolordunun Diyarbakır'a aktarılması üzerine 27 Martta oraya vardı.
17 Ocak 1916	Anafartalar Grubu komutanlığındaki üstün başarılarından dolayı "Muharebe Altın Liyakat Madalyası" aldı.
15 Mart 1916	Karagahıyla Doğu Cephesine İstanbul'dan hareket etti.
1 Nisan 1916	Korgeneralliğe yükseldi.
6-7 Ağustos 1916	Bitlis ve Muş'un Ruslardan kurtarılması sağlandı.
Aralık 1916	2.Ordu Komutanlığını vekaleten yürütme görevi verildi.
16 Şubat 1917	Hicaz Kuve-i Seferiye Komutanlığına atandı.
7 Mart 1917	2.Ordu Komutanlığına tayin edildi.
30 Nisan 1917	Muş Ruslardan Kurtarıldı.
15 Temmuz 1917	Yıldırım Orduları Grubu Komutanlığına Bağlı olarak Halep'de oluşturulacak olan 7.Ordu Komutanlığına atandı.
6 Ekim 1917	Falkenhayn ile çalışamayacağını belirterek istifasını Grup Komutanlığına verdi.
7 Ekim 1917	İstifasını Başkomutanlık Vekaletine gönderdi.

9 Ekim 1917	İstifasından sonra 2.Ordu Komutanlığına atandı. Dinlenmek üzere İstanbul'a döndü. İyileşmek üzere 3 ay daha izinli sayıldı ve İstanbul'da Genel Karargah emrine alındı.
15 Aralık 1917	Velihad ile Almanya'ya gitmek üzere Sirkeci garından hareket edildi.
4 Ocak 1918	Veliahd ile birlikte Almanya'dan döndü.
13 Mayıs 1918	Böbrek rahatsızlığı sebebiyle tedavi için İstanbul'dan Viyana'ya hareket etti. (Viyana ve Karlsbat'da 2.5 ay kadar tedavi gördü).
30 Haziran 1918	Tedavi için Karlsbad'a geldi. 27 Temmuza kadar burada kaldı. Ağustos başlarında İstanbul'a döndü.
7 Ağustos 1918	Yıldırım Ordular Grubundaki 7.Ordu Komutanlığına atandı.
1 Eylül 1918	7.Ordu Komutanlığını eline aldı.
29 Eylül 1918	Bulgaristan Selanik Antlaşması ile savaştan çekildi.
8 Ekim 1918	Talat Paşa Kabinesi istifa etti.
26 Ekim 1918	Düşmanı Halep'in kuzeyinde, bugünkü sınırlarda durdurarak Misak-ı Millî sınırlarını belirledi.
30 Ekim 1918	Mondros Ateşkes Antlaşması imzalandı.
31 Ekim 1918	Yıldırım Ordular Grubu Komutanlığını Liman Von Sanders'den devraldı.
9-10 Kasım 1918	Çanakkale Boğazı'nın iki yakası İngilizlerce işgal edildi. Çanakkale şehrine bir İngiliz müfrezesi çıktı.
13 Kasım 1918	Yıldırım Ordular Grubu Komutanlığından ayrılarak İstanbul'a döndü.
17 Kasım 1918	Minber gazetesinde kendisiyle bir konuşma yayınladı. 18 Kasımda Vakit gazetesinde bir konuşma, ve 20 Aralık da Söz gazetesinde Teceddüd Fırkasına gireceğine ilişkin haberi yalanladı.
21 Kasım 1918	Meclis-i Mebusan feshedildi.
1918	"Zabit ve Kumandan ile Hasbıhal" adlı kitapçığı yayınladı.
5 Şubat 1919	İstanbul'da 1908 Meşrutiyeti üzerine kaldırılmış olan sansür yeniden yürürlüğe girdi.
7 Şubat 1919	General Allenby İstanbul'a geldi ve İstanbul sokaklarında İngiliz gösterileri olmaya başladı.
8 Şubat 1919	Fransız İşgal orduları Komutanı Fraochet d'Espery beyaz bir at üzerinde İstanbul'a geldi.
30 Nisan 1919	9.Ordu Müfettişi olarak Anadolu'ya tayin edildi.Tayin emri 5 Mayıs 1919'da Takvimi Vekayi (Devletin Resmi Gazetisi)'de yayınlandı.

14 Mart 1919	Yunanlıların işgal plânını İngiltere, Fransa, İtalya başbakanları, ABD Başkanı kabul ettiler.
15 Mayıs 1919	Vahdeddin ile son kez görüştü.
15 Mayıs 1919	İzmir'e İtilaf Devletlerinin desteğinde Yunanlılar asker çıkardı.
16 Mayıs 1919	Samsun'a gitmek üzere Bandırma Vapuru ile İstanbul'dan hareket etti.
19 Mayıs 1919	Samsun'a vardı.
21 Mayıs 1919	Erzurum'da 15.Kolordu Komutanı olan Kazım Karabekir Paşaya kapalı tel ile düşüncelerini bildirdi.
23 Mayıs 1919	Ankara'da 20.Kolordu Komutanı Ali Fuat (Cebesoy) Paşaya Samsun'a geldiğini bildirdi.
25 Mayıs 1919	Samsun'dan Havza'ya gitmek üzere ayrıldı.
28 Mayıs 1919	Havzalılar Müdafaa-i Hukuk Cemiyetini kurdular.
30 Mayıs 1919	Havzalılar Cuma Namazından sonra ilk mitingi gerçekleştirdiler.
8 Haziran 1919	İngilizlerin isteği üzerine Mustafa Kemal'e geri dönmesi gerekeceği bildirildi.
13 Haziran 1919	Havza'dan ayrılarak Amasya'ya geldi.
17 Haziran 1919	İstanbul'daki İngiliz Yüksek Komiseri Amiral Calthorpe, M.Kemal'in geri çağrılması için Harbiye Nezaretine yazı yazdı.
18 Haziran 1919	Mustafa Kemal, Amasya'dan Trakya'da bulunan Cafer Tayyar Paşaya bir telgraf çekerek Trakya ve Anadolu Müdafaa-i Hukuk Cemiyetlerini birleştirip Sivas'ta merkez oluşturma kararını bildirdi.
21 Haziran 1919	İstanbul'da bulunan tanınmış kişilere yazı yazarak, İstanbul'un artık Anadolu'ya uyması gereğini bildirdi.
22 Haziran 1919	Sivas'da bir Millî Kongre toplanması kararını bildiren ve Millî Mücadeleyi başlatan Amasya Genelgesi yayınlandı.
26 Haziran 1919	Amasya'dan yola çıktı.
27 Haziran 1919	Sivas'a geldi.
28 Haziran 1919	Mustafa Kemal Vilayetlere, Mutasarrıflıklara ve Kolordu Komutanlıklarına tamim yayınladı. Sivas'dan yola çıktı.
3 Temmuz 1919	Erzurum'a geldi.
8 Temmuz 1919	Padişahdan görevine son verildiğine ilişkin telgraf aldı.

9 Temmuz 1919	Yayınladığı bir genelge ile Millî mücadaleye sade bir vatandaş olarak devam edeceğini bildirdi.
23 Temmuz-7 Ağustos 1919	Erzurum Kongresi yapıldı ve Kongre Başkanlığına Mustafa Kemal seçildi. Burada Misak-ı Millî kabul edildi.
9 Ağustos 1919	Mustafa Kemal'in askerlikten çıkarılması, nişanlarının geri alınması, Padişahın onursal yaverliğinin sona ermesi konusunda Padişah buyruğu yayınlandı.
29 Ağustos 1919	Erzurum'dan ayrıldı.
2 Eylül 1919	Sivas'a geldi.
4 Eylül 1919	Sivas Kongresi toplandı ve Mustafa Kemal Başkan seçildi.
7 Eylül 1919	Şarki Anadolu Müdafaa-i Hukuk Cemiyetinin adı Anadolu ve Rumeli Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti olarak değiştirildi.
8 Eylül 1919	Manda önerileri Kongrece kabul edilmedi.
11 Eylül 1919	Anadolu ve Rumeli Madafaa-i Hukuk Cemiyetinin kuruluşuna ilişkin Sivas Valiliğine dilekçe verdi. Heyeti Temsiliye Başmkanı oldu.
14 Eylül 1919	Mustafa Kemal Sivas'da İrade-i Milliye Gazetesini yayınlamaya başladı.
22 Eylül 1919	Amerikan Araştırma Heyeti Başkanı General Harbord ile görüşerek Kurtuluş savaşını anlattı.
1 Ekim 1919	Damat Ferit istifa etti.
2 Ekim 1919	İstanbul'da Damat Ferit Hükümetinin yerini Ali Rıza Paşa Hükümeti aldı.
16 Ekim 1919	Erzurum'dan arkadaşlarıyla birlikte Amasya'ya doğru yola çıktı.
18 Ekim 1919	Heyet-i Temsiliye ile birlikte Amasya'ya geldi.
2 Ekim 1919	Ali Rıza Paşa Kabinesi ile görüşme ve uzlaşma için temasa geçti.
20-22 Ekim 1919	İstanbul Hükümeti temsilcisi Bahriye Nazırı Salih Paşa ile Heyet-i Temsiliye arasında Amasya görüşmeleri yapıldı. Protokoller imzalandı.
27 Ekim 1919	Tokat'a geldi. Ertesi gün yola çıktı.
7 Kasım 1919	Erzurum'dan son Osmanlı Meclisine üye seçildi.
16-29 Kasım 1919	Sivas da komutanlar ile toplantı yaptı.
18 Aralık 1919	Heyet-i Temsiliye ile birlikte yola çıktı.
27 Aralık 1919	Heyet-i Temsiliye Sivas üzerinden , Kayseri (19-21 Aralık), Hacıbektaş (22 Aralık), ve Kırşehir (24 Aralık)'e uğrayarak Ankara'ya geldi.

29 Aralık 1919	İstanbul'da Bakanlar Kurulununun, Mustafa Kemal'in istifa ettiği atılmadığı, nişanlarının geri verildiği konusundaki kararı açıklandı.
10 Ocak 1920	Ankara'da Hakimiyet-i Milliye gazetesi kuruldu.
12 Ocak 1920	Osmanlı Mebusan Meclisi açıldı.
28 Ocak 1920	Misak-ı Millî Meclis-i Mebusan'ın gizli toplantısında kabul edildi.
1 Şubat 1920	Maraş'ta Fransızlar Çarşıyı yaktı ve şiddetli sokak savaşları başladı.
8-9 Şubat 1920	Millî Kuvvetler Urfa'ya girdi ve Fransız karagalına Türk Bayrağı çekildi.
9 Şubat 1920	Fransızlar Maraş'ı terk etti.
3 Mart 1920	Ali Rıza Paşa istifa etti. Yerine Salih Paşa getirildi.
15 Mart 1920	İstanbul'da asker ve sivil 150 Türk aydını yabancılar tarafından tutuklandı.
16 Mart 1920	İtilâf Devletleri İstanbul'u işgal etti. Bunun Üzerine Mustafa Kemal ulusa bir bildiri yayınladı: Yabancı devletler temsilcilerine, dışişleri bakanlıkalarına, parlamentolara protesto yazıları yazdı. Vali ve komutanlara yazı yazarak gösteriler düzenlenmesini istidi.
17 Mart 1920	Mustafa Kemal İslam Dünyasına ayrı bir bildiri yayınladı.
18 Mart 1920	Mebusan Meclisi İtilaf Devletlerince basıldı.
19 Mart 1920	Ankara'da olağaüstü yetkilere sahip ve milletin gerçek iradesini temsil edecek bir Meclis toplanması ve Anadolu'ya geçebilen Osmanlı mebuslarının da bu meclise katılmalarına dair bütün illere ve kolordu komutanlıklarına bir genelge yayınladı.
5 Nisan 1920	Salih Paşa Kabinesi istifa etti.
10 Nisan 1920	Şeyhülislam Dürrizade Abdullah, Padişah ve Halife kuvvetleri dışındaki Millî Kuvvetleri kafir ilân ederek katlinin vacip olacağını bildiren fetva yayınladı.
16 Nisan 1920	Ankara Müftüsü Rıfat efendi Şeyhüslâmın fetvasının dinen geçerli olamayacağını ilân etti.
18-26 Nisan 1920	San Remo Konferansında Osmanlı Devleti parçalandı.
22 Nisan 1920	İllere yayımladığı bildiride, açılacak TBMM'nin tek başvurulacak yer olduğunu belirtti.
23 Nisan 1920	Büyük Millet Meclisi Ankara'da açıldı.
24 Nisan 1920	Mustafa Kemal Meclis Başkanlığına seçildi.
27 Nisan 1920	Padişaha bağlılığını bildiren telgraf gönderdi.

29 Nisan 19220	Hıyanet-i vataniye kanunu Büyük Millet Meclisinde kabul edildi.
30 Nisan 1920	Gelişmelerden dış dünyayı haberdar etmek amacıyla İngiltere'ye bir nota gönderdi.
3 Mayıs 1920	İcra vekilleri Heyeti oluşturuldu.
5 Mayıs 1920	TBMM'ce seçilen bakanlar kurulu Mustafa Kemal'in Başkanlığında toplandı.
11 Mayıs 1920	İstanbul divanı Harbi Mustafa Kemal ile arkadaşlarını idamla yargıladı.
24 Mayıs 1920	Millî Mücadele önderlerinin idamına yönelik kararı padişah onayladı.
7 Haziran 1920	İstanbul Hükümetinin hiçbir kararının kabul edilmeyeceğine dair bir karar alındı.
9 Haziran 1920	Ermeni Mezaliminin artması üzerine kısmi seferberlik ilân edildi.
21 Haziran 1920	Eskişehir'de Ali Fuat (Cebesoy) paşa ile görüştü.
25 Haziran 1920	Batı Cephesi Kumandanlığı kuruldu ve komutanlığına Ali Fuat (Cebesoy) Paşa tayn edildi.
6 Temmuz1920	Yunanlılar Anadolu harekatına geçerek Mudanya'ya asker çıkardılar.
8 Temmuz 1920	Yunanlılar Bursa'yı ele geçirdiler.
20 Temmuz 1920	Yunanlılar Tekirdağ'a bir tümen çıkardılar.
10 Ağustos 1920	Osmanlı Heyeti Sevr'de Sevr Antlaşmasını imzaladılar. (Hadi Paşa, Rıza Tevfik, Reşat Halis Bey)
19 Ağustos 1920	Anlaşmayı imzalayan ve onaylayanları Ankara Hükümeti vatan haini ilân etti.
29 Ağustos 1920	Yunanlılar Uşak'ı ele geçirdiler.
13 Eylül 1920	Meclis'e halkçılık programı sunuldu. Tartışmalardan sonra I.İnönü zaferinin etkisiyle 20 Ocak 1921'de 23 esas 1 ek maddeden oluşan Teşkilat-ı Esasiye Kanunu kabul edildi.
29 Eylül 1920	TBMM kuvvetleri Doğuda Sarkamış'ı kurtardı.
15-16 Ekim 1920	Güney Cephesinde Millî kuvvetler Saimbeyli'yi kurtardı.
30 Ekim 1920	Doğu Cephesinde TBMM Kuvvetleri Kars'ı kurtardı.
2-3 Aralık 1920	Ermenilerle Gümrü Antlaşması imzalandı.
5 Aralık 1920	İstanbul'dan bir heyet ile Mustafa Kemal Bilecik'de görüştü.
6-10 Ocak 1921	I.İnönü zaferi kazanıldı.
20 Ocak 1921	Yeni Türk devletinin İlk Anayasası kabul edildi.
22 Ocak 1921	Çerkez Etem'in başkaldırısı tamamen bastırıldı.

12 Şubat-12 Mart 1921	Londra Konferansı gerçekleştirildi.
1 Mart 1921	Afgan devleti temsilcisi ile TBMM temsilcisi arasında Moskova'da dostluk antlaşması imzalandı.
12 Mart 1921	İstiklal Marşı kabul edildi
16 Mart 1921	Moskova antlaşması imzalandı.
31Mart-1 Nisan 1921	İkinci İnönü Zaferi kazanıldı. Bundan sonra İtilâf Devletleri tarafsızlıklarını bildirdiler.
12 Nisan 1921	Anadolu'daki Yunan mezalimini protesto niteliğinde dünyaya bildiri yayınladı.
23 Nisan 1921	Milli Bayram kabul edildi.
10 Mayıs 1921	Mustafa Kemal Müdafaa-i Hukuk Grubunu teşkil ederek başkanlığını üzerine aldı. (Birinci Grup).
18 Temmuz 1921	Yunan gücü karşısında gerileyen Türk birliklerine Sakarya gerisine çekilmeyi önerdi.
5 Ağustos 1921	TBMM'i Mustafa Kemal'e üç ay için Başkumandanlık yetkisini veren Kanunu kabul etti. Bu yasa 31 Ekim 1921, 4 Şubat , 6 Mayıs 1922'de üçer ay , 20 Temmuz 1922'de süresiz uzatıldı.
7-8 Ağustos 1921	10 Maddeden oluşan Tekalif-i Milliye Emirleri yayınlandı.
23 Ağustos-13 Eylül	1921 Sakarya Meydan Muharebesi kazanıldı.
14 Eylül 1921	Genel seferberlik ilân edildi.
19 Eylül 1921	Sakarya Savaşındaki başarıdan dolayı Meclis, Mustafa Kemal'e Gazilik ünvanı ile Mareşallik rütbesini verdi.
24 Eylül 1921	Daha önce Haziran'da Ankara'ya gelmiş olan Fransız Diplomatı Franklin-Bouillon ile görüşmeye başladı.
13 Ekim 1921	Ermenistan, Azerbaycan ve Gürcistan ile Kars antlaşması imzalandı.
20 Ekim 1921	Fransa ile Ankara İtilâfnamesi imzalandı.
13 Aralık 1921	Ukrayna Olağanüstü Elçisi Frunze Ankara'ya geldi.
2 Ocak 1922	Türkiye Ukrayna Dostluk ve Kardeşlik Antlaşması İmzalandı.
5 Ocak 1922	Fransızların çekilmesiyle Türk Ordusu Adana'ya girdi.
18 Haziran 1922	İzmit'te Fransız yazar Claude Ferrere ile görüştü.
14 Temmuz 1922	Ankara'da Fransız temsilciliğinde, Fransa Ulusal Bayramı toplantısında konuştu.
16 Temmuz 1922	Anadolu ve Rumeli Müdafaa-i Hukuki Milliye Grubuna doğal başkan seçildi.

23 Temmuz 1922	Akşehir'deki Cephe karargahına geldi. 6 Ağustosta döndü.
20 Ağustos 1922	Akşehir'deki Batı Cephesi Karargahına geldi: 26 Ağustos Büyük Taarruz emrini verdi.
26 Ağustos 1922	Büyük Taarruz başladı.
27 Ağustos 1922	Türk Ordusu Afyon'u Yunanlılardan kurtardı.
30 Ağustos 1922	Başkomutanlık Meydan Muharebesi kazanıldı.
1 Eylül 1922	Başkomutanlık emri: "Ordular ilk Hedefeniz Akdenizdir İleri".
4 Eylül 1922	İtilâf Devletleri mütareke teklif ettiler.
9 Eylül 1922	Türk ordusu İzmir'e girdi..
10 Eylül 1922	Ordunun arkasından İzmir'e geldi.
10 Eylül 1922	Türk Ordusu Bursa'yı geri aldı.
13 Eylül 1922	Millete bir beyanname yayınlanarak son gelişmelerin bir dökümü yapıldı.
14 Eylül 1922	İzmir Belediyesi Mustafa Kemal'e hemşehrilik verdi.
29 Eylül 1922	İzmir'den ayrıldı, 2 Ekimde Ankara'ya geldi.
3 Ekim 1922	Mudanya Konferansı toplandı.
5 Ekim 1922	Mudanya görüşmeleri kesildi.
5 Ekim 1922	Mustafa Kemal Ankara hemşehriliğini kabul etti.
6 Ekim 1922	Mustafa Kemal Ordulara Boğazlar üzerine yürüme serbestisi tanıdı.
9 Ekim 1922	Mudanya Görüşmeleri yeniden Başladı.
11 Ekim 1922	Mudanya Mütarekesi imzalandı.
16 Ekim 1922	Bursa'ya gitti, 29 Ekimde Ankara'ya döndü.
26 Ekim 1922	Kendisine onursal profesörlük veren İstanbul üniversitesine teşekkür etti.
27 Ekim 1922	Bursa'da öğretmenlerle buluştu.
30 Ekim 1922	Yunan Çekilmesi tamamlandı.
31 Ekim 1922	Mustafa Kemal Müdafaa-i Hukuk Grubunda Saltanatın kaldırılacağına dikkat çekti.
1 Kasım 1922	Saltanat kaldırıldı.
4 Kasım 1922	İstanbul'daki Tevffik Paşa Hükümeti istifa etti.
15 Kasım 1922	Trakya teslim alındı.
17 Kasım 1922	Vahdeddin Malta'ya gitmek üzere İstanbul'dan ayrıldı.
18 Kasım 1922	BMM'i Abdülmecid Efendiyi Halife seçti.
20 Kasım 1922	Lozan Konferansı başladı.
14 Ocak 1923	Annesi Zübeyde Hanım İzmir'de vefat etti.
16-17 Ocak 1923	İzmit'de gazetecilerle basın toplantısı yaptı.

29 Ocak 1923	Mustafa Kemal Paşa Latife Hanım ile İzmir'de evlendi. (5 Ağustos 1925'de ayrıldılar
4 Şubat 1923	Lozan Görüşmeleri kesintiye uğradı.
17 Şubat 1923	İzmir'de Türkiye İktisat Kongresi toplandı.
28 Şubat 1923	İstanbul Belediyesi kendisine onursal hemşehrilik verdi.
13-25 Mart 1923	Adana, Mersin, Tarsus, Konya, Kütahya, ve Afyonu'u kapsayan yurt gezisi yaptı.
16,20,21 Mart 1923	Adana'da Esnaf ile, Konya'da gençlerle, Konya'da kadınlarla görüşmeler yaparak önemli açıklamalarda bulundu.
1 Nisan 1923	TBMM Seçim kararı aldı.
8 Nisan 1923	Parti programı 9 umde (esas) halinde ilân edildi.
23 Nisan 1923	Lozan Konferansının ikinci safhası başladı.
16/17 Temmuz 1923	Lozan'da taraflar antlaşmaya vardı.
11 Ağustos 1923	İkinci TBMM'si çalışmalarına başladı.
14 Ağustos 1923	Fethi Okyar'ın Başkanlığındaki Bakanlar Kurulu Mecliste kabul edildi.
14 Ağustos 1923	Selahaddin Adil Paşa İstanbul Komutanlığına atandı.
18 Ağustos 1923	İzmir'den seçilmiş olan Mustafa Kemal Ankara milletvekilliğini kabul etti.
23 Ağustos 1923	TBMM Lozan Antlaşmasını onayladı.
1 Ekim 1923	Boğazlar bölgesinin boşaltılmasına ilişkin protokol, İstanbul komutanı ile Müttefik Kuvvetlerinin Başkomutanı tarafından imzalandı.
6 Ekim 1923	İtilâf Devletlerine ait birliklerin komutanları İstanbul'dan ayrıldı. Şükrü Naili Paşa komutasındaki Türk ordusu İstanbul'a girdi.
13 Ekim 1923	Ankara'yı Hükümet merkezi yapan kanun kabul edildi.
29 Ekim 1923	Anayasa'da değişiklik yapılarak Cumhuriyet ilân edildi. Mustafa Kemal Paşa gizli oyla ve oybirliği ile Cumhurbaşkanı seçildi.
8 Kasım 1923	Mübadele, İmar ve İskan Kanunu kabul edildi.
7 Aralık 1923	Basına Halkçılık esasına dayalı Halk Partisi adıyla bir parti kurulacağı bildirildi.
2 Ocak 1924	İzmir'e geldi. 23 Şubatta Ankara'ya döndü.

7 Şubat 1924	Harp Oyunlarının açılışını yaptı.
3 Mart 1924	Şeriye ve Evkaf Vekaleti kaldırıldı. Erkan-ı Harbiye-i Umumiye Vekaleti kaldırıldı. Tevhid-i Tedrisat Kanunu kabul edildi. Halifelik Kaldırıldı. Hanedanın devletin sınırları dışına çıkarılmasına karar verildi.
3 Mart 1924	Erkan-ı Harbiye-i Umumiye Vekaleti kaldırıldı.
3 Mart 1924	Şerriye Vekaleti yerine Diyanet İşleri Başkanlığının kurulması kararlaştırıldı.
3 Mart 1924	Eğitim ve Öğretim kurumları Millî Eğitim Bakanlığına bağlandı.
5 Mart 1924	Halife Bulgaristan sınırından yurt dışına çıktı.
5 Mart 1924	Hicaz Kralı Hüseyin Halifeliğini ilân etti.
6 Mart 1924	İsmet İnönü başkanlığındaki Bakanlar Kurulu Meclisteki kabul edildi.
20 Nisan 1924	Yeni Teşkilatı Esasiye Kanunu (Anayasa) kabul edildi.
7 Mayıs 1924	İstanbul Üniversitesine bağlı İlahiyat Fakültesi açıldı.
30 Ağustos 1924	Atatürk Dumlupınar'a geldi. Başkomutanlık Savaşının ikinci yıldönümünde ünlü konuşmasını yaptı.
15 Eylül 1924	Atatürk Trabzon'a geldi.
17 Eylül 1924	Atatürk Rize'ye geldi.
19 Eylül 1924	Giresun ve Ordu'ya geldi.
20 Eylül 1924	Samsun'a geldi.
24 Eylül 1924	Havza'ya ve Amasya'ya geldi.
25 Eylül 1924	Tokat'a geldi.
27 Eylül 1924	Sivas'a geldi.
29 Eylül 1924	Erzincan'a geldi.
30 Eylül 1924	Deprem nedeni ile Erzurum'a geldi.
10 Ekim 1924	Pasinler ve Kars'ı ziyaretten sonra tekrar Erzincan'a geldi.
12 Ekim 1924	Şebinkarahisar'a geldi.
12 Ekim 1924	Sivas'a geldi.
13 Ekim 1924	Kayseri'ye geldi.
15 Ekim 1924	Yozgat'a geldi.
17 Ekim 1924	Kırşehir'e geldi.
9 Kasım 1924	Atatürk'ün silah arkadaşları CHP'den istifa ettiler.
17 Kasım 1924	Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası kuruldu.
1 Ocak-2 Şubat 1925	Yurt Gezisine çıktı.
11 Şubat 1925	Doğu da Şeh Sait İsyanı başladı.

4 Mart 1925	Takrir-i Sükün (bugünkü anlamıyla huzur ve güveni sağlama, anarşiyi önleme), Kanunu Meclis'te kabul edildi.
4 Mart 1925	İkinci kez İstiklal Mahkemeleri kuruldu.
22 Nisan 1925	Askeri Okullar Millî Savunma Bakanlığına bağlandı.
31 Mayıs 1925	Şeyh Sait isyanı bastırıldı.
3 Haziran 1925	Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası kapatıldı.
29 Haziran 1925	Şeyh Sait idam edildi.
7 Ağustos 1925	İstanbul Darulfunun'a bilimsel özerklik verildi.
25 Ağustos 1925	Kastamonu'ya geldi.
27 Ağustos 1925	Şapka ile İnebolu Türk Ocağına geldi.
2 Eylül 1925	Memurların şapka giymesi ve dini görevlilerin giysileriyle ilgili Hükümet kararı çıktı.
13 Eylül 1925	Elazığ İstiklal Mahkemesinde yargilânan gazetecileri bağışladı.
21 Eylül-22 Ekim 1925	Yurt Gezilerine çıktı.
1 Ekim 1925	Bursa Dokuma Fabrikasını açtı.
10 Ekim 1925	Manisa'ya geldi.
11 Ekim 1925	İzmir'e geldi.
14 Ekim 1925	İzmir Erkek Öğretmen Okulunda "ulusları kurtaranlar yalnız ve ancak öğretmenlerdir" konuşmasını yaptı.
21 Ekim 1925	Afyonkarahisar'a geldi.
5 Kasım 1925	Ankara'da Hukuk Mektebi'nin açış konuşmasında tüze devrimini anlattı.
21 Kasım 1925	Milletler Cemiyeti Musul konusunda Türkiye'nin aleyhinde karar verdi.
25 Kasım 1925	Kıyafet yasası kabul edildi. Devlet memurları ile görevlilerin şapka giymesi kabul edildi.
30 Kasım 1925	Dini görevlilerin Hükümetçe tespit edilen giysileri yetkisiz ve izinsiz giymeleri yasaklandı.
17 Aralık 1925	Türkiye-Rusya arasında tarafsızlık ve saldırmazlık antlaşması yapıldı.
1 Mart 1926	Yeni Türk Ceza Kanunu kabul edildi.
19 Nisan 1926	Kabotaj Kanunu çıkarıldı.
22 Nisan 1926	Borçlar kanunu kabul edildi.
29 Mayıs 1926	Türk Ticaret Kanunu kabul edildi.
5 Haziran 1926	Türkiye, İngiltere ve Irak arasında Musul konusunda Antlaşma Ankara'da imzalandı.
14 Haziran 1926	Adalet Bakanlığı yönetmelikle nişanlanma, evlenme, boşanma fasıllarını düzenledi.

15 Haziran 1926	Giritli Motorcu Şevki, İzmir Valisine Atatürk'e suikast yapılacağını bildirdi.
20 Haziran 1926	Ali Fuat ve Kazım Karabekir Paşalar Atatürk'e suikastten tutuklandılar.
3 Ekim 1926	Mustafa Kemal'in heykeli, Sarayburnu'nda açıldı.
17 Temmuz 1926	İzmir'den Ankara'ya gelen çalışmalarına devam etti.
4 Ekim 1926	Medeni Kanun yürürlüğe girdi. (4 Nisan 1926'da yayınlandı).
1 Aralık 1926	Atinada yapılan Antlaşma ile Mübadele sorunu çözüldü.
21 Aralık 1926	Kastamonu'ya geldi.
28 Mayıs 1927	Teşvik-i Sanayi Kanunu kabul edildi.
30 Haziran 1927	Askerlikten emekliye ayrıldı.
1 Temmuz 1927	16 Mayıs 1919'da ayrıldığı İstanbul'a ilk kez geldi.
1 Ekim 1927	İstanbul'dan Bursa'ya geldi.10 Ekimde Ankara'ya döndü.
15 –20 Ekim 1927	Atatürk Büyük Nutuk adlı eserini Meclis de okudu. Eser iki cilt olarak bu yıl yayımlandı.
20 Ekim 1927	Atatürk Nutuk Adlı Eserini Gençliğe Hitabeyi okuyarak tamamladı.
28 Ekim 1927	İlk Nüfus sayımı yapıldı.
1 Kasım 1927	İkinci Kez Cumhurbaşkanlığına seçildi.
4 Kasım 1927	Ankara'da Zafer Alanı ile Etnoğrafya Müzesi önündeki heykelleri açıldı.
24 Kasım 1927	Ulus Alanındaki heykeli açıldı.
10 Nisan 1928	Anayasa değişiklikleri yapılarak, Türkiye Cumhuriyetinin lâik devlet karakteri açıklığa kavuşturuldu. (Anayasa da mevcut "Devletin Dini İslamdır" hükmü kaldırıldı.)
20 Mayıs 1928	Milletlerarası rakamların kabulüne dair kanun kabul edildi.
23 Mayıs 1928	Şeyhlerin vakıf işlerine bakma görevi kaldırıldı.
4 Haziran 1928	İstanbul'a geldi.
25 Haziran 1928	Alfabe Komisyonu Bakanlar Kurulu onayı ile kuruldu.
8 Ağustos 1928	İstanbul'da Taksim Meydanındaki Atatürk anıtı açıldı.
9 Ağustos 1928	İstanbul'da Sarayburnu parkı gazinosunda, halka latin harflerinin kabul edileceğini açıkladı. Müzik konusundaki düşüncelerini söyledi.

15 Eylül 1928	Sinop'a geldi
16 Eylül 1928	Samsun'a geldi.
18 Eylül 1928	Tokat'a geldi.
19 Eylül 1928	Sivas'a geldi.
20 Eylül 1928	Kayseri'ye geldi.
21 Eylül 1928	Başbakanlığa, Yeni Türk Harflerinin uygulanması konusunda yazı gönderdi.
1 Kasım 1928	Lâtin harflerine geçiş Mecliste kabul edildi. 3 Kasım da yürürlüğe girdi.
11 Kasım 1928	Millet Mektepleri Talimatnamesi kabul edildi.
1 Ocak 1929	Millet Mektepleri açıldı.
24 Nisan 1929	İçra ve iflas Kanunu kabul edildi.
15 Mayıs 1929	Deniz Ticaret Kanunu kabul edildi.
6 Ağustos 1929	İstanbul'a geldi.
30 Kasım 1929	Alman Tarih yazarı Emil Ludwig ile çeşitli konularda görüştü.
20 Şubat 1930	Türk Parasının Kıymetini Korumu Kanunu kabul edildi.
27 Şubat-13 Mart 1930	İzmir'de ve bölge gezisine çıktı.
30 Nisan 1930	Kadınlara Belediye seçimlerinde oy kullanma hakkı tanındı.
22 Mayıs 1930	TBMM kendisine altın bir Türk harfleri levhası sundu.
27-30 Haziran 1930	Venizelos Ankara'yı ziyaret etti.
24 Temmuz 1930	Atatürk ile Fethi Okyar yeni parti konusunda Yalova'da buluştu.
9 Ağustos 1930	Fethi Okyar kurcağı partiye ilişkin Atatürk'e bir mektup yazdı.
12 Ağustos 1930	Serbest Cumhuriyet Fırkası kuruldu.
17 Ağustos 1930	Fethi Okyar Serbest Fırkayı kapattı.
2 Eylül 1930	Sadri Maksudi (Arsal)'nin: Türk Dili İçin adlı kitabına verdiği yazıda: "Ülkesini, istiklâlini korumasını bilen Türk milleti, dilini de yabancı dillerin boyunduruğundan kurtarmalıdır" dedi.
27 Ekim 1930	Yunan Başbakanı Venizelos ile görüştü.
28 Aralık 1930	Menemen'de irtica olayı yaşandı.
5 Ocak 1931	Bursa Türk Ocağına geldi.
5 Ocak 1931	Derince'ye geldi.
26 Mart 1931	Ölçüler Kanunu kabul edildi.
12 Nisan 1931	Türk Tarihi Tetkik Cemiyeti (Türk Tarih Kurumu) kuruldu.

26 Ekim 1931	İkinci Balkan Konferansında, insanlık ülküsü ile ilgili konuşma yaptı.
1 Kasım 1931	Üçüncü kez Cumhurbaşkanlığına seçildi.
27 Aralık 1931	Ölçüler Kanunu kabul edildi.
19 Şubat 1932	Halkevleri açıldı.
15 Ocak 1932	Samsun'da Atatürk anıtı açıldı.
12 Haziran 1932	Hicaz Genel Valisi Emir Faysal ile görüştü.
12 Temmuz 1932	Türk Dili Tetkik Cemiyeti (Türk Dil Kurumu) kuruldu.
18 Temmuz 1932	Türkiye Cemiyet-i Akvama üye oldu. Uluslar Arası Adalet Divanına da üye olundu. Ancak Meclis bunu 1935'de onayladı.
27 Temmuz 1932	İsmet İnönü İzmir'de Atatürk'ün heykelini açtı.
27 Ekim 1932	General McArthur ile görüştü. (Konuşması, 1951'de Cancasus dergisinde açıklandı.).
6 Şubat 1933	Bursa'daki gericilik olayı üzerine buraya geldi.
5 Mayıs-8 Eylül 1933	İstanbul ve yöresinde bulundu.
31 Mayıs 1933	İstanbul Darülfununun kapatılması ve İstanbul Üniversitesinin Kurulmasına dair kanun kabul edildi.
20 Haziran 1933	Üniversitede İnkılâp Enstitüsünün kurulmasına karar verildi.
27 Temmuz 1933	Afgan Kralı Amanullah ile İstanbul'da görüştü.
1 Ağustos 1933	Darülfunun kaldırıldı. İstanbul Üniversitesi kuruldu.
4 Ekim 1933	İstanbul'da Yugoslavya Kralı Aleksandr ile görüştü.
4 Ekim 1933	Türk İnkılâp enstitüsünde ilk İnkılâp dersi Millî Eğitim Bakanı Yusuf Hikmet (Bayur) Bey tarafından verildi.
26 Ekim 1933	Türk Kadınlarına Köy İhtiyar Heyetlerine seçme ve seçilme hakkın tanındı.
29 Ekim 1933	Cumhuriyetin onuncu yılı kutlanırken ünlü konuşmasını yaptı: "Ne mutlu Türküm diyene".
4 Kasım 1933	Selanik'de doğduğu eve Yunan Hükümetince bir levha konuldu.
16 Haziran 1934	İran Şahı Rıza Pehlevi ile Ankara'da görüştü.
21 Haziran 1934	Soyadı Yasası kabul edildi.
17 Temmuz 1934	Bolu'ya geldi.
3 Ekim 1934	İsveç veliahtı Gustav Adolf, Atatürkü ziyaret etti.

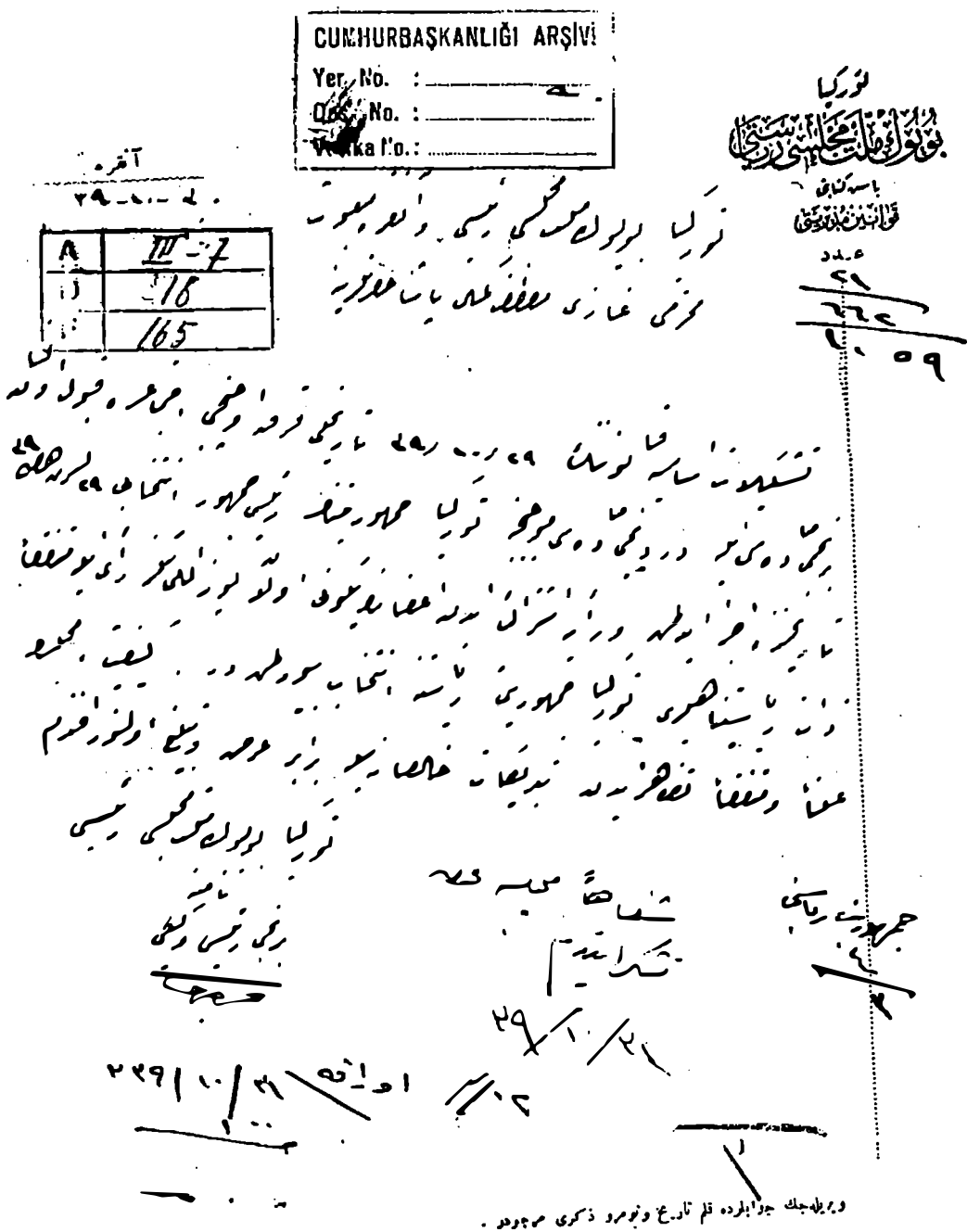
24 Kasım 1934	Mustafa Kemal Atatürk soyadını aldı. (19 Eylül 1921'den beri Gazi Mustafa Kemal olarak anılıyor, imzasını atıyordu.)
3 Aralık 1934	Hangi dine mensup olursa olsun, din adamlarına mabet ve ayinler dışında dini kisve taşımalarının yasaklanmasına dair kanun kabul edildi.
5 Aralık 1934	Kadınlara Milletvekili seçilme hakkı tanındı.
17 Aralık 1934	Mustafa Kemal'den başkasının Atatürk soyadını almaması kararlaştırıldı.
26 Aralık 1934	İsmet Paşa Atatürk'ün isteği üzerine İnönü soyadını aldı.
1 Mart 1935	Dördüncü kez Cumhurbaşkanlığına seçildi. Kayseri'de Atatürk anıtı açıldı.
3 Mayıs 1935	Türk Kuşu, Atatürk'ün konuştuğu bir tören ile açıldı.
21 Haziran 1935	Amerikalı gazeteci Gladys Baker ile konuştu.
9 Ocak 1936	Dil ve Tarih Coğrafya Fakültesi açıldı.
17 Mart 1936	Ankara Palas'da Romanya Dışişleri Bakanı Antonescu'ya insanlık ülküsünü belirten ünlü konuşmasını yaptı.
8 Haziran 1936	İş Kanunu kabul edildi.
20 Temmuz 1936	Montreux Boğazlar Sözleşmesi imzalandı. Boğazların tamamı Türk hakimiyetine geçti.
4-6 Eylül 1936	İngiltere Kralı VIII.Edward, Atatürk'ü İstanbul'da ziyaret etti.
1 Kasım 1936	TBMM konuşmasında Toprak yasasına değindi.
5 Kasım 1936	Siyasal Bilgiler Okulu İstanbul'dan Ankara'ya nakledildi.
26 Kasım 1936	Lakap, Nişan gibi ünvanlar kaldırıldı.
27 Ocak 1937	Hatay'ın bağımsızlığı Milletler Cemiyetinde kabul edildi.
12 Şubat 1937	Selanik'te doğduğu ev buranın belediyesince satınalınarak Atatürk'ün buyruğuna verildi.
11 Haziran 1937	Atatürk Trabzon'dan Hükümete "Bütün çiftliklerini ve mallarını millete bağışladığını" bildirdi.
20 Eylül 1937	Dolmabahçe'de ilk resim heykel müzesini açtı.
9 Ekim –13 Ekim 1937	Ege gezisine çıktı.
25 Ekim 1937	İnönü'nün Başbakanlıktan çekilmesi üzerine Celal Bayar'a Başbakanlık görevi verildi.
28 –30 Ekim 1937	Atatürk Ankara'da son defa Cumhuriyet Bayramı törenlerine katıldı.
12-20 Kasım 1937	Doğu gezisine çıktı.

14 Ocak 1938	Türkiye-Irak –İran-Afganistan arasında imzalanan "Saadabad Paktı" TBMM'ce onaylandı.
1 Şubat 1938	Gemlik Suniipek fabrikasının açılışında bulundu.
2 Şubat 1938	Bursa Merinos fabrikasını açtı.
30 Mart 1938	Atatürk'ün hastalığı ile ilgili ilk resmi rapor yayımlandı.
19 Mayıs 1938	Atatürk, son defa 19 Mayıs Gençlik ve Spor Bayramı gösterilerini izledi ve rahatsızlığına rağmen Hatay sorunu ile ilgili olarak Güney gezisine çıktı.
24 Mayıs 1938	Adana'da Askeri Geçit Törenini izledi.
16 Haziran 1938	Evlenme yaşı kadınlarda 15, erkeklerde 17 olarak kabul edildi.
19 Haziran 1938	Romanya Kralı II.Carol, Atatürk'ü Savorana Yatında ziyaret etti.
3 Temmuz 1938	Antakya'da Türk ve Fransız askeri heyetleri arasında Hatay ile ilgili Askeri Antlaşma imzalandı.
5 Temmuz 1938	Türk Birlikleri coşkun sevgi gösterileri içinde İskenderun ve Hatay'a girerek, antlaşma ile öngörülen yerlerde görevine başladı.
2 Eylül 1938	Hatay Millet Meclisi toplanarak Tayfur Sökmen'i Devlet Başkanı seçti.
5 Eylül 1938	Atatürk vasiyetnamesini yazdı.
17 Ekim 1938	Atatürk ilk defa ağır komaya girdi.
29 Ekim 1938	Atatürk'ün Cumhuriyet Bayramı törenlerinde Ankara'da bulunamadığı ilk yıl dönümü. Hüzünlü Bir Cumhuriyet Bayramı yaşandı. Kuleli Askeri Lisesi Öğrencileri vapurla Dolmabahçe önünden geçerken hep bir ağızdan İstiklal Marşı'nı söyleyerek Atatürk'ü selamladılar. Bunun üzerine Atatürk gücünü toplayarak pencere önüne geldi ve öğrencileri selamladı. Ayrıca Türk ordularına 15.yıl bildirisini yayımladı.
1 Kasım 1938	Bu yılkı TBMM açış konuşmasını Başbakan Celal Bayar okudu.
8 Kasım 1938	Atatürk'ü hastalığının ağırlaştığı bildiren raporlar yeniden yayınlanmaya başladı.
10 Kasım 1938	Son nefesini vererek saat dokuzu beş geçe hayattan ayrıldı.
14 Kasım 1938	TBMM Atatürk'ün cenaze giderleri için yasa çıkardı.
16-19 Kasım 1938	Dolmabahçe'de Atatürk'ün katafalkı halka açık bulunduruldu.

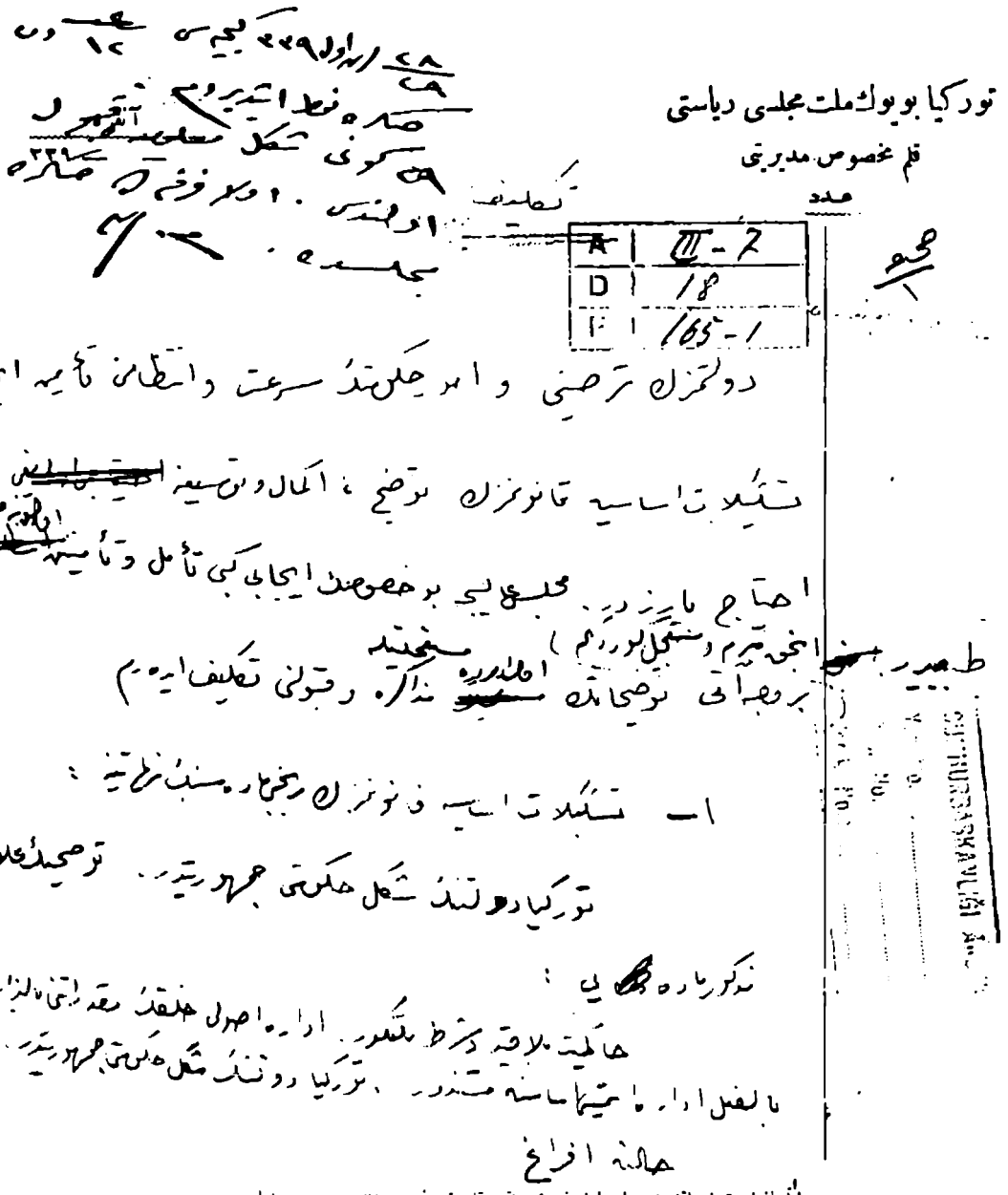
20 Kasım 1938	İstanbul-İzmit arasında Yavuz Savaş gemisiyle, sonrada trenle yapılan yolculukla cenazesi Ankara'ya getirildi. Eski Meclis önünde katafalka konuldu.
21 Kasım 1938	Ankara'da Etnografya Müzesi'nde Geçici-Kabir'e konuldu.
28 Kasım 1938	Vasiyetnamesi açıldı. Yakınlarına, İnönü'nün çocuklarına ayırdığı paralar dışında, parasal varlığını CHP ile Türk Dil ve Tarih kurumlarına bıraktı.
26 Aralık 1938	CHP Olağanüstü kurultayında Atatürk Partinin ebedi başkanı olarak benimsendi.
9 Ekim 1944	Anıt-Kabir'in temel atma töreni yapıldı.
25 Temmuz 1951	Atatürk Aleyhinde İşlenen Suçlar Hakkında Kanun TBMM'de kabul edildi.
10 Kasım 1953	Atatürk'ün naaşı Anıt-Kabir'e taşındı.
1981	Atatürk'ün yüzüncü doğum yıldönümü, coşku ile kutlandı.

BELGE 1 : Türkiye Büyük Millet Meclisi Reisi ve Ankara Mebusu Mustafa Kemal Paşanın Cumhurbaşkanı Seçildiğine Dair TBMM Birinci Reis Vekili'nin 30.10.1923 Tarihli Yazısı.

CUMHURBAŞKANLIĞI ARŞİVİ
Yer No. :
Dos. No. :
Varka No. :

BELGE 2 : 28-29 Ekim 1923 Gecesi Saat 12'den Sonra Mustafa Kemal Paşa Tarafından Not Ettirilen ve Anayasanın Bazı Maddelerinde Yapılacak Değişiklikleri İçeren Teklif Yazısı

تورکیا بویوك ملت مجلسی ریاستی

قلم مخصوص مدیریتی

A	III - 2
D	18
F	165 - 1

دولتمزك ترصینی و امر حکمتك سرعت و انتظامنی تأمین ایچون

تشکیلات اساسیه قانونمزك توضیح و اکمال و تسهیلی

احتیاج ماییزدیر. مجلسی بو خصوصده ایجاب کبی تأمل و تأنیه

ایچون تیرم و تشکیل بورورم) سنجیلدیه

بو صورتله توضیحاتده مذاکره وقوعنی تکلیف ایدرم

۱ــ تشکیلات اساسیه قانونمزك دیکر مواد مستلزمه سنك

توضیحیله علاوه و تکمیلی تورکیا دولتك شکل حکومتی

تذکره مادیر :

حاکمیت ملاحظه و شرط بلکه اداره اصول حقیقی و فعلیه سنك

بالفعل اداره ایتمکده مستند تورکیا دولتك شکل حکومتی

حاکمه افراغ

جواباً یازیلدیجق اوراقه (جواب اولدیغی عرضداشك تاریخ و نومروسونك درجی زیبا اولاجقدر .

TÜRBAŞKANLIĞI ARŞİVİ
No.
No.
Vesika No.:
A | III - 7
D | 18
F | 165 - 2

تورکیا بویوك ملت مجلسی ریاستی
قلم مخصوص مدیریتی

عدد

آنقره
۳۳۹ —

موضوع

۲ — تشکیلات اساسیه قانونك برنجی ماده سندن صوکره آیده کی ماده نك علاوه سی :

ماده — تورکیا جمهوریتك دینی دیانت اسلامدر. دیسی لسانی تورکجه در.

۳ — تشکیلات اساسیه قانونك اوچنجی ماده سندك برنجی فقراتی تصحیحی :

ماده — تورکیا دولتی جوك مجلسی طرفندن اداره اولنور. مجلس حاکمیتی
انقام ایتدیکی صلاحیتی اداره یه / اجرا وکیلری واسطه سیله اداره ایدر.

موضوع ماده نك فقرات

۴ — تشکیلات اساسیه قانونك طقوزنجی ماده سی یرینه آیده کی ماده یی وضع ایدن

ماده — تورکیا رئیس جمهوری تورکیا بویوك ملت مجلسی طرفندن عمومی
اعضاسی میانندن بر انتخاب دوره سی ایچون انتخاب اولنور. وظیفه ریاستی
رئیس جمهوریك انتخابنه قدر دوام ایدر. تکرار انتخاب اولونمق جائزدر.

جواباً یازیلمجق اوراقه : جواب اولدیغی عریضه نك تاریخ ونومرو سنك درجی رجا اولنور .

CUMHURBAŞKANLIĞI ARŞİVİ
Sıra No 16

تورکیا بویوك ملت مجلسی ریاستی
قلم مخصوص مدیریتی

آنقره
۳۳۹ — ۱ — A — III - 2

مدد

مجلس

ماده — تورکیا پیشی جمهوریتی دوتلی ریئسیدر. بر صفتله ازدیاد کورسه مجلس وکیلی یه یاپیلیر.

ماده — تشکیلات اساسیه قانونلرینك سکز یوزنجی ماده سنك مدلولی حسابنجه اون بیك نفوسه بر وکیل انتخاب اولونور. هیئت وکیله عائد اولوب خصوصیاتنك اجراسی بو ماده ایله تعیین وتثبیت اولونمشدر.

ماده — باسه وکیل پیشی جمهوریتی طرفندن انتخاب اولنور. دیگر وکیلر باسه وکیل طرفندن انتخاب اولنوب صورتی هیئت جمعیه پیشی جمهوریتی مجلسه تصدیقنه عرضه اولنور. مجلس حال اجتماعده دکل کیفیت تقریر مجلسه اجتماعنه تعلیق اولنور.

جواباً یازیلاجق اوراقه : جواب اولدیغی عریضه‌نك تاریخ ونومروسنك درجی رجا اولنور.

تورکیا بویوك ملت مجلسی ریاستی

قلم مخصوص مدیریتی

عدد

آنقره

۳۳۹

A	III - Z
D	18
F	165 - 4

مطالعه : مجلس ریاست جمهوریه عضویت وکیلیکدن وظیفه وصدور وکیللریه حضورت مناسبتلری مقدمه ده عرضه اولدینی وجهله تشکیل اساسیه قانونزك اکمال وتعدیلی حقنده مجلس عالیکزه نظر دقته آلنمق طبیعی ریاست جمهوریه دولت ریاستی جهتنده مجلس ریاستی طبیعیسی ولقدر بر مجلس عالیکزك ریاستجمهوریه واتخاذ

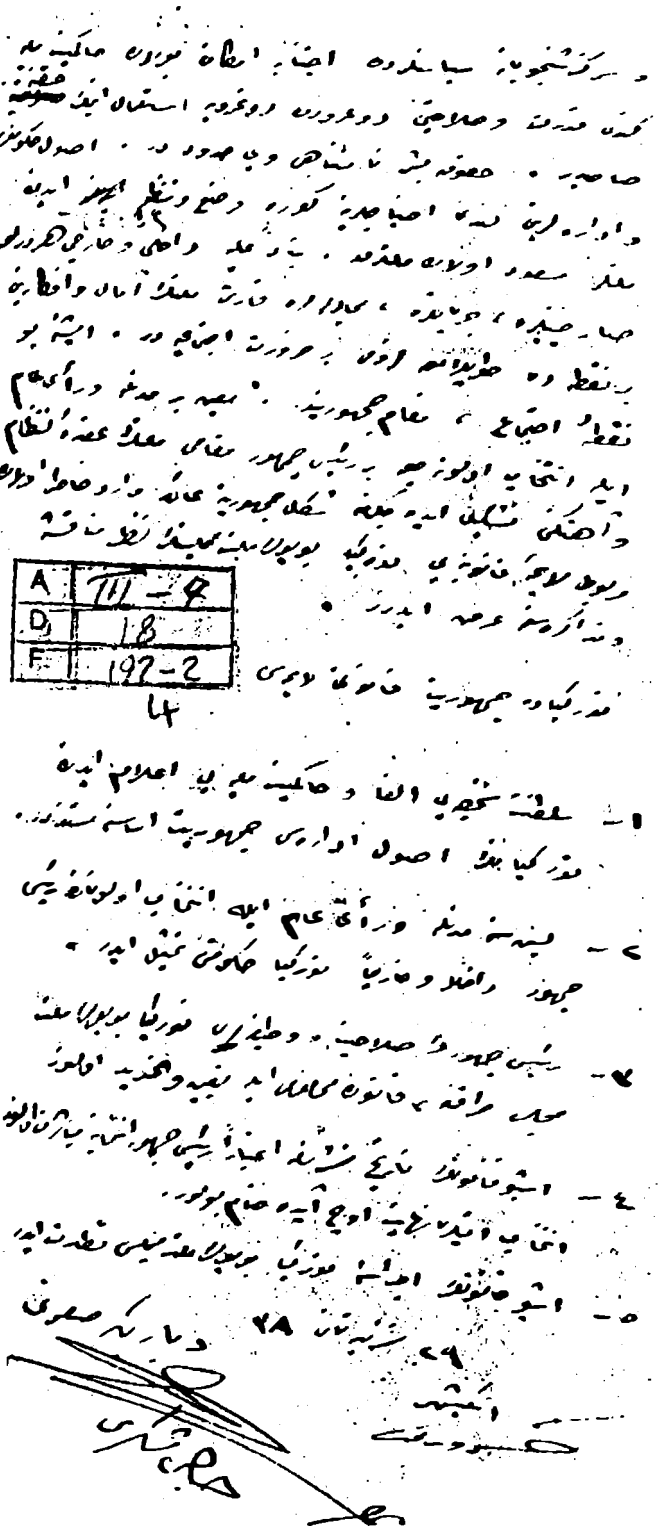
آریکه بر ریاستی بولنمه

الیوم مرعی بولنمه نظامنامه داخلیسنك

اولونمه لازم دیکدر .

جواباً یازیلهجق اوراقه ؛ جواب اولدیغی محرراتك تاریخ ونومرولرینك درجی رجا اولنور .

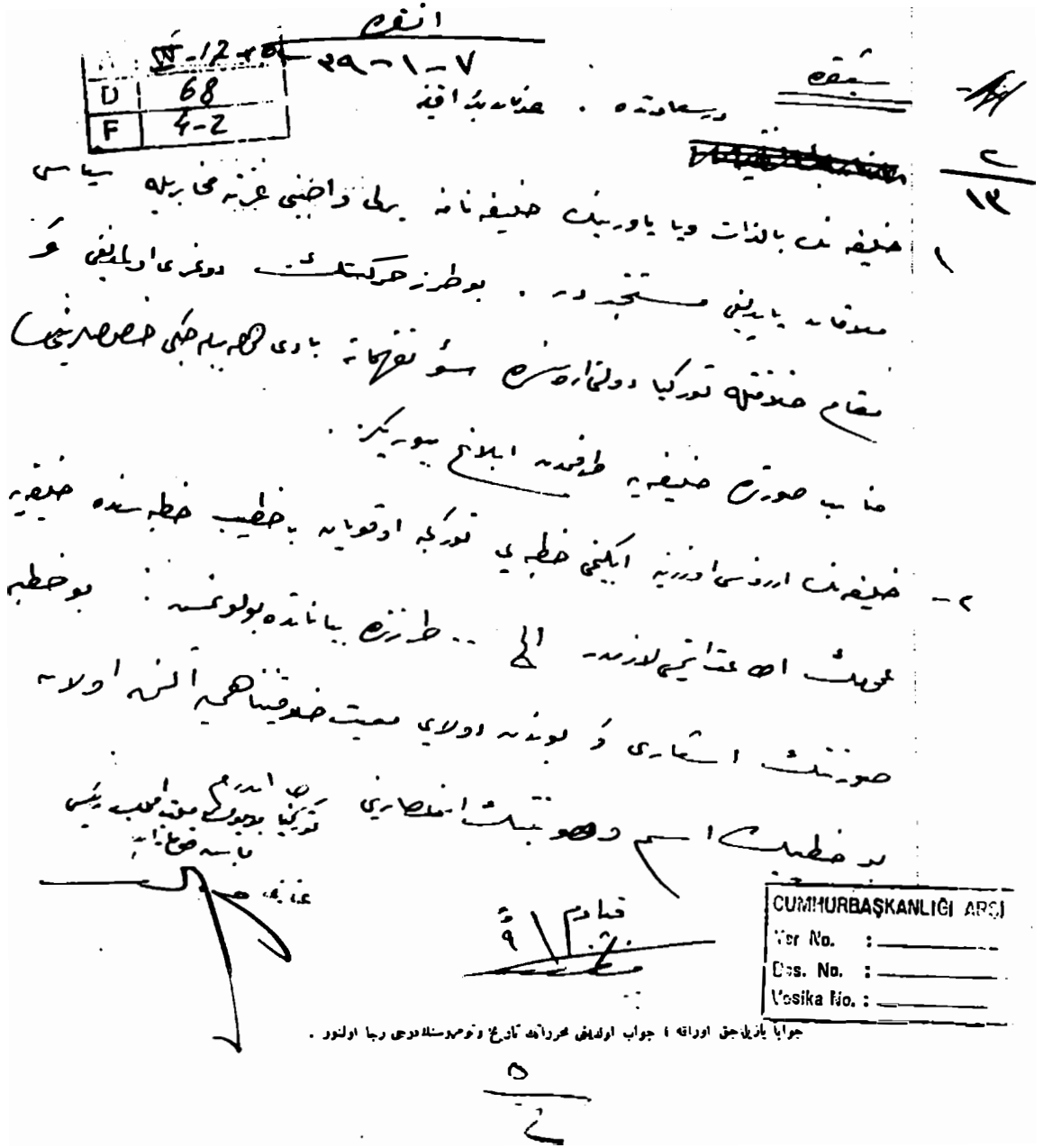
BELGE 3 : Diyarbakır Mebusu Şükrü İmzalı 29 Kasım 1922 Tarihini Taşıyan Türkiye'de Cumhuriyet Yönetimine Geçişin Gerekçelerini Anlatan Kanun Layihası.

A	III-7
D	16
F	192-1

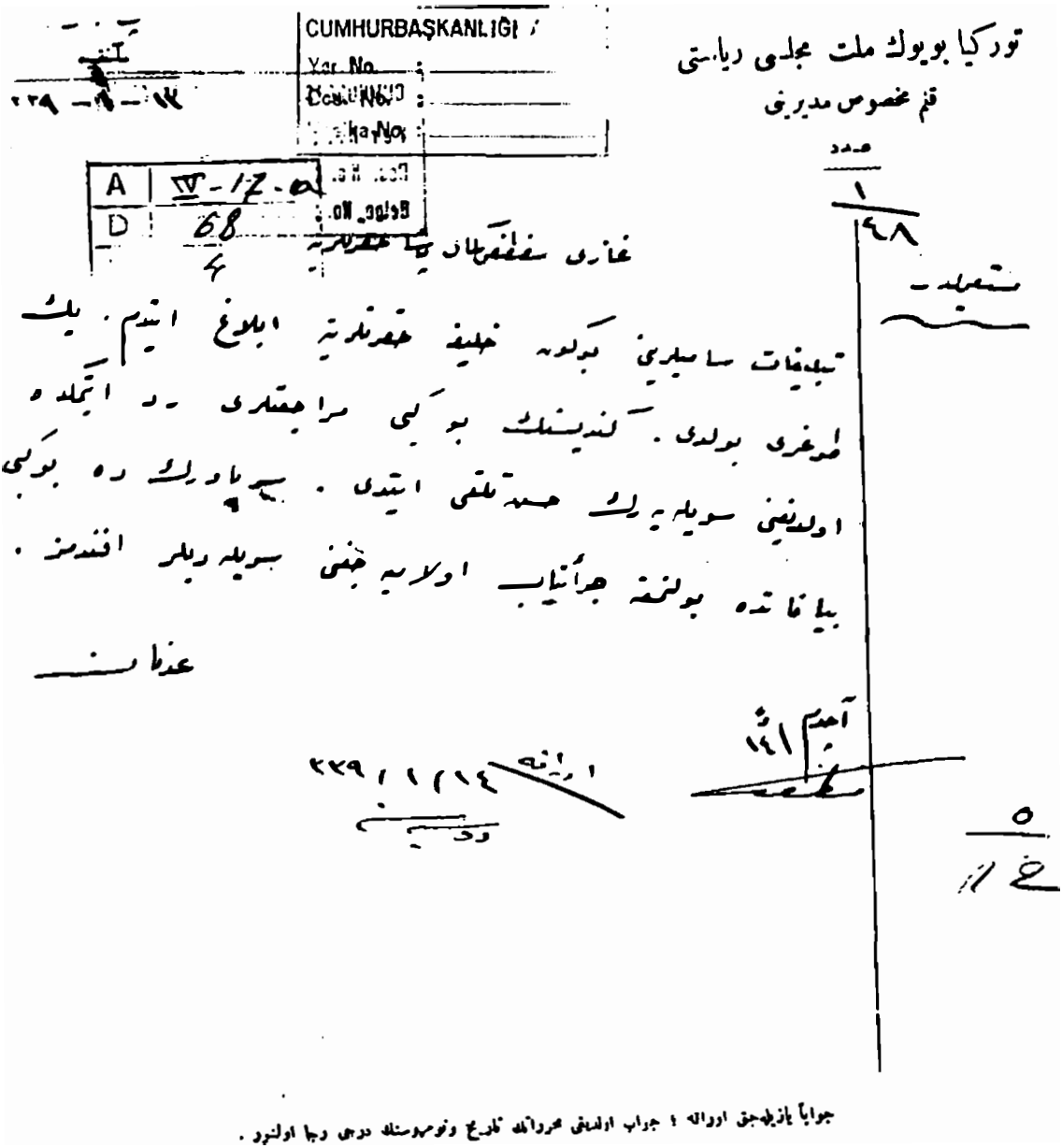
11659

BELGE 4 : Başkumandan ve TBMM Reisi Mustafa Kemal İmzalı Dersaadette Adnan Beyefendiye Gönderilen 7.1.1923 tarihli ve Hilafetin Yahut Yaverinin Yerli ve Yabancı Gazetelere Siyasi Beyanatta Bulunmasının Doğru Olmadığını Bildiren Yazı.

CUMHURBAŞKANLIĞI ARŞİ
Yer No. :
Dos. No. :
Vesika No. :

BELGE 5 : 13.1.1923 Tarihli Adana İmzalı Halifenin Gazetecilere Beyanat Vermeyi Uygun Bulmadığını Belirten Yazı.

CUMHURBAŞKANLIĞI
Yer No :
Dosya No :
Fihrist No :

A | V-12-0
D | 68

تورکیا بویوك ملت مجلسی ریاستی
قلم مخصوص مدیریتی

عدد ۱
۴۸

غازی حضرتلرینك

تبلیغات سامیه‌لری جهتله خلیفه حضرتلرینه ابلاغ ایتدیم. بك
ضروری بولدی. کندیسنك بو کبی مراجعتلری ده ایتلاده
اولدیغنی سویله‌یه‌رك همده تلقی ایتدی. سیاوك ده بوکبی
بیانات بولنمق جرائیاب اولدیغنی سویله‌دیلر افندم.

عفو

آحدم ۱۹۲۱

۲۲۹ / ۱۲۱۴

جواباً یازیلمجق اوزره ؛ جواب اولدیغی خروالله تاریخ ونومرولنك درجی ریجا اولنور .

BELGE 6 : 10.01.1923 Tarihli Gazi Mustafa Kemal Paşa Hazretlerine Başlıklı Halife ve etrafındakilerin basınla ilişkilerini belirten Adnan İmzalı yazı.

BELGE 7 : 10.1.293 tarihli Adnan Beyefendiye Hitaben ve Mustafa Kemal İmzalı Halifenin Durumunu Belirten Yazı.

CUMHURBAŞKANLIĞI AR...
Yer No.
Dos. No.
Vesika No.

D 18
F 12
32

تورکیا بیوك ملت مجلسی ریاستی
قلم مخصوص مدیرلیکی

استانبولده

عدنان بك افندیه

[redacted] حقیقی احیاجاتی دها ایی آکلاتمه [redacted]
[redacted] ایله بعضه تماس وحصول ایتمکده یم . [redacted] حقنده : [redacted]
عمیه سی حقنده بنه اوکرنمك ایسته دیکی خصوصات [redacted] صورتی تکلیف
ایدیور وهر سانه ایله ایی جواب ویریورم . سائر [redacted] دائر صوریلن
سوالر اره سنده بعضه ذوات قره حصار مسعود شکری افندیلر طرفندن
اجرا آلقه ده [redacted] وایجا حکامدن بولنه بیلان ریاست
خلیفه وحضرتلرینه تبلیغ وصدوری موضوع کیفیت [redacted] ویریلمکده
وصدوری : [redacted] قازانلرنی حاکمیت علیه ایدجرع یتقدیم تشبث
یه جکلرنی [redacted] بالطبع حضرت خلیفه ازاله ایچون
ایتکلرنی اشعاره مبادرت ایلمکده درلر . [redacted] ملتلرنی ایسه ولو برذره شك
وحضرت خلیفه نك بقاسی ایله [redacted] برذات وقیام تجسم ایدیورلر .
اویلدن [redacted] یه رسیده ایدیلر . بوحقیقی هرکسدن زیاده
ویا خصوصی مقام [redacted] تعدی وحدتی استشعار ایدن ذات عالیلرك

[illegible]

CUMHURBAŞKANLIĞI Arşivi
Yer No. :
Dos. No. :
Vesika No. :
A III-7
D 18
T 12-0

32

آنقره
۳۳۹ — —

بیا بویوك ملت مجلسی ریاستی
قلم مخصوص مدیریتی
عدد

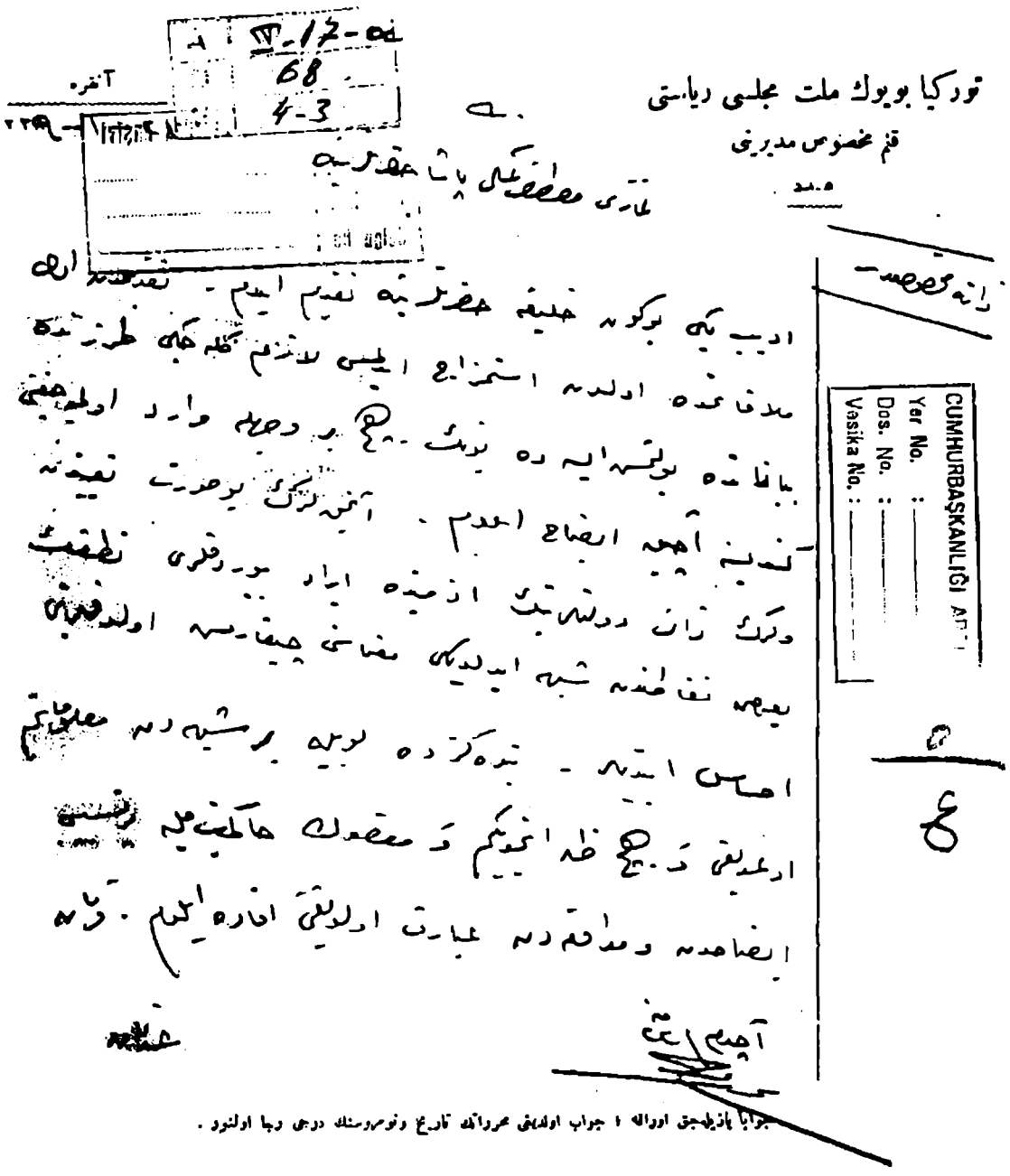
[redacted]

[redacted]

[redacted]

جواباً یازیلمجق اوراقه ۱ جواب اولدیغی محرراتدن بلغ ونومرومسنك دیمی ریجا اولنور .

BELGE 8 : Adnan İmzalı 21.1.1923 Tarihli Halifenin Durumunu Bildiren Yazı.

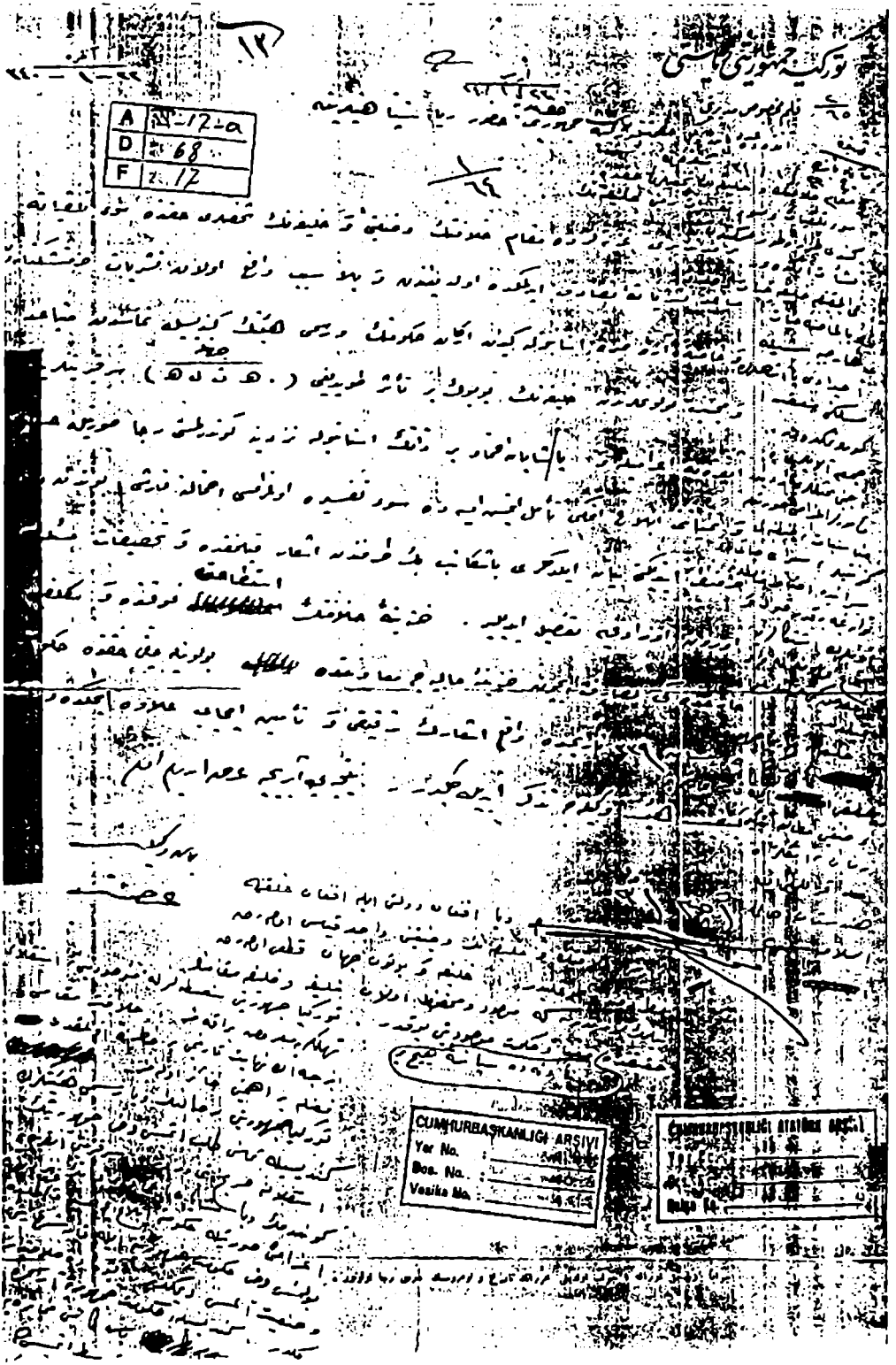

تورکیا بویوك ملت مجلسی ریاستی
قلم مخصوص مدیریتی

حضرت مصطفی پاشا

CUMHURBAŞKANLIĞI ARŞİVİ
Yer No. :
Dos. No. :
Vasika No. :

BELGE 9 : Gazi Mustafa Kemal ve İsmet Paşa İmzasını Taşıyan Halifenin Cumhuriyet Aleyhindeki Faaliyetlerine Karşı Tedbir Alınmasını İsteyen Yazılar.

[redacted]

[redacted]

BELGE 10 : Antalya Mebusu Rasih İmzalı Mustafa Kemal Paşaya Gönderilen Hilafeti Osmanlı Hanedanı nda Bırakmanın Lüzumlu Olmadığını Belirten Yazı.

٩

A	٢٠-١٢-٥
D	68
F	18-1

BELGE 11 : Gazi Mustafa Kemal İmzalı Hindistan'da Bulunan Bir Çok Kimseye ve Kuruluşa Gönderilen Halifenin Hal'edildiğini Bildiren Yazı.

CUMHURBAŞKANLIĞI ARŞİVİ
Yer No. : ______
Dos. No. : ______
Veska No. : ______

تورکیه جمهوریتی ریاستی

خصوصی

A	5-12-a
D	68
F	18

حضرت کراچی ده شوکت علی

[illegible]

سولاپور ده [illegible]

بومبای خلافت مرکز قومیته‌سی

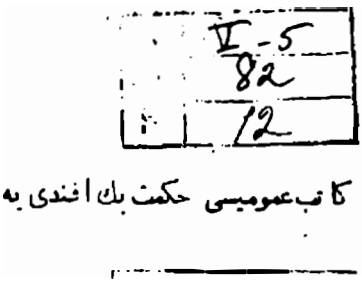
مصر عبدالحمید عبدالحی و رفقاسی

دهلی هلال احمر [illegible]

تورکیه بیوک ملت مجلسنک قبول ایتدیکی قانون بروجه آتیدر. خلیفه خلع ایدلمشدر. خلافت حکومت و جمهوریت معناً و مفهوماً اساساً مندرج اولدیغندن مقام خلافت ملغادر. [illegible] فی الحقیقه خلافتده مقصود حکومتدر دولتدر. تورکیه‌ده داخلی و خارجی حکومت جمهوریه‌سنک یاننده آیریجه بر خلافت مقامنک موجودیتی تورکیه‌نک وحدت سیاسیه‌سنی اخلال ایتدیکی ثابتدر. دیکر طرفدن عصرلر دنبری [illegible] اسلامیه اساسنی تحقق ایتدیرمه‌یه [illegible] اولان مقام خلافت مقصدی [illegible] مسلمانلر آراسنده دائمی وسیله نفاق و شقاق اولمشدر. حالبوکه [illegible] حکومات مستقله تشکیل ایده‌بیلمک اساسنی [illegible] منفعت حقیقیه [illegible] مسلمانلر آراسنده‌کی رابطه معنویه و حقیقیه انما المؤمنون اخوة آیتیله [illegible] مضمونده‌در.

غازی [illegible]

BELGE 12 : Hariciye Vekaleti Müsteşarının, Mustafa Kemal'e Verdiği Tarihi Büyük Nutuk'un Mısır'daki Akislerini Belirten 19 Aralık 1927 Tarihli Yazı.

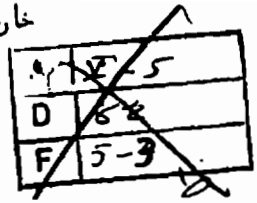

فرقه‌نك حوك عمومی قونغره‌سنده غازی حضرتلری طرفندن ایراد بویورولان تاریخی نطقك مصوره تولید ایندیکی دقت و علاقه‌دن باحث قادره ایلچیلکمزدن اخیراً آلنان ١٧ ـ ١١ ـ ٩٢٧ تاریخ و ٩٠٨ ـ ٤٠٧ نومرولو تحریراتصورتی مطلوباً تقدیم قلندی.

نطقك عربجه‌یه ترجمه ایدیلهرك لهمزده نشر یاتده بولنان = مخادنت = غزتمسی مدیریتی طرفندن فروختنه مساعده ابطاسی و بو مساعیسنه مقابل = مخادنت = غزتمسنه مبین برجه استفاده تأمینی مذکور غزته‌نك دوام انتشارینه باعث اولمجی حسندکی ایلچیلك نقطه نظرینك رئیس جمهور حضرتلرینه عرضیله شرفتلقی بویورولمجی ارادهٔ ریاستپناهیلرینی رجا ایلرم افندم.

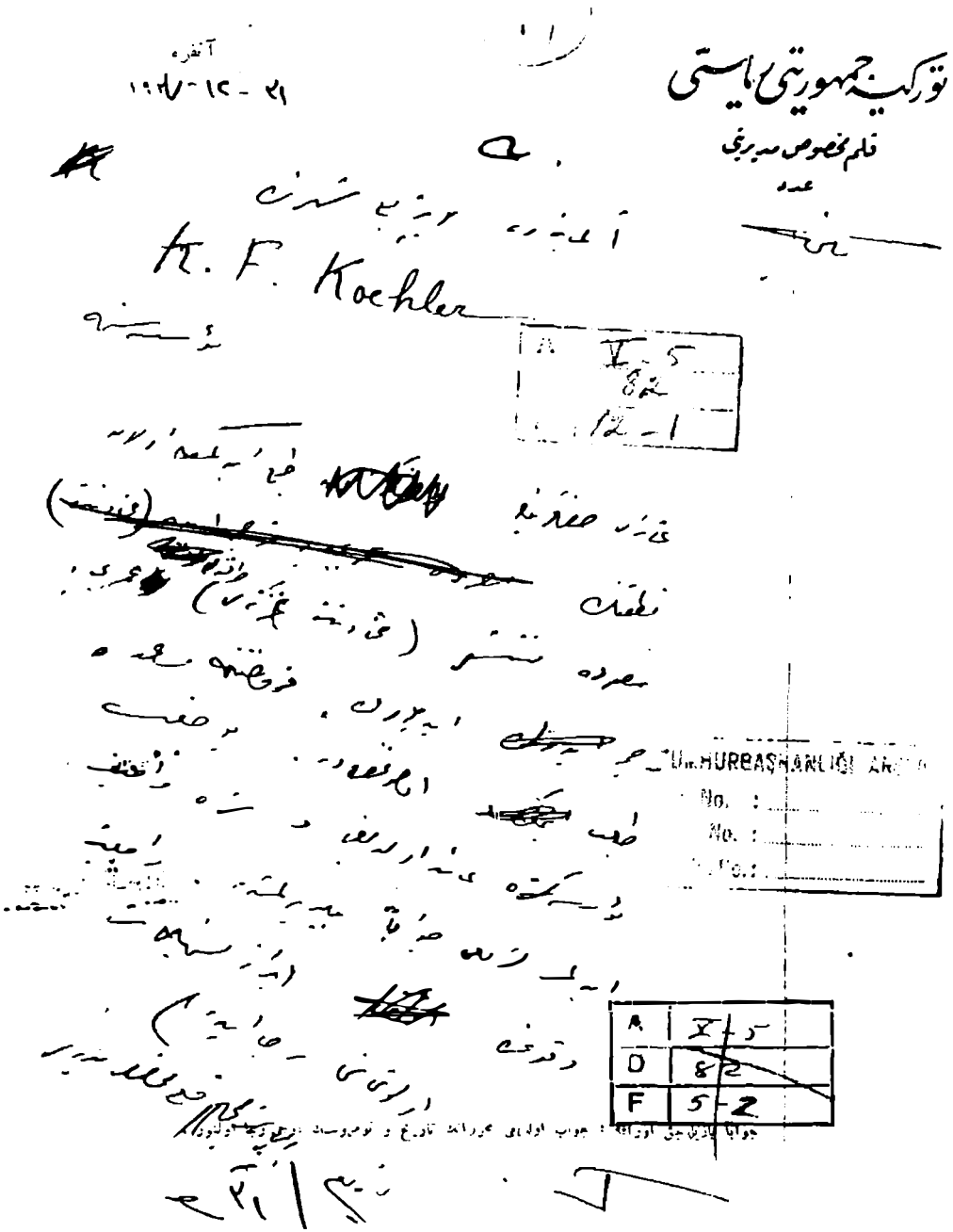
خارجیه وکیلی نامنه
سنت ١٨
محمد شهر

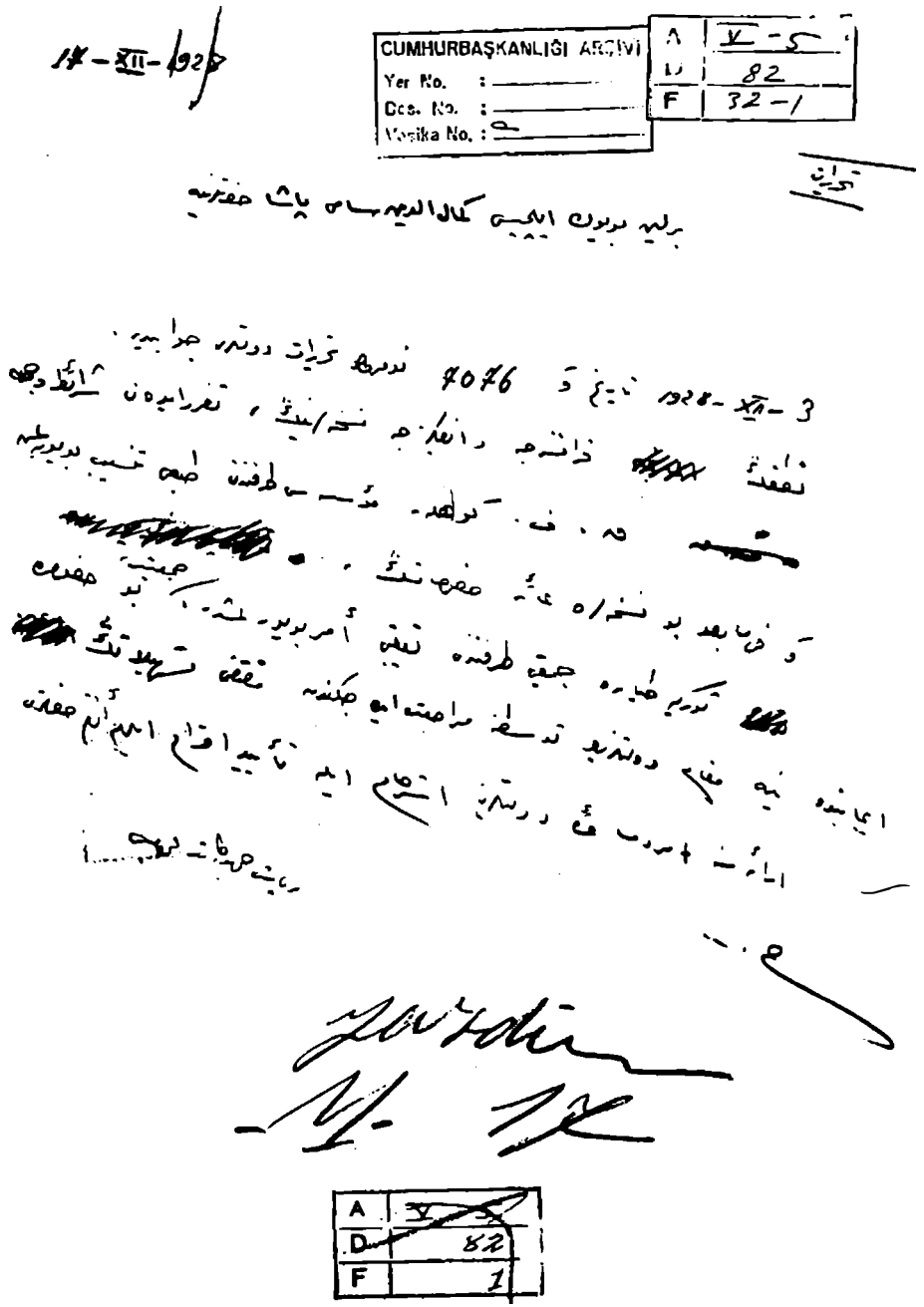
٩ کانون اول ٩٢٧

١١

BELGE 13 : Nutuk'un Mısır'da Tercüme Edilmesini Öneren 21.12.1927 Tarihli Yazı.

BELGE 14 : Berlin Büyükelçisi Kemalettin Sami Paşaya Gönderilen ve Nutuk'un Tercümesinin Yapılmasının Uygun Olduğunu Bildiren Cumhurbaşkanlığı Yazısı. 17.12.1928

A 3-5
D 82
F 1

BELGE 15 : 16.12.1928'de Nutuk'la İlgili Olarak F.Kohler Müessesesine Gönderilen Yazı.

A	V - 5
D	82
F	32

16 - XII - 1928

CUMHURBAŞKANLIĞI AR.
Gir. No. :
Dos. No. :
Vesika No. :

A	V - 5
D	82
F	171

16

Fransızca olarak gönderilmiştir.

BELGE 16 : Nutuk'la İlgili Olarak Mısır'daki Yankılarını Belirten Kahire Elçisinin Yazısı.

قاهره ایلچیلکندن مورود ۱۷ تشرین ثانی ۹۲۷ تاریخ و ۹۰۸ ـ ۴۰۷
نومرولو تحریراتصورتیدر .

A	V-5
D	82
F	12-3

رئیس‌جمهور حضرتلرینك فرقه قونفرهسنده ایراد بویورمش اولدقلری خطابه حقنده ، مصرده ، همان هر یردن
بنا فضله بر علاقه و دقت موجود اولوب بو امثالی نا مسبوق و معظم نطقه جوق اهمیت‌عطف ایدلمکده و بر آن اول
حتویاتنه اطلاع حاصل اینمك آرزوسی اظهار اولونمقدهدر .

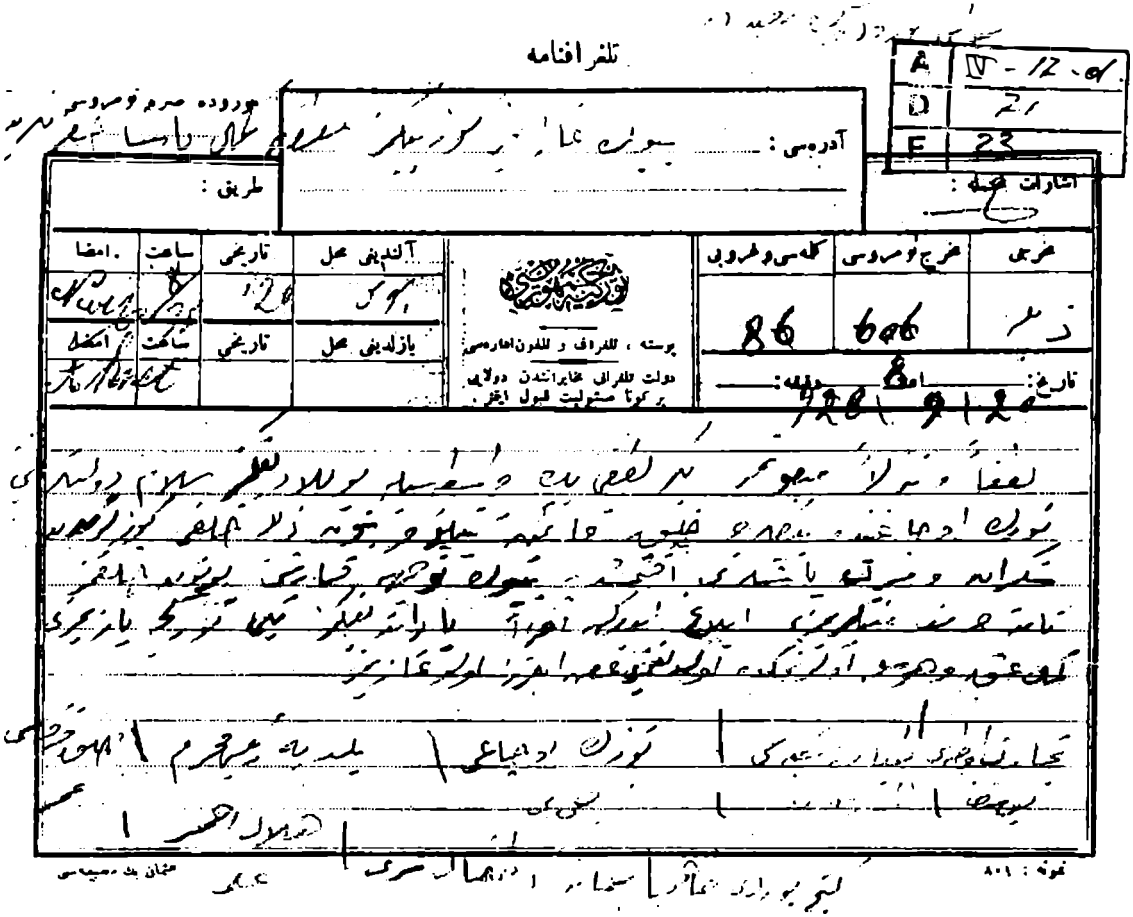
تمامیله مطبوعاتهٔ انتقال اینمهدن اول ، نطقك بر صورتی ویا فرانسزجه یه و ترجیحاً انکلیزجه یه ترجمهسندن
بر نسخهسی ، سرعت‌ممکنه ایله بورایه کوندرلدیکی تقدیرده بوراده عربجه یه ترجمه ایدیلهرك یوز بیکلرجه نسخه نشر
و فروخت ایدیلمه بیلمکی توركجه = مخابرات= غزتهسی مدیریتی‌طرفندن بیان و تأمین ایدلمکده اولوب بو نشر و فروخت
تولد ایدهجك حاصلات‌مهمه‌نك‌ده دوغرودن دوغروبه طیاره جمعیتنه اتصال قلنمسی طبیعیدر . آنجق بو خصوصه‌کی مساعیه
مقابل = مخابرات= غزتهسنه معین بر حصهٔ استفاده تأمینی لزومی درکار اولوب دیکر طرفدن بو حصهٔ استفاده ایله‌ده
بوراده یکانه تورك‌غزتهسی اولان و جمهوریتمزی وطنپروارانه برحق‌حمیت‌و صداقتله مدافعه ایدن = مخابرات= ك
دوام انتشاری تأمین ایدلمش اولمقدر . ایکی‌طرفلی مهم استفاده‌لر وعد ایدلمکده بو تکلیف تهیب و تصویب بویورولدقدیرده نطق ریاستپناهیدن ـ انکلیزجه ترجمهسی ایله برابر ـ عربجه یه ترای ترجمه نسخ کافیه‌نك ایلچیلکه لطف ایصال
بیورلمسی شایان رأی دولتاریدر افندم حضرتلری .

CUMHURBAŞKANLIĞI ARŞİVİ
No. :
No. :
Kat No.:

A	V-5
D	82
F	5-1

قاهره ایلچیسی

BELGE 17 : Yeni Harflerin Öğrenildiğini Belirten 20.9.1928 Tarihli Zile Çıkışlı Telgraf.

تلغرافنامه

A ۷ - ۱۲ - ۰۷
D ۲۰
E ۲۳

آدرسی : ... طریق :

اشارات فنیه :

عرضی	عرض توسوسی	کلمه‌سی و طرزی
ذ ر	86	646

تاریخ: ساعت: دقیقه:

آلندیغی محل	تاریخی	ساعت	امضا
یازلدیغی محل	تاریخی	ساعت	امضا

پوسته ، تلغراف و تلفون اداره‌سی
دولت تلغراف خابره‌لرندن دولایی
هیچ‌بر گونه مسئولیت قبول ایتمز .

لفظاً و حرفاً مجموعی بر لفظ یا حسابه بولنان تلغرافلر سلیم و دولتلی
تورکی ادبیاتنده مجموعه غلیظه قاعده سیله و جمله ذلك ایچون کیزلرمجه
کتابه و مراسله باشلدیغی اثنده مجموعه توسوسه قیاسیله مجموعی
تلغرافنامه عنوانیله ایکی اسبوع مقدم بلدیه مجلسنه تقدیم یازیلمش
اولوب مجموعه اولدیغی حالده تلغرافنامه اجراسنه مأذونیت

تحاریر مدیری | تورکی ادبیاتی | بلدیه مجلسی عضوی

نوته : ۸۰۱

BELGE 18 : TBMM Reisi Başkumandanı Gazi Mustafa Kemal İmzalı 21.1.1922 Tarihli Bursalı Hanımlara Gönderilen Mesaj.

CUMHURBAŞKANLIĞI ARŞİVİ
Yer No. :
Dos. No. : 0
Vesika No. : 11715

A | III-7
D | 18
F | 112

نور کیابو یوك ملت مجلسی ریاستی
قلم مخصوص مدیریتی
عدد

جوابا یازیلجق اوراقه ۱ جواب اولدیغی تحریرك تاریخ و نومرو سنك درج ربا اولنور :

BELGE 19 : Reisicumhurun Sağlığına Dair Neşet Ömer Beyin 4 Şubat 1924 Tarihli Raporu.

CELÂL BAYAR

CELÂL BAYAR ARŞİVİ
Yer No. :
Tas. No. : 9
Vesika No. : 760

Arşiv No V.1.b
Dosya No 26

BELGE 19

T. C.
DAHİLİYE VEKÂLETİ
Umumî Kalem Müdürlüğü

CELÂL BAYAR ARŞİVİ
Yer No. :
Dos. No. :
Vesika No.:

Dolmabahçe: 9.11.938

Saat.24

Veren : Baki Sedes
Alan : Refet Saner
Açan : Cevdet Demirok

Dahiliye Vekili Vasıtasıyle Hey'eti
vekile arkadaşlarıma,

A n k a r a

1 - Gece yarısında matbuata verilen komünikede yazıldığı üzere maalesef vahamet artmaktadır. Şefimizin içinde bulunduğu tam koma hali bir kaç gün devam edebileceği gibi feci akibetin her an zuhuru da ihtimal dahilinde olduğu doktorlar tarafından ifade edilmektedir. Bu neticeye kadar burada kalmaklığım zaruridir hepimiz namına çok sevdiğimiz Büyüğümüze son ihtiramımızı yapmadan ayrılmak da elimden gelmemektedir.

2 - Doktorların mukadder akibetibildirdikleri son komünike ile beraber hükümet namına bizim de bir tebliği resmi neşretmekliğimiz lazımdır. Bunu - şimdiden hazırlamak ve icabında Anadolu Ajansına vermek suretiyle neşrini temin etmek yerinde bir iş olur. Fikrimce tebliği resmide bulunması lazımgelen hususatın aşağıda işaret edilenlerden terekküp etmesi muvafık olur mutaleasındayım.

A) Doktorların raporuna atfen hadiseyi - söylemek,

B) Büyük Şefimizin bu hadisesinden duyduğumuz elemi ifade etmek ve milleti taziye eylemek,

./.

6

T. C.
DAHİLİYE VEKÂLETİ
Hususî Kalem Müdürlüğü

C) Hükûmetin bu intikal devresinde dikkatle vazife başında olduğunu söylemek ve bütün milletin) mevcut istikrarın teyit ve devamı hususunda yardım - edeceğine işaret etmek,

D) Teşkilatı esasiyenin malûm maddesi zikredilerek Büyük Millet Meclisi Reisinin Devlet Reisi vazifesine başladığını mûcibi zikreylemek,

E) Asaleten Devlet reisini intihap etmek üzere Büyük Millet Meclisi içtima tarihinin ilân edildiğini kaydeylemek.

- Şurasını istidraten kaydetmek isterimki meclisin içtima tarihi benim İstanbuldan hareketle - Ankaraya muvasalat edebileceğim zamana tesadüf etmelidir. Malûm olduğu üzere bu müddet asgari on iki saattir. -

F) Hükûmet namına yazılacak beyannamenin suretinin şifre ile bana hemen bildirilmesini rica ederim.

H) Burada Büyük bir elem içerisinde sarsılmaktayız. Hepinize ayrı ayrı sıhhat ve metanet temenni - ederim.

B A Ş V E K İ L
Celâl Bayar

Saat Birde alınması tamam oldu.

Aslı gibidir.

DİZİN

31 Mart Vak'ası 42, 43

A

Abdurrahman Melek 525, 526, 527
Abdülaziz 4
Abdülhak Hamit 19
Abdülhalik Bey 539
Abdülhalik Renda Bey 366
Abdülkadir Bey 460
Action Francaise 577
Adana96, 195, 215, 287, 288, 289, 290, 396, 399, 461, 547
Adapazarı 207, 209, 228, 355, 480
Adatepe 264
Afet İnan22, 24, 31, 33, 38, 40, 41, 128, 410, 426, 468, 491, 540, 584, 585, 588, 589
Afganistan 173, 355, 358, 498, 520
Afyon181, 227, 232, 242, 264, 287, 291, 320, 328, 330
Agamemnon 84
Ağa Han 339
Ahenk Gazetesi 422
Ahmet Bey 34
Ahmet Cevat 427, 537, 562
Ahmet Cevat (Emre) 427
Ahmet Emin Yalman 11, 413
Ahmet Faik (Erner) 27
Ahmet İzzet Paşa45, 64, 65, 67, 68, 102, 104, 127, 129, 134, 136, 163, 216, 253
Ahmet Muhtar Paşa 21
Ahmet Refik 530
Ahmet Rıza Bey 139, 163
Ahmet Sedat 27
Ahmet Suat (Ener) 27
Ahmet Tevfik 18, 32
Ahund-zâde Feth Ali 411
Akabe Meselesi 34
Akaretler 106
Akhisar 210, 212, 284, 336, 446
Akka 132
Aksu Köyü 374
Akşehir 262, 263
Alaşehir 181, 212, 283, 330, 331
Alatini Köşk 364
Albay Neşet Bey 59
Alfabe Encümeni 536
Ali Bey 139, 390
Ali Cenani Bey 136
Ali Çetinkaya 210, 465
Ali Fethi 16, 20, 45, 64, 68
Ali Fuad (Türkgeldi) 170
Ali Fuat (Cebesoy)20, 26, 27, 45, 139, 140, 373
Ali Fuat Cebesoy16, 17, 18, 20, 22, 24, 26, 29, 37, 38, 47, 80, 139, 163, 192, 344
Ali Fuat Paşa24, 204, 274, 294, 313, 321, 464
Ali İhsan 5, 27, 68
Ali İktisat Meclisi 551
Ali Kemal Bey 165
Ali Naci 392
Ali Rıza (Sedes) 107
Ali Rıza Efendi 9, 11, 12
Ali Rıza Paşa50, 51, 108, 186, 190, 192, 205
Ali Saip 209
Ali Sami Boyar 556
Allenby 131
Alphonse Daudet 98
Alpullu 394, 505
Amasya161, 162, 163, 166, 172, 174, 186, 187, 189, 370, 382, 388, 421

Amerikan mandası 177, 181
Amiral Bristol 305
Amiral Calthorpe 170
Amman 132
Anadolu Ajansı 327, 374, 417, 482
Anadolu Gazetesi 422, 486
Ankara İtilâfname 247
Antalya 215, 309, 319, 350, 449, 526
Anzak 85
Araklı 348
Ardahan 3, 192, 466
Arif Bey 461
Arnavutluk 49, 50, 51, 517
Arpaçayı 214
Asım Gündüz . 26, 263, 366, 369, 370, 525
Aşkale 96
Auguste Comte 16
Avram Galanti 556
Avret Hisarı 9
Ayasofya 43
Ayastefanos Antlaşması 3
Aydın 159, 188, 265, 316, 375, 465
Aydınlık Gazetesi 479
Aynaroz 11
Azerbaycan 173, 226, 247, 354, 358
Azmak dere 84

B

Babaeski 348
Bab-ı Alî 38, 64
Bağdat 91, 101, 103, 112, 245
Bahr-i Sefid Boğazı 63
Bahriye Nazırı Avni Paşa 139
Balıkesir 181, 284, 302, 337, 347, 375, 396, 398, 445, 448, 452, 459, 461, 487, 489
Balkan Birliği 517
Balkan Savaşı 56, 64, 66, 68, 70
Bandırma 22, 145, 146, 207
Baron Oteli 96
Basri Bey 302
Başkomutanlık Meydan Muharebesi 249
Batı Trakya 189, 192, 321
Batum 3, 192, 226
Bayburt 96, 380
Bayraktar Hamdi 452
Behiç Erkin 50, 56, 57, 63
Bekir Sami Bey 175, 225
Bekirağa Bölüğü 144
Belgrad 69
Berlin 18, 41, 70, 126, 471, 571
Berlin Antlaşması 18
Bern Sefiri Cevat 216
Bernard Caporal 449
Besim Atalay 305
Besim Bey 363
Beypazarı 207
Beyrut 28, 32, 175, 353
Beyşehir 207, 448
Biga 207, 267
Bilecik Mülakatı 216
Bilge Dergisi 10
Binbaşı Kadri Bey 14
Bingazi 39, 41, 57, 59, 60, 67, 69
Birinci Dünya Savaşı 32, 49, 53, 71, 74, 78, 81, 126, 249, 316, 413, 471, 509
Birinci İnönü Savaşı 220
Birüssebi 34, 119
Bitlis 36, 96, 97, 98, 144, 149, 167, 172, 174, 176
Boğazlar Meselesi 519
Boğazlıyan 207
Bohemya 127
Bolayır 65, 66
Bolu 107, 196, 207, 390, 398, 399, 449
Bosna-Hersek 3, 38
Breslau 74
Bristol Oteli 462
Bronsart Paşa 122
Budapeşte 125
Bulgar 4, 18, 26, 63, 64, 65, 67, 70, 71, 72, 349, 519

Bulgaristan3, 63, 66, 67, 68, 70, 71, 72, 75, 91, 270, 505, 517, 519
Bulgarya Oteli....68
Bursa33, 104, 181, 212, 220, 227, 265, 266, 267, 283, 286, 300, 330, 347, 361, 372, 374, 375, 377, 384, 385, 388, 393, 394, 395, 398, 403, 445, 446, 447, 452, 453, 460, 461, 489, 505, 555, 557, 560, 567, 569, 573, 594
Büyük Nutuk.... 144, 466, 467, 470

C

Caber Kalesi....245
Cafer Tayyar 20, 69, 161
Canonica 557
Cavit (Erdel) 27
Celal Korkmazof.... 227
Celâl Münif Efendi.... 346
Celaleddin Arif.... 204, 347
Cemal Hüsnü 392
Cemal Paşa.... 100, 123, 189
Cemil (Uybadın) 27
Cemil Bey.... 34, 323
Cemiyet-i Akvâm 509
Cesarettepe.... 85
Cesir Mustafa İstasyonu.... 349
Cevat Dursunoğlu 167, 172
Cevat Emre 415, 540, 562
Cevat Paşa (Çobanlı).... 140
Ceylanpınar.... 96
Cezire-i İbn-i Ömer 245
Charles Sherrill.... 430
Charpy.... 269
Cisr-i Mustafa Paşa.... 271
College de Frere de la Salle.... 16
Conk Bayırı 85
Cumalı Ordugahı.... 47

Ç

Çal dağı.... 239
Çaldıran.... 23
Çanakkale81, 83, 84, 85, 87, 89, 90, 91, 94, 95, 100, 127, 142, 267, 299, 338, 380, 398, 419, 435, 579
Çanakkale Harekatı 81
Çankırı 307, 348, 434, 443, 458
Çapakçur....96
Çar Osvobodik 72
Çatalca....63, 64, 65, 67, 81, 195, 349
Çekmece....66
Çiçerin....227, 509
Çivril....207
Çopur Hilmi 465
Çopur İsmail....461
Çorum 31, 181, 207

D

Dahiliye Nazırı Mehmet Ali....139
Damat Ferit 144, 150, 196
Darıca 330
Debre 10, 18
Denizli 181, 567
Derbesiye....101
Derne 57, 59, 60, 61, 62
Derviş Mehmed....488, 490
Derviş Vahdeti....43
Devrek....547
Dikilitaş....239
Dil Heyeti....390, 536
Diyarbakır36, 96, 100, 101, 102, 103, 105, 144, 149, 159, 174, 399, 400, 401, 422, 449, 565
Doğu Cephesi 96, 191, 214, 216
Doğu Trakya 65, 213, 215, 270, 272
Dömeke Meydan Muharebesi....17
Dördüncü Avcı Taburu 42
Dr. Asım Arar 571, 572, 574
Dumlupınar ...264, 374, 375, 376, 435, 456
Duquest....210
Dürrizâde Abdullah Efendi 195
Düyun-u Umumiye 2, 5
Düzce....196, 207, 547

E

Ebubekir Hâzım Tepeyran 316
Ebul Haccac 59
Ece Limanı 83
Eceabat 88
Edirne26, 28, 64, 65, 66, 67, 81, 93, 95, 96, 190, 213, 258, 267, 268, 271, 323
Edremit 398
El baliğ Gazetesi 355
El- Ezher 359
El Hüseyniye 133
Elaziz 102, 172, 323, 400
Emin Bey 463
Endenozya 352
Enver (Paşa) 20
Erbaa 207
Ere Nouvelle Gazetesi 577
Erenköy 257
Erkan-ı Harbiye 20, 21, 28, 185
Erkan-ı Harbiye Dairesi 28
Ermenistan 215, 226, 246, 247, 258
Ertuğrul Yatı 422
Erzincan143, 149, 165, 167, 172, 175, 179, 181, 313, 370, 383, 384
Erzurum78, 79, 143, 149, 153, 159, 162, 164, 166, 167, 170, 171, 172, 174, 175, 176, 177, 178, 179, 181, 183, 186, 190, 229, 312, 331, 347, 370, 372, 380, 381, 382, 383, 450, 452, 453, 465, 475, 547, 555, 557
Erzurum Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti 167
Eskişehir181, 190, 195, 212, 220, 222, 227, 232, 233, 236, 242, 264, 283, 286, 299, 301, 364, 395, 398, 461, 505, 531, 533
Ethem Bey 211, 219, 220

F

Fahrettin (Altay) 20, 36, 263, 373
Fahrettin Bey 390
Fahrettin Paşa 99
Fahri Paşa 64, 65
Falih Rıfkı (Atay) 390, 427
Falih Rıfkı Atay 150, 295, 427, 503
Falkenhayn106, 107, 108, 109, 114, 115, 116, 118, 119, 120, 121, 122
Fatin Bey 433
Fatsa 547
Fazıl Bey 20
Felah-ı Vatan 191
Ferid Paşa 195, 216
Ferit Tek 300
Fetan Aşireti 108
Fethi (Okyar) .16, 20, 45, 64, 144, 151, 294
Fethi Bey65, 66, 67, 313, 480, 481, 482, 484, 485, 486, 487, 510
Fevzi (Çakmak)38, 91, 204, 234, 263, 285, 365, 366, 369, 373
Fevzi Çakmak 344, 524
Fındıklı 562
Fırat nehri 103
Fiçef 70
Filistin Cephesi 101, 102, 123, 131
Fizan 24
Framens Gazetesi 359
Franklin Bouillon 228, 244, 246
Franz Ferdinand 74
Frunze 247
Fuat Bey 390
Fuat Bulca 58, 437
Fuat Köprülü 414, 500, 540
Fuzuli 557

G

G. Vissering 502
Galiçya 122
Gavrilo Princip 74
Gavur İmam 450
Gazi Ahmet Muhtar Paşa 62
Gaziayıntap 323
Gazze 108, 123
Gebze 330

Gediz 215
Gelibolu65, 66, 84, 86, 95, 96, 195, 304, 419, 579
Gemlik 375, 425
General Harbord 185
General Harrington 232, 267
General Kresman 108
General Litzmann 41, 42
General Milne 152, 161, 165
General Pelle 267
Gerede 167, 196, 207
Geyve 547
Giresun 172, 372, 380, 450, 452
Girit 3, 17, 37
Goeben 74
Golç 70
Goltz 45, 46, 47, 300
Goltz Paşa 301
Gönen 207
Görele 380
Göztepe 364, 368, 373
Grace M.Ellison 300
Gülek 96
Gümrü 214
Gümrü Anlaşması 214
Gürcistan 173, 226, 247
Gürcü Yusuf 460, 461, 465
Gütenberg 552

H

H.Jansen 306
Hacı Adil Bey 39
Hacı Musa Bey 176
Hacıbayram-ı Veli Cami-i 197
Hadi Paşa 214
Hafız Ahmet Efendi 10
Hafız Hakkı Paşa 75
Hafız Mehmet 465
Hafik 207
Hakkari 181, 312
Hakkı Baha 33
Hakkı Bey 323, 423
Hakkı Tarık Bey 448
Halaskar Zabitan Grubu 62
Halep28, 96, 101, 103, 105, 106, 109, 111, 113, 115, 116, 117, 123, 131, 132, 133, 245, 301, 521
Haliç 349
Halide Edip Hanım 163, 177
Halil (Kut) 20, 27
Halil Hulki 362
Halit Akmansu 316
Halit Ziya 416
Halk zümresi 218
Hamdullah Suphi (Tanrıöver) 415
Hamdullah Suphi Tanrıöver 16, 228, 316
Hamidiye Krovözörü 377
Hamilton 90
Hans Georg Majer 91
Harbiye Nezareti57, 103, 105, 134, 143, 144, 165, 190, 193, 410
Hareket Ordusu 43, 44, 46
Harp Akademisi 21, 24, 27
Hasan Ali Ediz 479
Hasan Bey 15, 323
Hasan İzzet Paşa 78
Hasan Rıza Bey 21
Hasan Tahsin Paşa 54
Hasip Bey 452
Hassune Paşa 39
Hatay Egemenlik Cemiyeti 521
Hatay Sorunu 520, 524
Havran 29, 31
Hayfa 32, 132
Haymana 239
Hayrettin Paşa 411
Hayri Muhiddin 339
Helan 133
Hendek 196, 207
Hicaz 99, 101, 112, 114, 352, 356
Hilal-i Ahmer Hastanesi 60
Hilmi Bey 323

Hindenburg 126
Hindistan 173, 351, 352, 354, 355, 579
Hoca Fatih Efendi 216
Hoca Mahir 33
Hoca Osman 450, 452
Hopa 380
Hortacı Sultan Camii 56
Hulusi Ateş 574
Hulusi Bey 395
Hurşit Paşa 65
Hüseyin Ağa 12
Hüseyin Bey 100
Hüseyin Cahit 312, 339, 413, 414, 534
Hüseyin Cahit (Yalçın) 413
Hüseyin Cahit Yalçın 312
Hüseyin Hüsnü 27, 43, 109
Hüseyin Kazım Bey 216
Hüsnü Bey 433
Hüsrev 33, 34, 167, 515, 516
Hüsrev Bey 515

I

II. Abdülhamit 4, 5, 29, 37, 39, 43, 528
II. Mahmut 432, 528, 558
III. Selim 557
Ilgın 207, 255
Irak91, 102, 106, 111, 116, 173, 329, 338, 360, 510, 520
Islahat Fermanı 1
Islahât grubu 218
Islâh-ı Hurûf Cemiyeti 413, 535
Islahiye 96
Istılahat-ı ilmîye Encümeni 536
İbrahim Gandi 427
İbrahim Paşa 40
İfham Gazetesi 300
İhsan (Sungu) 427
ihtilâl komitesi 33
İkinci İnönü savaşı 228, 244
İkinci İnönü zaferi 228
İkinci Meşrutiyet Dönemi 38, 413
İlyas Sami Bey 448
İnceburun 65
İnebolu190, 384, 434, 438, 440, 441, 444, 452, 455, 458, 517
İnegöl 489, 547
İnflexible 84
İngiliz Muhipleri Cemiyeti 188
İngiltere2, 3, 4, 38, 112, 141, 153, 169, 201, 215, 232, 244, 246, 257, 269, 277, 278, 303, 305, 359, 505, 507, 509, 510, 549, 579
İrade-i Millîye 183
İskenderiye 58, 59, 415
İskilipli Atıf Hoca 452
İsmail Canbolat 465
İsmail Fazıl Paşa 139
İsmail Hakkı 19, 78, 336, 410, 412, 413
İsmail Hakkı Paşa 78
İsmail Safa Bey 429
İsmailoğlu 90
İsmet (İnönü)45, 68, 99, 140, 204, 263, 421, 444
İsmet İnönü303, 305, 314, 318, 418, 421, 425, 453, 474, 475, 477, 478, 481, 487, 488, 503, 523, 534, 567, 576, 589
İstanbul2, 4, 5, 9, 10, 12, 13, 15, 16, 19, 21, 22, 24, 26, 27, 28, 31, 34, 38, 39, 42, 43, 44, 45, 46, 51, 56, 58, 62, 63, 64, 66, 67, 68, 72, 74, 75, 77, 78, 84, 85, 87, 90, 91, 92, 96, 99, 103, 104, 105, 106, 108, 111, 117, 123, 124, 125, 129, 134, 136, 137, 138, 139, 140, 141, 142, 144, 145, 149, 150, 151, 155, 156, 157, 158, 161, 162, 163, 164, 165, 166, 169, 171, 172, 176, 177, 179, 181, 183, 185, 186, 187, 188, 189, 190, 191, 192, 193, 194, 197, 202, 204, 205, 206, 207, 210, 211, 213, 214, 215, 216, 221, 223, 224, 237, 252, 253, 260, 265, 267, 272, 273, 274, 275, 277, 293,

295, 299, 300, 301, 302, 303, 304, 305, 306, 308, 309, 310, 311, 314, 316, 320, 321, 322, 323, 324, 325, 326, 328, 329, 330, 331, 332, 333, 334, 338, 340, 341, 342, 343, 344, 345, 346, 347, 348, 349, 350, 352, 356, 365, 370, 373, 374, 379, 381, 387, 388, 389, 390, 391, 393, 394, 395, 399, 400, 408, 409, 410, 411, 412, 413, 414, 415, 418, 420, 421, 422, 426, 427, 429, 430, 447, 448, 449, 450, 453, 454, 460, 461, 462, 463, 464, 465, 466, 468, 469, 472, 474, 475, 476, 478, 479, 480, 481, 483, 485, 486, 487, 488, 489, 495, 499, 502, 503, 504, 505, 506, 508, 509, 510, 511, 513, 514, 517, 519, 521, 526, 527, 530, 534, 535, 537, 539, 540, 541, 543, 547, 549, 551, 556, 557, 566, 568, 570, 571, 573, 574, 578, 579, 588, 592, 596, 600

İstanbul Şehir Emaneti 388

İstatistik Genel Müdürlüğü 471

İstiklâl grubu 218

İstiklâl Mahkemeleri 236, 237, 449

İstiklâl Mahkemesi401, 449, 450, 462, 464, 465, 466

İtilâf Devletleri81, 96, 150, 160, 174, 187, 191, 193, 204, 209, 216, 221, 222, 224, 236, 244, 250, 258, 265, 267, 270, 272, 303, 317, 507, 511, 578

İttihat ve Terakki Cemiyeti 5, 38, 55, 64, 66

İzmir Suikasti 465, 466

İzmit22, 167, 195, 207, 242, 252, 283, 284, 286, 301, 302, 312, 328, 329, 330, 355, 429, 445, 455, 460, 504, 505, 576

J

Jhan Dewey 429

Joseph C.Grew 466

Jön Türk 4, 18

Jön Türkler 5, 37

K

K. Hafız Şevket 331

Kabatepe 83, 84

Kadı Mehmet Hurşit 461

Kadınhan 207

Kadınhanı 348

Kafkasyalı Hasan Bey 40

Kâmil Efendi 321

Kamil Paşa 64

Kanun-i Esasi 335

Kara El 74

Kara Kemal 460, 465

Karacabey 207

Karacahisar 233

Karaman 207, 569

Karesi 302, 316

Karlsbad 127, 128, 129

Karnaka 245

Kars3, 192, 214, 247, 348, 371, 384, 408, 447

Kastamonu144, 149, 181, 215, 227, 236, 316, 345, 384, 386, 410, 433, 434, 435, 436, 437, 438, 440, 441, 442, 443, 444, 452, 455, 458, 556, 561, 568

Kastomonu 547

Kayacık ağılı 90

Kaymak Hafız 12

Kayseri233, 301, 302, 370, 371, 384, 388, 392, 394, 398, 419, 421, 450, 505, 557, 569

Kazım (Özalp) 210

Kazım Karabekir45, 68, 70, 151, 161, 163, 167, 171, 173, 176, 187, 191, 201, 214, 247, 268, 275

Kâzım Paşa (Özalp) 366

Kâzımiye 101

Kemal (Ohri) 27

Kemal Bey 62, 68, 94, 98, 225, 252

Kemal Turan 565

Kemal Yeri ... 87
Kemalat-ı Milliye ... 32
Kerim Bey ... 60
Keskin ... 547
Kılıç Ali ... 209, 323
Kılkış ... 54, 67
Kırım Savaşı ... 1, 2, 3
Kırmızı Hafız ... 9
Kızıldeniz ... 112
Kilikya ... 188
Kilis ... 245
Kilitbahir ... 81, 84
Kirmastı ... 207
Kocaçimen ... 85
Kocatepe ... 261
Koçhisar ... 207
Konya9, 159, 207, 215, 236, 263, 287, 291, 292, 299, 300, 303, 319, 320, 342, 347, 384, 387, 396, 398, 399, 404, 405, 409, 432, 446, 452, 455, 459, 461, 469, 472, 475, 476, 489, 556, 569
Kordon ... 364
Kore ... 23
Köhler Şirketi ... 469
Kral Hüseyin ... 359, 361
Krippel ... 557
Kudüs ... 28, 32, 123, 359
Kuleli Askerî Lisesi ... 15
Kuleliburgaz ... 271
Kumkale ... 83
Kuşadası ... 258
Kuvva-i Seyyare ... 215
Kuzey Kafkasya ... 173
Kürdistan ... 215

L

La Burgari gazetesi ... 359
Langaza ... 9, 12
Lasrdyani ... 353
Latife Hanım ... 284
Laz İsmail ... 460, 461, 465
Lazistan ... 460, 465
Lazkiye ... 28
Le Matin ... 577
Liman von Sanders ... 67, 80, 84, 132, 134
Limni Adası ... 88
Lloyd George ... 360, 508
Londra Konferansı ... 221, 225
Lord Curzon ... 267, 269, 306
Lord Nelson ... 84
Loyd George ... 267
Lozan Konferansı ... 273, 278, 282, 303, 584
Ludendorf ... 126
Lütfi Fikri Bey ... 338, 340

M

M. Fatih Sancaktar ... 188
Maarif Nezareti ... 413
Maarif Nizamnamesi ... 11
Macit Bey ... 21
Madam Corinne ... 68, 69
Mahmut Esat (Bozkurt) ... 415
Mahmut Kamil ... 103
Mahmut Şevket Paşa43, 49, 57, 62, 64, 66
Makalat-ı Siyasiye ve Edebiye ... 98
Makedonya4, 9, 10, 18, 26, 32, 33, 34, 36, 37, 42, 43, 46, 50
Maltepe Atış Okulu ... 517
Mamure ... 96
Manchester Guardian ... 579
Mançurya ... 23
Manisa159, 160, 181, 265, 283, 285, 319, 331, 375, 385, 487, 488, 489
Mardin ... 5, 96, 101, 390
Mareşal Foch ... 53
Marsalator ... 23
Marsula ... 244
Mataracı Mehmed Bey ... 380
Maydos ... 81, 83, 419
Mazhar Müfit Bey ... 167
Mebusan Meclisi ... 5, 191

Meclis-i Mebusan 62, 136, 138, 199
Medine 99
Megali İdea 17
Mehmet Arif (Ayıcı) 27
Mehmet Asım 16
Mehmet Çavuş 83
Mehmet Emin 94, 320, 427, 433, 534
Mehmet Emin (Erişirgil) 427
Mehmet Emin (Yurdakul) 94, 320
Mehmet Emin Ağa 433
Mehmet Fahri 392
Mehmet Hayri 26
Mehmet Hayri (Tarhan) 27
Mehmet Şakir 353
Mekteb-i Tıbbiyeden 31
Memduh Şevket 247
Menemen olayı 488
Menemen Olayı 488, 489, 490
Meriç 188, 269, 271
Mersin .. 195, 287, 363, 399, 448, 503, 547
Metristepe 227
Meydan-ı Ekbez 244
Mısır 3, 32, 34, 57, 60, 63, 81, 112, 117, 173, 329, 351, 352, 353, 358, 469, 505, 555
Mızıka-i Hümâyûn 558
Midye-Enez Hattı 66
Milletler Cemiyeti 509, 510, 525
Milletler Konseyi 522
Mim Kemal Öke 574
misyoner faaliyetleri 29
Mithat Paşa 4
Miyafarkin 104
Molla İbrahim 452
Mondros Ateşkes Antlaşması 142
Montesquieu 16
Montreux 520
Moskova Antlaşması 225, 226
Mr. Brow 402
Muammer Raşit 394, 489
Mudanya Mütarekesi 267, 272, 296
Muhadenet 469
Muharrem Kararnamesi 2
Muhıddin Baha Bey 347
Muhittin Baha 19
Murat havzası 96
Mustafa Cantekin 31
Mustafa İzzet 27
Mustafa Kemal Atatürk 1, 2, 29, 41, 51, 53, 56, 57, 59, 63, 69, 72, 78, 87, 91, 96, 97, 99, 101, 103, 122, 123, 124, 128, 129, 131, 134, 141, 144, 286, 301, 399, 468, 570, 571, 572, 601
Mustafa Necip 33
Mustafa Şerif 58
Musul 111, 507, 509, 510
Muş 96, 97, 101, 448
Muvahhit 560
Muzaffer A.Dilaçar 540
Muzaffer bey 489
müdafaa-i hukuk cemiyetleri 153
Müfit (Özdeş) 27, 45
Müftü Ata Efendi 434
Mülkiye Rüşdiyesi 12
Münif Paşa 411
Münir Bey 167, 216
Müttehidin 39

N

Nabi zâde Hamdi Bey 347
Nablus 120, 131
Naci Bey 20, 125, 127, 323
Naim Palas Oteli 462
Nallıhan 207
Namık Kemal .. 4, 16, 19, 26, 411, 561, 562
Narman 380
Nasıra 132
Naşit Bey Kumpanyası 566
Naşit Hakkı Uluğ ... 313, 314, 317, 344, 345
Nazım Hikmet 479
Nazım Paşa 64

Necati16, 172, 389, 414, 415, 417, 418, 422, 427, 448, 535
Necip Asım 20, 413, 416
Necip Asım Bey 20
Necmeddin Molla 480
Nedim 557
Neu Freie Presse 302
Nevşehir 181
Nice 366
Niğde 181, 398
Nimet Vahid 567
Niyazi Bey 62
Nurettin Paşa 263, 273, 447, 448
Nuri (Conker) 45, 59, 73, 434
Nuri Bey 22, 423
Nuri Conker 73, 437
Nusaybin 245, 511

O

Oeuvre 577
Ortodoks Patrikhanesi 508
Osman (Koptagel) 20
Osman Nizami Paşa 80
Osman Şevki Bey 32, 78, 79
Osmanlı İmparatorluğu1, 2, 3, 5, 17, 18, 22, 38, 57, 329, 436, 498
Osmanlıcılık 4

Ö

Ömer Faruk Bey 349
Ömer Naci 16, 19, 33, 57

P

Paris1, 4, 54, 76, 172, 189, 211, 257, 269, 306, 355, 357, 358, 361, 415, 480, 482, 483, 573, 577
Paris Konferansı 172
Paris-Midi 577
Parti Bateau Grec 32
Pasinler 384
Payas 244
Pekmezci Hacı Hüseyin 452
Perapalas Oteli 514
Pertev Paşa 21, 23
Picardie Manevraları 52
Pirince George 84
Pirzerin 51
Pizren 18
Poincare 247
Polatlı 238, 302
Pozantı 96, 245
Priştine 49
Prusya 3, 76
Puancare 267

Q

Queen Elizabeth 84

R

Ragıp Bey 15
Ragıp Hulusi 427
Rahmetullah Efendi 367
Rahmi Paşa 20
Raif 171, 175, 229, 415
Raif Efendi 171, 175, 229
Rasih Bey 309, 350, 352
Rasim Ferit (Talay) 136
Raşit Rıza 560
Rayak 120
Razgrat 519
Recep Paşa 39
Reddi İlhak Cemiyeti 164
Refahiye 207
Refet Bey 170, 228
Refik (Saydam) 168, 571
Refik Bey 21, 447, 571
Refik İsmail 323
Remle 117
Resul oğlu Ahmed 452
Reşat Halis 214
Reşit Paşa Vapuru 423
Revue Des Monde 343
Revue du Monde 356, 357, 358
Rıfat Börekçi 206

Rıza Nur 204, 227, 278, 415
Rıza Pehlevı 514, 516
Rıza Tevfik 157, 214, 412
Rize172, 370, 372, 378, 380, 390, 391, 392, 407, 449, 450, 452, 460, 461, 489
Roma..... 306
Romanya..... 3, 63, 341, 517, 518
Rousseau 16
Rum Pontus 142
Rumeli3, 9, 10, 34, 62, 85, 183, 256, 472, 473, 475
Rusya3, 23, 38, 74, 81, 101, 173, 204, 226, 227, 228, 469, 479, 496, 498, 504, 505, 507, 509, 510, 519, 552
Ruşen Eşref83, 86, 89, 90, 94, 126, 390, 427, 467, 544, 572, 573, 575, 576

S

Sabit Sagıroğlu..... 316
Sadrazam Ferid Paşa 172
Sadullah Efendi..... 176
Sait Halim Paşa..... 66
Sait Paşa..... 62
Sakarya229, 233, 234, 237, 238, 239, 240, 241, 244, 251, 256, 262, 399, 435, 480
Sakız Adası..... 460
Salih Bozok56, 58, 77, 91, 364, 365, 367, 370, 371
Salih Paşa.... 187, 188, 192, 195, 205, 216
Salihli..... 210, 212, 265, 283
Samsun135, 136, 142, 144, 145, 146, 149, 151, 152, 155, 156, 157, 158, 168, 174, 181, 190, 236, 370, 372, 380, 381, 388, 392, 394, 407, 408, 419, 421, 424, 450, 547
San Remo Konferansı..... 211
Sanayi-i Nefise 552, 555
Sapho-moeurs Parisiennes..... 98
Sarayburnu..... 416, 422, 486, 556, 558
Sarı Edip Efe..... 462, 465
Sarıkamış..... 78, 214, 370
Saroz Körfezi 84
Saruhan 181, 463, 465
Saruhan Milletvekili Abidin 466
Seddülbahir..... 83, 84, 89
Sekerat..... 102
Selahattin Bey..... 51, 53
Selanik4, 7, 9, 11, 12, 13, 14, 16, 24, 26, 28, 29, 32, 33, 34, 37, 38, 39, 41, 42, 43, 44, 45, 47, 48, 50, 51, 53, 54, 56, 57, 73, 123
Serdar Feyz Muhammed 514
Servet Bey 175
Seydişehir 207
Seyit Bey..... 163
Seyyit Bey..... 313, 316, 350
Sındırgı 497
Siirt172, 362
Sina34, 112, 113, 114, 116, 117, 118, 119, 120, 121, 122, 123, 131, 142, 171
Sina Yarımadası 34
Sinop..... 227, 316, 380, 388, 392, 419
Sir Percy Cox..... 510
Sivas143, 149, 153, 160, 162, 164, 166, 172, 174, 176, 178, 179, 180, 181, 182, 184, 186, 188, 190, 215, 218, 299, 301, 370, 383, 384, 388, 392, 394, 399, 402, 419, 421, 423, 449, 450, 475, 505, 555, 569
Sivas Kongresi..... ..... 181, 184
Sivrihisar 239, 240
Sobranya..... 70
Sofizade Feyzullah Efendi 10
Sofya66, 67, 68, 69, 70, 71, 72, 74, 75, 77, 78, 80, 93, 125, 515
Solhan..... 96
Son Saat 390
Söke..... 258, 375
Splendide Palas 68
Suadiye Plajı 517
Suphi Paşa..... 47

Suriye31, 34, 101, 102, 112, 114, 115, 129, 130, 132, 133, 173, 210, 244, 245, 246, 329, 338, 353, 360, 511, 522, 524, 527
Susurluk 207
Süleyman Albayrak 172
Süleyman Efendi 346
Süleyman Şah 245
Süleymaniye Medresesi 409
Süveyş 112

S

Şakir Bey 353
Şam28, 29, 30, 31, 33, 34, 35, 38, 43, 57, 101, 132, 301, 524
Şark Demiryolu 37
şark meselesi 222
Şark Meselesi 1, 5
Şarköy 65
Şebinkarahisar 320, 384
Şefik Hüsnü 479
Şemseddin Sami 534
Şemsettin Günaltay 540
Şemsi Efendi 11
Şevket Ali 355
Şevket Turgut Paşa 49, 161
Şeyh Fevzi Efendi 175
Şeyh Mansur 41
Şeyh Müberri 59
Şeyh Sait 400, 401, 478
Şeyhi Şükrü Efendi 458
Şeyhülislâm Hayri 134
Şile330
Şinasi 4, 390
Şuhut 264
Şükrü Bey 410, 460, 465
Şükrü Hoca 328, 330, 333
Şükrü Kaya Bey 487
Şükrü Naili Paşa 296
Şükrü Paşa 32, 33

T

Takrir-i Sükûn Yasası 400, 478
Talat Bey 74, 483
Tarabya 517
Tatlıcı Mustafa 488
Tayfur Sökmen 521, 522, 525, 526, 527
Tayyare Cemiyeti ..390, 391, 392, 469, 471
Tekke Tepe 88
Terakki ve İttihat Teşkilatı 34
Tesanüt grubu 218
Teşkilât-ı Esasiye Kanunu 230
Tevfik Bey 17
Tevfik Fikret 16, 19, 562
Tevfik Paşa136, 186, 216, 221, 223, 224, 225, 252, 275, 276
Tevfik Rüştü 45, 507, 509
Tevhid-i Efkâr311, 321, 322, 332, 339, 413
The Daily Telegraph 579
The Evening News 579
The Evening Standard 579
The News Chronicle 579
The Observer 579
The Star 579
The Times 579
Timolcon Vasos 17
Tiriumph 84
Tobruk 57, 59
Toğu Kimu 23
Tokat 13, 166, 172, 181, 370, 382, 392, 394, 421, 448, 450
Tokyo 306
Topal Osman Ağa 461
Tophane 349
Tortum 380
Trablus 39, 41, 57
Trablusgarp39, 41, 43, 48, 56, 57, 59, 60, 61, 62, 63, 68, 73, 87, 100
Trabzon143, 149, 164, 172, 174, 175, 190, 310, 311, 314, 327, 370, 372, 377, 378, 379, 380, 394, 400, 448, 450, 465

Trikopis 265, 316
Tunuslu Ömer oğlu İbrahim 451
Turgutlu 283, 331
Tüccar Mustafa 31
Türk Bayrağı 499
Türk Hudut Komisyonu 521
Türk Ocağı 371, 433, 460
Türk Talebe Birliği 519, 540
Türk Tarih Cemiyeti 420, 531
Türkiye Cumhuriyeti 149, 197, 244, 305, 308, 320, 327, 337, 343, 345, 350, 362, 374, 440, 449, 458, 464, 469, 505, 516, 518, 521, 576, 585, 592, 594, 597, 599, 600

U

Ulu Cenk 94
Uluslar Arası Adalet Divanı 509
Umraniye 207
Urfa 209, 547
Urla 58
Uşak 212, 220, 227, 265, 505
Uşaki- zâde Muammer Bey 364
Uşaki-zâde Halid Ziya Bey 323

Ü

Üsküp 18, 37

V

V. Mehmet Reşat 43, 127
V. Murat 4
Vahdettin 124, 126, 127, 129, 130, 134, 137, 138, 141, 142, 145, 252, 277, 359, 361
Vakit 11, 12, 14, 20, 32, 48, 53, 304, 322, 323, 326, 341, 347, 348, 388, 390, 391, 418, 424, 425, 530, 537, 544, 547, 551, 561, 566, 568, 570, 571
Vakit Gazetesi 11, 14, 20, 32, 48, 53, 304, 326, 347, 388, 391, 424, 425, 568
Vali Tahsin Bey 101
Van Gölü 96
Vardar Nehri 47
Varto 401
Vasfi Rıza Zobu 562
Vasıf Bey 163, 177, 406
Vasıf Çınar 344, 406
Vatan ve Hürriyet Cemiyeti 32, 34
Vatan Ve Hürriyet Cemiyeti 31
Vataniyun 39
Vehbi Bey 316
Vehip Paşa 104
Viranşehir 207
Viyana 1, 125, 127, 129, 256, 574
Viyana Kongresi 1
Volkan Gazetesi 43
Voltaire 16
Von Kress 106

W

Washington 306
Werner 128

Y

Yakup Cemil 49, 58, 104
Yakup Kadri 390, 413
Yanya 17
Yat Kulubü 500, 517
Yedikule 349
Yelçetrin 49
Yeni Gün 62, 95
Yeni Turan 335
Yeni Usul Talim-i Kıraat 32
Yenihan 207
Yeşilköy 66, 349
Yıldız Sarayı 145
Yozgat 207, 208, 219, 323, 384
Yörgüç Paşa Cami 159
Yörtürk Dergisi 10
Yunanistan 3, 17, 18, 32, 63, 211, 215, 232, 258, 259, 267, 270, 272, 379, 463, 477, 507, 508, 517, 518
Yunus Nadi ... 316, 317, 318, 429, 465, 486
Yusuf Akçura 5, 344, 531

Yusuf Hikmet (Bayur) 530
Yusuf Hikmet Bayur5, 10, 21, 29, 48, 49, 86, 104, 121, 139
Yusuf Kenan Onar..... 452
Yusuf Ziya bey 394
Yusufçuk 90
Yüzbaşı Cemil 32
Yüzbaşı Rauf..... 100

Z

Zara..... 207
Zeki Bey 21, 304
Zile 207, 423
Ziya Gökalp 312, 412
Ziya Paşa 4
Zonguldak 210, 505
Zulkadriye..... 348
Zübeyde Hanım.. 8, 9, 10, 12, 58, 123, 364
Zülüflü İsmail Paşa 24